

X 234.591

CHRISTOPHER CLARK
ALVAJÁRÓK

HOGYAN MENETELT EURÓPA 1914-BEN A HÁBORÚ FELÉ

PARK KÖNYVKIADÓ

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:
Christopher Clark: *The Sleepwalkers.*
How Europe Went to War in 1914
Penguin, London, 2013

Fordította Makovecz Benjamin

A fordítást szakmai szempontból ellenőrizte Bihari Péter

Nemzeti Kulturális Alap

A könyv fordítását a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

A fordító köszönetet mond Strausz Sándor
nyugalmazott alezredes segítségéért.

A borítón:

Pjotr Nyikolajevics Romanov orosz nagyherceg
a hadgyakorlatok megtekintésére indul,
Franciaország, 1912

X 234591

Copyright © Christopher Clark, 2012
Hungarian translation © 2014 Makovecz Benjamin
Magyar kiadás © 2015 Park Könyvkiadó, Budapest
A Park Könyvkiadó az LS Kiadói Csoport tagja
Borítófotó © Bibliothèque nationale de France

ISBN 978-963-355-075-5

Felelős szerkesztő Szalay Marianne
Szerkesztette Mesterházi Márton
A szöveget gondozta Györke Mária és Lovass Gyöngyvér
Műszaki szerkesztő Kuha Zulejka és Rochlitz Vera
A borítót az eredeti felhasználásával tervezte Rochlitz Vera
A belső oldalakat tervezte és tördelte Köböl Vera

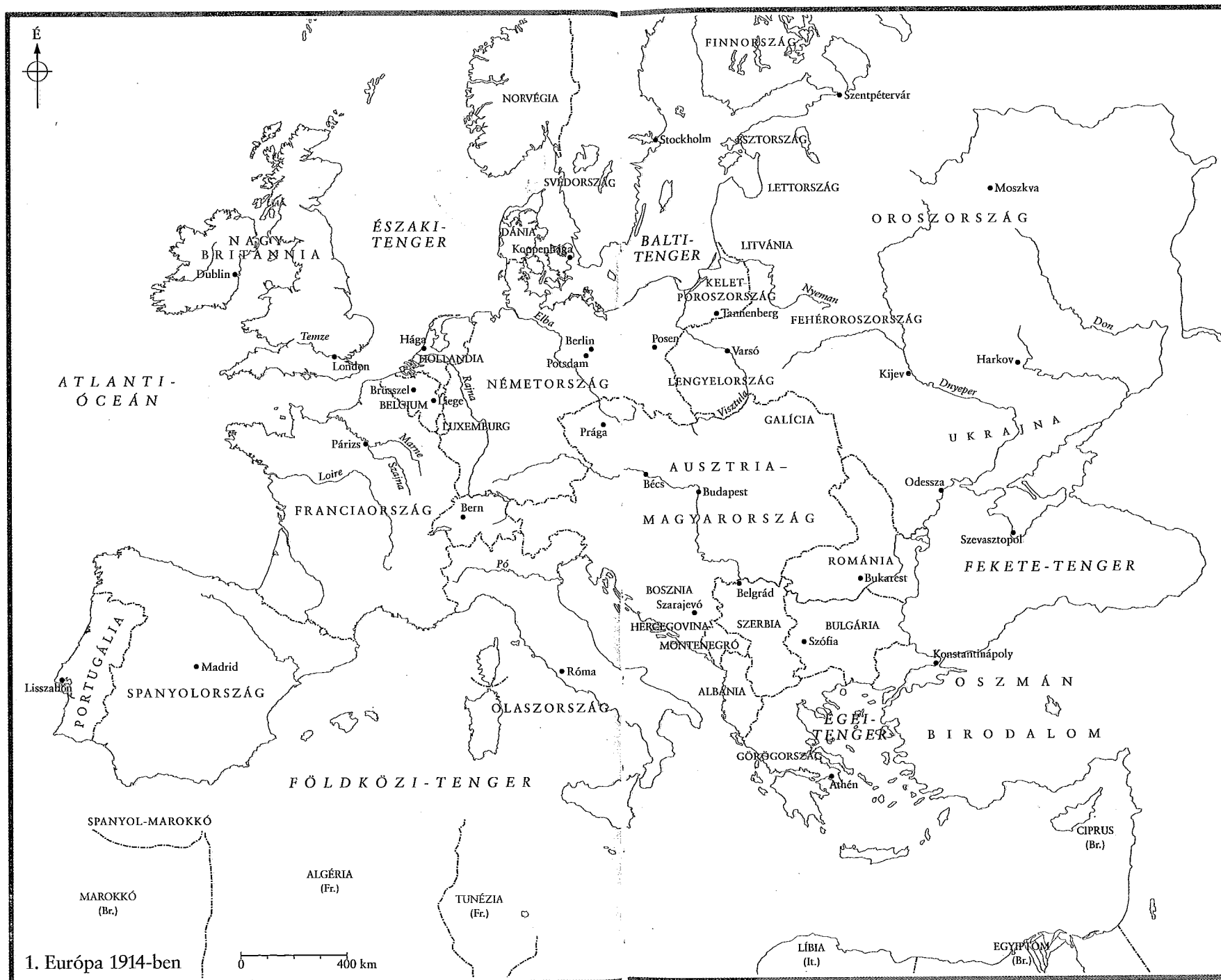
SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001157659

Josefnek és Alexandernek

1. Európa 1914-ben

Bevezető

Az európai kontinens békés vasárnap reggelre ébredt 1914. június 28-án, amikor Ferenc Ferdinánd főherceg és felesége, Chotek Zsófia a sarajevói vasútállomásra érkezett. Harminchét nappal később kitört a háború, amelyben 65 millió katona harcolt, három birodalom omlott össze, 21 millióan sebesültek meg és 20 millióan – katonák és civilek – pusztultak el. Ebből a katasztrófából születtek a 20. századi Európa további szörnyűségei; Fritz Stern amerikai történész szerint „a 20. században ez volt az első csapás, amelyben az összes többi gyökerezett”.¹ Hogy miért történt, arról már szinte az első puska lövés előtt megkezdődtek a viták, és nem csitultak azóta sem. Példátlan tömegű, részletességű és erkölcsi hevületű történeti irodalom keletkezett a történetekről. A nemzetközi kapcsolatok elemzői számára 1914 eseménysorozata továbbra is par excellence politikai válság maradt; elég kiterjedt és szövevényes ahhoz, hogy elbírjon akárhány elméletet.

Az első világháború okait kutató történész számos nehézséggel szembesül. Az első és legnyilvánvalóbb a források zavarba ejtő bősége. A hadviselő államok mindegyike kiadta a hivatalos diplomáciai dokumentumok sokkötetes gyűjteményét, a levéltári kutatómunka irdatlan összegzéseit. A forrásmunkák óceánjában azonban vannak csalfa áramlatok is. A két világháború között keletkezett hivatalos dokumentumgyűjtemények többsége nem mentes bizonyos apologetikus, öngazoló törekvésektől. Az 57 kötetes német *Die Grosse Politik* (A nagypolitika), amely háromszáz témakörben közöl 15 889 dokumentumot, nem pusztán tudományos megfontolásokból és céllal készült, hanem legalább ugyanennyire abban a reményben, hogy a háború előtti időkből származó feljegyzések nyilvánosságra hozatala hozzájárul majd a versailles-i szerződésben szereplő *háborús bűnösség* vádjának cáfolatához.² A háború után a dokumentumok nyilvánosságra hozatala – ahogy Jean Louis Barthou külügyminiszter 1934 májusában fogalmazott – a francia kormány számára is „lényegét tekintve politikai jellegű” vállalkozás volt, amelynek célja, hogy „ellensúlyozza a versailles-i szerződés megkötése után Németország által indított propaganda-hadjáratot”.³ Bécsben, mint arra Ludwig Bittner, a nyolckötetes *Österreich-Ungarns Aussenpolitik* (Ausztria–Magyarország kül-

politikája) társszerkesztője 1926-ban rámutatott, az volt a cél, hogy előállítsanak egy hiteles forráskiadást, mielőtt valamely nemzetközi testület – talán a Népszövetség? – kevésbé kedvező körülmények között kényszeríti az osztrák kormányt a dokumentumok kiadására.⁴ Az első szovjet dokumentumkiadványok többek között azt próbálták bizonyítani, hogy a háborút a zsarnokként uralkodó cár robbantotta ki szövetségese, a burzsoá Raymond Poincaré közreműködésével abban a reményben, hogy kihúzza a jogalapot a franciáknak a háború előtti kölcsönök visszafizetésére irányuló követelése alól.⁵ Nagy-Britanniában, bár a *British Documents on the Origins of the War* (A háború okaival kapcsolatos brit dokumentumok) című sorozatot az emelkedett és elfogulatlan tudományosság szellemében indították, az eredmény ugyancsak nem volt mentes a célzatos kihagyásoktól, s ennek következtében némiképp kiegyensúlyozatlan kép alakult ki az országnak a háború kitörését megelőző eseményekben játszott szerepével kapcsolatosan.⁶ Röviden tehát: a nagy európai dokumentumkiadványok tagadhatatlan tudományos értékeik mellett – a német hadtörténész, Bernhard Schwertfeger kritikus tanulmányának (1929) egy találó megjegyzése szerint – egyben muníciót szolgáltattak „a dokumentumok világháborújához” is.⁷

Az államférfiak, katonai parancsnokok és más döntéshozók visszaemlékezései – noha nélkülözhetetlenek azok számára, akik meg akarják ismerni és érteni a háborúhoz vezető út eseményeit – semmivel sem kevésbé problematikusak; némelyik árulkodó nyíltsággal kerül rendkívül fontos kérdéseket. Csak néhány példa: Németország kancellárja, Theobald von Bethmann Hollweg *Betrachtungen zum Weltkrieg* (Elmélkedések a világháborúról) címmel 1919-ben kiadott munkája gyakorlatilag hallgat arról, hogy mit tett ő és mit tettek kollégái az 1914. júliusi válság idején; az orosz külügyminiszter, Szergej Szazonov politikai emlékiratai lendületesek, dagályosak, helyenként hazugságokat tartalmaznak, és teljességgel elhallgatják szerzőjüknek a kulcsfontosságú eseményekben játszott szerepét; a francia köztársasági elnök, Raymond Poincaré tízkötetes, a hatalomban töltött évekről írt visszaemlékezései sokkal inkább propagandisztikus, semmint megvilágító, feltáró jellegűek – megdöbbentő ellentmondások feszülnek az események „felidézése” és ugyanebben az időben keletkezett, kiadatlan naplójának bejegyzései között.⁸ Sir Edward Grey brit külügyminiszter nyájas hangú visszaemlékezéseiben ugyanolyan vázlatosan ismerteti a válság kezelésében játszott szerepét, mint 1914 augusztusa előtti elköteleződését az antanthatalmak iránt.⁹

A Chicagói Egyetemen oktató amerikai történész, Bernadotte Everly Schmitt az 1920-as évek végén ajánlólevelekkel felszerelve Európában járt, hogy interjúkat készítsen korábbi politikusokkal, akiknek szerepük volt a kérdéses korszak eseményeiben; mélyen megdöbbent azon, hogy beszélgetőpartnereiből mennyire hiányzik az önnön igazukban való kételkedésnek még a szikrája is. (Az egyetlen kivétel Sir Edward Grey volt; ő egy ízben megjegyezte, hogy taktikai hibát követett el, amikor a júliusi válság idején Berlinen keresztül tárgyalásokat próbált folytatni Béccsel, tévedését azonban elhanyagolható jelentőségűnek minősítette, s a megjegyzésben is sokkal inkább nyilvánult meg afféle jellegzetesen brit politikusi álszerűség, mintsem őszinte felelősségvállalás.¹⁰) Akadtak olyanok is, akiket már megcsalt az emlékezetük. Schmitt felkereste Peter Barkot, a volt orosz pénzügyminisztert (ekkor már londoni bankárt), aki 1914-ben részt vett bizonyos megbeszéléseken, amelyeken meghatározó fontosságú döntések születtek, Schmittnek azonban azt állította, hogy „alig emlékszik azoknak az időknek az eseményeire”.¹¹ A volt miniszter korabeli feljegyzései szerencsére jóval beszédesebbek. Amikor Luciano Magrini 1937 őszén Belgrádba utazott, hogy interjút készítsen minden, még életben lévő személlyel, aki valami módon kapcsolatban állt a szarajevói összeesküvéssel, úgy találta, hogy egyesek olyan dolgokról és eseményekről beszéltek, amikről nyilvánvalóan nem lehetett tudomásuk, mások „hallgattak, vagy hamisan számoltak be arról, amit tudtak”, és voltak, akik „erősen kidíszítették elbeszélésüket, vagy elsősorban az önigazolás szándéka beszélt belőlük”.¹²

Ismereteinknek vannak még jelentősebb fehér foltjai is. A kulcsszereplők közötti információcsere egy része élszóban történt, és feljegyzések sem készültek róla; így csak közvetett utalásokból vagy későbbi visszaemlékezésekből rekonstruálható. A szarajevói merénnyel összefüggésbe hozható szerb szervezeteknél rendkívül szigorú volt a titoktartás, és tevékenységüknek jóformán semmiféle írásos nyoma nem maradt. A szerb katonai hírszerzés vezetője, Dragutin Dimitrijević, a trónörökös Ferenc Ferdinánd főherceg elleni merénylet megszervezésének kulcsfigurája következetesen elégette a papírjait. Jórészt örökre titok marad a Bécs és Berlin közötti információcsere a szarajevói merénylet utáni napokból, amikor arról lehetett szó, hogy miként reagáljanak a történetekre. A francia és orosz politikai csúcsvezetők június 20-a és 23-a közötti szentpétervári találkozásának jegyzőkönyvei, vagyis olyan dokumentumok, amelyeknek minden valószínűség szerint rendkívüli jelentőségük lenne a válság utolsó

szakaszának megértésében, soha nem kerültek elő – az orosz verzió feltehetően elveszett, a *Documents diplomatiques français* összeállítását végző bizottságnak pedig nem sikerült a francia változat nyomára akadnia. A bolsevikok számos fontos diplomáciai dokumentumot közreadtak azzal a céllal, hogy leleplezzék a nagyhatalmak imperialista mesterkedéseit, ezek a kiadványok azonban rendszertelenül és rendszerezetlenül jelentek meg, és általában egy-egy meghatározott eseményre, például a Boszporusszal kapcsolatos orosz szándékokra irányultak. Egyes iratok (pontos számuk ismeretlen) a polgárháború zűrzavarában kallódtak el, s a Szovjetunió soha nem adott ki módszeresen rendezett dokumentációt, amelyet szembeállíthatott volna a brit, francia, német és osztrák forráskiadásokkal.¹³ Az orosz (szovjet) fél által kiadott dokumentumok máig erősen hiányosak.

Egy másik megkülönböztető vonás a válság kivételesen bonyolult szerkezete. A kubai rakétaválság meglehetősen összetett helyzet volt, ám mindössze két főszereplővel: az Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval, s mellettük néhány másod- és harmadrangú játékosal. Ehhez képest az első világháború kitörésének történetében öt egyformán fontos és egymástól független játékos szerepelt – Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia, Franciaország, Oroszország és Nagy-Britannia (és hat, ha Olaszországot is ideszámítjuk) –, valamint számos, stratégiai szempontból nem jelentéktelen és hozzájuk hasonlóan független tényező, mint az Oszmán Birodalom vagy a háború előtti években rendkívül feszült és politikailag igen ingatag térség, a Balkán-félsziget államai.

A helyzetet tovább bonyolította, hogy a válságban érintett államok politikai magatartását meghatározó folyamatok gyakran a legkevésbé sem voltak áttekinthetők. Az ember gondolhat úgy 1914 júliusára, mint „nemzetközi” válságra, s ebben a fogalomban a nemzetállamok valamilyen módon úgy viselkednek, mint tömör, jól elkülönült, konkrét határfelülettel bíró létezők – afféle biliárdgolyók. Ám a valóságban a válság idejének politikai folyamatait meghatározó tényezők a legkevésbé sem voltak ilyen jól körvonalazottak. Már akkor sem volt bizonyos, és a történészek ma sem tudják pontosan, hogy a különböző végrehajtó szervezetekben hol is székelte igazán az irányvonalat alakító hatalom. A vezérelvek – vagy legalábbis a politikákat meghatározó, különböző kezdeményezések – korántsem feltétlenül a hierarchia csúcsáról származtak; érkezhetek akár a diplomáciai apparátus perifériáiról, katonai parancsnokoktól, minisztériumi tisztviselőktől, vagy nagykövetektől, akik gyakran a maguk jogán voltak a politika alakítói.

A fennmaradt források tehát az ígéretek, fenyegetések, tervek és jóslatok teljes káoszát rajzolják elénk, s ez magyarázatot ad arra, hogy a háború kitörése oly kétségbeejtően sokféleképpen elemezhető. Gyakorlatilag nincs olyan értelmezés, amely a források megfelelő válogatásával és csoportosításával ne volna igazolható – ez pedig segít megérteni, hogy az *első világháború előzményei és kitörése* témakörben felhalmozódott irodalom olyan irdatlan mennyiségűre gyarapodott, hogy nincs az a történész (még az összes szükséges nyelven folyékonyan beszélő és olvasó fantázialény sem), aki képes lenne mindent elolvasni egy emberélet alatt (húsz évvel ezelőtt a vonatkozó irodalom jegyzéke huszonezer könyvet és cikket tartalmazott).¹⁴ A beszámolók egy része egy bizonyos ország bűnösségére alapozza okfejtését (Németország a leggyakoribb, de a nagyhatalmak egyike sem kerülhette el a főbűnösjelölt szerepét); mások szétosztják a felelősséget, vagy elsősorban a „rendszer” hibáit igyekeznek kitapintani. A helyzet éppen eléggé kusza ahhoz, hogy a viták ne csillapuljanak. A felelősség kérdését firtató vagy az egyes tényezők és a rendszer jellegéből adódó kényszerek közötti összefüggéseket kereső történészek érvelésén túl mindig volt egy, a nemzetközi kapcsolatokat elemző vonulat, amely olyan központi fogalmakban gondolkodott, mint az elretentés, az enyhülés vagy az elővigyázatlanúság; vagy olyan általánosítható mechanizmusokban, mint az erő-kiegyensúlyozás, az alku vagy a helyezkedés. A vita csaknem egy évszázada folyik, és semmi okunk azt hinni, hogy közelesen elcsitul.¹⁵

A vita régi, de a tárgya máig eleven – ami azt illeti, elevenebb és izgalmasabb, mint húsz vagy harminc évvel ezelőtt. A világunkban végbement változások nyomán ma másként látjuk 1914 eseményeit is. Az 1960-as, 70-es és 80-as évtized egyfajta bővületben szemlélte az akkor történeteket; könnyű volt úgy látni Európa „utolsó nyarának” vízióját, mint valami Edward korabeli kosztümös darabot. A tarka egyenruhák, a kifinomult szertartások s a még jószerivel az örökletes monarchiák köré szerveződő élet „ornamentalizmusa” sajátos távolságban tartotta azt a hajdanvolt világot a mai gondolkodástól. Az embernek az volt a benyomása, hogy a főszereplők valami más, örökre letűnt valóság alakjai. Lassan lábra kapott és meggyökeresedett az az érzés, hogy ha a szereplők kalapján mókás zöld strucc toll ékeskedik, hasonlóan festhetnek a gondolataik és a szándékaik is.¹⁶

Az 1914-es nyár válságának alakulását tanulmányozó 21. századi olvasót ugyanakkor szinte mellbe vágja az események nyers *modernsége*.

Mindjárt a kezdetnél előbukkan egy osztag öngyilkos merénylő és az autók forgataga. A szarajevói gázott mögött egy nem is különösebben titkos, zászlajára az önfeláldozást, gyilkolást és bosszúállást tűző terrrorszervezet állt, ennek azonban nem volt világosan felismerhető földrajzi vagy politikai behatároltsága; országhatárokon átnyúló, különálló sejtekre forgácsolt struktúra volt, amelynek felelősségre vonására nem kínálkozott jogi lehetőség, bármely kormánnyal való kapcsolatai áttételesek és kitapinthatatlanok voltak, működése pedig kívülről teljességgel áttekinthetetlen. Bízvást kimondható: 1914 júliusának eseményei koránt sincsenek olyan távol tőlünk, és egyáltalán nem annyira ködbe veszők, mint amilyenek az 1980-as években tűntek. A hidegháború korszakának lezárulása óta a kétpólusú globális stabilitás rendszere az erők és hatások sokkal összetettebb és megjósolhatatlanabb viselkedésű együttesének adta át a helyét; hanyatló és felemelkedő nagyhatalmaknak és általában véve olyan helyzetnek, amely emlékeztet 1914 Európájára. A távlat ilyen elmozdulása arra figyelmeztet, hogy át kell gondolnunk az első világháború kirobbanásának történetét. Ennek a kihívásnak az elfogadása nem azt jelenti, hogy magunkévá tesszük a primitív szemléletet, amely úgy formálja a múltat, hogy megfeleljen a jelen szükségleteinek, hanem sokkal inkább azt, hogy felismerjük a múlt azon vonásait, amelyekből megváltozott nézőpontunkkal a jelenről is tisztább képet nyerhetünk.

Köztük például a háború kitörésének balkáni összefüggéseit. A júliusi válság történetének egyik vakfoltja éppen Szerbia. A szarajevói merényletet az elemzések egy része pusztán ürügynek tekinti, olyan eseménynek, amelynek nem sok köze van a konfliktus kirobbanását előidéző valódi tényezőkhöz. Egy, a közelmúltban született kitűnő tanulmány szerzője egyenesen kijelenti: „A [szarajevói] gyilkosság önmagában semmilyen következménnyel nem járt. Az eset kezelésének módja vitte háborúba a nemzeteket.”¹⁷ A történet szerb – és tágabb összefüggésben *balkáni* – dimenzióinak eljelentéktelenítését célzó törekvések már 1914 júliusában megjelentek; eleinte a gyilkosságok következményeként értékelve a válságot, később azonban léptéket váltva, geopolitikai nagyságrendekbe emelkedve már csak alárendelt szerepet, harmadlagos jelentőséget tulajdonítottak Szerbiának és az ország tetteinek.

Az azóta eltelt időben megváltoztak erkölcsi ítéletünk szempontjai is. Az a tény, hogy a győztes államok egyike a szerb túlsúllyal létrejött és voltaképpen szerb irányítás alatt álló Jugoszlávia lett, közvetve igazolni látszott annak a férfinak a cselekedetét, aki 1914. június 28-án meghúzta

a ravaszt – legalábbis kétségkívül így vélekedtek a jugoszláv hatóságok, amikor bronz lábnyomokkal jelölték meg a helyet, ahol a merénylő állt, és emléktáblán ünnepelték „az első lépést a jugoszláv nép szabadsága felé”. Abban a korban, amelyben a nemzeti eszme még csupa ígéret és reménység volt, elemi rokonszenv fogadta a délszláv nacionalizmust, és nem sokan mutattak különösebb érdeklődést a Habsburg Birodalom nehézkes, soknemzetiségű közösségének egésze iránt. Az 1990-es évek Jugoszláviájának polgárháborúi aztán mindannyiunkat emlékeztettek a balkáni nacionalizmusok halálos veszélyességére. Szarajevó ostroma és a srebrenicai mészárlás óta nehéz úgy gondolni Szerbiára, mint a nagyhatalmi politikák pusztá tárgyára vagy áldozatára, és könnyebb annak látni a szerb nacionalizmust, ami: saját létjogán ható és működő történelmi tényezőnek. A mai Európai Unió nézőpontjából hajlamosak vagyunk az eddiginél több rokonszenvvel – vagy legalábbis kevesebb megvetéssel – szemlélni az egykori Habsburg Ausztria–Magyarország rég szerte-foszlott birodalmi szötteit.

Végül: ma talán kevésbé kézenfekvő úgy gondolnunk, hogy a szarajevói kettős gyilkosság pusztán kellemetlen incidens volt, amelynek azonban nincs valódi szerepe az okok és okozatok láncolatában. A World Trade Center ellen 2001. szeptember 11-én intézett támadás jól mutatja, hogy egyetlen szimbolikus jelentőségű – noha mélyen a széles politikai folyamatokba ágyazott – esemény visszavonhatatlanul megváltoztathatja a történések menetét; korábban nyitott lehetőségeket véglegesen lezárva, és meglepő sürgősséggel tárva fel vadonatújakat. Amikor Szarajevót és a Balkánt visszahelyezzük a történet középpontjába, korántsem a szerbeket vagy az akkori szerb államférfiakat minősítjük ördögöknek, s magunkat sem mentjük fel az alól a kötelezettség alól, hogy megértsük a szerb politikusokban, tisztekben és aktivistákban munkáló erőket és indulatokat, akiknek a magatartása és döntései nagyban alakították a szarajevói merénylet következményeit.

Ez a könyv arra törekszik, hogy az 1914-es júliusi válságot úgy értse meg, mint a modern kor, de talán az emberiség történetének legösszetettebb, legszövevényesebb eseményét. Nem azt kutatja, hogy miért, hanem hogy miként tört ki az első világháború. A *miért* és a *hogyan* kérdése logikailag elválaszthatatlan, de más-más irányokba vezetik a kérdezőt. A *hogyan* arra hív, hogy tüzetesen vizsgáljuk meg egy bizonyos ismert végkiemenetelhez vezető kölcsönhatások sorozatát; a *miért* arra sarkall, hogy jól körülírható, távoli okokat keressünk és jelöljünk meg: az imperializmust,

a nacionalizmust, a fegyverkezést, a szövetségeket, a pénzarisztokráciát, a nemzeti dicsőség eszméit vagy a mozgósítás mechanizmusát. A „miért”-megközelítés hozadéka bizonyos elemző tisztaság, de megvan a maga torzító hatása is: azt az illúziót kelti, hogy az okok nyomása egyenletesen halmozódik; a tényezők sorra-rendre egymásra épülve idézik elő az eseményeket, s a politika szereplői pusztán végrehajtó szolgálói már régóta érvényesülő erőknél, amelyeket nem ők alakítanak.

Könyvem története ezzel szemben csupa cselekvés. A döntéshozatal kulcsfigurái – királyok, császárok, külügyminiszterek, nagykövetek, katonai parancsnokok és alacsonyabb szintű tisztségviselők egész serege – óvatoss, jól kiszámított lépésekkel haladtak a veszedelem felé. A háború kitörése világos célokat tudatosan szem előtt tartó politikai szereplők döntéseinek végkimenetele volt; olyan szereplőké, akik képesek voltak az önvizsgálatra, tisztában voltak a lehetőségekkel, és a rendelkezésükre álló értesülésekre támaszkodva a lehető legjobb döntések meghozatalára törekedtek. A nacionalizmus, a fegyverkezés, a szövetségek és a pénzarisztokrácia mind-mind részei voltak a történetnek, de a magyarázat elemeiként csak akkor vehetők számításba, ha egyértelműen hozzájárultak a háború kitöréséhez vezető döntések alakulásához.

Egy, a balkáni háborúkkal foglalkozó bolgár történész a közelmúltban megállapította: „Ha a *miért* kérdést tesszük fel, a bűnösség kerül a fókuszpontra.”¹⁸ A háború kitörésében való bűnösség és a felelősség fogalma már a harcok kitörése előtt megjelent a történetben. A korabeli feljegyzések telis-telel vannak vádakkal és a felelősök megjelölésével (ez volt az a világ, amelyben a felek mindig az ellenfélnek tulajdonították az agresszív szándékot, maguknak pedig az önvédelmet), s a versailles-i szerződés 231. cikkelyében megfogalmazott ítélet biztosította, hogy továbbra is előtérben maradjon a bűnösség kérdése. A *hogyanra* helyezett hangsúly itt is más megközelítést sugall: az események mentén tett utazás nem azt a célt szolgálja, hogy a vádak listáját állítsa össze valamelyik állam vagy bármely személy ellen, mindössze azonosítani akarja a háború kitöréséhez vezető döntéseket, és meg akarja érteni a mögöttük húzódó gondolatokat vagy érzéseket. Ez nem azt jelenti, hogy teljességgel kizárná a felelősség kitapintására irányuló törekvést; sokkal inkább azt, hogy a fordított sorrend helyett a *hogyan* kérdésekből engedi kibontakozni a *miért*eket.

Könyvem azt a történetet beszéli el, ahogy Európában kitört a háború. Sok szálon futó elbeszélés során tapintja ki az ösvényeket, amelyek elvezetnek a döntéshozatal nagy központjaiba: Bécsbe, Berlinbe, Szentpéter-

várba, Párizsba, Londonba és Belgrádba, s tesz néhány rövid kitérőt is Róma, Konstantinápoly és Szófia felé. A három rész közül az első tárgya az egymással szemben álló Szerbia és Ausztria–Magyarország, amelyek viszálya a konfliktus gyutacsát jelentette, s egészen a szarajevói merényletek előestéjéig követi kapcsolatukat. A kevésbé elbeszélő jellegű második rész négy kérdést tesz fel négy fejezetben: Hogyan ment végbe Európa egymással szemben álló tömbökre való szétszakadása? Hogyan alakították ki külpolitikájukat az európai államok kormányai? Miként válhatott a kontinens gazdasági és hatalmi központjaitól oly távol eső Balkán ilyen nagyságrendű és jelentőségű válság színterévé? Hogyan volt lehetséges, hogy a minden jel szerint enyhülés felé tartó nemzetközi helyzet végül is világháborúba torkollott? A harmadik rész a szarajevói merénylettel kezdődik, beszámol magáról a júliusi válságról, megvizsgálja a legfontosabb döntéshozó központok közötti kapcsolatokat, és ismerteti a számításokat, félreértéseket és döntéseket, amelyek rendre a következő fázisba taszítva súlyosbították a válsághelyzetet.

Gondolatmenetünk vezérfonala, hogy 1914 júliusának eseményeit csak akkor érthetjük meg, ha végigkövetjük útjukon a döntéseket hozó kulcsfigurákat. Ennek érdekében többre van szükség, mint hogy egyszerűen újravizsgáljuk a háború kitörését megelőző nemzetközi „válságok” sorozatát; azt kell megértenünk, hogy mindezeket az eseményeket miként élték meg, és szőtték bele a tapasztaltak értelmezését és a rájuk adott válaszokat meghatározó gondolatmenetbe. Vajon azok az emberek, akiknek döntései háborúba sodorták Európát, miért látták és értelmezték úgy a dolgokat, ahogyan tették? Hogyan párosulhatott a sok forrásban jól érzékelhető félelem és gyöttrő előérzet dölyffel és vakmerő pókhendiséggel – gyakran ugyanazokban az emberekben? Hogy lehetséges, hogy a háború előtti színtér olyan különös és helyi jelentőségű kérdései, mint az *albán kérdés* vagy a *bolgár kölcsön*, oly aránytalanul nagy jelentőségre tettek szert, és hogyan kapcsolódtak össze a politikai hatalom birtokosainak gondolkodásában? Amikor a döntéshozók a nemzetközi helyzetről vagy a belföldi nehézségekről és veszélyekről beszéltek, vajon valóságos dolgokról szóltak, vagy a saját vágyaikat és szorongásaikat vetítették ki ellenfeleikre? Vagy mindkettő? Céлом az volt, hogy a lehető legelevenebben és leghívebben idézzem meg a rendkívül nagy jelentőségű döntéshelyzeteket, amelyekkel az európai politika kulcsfigurái szembesültek 1914 nyarán.

A témában született legérdekesebb jelenkori munkák némelyike azt állítja, hogy az első világháború nemhogy nem elkerülhetetlen, de egyene-

sen valószínűtlen volt – egészen addig, amíg ténylegesen ki nem robbant.¹⁹ Ebből az következik, hogy a konfliktus nem hosszan tartó hanyatlás végkimenetele, hanem a nemzetközi politikai közállapotokat ért hirtelen meg rázkódtatás következménye volt. Akár elfogadjuk ezt az álláspontot, akár nem, annyi érdeme kétségtelenül van, hogy az esetlegesség motívumát is beengedi a történetbe. Az pedig feltétlenül igaz, hogy míg a könyvben vizsgált folyamatok némelyike a jelek szerint egyértelműen irányul 1914 eseményei felé, a háború előtti időkben végbement változások más vonulatai más, meg nem valósult kimenetek felé mutatnak. Könyvemben ezt szem előtt tartva igyekszem megmutatni, miként álltak össze az oksági összefüggések darabkái, amelyek egymás mellé kerülve végül lehetővé tették a háború kirobbanását – ám semmiképpen nem határoznék meg *egy bizonyos* fajta végkifejletet. Mindvégig próbáltam nem megfélekedni arról, hogy a tárgyalt események, személyek és erők szereplésével lehetséges lett volna az események más, kevésbé iszonyatos kimenetele is.

1

UTAK SZARAJEVÓ FELÉ

Szerbiai kísértetek

GYILKOSSÁG BELGRÁDBAN

1903. június 11-én, nem sokkal hajnali két óra után a szerb hadsereg huszonnyolc tisztje megközelítette a belgrádi királyi palota * főbejáratát, s rövid tűzharc után lefegyverezték és letartóztatták az épület előtt strázsáló őröket. A szolgálatvezető tiszttől elvették a kulcsokat, az összeesküvők benyomultak a fogadócsarnokba, felrohantak a lépcsőkön, és végigcsörtettek a folyosókon, egyenesen a királyi hálóterem felé. A királyi lakosztály tölgyfa ajtaját zárva találták, úgyhogy dinamitot használtak; a robbanás akkora volt, hogy a súlyos ajtók kiszakadtak sarkaikból, bevágódtak az előszobába, és agyonütötték az ott tartózkodó segédtestet. A detonáció zárlatot okozott a palota elektromos hálózatában; az egész épület egyszerre sötétbe borult. A behatolók az egyik közeli szobában találtak néhány gyermeket, és azok fényében nyomultak be a lakosztályba. Mire azonban a hálószobába értek, Alexandar király és Draga királyné már nem voltak sehol; a francia regény, amit a felséges asszony olvasott, lefelé fordítva feküdt az éjjeliszekrényen. Az egyik tiszt megérintette az ágyneműt, és megállapította, hogy még meleg – a királyi pár csak pár perce hagyhatta el a helyiséget. Felhánták a hálószobát, de semmit sem találtak, úgyhogy kivont pisztolyokkal, gyertyafényben nekiláttak a palota átkutatásának.

Miközben a tisztek szobáról szobára jártak, és vadul lövöldöztek a szekrényekre, a kárpitokra, heverőkre és más lehetséges búvóhelyekre, Alexandar király és Draga királyné a hálólhelyiséghez csatlakozó emeleti szobácskában kuporgott, ahol a szolgálólányok a felséges asszony ruháit szokták vasalni és javítani. Vagy két órán át folyt a kutatás. A király ezalatt olyan csendben, ahogy csak tudott, szépen felöltözött; nadrágot vett és vörös selyeminget – nem akarta, hogy ruhátlan legyen, ha ellenségei mégiscsak rátalálnak. A királyné alsós szoknyát húzott, fehér selyemfűzőt és sárga harisnyát – az egyik lábára.

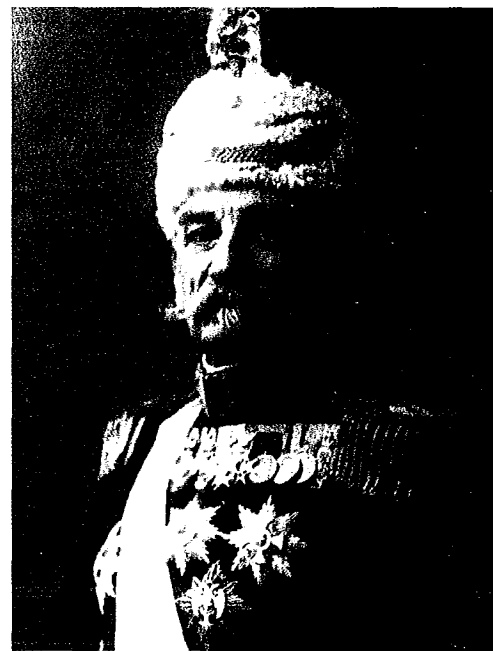
* A Dragoslava Jovanovicán álló egykori palota ma a Városi Tanács székhelye.

Odakint a városban is akadtak áldozatok: a királyné két fivérét, akikről széltében az a szóbeszéd járta, hogy a trónra törnek, arra kényszerítették, hogy hagyják el nővérük belgrádi otthonát, „elhurcolták őket egy, a palota közelében lévő őrszobába, ahol összeverték és a legkegyetlenebb módon leszúrták őket”.¹ Merénylők törtek be a miniszterelnök, Dimitrije Cincar-Marković és a hadügyminiszter, Milovan Pavlović otthonába – mindkettejüket meggyilkolták; Pavlovićot, aki egy falárában próbált elbújni, huszonöt lövéssel. Belimir Theodorović belügyminisztert is lelőtték, és abban a hitben, hogy meghalt, ott hagyták a helyszínen, ő azonban csak súlyos sebet kapott, és később felépült. A többi minisztert letartóztatták.

A palotában a király hűségese első szárnysegédjét, Lazar Petrovićot, akit rövid tűzpárbaj után elfogtak és lefegyvereztek, végiglökdösték a folyosón, és arra kényszerítették, hogy minden ajtónál kiáltva hívja a királyt. Amikor aztán visszatértek a hálólhelyiségbe, és még tüzetesebben láttak neki a kutatásnak, megtalálták a kárpit mögött elrejtett titkos bejáratot. Amikor az egyik katona azt javasolta, hogy fejszével törjék át a falat, Petrović belátta, hogy a játszma véget ért, és beleegyezett, hogy előhívja a királyt. Az uralkodó megkérdezte, hogy ki szólítja, mire a segédtsízt így válaszolt: „Laza vagyok, felség, kérem, nyissa ki az ajtót az ön tisztjei előtt.” „Bízhatom a tisztjeim esküjében?” – kérdezte a király. Az összeesküvők igenlő választ adtak. Egy beszámoló szerint az elhízott, szemüveges uralkodó a helyzettől képtelenül idegen, vörös selyemingben, a feleségét átölelve lépett elő rejtékhelyükről. A következő pillanatban valóságos golyózápor zúdult rájuk. Agyonlőtték Petrovićot is, aki, hogy urát védelmezze, végső kétségbeesésében előrántotta mindaddig sikerrel rejtegetett revolverét (legalábbis később ezt állították). Ekkor értelmetlen, vértől részegült orgia vette kezdetét. A holttesteket kardokkal és szuronyokkal szabdalták, részben kibelezték és fejszével vagdalták felismerhetetlen masszáttá; minderről a király halálra rémült olasz borbélyja számolt be, akire ráparancsoltak, hogy szedje össze és készítse elő a temetéshez a maradványokat. A királyné csaknem teljesen meztelen, alvadt vértől tocsogó testét egyszerűen kidobták a hálószoza kertre néző ablakán. A merénylők állítólag ugyanezt akarták tenni a királlyal is; a tetem egyik keze egy pillanatra beleakadt az ablakpárkányba, aztán megvillant az egyik tiszt szabályája, a test visszahullott, néhány ujj pedig kívülre, a kertbe esett. Később a merénylők összegyűltek odakint, hogy rágyújtsanak, és szemügyre vegyék a művüket. Addigra az eső is eleredt.²

1903. június 11. eseményei új fejezetet nyitottak Szerbia politikatörténetében. Az ország önálló létezésének kurta éveiben uralkodó Obrenović-dinasztia nem létezett többé. A merénylők a mérsárlás után alig néhány órával bejelentették az uralkodóház megszűnését, s azt, hogy a trónt az akkor még svájci száműzetésben élő Karađorđević Péter veszi át.

Vajon miért kellett ilyen brutálisan leszámolni az Obrenovićokkal? A királyság intézménye soha nem tudott megszilárdulni Szerbiában, s a nehézségeket jórészt a két ellenséges klán küzdelme okozta. Az Obrenovićok és a Karađorđevićék egyformán részt vettek Szerbiának az oszmán uralom alóli felszabadításában. A sötét bőrű egykori marhapásztor, Kara Đorđe (szerbül Fekete György) Petrović, a Karađorđević-dinasztia megalapítója 1804-ben felkelést szervezett, és néhány éves küzdelemmel sikerült átmenetileg felszabadítania Szerbiát, a visszanyomuló oszmánok elől azonban 1813-ban Ausztriába menekült. Két évvel később újabb felkelés bontakozott ki, élén Miloš Obrenovićcsal, a tehetséges és jól alkalmazkodó politikai kalandorral, akinek sikerült elérnie az oszmánoknál az autonóm Szerb Fejedelemség elismerését. A száműzetésből visszatérő Karađorđevićet Obrenović parancsára, s az oszmánok hallgatólagos beleegyezésével meg-

Karađorđević Péter

gyilkolták. A fő politikai ellenfelétől ekképpen megszabadult Miloš Obrenović megkapta a Szerbia fejedelme címet, és a Szerb Fejedelemségben az Oszmán Birodalmon belül való létezése során – 1817 és 1878 között – a hatalmat szinte mindvégig az Obrenović-klán tagjai gyakorolták.

Az egymás ellen küzdő dinasztiák, valamint a fejedelemségnek az oszmán és az osztrák birodalmak közötti, kényes földrajzi helyzete és kifejezetten rebellis, a kisbirtokos parasztság szemléletét tükröző politikai kultúrája voltak azok a tényezők, amelyek a királyság intézményének ingatagságát eredményezték. A 19. századi szerb uralkodók közül ijesztően kevesen haltak természetes halált. A fejedelemség megalapítója, Miloš Obrenović kegyetlen zsarnok volt; uralmának éveiben gyakoriak voltak a lázadások. 1839 nyarán lemondott a trónról legidősebb fia, Milan javára, aki azonban súlyos kanyaróban szenvedett: tizenhárom nappal később bekövetkezett haláláig azzal sem volt tisztában, hogy ő a fejedelem. Öccse, Mihajlo uralkodása korai véget ért, amikor az 1842-es felkelés során megfosztották a tróntól, és egy Karađorđevićet ültettek a helyére – nem mást, mint Fekete György fiát, Alexandart. 1858-ban azonban neki is le kellett mondania, s 1860-ban ismét Mihajlo lett a fejedelem, aki második uralkodása idején sem volt népszerűbb, mint korábban; nyolc évvel később unokahúgával együtt meggyilkolták – a merényleket minden valószínűség szerint a Karađorđevićék támogatták.

Mihajlo utóda, Milan Obrenović 1868-tól 1889-ig tartó uralkodása valamelyes politikai folytonosságot hozott. 1882-ben, négy évvel azután, hogy a berlini kongresszus független állammá nyilvánította Szerbiát, Milan az országot királysággá, magát pedig királlyá nyilvánította; a zűrzavaros politikai közállapotok azonban ezután sem javultak. Amikor 1883-ban a kormányzat megpróbálta begyűjteni a fegyvereket a délkelet-szerbiai parasztmilíciáktól, kirobbant a nagyszabású Timok-felkelés. Milan brutális kegyetlenséggel lépett fel a lázadókkal szemben, és valószínűleg boszorkányüldözést indított Belgrádban a fontosabb politikai szereplők után, akiket azzal gyanúsított, hogy szítják az ellenállást.

A szerb politikai kultúra az 1880-as évek elején alapjaiban változott meg, amint – újságokkal, gyűlésekkel, kiáltványokkal, kampánystratégiákkal és helyi gyűlésekkel – létrejöttek a modern értelemben vett politikai pártok. A király elnyomó intézkedésekkel válaszolt a közélet ijesztően új tényezőjének megjelenésére. Amikor az 1883-as választásokon ellenzéki többség alakult ki a Nemzetgyűlésben (a Skupštinában), az uralkodó nem volt hajlandó beiktatni a többségi Radikális Párt tagjaiból álló kormányt,

inkább hivatalnokokból állította össze a kabinetet. A Skupština ülését rendelettel nyitották meg, majd tíz perccel később ugyancsak rendelettel be is rekesztették. A Bulgária ellen 1885-ben vívott, katasztrofális háború (amely annak következtében tört ki, hogy a király sem a minisztereivel, sem a Nemzetgyűléssel nem vitatta meg döntéseit), valamint a királyi pár csúf és botrányos körülmények között végbement válása tovább rontotta az uralkodó tekintélyét. Amikor Milan 1889-ben (egyebek között arra késztülve, hogy elveszi személyi titkárának csinos, fiatal feleségét) lemondott, már réges-rég időszerű volt a távozása.

Szerbiát – minthogy Milan fia, Alexandar koronaherceg kiskorú volt – ezután négy éven át régenstanács irányította. 1893-ban a mindössze tizenhat éves herceg bizarr államcsínnel ragadta magához a hatalmat: a kabinet tagjait ebédre hívta meg, a megérkező vendégeket szívélyesen tájékoztatta, hogy le vannak tartóztatva, és bejelentette, hogy magához vonja a „királyi teljhatalmat”. A fontosabb minisztériumok épületeit és a távíróhivatalokat ekkorra már megszállta a katonaság.³ Belgrád lakossága másnap arra ébredt, hogy a várost elborították az Alexandar hatalomátvételét hirdető plakátok.

Valójában azonban a háttérből a leköszönt király, Milan irányította az eseményeket. Ő hozta létre a régensséget, s fia váratlan trónra lépését is ő szervezte meg. A volt uralkodó – a korabeli Európában teljességgel példátlan családi összeesküvés eredményeképpen – királyi fiának legfőbb tanácsadója lett. 1897-től 1900-ig állt fenn ez a sajátos „Milan–Alexandarduarchia”. Milant, a *királyi atyát* kinevezték a szerb hadsereg főparancsnokává; ő volt az első polgári személy, aki betöltötte ezt a hivatalt.

Alexandar uralkodása alatt az Obrenović-ház története utolsó szakaszába ért. Atyja támogatásával az ifjú király hamar elpazarolta azt a reményteli jóindulatot, ami gyakran kíséri egy-egy új kormányzat hivatalba lépését. Figyelmen kívül hagyta a szerb alkotmány viszonylag liberális rendelkezéseit, és egyfajta neoabszolutizmust vezetett be: eltörölte a titkos szavazást és a sajtószabadságot, egyes lapokat pedig egyszerűen megszüntetett. A Radikális Párt tiltakozó vezetői nagy hirtelenséggel a hatalom sáncain kívül találták magukat. Alexandar az ócska kis diktátorokra jellemző módon sértette meg, tartotta be vagy függesztette fel az ország alkotmányát. Nem tisztelte a bíróságok függetlenségét, s még attól sem riadt vissza, hogy gyilkos merényleteket tervezzen vezető politikusok ellen. A király, a királyi atya (hogy a válási botrány ellenére is befolyásos anyakirálynét már ne is említsük) fáradhatatlanul rángat-

ták a szálakat a színpalak mögül – mindennek napi tapasztalata mélyen aláásta a dinasztia tekintélyét.

A helyzetet tovább rontotta Alexandar elhatározása, hogy feleségül veszi egy kétes hírű mérnökember cseppet sem makulátlan özvegyét. Draga Mašinnal 1897-ben ismerkedett meg, amikor az asszony a királyi anya udvarhölgyeként szolgált. Draga tíz évvel volt idősebb a királynál. A belgrádiak szívből utálták, a többség úgy tudta, hogy meddő, és szelében beszéltek számtalan kalandjáról. A koronatanács indulatos ülése után, amelyen a miniszterek hasztalanul próbálták lebeszélni a királyt a tervezett házasságról, a belügyminiszter, Đorđe Genčić előállt a végső érveléssel: „Felség, Ön egyszerűen nem veheti el azt az asszonyt. Összefeküdt mindenkivel; velem is...” Őszintesége jutalmaként a király keményen arcul ütötte. Genčić később csatlakozott a királygyilkos összeesküvéshez.⁴ Hasonló viták zajlottak más magas rangú kormánytisztviselőkkel is.⁵ Egy igen feszült hangulatú kabinetülésen a miniszterelnök-helyettes még azt is felvetette, hogy helyezték házi őrizetbe a királyt, vagy távolítsák el az országból, nehogy a nemkívánatos házasság hivatalosan megköttesse.⁶

Alexandar király és Draga királyné 1900 körül

A politikai tényezők olyan egységesen léptek fel Draga Mašinnal szemben, hogy a király képtelen volt megfelelő jelölteket találni a fontosabb posztokra; az eljegyzés pusztá híre elég volt ahhoz, hogy az egész kabinet lemondjon, s Alexandar arra kényszerült, hogy alig ismert figurákból állítson össze egy „esküvői kabinetet”.

A házasságkötés körüli viták a királynak atyjával való kapcsolatát is megterhelték. Milant annyira felháborította a gondolat, hogy Draga esetleg a menyé lehet, hogy lemondott a hadsereg főparancsnoki posztjáról. 1900 júniusában fiához írt levelében kijelentette, hogy Alexandar „szakadéka taszítja Szerbiát”, és sorait egyértelmű figyelmeztetéssel zárta: „Ha megcselekszed ezt az örökséget, elsőként fogok üdvözölni egy olyan kormányt, amely eltávolít téged az országból.”⁷ Alexandar azonban nem tárgított (1900. június 23-án Belgrádban megtartották az esküvőt), és atyja lemondását kihasználva megragadta az alkalmat, hogy megerősítse befolyását a tisztikar fölött. A fontosabb katonai és közszerzési posztokról eltávolították Milan híveit (és Draga ellenfeleit), a királyi atyát állandó felügyelet alá helyezték, hamarosan rábírták Szerbia elhagyására, s nem sokkal később megtiltották a visszatérését. Némi megkönnyebbülést jelentett a királyi párnak, hogy Milan, aki végül Ausztriában telepedett le, 1901 januárjában elhalálozott.

Az uralkodó népszerűsége átmenetileg megnőtt az 1900-as év vége felé; a bejelentés, hogy a királyné gyermeket vár, felkeltette az általános rokonszenvet. Annál nagyobb volt azonban a közfelháborodás, amikor 1901 áprilisában kiderült, hogy Draga várandóssága mesebeszéd volt; a bejelentés csak arra szolgált, hogy megbékítse a közvéleményt (a fővárosban pusmogtak egy meghiúsult tervről, amely szerint az uralkodó egy álkirályfit akart volna trónörökösnek bemutatni). Alexandar – fittyet hányva a kedvezőtlen előjelekre – propaganda-hadjáratot indított Draga népszerűsítésére; látványos rendezvényeken ünnepeltette az asszony születésnapját, és katonai alakulatokat, iskolákat, de még falvakat is elnevezett róla. Ekkoriban már egyre merészebben manipulálta az ország törvényeit; 1903 márciusában egyszer az éjszaka kellős közepén hatályon kívül helyezte az alkotmányt, hogy nagy hirtelenséggel új, a sajtó- és egyesülési szabadságot korlátozó törvényeket léptessen érvénybe – majd huszonöt perccel később visszaállította.

1903 tavaszára a szerb társadalom szinte egységesen Alexandar és Draga ellen fordult. A Radikális Párt, amely az 1901 júliusában tartott választásokon abszolút többségre tett szert a Skupštinában, elutasította

a király zsarnoki mesterkedéseit. A vagyonos kereskedő- és bankárcsaládok, és különösen azon tagjaik között, akik az élőállat- és élelmiszer-kivitelben voltak érdekelték, sokan úgy vélték, hogy az osztrákbarát Obrenović-külpolitika kiszolgáltatja Szerbia gazdaságát Ausztriának, és megfosztja a világpiacra való kilépés lehetőségétől az ország tőkéseit.⁸ 1903. április 6-án Belgrádban hatalmas tüntetésen ítélték el a király alkotmányellenes manipulációit. A rendőrség és a csendőrség brutálisan lépett közbe; a halálos áldozatok száma tizennyolc volt, a sebesülteké ötven.⁹ Száznál is több embert – köztük a hadsereg több tisztjét – tartóztattak le és hurcoltak börtönbe, bár többségüket pár nappal később szabadon engedték.

Az egyre erősödő ellenállás középpontjában a hadsereg állt. A 20. század beköszöntekor ez volt a szerb társadalom leghatékonyabb intézménye. Az ország alacsony teljesítményű, túlnyomórészt agrárjellegű gazdasági életében nemigen kínálkozott lehetőség a felemelkedésre, a katonatiszti pálya azonban kiváltságos utat jelentett a társadalmi rang és befolyás felé. Ezt a helyzetet Milan király teremtette meg azzal, hogy pazarlóan bánt a hadsereggel, kibővítette a tisztikart, ugyanakkor jócskán csökkentette az eleve rendkívül szerény felsőoktatási költségvetést. A királyi atya 1900-ban történt távozása után azonban hirtelen véget ért a bőség időszaka; Alexandar visszavágta a katonai költségvetést, a tisztek olykor hónapokat vártak a fizetésükre, s a királyi pár barátai és rokonai nagy hirtelenséggel magas rangokat kaptak, messze megelőzve tisztársaikat. Az elégedetlenséget tovább növelte a hivatalos cáfolatok ellenére széltében terjedő rémhír, hogy a király – minthogy nem sikerült természetes utódot nemzenie – Draga királyné fivérét, Nikodije Lunjevicát készül megjelölni a szerb trón örököséként.¹⁰

1901 nyarán katonai összeesküvés bontakozott ki a szerb hadsereg egyik hadnagya vezetésével; a tehetséges fiatal tiszt később fontos szerepet játszott az 1914. júliusi eseményekben is. Dragutin Dimitrijević (akit követői csak Ápisznak neveztek, mert tagbaszakadt, hatalmas alakjával az óegyiptomi bikaistenségre emlékeztetett), amint elvégezte a katonai akadémiát, azonnal a vezérkarhoz került, ami jól mutatja, hogy felettesei milyen nagyra értékelték képességeit. Az Isten is politikai összeesküvőnek teremtette: megszállottan titkolózó volt, mindennél előbbre tartotta katonai és politikai feladatait, nem ismert megalkuvást, módszereiben könyörtelen volt, válságos helyzetekben pedig rendíthetetlenül higgadt és céltudatos – vagyis nem az az ember, aki kézben tud tartani egy széles körű politikai mozgalmat. Arra azonban nagyon is alkalmas volt, hogy kisebb

csoportokban vagy egészen szűk körben követőket szerezzen, felébressze bennük a fontosság érzését, eloszlassa kétségeiket, és szélsőséges cselekedetekre ösztönözze őket.¹¹ Az összeesküvők egyike mondta róla: „Van benne valami titokzatos erő, aminek alá kell rendelnem magam, bár a józan eszem azt súgja, hogy semmi okom rá.” A királygyilkos csapat egy másik tagja azon töprengett, hogy miben is áll voltaképpen Ápisz vonzereje: sem az intelligenciája, sem az ékesszólása, sem az eszméi nem tűntek számára elégséges oknak, „de ő volt köztünk az egyetlen, aki pusztán jelenlétével képes volt magával ragadni a gondolataimat, és egy-két egyszerű szóval az engedelmes eszközévé tenni”.¹² Dimitrijević kifejezetten férfikörnyezetben gyakorolta ritka képességeit; a nők egészen mellékes szerepet játszottak az életében – nemigen érdekelték. Életeleme és mesterkedéseinek színhelyei a belgrádi kávéházak csakis férfiak látogatta, dohányfüstös termei voltak, ezek az egyszerre nyilvános és meghitt helyek, ahol aligha figyelték meg vagy hallgatták le a beszélgető embereket. Fennmaradt legjobb fényképe tagbaszakadt, bajszos férfit mutat, mellette jellegzetes „összeesküvő”-pózban és arckifejezéssel két cimborája.

Dimitrijević eredetileg úgy tervezte, hogy Draga királyné születésnapján, szeptember 11-én, egy Belgrád belvárosában rendezett bálon gyilkolják meg a királyi párt. Tervét mintha egy Ian Fleming-regényből vette volna: két tiszt megtámadta volna a Dunán épített vízerőművet, ahonnan a főváros az áramot kapta, egy másik pedig a kisebb erőművet, amelyik a bál színhelyének világításához szolgáltatja az energiát. Amikor aztán minden sötétbe borul, négy merénylő, akik mindvégig ott lettek volna a bálon, meggyújtotta volna a függönyöket, megszólaltatták volna a tűzjelzőket, és arra kényszerítették volna a királyt és a királynét, hogy mérget nyeljenek (ezt azért tervezték így, mert számítottak arra, hogy esetleg átkutatják a jelenlévőket, s akkor a lőfegyvereket bizonyosan megtalálják). A mérget sikeresen kipróbálták egy macskán, ám a terv minden másban teljes kudarcot vallott. Az erőművet túl erős őrség védte, a királyné pedig úgy döntött, inkább otthon marad.¹³

Az összeesküvők kedvét nem vette el sem ez, sem néhány további kudarc, és a következő két évben szorgalmasan munkálkodtak a nagy terv kiterjesztésén. Több mint száz tisztet szerveztek be, köztük sok fiataalt. 1901 végére már kapcsolatban álltak több magas beosztású polgári személlyel, például Đorđe Genčić korábbi belügyminiszterrel, akit annak idején a király arcul csapott, mert ellenezni merészelte a Dragával tervezett házasságot. A szervezkedők 1902 őszén titkos esküt tettek, amelynek üdí-

tően szókimondó szövegét maga Dimitrijević-Ápiz fogalmazta: „Minthogy fenyeget az állam elkerülhetetlen összeomlása, [...] amiért elsődlegesen a királyt és szívszerelmét, Draga Mašint tesszük felelőssé, esküvel fogadjuk, hogy megöljük őket, amint azt aláírásunkkal tanúsítjuk.”¹⁴

1903 tavaszára, amikor az összeesküvők már vagy 120-150-en voltak, megérett a terv: a saját palotájukban kell meggyilkolni a királyi párt. A megvalósítás azonban gondos előkészítést kívánt, mert az uralkodó és felesége – teljes joggal – rettegett a merénylektől, és erősen megszigorították a biztonsági intézkedéseket. A király csak számos kísérő társaságában mutatkozott a nyilvánosság előtt, Draga királyné pedig annyira félt egy esetleges támadástól, hogy egyszer hat héten át ki sem mozdult a palota falai közül. Az őrseget az épület körül és odabent is megkettőzték. A közelesen fenyegető merényletről szóló szóbeszéd annyira elterjedt, hogy a londoni *The Times* 1903. április 27-én „bizalmas belgrádi forrásra” hivatkozva ezt írta: „Az uralkodó elleni katonai összeesküvés olyan kiterjedt, hogy sem a király, sem a kormány nem mer lépéseket tenni a felszámolására.”¹⁵

A belső kulcsfigurák, köztük a palotaőrség parancsnokának és a király szárnysegédjének beszerzése révén az összeesküvőknek lehetőségük nyílt arra, hogy az őrség többszörös gyűrűjén átjutva eljussanak a legbelső szentélyig. A támadás időpontját mindössze három nappal korábban határozták

Az Obrenovićok legyilkolása (illusztráció a *Le Petit Journal* 1903. június 28-i számából)

meg, amikor biztosak lehettek abban, hogy a velük tartó őrök mind szolgálatban lesznek. Teljes volt az egyetértés abban, hogy a dolgot a lehető leggyorsabban kell végrehajtani, és mihelyt bevégezték, haladéktalanul nyilvánosságra kell hozni, hogy elejét vegyék a rendőrség vagy a királyhoz még mindig hűséges katonák közbelépésének.¹⁶ A siker azonnali világgá kürtölésének heves vágya magyarázza az elhatározást, hogy a hálószoza erkélyéről a kertbe hajítják a holttesteket. Ápiz a kivégzőosztaggal együtt hatolt be a palotába, de a végső, nagy drámáról lemaradt, mert a főbejáratnál álló őrökkel vívott tűzpárbajban komolyan megsebesült; azonnal összeesett, eszméletét veszítette, és nem sokon múlt, hogy el nem vérzett ott a helyszínen.

„FELELŐTLEN ELEMÉK”

„A város nyugodt, a lakosok többségét a jelek szerint nem érintették meg az események” – adta tudtul a belgrádi brit követ, Sir George Bonham június 11. estéjén kelt kurta távirata.¹⁷ A szerbiai „forradalmat” – jelentette Bonham – leplezetlen elégedettséggel éltették a fővárosban; a gyilkosság utáni napon munkaszünetet tartottak, és fellobogózták az utcákat. „Az illendő szánalomnak nyoma sem volt.”¹⁸ A szerbiai tragédia „legmegdöbbentőbb vonása – írta Bonham bécsi kollégája – az a rendkívüli nyugalom, amivel e kegyetlen bűncselekmény végrehajtását tudomásul vették”.¹⁹

Ellenséges érzületű megfigyelők szívtelenségnak tekintették ezt a közönyt, egy régóta erőszakhoz és királygyilkosságokhoz szokott nép érdektelenségének, ám a belgrádiaknak minden okuk megvolt arra, hogy ne siressék a meggyilkolt uralkodót. Az összeesküvők haladéktalanul átadták a hatalmat egy összpárti ideiglenes kormánynak, és a lehető legrövidebb idő alatt egybehívták a feloszlott parlamentet, amely királlyá választotta a svájci száműzetésből visszahívott Peter Karađorđevićet. A kifejezetten demokratikus 1888-as alkotmányt – 1903-as alkotmány néven – néhány apró változtatással ismét érvénybe léptették. A két szerb uralkodói dinasztia emberemlékezet óta tartó versengése egy csapásra véget ért. Karađorđević, aki élete nagy részét Svájcban és Franciaországban töltötte, rajongva tisztelte John Stuart Millt (fiatalabb korában szerb nyelvre fordította *A szabadságról* című könyvét), s ez örvendező reménységgel töltötte el a liberális gondolkodásúakat.

Még biztatóbb volt Peter Karađorđević röviddel hazatérése után tett nyilatkozata, amelyben népe tudomására hozta, hogy „Szerbia valóban

alkotmányos királyaként óhajt uralkodni”.²⁰ A királyság valódi parlamenti rendszerré vált, amelyben a király nem kormányoz, csak uralkodik. Az államcsíny során Alexandar király kegyeltjét, a zsarnoki Cincar-Marković miniszterelnököt is meggyilkolták, ami világosan mutatta, hogy a politikai hatalom megtartásához mostantól nem a korona rokonszenvére van szükség, hanem elsősorban népszerűsége és a pártokkal való kapcsolatokra. A politikai pártok a megtorlástól való félelem nélkül végezheték munkájukat. A sajtó végre megszabadult az Obrenović-uralkodók alatt mindent átható cenzúrától. A jövő egy olyan közélet kibontakozásával kecsegtetett, amely érzékenyebben ismeri fel az emberek igényeit és több felelősséggel tartozik a közvéleménynek. Szerbia a politikai létezés új korszakának küszöbére érkezett.²¹

Az 1903-as államcsíny megoldott néhány régóta fennálló nehézséget, de teremtett újakat is, amelyek jelentősen közrejátszottak 1914 eseményeiben. Mindenekelőtt: a királyi pár meggyilkolására szőtt összeesküvés a győzelem után nem oszlott fel, hanem szervezetként a szerb politikai és közélet számottevő tényezője maradt. A sikeres merénylet utáni napon megalakult ideiglenes forradalmi kormányban hat pártpolitikus mellett az összeesküvők közül négyen is szerepet vállaltak (többek közt hadügy-, közmunkaügyi és gazdasági miniszterként). A súlyos sérüléséből még lábadozó Ápisz nemzeti hős lett; a Skupština hivatalosan is köszönetet mondott neki. Ám az a tény, hogy az új rendszer az összeesküvők véres művének köszönheti létezését, szorongást és bizonytalanságot szült afelől, hogy vajon mire lehet még képes ez a szövetség – s ez megnehezítette a nyílt, őszinte bírálatot. Az új kormány egyik minisztere az események után tíz nappal bevallotta egy újságírónak, hogy a merénylők tettét *helyteleníti*, „de ezt nyíltan nem merete kimondani attól való félelmében, hogy kedvezőtlen érzéseket keltene a hadsereg soraiban, holott tőlük függ mind a király, mind a kormány létezése”.²²

A királygyilkos hálózatnak különösen erős befolyása volt az udvarnál. „Eddig – jelentette 1905 novemberében Belgrádból a brit követ, Wilfred Thesiger – az összeesküvő tisztek voltak Őfelsége legfontosabb, sőt egyedüli támogatói”; elmozdításukkal „a korona meg lenne fosztva attól a testülettől, amelynek hűségére vagy akár csak rokonszenvére is számíthat”.²³ Aligha volt tehát meglepő, hogy amikor Peter király 1905 telén kísértő keresett fia, Đorđe koronaherceg európai körutazásához, nem mást választott, mint Ápiszt, aki épp felgyógyult a sebesülés utáni hosszú lábadozásból, s testében még mindig hordozta a nevezetes éjszakán kapott három

golyót. A királygyilkosság szellemi atyját tehát azzal bízták meg, hogy kísérője és őrzője legyen a következő Karađorđević-uralkodónak, míg az be nem fejezi hercegi tanulmányait. Đorđéből végül nem lett király, mert olyasmit tett, ami elfogadhatatlanná és alkalmatlanná tette a trónutódlásra: 1909-ben halálra rugdosta az inasát.²⁴

A belgrádi osztrák követ tehát enyhe túlzással arról tehetett jelentést, hogy a király a parlament által szentesített trónra lépése után is azok „foglya” maradt, akik hatalomra juttatták.²⁵ „A király egy senki... – jelentette ki november végén az osztrák külügyminisztérium egyik magas rangú tisztségviselője –, a zsinórokat a június 11-eiek rángatják”.²⁶ Az összeesküvők a legkíváncsiabb katonai és kormányzati posztok megszerzésére használták fel befolyásukat. Az újonnan kinevezett királyi segédtestek kivétel nélkül közülük kerültek ki, akárcsak a hadtáp- és ellátási szolgálat főtisztjei, valamint a hadügyminisztérium postázó részlegének vezetője, így kézben tartották a kinevezések alakulását még a legmagasabb beosztások betöltésénél is. Az uralkodóval fenntartott kiváltságos jó viszonyt kihasználva országos jelentőségű politikai kérdések eldöntésében is érvényesítették akaratukat.²⁷

A királygyilkosok mesterkedéseivel szemben hamarosan kialakult az ellenállás. Az új kormányt külső erők arra próbálták rászorítani, hogy függetlenedjen az összeesküvők hálózatától. Elsősorban Nagy-Britannia tartotta kíváncsinak ezt a fordulatot; óhaját nyomatékosítandó visszahívta teljhatalmú megbízottját Belgrádból, és ügyvivőre, Thesigerre bízta a két ország diplomáciai kapcsolatát. Az európai nagyhatalmak képviselői még 1905 őszén is távol maradtak több, szimbolikus fontosságú belgrádi eseménytől, elsősorban az udvari rendezvényektől. A hadseregen belül katonai „ellen-összeesküvés” bontakozott ki Niš erődvároskájában Milan Novaković százados vezetésével; kiáltványt is kibocsátottak, amelyben követelték 68 név szerint megnevezett királygyilkos elbocsátását és leszerelését. Novakovićot haladéktalanul letartóztatták, s bár bátran védelmezte álláspontját, társaival együtt katonai bíróság elé állították, bűnösnek nyilvánították, és különböző hosszúságú börtönbüntetésekre ítélték őket. Amikor Novaković két évvel később kiszabadult, ott folytatta a királygyilkosok elleni támadást, ahol abbahagyta, mire ismét bebörtönözték. 1907 szeptemberében egy férfi rokonával együtt titokzatos körülmények között életét vesztette egy állítólagos szökési kísérlet során – az eset a parlamentben és a liberális sajtóban is óriási felzúdulást okozott.²⁸ A katonai és polgári hatóságok kapcsolata tehát az 1903-as merényletek után megoldatlan maradt, s ez a helyzet erősen befolyásolta Szerbia választását 1914 eseményeire.

A történetek ilyenén alakulásáért a felelősség oroszlánrésze a Radikális Párt vezetőjét, Nikola Pašićot terheli. A Zürichben mérnöki tanulmányokat végzett Pašić a királygyilkos merénylet után az ország legbefolyásosabb politikusa lett. 1904 és 1918 között tíz kormányt vezetett, összesen kilenc éven át. Az ország politikai életének csúcsán állt a szarajevói merénylet idején és az azt követő időszakban, így egyik kulcsfigurája volt az első világháború kitöréséhez vezető válságnak is.

Kétségkívül Pašićé a modern Európa történetének legfigyelemremélőbb politikai pályafutása: nemcsak rendkívüli hosszúsága miatt (több mint negyven éven át volt a szerb politikai élet szereplője), de azért is, mert útját káprázatos sikerek és rémítő veszedelmek szegélyezték. Mérnöki végzettsége ellenére egész lényét és életét a politika járta át – ez volt egyik oka annak is, hogy negyvenöt éves koráig nőtlen maradt.²⁹ Kezdetől fogva elkötelezetten küzdött Szerbia idegen uralom alóli felszabadításáért. 1875-ben, amikor Boszniában lázadás tört ki a török elnyomók ellen, az ifjú Pašić az irredenta szellemű *Narodno Oslobođenje* (Nemzeti Felszabadítás) munkatársaként a helyszínre utazott, hogy az első vonalból tudósítson a szerb nép küzdelmeiről. Az 1880-as évek elején ő irányította az első világháború kitöréséig legjelentősebb szerb politikai tényező, a Radikális Párt modernizálását.

A radikálisok politikai célok megvalósítására színes elegyét tűzték zászlajukra a liberális alkotmányos eszméktől egészen a Balkán-félsziget szerb uralom alatt való egyesítésének gondolatáig. A párt tömegbázisa és tartós választási sikereinek kulcsa a népesség zömét alkotó kisbirtokos parasztság volt. Parasztpártként a radikálisok számos populista elképzelést is magukévá tettek, ami kapcsolatot jelentett oroszországi pánszlávista csoportok felé. Gyanakvással nézték a hivatásos hadsereget; nemcsak azért, mert utálták a hadsereg fenntartásával járó pénzügyi terheket, hanem azért is, mert megőrizték a szoros kapcsolatot a fegyveres szerveződések szerintük legjobb és legtermészetesebb formáját jelentő parasztmilíciákkal. A radikálisok az 1883-as Timok-felkelés idején a kormány ellen küzdő fegyveres parasztmilíciák mellé álltak, s a felkelés leverése után az ő vezetőik ellen is megindult a megtorlás. Pašić a letartóztatást hajszáll híján elkerülve külföldre menekült; *in absentia* mondták ki rá a halálos ítéletet. Az emigráció éveiben tartós kapcsolatokat épített ki Szentpétervárral, és igen népszerű lett az ottani pánszlávista körökben; eztán egész életében szorosan igazodott az orosz politikai irányvonalhoz.³⁰ Milan 1889-ben történt lemondása után a száműzetésében a radikális mozgalom hőisévé emel-

kedett Pašić kegyelmet kapott, visszatért hazájába, ahol óriási lelkesedéssel fogadták, és megválasztották a Skupština elnökévé és a főváros, Belgrád polgármesterévé. Első miniszterelnöksége (1891 februárjától 1892 augusztusáig) azzal ért véget, hogy Milan és a régensek alkotmányellenes mesterkedése elleni tiltakozásul lemondott mandátumáról.

1893-ban, a régenség elleni államcsíny után, Alexandar Szerbia rendkívüli követeként Szentpétervárra küldte azzal a céllal, hogy kielégítse politikai nagyravágyását, de egyúttal távol is tartsa Belgrádtól. Pašić keményen dolgozott az orosz–szerb kapcsolat elmélyítésén, és egy percig sem titkolta abbéli meggyőződését, hogy Szerbia nemzeti függetlenségének majdani kivívása csakis orosz segítséggel képzelhető el.³¹ Munkáját azonban félbeszakította a királyi atya, Milan visszatérése a belgrádi politika színpadára. A radikálisokat üldözni kezdték, és eltávolították őket a köztisztviselői munkakörökből; Pašićot is hazahívták. A Milan–Alexandar-időszakban minden lépését figyelték, és távol tartották a hatalomtól; 1898-ban kilenc hónapi börtönre ítélték azzal a váddal, hogy egy pártkiadványban megsértette az uralkodót. Börtönben volt 1899-ben is, amikor az egész országot felrázó esemény történt: gyilkos merényletet kíséreltek meg a királyi atya ellen. A radikálisokat megint az összeesküvésben való részvétellel gyanúsították, annak ellenére, hogy kapcsolatuk az ifjú bosnyákkal, aki a fegyvert elsütötte, tisztázatlan volt – és maradt azóta is. Alexandar király a feltételezett bűnrészesség miatt Pašić fejét követelte, a kivégzésre azonban az osztrák–magyar kormány erőteljes követelésére – s ez a későbbi események ismeretében meglehetősen bizarr mozzanat – nem került sor. Alexandar uralkodására jellemző módon Pašićnak tudomására hozták, hogy tucatszám radikálissal együtt őt is kivégzik, hacsak nem jelenti ki és aláírásával nem tanúsítja, hogy erkölcsi értelemben maga is felelős a gyilkossági kísérletért. Pašić nem tudta, hogy élete Bécs közbenjárására már nem forog veszélyben, ezért beleegyezett a dologba; a dokumentumot nyilvánosságra hozták, s neki a börtönből távozva azzal a váddal kellett szembesülnie, hogy pártját keverte gyanúba saját élete megmentése érdekében. A kivégzést megúsza, de politikai értelemben – legalábbis egy időre – hulla volt. Alexandar uralkodásának utolsó, zavaros éveiben csaknem teljesen visszavonult a közélettől.

Az uralkodóváltással beköszöntött Pašić politikai pályájának aranykora. Pártja és személye a szerbiai közélet legmeghatározóbb tényezője lett. Az oly hosszú harccal keresett és megszerzett hatalom jól illett hozzá, s ő hamarosan nagyszerűen belenőtt a nemzet atyjának szerepébe. A belg-

rádi értelmiségi elit nemigen kedvelte, de rendkívül népszerű volt a parasztság köreibben. A fővárosiak mókásnak találták akadozó beszédét, gombócos zaječari tájszólását, s állandó élcek tárgyai lettek elkalandozásai és félreszólásai. Amikor tudomására jutott, hogy az ismert szatirikus író, Branislav Nusić 1908-ban a Bosznia és Hercegovina annektálása ellen tiltakozó menet élén vonult végig a fővároson, és lóháton léptetett be a külügyminisztérium épületébe, állítólag így válaszolt: „Hát... nos... azt tudtam, hogy jó író, de... hmm... hogy ilyen jó lovas...”, azt nem tudtam.”³² Nem volt jó szónok, de nagyszerűen értett a kapcsolatteremtéshez; különösen a szavazók döntő többségét jelentő parasztság nyelvén értett. Darabos beszédét, mackós észjárását s legkivált dús, pátriárkai szakállát a parasztok a már-már természetfölötti bölcsesség, óvatosság és előrelátás jelének tekintették. Barátai és hívei csak úgy hívták: *Baja* – a szó olyan, magas állású embert jelent, akit nemcsak tisztelnek, de szeretnek is a kortársai.³³

Egy halálos ítélet, hosszú száműzetés és állandó megfigyeltség állapotában leélt élet – mindez mély nyomokat hagyott Pašić politikusi szemléletén és gyakorlatán. Hozzászokott az óvatossághoz, a titkolózáshoz és a burkolt beszédhez. Évekkel később egy volt titkára idézte fel: nemhogy nem vetette papírra gondolatait, de legszívesebben ki sem mondta őket. Nemcsak a hivatalos iratait, de a magánleveleit is rendszeresen elégette. Megszokta, hogy a konfliktussal fenyegető helyzetekben közönyt mutasson, s ne lépjen, csak a legutolsó pillanatban. Végtelen gyakorlatiasságát ellenfelei sokszor hitvány elvtelenségnek látták. Mindezeket a tulajdonságait átjárta a közvélemény iránti rendkívüli érzékenysége, és elszánt törekvése arra, hogy minden pillanatban azonos hullámhosszon legyen a szerb nemzettel, amelyért annyit fáradt és szenvedett.³⁴ Előre tájékoztatták a király elleni összeesküvésről, s ő megtartotta a titkot, de tevékeny részvétellel nem volt hajlandó. Amikor a palota elleni támadás előtti napon tudomására hozták a tervezett merénylet részleteit is, rá igen jellemző módon cselekedett: családját vonattal az akkor osztrák uralom alatt álló adriai partvidékre vitte, hogy ott várják ki a fejleményeket.

Pašić felismerte: a siker záloga, hogy biztosítsa a maga és kormánya függetlenségét, ugyanakkor szilárd és tartós kapcsolatot építsen ki a hadsereggel és azon belül a királygyilkosok hálózatával – nemcsak azzal a száz-egynéhány emberrel, aki ténylegesen részt vett a merényletben, hanem azzal az egyre növekvő számú fiatal tiszttel, akik meggyőződéssel hitték, hogy az összeesküvők Szerbia nemzeti akaratát képviselik. A helyzetét nehezítette, hogy legfélelmetesebb politikai ellenfelei, a Független

Radikálisok – a saját pártjáról 1901-ben levált töredék – akkor lettek volna hajlandók együttműködni a királygyilkosokkal, ha azok segítik meggyengíteni és megbuktatni a Pašić-kormányt.

Pašić igen okosan kezelte a kényes helyzetet. Személyesen tett lépéseket az összeesküvők egyike-másika felé azzal a céllal, hogy egy kormányellenes koalíció megformálódásának elejét vegye. Radikális pártbeli társai tiltakozása ellenére támogatott egy igen bőkezű konszolidációs csomagot, amely lehetővé tette, hogy a hadsereg pótolja a királyi atya, Milan távozása óta elszenvedett veszteségeket; nyilvánosan elismerte az 1903-as államcsíny jogos voltát (ennek óriási jelképes értéke volt az összeesküvők szemében), és akadályozta a királygyilkosok bíróság elé állítását – ám közben szívósan dolgozott azon, hogy visszaszorítsa közéleti jelenlétüket. Amikor kiderült, hogy a merénylet első évfordulóján táncmulatságot akarnak tartani, Pašić (ebben az időben külügyminiszter volt) június 15-ére, az új király megválasztásának évfordulójára halasztotta az ünnepséget. 1905-ben, amikor a királygyilkosok politikai befolyásának kérdése gyakran merült fel a sajtóban és a parlamentben is, Pašić figyelmeztette a Skupštinát arra a veszélyre, amit az alkotmányos hatalom kerekein kívül működő úgynevezett felelőtlen elemek jelentenek a demokratikus rend bástyáira – ez az érv nagyszerűen hatott a radikálisok tömegeire, akik heves gyűlöletet tápláltak a tisztikar pretoriánus szemlélete és testületi gőgje iránt. A Nagy-Britanniával való diplomáciai kapcsolatok 1906-ban történt helyreállítását Pašić ügyesen használta ki arra, hogy jó néhány magas rangú királygyilkos tisztet nyugdíjba küldjön.³⁵

Az ügyes lépéseknek vegyes hatásuk volt. Az államcsíny legkiemelkedőbb alakjait sikerült elmozdítani magas beosztásaikból, s a merénylet hálózatának a nemzeti politikára gyakorolt hatása rövid időre erősen csökkent. Ugyanakkor azonban Pašić nem tudta megakadályozni, hogy egyre nagyobb befolyásra tegyenek szert a hadseregben és a velük rokonszenvező civilek között; utóbbiak, az úgynevezett *zaveritelji* – az ügy hiteléhez a merénylet után csatlakozók – fogékonyak voltak még a tényleges merényletkeínél is szélsőségesebb nézetekre.³⁶ Ám ami a legfontosabb: azzal, hogy sok magas rangú királygyilkost eltávolított a közélet színpadáról, Pašić versenytárs nélküli vezető helyzetbe hozta a hálózaton belül a fáradhatatlan Ápiszt, aki mindig is központi figurája volt a királygyilkosság évfordulóin rendezett ünnepségeknek, amelyeken az összeesküvő tisztek sört vedelve vigadoztak a Belgrádi Nemzeti Színház melletti kis parkban álló Kolorac vendéglőben, és minden összeesküvőtársánál többet tett

azért, hogy ultranacionalista tisztekből összetoborozzon egy kemény magot, amely kész volt minden lehetséges eszközzel támogatni a szerbség teljes egyesítéséért folytatott küzdelmet.

MENTÁLIS TÉRKÉPEK

„A teljes szerbség egyesítésének” eszméje mögött egy elterjedt és mélyen gyökerező Szerbia-elképzelés állt, amelynek nem sok köze volt a századfordulós Balkán politikai térképéhez. Legnagyobb hatású politikai kifejeződése egy titkos memorandum, amelyben a szerb belügyminiszter, Ilija Garašanin vázolta fel Szerbia nemzeti bel- és külpolitikájának programját Alexandar Karađorđević fejedelemnek 1844-ben. (A memorandum 1906-ban *Načertanije* – Vázlat – címen vált közismertté.*) Nehéz lenne túlértékelni a hatást, amit ez a dokumentum gyakorolt szerb politikusok és hazafiak nemzedékeire, míg végül a szerb nacionalizmus Magna Chartája lett. Garašanin ezzel a megállapítással kezdte kiáltványát: „Szerbia kicsiny ország, de nem szabad örökre kicsinynek maradnia.”³⁷ A szerb politika első parancsolatának – jelenti ki – a nemzeti egység elvének kell lennie, s ezen azt érti, hogy a szerbség teljes egészét egy szerb állam határain belül kell egyesíteni: „Ahol egyetlen szerb is él, az Szerbia.” A terjeszkedő Szerbia látomásának politikai mintája Stefan Dušan roppant középkori birodalma volt, amely a mai Szerb Köztársaságon kívül magában foglalta a jelenlegi Albániát, Makedónia nagy részét, Észak- és Közép-Görögországot, de – különös módon – Boszniát nem.

Dušan cár birodalma feltehetően azután omlott össze, hogy a szerbek 1389. június 28-án Koszovónál vereséget szenvedtek a törököktől. Ez a csapás azonban – így Garašanin – nem szüntette meg a szerb állam legitimitását, mindössze történelmi létezésének folyamatosságát szakította meg. A szerbség egészét egyesítő Nagy-Szerbia „helyreállításával” tehát nem új minőség születne, hanem egy ősi történelmi jog nyerne kifejezést. „Nem vádolhatnak bennünket azzal, hogy megalapozatlanul valami újra törekszünk,

* A *Načertanije* alapjául szolgáló szöveg szerzője a cseh František Zach volt, aki a délszláv népek államszövetségi szervezetben való egységéről beszélt, a dolgozatban szereplő *délszláv* szót azonban Garašanin következetesen *szerbre* cserélte; ez és a hasonló változtatások szűk látókörű szerb nacionalista kiáltvánnyá változtatták az eredetileg világpolgári indíttatású látomást.

hogy forradalmat vagy felkelést szítunk, sőt inkább mindenkinek el kell ismernie, hogy [Nagy-Szerbia helyreállítása] politikai szempontból szükséges; hogy [ez az alakzat] történelmileg ősidők óta megalapozott, s a szerbség korábbi politikai és nemzeti létében gyökerezik.”³⁸ Garašanin érvelésében tehát jól érvényesül a történelmi időknél az a látszati lerövidülése, ami a nacionalista fejtegetésekben gyakran tetten érhető; ez az érvelés ráadásul azon a légből kapott állításon alapul, hogy Dušan cár roppant kiterjedésű, soknemzetiségű középkori birodalma összefér a kulturálisan és nyelvilag is egynemű nemzetállam modern fogalmával. A szerb honfiak nem láttak a dologban ellentmondást, hiszen az ő meggyőződésük szerint a kérdéses területek minden lakosa *lényegében és gyakorlatilag szerb*. Vuk Karadžić, a modern szerbhórvát irodalmi nyelv megteremtője és a híres nacionalista röpirat, az 1836-ban kiadott *Srbi svi i svuda* (Szerbek mind és mindenhol) szerzője ötmillió szerbről beszél, akik „szerb nyelven szólnak”, és szétszórtan élnek Boszniában, Hercegovinában, a Bánátban (Temesvár környékén), Bácskában, Horvátországban, Dalmáciában és az adriai partvidéken Triesztől egészen Észak-Albániáig. Mindezek a vidékek természetesen akadnak olyanok – írja elsősorban a horvátokra utalva Karadžić –, „akik most még nem szívesen neveznék magukat szerbnek, de valószínűnek tűnik, hogy fokozatosan hozzászoknának”.³⁹

Az egyesítő program – ezzel maga Garašanin is tisztában volt – hosszú harcra ítélte a szerbséget a két szomszédos birodalommal, az oszmánokkal és az osztrákokkal, akiknek fennhatósága sértette és korlátozta Szerbia nacionalista ábrándjait. Az Oszmán Birodalom fennhatósága 1844-ben még mindig kiterjedt a Balkán-félsziget túlnyomó részére. „Szerbiának szakadatlanul küzdenie kell azért, hogy tégláról téglára rombolja le a török államot, saját magába nyelje azt, s a jó nyersanyagot felhasználva a régi Szerb Birodalom alapjain megalapítsa és felépítsen egy hatalmas, új Szerb Államot.”⁴⁰ Ausztriának is ellenséggé kellett válnia.⁴¹ Magyarországon, Horvát-Szlavónországban és Isztria-Dalmáciában is voltak szerbek (hogy ne említsük a sok horvátot, akik nem váltak szerbbé), akik feltehetően repesve várták a felszabadulást a Habsburg-uralom alól, és a nagy, végső egyesülést a belgrádi állam kebelében.

1918-ig, amikor több célkitűzése is megvalósult, Garašanin kiáltványa mindvégig Szerbia uralkodóinak útmutatója maradt, és tételeit szelvében hangoztatta a finom kiszámítottsággal adagolt nacionalista propaganda, amelyet részben Belgrád, részben a sajtó köreiben tevékenykedő hazafias hálózat irányított.⁴² Nagy-Szerbia azonban nem csupán a kormányzati

politika, és nem is csak a propaganda látomása volt; mélyen átszötte a szerb kultúrát és önazonosság-tudatot. Dušan cár birodalmának emlékét életben tartotta a szerb elbeszélő dalköltészet kivételes elevenségével élő hagyománya. A hosszú balladákat gyakran az egyhúrú guzla mélabús hangú kíséretével énekelték, s az énekes és a hallgatóság is újra és újra átélte a szerbség történelmének magasztos pillanatait. A szerblakta vidék falvaiban és vásárain énekelt dalok szoros és bensőséges köteléssel fűzték egybe a költészetet, a történelmet és a nemzeti azonosságtudatot. Az egyik első beszámoló a német történésztől, Leopold von Rankétól származik; Szerbia történetéről szóló, 1829-ben megjelent művében jegyzi meg: „a történelem a költészetben és a költészet által vált a nemzet tulajdonává és őrződött meg a nép emlékezetében”.⁴³

Ami ebben a hagyományban megőrződött, az mindenekelőtt a szerbség idegen uralom elleni harcának emléke. Visszatérő motívum a törököktől Koszovónál 1389. június 28-án elszenvedett vereség. Ez a nem igazán jelentős középkori összecsapás a századok során kiszínezve a szerbek és a hitetlen ellenség harcának jelképpé szilárdult, nagy történelmi eseménye lett. Kialakult körülötte egy krónikavilág, amelynek szereplői nemcsak a ragyogó hősök, akik a baj és veszedelem korszakaiban egyesítették a szerbséget, de az alávaló gazemberek, a nagy közös ügy hátráltatói és a szerbség galád elárulói is. A mitológiai panteonban megjelenik az ünnepeelt orgyilkos, Miloš Obilić, aki a rege szerint az ütközet napján belopózott a törökök főhadiszállására, és elvágta a szultán torkát, aztán a török testőrök elfogták, és lefejezték. A dalok központi motívumai a gyilkos merényletek, a mártíromság és a bosszúvágy.⁴⁴

Ebben az elbeszélő dalköltészetben eleven életre kelt a mitikus múltba visszavetített, képzeletbeli Szerbia. Sir Arthur Evans brit archeológus 1875-ben, a boszniai törökellenes felkelés idején tanúja volt e dalok előadásának, és bámulattal tapasztalta, hogy „e dicsőséges legendák miként feledtetik el a boszniai szerbekkel királyságuk jóval szegényesebb történelmét”, egybemoszák emlékeiket a minden szerblakta területen élő „testvéreikével”, „túllépve a földrajztudósok és diplomaták üres fecsegésén”.⁴⁵ A 19. század során a szájhagyományban élő költészet hanyatlásnak indult, lassan kiszorították az olcsó nyomdai termékek terjesztette műfajok; a brit diplomata, Sir Charles Eliot azonban a Drina völgyében 1897-ben tett utazása során még hallhatta a vándorénekesek ősi dalait a vásárokon és a piacokon. „Ezeket a rapszódákat – jegyezte fel – egyhúrú gitáron kísért, monoton kántálással adják elő, de olyan mélyről jövő átéléssel és kifejező-

erővel, hogy az összhatás egyáltalán nem kellemetlen.”⁴⁶ A szerb elbeszélő költemények Vuk Karadžić által összeállított és kiadott, rendkívül erőteljes hatású gyűjteménye hosszú időre az egyre növekvő írástudó elit olvasmánya lett. Az anyag ráadásul folyamatosan gyarapodott. A műfaj klasszikusa, a Montenegró hercegérseke, II. Petar Petrović-Njegoš által 1847-ben kiadott *Gorski vijenac* (Hegyek koszorúja) a mitikus zsarnokölőt és a nemzet mártírját, Miloš Obilićet dicsőíti, és az idegen uralom elleni küzdelem megújítására tüzel. A *Gorski vijenac* örök időkre bevonult a szerb nemzeti irodalom aranykönyvébe.⁴⁷

A szerb külpolitika az „elveszett” földek visszaszerzésének elkötelezett szándéka és a két hatalmas birodalom közé ékelődött ország földrajzi helyzete következtében igen sajátos jellegre tett szert. Az első a „célterület” határozatlansága. Nagyszerű dolog elvben elköteleződni egy Nagy-Szerbia megteremtése mellett, de vajon konkrétan hol kezdődjön meg a „visszaszerzés” szent folyamata? A Vajdaságban? A Magyar Királyság határain belül? Vagy az Ószerbia néven emlegetett oszmán Koszovóban? Boszniában, amely soha nem alkotta részét Dušan birodalmának, ugyanakkor népes szerb lakossága volt? Vagy lent délen, a még mindig oszmán uralom alatt álló Macedóniában? Az egyesítés nagy ívű látomása mögé a szerb állam igencsak csekély gazdasági és katonai erőt tudott felsorakoztatni, így a belgrádi politikusoknak nemigen maradt más választásuk, mint gyakorlatias haszonelvűséggel alkalmazkodni a Balkán-félszigeten igen gyorsan végbemenő változásokhoz. Az 1844 és 1914 közötti szerb külpolitika érdeklődése ennek következtében tanácstalan iránytű mutatójaként fordult az ország hol egyik, hol másik peremvidéke felé; s a váltakozás logikája meglehetősen gyakran csak reagált az eseményekre. 1848-ban például, amikor a vajdasági szerbek fellázadtak a magyar forradalmi kormánynak a lakosság elmagyarosítását célzó intézkedései ellen, Garašanin utánpótlás-szállítmányokkal és szerb önkéntes csapatokkal támogatta őket. 1875-ben a világ szeme Hercegovina felé fordult, ahol a szerbek felkeltek az oszmán uralom ellen – a helyszínre sietők között ott volt Pašić s álnév mögé rejtőzve a katonai parancsnok és leendő király, Karađorđević Péter. 1903, a törökök elleni sikertelen helyi felkelés után felerősödött az oszmán Macedóniában élő szerbek felszabadítására irányuló törekvés. 1908-ban, amikor Ausztria (miután 1878 óta katonai megszállás alatt tartotta) hivatalosan is magához csatolta Boszniát és Hercegovinát, ezek a területek kerültek a szerb politika érdeklődésének homlokterébe, de 1912 és 1913 között ismét Macedónia lépett az első helyre.

A szerb külpolitikának küszködnie kellett az ország politikai kultúráját átható látomásos nacionalizmus és a Balkán világának bonyolult néprajzi valósága közötti ellentmondással is. A nagy-szerb mitológia látképének középpontjában Koszovó állt, ez a terület azonban etnikai értelemben korántsem volt egységesen szerb; a lakosság többségét legkésőbb a 18. század óta albán nyelvű muszlimok alkották.⁴⁸ Azok a dalmáciaiak és isztriaiak, akiket Vuk Karadžić szerbnek tekintett, valójában jórészt horvátok voltak, és a legkevésbé sem kívántak beolvadni egy nagy-szerb birodalomba. Boszniában, amely soha nem volt Szerbia része, sok szerb élt (1878-ban, amikor a két tartományt az Osztrák–Magyar Monarchia tartotta megszállás alatt, 47 százalékát alkották Bosznia és Hercegovina lakosságának), de éltek itt katolikus horvátok (20 százalék körül) és vagy 33 százalékban muszlim bosnyákok is. (A jelentős arányú muszlim kisebbség fennmaradása Bosznia egyik különleges jellemzője volt; a szerbiai muszlimok többségét részben addig zaklatták, amíg ki nem vándorolt, részben deportálták, részben pedig megölték a hosszú függetlenségi harcok során.)⁴⁹

Ennél is bonyolultabb eset volt Macedónia. A mai Balkán politikai térképére vetítve az így nevezett terület magában foglalja a volt Jugoszláv Köztársaságon kívül a dél-szerbiai és kelet-albániai határvidékeket, Délnyugat-Bulgária jókora részét, és még egy nagy darabot Észak-Görögországból is.⁵⁰ A történelmi Macedónia pontos határai máig vitatottak (gondoljunk csak a Szkopje és Athén között zajló parázs vitára a Szkopjei Köztársaság *Macedónia* elnevezése körül), ahogy az a kérdés is nyitott, hogy ennek a vidéknek milyen mértékben volt megkülönböztető nemzeti, nyelvi és kulturális önazonossága (a macedón nyelv létezését a világ minden nyelvésze ténynek tekinti, kivéve szerb, bolgár és görög kollégáikat).⁵¹ Sir Charles Eliot, amikor 1897-ben beutazta Szerbiát, meglepve tapasztalta: szerb útitársai „hallani sem akarnak arról, hogy Macedóniában élneek bolgárok is; körömszakadtáig ragaszkodtak ahhoz, hogy az ország szláv lakosai mind szerbek”.⁵² Tizenhat évvel később, amikor a Carnegie Alapítvány bizottságot küldött ki a területre, hogy vizsgálja a második balkáni háború idején elkövetett kegyetlenkedéseket, a megbízottak úgy találták, hogy a nézetek és felfogások oly szélsőségesen ellentétesek még az egyetemeken is, hogy a népesség etnikai hovatartozása és megoszlása kérdésében képtelenség létrehozni az egyetértést a helyiek között. A bizottság még abban az esztendőben kiadott jelentéséhez nem egy, hanem két etnikai térképet mellékel, külön-külön jelenítve meg a belgrádi és a szófiai értelmezés szerinti állapotokat. Az egyik térkép szerint Nyugat- és Észak-Macedónia területén csak úgy nyüzsgöttek

a felszabadítatlan szerbek, akik epedve várták az anyaországukkal való egyesülést, a másik a bolgárok lakta terület központjaként tüntette fel ugyanazt a régiót.⁵³ A 19. század utolsó évtizedeiben a szerbek, a görögök és a bolgárok egyformán rendkívül erőteljes propagandát folytattak Macedóniában azzal a céllal, hogy saját nemzeti ügyüknek nyerjék meg a helybéli szlávokat.

Az egyes nemzeti vágyalmok és a vidék etnikai valósága közötti ellentét következtében igen valószínű volt, hogy a szerbek céljainak megvalósítása erőszakos folyamat lesz, s nemcsak regionális szinten, ahol a kisebb-nagyobb hatalmak érdekei ütköztek, hanem a helyszínen, az érintett vidékek városaiban és falvaiban is. Egyes államférfiak úgy próbálták enyhíteni ezt a veszélyt, hogy a szerb nemzeti célkitűzéseket egy tág keblűbb, „szerb-horvát” politikai elgondolásba csomagolták, megidézve valamiféle soknemzetiségi együttműködést. Köztük volt Nikola Pašić, aki az 1890-es években bőségesen írt arról, hogy a szerbeknek és horvátoknak feltétlenül egyesülniük kell, hiszen a világ olyan, hogy a kis nemzetekre a feloldódás, a megsemmisülés veszélye leselkedik. E szép és szelíd érvek mögött azonban – természetesen – az a mély meggyőződés húzódott, hogy a szerbek és a horvátok a lényegét tekintve *egy* nép, illetve hogy az eggyé olvadás folyamatát a szerbeknek kell irányítaniuk, minthogy ők mélyebben és romlatlanabban szlávok a katolikus horvátoknál, akik „oly hosszú időn át voltak kitéve idegen kultúrák hatásainak”.⁵⁴

Szerbia nem tehette meg, hogy a nagyvilág szeme láttára, nyíltan törekedjen e célok megvalósítására, ezért bizonyos titkosságba burkolták az ekkor még a szomszédos országok vagy birodalmak területén élő szerbek „felszabadítására” irányuló törekvéseket. Ezt az igényt maga Garašanin fogalmazta meg 1848-ban, a vajdasági felkelés kapcsán: „A vajdasági szerbek – írta – segítséget várnak a teljes szerbségtől, hogy legyőzhessék ősi ellenségüket. [...] Ám politikai okokból nyíltan nem, csak titokban nyújthatunk nekik segítséget.”⁵⁵ Macedóniában is a fedett műveleteket részesítették előnyben. Az új Karađorđević-rezsim 1903 augusztusában, a törökök elleni sikertelen felkelés után kevésbé szemérmes, tevékenyebb politikát kezdett érvényesíteni a régióban. Bizottságokat hoztak létre a szerb gerillatevékenység fokozására, és Belgrádban hárci segédcsoportokat toborzó gyűléseket tartottak. Amikor a belgrádi török követ magyarázatot kért, a szerb külügyminiszter, Kaljević tagadta, hogy a kormány bármilyen módon érintett volna, és kijelentette, hogy az effajta gyűlések nem sértenek törvényt, minthogy céljuk „nem a toborzás, csupán pénzalapok gyűjtése és a határon túli hittestvéreink iránti rokonszenv kinyilvánítása”.⁵⁶

A királygyilkosok nyakig benne voltak ebben a határokon túlnyúló tevékenységben. Az összeesküvő tisztek és a hadsereg velük azonosan gondolkodó tagjai nem hivatalos bizottságot alapítottak Belgrádban, irányították a kampányt, és sok esetben ők vezették az önkéntes csapatokat, amelyek a szó szoros értelmében véve nem voltak a szerb hadsereg egységei, az a tény azonban, hogy az irányításukra jelentkező tisztek haladéktalanul szabadságot kaptak, bőkezű és mindenre kiterjedő hivatalos támogatásra utal.⁵⁷ A milíciák tevékenysége egyre kiterjedtebbé vált, és számos véres összecsapásra került sor szerb gerillák (csetnikek) és bolgár önkéntesek csapatai között. 1907 februárjában a brit kormány hivatalosan követelte, hogy Belgrád vessen véget a nem hivatalos fegyveres beavatkozásnak, ami már-már egy szerb–bolgár háború kitörésével fenyegetett. Belgrád ezúttal is elhárította a felelősséget, tagadta, hogy támogatná a csetnikek tevékenységét, és kijelentette: „képtelen megakadályozni, hogy [az emberek] megvédjék magukat a külföldről érkező bandák támadásai ellen”. Állításainak hitelességét azonban erősen lerontotta, hogy a kormány továbbra is támogatta a harcokat; a Skupština 1906 novemberében már háromszázezer dinárt szavazott meg az Ószerbiában és Macedóniában súlyos megpróbáltatásoknak kitett szerbek megsegítésére, ezt pedig egy „titkos hitel” követte rendkívüli kiadásokra és a nemzeti érdekek védelmére.⁵⁸

Az ilyenfajta irredentizmus rendkívül veszedelmes. Könnyű dolog gerillákat küldeni valahová, de igen nehéz közben tartani őket, ha már ott vannak. 1907 telére nyilvánvalóvá vált, hogy Macedóniában teljességgel irányítatlanul számos csetnikbanda tevékenykedik; Belgrád titkos megbízottja csak a legnagyobb nehézségek árán tudta megfékezni őket. A „macedóniai félreértés” meglehetősen homályos tanulságokkal járt, és végzetes befolyással volt 1914 eseményeire. Egyfelől: az a lépés, hogy a gerillacsoportok parancsnokságát az összeesküvők hálózatának tagjaira ruházták, azzal a veszéllyel járt, hogy a szerb nemzeti cselekvési irányvonal meghatározása a politikai centrumból a periféria felelőtlen és senkinek sem felelős elemeinek kezébe kerül. Másfelől: az 1906 és 1907 közötti diplomáciai fejlemények megmutatták, hogy a szerb kormány és az irredenta irányvonal érvényesítésével megbízott hálózat közötti nem hivatalos és igencsak ködös kapcsolatok felhasználhatók Belgrád mozgásterének jelentős kibővítésére, s egyidejűleg mindenemű felelősség elhárítására. A belgrádi politikai elit hozzászólt egyfajta kettős gondolkodáshoz, amely azon a hallgatóságos feltételezé-

sen alapult, hogy Szerbia hivatalos külpolitikája és a határon túli területeken támogatott nemzeti felszabadítási törekvések egymástól teljességgel független folyamatok.

ELSZAKADÁS

„Az Ausztriával való egyetértés és harmónia – írta 1844-ben Garašanin – Szerbia számára politikai képtelenség.”⁵⁹ 1903-ig nem volt túl nagy esély a két ország nyílt konfliktusára. A hosszú közös határ Belgrád szempontjából többé-kevésbé védhetetlen volt. A Duna és a Száva összefolyásánál fekvő, szépséges szerb főváros igen közel volt az Osztrák–Magyar Monarchia határához. A szerb árukivitel túlnyomó része a birodalom felé irányult, s a behozatal is elsősorban onnan érkezett. A földrajzi adottságokból adódó kényszereket aláhúzta a régióban érvényesített orosz politika is. Az 1878-as berlini kongresszuson az oroszok segítséget nyújtottak ahhoz, hogy jókora önálló bolgár területet kanyarítsanak ki az Oszmán Birodalomból – abban a reményben, hogy az így létrejövő Bulgária Oroszország hű csatlósa lesz. Már ekkor sejteni lehetett, hogy Bulgária és Szerbia idővel szembekerül egymással Macedónia birtoklásának kérdésében. Milan herceg (a későbbi király) a Béccsel való kapcsolat megerősítésével kívánt felkészülni a várható veszélyre – voltaképpen tehát az oroszok bolgárpártisága taszította Szerbiát Bécs karjaiba. Ameddig az oroszok a bolgár kártyára alapozták balkáni politikai játszmájukat, valószínű volt, hogy Bécs és Belgrád viszonya békés és kiegyensúlyozott marad.

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Szerbia 1881 júniusában kereskedelmi egyezményt kötött; a szöveget három héttel később titkos kiegészítéssel látták el, amelyet maga Milan herceg tárgyalta át és írt alá, s amelyben leszögezték, hogy a Monarchia nemcsak segíti Szerbiát a királyság státusának megszerzésében, de támogatja Macedóniával szembeni területi követeléseinek érvényesítésében is, Szerbia pedig a maga részéről kötelezettséget vállalt arra, hogy nem törekszik a Monarchia boszniai és hercegovinai pozícióinak gyengítésére. A második cikkely rögzítette: Szerbia „nem tűri el, hogy területén – beleértve Boszniát, Hercegovinát és a Novi Pazar-i Szandzsákot – bárminemű politikai, vallási vagy másféle szövetkezés induljon az Osztrák–Magyar Monarchia ellen”. Milan személyes odaadással tartotta be a megállapodást, és írásban kötelezte magát, hogy „semmilyen megállapodást nem köt harmadik féllel anélkül, hogy előzőleg kikérné Bécs véleményét”.⁶⁰

Tagadhatatlan, hogy ezek az egyezmények meglehetősen bizonytalan alapot szolgáltatottak az osztrákok és szerbek tartós jó viszonyához, hiszen semmi kapcsolatuk nem volt a mélyen osztrákellenes szerb közérzülettel; azt a gazdasági függési viszonyt jelképezték, amellyel a nacionalisták egyre inkább torkig voltak, ráadásul egyedül a kapkodó és egyre népszerűtlenebb uralkodó támogatta őket. Ám amíg Milan Obrenović ült Szerbia trónján, ezek a megállapodások legalábbis biztosították azt, hogy Szerbia ne álljon Ausztriával szemben Oroszország mellé, s hogy a belgrádi külpolitika érdeklődése elsősorban Macedónia és a Bulgáriával való közeles konfliktus, ne pedig Bosznia és Hercegovina felé irányuljon.⁶¹ 1892-ben új kereskedelmi egyezményt írtak alá, a titkos kiegészítés hatályát pedig 1889-ben tíz évvel meghosszabbították, azután engedték, hogy érvényét veszítse, noha továbbra is megmaradt a Béccsel szemben folytatott szerb külpolitika zsinórmértékének.

Az 1903-as dinasztiaaváltás nagy átrendeződést ígért. Ausztria gyorsan elismerte a Karađorđevićeket, nem kis részben azért, mert Péter már korábban biztosította az osztrákokat, hogy Szerbia továbbra is kitart Ausztria-barát politikája mellett.⁶² Hamarosan nyilvánvalóvá vált azonban, hogy az új szerb vezetők a korábbinál jóval nagyobb gazdasági és politikai önállóságra töreksenek. 1905–1906-ban válsághelyzet bontakozott ki, amelyben szorosan összefonódott a kereskedelmi politika, a fegyverszállítás, a legmagasabb pénzügyi körök akarata és a geopolitika. Bécs hármascélt tartott szem előtt: meg akarta szilárdítani a Szerbiával kötött kereskedelmi egyezményt, biztosítani akarta az osztrák fegyvergyártó cégeknek adott szerb megrendelések folyamatosságát, és jelentős kölcsönt is szeretett volna Belgrádnak folyósítani.⁶³

Egyik kérdésben sem sikerült megállapodásra jutni, ami sokat rontott a két szomszéd viszonyán, s az eredmény Bécs szempontjából valódi katasztrófa volt. A szerbek a csehországi Škoda helyett a francia Schneider-Creuzot-cégtől rendelték meg a vásárolni kívánt fegyvereket. Az osztrákok azzal válaszoltak, hogy lezárták a határt a szerb sertésszállítmányok előtt, s ezzel vámháborút robbantottak ki, az 1906-tól 1909-ig tartó úgynevezett „sertésháborút”. Az intézkedés azonban visszafelé sült el, hiszen Szerbia Németországban, Franciaországban és Belgiumban olyan remek piacot talált a sertéshúsnak, hogy hamarosan nagyarányú vágóhíd-építkezésekbe kezdett, és így sikerült függetlenednie az osztrák–magyar húsfeldolgozóktól. Ráadásul Belgrád jelentős kölcsönt kapott – nem Béctől, hanem Párizstól, viszonzásul a francia cégeknek adott fegyvermegrendelésekért.

Érdemes röviden megvizsgálni ennek a francia kölcsönnek a jelentőségét. A felemelkedő balkáni államokhoz hasonlóan Szerbia is állandó kölcsönfelvő volt; súlyos függésben a nemzetközi hitelpiactól, amely túlnyomórészt katonai törekvéseket és infrastrukturális beruházásokat finanszírozott. Milan király uralkodása idején az osztrákok szívesen folyósítottak kölcsönöket Belgrádnak, minthogy azonban a törlesztés meghaladta az adós gazdasági lehetőségeit, a legkülönbözőbb biztosítékokat kellett kieszelní; minden kölcsönhöz vagy valami konkrét adóbevételt kapcsoltak, vagy egy-egy vasúti tulajdont zálogosítottak el, és megállapodtak abban, hogy a vasúti, bélyeg- vagy szeszadókból származó, elzálogosított bevételeknek az államkincstár egy elkülönített, a kötvénytulajdonosok és a szerb kormány közös kezelésében lévő számlára kell befutniuk. Ez a megoldás működésben tartotta a szerb államot az 1880-as és 90-es évtizedben, de nem tudta féken tartani a felelőtlen pénzügyi politikát folytató kormányt, amelynek 1895-re 350 millió frankot meghaladó adósságot sikerült felhalmoznia. Belgrád a közeles államcsődtől tartva új kölcsönökről kezdett tárgyalni, amelyek felhasználásával alacsonyabb kamatszinten tudott volna megszabadulni meglévő kötelezettségeitől. Az elzálogosított bevételeket külön kezelték, részben a hitelezők felügyeletével.

Másként fogalmazva: az olyan, nem túl megbízható adósok, mint Szerbia (valamint a többi balkáni állam és az Oszmán Birodalom), csakis úgy kaphattak vállalható feltételekkel kölcsönöket, ha elfogadták az önállóságot bizonyos mértékig korlátozó külső pénzügyi ellenőrzést. A nemzetközi kölcsönök más okok mellett ezért is óriási politikai fontosságra tettek szert, és kibogozhatatlanul összefonódtak a diplomáciai és a hatalmi játszmákkal. A francia nemzetközi kölcsönöket különösen mélyen járta át a politika. Párizs nem volt hajlandó kölcsönt folyósítani olyan kormányoknak, amelyek politikája sértette a francia érdekeket, ám kölcsönzött gazdasági vagy politikai engedmények viszonzásaként; s olykor – ha vonakodva is – megbízhatatlan, de stratégiai szempontból fontos ügyfeleknek, nehogy másutt keressenek és találjanak segítséget. Kíméletlen módszerekkel kutatta a lehetséges kölcsönfelvevőket; Szerbia esetében 1905 nyarán a kormány tudomására hozták, hogy ha nem fogadja el az ajánlatot, örökre zárva maradnak Szerbia számára a francia pénzpiacok.⁶⁴ A nemzetstratégiai és pénzügyi kérdések ily szoros kapcsolatát felismerve a francia külügyminisztérium 1907-ben egyesítette kereskedelmi és politikai részlegeit.⁶⁵

Mindennek fényében szemlélve a Szerbiának 1906-ban nyújtott kölcsön fontos fordulópont volt; Párizs és Belgrád pénzügyi kapcsolatai egy korabeli amerikai elemző szavaival élve „meghittebbek és meghatározób-

bak” lettek.⁶⁶ Szerbia külső adósságainak több mint háromnegyed részével Franciaországnak tartozott.⁶⁷ A szerb államra hatalmas terhek nehezedtek, a törlesztési kötelezettség egészen 1967-ig nyúlt előre (igaz, a visszafizetés nagy részét Belgrád 1918-ban beszüntette). A pénz túlnyomó részét katonai célokra, elsősorban korszerű tüzérségi felszerelésekre fordították, s a fegyvereket – nemcsak az osztrákok, de a brit diplomaták és fegyverszállító cégek nagy bosszúságára is – elsősorban a franciáktól vásárolták. Az 1906-os kölcsön azt is lehetővé tette, hogy Szerbia, szembeszélve Bécs kereskedelmi nyomásával, megvívja az elhúzódnó vámháborút („sertésháború”). „Mr. Pašić tagadhatatlanul sikeres ellenállása az osztrákok követelésének – jelentette Belgrádból a brit követ 1906-ban – Szerbia gazdasági és politikai önállósodásának fontos mérföldköve.”⁶⁸

A pénzvilágban elért sikerek láttán sem szabad azonban megfedkezünk a szerb gazdaság egészének nyomorúságos állapotáról, aminek nem az osztrákokkal vívott vámháború volt az oka, hanem sokkal inkább az ország történelmében és alapvetően mezőgazdasági berendezkedésében mélyen gyökerező hanyatlási folyamat. Szerbia felemelkedése és gyors terjeszkedése nyomán a városok sebesen elnéptelenedtek, mert a muszlim lakosság nagy része az évtizedeken át tartó üldöztetés és deportálások következtében eltűnt vagy elmenekült.⁶⁹ Az Oszmán Birodalom periferiájának viszonylag városiasult, kozmopolita lakosságát (szerves folyamatban kialakult szerb nemesség híján és annak következtében, hogy a kormányzat elejét akarván venni egy ilyen uralkodó osztály létrejöttének, akadályozta a nagybirtokok kialakulását) túlnyomórészt kisbirtokos keresztény parasztok alkotta társadalom és gazdaság váltotta fel.⁷⁰ A városok tehát összezugorodtak, a népesség azonban ijesztő tempóban növekedett; az új családok megélhetésének biztosítása érdekében száz- és százezer hektárnyi földet vettek művelésbe, így lazultak a házasságot és gyermeknemzést szabályozó társadalmi korlátok is. A népességnövekedés azonban mit sem változtatott a szerb gazdaságot a 19. század dereka és az első világháború kitörése közötti időszakban jellemző alacsony teljesítményen és általános hanyatláson.⁷¹ Az egy főre eső mezőgazdasági termelés az 1870-es évek és 1910 és 1912 között 27,5 százalékkal csökkent – részben azért, mert a megművelt területek növekedése nagyarányú erdőirtások révén valósult meg, ennek következtében pedig csökkent a szerb mezőgazdaság hagyományosan legjövedelmezőbb ágazatát jelentő sertéstartás számára rendelkezésre álló terület. Az 1880-as évekre nyomtalanul eltűntek Šumadija szépséges erdősegei – a legnagyobb mértékű sertéslegeltető vidékek.⁷²

Mindez nem jelentene túl sokat, ha mellette növekedés következett volna be az ipari és kereskedelmi szektorokban, csak hogy ezeken a területeken éppily lehangoló volt a kép, még balkáni mércével mérve is. A vidéki népesség nehezen jutott el a piacokra, és nyomuk sem volt az olyan katalizátor iparágaknak, mint például a textilipar, amely a szomszédos Bulgáriában elősegítette az ipari növekedést.⁷³ Ilyen körülmények között a szerb gazdaság fejlődése a kívülről érkező beruházásokon múlt; a szilvalekvár ipari arányú csomagolására és kivitelére irányuló első próbálkozás egy budapesti gyümölcsfeldolgozó vállalat kezdeményezése volt, s a selyem- és borkereskedelem 19. század végi felfutása is külföldi vállalkozóknak volt köszönhető. A külföldi beruházások azonban csak vékonyan csordogáltak, részben azért, mert a külföldi vállalatokat elriasztotta az idegengyűlölet, a korrupt hivatalnoki kar és az igen primitív üzleti etika, amivel szembeülniük kellett szerbiai próbálkozásaik során. A helyi hatóságok zaklatták és hátráltatták a külföldi beruházásokat még azokon a területeken is, ahol a kormány kifejezetten támogatta az ilyen kezdeményezéseket.⁷⁴

Az emberi tudásba való befektetés mértéke éppily lehangoló volt: 1900-ban mindössze négy tanárképző működött, az elemi iskolai tanítók felének nem volt pedagógiai képzettsége, az iskolák többsége nem erre a célra készült épületben működött, s a tanköteles korú gyermekek mindössze egyharmada járt egyáltalán iskolába. A helyzet jól tükrözte a vidéki népesség kulturális állapotát és igényeit; az emberek idegen találmánynak látták és tekintették az iskolát, olyasminek, amit csak a kormány akar rájuk erőszakolni. 1905-ben, amikor a kormány új bevételi forrást keresett, a paraszttöbbségű Skupština nem az otthoni szeszfőzőket, hanem inkább a tankönyveket adóztatta meg. Mindennek eredményeképpen rendkívül alacsony volt az írni-olvasni tudók aránya: a királyság északi részében 27, a déli vidékeken pedig mindössze 12 százalék.⁷⁵

Történetünkben sokszor és sokféle összefüggésben bukkan fel a borús látkép, a „fejlődés nélküli növekedés” – abban a jelentésben, hogy a szerb társadalom társadalmi-gazdasági és kulturális értelemben is szokatlanul egységes és egynemű maradt. A városi élet és a szájhagyomány útján fennmaradó paraszti kultúra közötti kapcsolat soha nem szakadt meg; még Belgrád is (ahol 1900-ban mindössze 21 százalékos volt az írásbeliség) a vidékről beköltözők, egyfajta *városi parasztság* lakhelye volt, s mélyen áthatotta az ősi hagyományok szerint működő falusi társadalom kultúrája és rokonságon alapuló szerkezete.⁷⁶ Ebben a környezetben a modern öntudat kialakulását nem úgy értékelték, mint egy korábbi világszemléletből

induló evolúció eredményét, hanem mint az újszülött életmódnak a továbbra is a hagyományos hiedelmek és értékrend bővületében működő létformára történő torz rárétegződését.⁷⁷

E valóban egyedülálló gazdasági-kulturális együttállás ismerete segít megérteni a háború előtti Szerbia több meghatározó jellegzetességét. Egy olyan gazdasági közegben, amelyben a fiatal és tehetséges embereknek szinte semmilyen lehetőség sem kínálkozott az érvényesülésre és boldogulásra, a hadsereg volt a városok legnagyobb vonzereje. Ez magyarázza, hogy a polgári hatóságok tehetetlenül álltak szemben a katonai irányítási szervezettel, ami pedig a Szerbiát 1914-ben elnyelő válság egyik kiváltó tényezője volt. Kétségtelenül igaz az is, hogy a szabadcsapatok és gerillabandák partizántevékenysége (ami kulcsszerepet játszott Szerbia önálló államiságra jutásában) azért tartott ki oly sokáig, mert a szerb reguláris hadsereggel szemben mindvégig gyanakvást tápláló paraszti kultúrában gyökerezett. Ha egy kormányzat egy mind arrogánsabb katonai kultúrával szembesül, miközben nincs szerves kapcsolata jómódú és művelt társadalmi rétegekkel (amilyenek támogatását más 19. századi parlamenti rendszerek élvezhették), nincs más politikai eszköze és kulturális erőforrása, mint a nacionalizmus. A még fel nem szabadított, szerb lakta területek bekebelezésének szinte általános lelkesültsége nem csak a népi kultúra mitikus mélységeiben gyökerezett; táplálta az egyre kisebb és egyre kevésbé termékeny birtokokon gazdálkodó parasztság földéhsége is. Ilyen körülmények között csakis a leglelkesebb fogadtatásra találhatott az a kétes kijelentés, hogy Bécs büntetővámjai s az osztrák meg a magyar tőke fojtogatása okozza Szerbia gazdasági nehézségeit. Ezek a korlátok elmélyítették Belgrád mániákus meggyőződését, hogy feltétlenül szüksége van tengeri kijáratra, ami minden bizonnyal segíti majd kivergődni az elmaradottságból. Az ipar és a kereskedelem fejletlensége folytán Szerbia uralkodói állandó nemzetközi pénzügyi segítségre szorultak, hogy finanszírozhassák a katonai beruházásokat, amelyekre azért volt szükség, hogy aktív külpolitikát folytathassanak. Ez magyarázza, hogy Szerbia 1905 után egyre mélyebben ágyazódott be Franciaország szövetségi rendszerének pénzügyi és geopolitikai kényszerek ereje révén létrejött hálózatába.

TERJESZKEDÉS

1903 után a szerb nacionalisták figyelme a szerbek, bolgárok és törökök között Macedóniában kibontakozó, hárompólusú küzdelemre irányult. Bosznia

és Hercegovina 1908-as bekebelezésével a helyzet megváltozott. A két tartomány korábban hivatalosan az Oszmán Birodalomhoz tartozott, de mint-hogy már harminc éve osztrák katonai megszállás alatt állt, és soha nem merült fel igény a helyzet megváltoztatására, mindenki azt gondolhatta, hogy az általánosan tudomásul vett megszállás után a nyílt birtokbavétel nem okoz majd különösebb megütközést. A szerb közvélemény azonban másként vélekedett. A bejelentés „a hazafias lelkesedés és harag soha nem tapasztalt hevességű kitöréséhez” vezetett Belgrádban és a tartományokban. „Számos gyűlést” tartottak, amelyeken a szónokok „Auszttria elleni háborúra tüzelték a hallgatóságot”.⁷⁸ Több mint húszezren vettek részt a Belgrádi Nemzeti Színház előtt rendezett osztrákellenes nagygyűlésen, ahol a Független Radikális Párt vezére, Ljuba Davidović arról beszélt, hogy a szerbeknek a végsőkéig kell küzdeniük az annexió ellen: „Addig harcolunk, amíg nem győzünk, s ha vereséget szenvedünk, abban a tudatban fogadjuk, hogy megtettünk mindent, amit csak lehetett, és hogy kivívtuk nemcsak a szerbek, hanem az egész szláv-ság csodálatát.”⁷⁹ Pár nappal később az indulatos Đorđe koronaherceg Belgrádban tízezres tömeg előtt tartott beszédben követelte, hogy a szerb nép fegyverrel szerezze vissza az elcsatolt tartományokat. „Mindennél nagyobb büszkeséggel tölt el, hogy katona vagyok, és dicsőségnek tartom, hogy én leszek az, aki a végsőkéig tartó, ádáz küzdelemben vezetem a szerb népet nemzetünkért és becsületünkért.”⁸⁰ Még a Szerb Radikális Párt vezetője, Nikola Pašić is (aki ebben az időben nem volt miniszterelnök, s így szabadabban mondhatta ki gondolatait) arról beszélt, hogy ha az annexiót nem érvénytelenítik, Szerbiának felszabadító háborúra kell készülnie.⁸¹ Az 1908-ban Szerbiába látogató orosz liberálist, Pavel Miljukovot megdöbbenetette a közhangulat izzó lelkesültsége. Az Auszttria elleni háború előérzete – idézte fel a tapasztaltakat – „valódi harckészültséggé vált, és mindenki biztosnak és könnyűnek vélte a várható diadalt”. Ez a vélekedés annyira általános és szilárd volt, hogy „teljességgel értelmetlen lett volna vitába bocsátkozni róla”.⁸²

Ezúttal is nyilvánvalóak voltak a szerb elit és a köznép politikai vélekedését és céljait alakító erők és motívumok. A belgrádi brit követ 1909. április 27-én kelt jelentése szerint az egyetlen módja annak, hogy megértsük az annexió által Szerbiában kiváltott érzelmek hevességét, ha észben tartjuk:

A hazafias érzésű szerbek, akik érdeklődéssel figyelik, vagy épp tevékeny résztvevői az ország politikai életének, úgy tartják, hogy a szerb nemzetet nem pusztán Péter király alattvalói alkotják, hanem mindazok is, akik faji vagy nyelvi rokonságban állnak vele. Ebből következően hőn áhítják, hogy

létrejöjjön egy Nagy-Szerbia, egyesítve a nemzet azon részeit is, amelyek ma osztrák, magyar és török uralom alatt állanak. [...] Ebből a szempontból vizsgálva Nagy-Szerbia szíve földrajzi és néprajzi értelemben is Bosznia.⁸³

A válságot elemző, csaknem kortárs mű, az ünnepezt etnográfus – és Nikola Pašić nemzetiségi kérdésekben legbefolyásosabb tanácsadója –, Jovan Cvijić tanulmánya szerint „nyilvánvaló [volt], hogy Bosznia és Hercegovina [...] etnográfiai értelemben a szerbhórvát faj központi területe, [és ebből következően] kulcsa a szerb probléma megoldásának. A nagy-szerb állam semmi esetre sem jöhet létre nélkülük.”⁸⁴ A pánszerb meggyőződésű publicisták megítélése szerint Bosznia-Hercegovina „idegen megszállás alatt álló szerb terület”, amelynek népessége „faját és nyelvét tekintve is teljességgel szerb”, hiszen szerbek, szerbhórvátok és szerb mohamedánok alkotják, kivéve természetesen egy elenyésző lélekszámú „ideiglenes lakosságot”, valamint az elmúlt harminc év során az osztrákok által odateleptetett „kizsákmányolókat”.⁸⁵

A közfelháborodás feláradásában létrejött egy új, zászlajára nacionalista célokat tűző tömegszervezet, a Szerb Nemzetvédelem (Srpska Narodna Odbrana) sokezernyi taggal, akik kétszázhusz-egynéhány bizottságba tömörülve tevékenykedtek Szerbia városaiban és falvaiban, de megszerveződött egy segítői hálózat Boszniában és Hercegovinában is.⁸⁶ A Macedóniában lendületet kapott irredenta kampány most az Ausztria által annektált tartományokra összpontosított; a Narodna Odbrana gerillacsapatokat szervezett, önkénteseket toborzott, kémhálózatot épített ki Boszniában, és határozottabb kiállásra próbálta rávenni a szerb kormányzatot. A macedóniai harcok veteránjait, köztük Ápisz egykori bajtársát, Voja Tankosić őrnagyot a boszniai határra küldték, hogy újoncok ezreit képezzék ki az eljövendő összecsapásra. Egy darabig úgy látszott, hogy Szerbia hamarosan öngyilkos háborúba kezd hatalmas szomszédja ellen.⁸⁷

A belgrádi vezetés eleinte támogatta a közhangulat felszítóit, de nem sokára belátták: Szerbiának nincs esélye arra, hogy elérje az annexió felülvizsgálatát. A kijózanodás fő oka az volt, hogy Oroszország nem támogatta a szerbek törekvéseit – ami korántsem volt meglepő, hiszen épp az orosz külügyminiszter, Alekszander Izvolszkij volt az, aki javasolta az annexiót osztrák kollégájának, Alois Aehrenthalnak, és még időben figyelmeztette is Szerbia külügyminiszterét, Milovan Milovanovićot Ausztria várható lépésére. Marienbadban került sor a találkozóra, amelyen Izvolszkij arról tájékoztatta Milovanovićot, hogy noha Szentpétervár „Oroszország

gyermekének” tekinti a balkáni államokat, sem az orosz kormány, sem a nagyhatalmak nem fognak lépéseket tenni az annexió megakadályozására. (Azt elfelejtette megemlíteni, hogy ő maga ajánlotta a két tartomány Ausztriához csatolását annak az alkunak a részeként, amelynek révén az orosz hadihajók szabadon használhatták a fekete-tengeri szorosokat.) A szentpétervári szerb követnek később tudomására hozták, hogy Belgrádnak semmi szín alatt sem szabad mozgósítást elrendelnie Ausztria ellen, „mert senki nem fog tudni segíteni nekünk; az egész világ békét akar”.⁸⁸

Milovanović külügyminiszter, aki mérsékelt politikus volt – kritikával szemlélte Pašić lépéseit az 1905–1906-os válság kezelésekor, és megütőközéssel fogadta, hogy a miniszterelnök 1908-ban a háború pártjára állt –, most roppant kényes helyzetben találta magát. Izvolszkijjal folytatott személyes tárgyalásai során meggyőződött arról, hogy az európai nagyhatalmakat semmi módon nem lehet rávenni az annexió elleni lépésekre. Meg kellett fékeznie a hazájában tomboló nacionalista hisztériát, ugyanakkor pedig elérnie, hogy a Skupština és a politikai elit egységesen foglaljon állást egy mérsékelt nemzeti politika mellett – gyakorlatilag a lehetetlenre kellett törekednie, hiszen a szerb közvélemény a nemzeti érdekek elárulásának tekintette a Bécsnek tett legparányibb engedményeket is.⁸⁹ A zűrzavart és a nehézségeket fokozta a radikálisok és egykori párttársaik, a független radikálisok ellentéte (utóbbiak a megalkuvást nem ismerő pánszerb nacionalizmust képviselték), valamint a radikálisok vezetői közötti frakcióharcok – például a Pašić-csoport és a Milovanović körül kialakult, úgynevezett udvari radikálisok konfliktusa. Milovanović a színpalak mögött keményen képviselt egy mérsékelt politikai irányvonalat, amely csak korlátozott területi kárpótlási igényt kívánt érvényesíteni Szerbia javára, és zokszó nélkül állta a pánszerb sajtó gyalázkodásait. A nyilvánosság előtt ugyanakkor azt a vérmes retorikát használta, amely odahaza óriási lelkesedést váltott ki, az osztrák sajtót pedig dühödt kirohanásokra késztette. „A szerb nemzeti program – jelentette ki 1908 októberében a Skupštinában a hallgatóság dörgő tapsa közepette – azt követeli, hogy szabadítsuk fel Boszniát és Hercegovinát”, s e terv megvalósításának akadályozásával Ausztria–Magyarország elkerülhetetlenné teszi, hogy „Szerbia és a teljes szerbség előbb vagy utóbb élethalálharcra keljen ellene”.⁹⁰

Milovanović megpróbáltatásai jól tükrözik a korabeli szerb politika alaktörő gyöttrő feszültségeket. Ez az értelmes és óvatos férfiú pontosan felismerte és megértette a Szerbia földrajzi fekvése és társadalmi-gazdasági helyzete jelentette korlátokat. 1908–1909 telén a nagyhatalmak egysége-

sen próbálták rávenni Belgrádot, hogy lépjen vissza követeléseitől, és fogadja el a megváltoztathatatlant;⁹¹ ám Milovanović azzal is tisztában volt, hogy felelősséggel gondolkodó miniszter nyíltan semmiképpen sem tagadhatja meg a szerb egyesítés nemzeti programját, amelynek amúgy maga is lelkes és őszinte képviselője volt. Szerbia – mondta egyszer – soha nem engedheti meg magának, hogy elforduljon a szerbség nagy ügyétől. „Szerb szempontból nincs különbség a szerb állam érdekei és a másutt élő szerbek érdekei között.”⁹² Íme, ismét a politikai és az etnikai elkötelezettségeknek a szerb mentális térképre jellemző egybemosódását találjuk. A lényeg: a mérsékeltek, mint Milovanović, sőt maga Pašić is (aki idővel visszakozott a háborús követelésektől), mindössze abban különböztek a szélsőséges nacionalistáktól, hogy másként kívánták kezelni az állam előtt álló súlyos nehézségeket; nem engedhették meg maguknak (és eszük ágában sem volt), hogy mindenestül elvessek a nacionalista célkitűzéseket. Odahaza tehát a szélsőségesek mindig retorikai előnyben voltak, s ők szabták meg a vita tárgyát és menetét. Ilyen körülmények között a mérsékeltek csak nehezen hallathatták a hangjukat, hacsak nem vették át a szélsőségesek nyelvezetét és szólamait – ami viszont a külső megfigyelők számára nehezítette meg a politikai elit egyes tagjai által képviselt valódi nézetek megkülönböztetését, s csalókan úgy tüntette fel előttük a helyzetet, mintha ez az elit teljesen egységes lenne. Ez a veszedelmes dinamika jellemezte 1914 júniusában és júliusában is a belgrádi politikai életet.

Végül természetesen Ausztria–Magyarország győzedelmeskedett; Szerbiának 1909. március 31-én hivatalosan vissza kellett vonnia követeléseit. A kormánynak csak nagy nehézségek árán sikerült lecsillapítania a közfelháborodást. Belgrád megígérte Bécsnek, hogy lefegyverzi és feloszlatja „az önkénteseket és a bandákat”.⁹³ A Srpska Narodna Odbranát – legalábbis látszatra – megfosztották felkeléseket szító és hadviselő feladataitól, békés, pánszerb propaganda- és hírügynökséggé alakították át, hogy együttműködjön más nacionalista szervezetekkel, mint a Sokol tornaegylet, és olyan csoportokkal, mint a Prosveta vagy a Prirednik, amelyeknek az volt a feladatuk, hogy az irodalom, a közoktatás és az ifjúság körében végzett munka révén erősítsék a szerb kulturális azonosságtudatot.

Szerbiának tehát nem sikerült érvénytelenítenie Bosznia és Hercegovina annexióját, sem pedig elérnie a Milanović által követelt területi engedményeket – történt azonban két fontos változás. Az első: a válság idején szorosabb együttműködés kezdődött Belgrád és két baráti nagyhatalom között. A Szentpétervárhoz fűződő szálakat erősítette az új orosz

követ megérkezése; a vehemensen pánszláv és szerbbarát érzelmű Nyikolaj Hartwig báró központi szerepet töltött be a belgrádi politikai életben, egészen a háború 1914-es kitörése előtt bekövetkezett hirtelen haláláig. Megerősödtek a Franciaországgal való gazdasági és politikai kapcsolatok is; ennek a szerb hadsereg fejlesztésére szánt hatalmas párizsi kölcsön volt a legkézzelfoghatóbb jele.

A második: az 1908–1909-es csalódás és felháborodás nyomán radikalizálódtak a nacionalista csoportosulások. Átmenetileg gyengítette őket az, hogy a kormány visszalépett az annexióval kapcsolatos külpolitikai követelésektől, de törekvéseiket nem adták fel. A kormány és a nacionalista körök között elmélyült a szakadék. A polgári nacionalista aktivista Bogdan Radenković Macedóniában, ahol folytatódott a bolgárok elleni küzdelem, találkozott a macedóniai front veteránjaival (köztük még ott volt néhány 1903-as összeesküvő), hogy egy új titkos szervezet létrehozásáról tárgyaljanak. Erőfeszítéseik eredményeképpen 1911. március 3-án megalakult a leginkább csak Fekete Kéz néven ismert Ujedinjenje ili smrt! (Egység vagy halál!). Az alakuló ülésen heten voltak jelen (öten a királygyilkosok közül és két civil), köztük Ápisz, aki ebben az időben már harcászati ismereteket oktatott a Katonai Akadémián, s aki magával hozta a szervezetbe az ifjabb merénylők és szimpatizánsok hálózatát, amelynek vitathatatlan tekintélyű vezetője volt.⁹⁴

Az Ujedinjenje ili smrt! alapszabálya azzal a cseppel sem meglepő kijelentéssel kezdődik, hogy az új szerveződés célja „a szerbség egyesítése”. A szöveg a továbbiakban kifejti, hogy a tagoknak törekedniük kell a kormány befolyásolására annak érdekében, hogy elfogadást nyerjen az elképzelés: Szerbia a szerbek, sőt minden délszláv nép „Piemontja” – az Ujedinjenje ili smrt! által alapított lap ennek megfelelően kapta a *Pijemont* nevet. Az új mozgalom a szerbség fogalmának átfogó és sommás változatát tűzte zászlajára: a Fekete Kéz-propaganda nem ismerte el a boszniai muszlimok önálló azonosságát, és egyszerűen tagadta a horvátok létezését.⁹⁵ Annak érdekében, hogy a szerbséget felkészítse az egységért vívandó és keménynek ígérkező küzdelemre, a szervezet magára vállalt minden forradalmi tevékenységet a szerblakta területeken – valamint azt, hogy a szerb állam határain kívül minden eszközzel harcolni fog a szerb eszme ellenségei ellen.⁹⁶

Ezek a derék urak a „nemzeti ügyért” folytatott munkájuk során egyre inkább tudatos ellenségeivé váltak a szerbiai demokratikus parlamenti rendszernek, különösen pedig a Radikális Pártnak és „nemzetáruló” vezetőinek.⁹⁷ Az Ujedinjenje ili smrt! szervezetén belül tovább élt a szerb

katonaságnak a Radikális Párt ellen táplált gyűlölete. Vonzódtak ezenfelül egyfajta protofasizta ideológiához; a cél nem csupán az uralkodó leváltása (az 1903-ban megtörtént anélkül, hogy a szerb nemzetnek bármiféle előnye származott volna belőle), hanem sokkal inkább a szerb politika és társadalom gyökeres átalakítása, „elkorcsosult fajunk megújítása” volt.⁹⁸

A mozgalomnak éltető eleme volt a titoktartás. A tagokat az alapítók egyike, a szabadkőműves Jovanović-Čupa által kidolgozott szertartás során vették fel; az újoncok elsötétített szobában, egy kámzsás alak előtt tették le az esküt, amelyben halálbüntetés terhe mellett feltétlen engedelmességet fogadtak a szervezetnek:

Én [név], az Egység vagy halál szervezetéhez csatlakozva esküszöm Isten színe előtt a Napra, amely melegít, és a Földre, amely táplál, az őseim vérére és az életemre, hogy ettől a perctől fogva halálomig hű leszek a szervezet törvényeihez, és minden pillanatban kész leszek érte bármilyen áldozatra.

Isten színe előtt esküszöm a becsületemre és az életemre, hogy kérdés és ellenvetés nélkül teljesítek minden parancsot és küldetést.

Isten színe előtt esküszöm a becsületemre és az életemre, hogy megőrzöm és a sírba is magammal viszem a szervezet titkait.

Isten és szervezethéti társaim legyenek bírám, ha eskümet szándékosan vagy akaratomon kívül valaha is megszegem.⁹⁹

Kevés feljegyzés maradt fenn. A tagokról nem készült központi nyilvántartás; a mozgalmat sejtek laza hálózata alkotta, amelynek részegységei nem rendelkeztek értesülésekkel az egész szervezet valódi nagyságáról és tevékenységéről. Pontos adataink tehát nincsenek. 1911 végére a tagok létszáma elérte a 2000–2500 főt, és rohamosan növekedett a balkáni háborúk során, noha egy, a szervezettől elfordult tag által közölt 100–150 ezres adat minden bizonnyal erősen túlzott.¹⁰⁰ Ám akármekkora is a számok, a Fekete Kéz gyorsan terjeszkedett a szerbiai közhivatalokban, a legalacsonyabb szintektől kezdődően a hadseregig, a szerb határőrségig és vámszervekig, kivált a szerb–bosnyák határvidéken. Volt jó néhány beszervezett az 1909-ben színleg feloszlott, de Boszniában továbbra is tevékeny Narodna Odbrana kémhálózatának tagjai között; egy terroristaképző tábor is fenntartottak, ahol céllovásra, bombamerényletek kivitelezésére, hidrobombantásra és kémkedésre oktatták az újoncokat.¹⁰¹

A szervezetet a hétpróbás összeesküvő, Ápisz elvárásainak megfelelően építették fel. A szigorú titoktartás nagyon is megfelelt az ő elképzelé-

seinek és vérmezsékletének, akárcsak a hivatalos, kör alakú jelvény, rajta koponya, keresztbe fektetett lábszárcsontok, kés, bomba és méregfiola. Jóval később arra a kérdésre, hogy társaival miért választották ezeket a jelképeket, Ápisz azt felelte, hogy a maga részéről nem talál bennük semmi ijesztőt vagy taszítót. Végül is – jelentette ki – minden, nemzeti érzésektől áthatott szerbnek „kötelessége bombával, késsel és puskával védelmezni a szerbséget”. „[Macedóniai] tevékenységem során is – emlékezett – használtunk mérget, és minden gerilla hordott is magával részben fegyverként, részben pedig, hogy megmentse magát, ha az ellenség kezére kerül. Ezért kerültek ezek a jelek a szervezet pecsétjére, s egyben jelezték, hogy ezek az emberek készen állnak a halálra is.”¹⁰²

A Fekete Kéz a mély titkosság mellett paradox módon megjelent a közudatban és a közbeszédben is.¹⁰³ Hamarosan mindenfelé arról pusmogtak az emberek, hogy a kormány és a sajtó tisztában van a szervezet létezésével, s még arra is van némi bizonyíték, hogy a trónörökös, Alekszandar herceg előre értesült megalakulásáról, és pártolta tevékenységét. (A herceg a *Pijemont* alapítását pénzzel is támogató szűk kör tagjainak egyike volt.) A tagtoborzás baráti jellegű és gyakran szinte nyilvános volt; az agitátorok épp csak említést tettek a szervezet hazafias tevékenységéről, és számos tiszt minden további teketória nélkül csatlakozott.¹⁰⁴ A belgrádi kávéházakban vacsorákat és banketteket tartottak, amelyeken Ápisz elnökölt, s a hosszú asztal körül csak úgy nyüzsögtek a nacionalista diákok.¹⁰⁵ Amikor Belgrád katonai parancsnoka, Miloš Bozanović egyik alárendeltjénél, Kostić őrnagynál a Fekete Kéz felől érdeklődött, az őrnagy meglepetten válaszolta: „Hát ön még nem hallott róla? Hiszen mindenki ismeri! Erről beszélnek a kávéházakban és a kocsmákban is.” Lehet, hogy mindez elkerülhetetlen volt egy olyan városban, mint Belgrád, ahol mindenki ismert mindenkit, s ahol a társadalmi és társasági élet színterei nem a családi otthonok voltak, hanem a kávéházak. A Fekete Kéz kényszeres titkolózása feltehetően leginkább érzelmi szükséglet volt, hiszen mi értelme egy titkos szervezethez tartozni, ha senki nem tudja, hogy az ember oda tartozik? Aki együtt mutatkozik, eszik és borozgat a többi összeesküvővel, az fontos embernek látszik; a látvány ezenfelül borzongató érzéseket kelt azokban, akik hivatalosan nem tartoznak a hálózathoz, de mindent tudnak – ez pedig igen fontos egy olyan mozgalom esetében, amelyik azt állítja magáról, hogy a szerb nemzet csöndes többségét képviseli.

Ám ha mindenki tudott is a szervezet létezéséről, annál nagyobb volt az általános bizonytalanság a céljait illetően. A Radikális Párt több veze-

tőjéhez hasonlóan Pašić is úgy vélekedett, hogy a Fekete Kéz elsődleges célja belülről megdönteni a szerb államot; az ultranacionalista elveket a jelek szerint csak a felforgató tevékenységet leplező álcának tartotta. Ez a félreértés tapintható ki számos diplomáciai jelentésben is. A belgrádi osztrák követ, aki többnyire igen jól tájékozottnak bizonyult, 1911 novemberében például azt jelentette, hogy a magát Szerbia határain kívül a szerbek egyesítéséért tevékenykedő, hazafias csoportnak feltüntető Fekete Kéz valódi célja, hogy meghatározó tényezővé váljon az ország belpolitikai életében.¹⁰⁶ Ez a tévedés zavarta meg az osztrák hatóságokat az 1914. júliusi válság idején is.

Boszniában és Hercegovinában az Ujedinjenje ili smrt! és a Narodna Odbrana hálózata egybemosódott a pánszerb aktivisták helyi csoportjaival, közülük is a legfontosabbal, a Mlada Bosnával (Ifjú Bosznia). A Mlada Bosna nem volt egységes szervezet, sokkal inkább az egész tartomány területén 1904 óta tevékenykedő forradalmi ifjak sejtjeinek és csoportjainak összessége; jóval kevésbé szűklátókörűen szerb célkitűzésekkel, mint a Fekete Kéz vagy a Narodna Odbrana.¹⁰⁷ Minthogy az osztrák rendőrség rajta tartotta a szemét, a Mlada Bosna kicsiny úgynevezett körökre (*kružki*) oszlott, amelyek között kijelölt összekötők tartották a kapcsolatot. A szervezet nagy napja 1910-ben érkezett el, amikor egyik tagja öngyilkos merényletet követett el Bosznia osztrák kormányzója ellen. 1910. június 3-án, a bosnyák parlament első ülésnapján egy hercegovinai szerb diák, Bogdan Žerajić öt lövést adott le Marijan Varešanin kormányzóra, egyetlenegyszer sem találta el, s az utolsó golyót a saját fejébe eresztette. Jeltelen sírba temették a sarajevói temető bűnözők és öngyilkosok számára fenntartott parcellájában, sírja azonban hamarosan a szerb földalatti mozgalom kegyhelye lett, s a belgrádi nacionalista lapok ünnepelték hősi cselekedetét.¹⁰⁸

Žerajić megdicsőítéséért senki nem tett olyan sokat, mint Mlada Bosna-beli társa, Vladimir Gačinić, aki elhagyta Boszniát, hogy Belgrádban járjon egyetemre, s egy ottani félév után elnyert egy ösztöndíjat a Bécsi Egyetemen. 1911-ben csatlakozott az Ujedinjenje ili smrt!-hez és a Narodna Odbranához, majd hazatérve Szarajevóban is létrehozta az aktivistasejteik hálózatát. Nevét leginkább Žerajić életéről és haláláról írt, lelkesültségtől átfűtött tanulmánya örökítette meg. Az *Egy hős halála* szerint az öngyilkos merénylő „a tett, az erő, az élet és az erény embere, olyan, aki új korszakot nyit”; a szöveg gyűjtő hangú kérdéssel zárul: „Ifjú szerbek, akad-e még ilyen köztetek?” A merényletet és az önfeláldozást az ősi koszovói költe-

ményekhez hasonló hangvételben egységbe fonva dicsőítő írás titokban kézről kézre járt Boszniában, s idővel a pánszerb terrorista körök egyik szent olvasmánya lett.¹⁰⁹ Žerajić tetteivel kezdődött a terrorizmus módszeres alkalmazása a Habsburg Birodalom politikai elitje ellen; további hét hasonló eset történt, és tucatnál is több tervet lepleztek le még időben az 1914. június 28-i végzetes merénylet előtt a birodalom délszláv tartományaiban.¹¹⁰

HÁROM TÖRÖK HÁBORÚ

1911 szeptemberének végén, mindössze fél évvel az Ujedinjenje ili smrt! megalapítása után Itália lerohanta Líbiát. Az Oszmán Birodalom egyik tartománya elleni meglepetésszerű támadás hasonló akciók egész sorát váltotta ki a Balkán oszmán ellenőrzés alatt álló területein. A balkáni államok – Szerbia, Montenegró, Bulgária és Görögország – laza szövetsége összehangolt támadásokat intézett oszmán területek ellen; ezzel vette kezdetét az 1912 októberétől 1913 májusáig tartó első balkáni háború. A balkáni szövetségesek elsőprő győzelmet arattak az oszmán erők fölött, s kiűzték őket Albániából, Macedóniából és Thrákiából. A második balkáni háborúban (1913 júniusában és júliusában) a hadviselő felek az előző háború zsákmánya fölött torzsalkodtak: Szerbia, Montenegró, Románia és Görögország harcolt Bulgáriával macedóniai és thrákiai területekért és Dobrudzsáért.

A két háború következményeiről részletesebben az 5. fejezetben számolunk be; egyelőre elegendő annyit megjegyezni, hogy a konfliktusok legnagyobb haszonélvezője, Szerbia megszerezte a Vardar-medence középső részét, benne Ohridot, Bitolát, Koszovót, Štipet és Kočanit, valamint a Szandzsák keleti felét (a nyugati rész Montenegróé lett). A királyság területe 48 300-ról 87 800 négyzetkilométerre nőtt, lakóinak száma több mint másfél millióval növekedett. Koszovó, a szerb nemzeti költészet nagy álomképének megszerzése túlradó örömmel töltötte el az embereket, s mint-hogy az ország immár határos volt Montenegróval, feltámadt a remény, hogy a szomszédal való békés egyesülés útján idővel kijáratot szerezhet az Adriára. Szerbia háborús szereplése ráadásul azt látszott bizonyítani, hogy a francia kölcsönökből fedezett katonai fejlesztések (egy francia bankkonzorcium 1913 szeptemberében újabb roppant összeget folyósított) nem voltak hiábavalók. Az első mozgósítási parancs után három héttel már háromszázezer katona vonult a harctérre; egy külföldi megfigyelő úgy vélekedett, hogy a szerb hadsereg „olyan tényező, amellyel szá-

molni kell, Szerbia pedig immár jelentős regionális hatalom”.¹¹¹ Dayrell Crackanthorpe belgrádi brit követ az általános lelkesültség hangulatát kommentálva jelentette: „Szerbia úgy érzi, hogy – úgymond – elérte a nagykorúságot [...], s ki fogja alakítani a saját nemzeti politikáját.” A királyság politikai elitje „a szélsőséges önelégültség fázisában leledzik”, a szerb harc-téri sikereket a közbeszéd és a sajtó unos-untalan szembeállítja „az oszt-rák diplomácia kudarcaival”.¹¹²

A Belgrád által frissen meghódított területek lakóinak jelentős része zaklatásként, üldöztetésként, elnyomásként élte meg a szerb uralom megszilárdulását. Az 1903-as szerb alkotmány 24., 25. és 22. paragrafusában körvonalazott gyülekezési, egyesülési és sajtószabadságot nem adták meg az új szerb állampolgároknak, s a politikai bűnösökre kiszabható halálbüntetést eltörölő 13. paragrafus sem lépett érvénybe az országhoz csatolt területeken, amelyek lakosságától az aktív és a passzív szavazati jogokat is megtagadták. Másként fogalmazva: ezek a területek ebben az időben gyakorlatilag gyarmati helyzetbe kerültek. A kormány arra hivatkozva szentesítette ezeket az intézkedéseket, hogy az új országrészek kulturális szintjének rendkívül alacsony volta következtében súlyos veszélyt jelentene az ország egészére, ha az ottani lakosság megkapná az említett szabadságjogokat; a valóság azonban az volt, hogy távol akarták tartani a nemzeti politikától a lakosság többségét sok helyütt kitevő nem szerbeket. Az ellenzéki lapok, mint a *Radičke Novine* vagy a *Pravda* késedelem nélkül rámutattak, hogy az „új szerbek” szélesebb körű politikai jogokat élveztek a törökök, mint az új uralom alatt.¹¹³

Szerb részről a háború két síkon folyt: nemcsak a reguláris hadsereg küzdött, hanem – ahogy korábban is gyakran történt – partizánbandák, az úgynevezett komitácik és más szabadcsapatok is. A hatóságok és a törvényen kívüli csoportok összeütközése rémisztő következményekkel járt a meghódított területeken. Leromboltak a törökök számára nagy jelentőségű épületeket, iskolákat, fürdőket és mecseteket. A brit konzuloknak néhány esetben sikerült megakadályozniuk a pusztítást; felvilágosították a szerb katonai parancsnokokat arról, hogy ez vagy az az épület még Štefan Dušan uralkodása idején épült, vagyis voltaképpen a szerb nemzeti örökség része – a macedóniai Szkopje (Üsküb) szépséges, 16. századi török hídját például ez a trükk mentette meg.¹¹⁴

1913 októberében és novemberében a szkopjei és monasztiri brit helyettes konzulok a szerbek által a meghódított területeken módszere-sen elkövetett megfélemlítésről, letartóztatásokról, verésekről, erőszak-

tételekről, faluégetésekről és tömegmészárlásokról számoltak be.¹¹⁵ „Immár egészen nyilvánvaló – így a monasztiri helyettes konzul, Greig –, hogy a szerb uralom alatt álló muszlimokra nem vár más, mint rendszeres mészárlások, biztos kizsákmányolás, végül pedig a teljes megsemmisülés.” Tizenegy nappal később Greig újabb jelentésben figyelmeztetett arra, hogy „elsősorban Perlepe, Krcsevo és Krusevo járásokban a bolgárokat, és különösen a muszlim lakosságot megsemmisüléssel fenyegetik az igen gyakori barbár fosztogatások és mészárlások, amelyeket a szerb bandáktól kell elszenvedniük”.¹¹⁶ „A hónap végére a szerb komitácik és a velük szövetséges bandák által elkövetett kegyetlenkedések, fosztogatások és gyilkosságok következtében anarchiához közeli helyzet állt elő.”¹¹⁷ Az albánok és más muszlimok, bolgárok, vlachok és zsidók – jelentette decemberben a helyettes konzul – rettegnek attól, hogy fennhatósága alá kerülnek egy „nincstelen államnak”, amely a jelek szerint hajlamos arra, hogy „minden közösséget a török uralom legsötétebb korszakaiban is elképzelhetetlen mértékben fosszon meg a javaitól”.¹¹⁸ A délen, a görög határ közelében fekvő Bitolából az ottani brit helyettes konzul azt jelentette, hogy a régi járási tisztségviselők helyébe korrupt „szerb expropagandistákat” állítottak; főkolomposaik „egy volt borbély, kém és szerb ügynök, [és] egy Makszim nevezetű, minősíthetetlen foglalkozású, szerbbarát helyi férfi”. „Semmi sem kedvezhet jobban – összegzi Greig – Szerbia ellenségeinek, mint a rémuralom, amit ez a bagázs bevezetett.”¹¹⁹

Ami igazán érdekes, hogy az erősen szerbbarát beállítottságú brit követ milyen erős kétségekkel fogadta ezeket az ijesztő tartalmú jelentéseket. Crackanthorpe, aki a meghódított területeken kibontakozó eseményekről elsősorban egy „ismerős szerb tisztól”¹²⁰ szerezte értesüléseit, készséggel hitelt adott a hivatalos belgrádi cáfolatoknak, és azzal próbálta semlegesíteni Greig Monasztirból érkező vészjelzéseit, hogy a külügyminisztériumot úgy tájékoztatta: a helyettes konzul csak bedőlt a hisztérikus menekültek túlzó rémtörténeteinek. Valamelyest magyarázhatná a dolgot, hogy ekkorra már a szövetségi rendszer geopolitikai szemüvegén át szemléltek a Balkánon kialakuló helyzetet, és Szerbiát baráti államnak tekintették, amely hősie harcban áll félelmetes szomszédjával, Ausztria–Magyarországgal. Csak a meghódított területekről érkező, egyre sokasodó jelentések, s mellettük a román, svájci és francia tisztviselők hasonló tartalmú beszámolóinak hatására döntött úgy a brit külügyminisztérium, hogy nem tekintheti pusztán osztrák propagandának, és nem hagyhatja figyelmen kívül a macedóniai szörnyűségek híreit.

A szerb kormány semmilyen módon nem próbálta sem elejét venni a további kegyetlenkedésnek, sem kivizsgálni a már megtörténtekeket. Amikor a britek felhívták Pašić figyelmét a Bitolában végbemenő szörnyűségekre, ő mindössze annyit mondott, hogy nem ismeri személyesen az ottani rendőr főnököt, így a kérdéshez nincs megjegyzése. Felajánlotta, hogy küld egy komisszárt a helyszínre az eset kivizsgálására, de végül semmi sem történt. Amikor a konstantinápolyi szerb követ révén értesült a muszlim kiválóságok által előterjesztett panaszokról, kijelentette: a történetekről beszámoló menekültek erősen eltúlozzák szenvedéseiket, hogy új hazájukban melegebb fogadtatást találjanak.¹²¹ Amikor a Carnegie Bizottság (nagy gonddal, elsősorban a pártatlanság alapján kiválogatott személyekből álló, nemzetközi munkacsoport) a Balkánra érkezett, hogy kivizsgálja a kérdéses területeken történt kegyetlenkedéseket, Belgrádtól gyakorlatilag semmilyen segítséget sem kapott.¹²²

Egy darabig úgy tűnt, hogy a háborúk megoldják a belgrádi hatalmi szervezeten belüli feszültségeket. A nagy nemzeti ügy rövid időre egyesítette a földalatti hálózatokat, a reguláris hadsereget, a partizáncsapatokat és a kabinetminisztereket. Ápiszt a Macedónia 1912-es szerb lerohanása előtti időben fedett műveletek irányításával bízták meg; 1913-ban albán nemzetséggfőkkel tárgyalt – a Fekete Kéz lényegében a belgrádi külügyminisztérium kinyújtott karjaként tevékenykedett. A meghódított déli területeken a béke helyreállításában nemcsak a reguláris hadsereg alakulatai vettek részt, hanem önkéntes alakulatok is a Fekete Kéz egyes vezetőinek irányításával; ilyen vezér volt például Voja Tankosić, a korábbi királygyilkos összeesküvők egyike, aki Draga királyné két fivérének kivégzését irányította.¹²³ A Fekete Kéz növekvő tekintélyének jele volt, hogy Ápisz 1913 januárjában alezredessé léptették elő, augusztusban pedig kinevezték a vezérkar hírszerzési részlegének főnökévé – e beosztás révén az ő irányítása alá került a szerb Narodna Odbrana-ügynökök Ausztria–Magyarországon is tevékenykedő, kiterjedt hálózata.¹²⁴

Az egységesség érzete hamar halványulni kezdett, amint véget értek a balkáni háborúk, s a meghódított területek irányítása körüli viták nyomán katasztrofális mértékben romlott a polgári hatóság és a katonák kapcsolata. Az egyik oldalon állt a hadügyminisztérium, a szerb hadsereg és néhány társutas az ellenzéki Független Radikális Pártból; a másikon a radikális párti vezetők, akik közül a kabinet tagjainak jó része kikerült.¹²⁵ A vita elsősorban arról folyt, hogy milyen jellegű kormányzást vezessenek be az új területeken. A Pašić-kabinet rendeletek útján irányító, ideiglenes

polgári közigazgatást javasolt, a hadsereg azonban helyesebbnek tartotta a katonai kormányzás fenntartását. A sikerektől megrészesült katonai vezetők nem voltak hajlandók feladni az annektált zóna fölötti ellenőrzést. Eltökélttségüknek nemcsak hatalmi, de politikai okai is voltak; a keményvonalasok úgy vélték, hogy a szerb uralmat csak kérlelhetetlenül kemény közigazgatással lehet megszilárdítani a vegyes lakosságú területeken. Amikor a radikális párti belügyminiszter, Stojan Protić 1914 áprilisában kiadott egy rendeletet, amellyel a polgári hatóságoknak rendelte alá a hadsereget, kitört a válság. Az érintett területeken a katonatisztek egyszerűen nem voltak hajlandók alávetni magukat a rendeletnek; a katonák a Skupštínában összefogtak az ellenzéki Független Radikálisokkal éppen úgy, ahogy az összeesküvők 1903 után. Egyesek már azt rebesgették, hogy államcsíny készülődik, élén Ápisszal, aki a belgrádi laktanyából csapatokat vezényel majd a királyi palotához, arra kényszeríti Péter királyt, hogy mondjon le a trónról fia, Alexander herceg javára, és meggyilkolja a kabinet radikális párti tagjait.¹²⁶

Belgrádban a helyzet 1914 májusának végén már olyan ingatag volt, hogy külső erők közbelépésére volt szükség a Pašić-kormány összeomlásának megakadályozására. A belgrádi orosz követ merőben szokatlan módon nyilvánosan kijelentette: Oroszország kifejezett kívánsága, hogy Pašić a hivatalában maradjon. A franciák akképpen nyújtottak támogatást, hogy utaltak rá: egy Pašić utáni, a Függetlenek és a katonaság hívei által irányított kormány nem kapná meg Párizstól azt a bőkezű anyagi segítséget, amelyből Szerbia 1905 óta fedezte az állami beruházásokat. Szinte az 1899-es események látszottak megismétlődni, amikor a ravasz radikális vezért a kivégzéstől az osztrák követ közbelépése mentette meg. Ápisz visszavonult a küzdőtérrel.¹²⁷ Hogy a hatalomátvétel közvetlen veszélye ideiglenesen elhárult, Pašić a közeles, 1914. júliusi választásoktól várta helyzete megszilárdulását.

Az átláthatatlan politikai konfliktusokban nemigen volt, ami megnyugtathatta volna a szerbiai folyamatok bécsi elemzőit. Amint Dayrell Crackanthorpe 1914 márciusában rámutatott, a Fekete Kéz hatása alatt álló „katonapárt” és a radikális kabinet mérsékeltebb és józanabb gondolkodású alakjai is hittek abban, hogy Ausztria–Magyarország a közeljövőben felbomlik, és Szerbia öröklí a birodalom hatalmas, pánszerb megváltásra váró területeit. A különbség csak a módszerben mutatkozott; a katonák úgy vélték, hogy legcélravezetőbb „egy támadó háború a megfelelő pillanatban, mihelyt az ország felkészült rá”, a mérsékeltek pedig azt

vallották, hogy „az Osztrák–Magyar Monarchia széthullásának jelét nem kívülről kell várni, hanem birodalmon belülről”, ezért inkább az éber és minden eshetőségre felkészült várakozást javasolták. Intézményi szinten természetesen továbbra is szétválaszthatatlanul eggyé fonódtak a mérsékelt szemléletű hivatalos Szerbia és a keményvonalas irredenta hálózatok. A hadsereg és a katonai titkosszolgálat magas rangú köreit a Boszniában és Hercegovinában tevékenykedő ügynökhálózattal együtt, a vámhatóságokat, a belügyminisztériumot és más kormányzati szerveket ugyanolyan mélyen járták át az irredenta hálózatok, mint azokat az állam szervei.

AZ ÖSSZEESKÜVÉS

A Ferenc Ferdinánd főherceg meggyilkolására szőtt összeesküvés részleteit feltárni igen nehéz. Maguk a merénylők minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy Belgráddal való kapcsolatuk nyomait eltüntessék. Az életben maradt résztvevők nem voltak hajlandók vallani az eseményekben játszott szerepükről, mások kisebbiteni igyekeztek tetteik fontosságát vagy kusza elmeszüleményekkel álltak elő, úgyhogy valóságos káosz keletkezett az egymásnak ellentmondó vallomások halmazából. Az összeesküvésről nem maradtak fenn dokumentumok; gyakorlatilag minden érintett rég megszokta a megszállottságig menő titkolózást. A szerb állam és az összeesküvők közötti összejátszás szándékoltan rejtett és nem hivatalos volt, írásos nyoma pedig végképp nem maradt. Az összeesküvést kutató történészek ennél fogva kénytelenek rábízni magukat a háború utáni visszaemlékezésekre, börtön- és vallatási körülmények között keletkezett tanúvallomások és esküvel megerősített nyilatkozatok bizonytalan egyvelegére; rég megsemmisült, állítólagos (de eltűnt) bizonyítékokra való utalások és töredékes, összefüggéstelen, a merénylet megtervezésére és megvalósítására csak áttételesen utaló dokumentumok halmazára. Ebben a kérdésben azonban oly sok minden múlik a háttéren és a körülményeken, hogy a történészek törvényszéki alapossággal kutatták fel a legapróbb részleteket is. A források káosza és a másodlagos irodalom jó részének szándékos torzításai ellenére tehát lehetséges felrajzolni egy valószínűnek tűnő eseményvonalat.

Az összeesküvés fő tervezője Ápisz volt, de az ötlet feltehetően ausztria–magyarországi születésű társától, Rade Malobabićtól származott, aki néhány évig kémtevékenységet végzett a Narodna Odbrana. Osztrák

erődítményekről és csapatmozgásokról gyűjtött értesüléseket, és továbbította a Fekete Kézszel is együttműködő szerb határőrtiszteknek, akik eljuttatták őket a szerb katonai hírszerzésnek.¹²⁸ Malobabić afféle szuperügynök volt, rendkívüli elszántságú és igen tapasztalt ember, aki nagy-szerűen ismerte a határvidéket, és többször is sikerült kicsúsznia az osztrákok markából. Beszélték, hogy egyszer átúsza a csaknem teljesen befagyott Drinát, és jéguszilánkokkal borítva mászott ki a vízből a túlsáron, hogy jelentést tegyen.¹²⁹ Valószínűleg ő volt az, aki először tájékoztatta Ápiszt az osztrák trónörökös, Ferenc Ferdinánd 1914 júniusára tervezett szarajevói látogatásáról.¹³⁰

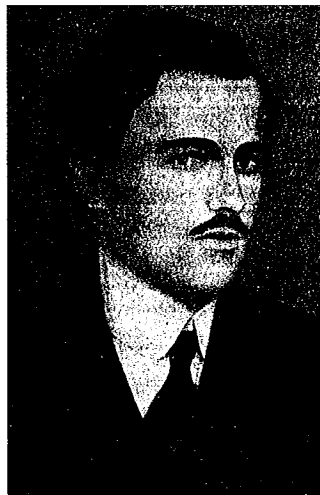
Igen nehéz megállapítani, hogy Ápisz pontosan miért szorgalmazta a trónörökös meggyilkolását, mert nem hagyott hátra világos beszámolót megfontolásairól. 1914 elején a boszniai helyi aktivisták haragja elsősorban Bosznia osztrák kormányzója, Oskar Potiorek tábornok ellen irányult (ő volt az utódja annak a Varesaninnak, akit Žerajićnak 1910 júniusában nem sikerült megölnie). Ápisz jócskán megemelte a politikai tétet azzal, hogy indulataikat Ferenc Ferdinánd főherceg ellen fordította. Egy kormányzó meggyilkolása alaposan felkavarta volna a kedélyeket, de mindössze helyi ügy maradt volna, amelynek indítékai is helyi jellegűek – a Habsburg Birodalom trónörökösé elleni merénylet azonban (és éppen abban az időben, amikor a császár már a nyolcvanhatodik évét taposta) csakis a birodalom léte elleni támadásként volt értékelhető.

Hangsúlyozni kell, hogy a főherceget nem azért választották célpontnak, mert úgy vélték, hogy ellenségesen viszonyul az Osztrák–Magyar Monarchia szláv kisebbségeihez – éppen ellenkezőleg: azért, mert (gyilkosa, Gavrilo Princip szavaival élve) „mint leendő uralkodó, bizonyos reformok bevezetésével megakadályozta volna egyesülésünket”.¹³¹ Princip arra utalt, hogy a főhercegről úgy tartották: reformokat kíván bevezetni a Monarchia szerkezetében, s nagyobb autonómiát szán a szláv lakosságú régióknak. Szerb irredenta körökben sokan úgy vélekedtek, hogy ez igazi katasztrófát jelent az újraegyesítési tervre nézve. Ha a Habsburg-monarchia átszerveződik egy három részből álló egységgé, amelyet Bécsből szövetségi rendszerben kormányoznak úgy, hogy – mondjuk – Zágráb Budapesthez hasonló státust kap, akkor nagyon is valóságos a veszély, hogy Szerbia elveszíti élcsapatszerepét mint a délszlávok Piemontja.¹³² A főherceg célkeresztbe kerülése tehát jól példázza a terrorista mozgalmak logikájának azt a jellemző vonását, hogy a reformpártiakat és a mérsékelteteket veszedelmesebbnek tartják, mint a keményvonalasokat és a nyílt ellenségeket.

A merénylet végrehajtására kizemelt emberek egytől egyig az irredenta hálózat világában nevelkedtek. A Szarajevóba küldendő egység magvát alkotó három boszniai szerb ifjút a volt komitácsi, Voja Tankosić választotta ki. Trifko Grabež, Nedeljko Čabrinović és Gavrilo Princip egyformán tizenkilenc évesek voltak, amikor Tankosić beszervezte őket; jó barátok voltak és sok időt töltöttek együtt. Grabež a Szarajevótól harminc kilométernyire keletre fekvő Pale városka ortodox papjának fia volt, s azért utazott Belgrádba, hogy főiskolára járjon. Čabrinović tizennégy esztendősen otthagya az iskolát, s valamivel később sodródott a fővárosba, ahol egy anarchista irodalom kiadására szakosodott cégecskénél talált betűszedői munkát. Princip Grabežhez hasonlóan ugyancsak tanulni jött Szarajevóból Belgrádba. Mindhárman szegény sorban élő, boldogtalan családokból származtak. Grabež és Čabrinović gyermekkorukban sokat szenvedtek zsarnoki atyjuktól, és lázadoztak ellene. A bíróság előtt Čabrinović kijelentette, hogy apja kegyetlenül bánt vele, amiért rosszul tanult; később azért csapták ki az iskolából, mert egyik tanárát pofon ütötte. Az otthoni feszültséget csak növelte, hogy az atya besúgóként szolgálta a gyűlölt osztrákokat; a fiú ezt a szégyent próbálta jóvátenni azzal, hogy elkötelezte magát a nemzeti ügy mellett. Grabežt is azért csapták ki a tuzlai középiskolából, mert egy tanárát megütötte.¹³³ Pénzben egyikük sem bővelkedett, egyedül Principnek volt rendszeres jövedelme (szüleitől kapott igen szerény apanázszt), amit többnyire megosztott a többiekkel, vagy köl-

Az ifjú Gavrilo Princip

Nedeljko Čabrinović

csönadott még náluk is szegényebb ismerőseiknek.¹³⁴ Čabrinović később elmondta, hogy miután Belgrádba érkezett, néhány napig mindenét állandóan magával hordta egy kis bőröndben – feltehetően azért, mert nem volt hol laknia.¹³⁵ Nem meglepő, hogy a fiúk egyike sem örvendett túl jó egészségek; Princip különösen vézna és beteges volt, s valószínű, hogy már ebben az időben megtámadta a tbc – korábban Szarajevóban is betegsége miatt kellett abbahagynia az iskolát. A periratokban ezt olvashatjuk róla: „alacsony, törékeny fiatalember”.¹³⁶

A fiúknak nemigen voltak rossz szokásaik. Afféle komoly, józan legénykéek voltak, teli eszmékkel és híjával szinte minden tapasztalatnak; olyanok, akiket a mai terrormozgalmak is oly remekül hasznosítanak. Alkoholt nem fogyasztottak. Heteroszexuálisak voltak és romantikus érzelmektől fűtöttek, de nem keresték a lányok társaságát. Hazafias verseket olvastak, meg irredenta lapokat és röpiratokat. Foglalkoztatta és mélyen megrázta őket a szerb nemzet oly sok sérelme és megpróbáltatása, mindenkit hibáztattak értük, kivéve magukat a szerbeket, és saját gyötrelmükként élték meg akár a legutolsó honfitársuk megaláztatásait is. Visszatérő motívum volt, hogy Ausztria gazdasági romlásba döntötte a bosnyák vidék lakosságát (ezt annak ellenére hánytorgatták fel unos-untalan, hogy Bosznia iparosodottabb és az egy főre eső jövedelem tekintetében gazdagabb is volt a szerb lakta területek túlnyomó részénél).¹³⁷ Az önfeláldozás elsődleges fontosságú gondolata náluk szinte megszállotság lett. Principnek még arra is jutott ideje, hogy kívülről megtanulja a zsarnokölő Miloš Obilićet ünneplő hosszú költeményt, Petrović-Njegoš vérpezsdítő *Gorski Vinejacát*.¹³⁸ A bíróság előtt azt vallotta, hogy a merénylet elkövetése előtti napokban többször is meglátogatta az öngyilkos merénylő, Bogdan Žerajić sírját: „Gyakran ott töltöttem az egész éjszakát, töprengtem helyzetünkről, nyomorúságos életünkről meg órála [Žerajićról], és így határoztam el, hogy végrehajtom a merényletet.”¹³⁹ Čabrinović is elmondta, hogy mihelyt megérkezett Szarajevóba, rögtön elment Žerajić sírjához, s mivel elhanyagoltnak találta, virágot is helyezett rá. (A jegyzőkönyv rosszindulatúan megjegyzi, hogy a fiatalember bizonyára a szomszédos sírokról lopta a virágokat.) Gyakran időzött el a sírnál – mondja Čabrinović –, és az egyik ilyen alkalommal fogalmazódott meg benne az elhatározás, hogy ő is úgy hal majd meg, ahogyan Žerajić. „Tudtam, hogy semmiképpen sem élhetek soká. Az öngyilkosság gondolata mindig velem volt, és teljes közöny élt bennem minden iránt.”¹⁴⁰

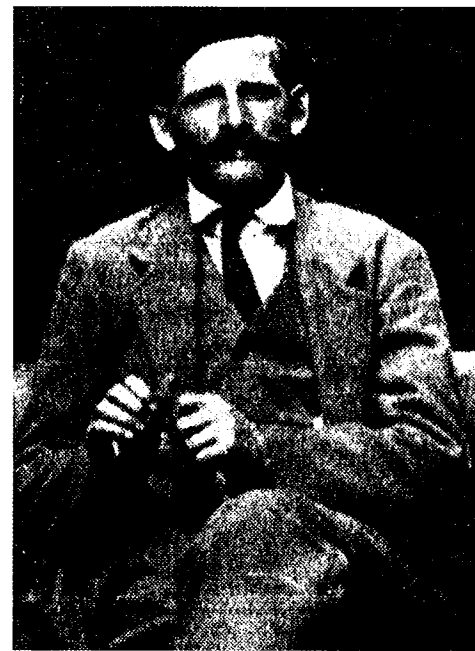
A Žerajić sírjánál való ácsorgás és merengés jól érzékelteti, milyen fontos szerepet töltött be az öngyilkos merénylő figurája nemcsak a Koszovó-

mítoszban, de az egész pánszerb világban és környezetben is, ahol az újságokat, a naplókat és a levelezéseket át- meg átvjárta az önfeláldozás gondolata. Maga a trónörökös elleni merénylet is egyfajta közvetett tiszteletadás volt Žerajić korábbi cselekedete előtt; Princip eredetileg úgy tervezte, hogy pontosan ott fog állni, ahol hőse a Császár hídon: „Ugyanarról a helyről akartam lőni, ahonnan a néhai Žerajić.”¹⁴¹

A merénylők életében Belgrád jelentette a fordulópontot, ahol radikalizálódtak nézeteik, s ahol a szerbek egyesítésének nagy ügyére mindhárman felesküdték. A tárgyalás jegyzőkönyvének egyik beszédes részlete, amikor Čabrinović felidézti: 1912-ben Belgrádban, amikor már olyan beteg volt, hogy nem tudott tovább dolgozni, elhatározta, hogy hazatér. Elment a Narodna Odbrana belgrádi irodájába, s ott azt mondták neki: egy boszniai szerb bármikor kaphat pénzt arra, hogy Szarajevóba utazzék. Az irodában a szervezet összekötő tisztje, bizonyos Vasić őrnagy fogadta, aki ellátta pénzzel meg hazafias olvasmányokkal, elvette tőle Maupassant-novelláskötetét azzal az indoklással, hogy egy szerb hazafinak nem válnak hasznára az ilyen irományok, és biztatta, hogy mindig legyen „jó szerb”.¹⁴² Az ilyen találkozókat fontos szerepet játszottak a tekintélyt képviselő férfi alakokkal oly feszült viszonyban lévő Čabrinović-félék jellemének alakulásában. A nacionalista hálózat idősebb tagjai nemcsak arra álltak készen, hogy pénzzel és jó tanácsokkal segítsék őket, de arra is, hogy atyai-baráti érzéseket és megbecsülést mutassanak irántuk, és éreztessenek velük valamit, ami addigi tapasztalataikból fájdalmasan hiányzott: hogy életüknek értelme van, hogy történelmi jelentőségű időkben élnek, és mindannyian egy nagy ívű, merész és elevenen lüktető vállalkozás részesei.

Az irredenta mozgalom sikerének fontos eleme volt, hogy az öregebbek gondolataiba vették, képezték és érzelmi szálakkal is a hálózathoz kötötték a fiatalokat. Szarajevóba visszatérve Čabrinović képtelen volt visszailleszkedni a régi szocialista környezetbe. Érezte, hogy világnézete alapjaiban megváltozott; elvtársai szerb agitátornak és kémnek tartották, s hamarosan ki is zárták a pártból. Amikor 1913-ban visszatért Belgrádba, már nem baloldali forradalmár volt, hanem „nacionalizmussal beoltott anarchista”.¹⁴³ Princip is bekerült ebbe a felvillanyozó környezetbe; miután 1912 májusában elhagyta Szarajevót, hogy Belgrádban fejezze be a középiskolát, ő is találkozott a fáradhatatlan Vasić őrnaggyal. Amikor kitört az első balkáni háború, Vasić segített neki eljutni a török határig, hogy jelentkezhessen önkéntesnek, ám a helyi parancsnok – történetesen épp maga Voja Tankosić – „túlságosan kicsinek és gyengének” találta, és visszazavarta.

A Vasićhoz hasonló aktivistákkal vagy a Narodna Odbrana propagandájával való megismerkedéshez hasonló fontosságú volt az a kávéházi társasági miliő, amely a valahová tartozás érzésével töltötte el a Belgrádban lézengő boszniai fiatalembereket. Čabrinović legtöbbször a Makkos Füzérbe, a Virágfüzérbe vagy az Aranyhalacskába tért be, ahol későbbi visszaemlékezése szerint „mindenféle beszélgetést” hallhatott, és „diákokkal, szedőmunkásokkal, partizánokkal”, de leginkább boszniai szerbekkel találkozhatott. Együtt ettek, cigarettáztak, és politikáról beszélgettek, vagy elvitatkoztak mindarról, amit az újságokban olvastak.¹⁴⁴ Čabrinović és Princip a Makkos Füzérben és a Virágfüzérben vette fontolóra először a lehetőséget, hogy meggyilkolják az osztrák trónörökösöt. A Fekete Kéz egy magasabb rangú tagja, aki Browning pisztolyokkal és lőszerrel látta el az ifjakat, ugyancsak a „belgrádi kávéházak világának ismert és népszerű figurája” volt.¹⁴⁵ Ebben a közegben dühödten nacionalista és osztrákellenes politikai hangulat uralkodott. A per során a bíró arról kérdezte Principet, hogy hol tett szert Grabež az ultranacionalista nézeteire, mire a fiatalember egészen természetesen válaszolta: „Amikor [Grabež] Belgrádba jött, azonnal magáévá tette ezeket az elveket.” A bíró követni akarta a fonalat:

Milan Ciganović

„Vagyis elég Belgrádba jönni ahhoz, hogy az embert áthassák az önéihez hasonló nézetek?”¹⁴⁶ Ám Princip itt rájött, hogy ingoványos talajra vezet, és megtagadta a válaszadást.

Amikor komolyan megkezdtek a merénylet tervezését, nagy gondot fordítottak arra, hogy semmiféle nyoma ne maradjon a kapcsolatnak a terv végrehajtói és a belgrádi hatóságok között. Irányítójuk, egy boszniai szerb férfi, a Fekete Kéz tagja, bizonyos Milan Ciganović korábban Tankosić partizánjai mellett harcolt a bolgárok ellen, s most a szerb állami vasúttársaság alkalmazottja volt. Ciganović Tankosićnak jelentett, ő pedig közvetlenül Ápiszt tájékoztatta. Az utasítás szóban történt, írásos nyoma semminek sem maradt.

A merénylet kiképzése is Belgrádban történt. Princip ekkorra már szerzett lövészeti ismereteket a partizánakadémián, s hármuk közül ő volt a legjobb céllovó. Május 27-én megkapták a fegyvereket a kragujevaci Szerb Állami Fegyverraktárból: négy forgópisztolyt és hat kis bombát (egyik se nyomott többet bő egy kilónál). Kaptak mérget is, pamutha csavart kis ciánkapszulákat azzal az utasítással, hogy a merénylet után saját magukkal is azonnal végezzenek – ha golyóval nem sikerül, roppantsák össze és nyeljék le a kapszulákat. Ha élve elfognák őket, önszántukból vagy kényszer hatására akár vallomást is tehetnének, s akkor fény derülne Belgrád szerepére. A drámai befejezés szörnyen tetszett a legényeknek, akiket sötét lelkesültséggel töltött el a mártírhálál nagyszerű gondolata.

A három merénylet a Fekete Kéz és a hálózatnak a szerb vámszervek soraiba beépült tagjai segítségével jutott át Boszniába. Čabrinović május 30-án lépte át a határt Mali Zvorniknál a szervezet „földalatti vasútjának” tagjai – iskolai tanítók, egy határőrtiszt, egy városi polgármester titkára és mások – segítségével, és elindult Tuzla felé, ahol megvárta társai érkezését. Principet és Grabežt 31-én szerb határőrtisztek kísérték a lješnicai átkelőhöz, majd a határfolyó, a Drina egy erdős szigetcskéjére, ahol rendszerint csempészek bujkáltak az osztrák határrendőrség elől. Másnap sötétedés után vezette őket osztrák területre egy csempész, aki a földalatti szervezetnek is dolgozott.

Nagyon ügyeltek arra, hogy ne vegyék észre őket az osztrák rendőrök vagy más tisztviselők, de szerb elvbarátaikkal közlékenyen és elővigyázatlanul viselkedtek. A földalatti szervezethez tartozó egyik tanító egyszer elvitte Principet és Grabežt egy boszniai szerb paraszthoz, bizonyos Mitar Kerovićhoz. Útközben derekasán nyakalták a szilvapállinkát, s a tanító egyszer csak a paraszthoz fordult: „Aztán tudja-e, kik ezek az emberek?

Hát ezek dobnak majd bombát a trónörököse, amikor Sarajevóba megy.”¹⁴⁷ Engedve a kamaszos hősködés csábításának (hiszen átkeltek a Drinán, és immár hazai földön voltak), Princip sem tiltakozott; elővette a forgópisztolyát, és még azt is megmutatta vendéglátójuknak, hogyan kell bánni a bombákkal. Kerovićék – egyszerű, írástudatlan emberek, akik alig fogták fel, mire készülnek a vendégeik – drágán fizették meg a legények hetvenkedését: Nedjo Kerovićot, aki szekerén a fiúkat Tuzlába vitte, később bűnösnek találták felségárulásban és bűnrészesnek a gyilkosságban, amiért először halálra, majd húszévi börtönre, apját, Mitart pedig életfogytiglanra ítélték. A merénylet perében 1914 októberében tett vallomásuk a borús, száraz humor ritka szikráit villantja fel: amikor a tárgyalást vezető bíró a kora iránt érdeklődött, Nedjo Kerović – maga is öt gyermek apja – azt felelte, hogy nem tudja pontosan, meg kellene kérdezni az apjától. Később a bíró megkérdezte: mennyit ivott azon az éjszakán, amikor a fiatal emberek megérkeztek. Az idősebb Kerović így válaszolt: „Ha én iszok, nem számolok, csak iszok, amennyit bírok.”¹⁴⁸

A legények Sarajevóban csatlakoztak egy másik sejthez, amelynek négy tagját a Fekete Kéz ügynöke, egy boszniai szerb, Danilo Ilić szervezte be – huszonhárom évesen ő volt a legidősebb. Osztrák ösztöndíjjal került a tanítóképzőbe, de betegségére hivatkozva félbehagyta tanulmányait. Tagja lett a Mlada Bosnának, és személyes jó barátja Gačinovićnak (Žerajić trubadúrjának). 1913-ban a többiekhez hasonlóan Belgrádba került, megjárta a kávéházakat, tagja lett a Fekete Kéznek, és elnyerte Ápisz bizalmát, mielőtt 1914 márciusában visszatért volna Sarajevóba, ahol dolgozni kezdett mint egy helyi lap szerkesztője és korrektora.

Ilić első beszervezettje egy forradalmi baloldali érzelmű muszlim asztalos, a hercegovinai születésű Mehmed Mehmedbašić volt. Jól ismerték egymást. 1914 januárjában Franciaországban találkoztak Voja Tankosićsal, és egy Potiorek elleni merényletet tervezgettek. A terv sikertelen maradt. Hazafelé a vonaton Mehmedbašić pánikba esett, amikor meglátott néhány egyenruhás rendőrt, és a kocsi végébe dobta a méregfioláját (a tört, amelyet bele kellett volna mártania, az ablakon hajította ki). A másik két sarajevói beszervezett Cvijetko Popović, egy éles eszű, tizenhét éves főiskolás és Vaso Čubriločić volt, annak a tanítónak a fivére, aki a Kerović család házába vitte Principet és barátait; tizenhét éves volt, afféle iskolai lázongó, s mindannyiuk közül a legfiatalabb. Ilićsel akkor találkozott először, amikor a sejt megszerveződött, s a két helyi fiú csak a merénylet után ismerkedett meg Princippel, Mehmedbašićsal, Čabrinovićsal és Grabežzel.¹⁴⁹

Ilić választása – egy ember, akiről már kiderült, hogy veszedelmes küldetések végrehajtására alkalmatlan, és két teljesen tapasztalatlan iskolás fiú – első pillantásra különösnek tűnik, de az örültségben mégiscsak volt rendszer. A második szarajevói sejt létrehozásának valódi célja az volt, hogy elfedje az összeesküvés nyomait. Mehmedbašić ebből a szempontból nagyszerű választás, hiszen bár merénylőnek alkalmatlan volt, készséges és lelkes, így remek háttér a belgrádi sejt számára – ráadásul nem is volt szerb. Mint a Fekete Kéz tagjai, Ilić és Princip (elméletileg mindenesetre) megbízhatóak voltak abban a tekintetben, hogy eldobják életüket, vagy legalábbis nem vallanak a merénylet után a kihallgatásokon. A szarajevói fiúkról biztosan lehetett tudni, hogy nem tesznek vallomást – már csak azért sem, mert fogalmuk sem volt a merénylet szélesebb távlatairól. A nyomozókban tehát az a kép fog kialakulni, hogy a merénylet tisztán helyi vállalkozás volt, amihez Belgrádnak az égvilágon semmi köze sincs.

NIKOLA PAŠIĆ REAKCIÓI

Vajon mennyit tudott Nikola Pašić a Ferenc Ferdinánd elleni merénylet tervéről, és milyen lépéseket tett, hogy megakadályozza? Csaknem bizonyos, hogy valamennyire tisztában volt az összeesküvők szándékaival; több jel is utal erre, de a legsokatmondóbb a Pašić-kormány oktatásügyi miniszterének, Ljuba Jovanovićnak a beszámolója: Jovanović egy 1924-ben nyilvánosságra hozott (de feltehetően sokkal előbb keletkezett) naplórészlete szerint Pašić „május végén vagy június elején” a kabinet tudomására hozta, hogy „bizonyos személyek Szarajevóba készülnek, hogy Ferenc Ferdinándot meggyilkolják”. A teljes kabinet Pašićcsal együtt úgy határozott: a miniszterelnöknek el kell rendelnie, hogy a határvédelmi erők akadályozzák meg a Drinán való átkelést.¹⁵⁰ Más dokumentumok és vallomásrészletek, valamint Pašić 1918 utáni különös és zavart viselkedése ugyancsak amellett szólnak, hogy tudomása volt a készülődő merényletről.¹⁵¹ De vajon *honnan?* Informátora – bár ez a sejtés csak közvetett bizonyítékokon alapul – feltehetően nem más volt, mint a Szerb Vasúttársaság alkalmazottja és a Fekete Kéz ügynöke, Milan Ciganović; a jelek szerint a miniszterelnök saját, személyes ügynöke, akinek a titkos társaság szemmel tartása volt a feladata. Ha csakugyan így volt, akkor Pašić pontosan és kellő időben megismert minden részletet, nemcsak az összeesküvés tényéről, de a benne részt vevő személyekről és a mögöttük álló szervezetről is.¹⁵²

A Szarajevóba tartó összeesküvők május végén léptek Bosznia területére, gyakorlatilag semmi nyomot nem hagyva a szerb határőrség irataiban. Semmi esetre sem ők voltak az egyedüliek, akik 1914 nyarán illegálisan fegyvereket juttattak Boszniába. A szerb határőrizeti szervek június első felében erős titkos határforgalomról tettek jelentést. A Podrinje-körzet vezetője június 4-én figyelmeztette Protić belügyminisztert: tisztek egy csoportja azt tervezi, hogy „átjuttat a határon bizonyos mennyiségű bombát és fegyvereket, egyes boszniai embereink segítségével”. A körzetvezető fontolóra vette a fegyverek lefoglalását, minthogy azonban ekkorra már egy bőröndben a határ bosnyák oldalán voltak, attól tartott, hogy a megszerzésükre tett kísérlettel gyanúba keverheti vagy le is leplezheti a határőrség műveleteit. A további nyomozás során fény derült arra, hogy az ügynök, aki bosnyák oldalon átvette a fegyvereket, nem más, mint Rade Malobabić.¹⁵³

Ezekben a műveletekben – kesergett egy helyi tisztviselő – nem az a legriasztóbb, hogy a polgári hatóságok tudta nélkül folynak, hanem hogy „teljes nyíltsággal, fényes nappal hajtják végre őket”. Minthogy pedig a határsértők köztisztviselők, az a látszat alakul ki, „hogy mi támogatjuk ezeket az akciókat”. Pašić és Protić belügyminiszter ugyanígy értékelte a helyzetet. Ha igaz, hogy Pašić ekkor már tudott az összeesküvésről, azt várnánk, hogy minden tőle telhetőt megtett minden olyan lépés meghiúsítására, ami gyanúba keverheti a belgrádi kormányzatot. Június 10-én a határvidék polgári hatóságai csakugyan utasítást kaptak arra, hogy „akadályozzanak meg minden ilyen tevékenységet”.¹⁵⁴

Más kérdés, hogy az érintett területek polgári hatóságainak módjukban állt-e utasítani a határőrség alakulatait. Amikor Raiko Stepanović határőr őrmestert, aki átcsempészte a fegyverekkel és bombákkal teli egyik bőröndöt a határon, a körzetparancsnok elé idézték beszámoltatásra, egyszerűen nem volt hajlandó megjelenni.¹⁵⁵ A június közepén tartott kabinetülés után a kormány elrendelte, hogy a polgári hatóságok indítsanak vizsgálatot a Boszniába illegálisan érkező személyek és fegyverek ügyében, és június 16-án utasította a 4. Határőrezred parancsnokát, hogy „veszen véget fegyverek, lőszer és robbanószer beáramlásának Szerbiából Boszniába”. Válasz nem érkezett. Később derült ki: a katonai parancsnokok szigorú parancsot kaptak, hogy az ilyen polgári utasításokat válasz nélkül hagyva továbbítsák feljebbvalóiknak.¹⁵⁶

A szerb határ és annak védelme tehát ekkorra már nem állt a belgrádi kormány ellenőrzése alatt. Amikor Stepanović hadügyminiszter írásban

kérte a vezérkari főnököt, hogy nyilatkozzon a katonaság állásfoglalásáról a boszniai fedett műveletekkel kapcsolatban, a kérést először az értesülések hiányára hivatkozó hadműveleti részleghez, majd pedig a katonai hírszerzés vezetőjéhez, vagyis magához Ápiszhoz továbbították. Ápisz a hadműveleti főnökhöz írt hosszú, arcátlan és feneketlenül képmutató levélben védte meg Malobabić ügynököt, és kijelentette, hogy bármilyen fegyver, ami őhozzá került, csakis a Boszniában tevékenykedő szerb ügynökök önvédelmét szolgálja. Azt állította, hogy bombákról nincs tudomása (három évvel később azonban eskü alatt vallotta, hogy személyesen bízta meg Malobabićot Ferenc Ferdinánd merénylőinek fegyverrel való ellátásával és irányításával).¹⁵⁷ Ha a határon biztonsági kockázat lép fel – fejtette ki –, az nem a hadsereg egyes indokolt, helyi műveleteinek, hanem a határ felügyeletére igényt tartó polgári hatóságok pókghendiségének következménye. Röviden: a nehézségeket az okozza, hogy ezek a polgári hatóságok beleütik az orrukat a kényes katonai műveletekbe, amelyekhez nem értenek, és amelyeket nem is tudnak megérteni.¹⁵⁸ A választ továbbították Putniknak, a szerb vezérkari főnöknek, aki jóváhagyólag foglalta össze a hadügyminiszternek június 23-án küldött jelentésében. A polgári hatóságok és a Fekete Kéz hálózata által mélyen átszőtt katonai parancsnokságok közötti szakadék immár elért a Drina partjaitól a belgrádi minisztériumokig.

Ápisz és a vezérkari főnök válaszában nyers hangvételétől felháborodva Pašić június 24-én elrendelte a határőrezredek tevékenységének teljes kivizsgálását. „Számos forrásból” van tudomása arról – írta szigorúan titkosnak minősített levelében a hadügyminiszternek –, hogy „a tisztek” olyasmivel foglalkoznak, ami nemcsak fölöttébb veszedelmes, de egyenesen hazaárulás is, „mert az a cél, hogy konfliktust idézzenek elő Szerbia és Ausztria–Magyarország között”.

Ha tudnák, mit művelnek tisztjeink és tiszthelyetteseink, minden szövetségesünk és Szerbia minden barátja elfordulna tőlünk, Ausztria–Magyarország oldalára állnának, és lehetővé tennék számára, hogy megbüntesse álnok és nyughatatlan szomszédját, amiért felkeléseket és gyilkos merényleteket készít elő az ő területén. Szerbia létfontosságú érdeke magára venni azt a kötelezettséget, hogy pontos tudomást szerezzen mindenről, ami fegyveres konfliktust válthat ki közte és Ausztria–Magyarország között olyan időkben, amikor feltétlen szükségünk van a békére, hogy talpra álljunk, és felkészüljünk az eljövendő eseményekre.¹⁵⁹

A levél utasítással zárul: „mélyreható vizsgálatot” kell indítani annak megállapítására, hogy hány tiszt vétkes ebben a „felelőtlen és vakmerő” tevékenységben, és azzal a céllal, hogy „szüntessék meg és számolják fel” a kihágást elkövető csoportokat.

Vagyis voltaképpen akkor zárták be az istállóajtót, amikor a csikó már régen elszelelt, hiszen a merénylők már május végén átlépték az ország-határt. Több mint két hét telt el, mire Pašić elrendelte a határzárlatot, és közel még kettő, mire eldöntötte, hogy nyomozást indít az összeesküvők után. Nehéz megállapítani, hogy a miniszterelnök miért lépett ilyen lassan, miután tudomást szerzett arról, ami készül. Tudnia kellett, hogy a határőrségnek kiadott parancs eredménytelen lesz, mert az állomány jelentős része az Ujedinjenje ili smrt!-tel áll kapcsolatban. Talán attól vonakodott, hogy nyíltan szembekerüljön befolyásos ellenfelével, Ápisszal. Megdöbbenő, hogy Ápisz a „mélyreható vizsgálat” elrendelése ellenére a válság során mindvégig megmaradt a katonai hírszerzés élén; nem bocsátották el, de még csak fel sem függesztették. A történet a Szerbiát 1914 májusában megbénító, mély politikai válságot juttatja eszünkbe. Pašić győzött, de igen kevésen múlt a dolog; sikere leginkább a Szerbiára legnagyobb befolyással bíró két nagyhatalom követeinek köszönhető. Kétséges tehát, hogy ha történetesen szándékában állt volna, meglelték volna-e az eszközei Ápisz leállításához. Talán attól félt, hogy ha nyílt szembenállásra kerül sor, őt magát is meggyilkolják a Fekete Kéz ügynökei – noha ettől aligha kellett tartania, hiszen a májusi válságot is sértetlenül vészelte át. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a szerb miniszterelnök mindennek ellenére az ország legnagyobb hatalmú embere maradt; versenytárs nélküli, rutinos politikus és államférfi, a nemzeti törvényhozás erős többségét adó tömegpárt vezetője. Legvalószínűbb, hogy ezekben a nehéz időkben visszatért a Szerbia zűrzavaros politikai életében eltöltött hosszú évek során kialakított és jól bevált irányelveihez: húzd be a nyakad, ne nagyon hintáztasd a csónakot; megoldódik szépen minden magától, csak bekkeld ki a bajt...

Azért volt a kezében egy erős ütőkártya: saját magára nézve igen csekély kockázattal megíúsíthatta az összeesküvést egyszerűen azzal, hogy bizalmasan figyelmezteti Bécsset a trónörökös életét fenyegető merényletre. Máig heves vita folyik arról, hogy érkezett-e Bécshez ilyen figyelmeztetés; ebben a kérdésben a szokottnál is nehezebb megadni a választ, mivel *utólag* egyik félnek sem állt érdekében beismerni, hogy kapott vagy továbbított ilyen értelmű üzenetet. Maga Pašić egy magyar lapnak,

Az *Estnek* 1914. július 7-én adott interjújában határozottan tagadta, hogy figyelmeztetni próbálta volna az osztrákokat.¹⁶⁰ Ezt aligha is tehette volna meg, hiszen ha elárulja, hogy tudomása van a szervezkedésről, egyben kiteszi magát és kollégáit annak a vádnak, hogy ők maguk is a részesei. Szerbia apológétái a háború utáni években ugyanezt a gondolatmenetet követték; a háború kirobbantásában való ártatlanságát hangoztatva érveiket arra a feltételezésre alapozták, hogy a szerb kormánynak halvány sejtelve sem volt az összeesküvésről. Az osztrák hatóságok sem kívánhattak beismerni efféle értesülést, hiszen ha beismerik, magától adódik a kérdés: vajon miért nem tettek semmit a trónörökös életének megmentése érdekében? Június 2-án a félhivatalos bécsi *Fremdenblatt*-ban megjelent az osztrák külügyminisztérium nyilatkozata, amely tagadta, hogy szemernyi igazság is volna a szóbeszédben, miszerint Ausztria külügyminisztériuma bárminemű előzetes értesüléssel rendelkezett volna a készülődő gáztettrel illetően.¹⁶¹

Mégis fontos bizonyítékunk van arra, hogy sor került valamiféle figyelmeztetésre. A leghitelesebb forrás a francia külügyi államtitkár, Abel Ferry, aki július 1-jén azt jegyezte fel hivatali naplójába, hogy aznap nála járt régi barátja, a párizsi szerb követ, Milenko Vesnić. Beszélgetésük során Vesnić kijelentette: a szerb kormány „figyelmeztette az osztrák kormányt, hogy tudomást szerzett egy készülődő merényletről”.¹⁶² Ezt erősítette meg a bécsi szerb katonai attasé, aki 1915-ben elmondta egy olasz történésznek, Magrininek, hogy Pašić sürgönyben tájékoztatta a bécsi szerb követséget: „kiszivárgott értesülések szerint Szerbia kormánya okkal gyanakszik arra, hogy eljövendő boszniai látogatása során halálos merénylet van készülben az osztrák főherceg ellen”, s hogy az osztrák–magyar kormány eszélyesen tenné, ha a trónörökös utazását elhalasztaná.¹⁶³

Harmadik személyek visszaemlékezéseiből és vallomásaiból rekonstruálható, hogy mit tett ezután a bécsi szerb követ, Jovan Jovanović. Találkozott Leon Biliński osztrák–magyar pénzügyminiszterrel, hogy átadja neki a szerb kormány figyelmeztetését a főherceg életét fenyegető merényletre – mondanivalóját azonban a legátátételesebb módon, célzások és utalások formájában fogalmazta meg. A trónörökös látogatását éppen a koszovói vereség évfordulóján – magyarázta – kétségkívül kifejezett provokációnak tekintenék. Az osztrák–magyar hadseregben szolgáló ifjú szerbek között „akadhat egy, aki teli tárat nyom a puskájába vagy a pisztolyába az üres helyett”. Biliński nem rendült meg a hallottaktól; „a jelek szerint nem tulajdonított különösebb jelentőséget Jovanović közlésének”, és mind-

össze annyit válaszolt: „Reméljük, nem történik semmi ilyesmi.”¹⁶⁴ Biliński a későbbi években nem volt hajlandó újságírókkal vagy történészekkel beszélgetni erről az epizódról, és kijelentette, hogy a feledés fátylának kell borítania a közelmúlt történelmének e sötét pillanatait. Nyilvánvaló, hogy az adott pillanatban vonakodott komolyan venni a figyelmeztetést, amelyet olyan általános és homályos formában kapott, hogy akár pusztán ijesztgetésnek is tűnhetett; a szerb követ úr afféle kéretlen próbálkozásának a Monarchia nagypolitikájában való részvételre azáltal, hogy a legmagasabb méltóságra leselkedő, körvonalazatlan veszélyekről fecseg. Biliński tehát semmi okot nem látott arra, hogy az osztrák külügyminiszternek, Berchtold grófnak továbbítsa a kapott értesüléseket.

Röviden: *bizonyosfajta* jelzésekre csakugyan sor került, a helyzettel arányos komolyságú figyelmeztetésre azonban nem. Visszatekintve úgy tűnik, mintha valamiféle fedőművelet lett volna. Jovanović sokkal nyíltabb és részletesebb vészjelzést is adhatott volna, továbbítva az osztrákoknak a Belgrád rendelkezésére álló értesüléseket. Maga Pašić közvetlenül, Jovanović közvetítése nélkül is tájékoztathatta volna Bécsset – arról nem is beszélve, hogy valódi vizsgálatot is elrendelhetett volna az ügyben, inkább hivatalát téve kockára nemzete békéje és biztonsága helyett. Voltak azonban – mint mindig – korlátok és bonyodalmak. Jovanović például nemcsak a szerb diplomáciai testület tagja volt, de tipikus ultranacionalista pánszerb mozgalmár is; korábban komitácsi, aki Bosznia 1908-as annexiója után tevékenyen részt vett a nyugtalanság szításában, és a szóbeszéd szerint még gerillacsapatokat is vezetett. A Fekete Kéz szervezete 1914 nyarán történetesen éppen őt tartotta legalkalmasabb külügyminiszter-jelöltnek arra az esetre, ha a Pašić-kormányt leváltanák.¹⁶⁵ Jovanović pánszerb elkötelezettsége annyira hírhedt volt, hogy Bécs Belgrád tudomására hozta: leváltása és helyére egy kevésbé ellenséges érzésű figura kinevezése korántsem lenne Ausztria kedve ellen való. Ez volt az egyik oka annak, hogy Jovanović a merénylet hírével az őt cseppet sem kedvelő Berchtold gróf helyett inkább Bilińskit kereste meg.¹⁶⁶

Pašić motívumai is igen összetettek voltak. Egyfelől – a radikális párti vezetők többségével együtt – nyugtalankodott amiatt, hogy az Ujedinjenje ili smrt!-tel összefonódott hálózat tagjai miként reagálnának egy olyan lépésre, amit minden bizonnyal súlyos árulásként értékelnének.¹⁶⁷ Talán a szarajevói merénylet kudarcában is reménykedett. Ám mindenél kétségkívül sokkal fontosabb volt, hogy pontosan tudta, mennyire mélyen járják át az államot és történelmi létezésének egész logikáját

az irredenta hálózatok. Pašić helyteleníthette túlzó követeléseiket és szélsőséges tetteiket, de nyíltan nem tagadhatta meg őket – már az sem lett volna veszélytelen, ha nyilvánosan elismeri, hogy tisztában van tevékenységükkel. Nemcsak Szerbia nemzeti megszilárdulásának ügye forgott szóban (ez mindig is az állami szervek és a szomszédos államok területére behatolni képes önkéntes hálózatok együttműködésétől függött), de az ország jövője is. Szerbiának szüksége volt a nacionalista hálózatokra, és szüksége lesz rájuk, ha elérkezik a pillanat – márpedig Pašić bizonyos volt benne, hogy elérkezik –, hogy a szerbség számára visszacserezzék Boszniát és Hercegovinát.

Mindaz, amit erről a különös és érdekes emberről tudunk, azt sugallja, hogy mélységesen átértette: Szerbiának mindenekelőtt békére van szüksége, hogy magához térjen és megerősödjön a balkáni háborúk vérvesztése után. Az újonnan szerzett területek tényleges, szerves integrációja – eleve gyötrelmes és erőszaktól sem mentes folyamat – épp csak megkezdődött. Az a veszély fenyegetett, hogy rendkívüli választás megtartására kényszerülnek.¹⁶⁸ Az igazán tehetséges politikusok azonban képesek a lehetőségek több szinten való mérlegelésére. Pašić békét akart, de hitt abban – soha nem is titkolta –, hogy Szerbia terjeszkedésének végső történelmi fázisában minden valószínűség szerint elkerülhetetlen a háború. A szerb „újraegyesítésnek” útját álló, roppant akadályokat csak egy egész Európára kiterjedő, minden jelentős hatalom részvételével zajló konfliktus lenne képes elgördíteni.

Pašićnak talán eszébe jutott az örökös brit külügyminiszter-helyettes, Charles Hardinge intelme is, amit Grujićnak, a londoni szerb követnek mondott az 1908–1909-es annexió válság idején: Szerbia csak akkor számíthat Oroszországra és az antanthatalmak támogatására, ha Ausztria–Magyarország támadja meg; ha Szerbia a kezdeményező, segítségről szó sem lehet.¹⁶⁹ Hogy Pašić ezt is végiggondolta, azt bizonyítja az orosz cárral 1914 kora tavaszán történt levélváltása, amelynek során arról győzködte az uralkodót, hogy Szerbiának milyen nagy szüksége lenne az oroszok segítségére egy osztrák–magyar támadás esetén.¹⁷⁰ Ez a forgatókönyv természetesen soha nem vált volna valóra, ha a külvilág úgy vélekedik, hogy a merénylet szerb agresszió; ám Pašić biztos volt abban, hogy Ausztria képtelen lesz kapcsolatot találni a merénylet (ha egyáltalán sikerül) és Szerbia kormánya között, legkivált azért, mert tudomása szerint ilyen kapcsolat nem létezett.¹⁷¹ Ausztria–Magyarország támadása esetén tehát Oroszország és szövetségesei mindenképpen Szerbia segít-

ségére fognak sietni.¹⁷² Pašić úgy vélte, hogy ennek elsődleges oka nem Oroszország Szerbia iránti elkötelezettsége, hanem a Balkán-politikáját meghatározó szükségszerűségek logikája.¹⁷³ Oly erős volt a hite ebben a megváltó mechanizmusban, hogy olykor még a *Pijemont* is el-elviccelődött „Oroszországba vetett bizalmán”.¹⁷⁴ A szentpétervári szerb követől valamikor június közepén kapott értesülés, amely szerint Oroszország átszervezte keleti határvidékének védelmét annak érdekében, hogy jóval nagyobb erőket tudjon mozgósítani „egy Nyugat elleni offenzívára”, nagyon is alátámaszthatta Pašić elméletét.¹⁷⁵

Mindezzel nem azt akarjuk mondani, hogy Pašić tudatosan kereste volna az alkalmat egy szélesebb körű fegyveres konfliktus kirobbantására, vagy hogy cselekedeteit közvetlenül befolyásolta volna egy osztrák támadás kiprovokálásának gondolata – ám az a meggyőződése, hogy a háború történelmileg szükséges tűzpróbája Szerbia nemzeti feltámadásának, talán tompította benne a tettekre készséget, amikor a merénylők még időben való megállítására lehetősége kínálkozott. Ilyen gondolatok és forgatókönyvek keringhettek elméjében, miközben – komótosan és sokáig – azon töprengett, hogy miként kezelje a készülő sarajevói merényletről kapott értesülések nyomán kialakult helyzetet.

1914 nyarán súlyosan nehezedett Belgrádra a szerb történelem, és különösen a királyság 1903 óta bejárt útjának öröksége. Az ország még fiatal és ingatag demokrácia volt, amelyben a polgári döntéshozók folyamatosan védekező helyzetben voltak; még nem dőlt el a hatalomért vívott küzdelem az 1903-as királygyilkosságban megszületett földalatti szervezet és a parlamenti többséget alkotó radikálisok között. Az irredenta vonal győztesen emelkedett ki a két balkáni háborúból, és minden korábbinál elszántabban tört céljainak megvalósítása felé. Az állam és a nem hivatalos irredenta szervezetek mélyreható eggyé szövődése az államhatárokon belül és kívül lehetetlenné tette tevékenységük ellenőrzését. A politikai kultúrának ezek a jellegzetességei nagy terhet jelentettek az ország irányítóinak, és kiszámíthatatlan tényezőt képviseltek az ország Ausztria–Magyarországhoz fűződő viszonyában is. „Bárki számára, aki nem szerb – állapította meg később Szerbia egykori berlini követe, Miloš Bogičević –, igen nehéz eligazodni a nagyszerb eszme megvalósítására törekvő számos nemzeti szervezet között.”¹⁷⁶ A különböző mozgalmak felépítésének átláthatatlansága és az állami szervezetekkel való kapcsolatuk gyakorlatilag még a legtapasztaltabb külföldi megfigyelők számára is lehetetlenné tette az

irredentizmus hivatalos és nem hivatalos formáinak szétszalazását. 1914 júliusában ez is veszedelmes nehézségnek bizonyult.

Nikola Pašić szempontjából az év nyarára felgyülemlett nyomás – az ország gazdasági és katonai kimerülése két rettenetes háború után, a katonai puccs veszélye az újonnan megszerzett területeken, valamint a hatalmas és könyörtelen szomszéd trónörököse elleni gyilkos merénylet megakadályozásának kudarca – kétségkívül elviselhetetlen volt. Ám az a férfi, akinek át kellett kormányoznia ezt a bonyolult és ingatag építményt az 1914. július 28-i események kiváltotta válságon, maga is ennek a politikai kultúrának a terméke volt: okos, fondorlatos és végtelenül óvatos – mindezeket az erényeket a szerbiai közéletben eltöltött több mint három évtized alatt sajátította el. Ezeknek köszönhetette, hogy a belgrádi politika szűk és zűrzavaros világában talpon maradt. Veszedelmesen tapasztalatlan volt azonban annak a válságnak a kezelésében, amely azután árasztotta el Szerbiát, hogy az összeesküvők Szarajevóban végrehajtották a gyilkos merényletet.

2

A tulajdonságok nélküli birodalom

KONFLIKTUS ÉS EGYENSÚLY

A Habsburg Birodalom történetét az utolsó fél évszázadban két katasztrofális katonai vereség határozta meg: 1859-ben Solferinónál francia és piemonti csapatok arattak fényes győzelmet a százezres osztrák sereg fölött, s ezzel megnyitották az utat az új itáliai nemzetállam megszületése felé; 1866-ban Königrätznél a poroszok győztek le egy 240 ezer fős osztrák sereget, felszabadítva a kialakuló német nemzetállam területét. E két vereség megrendítő hatása alapvetően átformálta a birodalom életét.

A katonai vereségek megrázkódtatása után a neoabszolutista Osztrák Birodalom Osztrák–Magyar Monarchiává alakult át. Az 1867-ben létrejött kiegyezés értelmében a hatalmat megosztották a két uralkodó nemzetiség, nyugaton az osztrákok, keleten a magyarok között. Az ekképpen megszületett politikai entitás olyan volt, mint egy tojás, amelynek két sárgája van; a Habsburg kettős monarchia áttetsző burkában egymás mellett létezett a Magyar Királyság és „a Lajtán *innen*”, osztrákok lakta terület, Ciszlajtánia. Mindkettőnek megvolt a saját parlamentje, de közös miniszterelnök vagy közös kabinet nem létezett, csakis a külügyeket, a védelmi kérdéseket és a hadsereggel kapcsolatos gazdasági ügyeket kezelték a császárnak közvetlenül alárendelt, úgynevezett közös miniszterek. A birodalom egészét érintő kérdéseket nem lehetett közös parlamenti üléseken megtárgyalni, mert ez közvetve azt jelentette volna, hogy Magyarország csupán alárendelt része egy magasabb birodalmi egységnek. Az ilyen ügyekben tehát az úgynevezett delegációk, a két parlament harminc-harminc megbízott képviselője tanácskozott, akik felváltva találkoztak Bécsben és Budapesten.

A dualista kiegyezésnek számos ellensége volt azokban az időkben, és sokan bírálják napjainkban is. A keményvonalas magyar nacionalisták hitvány alkunak tartották, amely elárulta a Magyarországnak kijáró teljes nemzeti függetlenséget. Egyesek azt állították, hogy Ausztria továbbra is mezőgazdasági gyarmatként kezeli és zsákmányolja ki a Magyar Királyságot. Különösen nehezményezték, hogy Ausztria nem volt hajlandó feladni

az ellenőrzést a fegyveres erők fölött, és lehetővé tenni egy önálló és egyenrangú magyar hadsereg felállítását; 1905-ben a birodalom politikai működését az ebben a kérdésben fellángolt alkotmányos vita bénította meg.¹ Másfelől: Ausztriában azt fájlalták, hogy a magyarok kihasználják az osztrák vidék fejlettebb gazdaságának előnyeit, és nem vállalnak megfelelő arányú részt a birodalom működtetésének költségeiből. Az összeütközés bele volt „programozva” a rendszerbe, mert a kiegyezés kimondta, hogy a két félnek tízévente újra kell tárgyalnia a vámuniót, amelynek alapján megosztották egymás között az adó- és egyéb bevételeket, s a magyarok minden fordulóban újabb és merészebb követelésekkel álltak elő.² A kiegyezés amúgy sem sok mindent ígért a két uralkodó nemzet gyámsága alá rendelt kisebbségek politikai elitjeinek. A kiegyezés utáni első magyar miniszterelnök, Andrássy Gyula a megállapodásnak erre a vonatkozására utalt, amikor osztrák kollégájának azt mondta: „Maguk ügyeljenek csak a saját szlávjaikra, mi majd ügyelünk a mieinkre.”³ A háború kitörése előtti utolsó évtizedet egyre inkább a birodalom nemzeti kisebbségeinek (németek, magyarok, csehek, szlovákok, horvátok, szerbek, románok, rutének, lengyelek és olaszok) a nemzeti jogokért folytatott küzdelme jellemezte.

A birodalom két felében más és más módon próbálták megoldani ezeket a nehézségeket. A magyarok többnyire nem voltak hajlandók tudomásul venni a nemzetiségek panaszait és követeléseit. A királyság népeiségének mindössze 6 százaléka választhatott, mert a választójog vagyoni helyzethez volt kötve, s ez a gazdasági elit túlnyomó többségét alkotó magyaroknak kedvezett. A lakosságnak csupán 48,1 százalékát kitevő magyarság képviselői 90 százalékot meghaladó többségben voltak a parlamentben. A királyság legnépesebb nemzeti kisebbsége, a lakosság 15,4 százalékát alkotó hárommillió erdélyi román, összesen öt képviselői helyet kapott a négyszáz-egynéhányból.⁴ Az 1870-es évek második felében ráadásul a magyar kormány erőszakos magyarosítási hadjáratba kezdett. Az oktatási törvények minden állami és egyházi iskolában kötelezővé tették a magyar nyelv használatát, még azokban is, amelyekben óvodáskorú gyermekeket gondoztak. A tanítóktól és tanároktól megkövetelték, hogy folyékonyan beszéljenek magyarul, és elbocsátották őket, ha úgy találták, hogy „az állammal szemben ellenséges érzéseket táplálnak”. Az anyanyelvhez fűződő jogok ily súlyos csorbítását tetézte, hogy kemény büntetőintézkedéseket vezettek be az etnikai kisebbségek jogaiért küzdő aktivisták ellen.⁵ Délen a vajdasági szerbek, az északi körzetekben a szlovákok, az Erdélyi Fejedelemségben pedig a románok időnként összefogtak bizonyos

kisebbségi jogok kivívásáért, de nem sok sikerrel, mert csak igen kis számú mandátumot tudtak megszerezni.

Ciszlajtániában ugyanakkor az egymást követő kormányok fáradhatatlanul csiszolgatták a politikai rendszert, rendre teljesítve a kisebbségek követeléseit. Az 1882-es és 1907-es választójogi reform (csaknem a teljes férfinépesség választójogot kapott) fontos lépést jelentett a politikai játéktér kiegyenlítődése felé. A demokratizálódás irányában tett lépések azonban növelték az esélyét egy nemzetiségi konfliktusnak, kivált az iskolákban, a bíróságokon és a közigazgatási intézményekben való anyanyelvhasználat kényes kérdésében.

A nemzetiségi politika okozta súrlódások sehol nem voltak annyira szembetűnőek, mint az osztrák parlamentben, amely 1883-tól a bécsi Ringstrasse egy szép, neoklasszicista épületében ülésezett. Európa legnagyobb, 516 tagú törvényhozásában a pártpolitikus ideológiai sokféleség jól ismert palettáját át- meg átjárta a nemzetiségi elkötelezettségek párttöredékeinek és frakcióinak hálózata. Az 1907-es választáson mandátumot kapott harminc-egynéhány párthoz tartozó képviselők között volt huszonnyolc cseh agrárpárti, tizenhét ifjúcseh (radikális nacionalista), tizenhét cseh konzervatív, hét ócseh (mérsékelt nacionalista), két haladó (realista irányvonalat követő) cseh, egy „vad” (független) cseh és kilenc cseh nemzetiszocialista. Hasonló ideológiai határvonalak mentén oszlottak pártokra a lengyelek, a németek, az olaszok, de még a szlovének és a rutének is.

Minthogy Ciszlajtániában (Magyarországgal ellentétben) nem volt hivatalos nyelv, a parlamenti munkában sem egyetlen, meghatározott nyelvet használtak; beszélhettek németül, csehül, lengyelül, ruténul, szerbül, szlovénul, olaszul, románul és oroszul is. Tolmácsokat azonban nem alkalmaztak, és semmiféle lehetőség nem volt arra, hogy feljegyezzék vagy bármilyen módon számon tartsák a nem németül elhangzott felszólalásokat, hacsak maga a szónok nem gondoskodott arról, hogy a megfelelő helyre eljuttassa beszédének fordítását. Ennek a rendszernek köszönhetően akár a legjelentéktelenebb párttöredékhez tartozó képviselő is megakadályozhatta a nemkívánatosnak tartott indítványokat azzal, hogy végeérhetetlen beszédet tartott olyan nyelven, amit csak maroknyi kollégája érthetett. Még arról sem volt könnyű megbizonyosodni, hogy amit mond, az kapcsolatos-e a szóban forgó kérdéssel, vagy csak a hazája nyelvén recitál hosszú költeményeket. A csehek különösen hírhedtek voltak a parlamenti munka hátráltatásáról.⁶ A bécsi parlament népszerű turistalátványossággá vált, kivált telente, amikor a mulatni vágyók tömegesen sereg-

lettek a látogatóknak fenntartott, fűtött karzatokra. Ráadásul – amint egy korabeli újságíró kajánul megjegyezte – a város színházaival és operaházaival ellentétben a parlamenti üléseket ingyen lehetett látogatni.*

A nemzetiségi konfliktus 1912 és 1914 között annyira kiéleződött, hogy a sorozatos parlamenti válságok megbénították a Monarchia törvényhozását; a cseh országgyűlés 1913-ra olyan fékezhetetlen lett, hogy az osztrák miniszterelnök, gróf Karl Stürgkh feloszlatta, s helyébe császári bizottságot nevezett ki a tartomány kormányzására. A csehek tiltakozása 1914 márciusában térdre kényszerítette az osztrák parlamentet. Március 16-án Stürgkh ezt a testületet is feloszlatta – még akkor sem működött, amikor Magyarország júliusban hadat üzent Szerbiának, vagyis Ciszlajtániát a háború kitörésekor egyfajta *adminisztratív abszolutizmusban* irányították. A helyzet Magyarországon sem volt jobb; 1912-ben Zágrábban és más délszláv városokban a népszerűtlen kormányzó elleni tiltakozások következtében felfüggesztették a horvát országgyűlést és hatályon kívül helyezték az alkotmányt, Budapesten pedig a háború előtti években kialakult egyfajta parlamentáris abszolutizmus, amely elsősorban arra irányult, hogy a nemzeti kisebbségek ellenállásával és a szavazati jog kiterjesztésére irányuló követelésekkel szemben a magyarság felsőbbbbségét védelmezze.⁷

A működésképtelenség e látványos jelei alátámasztani látszanak azt a vélekedést, hogy Ausztria–Magyarország a végnapjait élte, s pusztán idő kérdése volt, hogy mikor tűnik el a politikai térképről; ezt állították egyes ellenséges érzelmű kortársak, arra célozva, hogy a birodalom saját épségének és sértetlenségének megőrzésére tett erőfeszítései bizonyos értelemben már jogosulatlanok.⁸ Valójában azonban Ausztria–Magyarország politikai zűrzavara korántsem volt olyan mély, mint amilyennek látszott. Kétségtelen, hogy voltak etnikai konfliktusok – 1908-ban például Ljubljánában tört ki lázongás, Prágában pedig rendszeresen csaptak össze a csehek és a németek –, de soha nem érték el a düh és nekikeseredettség olyan szintjét, mint a kortárs Orosz Birodalomban vagy a 20. századi Belfastban. Ami az osztrák parlamentben zajló felfordulást illeti, az sokkal inkább volt krónikus kényelmetlenség, semmint halálos kór. A kormányzati teendőket

* A képviselők komédiázásának megbámolására egy ifjú naplopó, bizonyos Adolf Hitler is el-eljárt a bécsi parlamentbe. 1908 februárja és 1913 nyara között, vagyis abban az időben, amikor a csehek leggyakrabban alkalmazták az obstrukció eszközét, gyakran bukkant fel a látogatók karzatán. Évekkel később kijelentette, hogy az itt tapasztaltak „gyógyították ki” a parlamenti rendszer csodálatának gyermekbetegségéből.

mindig el tudták végezni az 1867-es alkotmány 14. cikkelyében foglaltaknak megfelelő szükségintézkedésekkel. Ráadásul a különböző természetű politikai konfliktusok bizonyos mértékig ki is oltották egymást. A szocialisták, liberálisok, vallásos konzervatívok és más politikai csoportosulások kifejezetten hasznára váltak a Monarchia osztrák felének, mert keresztülmetszették a nemzeti táborok határvonalait, és kihúzták a nacionalizmus mint politikai elv méregfogát. Az erők bonyolult sokaságának kiegyensúlyozása annak érdekében, hogy egy működőképes többség megmaradjon – ez olyan összetett feladat volt, amihez tapintatra, rugalmasságra és stratégiai érzékenységre volt szükség, de az 1914 előtti utolsó három osztrák miniszterelnök: Beck, Bienert és Stürgkh pályafutása (a rendszer időszakos üzemzavarai ellenére) azt bizonyította, hogy nem lehetetlen.⁹

A Habsburg Birodalom területén erőteljes gazdasági fejlődés ment végbe a háború előtti utolsó évtizedben, s ennek megfelelően nőtt az anyagi jólét, ellentétben a korabeli Oszmán Birodalommal vagy egy másik összeomló politikai alakzattal, az 1980-as évekbeli Szovjetunióval. Az ország hatalmas vámunióján belül a szabadpiacok és a szabad verseny serkentették a technikai fejlődést, és segítették az új termékek elterjedését. A roppant kiterjedésű, színes sokféleséget egyesítő Monarchiában az új üzemeknek hasznukra válhatott az együttműködő iparágak kifinomult rendszere, a fejlett úthálózat és a magas színvonalú szolgáltató szektor. A kedvező gazdasági hatások különösen érzékelhetőek voltak a Magyar Királyság területén. Az 1840-es években Magyarország ténylegesen a birodalom éléskamrája volt; mezőgazdasági termékek tették ki Ausztriába irányuló kivitelének 90 százalékát. Az 1909 és 1913 közötti időszakra a magyar exportban az ipar részesedése 44 százalékra növekedett, miközben az osztrák–cseh ipari régióban az olcsó élelmiszer iránt mutakozó, egyre növekvő igény lehetővé tette, hogy a magyar mezőgazdaság (a Habsburg közös piac által a román, orosz és amerikai versenytársaktól védetten) a legjobb erőben és egészségben maradjon.¹⁰ A legtöbb történész úgy tartja, hogy az 1887 és 1913 közötti időszakban a Monarchia egész területén valóságos ipari forradalom ment végbe. Megkezdődött egy önfenntartó növekedés a terjeszkedés szokásos jeleivel: a nyersvas-felhasználás 1881 és 1911 között a négyszeresére növekedett, hasonló arányban fejlődött 1870 és 1900 között a vasúthálózat; a gyermekhalandóság csökkent, s az elemi iskolába járó gyermekek aránya meghaladta a német-, francia-, olasz- és oroszországi adatokat.¹¹ A háború előtti utolsó esztendőkből a Monarchia (és főleg Magyarország) évi 4,8 százalékos növekedéssel Európa egyik leggyorsabban fejlődő gazdasága volt.¹²

1913-ban még egy olyan kritikus megfigyelő, mint Henry Wickham Steed, a *The Times* régóta Bécsben élő tudósítója is megállapította, hogy Ausztriában a „faji küzdelem” lényegében a támogatásból való részesedésért folytatott harc volt a fennálló rendszeren belül:

A nyelvhasználatért folyó harc lényege a nagyobb hivatali befolyásra való törekvés. Hasonlóképpen: azzal, hogy a csehek, rutének, szlovének és olaszok új egyetemek és főiskolák létesítését követelik, a németek, lengyelek vagy más népek azonban elutasítják, voltaképpen csak új mechanizmusokat kívánnak teremteni tisztviselők kitermeléséhez, akiket aztán a parlamenti pártok politikai befolyása révén hivatali pozíciókba lehet kineveztetni.¹³

Lassú, de észrevehető haladás mutatkozott ezenfelül (legalábbis Ciszlajtániában) a nemzetiségi jogok tágabb keblű kezelése felé. A ciszlajtán kisebbségi nyelvek egyenjogúságát az 1867-es Alaptörvény formálisan is elismerte, és eseti törvények egész sora biztosított megoldásokat olyan problémákra, amelyeket a kiegyezés kidolgozói nem láthattak előre – mint például a Csehország németlakta területein élő cseh kisebbségek nyelvhasználati követelése. A birodalom létezésének utolsó békeéveiben a ciszlajtániai hatóságok mindvégig továbbra is arra törekedtek, hogy az intézményrendszert a kisebbségek igényeinek kielégítésére módosítsák, finomítsák. A leMBERGI (a mai Lviv) törvényhozásban 1914. január 28-án véglegesített galíciai egyezmény például a képviselők rögzített arányát határozta meg egy megnövelt regionális parlamentben a korábban mélyen számarányuk alatt képviselt rutének (ukránok) számára, és egy ukrán egyetem közeles megalapítását is kilátásba helyezte.¹⁴ 1914 elején, amikor a nemzetközi klíma mind kedvezőtlenebbre fordult, még a magyar hatóságok magatartásában is mutatkozott némi változás. A horvátországi-szlavóniai délszlávoknak azt ígérték, hogy eltörlik a rendkívüli rendszabályokat, és megadják a sajtószabadságot, Erdélybe pedig azt üzenték, hogy Budapestnek szándékában áll teljesíteni a régió román többségének számos követelését. Az orosz külügyminisztert, Szergej Szazonovot annyira megörvendeztette a lehetőség, hogy ezek az intézkedések megszilárdíthatják a Habsburgok uralmát a romániai területeken, hogy 1914 januárjában javaslatot tett II. Miklós cárnak: tennének hasonló engedményeket az Oroszország nyugati részében élő lengyelek millióinak is.¹⁵

A különleges követeléseket esetről esetre kielégítő módosítások mechanizmusa arra utal, hogy az egyezményes kereteken belül idővel kiala-

kult volna a nemzetiségi jogok garanciáinak átfogó rendszere.¹⁶ Voltak arra utaló jelek, hogy az államigazgatás egyre jobban reagál a régiók anyagi követeléseire.¹⁷ Ezt a szerepet természetesen az államhatalom játszotta, s nem a tartományok szorult helyzetben lévő parlamentjei. Az iskolaszékek, városi tanácsok, körzeti bizottságok, polgármester-választások és hasonló óriási sokasága révén az államban sokkal nagyobb szerepet játszottak a polgári élet szervezeteinek hálózatai, mint a politikai pártok vagy a törvényhozó testületek.¹⁸ Ez az állam nem (vagy nem elsődlegesen) volt elnyomó gépezet, sokkal inkább erős kötődésekkel bíró, érzékeny lény – közvetítő a sokféle és sokrétegű társadalmi, gazdasági és kulturális érdek között.¹⁹ A Habsburg bürokrácia fenntartása nem volt olcsó; az államigazgatás költségei 1890 és 1911 között 366 százalékkal növekedtek,²⁰ ám a birodalomnak csaknem minden lakója a törvényes kormányzat áldásaival: a közoktatással, a jóléttel, az egészségügyi ellátással, a törvényesség uralmával és a fejlett infrastruktúra létesítésével és fenntartásával azonosította a Habsburg-államot²¹ – mindezek emléke a Monarchia megszűnte után is sokáig élt az emberek emlékezetében. Az 1920-as évek végén a mérnöki végzettségű író, Robert Musil, visszatekintve az Osztrák–Magyar Monarchia létezésének utolsó békés esztendejére, így írta le a lelki szemei előtt megjelenő képet: „felderengtek a széles, fehér, jól karbantartott utak, amelyek a rend folyamaiként [...] kanyarogtak minden irányban, a közigazgatás papirosfehér karjaival fonva körül egész országokat”.²²

És végül: a legtöbb kisebbségi aktivista elismerte a Habsburg-államközösség jelentős érdemeit a kollektív biztonság területén. A nemzeti kisebbségek (Horvát-Szlavónországban a szerbek és horvátok, Galíciában a lengyelek és rutének, s általában a vegyes lakosságú területeken élő nemzetiségek) közötti elkeseredett konfliktusok azt sugallták, hogy a tiszta elkülönült nemzetállamok létrejötte több nehézséget okoz, mint amennyit megold.²³ Meg aztán: a birodalom védelmező páncélja nélkül ugyan miképpen boldogulnának ezek a tejfölösszájú nemzetállamocskák? 1848-ban František Palacky cseh nacionalista történész arra figyelmeztetett, hogy a Habsburg Birodalom lerombolása nem a csehek felszabadulását, sokkal inkább egy „orosz egyetemes monarchia” létrejöttét eredményezné. „Természetes és történelmi okok ösztökélnek arra, hogy [Bécsben] igyekezzem fellelni azt a központot, amely népem békéjének, szabadságának és jogainak védelméért felelős.”²⁴ 1891-ben Charles Schwarzenberg herceg ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg az ifjúcseh nacionalista Edward Grégrhez intézett kérdésében: „Ha ön és elvbarátai gyűlölik ezt az álla-

mot, ... mihez kezdenek az országukkal, amely túl kicsiny ahhoz, hogy egyedül is megálljon a lábán? Vajon Németországnak vagy Oroszországnak adják majd át? Más választásuk ugyanis nem lesz, ha elhagyják az osztrák uniót.”²⁵ 1914 előtt a Csehország teljes önállóságáért küzdő radikális nacionalisták csak törpe kisebbséget alkottak; a nacionalista politikai erőket sok területen ellensúlyozták a legkülönbébb, a Habsburg-hazafiság változatos formáit valló egyesületek: veteránklubok, vallásos és jótékonyági csoportok vagy lövészegyletek.²⁶

A Monarchia tekintélyét és állandóságát Ferenc József császár higgadt és rendíthetetlen, pofaszakállas figurája személyesítette meg. Az uralkodó élete bővelkedett a személyes tragédiákban. Fia, Rudolf, a szeretőjével együtt öngyilkosságot követett el a felséges család vadászházában; feleségét, Erzsébetet (Sissi) egy itáliai anarchista gyilkolta meg a Genfi-tónál; fivérét, Miksát mexikói lázadók végezték ki Queretaronál, legkedvesebb unokahúga pedig tűzben lelte halálát, amikor ruhája egy cigaretta paraszától lángra kapott. A császár jeges higgadtsággal viselte a csapásokat. A nyilvánosság felé egyfajta arctalan, ahogy Karl Kraus fogalmazott, „démoni személytelenség” képét mutatta. Szinte minden közéleti alkalommal hangzottak szavai – „Minden nagyon jó, mindennel meg vagyunk elégedve” – szállóigévé váltak a Monarchia egész területén.²⁷ A császár Őfelsége bámulatra méltó ügyességgel irányította a bonyolult államgépezetet, játszott ki az egymással szembeesülő erőket, hogy mindent megtartsion egyfajta jóindulatú elégedetlenség állapotában, és tevékeny figyelemmel kísérte az alkotmányos reform minden mozzanatát.²⁸ Személye mindennek ellenére 1914-re már ballasztá vált. A háború előtti utolsó két évben a tekintélyelvű magyar miniszterelnökök, Tisza Istvánt támogatta a szavazati jogok reformját követelő magyarországi kisebbségekkel szemben. Amíg a Magyar Királyság szállította a Bécs által elvárt összegeket és szavazatokat, a császár készséggel elfogadta a magyar elit uralmát, s elnézte a nemzeti kisebbségek érdekei iránti közönyét.²⁹ Egyes jelek szerint kezdte elveszíteni kapcsolatát a valósággal: „Korunk viharzó tempójú életének dübörgése – írta 1913-ban (a császár ekkor volt nyolcvanhárom éves) egy ausztriai német politikus, Joseph Maria Baernreither – legfeljebb távoli morajlásként ér el császáruk füleihez. Őfelségét elvonják a mindennapokban való részvételtől. Már nem érti meg a kor szavát, s az idő csak fut, könyörtelenül.”³⁰

A császár mindazonáltal erőteljes politikai és érzelmi elköteleződések horgonypontja maradt. Köztudott volt, hogy népszerűségének alapja nem a rang és az alkotmányos szerep, hanem valami általános rokonszenv.³¹

1914-ben már oly hosszú ideje ült a trónon, hogy alattvalóinak többsége az ő uralkodása alatt született. Joseph Roth nagyszerű könyve, a *Radetzky-induló* szavait idézve: „úgy zárta magába a jeges és végeérhetetlen aggkor páncélja, mint fenséges és rémítő kristályt”.³² Gyakran jelent meg alattvalóinak álmaiban; jégkék szemével bámulta őket a sokezernyi kocsmá, osztályterem, hivatal és vasúti várócsarnok falain lógó arcképeiről, s a napilapok nem győztek azon álméklodni, hogy az ünnepélyes állami események színhelyére érkezve milyen ruganyos fürgeséggel lép ki hintájából. A virágzó és viszonylag jól kormányzott birodalom mintha csak matuzsálemi korú uralkodójáról venne példát, különös rendíthetlenséget mutatott a zűrzavarban. Válságok jöttek és mentek, de mintha semmi hatással nem lettek volna a rendszer egészének állandóságára. A helyzet – ahogy a bécsi újságíró, Karl Kraus fogalmazott – mindig „reménytelen [volt], de nem komoly”.

Különös és rendhagyó eset volt Bosznia-Hercegovina, amelyet az osztrákok 1878-ban – a berlini szerződés értelmében – még az oszmán fennhatóság idején „okkupáltak”, majd harminc évvel később formálisan is annektálták. A 19. század végi Bosznia sűrű erdőségekkel borított hegyvidék, délről kétezer méternél magasabb csúcsok alkotta heglánc, északról a Száva völgye határolta; Hercegovina jó része sebes folyók szabdalta, vad karszt-fennsík volt, körös-körül hegláncokkal, és gyakorlatilag minden infrastruktúra nélkül. A két, Habsburg-uralom alatt álló balkáni tartomány helyzete régóta vitatott volt. Az ifjú boszniai szerb terroristák, akik 1914 nyarán Sarajevóba utaztak, hogy meggyilkolják az osztrák trónörökösöt, boszniai és hercegovinai testvéreik elnyomatására hivatkozva igyekeztek igazolni tettüket, s egyes történészek állítják, hogy az osztrák elnyomás és hibás, rossz kormányzás maga űzte a boszniai szerbeket Belgrád karjaiba.

Csakugyan így van? A megszállás első éveiben széles körű tiltakozás robbant ki, különösen a sorozás ellen. Ebben azonban nem volt semmi új, hiszen ezek a tartományok az oszmán uralom alatt állandó zaklatottságban éltek; szokatlan éppen az 1880-as évek derekától 1914-ig tartó korszak viszonylagos nyugalma lehetett.³³ Fájdó pont volt a parasztság 1878 utáni állapota. Az osztrákok nem kívánták megszüntetni az oszmán eredetű *agaluk* birtokrendszert, amelyben 1914-ben még mindig vagy kilencven-ezer boszniai jobbágy élt; néhány történész ebben az *oszd meg és uralkodj!* elvét látja érvényesülni: a rendszer elnyomottságban tartotta a többségében szerb parasztságot, de kedvezett a városok főként horvát és muszlim lakosságának. Ez azonban csak utólagos okoskodás. Az osztrák kormány-

zatot az újonnan bekebelezett tartományokban nem a gyarmati jellegű uralkodás filozófiája, hanem a kulturális és intézményi konzervativizmus vezérelte. Bosznia-Hercegovinában, ahol hagyományos intézményrendszerrel találták szembe magukat, az osztrákok uralmát a „fokozatosságra és folyamatosságra” való törekvés jellemezte.³⁴ Ahol csak lehetséges volt, nem elvetni, hanem letisztítani, és a sajátjaikkal összhangba hozni igyekeztek az oszmánoktól örökölt törvényeket és intézményeket. Az egyszeri megváltás bevezetésével pedig támogatták a helyi parasztság egyenjogúsítását; több mint negyvenezer boszniai jobbágyság vásárolta meg ekképpen szabadságát az okkupáció és 1914 között. A szerb jobbágyságok pedig, akik még az első világháború kitörésekor is a régi rendszer szerint éltek és dolgoztak, a kor európai parasztságának életszínvonalával összevetve semmiképpen sem voltak különösebben kedvezőtlen anyagi helyzetben, sőt jobban éltek, mint dalmáciai vagy dél-itáliai sorstársaik.

Az osztrák hatóságok ezenfelül sokat tettek a bosznia-hercegovinai ipar és mezőgazdaság termelékenységének fokozása érdekében. Mintagazdaságokat létesítettek, köztük egy szőlészetet és egy halgazdaságot; elemi szintű mezőgazdasági képzést vezettek be a vidéki tanítók számára, sőt illdzében agrárfőiskolát alapítottak akkor, amikor a szomszédos Szerbiában hasonló intézmény még egyáltalán nem létezett. Ha az új módszerek viszonylag lassan terjedtek, annak fő oka nem az osztrákok gondatlansága, hanem a parasztok ellenállása volt. Bőven áramlott az országba a befektetési tőke is. A semmiből út- és vasúthálózat kezdett kibontakozni; itt épült meg a korabeli Európa néhány legkiválóbb hegyi útvonala is. Ezek az infrastrukturális beruházások persze katonai célokat is szolgáltak, de komoly befektetések történtek számos más területen is, például a bányászatban, a kohászatban, az erdőgazdálkodásban és a vegyiparban. Az iparosítás tempója gróf Kállay Béni kormányzósága (1882–1903) idején tetőzött, eredményeképpen ugrásszerűen nőtt az ipari termelés is (1881 és 1913 között átlagosan évi 12,4 százalékkal), ami példátlan volt a Balkán egész területén.³⁵ Röviden: a Monarchia úgy kezelte a tartományokat, mint afféle kirakatokat, amelyek célja, hogy látványosan tanúskodjanak „a Habsburg-uralom emberségességéről és eredményességéről”; Bosznia-Hercegovina 1914-re a kettős monarchia többi részéhez hasonló fejlettségi szintre jutott.³⁶

A boszniai osztrák közigazgatás a legrosszabb osztályzatot a kirívóan alacsony írásbeliségért és az iskolázottság igen gyenge, még a szerbiainál is elkésőbb adataiért kapta,³⁷ mindez azonban nem valamiféle osztrák elbutítási politika következménye volt. Az osztrákok közel kétszáz elemi

2. Bosznia-Hercegovina, 1914

iskolát létesítettek, valamint három középiskolát, egy tanítóképzőt és egy műszaki főiskolát – nem eget verő teljesítmény, de azért igen távol esik a teljes közönytől. A kudarcot részben az okozta, hogy a parasztok nemigen akarták iskolába küldeni a gyermekeiket.³⁸ Csak 1909-ben, a tartományok tényleges annektálásakor vezették be a kötelező elemi iskolai oktatást.

Bosznia-Hercegovina persze nem volt maga a tejfel-mézszőlő folyó Kánaán. A Habsburg-hatalom keményen, olykor könyörtelenül sújtott le mindenre, ami a birodalom elleni nacionalista mozgolódásnak tűnt. 1913-ban Oskar Potiorek, Bosznia-Hercegovina katonai kormányzója jó-részt érvényen kívül helyezte az 1910-es alkotmányt, megszigorította az iskolák kormányzati felügyeletét, megtiltotta a szerbiai lapok terjesztését, és bezáratott számos boszniai szerb kulturális intézményt, noha – amit feltétlenül hangsúlyozni kell – mindezt a szerb ultranacionalista és militáns mozgalom terjeszkedése miatt kényszerült.³⁹ További zavaró tényező volt Horvát-Szlavónország nyugati és északi határ menti körze-

teiben, valamint a keletebbre, a Vajdaságban élő szerbek és horvátok nyugtalansága Budapest szűkkeblű választójogi törvényei miatt. A kormányzat azért mindent összevetve viszonylag tisztességes volt, és gyakorlatias tiszteletet tanúsított a tartományokban élő nemzetiségek hagyományai iránt. Theodore Roosevelt nem járt messze az igazságtól, amikor 1904 júniusában a Fehér Házba látogató két magas rangú osztrák politikussal folytatott beszélgetés során megjegyezte: a Habsburg-monarchia „megértette, hogyan tudja egyenlően kezelni a különböző nemzetiségeket és vallásokat, s ezzel hatalmas sikereket elérni”, majd – talán keserűen – hozzátette: reméli, hogy a Fülöp-szigeteki amerikai kormányzat sokat fog tanulni az osztrák példából.⁴⁰ A külföldi látogatókat is meglepte a Habsburg-hatalom méltányossága és igazságossága; egy amerikai újságíró 1902-ben így fogalmazott: a nemzetiségi-vallási csoportok között „a kölcsönös megbecsülés és elfogadás” légköre uralkodik, a bíróságok „bölcsen és igazságosan működnek”, és „minden polgár számára egyformán szolgáltatnak igazságot, vallási vagy társadalmi helyzetétől függetlenül”.⁴¹

Az Osztrák–Magyar Monarchia világháború előtti állapotának és kilátásainak elemzése nyersen szembesít bennünket az *időperspektíva* által jelentett nehézséggel. A birodalomnak az 1918-as háborús vereségben bekövetkezett összeomlása utáni időből visszatekintve túlságosan nagy hangsúlyt kapnak, s egészen beárnyékolják a képet a közeli és elkerülhetetlen végzetről káráló jóslatok. Jó példa a cseh nemzeti aktivista, Edvard Beneš esete. Az első világháború alatt a titkos cseh függetlenségpárti mozgalom irányítója volt, s 1918-ban egyike lett az új csehszlovák nemzetállam alapító atyáinak. Az 1908-ban megjelent *Az osztrák probléma és a cseh kérdés* című kötetének egyik tanulmányában azonban határozottan kifejezte a Habsburg-államszövetség jövőjébe vetett bizalmát. „Az emberek beszélnek Ausztria széthullásáról, én azonban a legkevésbé sem hiszek benne. Az osztrák nemzeteket összetartó történelmi és gazdasági kötelékek túlságosan is erősek, hogysem ilyesmi megtörténhetne.”⁴² Különösen megdöbbentő példa a *The Times* tudósítója (és későbbi szerkesztője), Henry Wickham Steed, aki 1954-ben a *The Times Literary Supplement*-ben megjelent levelében kijelentette, hogy amikor 1913-ban elhagyta az Osztrák–Magyar Monarchia területét, „olyan érzésem volt, mintha egy pusztulásra ítélt építményből menekülnék”. Szavai az akkoriban széltejben elterjedt vélekedést támasztják alá. Ám 1913-ban egészen másképpen látta a dolgokat; ebben az évben – noha a Habsburg-kormányzat nyílt bírálója

volt – a következőket írta: tízévi „folyamatos megfigyelés és személyes tapasztalatok” után sem képes „elégletes okot” találni arra, hogy a Habsburg-monarchia „ne tarthatná meg megérdemelt helyét az európai közöségben”. „Belső válságai – összegezte – többnyire sokkal inkább a növekedés, semmint a bomlás válságai.”⁴³ Steed csak az első világháború éveiben lett az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolásának szószólója és a háború utáni közép-európai rendezés elszánt védelmezője. A cseh nacionalista Tomáš Masaryk emlékiratainak 1927-es angol kiadásához – *The Making of a State* – Steed előszót írt, amelyben kijelentette: az *Ausztria* név egyet jelent „mindennel, ami alkalmas elpusztítani egy nép lelkét, megrontani az anyagi jólét csekélyke morzsáival, megfosztani a gondolat és lelkiismeret szabadságától, kikezdeni erejét, eret vágni állhatatosságán, és eltéríteni attól, hogy meg akarja valósítani ideáljait”.⁴⁴

Efféle pálfordulások megestek az ellenkező irányban is. Jászi Oszkár magyar társadalomtudós – a Habsburg Birodalom egyik legtájékozottabb kutatója – élesen bírálta a dualista rendszert. 1929-ben ezzel a megállapítással zárta a Monarchia széthullásáról írt, nagy ívű tanulmányát: „a világháború nem oka, hanem csak végső megoldása volt a Monarchia mély belső válságának; ...nem a Habsburg Birodalom összeomlása volt meglepő, hanem inkább az, hogy ez a közös állameszme nélküli népkeverék, amely az egyes nemzetek kölcsönös gyűlöletére és bizalmatlanságára épült, ilyen soká fenn tudott maradni”.⁴⁵ Ám 1949-ben, az újabb világháború, a zsarnokság és a népirtás sötét korszaka után Jászi, aki 1919 óta száműzöttként Amerikában élt, egészen más hangot ütött meg. Az egykori Habsburg-monarchiában – írta – „a törvényesség elfogadható mértékben érvényesült, a személyi szabadságjogokat egyre inkább elismerték, a politikai jogok köre folyamatosan bővült, s a nemzeti autonómia elvét is kezdték elfogadni. A személyek és javak szabad áramlása a Monarchia legeldugottabb csücskeiben is érezte jótékony hatását.”⁴⁶ Az elnyert nemzeti függetlenség elragadtatásában a Habsburg-állam egyes hajdan hű polgárai hajlamossá lettek támadni a régi jó kettős monarchiát; mások meg, akik 1914 előtt még hevűlten bírálták, most a nosztalgia csapdájába estek. Babits Mihály 1939-ben így írt a Monarchia összeomlásáról: „most már bánjuk a veszteséget, és könnyezve vágyjuk, hogy visszatérjen, amit egykor gyűlöltünk. Függetlenek vagyunk, de ahe-lyett, hogy örvendeznénk, csak reszketni tudunk.”⁴⁷

A SAKKJÁTÉKOSOK

Azután, hogy 1859-ben Itáliából, 1866-ban pedig Németországból is kiűzték az osztrákokat, a Balkán-régió lett az osztrák–magyar külpolitika elsődleges célterülete. A geopolitikai játéktér illetően leszűkülése sajnálatosan egybeesett a Balkán-félszigeten egyre növekvő instabilitás időszakával. A folyamat hátterében az állt, hogy az Oszmán Birodalom fokozatosan visszahúzódott Délkelet-Európából, s nyomában feszültségzóna keletkezett két szemben álló nagyhatalom között, amelyeknek egyformán voltak stratégiai érdekeik a régióban.⁴⁸ Oroszország és Ausztria–Magyarország is úgy érezte, hogy történelmi jussát képezik azok a területek, amelyekről az oszmánok elvonulnak. A Habsburg-ház hagyományosan Európa keleti kapuinak védelmezője volt a törökökkel szemben. Oroszországban a pánszlávizmus ideológiája létrehozott egyfajta természetes érdekközösséget a Balkán-félsziget felemelkedő szláv (és elsősorban ortodox vallású) népei és a Szentpétervár központú anyanemzet között. Az oszmánok kivonulása a tengerszorosok jövőjének kérdését is felvetette; ennek az orosz politika irányítóinak szempontjából égető stratégiai jelentősége volt. A nagyra törő új balkáni államocskáknak ugyanakkor megvoltak a saját, egymáséival gyakran ellentétes céljai és érdekeik is. Ezeken a zavaros vidékeken Oroszország és Ausztria úgy manőverezett, mint a sakkjátékosok, akik minden lépéssel igyekeznek szétfoszlatni vagy legalább csökkenteni a másik előnyét.

1908 előtt az együttműködés, az önkorlátozás és a félhivatalos befolyási szférák világos körvonalazottsága korlátok között tartotta a helyzetből adódó veszélyeket.⁴⁹ Az 1881-ben Oroszország, Ausztria–Magyarország és Németország között megkötött *három császár egyezményének* átdolgozott változata „tisztetben tartja” Bosznia-Hercegovina osztrák megszállását, amit az 1878-as berlini egyezmény tett lehetővé, s a három aláíró fél egyetértett abban, hogy „figyelembe veszik egymás érdekeit a Balkán-félszigeten”.⁵⁰ 1897-ben és 1903-ban további orosz–osztrák megállapodások rögzítették a balkáni status quo fenntartása melletti elköteleződést.

A balkáni helyzet azonban túlságosan is bonyolult volt ahhoz, hogy a nyugalom megőrzéséhez elegendő lett volna pusztán a szemben álló nagyhatalmak közötti jó viszony fenntartása. Ki kellett engesztelni és meg kellett szelídíteni a félsziget kisebb fenevadait is, és közülük Bécs szempontjából a Szerb Királyság volt a legfontosabb. Az ország az osztrákbarát Milan Obrenović hosszú uralkodása alatt kezes támogatója volt Bécs elképzeléseinek, és elfogadta a birodalom helyi hegemoniára való törekvését.

Bécs viszonzásul pártolta Belgrád igényét a királyság státusának 1882-es elnyerésére, és diplomáciai támogatást ígért arra az esetre, ha Szerbia déli irányban, az Oszmán Birodalom rovására kívánna terjeszkedni. Ahogy a Monarchia külügyminisztere, köröspataki Kálnoky Gusztáv gróf 1883 nyarán orosz kollégáját tájékoztatta: a birodalom Balkán-politikájának alappillére a Szerbiával való jó viszony.⁵¹

A szerb Milan király barátságos, de idegesítő szövetséges volt. 1885-ben nagy felfordulást okozott Ausztriában azzal az ötletével, hogy lemond, fiát Bécsbe küldi tanulni, és lehetővé teszi, hogy a Monarchia egyszerűen magához csatolja Szerbiát. Az osztrákok hallani sem akartak a képtelen ötletéről. Egy bécsi ülésen uralkodói kötelességeire emlékeztették, és visszaküldték Belgrádba Milan királyt. „Egy független és virágzó Szerbia – magyarázta Kálnoky az osztrák miniszterelnököknek – jobban megfelel elképzeléseinknek, mint egy lázongó tartomány.”⁵² Aztán november 14-én, mindössze négy hónappal azután, hogy beleunni látszott az uralkodásba, Milan hirtelen-váratlan megtámadta szomszédját, az Oroszországhoz szoros gazdasági szálakkal kötődő Bulgáriát. A konfliktus rövid volt; a bolgárok hamar visszaverték a szerb hadsereget, de a nagyhatalmi diplomáciának roppant erőfeszítésébe került, hogy a váratlan lépés ne ártsen túl sokat az osztrákok és oroszok közötti enyhülési folyamatnak.

A fiú még apjánál is kiszámíthatatlanabbnak bizonyult. Alexandar lépten-nyomon kérkedett a Monarchia támogatásával, s 1899-ben nyilvánosan kijelentette: „Szerbia ellenségei Ausztria–Magyarország ellenségei” – ez az otrombaság homlokráncolásra készítette Szentpétervárt, és komoly zavart okozott Bécsben is. Ám Alexandart az oroszbarát politika előnyei is csábították; 1902-ben, a királyi atya halála után erőfeszítéseket tett az orosz támogatás elnyerésére – egy szentpétervári újságírónak még azt is kijelentette, hogy a Habsburg-monarchia „Szerbia ősellensége”.⁵³ Mindezek után Bécs nem esett túlságosan kétségbe, amikor híret vette Alexandar korai halálának, noha mindenki máshoz hasonlóan a politikusokat is megdöbbenetette a véres kegyetlenség, amivel őt és rokonait legyilkolták.

Az osztrákok előtt csak fokozatosan vált világossá, hogy az 1903 júliusában végrehajtott királygyilkosság valódi változást jelent. A bécsi külügyminisztérium igyekezett minél hamarabb jó viszonyt teremteni a trónbitorló Peter Karađorđevićcsel, akiről derülátóan feltételezték, hogy osztrákbarát beállítottságú. Az Osztrák–Magyar Monarchia elsőként ismerte el az új szerb vezetést. Nem kellett azonban sok idő, hogy kiderüljön: lehetetlen a harmonikus jó viszony a két szomszéd között. A politikai

irányítás a Monarchiával nyíltan ellenséges államférfiak kezébe csúszott, és Bécsben egyre növekvő aggodalommal figyelték a kormányzati ellenőrzés kantárjától megszabadult belgrádi sajtó nacionalista köpködését. 1903 szeptemberében a belgrádi osztrák követ, Konstantin Dumba úgy fogalmazott, hogy a két ország viszonya „olyan rossz, amilyen rossz csak lehet”. Bécs rájött, hogy a királygyilkosság mégiscsak felháborító dolog, és csatlakozott a britek követeléséhez, hogy foganatosítsanak büntetőintézkedéseket a Karađorđević-udvar ellen. Az osztrák–szerb kapcsolat megromlásából hasznot remélve megjelentek a színen az oroszok; azt sugalmazták a belgrádi kormánynak, hogy Szerbia jövője nyugaton, az Adriai-tenger partjain keresendő, és biztatták, hogy ne újítsa meg régóta érvényes kereskedelmi megállapodását Béccsel.⁵⁴

A feszültség 1905 végén nyílt összetűzésbe ment át, amikor Bécsnek tudomására jutott, hogy Szerbia és Bulgária „titkos” vámuniót hozott létre. Ausztria 1906 elején megfogalmazott, a megállapodás érvénytelenítésére vonatkozó követelése épp az ellenkezőjét érte el; más következményei mellett (legalábbis átmenetileg) a szerb nacionalista közvélemény szent tehenévé tette a szerbek többsége számára mindaddig teljességgel érdektelen bolgár vámuniót.⁵⁵ Az 1906-os válságról az 1. fejezetben már szoltunk, egy további mozzanatot azonban feltétlenül észben kell tartanunk: a bécsi politikusokat nem annyira a vámunió csekélyke kereskedelmi jelentősége, sokkal inkább a mögötte megbúvó politikai logika nyugtalanította. Vajon mi lesz, ha a szerb–bolgár vámunió csak az első lépés az Ausztriával szemben ellenséges, a Szentpétervár felől érkező sugallatokra igen fogékony balkáni államok „ligájának” létrejötte felé?

Könnyű legyinteni és azt gondolni, hogy mindez csak afféle osztrák paranoia, csakhogy a bécsi politikacsinálók korántsem jártak messze az igazságtól; a szerb–bolgár vámegegyezmény voltaképpen nem is az első, hanem a harmadik volt a Szerbia és Bulgária közötti titkos megállapodások sorában, s már az első kettő nyilvánvalóan osztrákellenes volt. Belgrádban 1904. május 12-én a legszigorúbb titoktartás mellett írtak alá egy barátsági és egy szövetségi szerződést. Dumba minden tőle telhetőt megtett, hogy kiderítse, mi történt a Belgrádba látogató bolgár küldöttek és szerb tárgyalópartnereik között, ám – noha gyanakvását felkeltették a tapasztaltak – a megbeszéléseket övező titoktartás sziklafalán nem tudott áthatolni. Hamar kiderült, hogy Bécs nem alaptalanul tart az oroszok érintettségétől; Szentpétervár – annak ellenére, hogy az osztrákokkal való kapcsolatokban nem szakadt meg az enyhülési folyamat, s hogy a japánokkal

vívott szerencsétlen háború hatalmas erőfeszítéseket követelt – csakugyan egy balkáni szövetség létrejöttének elősegítésén munkálkodott. A tárgyalások kulcsfigurája egy bolgár diplomata, Dimitar Rizov volt, korábban az orosz Ázsia-részleg ügynöke. 1904. szeptember 15-én délelőtt tizenegy órakor az orosz követeknek Belgrádban és Szófiában egyidejűen (és titokban) nyújtotta át a szerb–bolgár szövetségi szerződés egy-egy példányát a szerb, illetve a bolgár külügyminiszter.⁵⁶

Az Osztrák–Magyar Monarchia Balkán-politikájának egyik nehezen kezelhető vonása lett a kül- és belügyek egyre mélyebb összemosódása.⁵⁷ A helyi és a nemzetközi ügyek nyilvánvaló okokból leginkább azon kisebbségek esetében keveredtek össze, amelyeknek a birodalom területén kívül létezett független „anyaországuk” is. A Habsburg-birodalom cseh, szlovén, lengyel, szlovák és horvát lakosságának nem volt efféle külső támasza, a hárommilliónyi erdélyi romának azonban igen. A dualista rendszer hivatali útvesztőinek kuszasága miatt Bécs nem sokat tehetett annak megakadályozására, hogy a magyar kultúrpolitika elmergesítse a viszonyt a szomszédos, amúgy regionális stratégiai szempontból igen jelentős Román Királysággal. 1910-ig mindazonáltal lehetséges volt elválasztani az osztrák–román kapcsolatokat a belső feszültségekkel terhes magyar–román viszonytól – elsősorban azért, mert az Ausztriával és Németországgal szövetséges román kormány nem igyekezett sem szítani, sem kihasználni az erdélyi etnikai ellentéteket.

Ugyanez 1903 után már nem volt elmondható a szerbekről és a Szerb Királyságról. Bosznia-Hercegovina lakosságának 40 százaléka volt szerb; voltak jelentős szerb lakta területek a dél-magyarországi Vajdaságban s kisebbek Horvát-Szlavónországban is. Az 1903-as királygyilkosság után Belgrád az egész birodalom területén, de elsősorban Bosznia-Hercegovinában fokozta az irredenta tevékenységet. 1906 februárjában a belgrádi osztrák katonai attasé, Pomiankowski a vezérkarhoz írt levelében foglalta össze a nehézségeket. Kétségtelen – jelentette ki –, hogy egy jövőbeni katonai konfliktusban Szerbiát a birodalom ellenségei közé kell számítani. A problémát nem a kormányzat hozzáállása jelenti, sokkal inkább a politikai kultúra egészének ultranacionalista irányultsága. Még ha egy józan kormány állna is az ország élén – figyelmeztetett Pomiankowski –, az sem tudná megakadályozni „a korlátlan hatalmú radikális sovínisztákat” abban, hogy „kalandorakciókat” indítsanak. Szerbia „nyílt ellenségeségénél és százalmas kis hadseregénél” nagyobb veszélyt jelent azonban „a szerb radikálisok» ötdik hadoszlopának» békeidőben kifejtett tevékenysége; hogy módszeresen

mérgezik délszláv népességünk gondolkodását, s ha bekövetkezne a legrosszabb, komoly nehézségeket okozhatnak hadseregünknek is”.⁵⁸

A szerb állam sovinizta irredentizmusa, pontosabban annak legbefolyásosabb politikai erői központi szerepet játszottak a Belgráddal való viszony bécsi megítélésének alakításában. A gróf Alois von Aehrenthal külügyminiszter által 1907 nyarán az új belgrádi osztrák követ számára összeállított hivatalos útmutató jól érzékelteti, hogy a királygyilkosság óta eltelt években mennyit romlott a két ország kapcsolata. Milan király uralkodása alatt – idézi fel Aehrenthal – a szerb korona elég erős volt ahhoz, hogy „megakadályozzon mindennemű nyilvános bosnyák agitációt”, az 1903 júliusában történtek óta azonban minden megváltozott. Péter király nemcsak túlságosan gyenge, hogysem elejét vehetné a sovinizta nacionalizmus térnyerésének, de még ki is használja a nemzeti mozgalmat saját helyzetének megerősítésére. Az új osztrák követnek tehát a szerb nacionalista tevékenység megfigyelése és elemzése lesz Belgrádban az egyik legfontosabb feladata. Alkalomadtán a követ úrnak tájékoztatnia kell Péter királyt és Pašić miniszterelnököt arról, hogy maradéktalanul ismeri a pánszerb nacionalista mozgalom működésének jellegét és kiterjedését; s a belgrádi vezetésnek nem lehetnek kétségei afelől, hogy Ausztria–Magyarország „véglegesnek” tekinti Bosznia–Hercegovina megszállását. És mindenekelőtt: a követ úrnak nem szabad elfogadnia a jól ismert hivatalos tagadásokat:

Várhatóan azzal a jól bevált klisével fognak válaszolni az ön jó szándékú figyelmeztetéseire, amivel a szerb politikusok mindig előhozakodnak, valahányszor szembesítik őket a megszállt tartományokban folytatott alattomos üzelmeikkel: „A szerb kormány törekszik arra, hogy megőrizze a feddhetetlen jó viszonyt, de nincs abban a helyzetben, hogy féken tartsa a cselekvést követelő nemzet érzéseit” stb., stb.⁵⁹

Aehrenthal eligazító sorai jól tükrözik Bécs Belgráddal kapcsolatos vélekedését: a szerb nacionalizmus elemi erejéről való meggyőződést, a vezető államférfiakkal szembeni zsigeri bizalmatlanságot, a Bosznia jövője felőli növekvő nyugtalanságot – s a mindezt leplező sérthetetlen, emelkedett fensőbbiséget.

A szín tehát készen állt Bosznia és Hercegovina 1908-as annektálásához. Soha semmi kétség nem merült fel – sem Ausztriában, sem bármely nagyhatalom hivatalaiban – afelől, hogy Bécs véglegesnek tekinti az 1878-as megszállást. A három császár egyezménye 1881-ben megújított változatá-

nak egy titkos bekezdésében Ausztria–Magyarország nyíltan kijelenti, hogy jogot formál „az említett tartományok annektálására bármely pillanatban, amelyet alkalmasnak ítél”, s ezt ismételtelen rögzítették az osztrák–orosz diplomáciai megállapodásokban. Az oroszok ezt elviekben nem is kifogásolták, bár fenntartották maguknak a jogot, hogy feltételeket fogalmazzanak meg, ha a pillanat elérkezik. Ausztria–Magyarország számára nyilvánvaló előnyei voltak annak, ha hivatalosan is magához csatolja a kérdéses területeket. A lépés semmi kétséget nem hagyott volna a tartományok jövő sorsa felől – ráadásul egyre sürgetőbb volt, hiszen a berlini kongresszus során hozott, a megszállást szentesítő megállapodás érvényessége 1908-ban lejárt. Lehetővé tette volna Bosznia és Hercegovina szorosabb integrálását – például egy tartományi parlament létrehozásával – a birodalom egészének szövetébe, és kedvezőbb politikai-gazdasági környezetet teremtett volna a belső beruházások számára is. Ennél is fontosabb azonban, hogy jelezte volna Belgrádnak (és a bosznia-hercegovinai szerbeknek) az osztrák–magyar uralom állandóságát, s ezzel – legalábbis elméletileg – eggyel kevesebb ok lett volna a további uszításra.

Aehrenthalnak – aki 1906 októberében lett külügyminiszter – más okai is voltak arra, hogy szorgalmazza az annexiót. Nagyjából a századfordulóra a dualista rendszer elszánt támogatója volt, de 1905-ben, látva az osztrák és a magyar politikai elit késhegyig menő vitáját a közös hadsereg irányításáról, megingott a hite a kiegyezésben. 1907-re már háromoldalú megoldást látott kívánatosnak a Monarchia problémáira: a két fő erőközpont mellett egy harmadik létrehozását a délszláv népek – a horvátok, a szlovének és a szerbek – bevonásával. A gondolat jelentős támogatásra talált a délszláv politikai elitek, s elsősorban a horvátok között, akik nem kívántak megosztottan élni Ciszlajtániában, a Magyar Királyságban és a Budapestről kormányzott Horvát-Szlavóniában. Csak ha Bosznia–Hercegovinát véglegesen a birodalomhoz csatolják, akkor lesz lehetséges szervesen beágyazni a megreformált dualista monarchia szervezetébe, amivel – Aehrenthal leghőbb vágya szerint – belső ellensúly jöhetne létre Belgrád irredenta tevékenységével szemben. Szerbia így a birodalmon belüli hatalmas, horvát többségű délszlávság amputált végtagja lenne, nem pedig a balkáni délszlávság Piemontja.⁶⁰

Az annexió melletti végső érv volt az oszmán uralom alatt álló Macedóniában 1908 nyarán kitört ifjútörök forradalom. Az ifjútörökök rákényszerítették a konstantinápolyi szultánt, hogy hirdesse ki az alkotmányt és hozzon létre parlamentet; s azt tervezték, hogy alapvető reformokat vezetnek be az Oszmán Birodalomban. Az a szóbeszéd járta, hogy hamarosan általános

választásokat tartanak az egész országban, beleértve az osztrák–magyar megszállás alatt lévő területeket is, amelyeknek nem voltak saját képviselői szervezeteik. Ugyan mi lesz, ha az új török kormányzat a forradalomban megerősödött támogatással és önbizalommal visszaköveteli távoli, nyugati területeit, és magához csábítja az ottani lakosságot az alkotmányi reform ígéreteivel?⁶¹ Abban a reményben, hogy előnyükre fordíthatják ezeket a bizonytalanságokat, Boszniában létrejött egy gyakorlatias szemléletű muszlim–szerb szövetség, amely török fennhatóság alatt kívánta megteremteni az áhított autonómiát.⁶² Fennállt a veszély, hogy a tartományon belüli etnikai szövetség egyesíti erőit a törökökkel, hogy kiűzze az osztrákokat.

Elejét veendő minden efféle bonyodalomnak, Aehrenthal késlekedés nélkül hozzálátott, hogy előkészítse a terepet az annexióra. Az oszmánok csinos összeg fejében megváltak névleges szuverenitásuktól; sokkal fontosabbak voltak azonban az oroszok, hiszen az egész terv sikere az ő beleegyezésükön múlt. Aehrenthal szilárdan hitt a velük való jó viszony jelentőségében; hazája szentpétervári nagykövetségént 1899 és 1906 között nagyban hozzájárult az osztrák–orosz közeledéshez. Nem volt nehéz megszereznie az orosz külügyminiszter, Alekszander Izvolszkij egyetértését. Az oroszoknak nem volt kifogásuk az ellen, hogy Ausztria–Magyarország formálisan véglegesítse Bosznia helyzetét – feltéve hogy viszonzásul ők is kapnak valamit. II. Miklós cár egyetértésével voltaképpen maga Izvolszkij javasolta: Bosznia–Hercegovina annektálásának orosz részről való elfogadását Ausztria viszonozza úgy, hogy támogatja az oroszok hozzáférését a török tengerszorosokhoz. 1908. szeptember 16-án Izvolszkij és Aehrenthal a buchlaui kastélyban – a Monarchia szentpétervári nagykövete, Leopold von Berchtold morvaországi birtokán – tisztázták a megállapodás részleteit. Az 1908-as annexióra tehát bizonyos értelemben egy osztrák–orosz baráti megállapodás értelmében került sor. Az alku csinosan szimmetrikus volt. Izvolszkij és Aehrenthal voltaképpen ugyanarra törekedett: titkos tárgyalások útján a berlini szerződésnek ellentmondó előnyöket szerezni az Oszmán Birodalom rovására.⁶³

Mindeme előkészületek ellenére komoly európai válság támadt, amikor Aehrenthal 1908. október 5-én bejelentette az annexiót. Izvolszkij nem ismerte el, hogy bármilyen megállapodást kötött volna Aehrenthallal; később még azt is tagadta, hogy előzetesen értesült volna osztrák kollégája szándékairól, és követelte, hogy nemzetközi konferencián tisztázzák Bosznia–Hercegovina helyzetét.⁶⁴ A kialakuló válság hónapokon át tartott, Szerbia, Ausztria és Oroszország is mozgósította hadseregét, Aehrenthal

pedig folyamatosan akadályozta az Izvolszkij által javasolt konferencia összehívását, amiről a buchlaui egyezmény nem is rendelkezett. A megoldást csak az 1909 márciusában keletkezett szentpétervári jegyzék hozta meg, amelyben a németek követelték, hogy Oroszország ismerje el érvényesnek az annexiót, és biztassák ugyanerre a szerbeket is; ha nem teszik – jelentette ki Bülow kancellár –, „a dolgok menni fognak a maguk útján”. Sugallatos szavaival nemcsak arra célzott, hogy Ausztria háborút indíthat Szerbia ellen, de – ami ennél fontosabb – azt is sejtette, hogy a németek nyilvánosságra hozhatják a dokumentumokat, amelyek bizonyítják Izvolszkij érintettségét az annexióval kapcsolatos eredeti megállapodásban. Izvolszkij azonnal meghátrált.

Általában Aehrenthalra hárítják a válságért viselt felelősség oroszlanrészét. Jogos ez a vélekedés? Az osztrák külügyminiszter lépéseire nem volt jellemző a diplomáciai átláthatóság, inkább a régi diplomácia eszköztárát alkalmazta: bizalmas találkozókat, kölcsönös ígéreteket és titkos kétoldalú megállapodásokat – ahelyett, hogy a berlini kongresszus összes aláírójának részvételével nyílt nemzetközi tárgyalásokon találnának megoldást az annexióval kapcsolatos problémákra. Titkolózása és őszintétlensége megkönnyítette Izvolszkij dolgát, amikor azt állította, hogy a „minden hájjal megkent” osztrák külügyminiszter megtévesztette őt – és rajta keresztül természetesen Oroszországot. A dokumentumok tanúsága szerint azonban a válság azért alakult az ismert módon, mert Izvolszkij a leggátálatalanabb módon hazudozott, hogy pozícióját és tekintélyét megőrizze. Az orosz külügyminiszter két súlyos tévedést is elkövetett: feltételezte, hogy London támogatni fogja követelését, hogy az orosz hadihajók használhassák a török tengerszorosokat, illetve súlyosan alábecsülte az annexió hírének az orosz nacionalista közvéleményre gyakorolt hatását. Egy korabeli beszámoló szerint 1908. október 8-án Párizsban tökéletes nyugalommal fogadta az annexió hírért; csak néhány nappal később Londonban vette észre, mekkorát hibázott, amikor a britek korántsem bizonyultak olyan egyetértőnek, mint várta, s a szentpétervári sajtóból az események kedvezőtlen otthoni fogadtatásáról is értesült – ekkor pánikba esett, és igyekezett elhitetni a világgal, hogy Aehrenthal rútul becsapta őt.⁶⁵

Bármi is lehetett azonban Aehrenthal politikájának jó és rossz oldala, a Bosznia annektálása által kirobbant válság a balkáni geopolitikai folyamatok fordulópontja lett. Ebben a válságban veszett el a balkáni kérdésben való osztrák–orosz együttműködési hajlandóság maradéka; utána pedig egyre nehezebb volt a balkáni államok közötti konfliktusok keltette sötét

energiákat féken tartani. Elidegenítette Ausztria szomszédját és szövetségését, az Olasz Királyságot is. A két állam viszonyát régóta lappangó feszültségek terhelték – a Dalmáciában és Horvát-Szlavónországban élő olasz kisebbségek nemzetiségi jogai, és az Adriai-tenger térségében folyó hatalmi versengés volt a két logfontosabb ütközési terület –, most azonban azonnal megfogalmazódott a követelés az Olaszországnak nyújtandó ellentételezésre, s jóval határozottabbá vált a korábbi kifogások és ellenvetések hangneme is. A háború kitörése előtti években egyre nehezebben lehetett összhangba hozni a Balkán adriai partvidékével kapcsolatos osztrák és olasz elképzeléseket.⁶⁶ Németország eleinte nem foglalt állást az annexió kérdésében, de hamarosan – s ez is kétes értékű fejlemény – Ausztria–Magyarország eltökélt támogatója lett. A németek állásfoglalásának megvolt az az örvendetes következménye, hogy az orosz kormány nem kívánt további politikai tőkét kovácsolni a válságból, hosszabb távon azonban Szentpéterváron és Londonban is megerősítette azt a meggyőződést, hogy Ausztria voltaképpen Berlin csatlósa, s ez a benyomás nagyon is vészjóslónak bizonyult az 1914-es válság idején.

Oroszországban különösen mély és tartós volt a válság hatása. Az 1914–15-ös háborúban a japánoktól elszenvedett vereség véget vetett a belátható jövőben kelet felé való terjeszkedés reményének. Az Izvolszkij és a brit nagykövet, Sir Arthur Nicolson által 1907. augusztus 31-én aláírt angol–orosz egyezmény meghatározta az orosz befolyási zónák határát Perzsia, Afganisztán és Tibet területén. Egyelőre a Balkán maradt az egyetlen aréna, ahol Oroszországnak továbbra sem kellett feladnia terjeszkedési elképzeléseit.⁶⁷ Heves érzelmek kapcsolódtak a kisebb szláv népeket védelmező Oroszország szerepéhez, s a döntéshozók elméjében mindezek mögött egyre makacsabbul ott kísértett a török tengerszorosok kérdése. Az Izvolszkijtől félrevezetett és sovíniszta közérzűletű feltüzelt orosz kormány és közvélemény úgy értelmezte az annexiót, mint a két nagyhatalom között kialakult egyetértés galád elárulását, megbocsáthatatlan megaláztatást és a létfontosságú érdekszféráján belül történt, elfogadhatatlan provokációt. A boszniai válságot követő években az oroszok erőteljes katonai fejlesztésekbe kezdtek, ami fegyverkezési versenyt indított el egész Európában.⁶⁸ Egyes jelek arra utaltak, hogy Oroszországnak mélyebb elkötelezettségei vannak Szerbia iránt. 1909 őszén az orosz külügyminiszter „a régi jó szlavofil hagyományok fanatikusan elszánt hívét”, Nyikolaj Hartwig bárót nevezte ki belgrádi nagykövetté. Az energikus és intelligens Hartwig hivatalba lépésétől kezdve szorgalmasan munkálkodott azon,

hogy Szerbia keményebb érdekérvényesítő magatartást tanúsítson Béccsel szemben. Valójában annyira eltökélten tört a kitűzött cél felé, hogy olykor túlteljesítette szentpétervári gazdáinak utasításait is.⁶⁹

HAZUGSÁGOK ÉS HAMISÍTÁSOK

A Bosznia annektálása által előidézett válság tovább rontotta Bécs és Belgrád viszonyát. Amint gyakran megesik, a helyzetet a kettős monarchián belüli politikai viszonyok is súlyosbították. Az osztrák–magyar hatóságok éveken át figyelték a szerb–horvát koalíció tevékenységét; ez a csoport 1905-ben alakult meg a Magyar Királyság autonóm részeként létező Horvát-Szlavónország fővárosában, Agramban (ma Zagreb, Zágráb) tartott horvát országgyűlésen. Az 1906-os választások után a koalíció vette irányítása alá az agrami kormányzatot, egy „jugoszláv” program alapján a délszláv népek egyesítésére törekedett a birodalmon belül, és hosszú küzdelmet vívott a magyar hatóságokkal olyan kényes kérdésekben, mint például hogy minden vasúti tisztviselő számára kötelező legyen-e a magyar nyelv ismerete. Mindebben nem volt semmi szokatlan; az osztrákokat inkább az nyugtalanította, hogy gyanították: a koalíció néhány vagy éppen minden képviselője akár Belgrád ötödik hadoszlopaként is tevékenykedhet.⁷⁰

A gyanakvás az 1908–1909-es válság idején valóságos paranoiává erősödött. 1909 márciusában, éppen akkor, amikor Oroszország visszalépett a Bosznia kérdésében való konfrontációtól, a Habsburg-kormány hihetetlenül ostoba és kontár jogi támadásra lendült a szerb–horvát koalíció ellen. Ötvenhárom, elsősorban szerb aktivistát azzal vádolt, hogy hazaáruló összeesküvést szőnek a délszláv területek Ausztria–Magyarországtól való elszakítására és Szerbiához csatlolására. Körülbelül ugyanebben az időben a Bécsben élő író és történész, dr. Heinrich Friedjung a *Neue Freie Presse*-ben megjelent cikkében azzal vádolta a koalíció három vezető politikusát, hogy pénzt kapnak Belgrádtól Szerbia javára végzett felségárulói tevékenységükért. Friedjung kijelentette, hogy a neki bemutatott bizalmas kormányzati dokumentumok kétségbevonhatatlanul alátámasztják állításait.

Az agrami felségárulási per 1909. március 5-étől egészen novemberig tartott, és igen hamar átalakult a kormány tökéletes kommunikációs katasztrófájává. A bíróság 276 terhelő tanút hallgatott meg az eljárás során, a védelem által megjelöltek közül azonban egyetlenegy sem. Az Agramban

hozott harmincegy ítéletet később Bécsben másodfokon kivétel nélkül megsemmisítették. Mindezzel párhuzamosan a Friedjung és a vádaskodását másodközlésben közreadó *Reichspost* szerkesztője elleni rágalmazási perben további megdöbbenő manipulációkra derült fény. A titkos dokumentumok, amelyekre a derék tudós hivatkozott, hamisítványnak bizonyultak; egy kétes szerb kettős ügynök adta át őket a belgrádi osztrák követségnek, s a bécsi külügyminisztériumon keresztül jutottak el végül Friedjunghoz. A szerencsétlen történész, akinek szakmai tekintélyét az eset rútol megtépázta, bocsánatot kért, és visszavonta a vádakat. A vádlottak védője, az elszánt cseh nacionalista Tomáš Masaryk azonban a legmagasabb szinten folytatta a nyomozást; mindenfelé – még Belgrádban is – kutatott új bizonyítékok után, s a legváltózatossabb nyilvános fórumokon tette közhírré, hogy a belgrádi osztrák nagykövet tudatosan szerezte be, kifejezetten gróf Aehrenthal részére a hamisítványokat.⁷¹

Rendkívül valószínűtlen, hogy a bécsi hatóságok kezdettől fogva tisztában lettek volna a dokumentumok hamis voltával. A paranoia kétségkívül hiszékenységet szül; az osztrákok hajlamosak voltak elhinni azt, amitől féltek. Az agrami per és Friedjung tárgyalása súlyosan és tartósan megterhelte Bécs és Belgrád viszonyát. Különösen kínos, hogy a közfelháborodás hamarosan az osztrákokat Szerbiában képviselő gyimesi és gácsi gróf Forgách János felé irányult, s a dolognak messze mutató következményei lettek a két ország diplomáciai kapcsolatában. 1910-ben és 1911-ben Masaryk folytatta hadjáratát, és további kellemetlen (bár korántsem mindig valódi) „felfedezéseket” hozott nyilvánosságra az osztrákok álnokságáról. A szerbiai sajtó ujjongott, és lármásan követelte Forgách visszarendelését.⁷² Forgách, aki ekkorra már réges-régen nem lelte semmi örömét megbízatásában, hevesen (és valószínűleg őszintén) tagadta a vádakat, és Aehrenthal, aki maga is keresztútúzen állt, nem mozdíthatta el ostromlott nagykövetét addig, amíg ezzel a lépéssel Bécs közvetve beismerte volna, hogy Ausztria szándékosan vezette félre a közvéleményt. „Számomra a helyzet roppant kellemetlen – írta Forgách magánlevélben 1910 novemberében Aehrenthalnak –, de túl fogom élni a belgrádi lapok támadásait, ahogy túléltem már sok minden mást is, feltéve hogy az itteni kormány tisztességes magatartást tanúsít.”⁷³

Forgáchot leginkább az bősztítette fel, hogy az ellene folyó rágalom-hadjáratban továbbra is részt vettek magas rangú szerb köztisztviselők, köztük maga Miroslav Spalajković külügyminiszter. Spalajković látta el Masarykot az osztrák kormány ellen szóló bizonyítékokkal; még a szerb-

horvát koalíció mellett tanúskodó szakértőként is megidézték a Friedjung-tárgyalásokon. Miután segített leleplezni a hamisított dokumentumokat, még tovább merészkedett, és azt állította, hogy Forgách szándékosan állította elő őket a szerb–horvát koalíció elleni koholt vádak összeállításához. Az 1910–11-es télen Hollandia belgrádi követe, Vredenburch azt jelentette, hogy Spalajković diplomáciai körökben továbbra is képtelen pletykákat terjeszt osztrák kollégájukról.⁷⁴ Ráadásul Spalajković és felesége állandóan az új orosz követ, Hartwig társaságában mutatkozott; már az a szóbeszéd járta, hogy a pár jószerivel az orosz követségen él.⁷⁵ Forgách szinte megszállott haragot táplált Spalajković ellen, akit „halálos ellenségeknek” tartott; váltottak néhány kurta levelet, amelyek tovább rontották a viszonyukat, s 1911 áprilisában Forgách a belgrádi osztrák követség minden tisztviselőjének megtiltotta, hogy bárminemű kapcsolatot tartson a külügyminiszterrel. „Ez a végletekig agyonhajszolt ember – írta Aehrenthalnak – bizonyos tekintetben nem beszámítható. A Monarchiával szembeni gyűlölete az annexió óta már-már elmebetegséggé erősödött.”⁷⁶

Forgách helyzete Belgrádban értelemszerűen tarthatatlanná vált, és 1911 nyarán hazarendelték. Az Agram- és a Friedjung-perek nyomán támadt botrányok és következményeik a szerb fővárosban azonban feltétlenül említésre érdemesek, mert a felbukkanó figurák némelyike fontos szerepet játszott az 1914-es történetekben is. Miroslav Spalajković igen tekintélyes külügyér volt, régi bosznia-hercegovinai érdeklődéssel, kapcsolatokkal – bosnyák nőt vett feleségül, és a Párizsi Egyetemen 1897-ben írt doktori disszertációjában arról értekezett, hogy mivel a két tartomány az oszmán fennhatóság alatt autonómiát élvezett, Ausztria–Magyarország által történt annektálásuk semmiképpen sem lehet jogszerű.⁷⁷ Később Szerbia szófiai nagyköveteként – az oroszokkal összejátszva – fontos szerepe volt a szerb–bolgár szövetség létrehozásában az első, 1912-es balkáni háborút elindító Balkáni Ligán belül. Szófiai szolgálata során mindvégig Nyikolaj Hartwig legbizalmasabb barátja maradt; „megesett, hogy egyetlen hónap alatt hússzor is felkereste őt Belgrádban.”⁷⁸ Ezután még fontosabb helyre, Szentpétervárra került azzal a feladattal, hogy az 1914. júliusi válság kibontakozása során a cár és a miniszterek elképzeléseit közvetítse Belgrád felé. Nem tűnt el a színről Forgách sem, aki ádáz szerbgyűlölőként hagyta el posztját; az osztrák–magyar külügyminisztérium irányvonalát alakító döntéshozók egyike lett azután, hogy Aehrenthal 1912-ben hirtelen elragadta a leukémia.⁷⁹ Nem szabad megfeledkeznünk az Izvolszkij és Aehrenthal közötti keserű ellenségeségről sem, amiről

a bécsi sajtó a boszniai válság után helyesen vélekedett úgy, hogy súlyosan akadályozza Ausztria–Magyarország és Oroszország kapcsolatának javulását.⁸⁰ Az 1914-es júliusi válság különös vonása, hogy kulcsfigurái közül oly sokan már oly régóta ismerték egymást. A történések háttérében ott rejtőztek a régi megbántottságok és a személyes ellenszenv.

Szerbia bonyolult és egymást átfedő kérdések szövevényébe ágyazott probléma volt, nem olyanfajta, amit Ausztria elkülönítetten kezelhetett volna. Először is ott volt az Oroszországgal való kapcsolat, amely a válság után szorosabb lett, mint valaha. Bécs erősen gyanakodott az orosz nagykövetre, Hartwigra, akinek osztrákellenessége, pánszláv meggyőződése és Belgrádra gyakorolt egyre növekvő befolyása nem sok jót jósolt. A szófiai francia nagykövet úgy vélte, hogy Hartwig „a muzsik valóságos arche-típusa”, „az oroszok régi törökpolitikájának partizánja”, aki „a Balkánért kész feláldozni a Távol-Keletet”.⁸¹ Hartwig igen bensőséges kapcsolatot alakított ki Nikola Pašić miniszterelnökkel. Szinte mindennap találkoztak; „az Önök szakálla tanácskozik a miénkkel” – mondogatták a szerb külügyminisztérium magasabb rangú tisztviselői az orosz nagykövetség fiatal diplomatáinak. „Senki sem gondolta – mondta egy orosz követségi munkatárs –, hogy lehetnek titkok [Oroszország és Szerbia] közös politikai céljaival kapcsolatosan.”⁸² Az orosz nagykövetet egész Belgrádban mindenütt úgy fogadták, mint hódító hőst: „az emberek lelkes éljenzésben törtek ki, ha csak megpillantották jellegzetes alakját”.⁸³

Bécs elméletileg ellensúlyozhatta volna Szerbia ellenségességét azzal, hogy javítja Bulgáriához fűződő kapcsolatait, ez azonban ugyancsak bizonyos nehézségekbe ütközött. Még nem ért véget az elkeseredett határvíta Bulgária és Románia között, így az osztrákok csak azzal a kockázattal közeledhettek Szófiához, hogy magukra haragítják a románokat, márpedig – a rendkívül nagyszámú erdélyi román kisebbségre való tekintettel – Bukarest neheztelése a legkevésbé sem volt kívánatos. Ha Románia elfordul Béctől, és Oroszország felé közeledik, a kisebbségi kérdésből könnyen válhat regionális biztonsági probléma. A magyar diplomaták s kívált a politikai vezetők arra figyelmeztettek, hogy Nagy-Románia ugyanakkora veszélyt jelent a Monarchiára, mint Nagy-Szerbia.

További tényező volt a kicsiny, tengerparti Montenegró. Ez a festői és koldusszegény királyság, az alig álcázott Pontevedro Nagyhercegség volt Lehar Ferenc *Víg özvegyének* színtere (a német szövegkönyv nyíltan ki is mondta, hogy a szereplőknek „montenegrói népviseletben” kell játszaniuk).⁸⁴

Montenegró volt a balkáni államok legkisebbike; negyedmilliónyi lakosa szétszórtan élt a zord szépségű, mély szakadékok szabdalta hegyek között. Az ország királya alkonyattájt káprázatos arany, ezüst, kék és veres színű egyenruhában kiállt szivarozni a palotája elé abban a reményben, hogy arra jár valaki, és elbeszélgethetnek egy kicsit. Amikor a prágai újságíró, Egon Erwin Kisch 1913 nyarán gyalogosan indult el Montenegró fővárosából, Cetinjéből a szépséges kikötőváros, a ma horvátországi Rijeka felé, útközben elképesztette a völgyeken végigvisszhangzó puskaropogás. Először azt hitte, kitört valami balkáni háború, de kísérője megnyugtatta, hogy csak az ifjak lődöznek orosz puskaikkal a sebes folyású hegyi patakokban ficáncoló halacszkákra.⁸⁵

Montenegró kicsi volt és szegény, de nem jelentéktelen. A Lovčen csúcsain elhelyezett ágyúk a Habsburg-haditengerészet nagy bosszúságára egyenesen a védhetetlen cattarói kikötőre néztek. Nikola, az ország 1861 óta regnáló hercege, a brit Viktória királynő és Ferenc József császár után a harmadik legrégebbi európai uralkodó igen nagyra törő volt. Az 1878-as berlini kongresszuson sikerült megdupláznia országa területét; az 1908-as annexiós válság idején újabb területeket csatolt hozzá, majd szemet vetett Albánia egy északi darabkájára is. 1910-ben királlyá koronáztatta magát. Leányait páratlan ügyességgel házassította ki. Veje volt a szerb Karađorđević Péter király (noha trónra lépésekor montenegrói asszonya már nem élt), egy másik leánya, Elena az 1900 óta uralkodó olasz királyhoz, III. Viktor Emánuelhez ment feleségül, két másik leányát pedig szentpétervári orosz főhercegek vették nőül, s a legfelsőbb körök igen népszerű figurái lettek. Nikola arra használta fel stratégiailag roppant kényes helyzetét, hogy pénzeket szerezzen gazdag külföldi támogatóktól, elsősorban Oroszországtól. 1904-ben azzal mutatta ki a nagy szláv szövetség iránti rokonszenvét, hogy ünnepélyesen hadat üzent Japánnak. Az oroszok a gesztust katonai segítséggel viszonozták, és egy küldöttséggel, amelynek feladata „a montenegrói hadsereg újjászervezése” volt.⁸⁶

További bonyodalmat jelentett a Montenegróhoz királyi rokoni szálakkal kötődő Olaszország. 1882 májusa óta Ausztriával és Németországgal együtt tagja volt a hármas szövetségnek, és megújította tagságát 1891-ben, 1902-ben és 1912-ben is. Az Ausztriával való viszonyról azonban erősen megoszlott a közvélekedés. A szabad szájú, liberális, világi és nacionalista érzelmű olaszok hajlamosak voltak az osztrákokkal való szembenállásra, különösen az Adriai-tenger térségét illetően, amit mindig is úgy tekintettek, mint az olasz tengeri hatalom fenntartásának természetes útvonalát.

A katolikus, klerikális és konzervatív olaszok ezzel szemben a Béccsel való kiengesztelődés és együttműködés pártján álltak. E megosztottságra való tekintettel Róma kifinomult, sok síkú és gyakran ellentmondásos diplomáciai játékot folytatott. A kormány 1900-ban és 1902-ben titkos megállapodást kötött Franciaországgal, amelyben felmondta legtöbb, Bécs és Berlin iránti szerződéses kötelezettségét. Ráadásul Róma 1904-től egyre világosabbá tette, hogy a régióval kapcsolatos érdekeire nézve sérelmesnek ítéli Ausztria–Magyarország Balkán-politikáját. Montenegrót úgy tekintették, mint az olasz kereskedelmi és kulturális terjeszkedés ígéretes színterét, Tomaso Tittoni külügyminiszter pedig igen jó kapcsolatokat ápolt Belgráddal és Szófiával is.⁸⁷

Az olaszok 1908-ban élesen reagáltak Bosznia annektálására, nem elsősorban azért, mert elvben elleneztek az osztrákok lépését, hanem mert Aehrenthal nem volt hajlandó kárpótlásul olasz nyelvű egyetemet alapítani a Monarchia olasz többségű kikötővárosában, Triesztben.⁸⁸ 1909 októberében III. Viktor Emánuel király megbontotta a hármas szövetséget, és titkos egyezményt írt alá II. Miklós cárral; a később Racconigi-alku néven ismertté vált okiratban rögzítették, hogy Olaszország és Oroszország egymás tudta és hozzájárulása nélkül nem köt semmiféle megállapodást az „európai keletet” illetően, s leszögezték, hogy a két hatalom „kölcsonös jóakarattal viszonyul egyfelől az oroszoknak a szorosokhoz, másfelől az olaszoknak Tripolitániához és Cyrenaicához fűződő érdekeihez”.⁸⁹ A szerződés nem volt olyan nagy jelentőségű, amilyennek látszott; az olaszok nem sokkal később aláírtak Béccsel egy másik megállapodást, amely jórészt érvényen kívül helyezte a Racconigi-egyezményben foglaltakat, ugyanakkor jelezte Róma elszántságát egy függetlenebb és érdekérvényesítőbb politika folytatására.

Az osztrákok és olaszok eljövendő balkáni konfliktusának legvalószínűbb tétje a még mindig oszmán uralom alatt álló Albánia volt, amelyet Ausztria és Olaszország is a saját érdekszférájába tartozónak tekintett. Ausztria az 1850-es évek óta a Scutariban létesített alkonzulátus révén egyfajta vallási védnökséget gyakorolt az ország északi részében élő katolikusok fölött, ám az olaszoknak is erős érdekeik fűződtek Albániához az ország hosszú adriai partvonala miatt. A századforduló idejére Róma és Bécs megállapodott abban, hogy támogatnák Albánia függetlenségét, amennyiben a térségben összeomlana az oszmán hatalom. Nem született azonban végleges döntés arról, hogy ebben az esetben hogyan oszlanának meg a befolyási övezetek a két adriai hatalom között.

CSALÓKA NYUGALOM

1909 márciusában Szerbia hivatalosan bejelentette, hogy felhagy az osztrák területen végzett fedett tevékenységgel, és jó szomszédi viszonyra törekszik a Monarchiával. 1910-ben Bécs és Belgrád hosszú huzakodás után egy kereskedelmi egyezményt is kidolgozott, amely véget vetett a kérdésben régóta fennálló osztrák–szerb feszültségnek. A gazdasági viszonyok javulását jól mutatja, hogy a szerb behozatal még abban az évben 24 százalékkal emelkedett. Az osztrák–magyar termékek ismét megjelentek a belgrádi üzletek polcain, és 1912-re a Monarchia újra Szerbia legfontosabb kereskedelmi partnere lett.⁹⁰ Pašić és az osztrák követ találkozási során mindkét fél kinyilvánította jó szándékát. A két ország kapcsolatát nehezítő feszélyezettséget azonban a jelek szerint nem lehetett eloszlatni. Szó volt arról, hogy Péter király Bécsbe utazik, a látogatásra azonban nem került sor; a szerb kormány az uralkodó betegségére való, eleinte még csak nem is mondvacsínált hivatkozással előbb Bécs helyett Budapestet javasolta a látogatás helyszínének, majd elhalasztotta, 1911 áprilisában pedig új időpont megjelölése nélkül elvetette a kezdeményezést. 1911 telén ugyanakkor Péter király – az osztrákok nagy bosszúságára – igen sikeres látogatást tett Párizsban; az eseménynek akkora jelentőséget tulajdonítottak, hogy a párizsi szerb követ visszatért Belgrádba az előkészületek megszervezésére. Az eredeti tervet, amely szerint a király útközben Bécset és Rómát is felkereste volna, elvetették. Az uralkodó november 16-án érkezett meg Párizsba; a Quay d'Orsay palotában szállásolták el, maga a köztársasági elnök köszöntötte, és kitüntették a külön erre az alkalomra készített aranyéremmel annak emlékére, hogy a király 1870-ben ifjú szerb száműzöttként és önkéntesként a franciák oldalán harcolt a poroszok ellen. Ugyanezen az estén a tiszteletére rendezett díszvacsorán Fallières elnök úr – az osztrákok roppant bosszúságára – azzal kezdte beszédét, hogy Pétert „minden szerbek királyaként” üdvözölte (a tágas meghatározásba ki nem mondottan beleértve azokat is, akik az Osztrák–Magyar Monarchia területén éltek), és úgy beszélt róla, mint arról a férfiúról, „aki országát és népét elvezeti a szabadságba”. A „láthatólag erősen felindult” Péter király válaszában kijelentette, hogy „ő és szerb testvérei szabadságharcukban számítanak Franciaország segítségére”.⁹¹

Közben a színpalak mögött további erőfeszítések történtek annak érdekében, hogy a szerbség számára visszaszerezzék Bosznia-Hercegovinát. A színleg tisztán kulturális szervezetté átalakult Narodna Odbrana hama-

rosan visszatért korábbi tevékenységéhez; 1909 után egyre számosabb leányszervezetei szinte elárasztották a célterületet. Az osztrákok – amennyire tudták – szemmel tartották a határokon átszivárgó szerb ügynökök kémtevékenységét. Jellemző példa a szerb hadsereg tartalékos hadnagya, bizonyos Dragomir Đorđević esete: „színészként” végzett kulturális tevékenységet Boszniában, s e mögül az álca mögül irányította szerb informátorok titkos hálózatát – 1910 októberében kapták el, amikor épp fegyveres kiképzésre ment vissza Szerbiába.⁹² Szerbiai osztrák megfigyelők kezdettől fogva tisztában voltak az Ujedinjenje ili smrt! jelenlétével is, noha eleinte nemigen tudták, mit tartsanak a belgrádi politikai színpad titokzatos, új jövővénye felől. Egy 1911. november 12-én kelt jelentésében az új belgrádi követ (Forgách utódja), ábránfalvi Ugron István figyelmeztette Bécset egy „feltehetően tisztis körökben létező szövetségre”, amely abban az időben említést nyert szerbiai sajtókommentárokból is. Ekkor még nem lehetett tudni a csoportról „semmi konkrétumot”, kivéve annyit, hogy Fekete Kéznek nevezi magát, és legfőbb törekvése, hogy olyan mértékű befolyást szerezzen, amekkorát az Obrenović-korszakban a hadsereg élvezett.

Ugron és az osztrák katonai attasé, Otto Gellinek további jelentései kissé árnyalják a képet. Ápísz jelölik meg az új hálózat vezéralakjaként, és céljai is pontosabban körvonalazódnak: „A mozgalom célja, hogy az egész országban mozdítsanak el hivatalából minden olyan személyt, aki Nagy-Szerbia eszméjének útjában áll”, és „olyasvalakit emeljenek trónra, aki kész a minden szerbek egyesítéséért folyó harc élére állni”.⁹³ A sajtóhírek, amelyek szerint a Fekete Kéz listát állított össze azokról a politikusokról, akiket a hivatalban lévő radikális párti kormány elleni államcsíny esetén ki kell végezni (noha ezeket alátámasztani látszott két kiemelkedő ellenzéki politikus 1911 őszén titokzatos körülmények között történt meggyilkolása), később hamisnak bizonyultak. Gellinek 1911. november 22-i jelentésének tanúsága szerint úgy tűnt, az összeesküvők törvényes eszközökkel kívánják eltávolítani „a szerbség belső ellenségeit”, hogy aztán „egyesült erővel fordulhassanak szembe a külső ellenségekkel”.⁹⁴

Az osztrákok eleinte meglepő egykedvűséggel szemlélték ezeket a fejleményeket. Szerbiában – állapította meg Gellinek – gyakorlatilag lehetetlen bármely szervezet működését sokáig titokban tartani, „mert hat összeesküvő közül egy bizonyosan besúgó”. Az összeesküvések nem számítottak újdonságnak a szerbeknél, úgyhogy a dolognak nagy jelentősége nemigen lehet.⁹⁵ A megfigyelők véleménye azonban megváltozott, amikor kezdtek rájönni, mekkora befolyást gyakorol a Fekete Kéz az államgépezet egyes

részeire. 1911 decemberében a katonai attasé arról számolt be, hogy a szerb hadügyminiszter leállította a mozgalom elleni nyomozást, „mert ellenkező esetben igen szerteágazó nehézségekkel kell szembenézni”. 1912 februárjának elején már azt állapította meg, hogy a hálózat félhivatalos jelleget nyert; a jelek szerint a kormány „teljes mértékben tájékozott [a Fekete Kéz] tagságát és tevékenységét illetően, s az a tény, hogy Stepanović hadügyminiszter, a szervezet nagy pártfogója a hivatalában maradt, jól mutatja növekvő politikai befolyását”.⁹⁶

1914 nyarára már összetettebb kép rajzolódott ki, s ennek megfelelően változott Ausztria magatartása is. Egyfelől világos volt, hogy az Ujedinjenje ili smrt! nem más, mint felforgató szervezet, amelytől tartanak, s amellyel élesen szemben állnak a Szerb Királyság hatóságai. Másfelől az is kétségtelen volt, hogy a szervezet nagyszerb céljait messzemenően támogatja mind az ország polgári vezetése, mind pedig a legszélesebb közvélemény. Voltak olyan időszakok, amikor a szervezet és az államigazgatás minden jel szerint teljes egyetértésben tevékenykedett. 1912 februárjában Ugron arra figyelmeztetett, hogy a szerb hatóságok együttműködhetnek „egy igen lelkes hazafias-katonatiszti mozgalommal”, amennyiben annak energiáit sikerül a belső felforgató tevékenység helyett Szerbia külső ellenségei felé irányítani.⁹⁷ Az irredenta *Pijemont* nyíltan hangoztatta a Habsburg-ellenes, ultranacionalista eszméket; miután magát a „nemzeti” célok képviselésével határozta meg, így – jegyezte meg Ugron – a Fekete Kéz erősen megnehezíti, hogy a szerb hatóságok fellépjenek ellene.⁹⁸ Röviden: az osztrákok tisztában voltak a Fekete Kéz befolyásának mértékével, és azzal is, hogy milyen szövevényes tényezők akadályozzák a Pašić-kormányt abban, hogy bármit tegyen ellene.

Ez az elemzés egészen 1914 nyaráig többé-kevésbé helyesnek bizonyult. Az osztrákok a lehető legszorosabb figyelemmel kísérték a hálózat növekedését az 1912-es és 1913-as balkáni háborúk során. 1914 januárjában az érdeklődés homlokterébe a királygyilkosok egyike, egy Vemić nevezetű tiszt került, aki arról volt hírhedt, hogy 1903 óta a táskájában hord egy kiszáradt húsdarabot, amit Draga királyné melléből vágott ki azon a június 11-i éjszakán. A második balkáni háború idején, 1913 októberében Vemićet katonai törvényszék elé állították, mert agyonlőtt egy szerb újoncot, aki nem elég gyorsan teljesítette a kapott parancsot. A kizárólag főtisztársaiból álló bíróság felmentette, ami hatalmas felzúdulást okozott a belgrádi sajtóban, és ügyének újratárgyalására a szerb legfelsőbb bíróság elé idézték Vemićet. Az ítélet azonban mindössze tíz hónap börtönbüntetés volt, de még ezt sem kellett letöltenie, mert a katonai vezetés közbenjárására 1913 decemberében

királyi kegyelmet kapott.⁹⁹ A tisztikar „a mai Szerbia meghatározó politikai tényezője” – írta 1914 májusában Gellinek. A szerb közéletben a „pretoriánus elem” illetén megerősödése növekvő fenyegetést jelentett Ausztria–Magyarországra nézve, minthogy „a tisztikar egyben a szélsőségesen osztrákkellenes, nagyszerb törekvések erődítménye is”.¹⁰⁰

Az elegy legrejtélyesebb összetevője Nikola Pašić volt, „Szerbia koronázatlan királya”. Az 1913–14-es évek politikai viharaiban tétlen maradt, és nem hagyta magát beleugratni a tisztikarral történő közvetlen összeütközésbe. A miniszterelnök – állapította meg 1914. május 21-én Gellinek – „a rá jellemző rugalmassággal” vette el az élet a Skupštinában minden támadó interpellációnak azzal, hogy szilárdan állította: a szerb kormány és a szerb tisztikar között minden fontos kérdésben „a legteljesebb a nézetazonosság”.¹⁰¹ Június 21-én, vagyis egy héttel a szarajevói merénylet előtt iktatott jelentésében Gellinek négy pontban összegezte a helyzetet. Az irányítás az összeesküvők kezébe került; a hatalom gyakorlatilag tehetetlen. A hadsereg továbbra is saját céljainak megvalósítására törekszik mind a kül-, mind a belpolitika területén. Az orosz nagykövet, Nyikolaj Hartwig még mindig rendkívüli befolyással bír Belgrádban. Mindazonáltal nem szabad azt gondolni, hogy Pašić már nem számottevő tényezője a szerbiai politikának; a férfi, aki három évtizeddel ezelőtt megalapította, és azóta is vezeti a „szélsőségesen oroszbarát” Radikális Pártot, a felsoroltak ellenére „gyakorlatilag mindenható”.¹⁰²

Rendkívül nehéz volt azonban közvetlen kapcsolatot találni Nikola Pašićcsal; egy 1913 őszi történet eset jól illusztrálja a helyzetet. Október 3-án a miniszterelnök előre megszervezett látogatást tett Bécsben. A dolog időszerű volt, mert Bécs és Belgrád viszonyát megterhelte bizonyos észak-albániai területek szerb megszállása. Az október 1-jén érkezett levélre, amelyben az Albániából való kivonulásra szólították fel Belgrádot, semmitmondó válasz érkezett. Pašić a nagykövete kíséretében több osztrák minisztert is felkeresett, köztük Berchtold külügyminisztert, aki ebéden fogadta, a magyar miniszterelnököt, Tisza Istvánt, Forgáchot, Bilińskit és másokat, a legfontosabb kérdést azonban nem vitatták meg a kellő alapos-sággal. Biliński, a Bosznia-Hercegovina tekintetében különleges hatáskörrel felruházott közös pénzügyminiszter emlékirataiban megemlíti, hogy Pašić kivételes ügyességet tanúsított a köntörfalazásban. Osztrák partnere kérdéseire „sziporkák és közhelyek” közepette csak olyasfajta banalitásokkal válaszolt, hogy „minden rendben lesz”. Bilińsky Berchtoldot is szemrehányásokkal illette, amiért nem szorongatta meg jobban a belgrádi vendéget.

Az „alacsony termetű, pátriárkaian hullámzó szakállú, lángoló pillantású és visszafogott modorú” Pašić zavarba ejtette az osztrák külügyminisztert szívélyes derűjével és jól kiszámított mellébeszélésével.¹⁰³ Első találkozójukon Berchtoldot annyira lefegyverezte Pašić meleg barátságossága, hogy amikor Albánia kérdésére került sor, egyszerűen nem tudta szóba hozni Ausztria nyomatékos ellenvetéseit a szerb megszállás kérdésében; a megbeszélést követő délután jött rá, hogy „elfelejtette” tájékoztatni Pašićot Ausztria határozott állásfoglalásáról. Úgy tervezte, hogy este hozza majd elő a dolgot, amikor a program szerint az Operába mennek, ám amikor némi késéssel a királyi páholyba érkezett, arról tájékoztatták, hogy Pašić már visszavonult szállodai lakosztályába, és feltehetően aludni tért. A miniszterelnök úr másnap reggel távozni is készült Bécsből; újabb találkozót már nem terveztek. Berchtold visszatért az irodájába, és az éjfél utáni órákat írással töltötte, levelét futár vitte a szállodába, hogy Pašić feltétlenül kézhez kapja, mielőtt elhagyja a várost. Minthogy azonban a szöveg németül, ráadásul Berchtold legendásan kisilabizálhatatlan ákombákomjaival íródott, a miniszterelnök úr képtelen volt elolvasni; állítólag még akkor sem igen értette, mit akar mondani Berchtold, amikor Belgrádban végre megfejtették a macskakaparást.¹⁰⁴ A levél tartalmáról az osztrák külügyminisztériumban sem volt sejtelve senkinek, mert Berchtoldnak eszébe sem jutott akár csak vázlatos másolatot is készíteni. Ebben a kis tévedések vígjátékában (feltéve hogy hinni lehet Bilińsky évtizedekkel későbbi visszaemlékezésének) kétségkívül része volt az osztrákok zavarodottságának és talán Berchtold már-már kínos félénkségének és visszafogottságának, de az eset igen jellemző Pašić hírhedt megfoghatatlanságára is.¹⁰⁵ És mindenekelőtt: jól mutatja azt a bénító feszélyezettséget, amely az első világháború előtti időkben az osztrák–szerb viszonyt jellemezte.

Az osztrákok által a merénylet előtti utolsó hónapok és hetek során Szerbiában szerzett megfigyelésekből meglehetősen részletes kép rajzolódik ki a felforgató erők tevékenységéről. Ellenséges kép, ennél fogva egyoldalú. A szerbiai események osztrák megfigyelői – részben tapasztalataik alapján, részben pusztá előítéletességből – negatív alapállásból ítélték meg a szerb politikai kultúrát és annak meghatározó alakjait. A belgrádi jelentésekben visszatérő motívum volt a rosszhiszeműség, az álnokság, a megbízhatatlanság, az őszintétlenség, az erőszak és az ingerültség. Feltűnően hiányoznak ugyanakkor a tüzetes elemzések a szerbiai osztrákkellenes csoportok és a Monarchia területén működő irredenta terroristák közötti együttműködésről. Lehetséges, hogy az Agram- és a Friedjung-tárgyalá-

sok kudarcra gátolta az osztrák hírszerzés munkáját ugyanúgy, ahogyan a Reagan-kormányzat idején az Irán–Kontra-botrány korlátozta egy időre az Egyesült Államok fedett hírszerzői tevékenységét.¹⁰⁶ Az osztrákok felismerték, hogy a Narodna Odbrana alá akarja aknázni Boszniában a Habsburg-uralmat, és aktivisták hálózatát működteti a Monarchia területén. Feltételezték, hogy a birodalmon belül minden szerb irredenta tevékenység a Belgrád központú hazafias hálózatok pánszerb propagandájában gyökerezik, ám nem látták át a Narodna Odbrana és a Fekete Kéz kapcsolatának valódi természetét. Mindazonáltal 1914 tavaszára már hiánytalanul kialakultak a legfontosabb vonatkoztatási pontok, amelyek az osztrákok gondolkodását és cselekvését a Szarajevó utáni időkben irányították.

HÉJÁK ÉS GALAMBOK

A balkáni háborúk tönkretették Ausztria biztonsági pozícióit a Balkán-félszigeten, miközben megnövelték és megerősítették Szerbiát. A királyság területe 80 százalékkal növekedett. A második balkáni háború során a Putnik tábornok parancsnoksága alatt álló szerb fegyveres erők figyelemre méltó fegyelmezettséget és kezdeményezőkézséget tanúsítottak. A Habsburg-kormányzat gyakran lekicsinylően beszélt a Belgrád jelentette katonai fenyegetésről; Aehrenthal egyszer beszédes metaforával az osztrák gyümölcsösbe almát csórni járó „csibész kölyöknék” nevezte Szerbiát – a balkáni háborúk után effajta komolytalanság már nem lett volna helyénvaló. A vezérkar 1912. november 9-én kelt jelentése a Szerbia katonai ütőerejének megdöbbentő növekedése fölötti meglepetésről beszél. Hála a francia kölcsönöknek, a vasúthálózat év eleje óta folyó fejlesztése, a fegyverzet és hadfelszerelés modernizálása és a frontvonalban harcoló egységek létszámának jelentős növelése ekkorra már félelmetes ellenfélle tette Szerbiát.¹⁰⁷ Ráadásul valószínű volt, hogy a szerb haderő tovább fog erősödni, hiszen a két balkáni háborúban meghódított területeken 1,6 millió ember élt. 1913 októberében kelt jelentésében a belgrádi katonai attasé, Otto Gellinek megállapította, hogy noha azonnali riasztásra nincs szükség, a királyság katonai erejét senkinek sem szabad alábecsülnie, s a Monarchia védelméhez szükséges számítások végzésekor a hadra fogott szerb egységeket az osztrákokéival azonos harcértékűnek kell tekinteni.¹⁰⁸

Az egyre romló balkáni biztonsági helyzetben szükséges válaszlelések kérdése megosztotta a bécsi döntéshozókat. Vajon Ausztria–Magyar-

országnak valamiféle megállapodásra kellene jutnia Szerbiával, vagy inkább a diplomácia eszközeivel igyekezzen féken tartani? Tanácsos lenne esetleg helyreállítani Szentpétervárral a romokban heverő viszonyt? Vagy éppen a katonai konfliktus hozná meg a megoldást? Nehéz volt egységes választ kidolgozni az Osztrák–Magyar Monarchia sokrétegű és sokvéleményű valóságában. A birodalom külügyi irányvonala az egymással laza, félhivatalos és folyamatosan változó kapcsolatban álló hatalmi központok kiterjedt szigetvilágában körvonalazódott, nem a hierarchia csúcsán álló zárt csoport alakította ki. Ilyen sziget volt a vezérkar vagy a trónörökös katonai irodája. A Ballhausplatzon székelő külügyminisztérium nyilvánvalóan kulcsszerepet játszott, noha csak egyfajta keret volt, amelyen belül az egymással szemben álló érdekcsoportok megküzdöttek a befolyásért. A dualista alkotmány előírta, hogy a birodalmi külpolitikai döntésekben a magyar miniszterelnökkel egyeztetni kell, a külügyi és belügyi problémák közötti sokszoros átfedések okán pedig más miniszterek és vezető köztisztviselők is igényt tartottak arra, hogy egyes kérdésekben figyelembe vegyék véleményüket – például a Bosznia és Hercegovina ügyeiben különleges hatáskörrel felruházott közös pénzügyminiszter, Leon Biliński, vagy a neki elvileg alárendelt Potiorek kormányzó, a boszniai *Landschef*, aki korántsem volt mindig azonos véleményen Bilińskivel. A rendszer oly mértékben nyitott volt, hogy még alacsonyabb rangú szereplők – diplomaták vagy a külügyminisztérium egyes osztályvezetői – is hozzájárulhattak az irányvonal alakításához azzal, hogy önálló kezdeményezéssel egyéni megítélésüket összefoglaló memorandumokat nyújtottak be, amelyek aztán hatással voltak a döntéshozó elit véleményére. Mindezek fölött pedig ott trónolt a császár, aki soha kétségbe nem vont jogával élve hagyhatta jóvá vagy vethette el a kialakított döntéseket. Szerepe azonban passzív volt, és nem kezdeményező; reagált vagy közvetített a politikai elit egymással laza kapcsolatban álló erőközpontjai által megfogalmazott javaslatok között.¹⁰⁹

E megdöbbentően polikratikus rendszer háttéréből három, különösen befolyásos férfiú alakja rajzolódik ki élesen: báró Franz Conrad von Hötzendorf császári és királyi tábornok, a trónörökös, Habsburg–Lotaringiai Ferenc Ferdinánd főherceg és Leopold von Berchtold gróf, 1912 óta a Monarchia külügyminisztere.

Conrad von Hötzendorf egyike volt a legkülönösebb figuráknak, akik magas katonai posztra jutottak a kora 20. századi Európában. 1906-ban, ötvennégy évesen lett vezérkari főnök, és egész pályafutása során azt val-

Leopold Berchtold gróf

lotta, hogy nyílt háborúban kell szembefordulni a Monarchia ellenségeivel. Könyörtelenül agresszív volt a birodalom külkapcsolatai tekintetében is. Mély és állandó kétség élt benne ugyanakkor saját alkalmassága felől, és gyakran játszadozott el a gondolattal, hogy lemond magas beosztásáról. Előkelő társaságban visszahúzódozó volt, szeretett magányosan kirándulni a hegyekben, és borongós hangulatú ceruzarajzokon örökítette meg a sötét fenyvesekkel borított meredélyeket. Önmaga alábecsülésére való hajlamát – főként felesége 1905-ben bekövetkezett halála után – időszakos depressziós rohamok súlyosbították. E zűrzavarban gyötrődve egy bécsi gyáripáros feleségével, Gina von Reininghausszal fenntartott gyengéd kapcsolatban keresett enyhülést.

A veszedelmes románc éles fényt vet személyiségére. A kapcsolat 1907-ben kezdődött egy bécsi díszvacsorán, ahol véletlenségből épp egymás mellett ültek. Körülbelül egy héttel később Conrad von Hötzendorf megjelent Reininghausék operngassei házában, és bejelentette az úrnőnek: „Rettenetesen beleszerettem magába, és nem tudok másra gondolni, mint hogy hozzám kell jönnie feleségül.” Az elképedt asszony azt válaszolta, hogy a dolgról szó sem lehet, hiszen ő „hétszeresen is elkötelezett” – a férje

Conrad von Hötzendorf

és hat gyermekük iránt. „Soha nem adom fel – mondta erre a tábornok –, ez a vágy lesz vezérő csillagom.”¹¹⁰ Egy-két nap múlva egy segédtsízt állított be a Reininghaus-házba, és tapintatosan megkérte Ginát, hogy a vezérkari főnök úr ingatag lelkiállapotára való tekintettel kétszer is gondolja meg, mielőtt végleg megfosztja őt az utolsó reménysugártól. Nyolc nappal később maga Conrad is megjelent, és közölte, hogy ha az asszony határozottan és véglegesen elutasítja, lemond vezérkari főnöki posztjáról, és távozik a közéletből. Végül megállapodásra jutottak: Gina a belátható jövőben családjával marad, ám ha valaha is alkalma nyílik elválni a férjétől, nem feledkezik meg Conradról. A vezérkari főnök vakmerő nyitólépése – az udvarlás művészetének támadó változata – sikeresnek bizonyult.

Gina ezután még nyolc évig a férje mellett maradt. Hogy pontosan mikor kezdett szerelmi viszonyt Conraddal, nem tudható. A férj, Hans von Reininghaus mindenesetre békésen viselte szarvait – gazdag üzletember lévén bőven talált mást, akivel szórakozhatott, a vezérkari főnökkel való csiklandós kapcsolat ráadásul zsíros katonai megrendeléseket fialt. Conrad akkor látogathatta szív szerelmét, amikor csak akarta. Szerelmes leveleket is írt, olykor napjában többet, ám mivel kockázatos lett volna eljuttatnia

őket a címzetthez, szépen összegyűjtötte mindet egy albumba, amelynek ezt a címet adta: *Szenvedéseim naplója*. A kötet néhány napi hírfoszlánytól eltekintve nagyjából nem is szól másról, mint hogy Gina Conrad egyetlen boldogsága, hogy lelke csak akkor emelkedik fel a reményvesztettség tengeréből, ha rá gondol, hogy sorsa az asszony kezében van – és így tovább. 1907 és 1915 között több mint háromezer levelet írt, némelyik hatvan oldalnál is hosszabbra sikerült. Gina csak lovagja halála után tudta meg, hogy az album egyáltalán létezik.¹¹¹

Ennek a szerelemnek a jelentőségét nehéz lenne túlértékelni, hiszen ez volt Conrad életének tengelye 1907-től egészen a háború kitöréséig, és háttérbe szorított minden mást, beleértve az elébe kerülő katonai és politikai kérdéseket is. A megszállottsággal határos szenvedély részben megmagyarázza Conrad pályafutásának néhány jellegzetességét: például azt, hogy szélsőséges vélemények és nézetek képviselésével bármikor kész volt kockáztatni szakmai tekintélyét, vagy hogy jószérivel hiányzott belőle a megszegyenüléstől, hitelvesztéstől való félelem. Talán még a háborút is úgy tekintette, mint lehetőséget arra, hogy újabb érdemeket szerezzen, amelyek Ginához segítik közelebb. Úgy hitte, csak mint a háború diadalmas hőse söpörheti félre a társadalmi akadályokat, hányhat fittyet a megbotránkozásnak és vehet feleségül egy közismert, elvált asszonyt. Egyik feladatlan szerelmes levelében arról ábrándozott, hogy majd ha a győzelem babérjával tér vissza a balkáni háborúból, szélnek eresztheti végre az óvatosságot, és feleségül veheti Ginát.¹¹² Az ebben az időben róla készült fényképfelvételek férfias, ápolt, fiatalos megjelenését kínosan őrző embert mutatnak. A bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött magánjellegű iratai között ott vannak a napilapokból kiollózott, ráncatlanítókrémeket kínáló hirdetések is. Röviden: Conrad az európai fin-de-siècle világára oly jellemző, merev és feszült férfitípus mintapéldánya volt.

A Habsburg Birodalomra leskelődő geopolitikai veszélyeket ugyanazal a rögeszmés eltökéltséggel élte meg, mint szerelmi megpróbáltatásait. Még az 1914 előtti európai katonai vezetők közül is kitűnt szokatlan agresszivitásával. Gyakorlatilag minden diplomáciai kihívásra egyetlen válasza volt: háború! – s e tekintetben jószérivel semmit sem változott 1906 és 1914 között. Ismételten javasolta megelőző jellegű háború indítását Szerbia, Montenegró, Oroszország, Románia, de még a hűtlen szövetséges és balkáni rivális, Olaszország ellen is.¹¹³ Véleményét nyíltan hangoztatta, és közzé is tette olyan lapokban, mint például a vezérkarhoz köztudottan közel álló *Militärische Rundschau*.¹¹⁴ Büszke volt meggyőződésének ren-

díthetetlenségére, amit a férfias keménység és állhatatosság jelének tekintett. „Azt az álláspontot hangoztatom, ami mellett mindig is kitartottam” – mondta és írta gyakran kollégáihoz és a miniszterekhez intézett leveleiben és jelentéseiben. Kedvelte a nyers, kötekedő és fennhéjázó modort, ami szerfölött bosszantotta feljebbvalóit és munkatársait. 1912-ben, amikor gyengéd kapcsolatuk már nyílt titok volt, Gina egy ízben felvetette, hogy Conrad jobban ki tudna jönni az öreg császárral, ha kedvesebben beszélne vele, és „nem akarná mindig lehengerelni”.¹¹⁵

Conrad ellenséget látott mindenfelé, de a legfőbb megszállottsága Szerbia volt. Egy 1907 vége felé összeállított emlékeztetőben az ország lerohanását és bekebelezését javasolta, mert megítélése szerint Szerbia „állandó táptalaja azoknak a törekvéseknek és mesterkedéseknek, amelyek célja a délszláv területek elszakítása [a birodalomtól]”.¹¹⁶ 1908–1909-ben, az annexió által előidézett válság tetőfokán többször is megelőző jellegű háború indítását javasolta Szerbia ellen. „Büntett – mondta 1909 tavaszán Ginának –, hogy semmit sem teszünk. A Szerbia elleni háború megmenthetné a Monarchiát. Néhány év múlva keservesen fogjuk bánni ezt a mulasztást, és engem fognak majd kiválasztani arra, hogy hordozzam a teljes felelősséget, és fenékig ürítsem a keserű poharat.”¹¹⁷ Meg akarta támadni Szerbiát a balkáni háborús válság idején, 1912–13-ban is. Az 1913-as évben nem kevesebb mint huszonöt alkalommal indítványozta a támadást.¹¹⁸ A fegyveres összecsapás megszállott keresése mögött egyfajta szociáldarwinista világszemlélet bújt meg, amely szerint a felsőbbbségért folytatott versengés és küzdelem az államok politikai életének elkerülhetetlen jelensége. Conrad nem volt rasszista szemléletű (bár kétségkívül nem egy fiatal osztrák katonatiszt akadott, aki már ekkor előre látta a germán és szláv népek közötti összecsapást); inkább afféle marcona hobbesiánus, aki hitte, hogy az államok az összes többi állam elleni örök harcban keresik saját biztonságukat.¹¹⁹

A balkáni háborúk kitöréséig Conrad sürgetőzése lármásabb volt, mint amilyen hatékony. Nézeteinek sziklaszilárdsága az ország polgári vezetőinek szemében éppen hogy aláaknázták hitelességüket. Ferenc József császár 1908-ban simán elutasította a Szerbia elleni megelőző háború gondolatát. Aehrenthal sem volt fogékony az érvekre, és egyre ingerültebben fogadta, hogy a vezérkari főnök bele próbál avatkozni a politika alakításának folyamatába. 1911 októberére, amikor Conrad Olaszország ellen akart háborút indítani, Aehrenthalnak elege lett, és hivatalos panaszt nyújtott be a császárhoz. Conrad – írta – „háborús pártot” hozott létre a tábornoki

karon belül. Ha ezt a fejleményt nem sikerül kézben tartani, „akár a Monarchia politikai cselekvőképességét is megbéníthatja”.¹²⁰ A robbanás november 15-én, egy viharosra sikeredett császári kihallgatáson következett be. Ferenc József császár egyszerre csak torkig lett rakoncátlan vezérkari főnökével, és Schönbrunnba rendelte egy alapos fejmosásra. „Az örökös támadások Aehrenthal ellen, az állandó piszkálódás... megtiltom! – mondta Conradnak. – Ez a folytonos akadékoskodás Olaszországgal meg a Balkánnal, ez ellenem irányul. A politikát – azt én csinálom! És az én politikám a béke politikája. Ezt mindenkinek tudomásul kell vennie!”¹²¹ Érdeemes odafigyelnünk erre a kis összecsapásra a császár és vezérkari főnöke között. Ilyesmi Conrad elődjeinél még teljességgel elképzelhetetlen lett volna.¹²² A változás azt jelzi, hogy a Habsburg kormányzati gépezet alkotóelemei eltávolodtak egymástól, részleges önállóságra tettek szert, s ez súlyosan megnehezítette a döntéshozatal folyamatát. Conradot nemigen hatotta meg a császári pirongatás, mindjárt hozzá is látott egy csattanós válasz megfogalmazásához, az uralkodó azonban elmozdította posztjáról, mielőtt még benyújthatta volna. Leváltását 1911. december 2-án jelentették be.¹²³

Ferenc Ferdinánd főherceg

Személyének és háborús politikájának legállhatatosabb és legbefolyásosabb ellenfele a trónörökös Ferenc Ferdinánd volt, az a férfiú, akinek szarajevói meggyilkolása kirobbantotta az 1914. júliusi válságot. Ferenc Ferdinánd bonyolult, de alapvető fontosságú szerepet játszott a birodalom irányításában. Az udvarban elszigetelt, magányos figura volt, s hűvös az uralkodóval való kapcsolata is. Csak azért lett ő a trónörökös, mert a császár fia, Rudolf főherceg 1889 januárjában öngyilkosságot követett el. Tehetséges és borongós természetű fiának emléke kétségkívül beárnyékolta a császár érzéseit a helyébe lépő nyers és lendületes férfi iránt. Ferenc József csak teljes öt évvel fia halála után volt hajlandó Ferenc Ferdinándot nevezni meg valószínű örököséként, s a főherceg további két év múlva, 1896-ban lett ténylegesen kijelölt trónörökös. A császár azonban még ez után is sértő leereszkedéssel kezelte unokaöccsét; beszélték, hogy a császári kihallgatásokon a főherceg úgy reszketett az uralkodó előtt, mint az igazgatói irodába berendelt iskolás fiú.

Kapcsolatukat tovább terhelte a botrány, amit az váltott ki, hogy Ferenc Ferdinánd 1900 júliusában a császár és az egész királyi család akaratával szembeszegülve szerelmi házasságot kötött egy cseh nemesasszonnyal. Chotek Zsófia, Chotkova és Wognin grófnője előkelő cseh család sarja volt, de nem eléggé kékvérű ahhoz, hogy megfelelt volna a Habsburg-ház szigorú elvárásainak. Ferenc Ferdinánd hosszú és keserves küzdelmet folytatott; érsekek és miniszterek, végül pedig II. Vilmos német császár és XIII. Leó pápa támogatását is megszerezte, hogy elnyerje a házasságkötéshez szükséges engedélyt. Ferenc József végül beadta a derekát, de a pár 1914-ben Szarajevóban történt meggyilkolásáig egyetlen percre sem szűnt meg helyteleníteni a *mésalliance*-t.¹²⁴ A trónörökösnek esküt kellett tennie, amellyel a házasságából születendő gyermekeit kizárta a trónutódlásból. A párnak az esküvő után is el kellett tűrnie a dinasztia életének csaknem minden mozzanatát szigorúan szabályozó udvari protokoll megalkotó különbségtételét. Zsófia még a főhercegné címet sem viselhette; először csak hercegnő, később pedig Hohenberg hercegnője lett. Nem foglalt helyet férje mellett az Operaház királyi páholyában, az udvari estélyeken és az aranykerekű császári hintóban sem. Legtöbbet a császári kamarástól, Montenuovo hercegtől, Napóleon egyik asszonyának törvénytelen fiától kellett elszenvednie, aki minden adódó alkalommal az utolsó betűig betartatta az udvari etikett előírásait.

1906 után, amikor a császár a hadsereg felügyelőjévé nevezte ki, Ferenc Ferdinánd elégtételt vett az éveken át tartó elszigeteltségért, és

saját erőközpontot épített ki a kettős monarchia foszladozó közigazgatási rendszerében. Amellett, hogy kinevezett néhány kulcsfigurát (Aehrenhalt, Conradot és másokat), kiterjesztette az Alsó Belvedere-kastélyban lévő lakosztálya közelében székelő katonai kancellária tevékenységét. A katonai iroda vezetője, a tehetséges Alexander Brosch von Aarenau őrnagy szigorú felügyelete alatt átszervezte a hivatalt; a színleg továbbra is katonai hírközlési rendszerként működő hálózatot hatékony politikai hírszerzési szervezetté formálta, a Belvedere-ből irányított vele szövetséges újságírók csapata fáradozott a főherceg eszméinek terjesztésén, ostromozta politikai ellenfeleit, és igyekezett irányítani a közügyekről folyó viták alakulását. E kancellária évi tízezer levél feldolgozása révén egyfajta „agytrösztte” nőtte ki magát, olyan erőközponttá a rendszeren belül, amit egyesek afféle árnyékkormányának tekintettek.¹²⁵ És mint minden agytrösztnek, ennek a működésének is megvoltak a maga fő csapásirányai. Egy belső vizsgálat kimutatta, hogy a fő politikai cél nem volt más, mint elejét venni „mindennemű szerencsétlenségnek”, ami siettethetné a Habsburg Birodalom „nemzeti föderációk szerinti feldarabolódását”.¹²⁶

A feldarabolódás miatti nyugtalanság mögött a birodalom keleti felét irányító magyar politikai ellittel szembeni, mélyen gyökerező ellenszenv húzódott.¹²⁷ A főherceg és tanácsadói nyíltan bíralták a dualista rendszert, amelyet azután alakítottak ki, hogy Ausztria 1866-ban vereséget szenvedett a poroszoktól. A rendszernek Ferenc Ferdinánd szerint volt egy végzetes hibája: hatalmat adott a pökhendi és illojális magyar nemesség kezébe, ugyanakkor a birodalom másik kilenc, hivatalosan elismert nemzetiségét peremhelyzetbe kényszerítette és elidegenítette. Miután embeireivel berendezte főhadiszállását az Alsó Belvedere-kastélyban, Brosch von Aarenau őrnagy megszervezett egy nem magyar értelmiségiekből és szakértőkből álló hálózatot, s a trónörökös katonai kancelláriája a Magyar Királyság elnyomó politikájával szembeni szláv és román ellenállás afféle támaszpontja lett.¹²⁸

A főherceg nem csinált titkot abból, hogy trónra lépése után át kívánja szervezni a birodalom belső rendjét. Fő célja az volt, hogy a Monarchia keleti részében megtörje, vagy legalábbis gyengítse a magyarok egyeduralmát. Egy ideig a szláv tényezőt akarta erősíteni azáltal, hogy létrehoz a Monarchián belül egy horvát (vagyis katolikus) irányítású „Jugoszláviát” – ez az elképzelése támasztott oly keserű haragot és gyűlöletet ortodox hitű szerb ellenségeiben. 1914-re azonban a jelek szerint elvetette ezt a tervet egy jóval távlatosabb másik kedvéért, amely szerint a birodalomból

fokozatosan létrejött volna egy tizenöt, köztük jó néhány szláv többségű tagállamból álló Nagy-ausztriai Egyesült Államok.¹²⁹

A főherceg és tanácsadói azt remélték, hogy a magyarok hatalmi helyzetének gyengítésével megerősítik a Habsburg-dinasztiát, s egyúttal viszszaeszerzik a kisebb nemzetiségek rokonszenvét. Bármit is tartunk erről az elképzelésről – a magyarok bizonyára nem voltak elragadtatva tőle –, annyit világosan mutat, hogy a főherceg alapvetően újszerű terveket dédelgetett, s trónra lépése véget vetett volna annak az ügyetlenkedésnek és bizonytalankodásnak, ami az 1914 előtti évtizedekben megbénította az osztrák politikát. Az is egyértelmű, hogy a trónörökös az uralkodó közvetlen politikai ellenfele volt. A császár nem tűrt semmiféle „babrálast” az 1867-es dualista kiegyezéssel, amelyet úgy tekintett, mint uralkodása kezdeti korszakának legidőtállóbb eredményét.

Ferenc Ferdinánd belső reformprogramjának jelentős hatása volt külpolitikai elképzeléseire is. Úgy tartotta, hogy a Monarchia szerkezeti gyengesége és a gyökeres belpolitikai reform ebből következő szükségessége lehetetlenné teszi a konfliktushoz vezető külpolitikát. A trónörökös tehát eltökélt ellenzője volt Conrad agresszív kalandor kezdeményezéseinek. A látszatok kaján alakulása volt, hogy Ferenc Ferdinánd mint a hadsereg felügyelője nem egy, formailag alkalmasabb tiszt mellőzésével maga helyezte a vezérkari főnöki posztra Conradot; talán ez volt az oka annak, hogy általában – és tévesen – őt tekintették a háborúpárti politikai csoportosulás vezetőjének. A két férfi amúgy néhány dologban azonos véleményen volt: a nemzetiségek egyenlő kezelésében és abban, hogy nyugalmazni kell az idős főtisztakat, akik feltehetően már csak csalódást okoznának egy esetleges háborúban.¹³⁰ Ferenc Ferdinánd személy szerint még kedvelte is Conradot, részben azért, mert a vezérkari főnök tiszteletet és rokonszenvet tanúsított a felesége, Chotek Zsófia iránt (a trónörökös hajlamos volt aszerint megítélni az embereket, hogy miként viszonyulnak a házasságkötéséhez, Conradnak pedig nyilvánvaló okokból semminemű kifogása nem volt a főherceg szokatlan választása ellen). Diplomáciai és biztonsági kérdésekben azonban a két férfi meggyőződése nem is állhatott volna távolabb egymástól.

Conrad egyedül a hadviselés eszközének tekintette a hadsereget, és teljes odaadással arra törekedett, hogy minél hatékonyabban modernizálja, és felkészítse a következő fegyveres összecsapás valóságos körülményeire. Vele szemben Ferenc Ferdinánd úgy tartotta, hogy a haderő mindenekelőtt a belbiztonság védelmezője; híve volt a haditengerészet fejlesztésé-

nek. Az volt a szándéka, hogy az adriai térségben hatalmas hadihajók flottájával biztosítja az osztrák erőfölényt, míg Conradnak a flottáról az volt a véleménye, hogy a rá költött pénzt sokkal hatékonyabb lenne a hadsereg fejlesztésére fordítani. „A legnagyobb tengeri győzelem – mondta egyszer a főhercegnek – sem ellensúlyozhat egy szárazföldi vereséget.”¹³¹ Conraddal ellentétben Ferenc Ferdinánd ellenezte Bosznia annektálását. „Ami engem illet – jegyezte meg 1908 augusztusában Aehrenthalnak –, mostani nyomorúságos belső helyzetünkben ellene vagyok minden efféle erőjátszmának.”¹³² Az annexió következtében Szerbiában fellángolt felháborodás láttán október derekán arra intette Aehrenthalt, hogy ne engedje fegyveres konfliktussá mérgesedni a válsághelyzetet: „Semmit sem nyernénk vele, és nagyon úgy fest, hogy ezek az Angliából és talán Olaszországból uszított varangyok bele akarnak rántani minket egy elhamarkodott katonai vállalkozásba.”¹³³ „Az egészen rendjén való lenne – mondta bizalmasan Broschnak –, hogy egy kicsit elpáholjuk a szerbeket meg a montenegróiakat, de mi haszna az efféle olcsó babérnak, ha miatta belehajszoljuk a birodalmat egy európai arányú, két- vagy háromfrontos konfliktusba, amelynek megvívására már képtelen?” Conradot – figyelmeztetett – féken kell tartani. A nyílt szakítás 1911 decemberében következett be, amikor Conrad követelte, hogy Ausztria–Magyarország ragadja meg a líbiai háború által kínált alkalmat Olaszország megtámadására. Ez volt az utolsó csepp a pohárban; a főherceg elfordult tőle, és a császár még ugyanebben a hónapban leváltotta.¹³⁴

Ferenc Ferdinánd legbefolyásosabb szövetségese az új külügyminiszter, Berchtold gróf volt – teljes nevén Leopold Anton Johann Sigismund Josef Korsinus Ferdinand Berchtold von und zu Ungarschütz, Fräutling und Püllütz. Rendkívül gazdag és kifinomult ízlésű nemesember, annak a földbirtokos osztálynak előkelő, városi képviselője, amely még mindig uralta az osztrák államigazgatás legmagasabb szintjeit. Óvatos volt, már-már félnék, távolról sem afféle ösztönösen cselekvő politikus. Legjobban a képzőművészetért, az irodalomért és a lóversenyért lelkesedett, s mindháromnak olyan hevülettel hódolt is, amennyire csak irdatlan vagyona lehetővé tette. A diplomáciai pályához való hajlandósága mögött sokkal inkább a császár és Aehrenthal iránti személyes hűsége és rokonszenve állt, semmint a hatalom vagy a hírnév utáni áhítozás. Az egyre magasabb rangot és nagyobb felelősséget jelentő posztoktól való idegenkedése tökéletesen őszinte volt.

A közszolgálatból a külügyminisztériumhoz kerülve Berchtold szolgálatot teljesített a párizsi és a londoni nagykövetségeken, majd 1903-ban

Szentpétervárra került. Itt szoros barátja és szövetségese lett Aehrenthalnak, aki 1899 óta volt a Monarchia oroszországi nagykövete. Berchtold, az osztrák–orosz jó viszony lelkes támogatója örömet lelte szentpétervári megbízatásában; hitte, hogy a két országnak a konfliktussal fenyegető területeken, például a Balkánon való együttműködésen alapuló, kiegyensúlyozott kapcsolata létfontosságú mind a birodalom biztonsága, mind Európa békéje szempontjából. Nagy hivatásbeli sikerének tartotta, hogy Aehrenthal munkatársaként szerepet játszhatott a két nagyhatalom közötti baráti viszony megszilárdításában. Amikor Aehrenthal hazautazott, Berchtold boldogan fogadta el a nagyköveti megbízatást annak megnyugtató tudatában, hogy az osztrák–orosz kapcsolatról vallott nézetei teljességgel azonosak Bécs új külügyminiszterével.¹³⁵

Nagy megrázkódtatás volt számára, amikor 1908-ban hirtelen igencsak hűvösre fordult a két ország kapcsolata. Az új hivatalában eltöltött első másfél év viszonylag zökkenőmentesen telt annak ellenére, hogy Izvolszkij fokozatosan távolodott az Ausztriával való barátságtól az 1907-es új angol–orosz megállapodásban körvonalazott kontinentális stratégiai elképzelések felé.¹³⁶ A Bosznia annektálása nyomán támadt válság azonban elvágott minden lehetőséget az orosz külügyminiszterrel való együttműködésre, és meghiúsította a közeledés politikáját, aminek reményében Berchtold elfogadta a nagyköveti kinevezést. A gróf mélységesen fájlalta, hogy Aehrenthal az osztrák–magyar presztízs érdekében hajlandó kockáztatni az oroszok jóindulatát, a külügyminiszterhez 1908. november 18-án írt levelében burkoltan bírálta is volt mentora politikáját. „A pánszláv befolyásoltágú orosz nemzeti érzület egészségtelen felerősödésének következtében – írta – az általunk újabban képviselt aktív Balkánpolitika folytatása elkerülhetetlenül tovább fogja rontani Oroszországgal való kapcsolatunkat.” Az események „rendkívül megnehezítették” szentpétervári munkáját. Valaki más talán képes lenne a megfelelő személyes vonzerővel és emberi melegséggel helyreállítani a jó viszonyt, de „a szerény tehetséggel megáldott magamfajta ember számára olyan feladat ez, mint a kör négyszögesítése”. Levelét azzal a kéréssel zárta, hogy hívják vissza posztjáról, mielőtt a helyzet visszatér a normális kerékvágásba.¹³⁷

Berchtold 1911 áprilisáig maradt Szentpétervárott, de egyre gyötrelmesebb tehernek érezte nagyköveti feladatait. Mindinkább taszította és lehangozta a hivalkodó gazdagság, ami oly jellemző volt a kora 20. századi orosz főváros oligarcháinak mindennapjaira. 1910. január 20-án részt vett a Tekla Orlova-Davidova grófnő palotájában rendezett káprázatos

bálon (az épületet maga Boulanger tervezte Versailles mintájára), ahol a bálterem és a galériák mennyezetét is friss vágott virágokból fonták; iszonyatos költséggel szállították őket a francia Riviéráról egyenesen az orosz télbe, s ez a képtelen pazarlás visszatetsző volt még a dúsgazdag műértő és lóversenybolond Berchtoldnak is.¹³⁸ Megkönnyebbüléssel hagyta el Szentpétervárt és tért vissza buchlaui birtokára. Tíz hónapja adatott a fel-frissülésre: 1912. február 19-én aztán a császár Bécsbe rendelte, és kinevezte az elhunyt Aehrenthal utódjává, a birodalom külügyminiszterévé.

Berchtold azzal az őszinte szándékkal foglalta el új posztját, hogy rendbe hozza az Oroszországgal való kapcsolatot – voltaképpen azért kapta a miniszteri kinevezést, mert a császár maga is hitte, hogy képes ezt a célt megvalósítani.¹³⁹ A megbékélésre való törekvést támogatta Ausztria új szentpétervári nagykövete, Douglas Thurn gróf is, és Berchtold hamarosan felismerte, hogy befolyásos szövetségesre talált Ferenc Ferdinándban, aki haladéktalanul felkereste az új külügyminisztert, tanácsokkal árasztotta el, biztosította abbéli meggyőződéséről, hogy sokkal jobban fogja ellátni hivatalát, mint „rémes elődjei, Goluchowski és Aehrenthal” – és támogatni fogja a balkáni enyhülési politikát.¹⁴⁰ Pillanatnyilag még nem volt világos, mit lehetne tenni annak érdekében, hogy Oroszországgal rendbe hozzák a viszonyt. Nyikolaj Hartwig nemcsak a szerbek ultranacionalizmusát, de a Monarchia területén végzett irredenta izgatást is támogatta, s ami a legfontosabb volt – és még az osztrákok sem tudtak róla: orosz ügynökök már keményen dolgoztak egy Törökországgal és Ausztriával szemben ellenséges Balkáni Liga létrehozásán. A közös külügyminisztérium új vezetése azonban kész volt az eszmecserére. Programja – amint Berchtold 1912. április 30-án a magyar küldöttek tudomására hozta – „a béke és a stabilitás politikája; megőrizni azt, ami van, és elkerülni mindennemű bonyodalmat és megrázkódtatást”.¹⁴¹

A balkáni háborúk a végsőkig próbára tették ezt az elkötelezettséget. A legfőbb tét Albánia volt. Az osztrákok továbbra is kitartottak a független Albánia létrehozásának szándéka mellett abban a reményben, hogy a leendő ország Ausztria csatlós állama lesz. A szerb kormánynak azonban eltökélt szándéka volt az országot az adriai partvidékkel összekötő korridor megszerzése. Az 1912-es és 1913-as balkáni konfliktusok során az Észak-Albánia elleni ismételt szerb támadások nemzetközi válságok sorozatát robbantották ki, s az eredmény az osztrák–szerb viszony jelentős megromlása volt. Ausztria hajlandósága a szerbek követeléseinak teljesítésére (vagy akár csak komolyan vételére) szertefoszlott, Szerbia pedig

az új területek megszerzésén felbátorodva egyre fenyegetőbben lépett fel érdekei védelmében.

Ausztria rosszallással figyelte Belgrád győzedelmes menetelését, s ellenszenve egyre megalapozottabbnak látszott, amikor 1913 őszén baljós hírek kezdtek érkezni a szerb erők által megszállt területekről. Jehlitschka, a szkopjei osztrák főkonzul 1913 októberében a helyi lakosság ellen elkövetett kegyetlenkedésről tett jelentéseket; az egyikben arról számolt be, hogy tíz falucskát leromboltak, lakóikat pedig egy szálíg lemészárolták. A férfiakat kihajtották a falvakból és agyonlőtték őket, aztán felgyújtották a házakat, és bajonettel öldösték le a lángok közül menekülő asszonyokat és gyermekeket. Általában – így a főkonzul – a tisztek lödözték agyon a férfiakat, míg a bajonettes mészárlást a besorozott katonákra bízta. Néhány helyen, például Gostivarban az albánok fellázadtak a szerb megszállók ellen; egy forrás beszámol arról, amit a szerb csapatok a városka bevétele után műveltek. Vagy háromszáz muszlim lakost, akik nem is vettek részt a felkelésben, éjszaka húsz-harminc fős csoportokban kihajtottak a városból, és puskatussal meg szuronnyal verték agyon vagy döfték le őket (a lövésekre felébredtek volna a városbeliek), aztán egy előre megásott, mély árokba hányták a holttesteket. Jehlitschka megjegyzi, hogy ezek az akciók nem a kegyetlenkedés spontán esetei voltak, hanem „hidegvérrel és módszeresen, a jelek szerint felsőbb utasításra végrehajtott megsemmisítési műveletek”.¹⁴²

Ezek a hírek, amelyek összhangban álltak a térségben tevékenykedő brit adatközlők jelentéseivel, nyilvánvalóan befolyásolták az osztrák politikai vezetés hozzáállását és elképzeléseit. 1914 májusában a bécsi szerb követ, Jovanović azt állította, hogy még a francia nagykövet is szemrehányást tett neki a szerbeknek az újonnan megszerzett tartományokban tanúsított viselkedése miatt. Hasonló kifogások érkeztek görög, török, bolgár és albán kollégáitól, és attól lehetett tartani, hogy Szerbia hírnevének rohamos romlása „igen súlyos következményekkel járhat”.¹⁴³ Pašić és minisztereinek semmitmondó és megfoghatatlan tagadása csak erősítette azt a benyomást, hogy a szerb kormány vagy maga pártolja a rémtetteket, vagy egyszerűen semmit sem kíván tenni kivizsgálásuk, netán megakadályozásuk érdekében. A Monarchia belgrádi követe csak megmosolyogni tudta az osztrák lapok cikkeit, amelyek azt tanácsolták a szerb kormánynak, hogy bánjon kíméletesen a kisebbségekkel, és inkább egyfajta békéltető politikai irányvonal érvényesítésével próbálja megnyerni őket. Az ilyen tanácsokat – írta egyik levelében Berchtoldnak – a civilizált országokban

bizonyára megszívlelik, Szerbia azonban olyan állam, ahol „rendszerre vált a gyilkosság és a mészárlás”.¹⁴⁴ A jelentéseknek az osztrák politikai irányvonalra gyakorolt hatását nehéz felbecsülni, de aligha lepték meg azokat, akik már magukévá tették a Szerbiáról és a szerbekről alkotott, otrombán sztereotip elképzeléseket. Annyi bizonyos, hogy Bécs szemében csak még nyilvánvalóbbá tették a szerb terjeszkedés politikai jogosulatlanságát és törvénytelenységét.

1914 tavaszán és nyarán mindennek ellenére nem látszott valószínűnek, hogy tényleges háború törhet ki Ausztria és Szerbia között. Belgrádban az év tavaszán viszonylagos nyugalom honolt, a balkáni háborúkat követő jóllakott kimerültség hangulata. Az újonnan megszerzett területeken uralkodó bizonytalanság és a polgári-katonai válság, ami májusban rázta meg az országot, okot adott a reményre, hogy a kormány a belátható jövőben a belföldi helyzet megszilárdítására fordítja a figyelmét. A belgrádi osztrák–magyar követ, Giesl báró 1914. május 24-én kelt jelentésében arról írt, hogy noha az albán határ mentén továbbra is jelentős létszámú szerb csapatok állomásoznak, újabb benyomulásokra a jelek szerint nem kell számítani.¹⁴⁵ Három héttel később, június 16-án hasonlóan biztató képet festett a belgrádi katonai attasé, Gellinek jelentése is. Igaz, a szabadságos tiszteket visszahívták állomáshelyükre, a tartalékosokat felszólították, hogy ne hagyják el lakhelyüket, a hadsereget pedig a legmagasabb szintű készenlétségbe helyezték, de Ausztria–Magyarországgal vagy Albániával szemben ellenséges szándéknak semmi jele sem mutatkozott.¹⁴⁶ A déli fronton minden csendes volt.

Arra sem utalt semmi, hogy Ausztria háborút fontolgatna. Június elején Berchtold arra utasította a külügyminisztérium egyik osztályvezetőjét, Franz Matscheko bárót, hogy készítsen el egy titkos nyilatkozattervezetet, amely körvonalazza a Monarchia Balkánnal kapcsolatos álláspontját, és megoldásokra is javaslatot tesz. A Forgách és Berchtold közreműködésével elkészült, és a külügyminiszternek június 24-én átadott Matscheko-memorandum az általunk ismert legvilágosabb összefoglalója mindannak, amit Bécs 1914 nyarán gondolt és tervezett. Nem üdítő olvasmány. Matscheko mindössze két örvendetes mozzanatot fedez fel a balkáni fejlemények között: az Ausztria–Magyarország és „az orosz hipnózisból végre felébredt” Bulgária megbékélését, valamint egy független Albánia létrejöttét.¹⁴⁷ (Ez az Albánia nem volt a sikeres államépítés mintaképe; zűrzavar és törvénytelenység uralta, és szinte minden albán egyetértett abban, hogy az országban külső segítség nélkül nem lehet rendet teremteni.¹⁴⁸)

E kettőn kívül minden más fejlemény kedvezőtlen volt. A két balkáni háborúban megnövekedett és megerősödött Szerbia nagyobb fenyegetést jelentett, mint valaha, a romániai közhangulat oroszbarát irányban változott: kérdés volt, hogy a románok mikor szakítanak formálisan is a hármas szövetséggel, hogy Oroszország mellé álljanak. Bécs lépten-nyomon szembe találta magát a Párizs által támogatott Szentpétervárral, amely „végső elemzésben egyre agresszívebb lett, és szembefordult a status quoval”. Ekkorra az európai Törökország már összeomlott, s az oroszok pénzelték Balkáni Liga egyetlen célja az maradt, hogy feldarabolja magát az Osztrák–Magyar Monarchiát, amelynek darabkáival egy napon majd a csatlós államait etetheti.

És vajon mi volt a megoldás? A memorandum négy fő diplomáciai célt jelöl meg. Először: a németeket meg kell győzni az osztrák Balkán-politika helyességéről. Berlin sosem értette, mekkora nehézségekkel szembesül Ausztria a Balkán-félszigeten, tehát felvilágosító munkára van szükség, hogy elnyerjék a németek támogatását. Másodszor: Romániát rá kell szorítani, hogy valljon színt, kik is voltaképpen a szövetségesei. Az oroszok abban a reményben udvarolták körül Bukarestet, hogy Ausztria–Magyarország ellen újabb ugrópontra tehetnek szert. Ha a románok az antant mellett köteleznék el magukat, arról Bécsnek a lehető leghamarabb tudomást kell szereznie, hogy megtehesse az Erdély és Kelet-Magyarország többi részének védelméhez szükséges lépéseket. Harmadszor: erőfeszítéseket kell tenni a Bulgáriával kötendő szövetség megkötésének felgyorsítására, hogy az Oroszország és Belgrád közötti viszony egyre szorosabbá válását ellensúlyozzák. Negyedszer pedig: gazdasági engedményekkel kell rávenni Szerbiát arra, hogy lemondjon a szembenállás politikájáról – bár Matschekónak erős kétségei voltak afelől, hogy ilyen eszközökkel meg lehet békíteni Belgrádot.

A Matscheko-memorandumból jól kiérezhető egyfajta paranoia, az éles határozottság és a fatalizmus különös elegye, amit számos kortárs tartott jellemzőnek a kora 20. századi Bécs hangulatára és stílusára. Arra azonban semmi nem utal benne, hogy Bécs közelesnek, szükségszerűnek vagy kívánatosnak tartott volna egy – korlátozott vagy kiterjedt – háborút. Éppen ellenkezőleg: a szöveg a diplomáciai célokra és eszközökre összpontosított, összhangban azzal, hogy Bécs a „konzervatív békepolitika” képviselőjének látta és tartotta magát.¹⁴⁹

Conrad, akit 1912 decemberében visszahívtak a vezérkari főnöki posztra, a háborús politika rögeszmés elkötelezettje maradt, ám tekintélye

fogyatkozott. 1913 májusában kiderült, hogy Alfred Redl ezredes, a katonai elhárítás volt vezetője és a prágai 8. hadtest vezérkari főnöke rendszeresen adott át Szentpétervárnak szigorúan titkos katonai információt, többek között mozgósítási terveket, amelyek összefoglalóit az oroszok egyenesen Belgrádba továbbították. A botrány igen rossz fényben tüntette fel Conradnak legalábbis a vezetői képességeit, hiszen ezen a szinten már minden kinevezésért ő viselte a felelősséget. Redl köztudottan homoszexuális volt, hivalkodó és méregdrága viszonyai szolgáltatották ki az orosz hírszerzés szakértő zsarolóinak. Felmerül a kérdés: hogyan lehetséges, hogy mindez elkerülte Conrad figyelmét, amikor 1906 óta éppen az ő feladata volt nyomon követni Redl pályafutását és tevékenységét? Köztudott volt, hogy Conrad nemigen vette komolyan ez irányú kötelezettségeit, s a legtöbb esetben csak felületesen ismerte az általa magas beosztásba kinevezett tiszteket. Mulasztását azzal tetézte, hogy egy hotelszobában egy pisztoly átadásával gyakorlatilag öngyilkosságra szólította fel a megszégyenített ezredest. Redl maga ellen fordította a fegyvert, s amellett, hogy tette mélyen felháborította a meggyőződéses katolikus trónörökösöt, elveszett a lehetőség, hogy kimerítő vallomásából a vezérkar megtudja, hogyan és milyen értesüléseket juttatott el az oroszokhoz.

Lehet, hogy éppen ez volt Conrad szándéka. Kiderült ugyanis, hogy az osztrák katonai titkok kijuttatásában közreműködő személyek között volt egy délszláv származású törzstiszt, bizonyos Čedomil Jandrić, aki történetesen közeli barátságban állt Conrad fiával, Kurttal. Čedomil és Kurt osztálytársak voltak a katonai akadémián, és gyakran jártak együtt inni és mulatozni. A felszínre került adatok azt látszottak bizonyítani, hogy Jandrić az ifjú Hötzen Dorf olasz szeretőjével (Kurt, ha másban nem, ebben a tekintetben kétségkívül az apjára ütött) és néhány barátjával együtt az olaszoknak adott el hadititkokat, amelyek nagy része mindjárt továbbkerült az oroszokhoz. Mihail Alekszejevics Sevcsin ezredes, a szentpétervári katonai körzet akkori hírszerzési főnökének beszámolója szerint talán maga Kurt von Hötzen Dorf közvetlenül is dolgozott az oroszoknak. Sevcsin később azt állította, hogy az Oroszországnak a szigorúan titkos információkat átadó osztrák ügynökök között ott volt a vezérkari főnök fia is, aki az apja dolgozószobájából lopta el és adta át másolásra a háborús előkészületek terveit. Képzeltetni, hogyan hatottak Conradra ezek a bizzarr fejlemények. Kurt von Hötzen Dorf bűnössége (ha csakugyan ügynök volt) nem bizonyosodott be, de az 1913 májusában Bécsben, magas rangú tisztek részvételével és Conrad elnöklétével tartott ülésen kimondták: a fiatal-

ember vétkes abban, hogy fontos értesüléseket tartott vissza az ügyben érintett társairól. Amikor az ülés résztvevői a lehetséges legszigorúbb büntetés kiszabását követelték, Conrad megszédült, átadta az elnökséget, és elhagyta az üléstermet.¹⁵⁰ A vezérkari főnököt minden arroganciája ellenére mélységesen megrendítette a Redl-ügy; annyira, hogy 1913 nyári hónapjaiban szokatlanul csendesen viselkedett.¹⁵¹

A háborúpárti irányvonalnak Ferenc Ferdinánd volt a legbefolyásosabb ellenfele. A trónörökös mindenki másnál odaadóbban fáradozott azon, hogy semlegesítse a tanácsokat, amelyeket Conrad és környezete adott a legfelsőbb döntéshozóknak. 1913 februárjának elején Ferenc Ferdinánd a schönbrunni kastélyban tartott tanácskozáson emlékeztette Conradot: „a kormányzat kötelessége megvédelmezni a békét”. A tábornok a szokásos nyersségével vágott vissza: „De nem mindenáron!”¹⁵² A trónörökös ismételten intette Berchtoldot, hogy ne vegye figyelembe a vezérkari főnök érveit, és segédtisztjét, Carl Bardolff ezredest azzal a szigorú figyelmeztetéssel küldte el Conradhoz, hogy ne „sürgesse cselekvésre” a külügyminiszter urat. A főherceg – tájékoztatták Conradot – „semmilyen körülmények között nem fogja helyeselni az Oroszország elleni háborút”, és nem óhajt „egyetlen szilvafát, egyetlen birkát sem Szerbiától; mi sem áll távolabb tőle, mint ez a gondolat”.¹⁵³ A két férfi kapcsolata egyre feszültebbé vált, és 1913 őszén kitört a nyílt ellenségesség. Ferenc Ferdinánd magas rangú tisztek előtt keményen megfeddte a vezérkari főnököt, aki az ő tudta és hozzájárulása nélkül rendelt el hadműveleti változtatásokat. A főherceg korábbi irodafőnöke, Brosch von Aarenau közbelépése megakadályozta, hogy Conrad azonnal lemondjon, de már csak idő kérdése volt, mikor mozdítják el tisztségéből. „A főnök – emlékezett vissza a főherceg egyik segédtisztje – a Redl-ügy óta halott ember volt, csak az volt a kérdés, mikor lesz a temetése.”¹⁵⁴ 1914 nyarán, a boszniai nagy hadgyakorlat idején még több esetben került sor közöttük ingerült szóváltásra, s Ferenc Ferdinánd végül elhatározta, hogy megszabadul a kezelhetetlen vezérkari főnöktől. Ha visszatér sarajevói látogatásáról, Conrad nem maradhatott volna tovább a posztján; a *héják* elvesztették volna legelszántabb és legállhatatosabb szószólójukat.

Közben – legalábbis a felszínen – mutatkoztak bizonyos jelei a Belgráddal való diplomáciai viszony javulásának. Az osztrák-magyar kormánynak 51 százalékos részesedése volt a macedóniai, eredetileg török koncesszióban működő Keleti Vasúttársaságban. Most, hogy a terület szerb ellenőrzés alá került, Bécsnek és Belgrádnak meg kellett állapod-

nia arról, hogy melyikük birtokolja a pályát, kinek kell fedeznie a háborús károk kijavítását, és milyen feltételekkel folytatódhat a társaság működése. Minthogy a szerbek százszázalékos tulajdonosok szerettek volna lenni, 1914 tavaszán megbeszélések kezdődtek a vételárról és az átadás feltételeiről. A tárgyalások szövevényesek, olykor ellenségesek voltak, különösen olyankor, amikor Pašić jelentéktelen kérdéseknél önkényesen bele-beleavatkozva akasztotta meg a folyamatot, de az osztrák és a szerb sajtóban kedvező volt a fogadtatás, és a tárgyalások akkor is folytak, amikor a trónörökös elindult Szarajevóba.¹⁵⁵ További biztató fejlemény volt az 1914 májusának végén hónapokon át tartó hivatalos huzavona után létrejött megállapodás arról, hogy a két fél kicserél néhány foglyot, akiket kémkedésért tartottak őrizetben. Halvány, de reményt keltő jelei mutatkoztak annak, hogy Ausztria–Magyarország és Szerbia akár békés szomszédságban élni is megtanulhat.

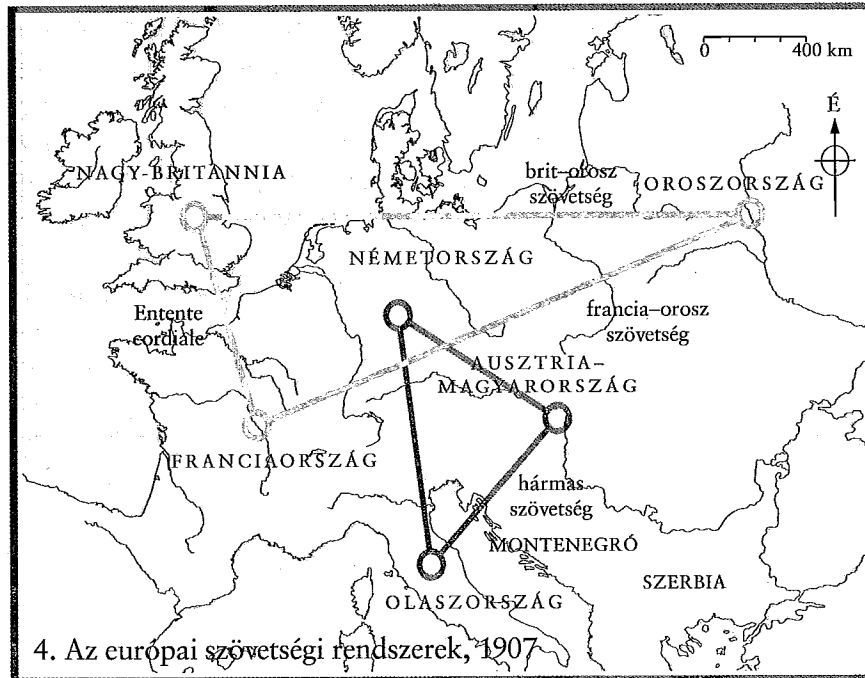
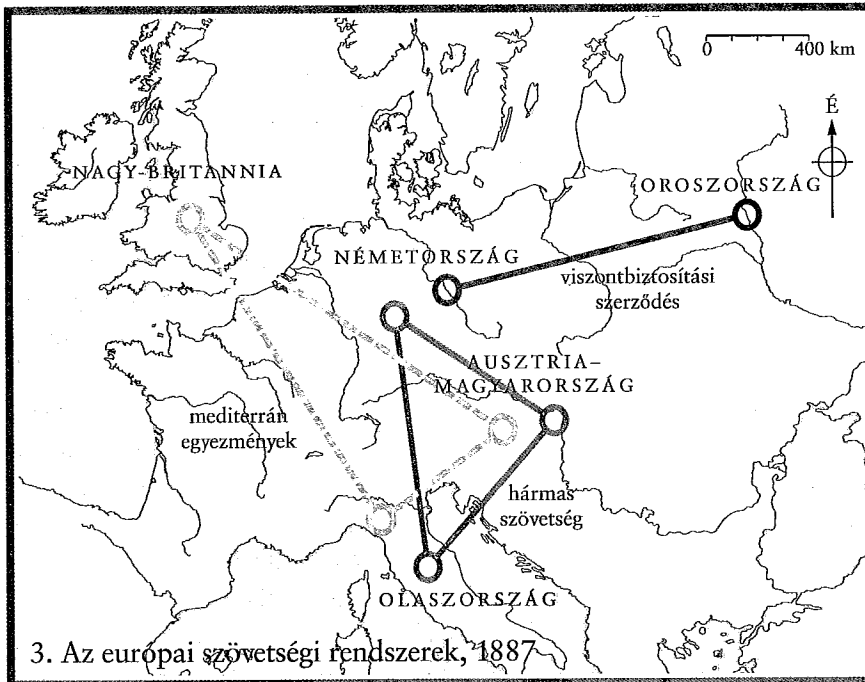
2

A MEGOSZTOTT KONTINENS

Európa polarizálódása, 1887–1907

Ha összevetjük az európai nagyhatalmak 1887-es szövetségi viszonyainak vázlatát az 1907-es helyzetet ábrázoló térképpel, jól látható a gyökeres változás. Az első ábra sokpólusú rendszert mutat, amelyben az erők és érdekek sokasága finom és törékeny egyensúlyban áll. Nagy-Britannia és Franciaország szemben álltak egymással Afrikában és Dél-Ázsiában, Nagy-Britannia pedig Oroszországgal Perzsiában és Közép-Ázsiában. Franciaország eltökélte, hogy orvosolja az 1870-es német győzelem nyomán kialakult, számára sérelmes helyzetet. A Balkánnal kapcsolatos ellentétes érdekeik feszültséget keltettek Oroszország és Ausztria–Magyarország között. Olaszország és Ausztria riválisok voltak az Adriai-tenger térségében, és rendszeresen huzakodtak az Osztrák–Magyar Monarchia területén élő olasz nyelvű kisebbségek helyzete fölött, az olaszok és a franciák között pedig utóbbiak észak-afrikai politikája miatt nem volt egyetértés. Az 1887-es szövetségi rendszer képes volt kordában tartani mindezeket az ellentéteket. A Németország, Ausztria és Olaszország között 1882. május 20-án létrejött hármass szövetség megakadályozta, hogy a Róma és Bécs közötti viszony nyílt összeütközéssé mérgesedjen. Oroszország és Németország 1887. június 18-án megkötött viszontbiztosítási szerződésének egyes bekezdései rögzítették, hogy a felek nem számíthatnak egymás segítségére, amennyiben más európai ország ellen háborút indítanak, és elszigetelték az orosz–német szövetséget az osztrákok és oroszok közötti feszültség hatásaitól.* Az orosz–német kapcsolat azt is biztosította, hogy Franciaország ne tudjon németellenes szövetséget kötni az oroszokkal. Nagy-Britannia lazán kapcsolódott a kontinentális Európa hatalmi rendszeréhez az Olaszországgal és Ausztriával 1887-ben kötött földközi-tengeri egyezmény által, amely sokkal inkább volt egyfajta jegyzékváltás, mint valódi megállapodás; az volt

* A viszontbiztosítási szerződésben a felek megállapodtak abban, hogy semlegesek maradnak, ha bármelyikük háborúba keveredik egy harmadik országgal, de abban is, hogy kivételt jelent az az eset, ha Németország támadja meg Franciaországot vagy Oroszország az Osztrák–Magyar Monarchiát.

a célja, hogy megghiúsítsa a francia provokációkat a Földközi-tenger térségében és az oroszok próbálkozásait a török tengerszorosoknál.

A húsz évvel későbbi, 1907-es Európa hatalmi viszonyainak térképére pillantva azt látjuk, hogy a helyzet alapjaiban megváltozott. A földrész országai két pólus, két szövetségi rendszer köré csoportosulnak. A hármasszövetség még fennáll, bár Olaszország kitartása egyre kérdésesebb. Franciaország és Oroszország 1892-ben felvázolt, de csak két évvel később ratifikált szerződést kötött, amely kimondja, hogy ha a hármasszövetség bármelyik tagja mozgósításba kezd, az aláíró felek „az erről szóló első értesülés kézhezvételekor minden további egyeztetés nélkül” mozgósítják teljes haderejüket, „és késlekedés nélkül fel is vonultatják, hogy Németország kénytelen legyen egyidejűen harcolni nyugaton és keleten”.¹ Nagy-Britannia a Franciaországgal 1904-ben kötött Entente cordiale és az 1907-es szentpétervári angol-orosz egyezség révén kapcsolódott a francia-orosz szövetséghez. Még el kell telnie néhány évnek, amíg ezek a laza kapcsolatok az első világháborút megvívó szövetségekké szilárdulnak, de már ekkor világosan kirajzolódnak a két tábor körvonalai.

Az európai geopolitikai rendszer polarizációja az első világháború kitörésének alapvető feltétele volt. Szinte elképzelhetetlen, hogy az osztrák-szerb kapcsolatok bármilyen súlyos elmérgesedése háborúba ránthatta volna az 1887-es Európát. A két szövetségi tömbre való szakadás nem *oka* volt a háborúnak; a helyzet voltaképpen éppúgy tompította, mint mélyítette a konfliktust a robbanást megelőző években. A két szemben álló tömb meglete nélkül azonban egészen másképpen tört volna ki a háború. A közeget, amelyben a meghatározó döntések születtek, szerkezetileg a két-pólusú rendszer határozta meg. A polarizáció kialakulásának megértéséhez négy, egymásba kapcsolódó kérdést kell megválaszolni: Miért alakított az 1890-es években szövetséget Oroszország és Franciaország a németek ellen? Miért döntött úgy Nagy-Britannia, hogy közösséget vállal ezzel a szövetséggel? Milyen szerepet játszott Németország abban, hogy szomszédjai szövetségekötésre kényszerültek ellene? És végül: milyen mértékben lehet felelős a szövetségi rendszerek átalakulása azokért az eseményekért, amelyek 1914-ben háborúba döntötték Európát?

VESZÉLYES ROMÁNC: A FRANCIA-OROSZ SZÖVETSÉG

A francia-orosz szövetség abban a helyzetben gyökerezik, amely az 1870-es években, a Német Birodalom létrejöttékor alakult ki Európában. A kontinens

német nyelvű középírása, amely évszázadokon át szétagolt és gyenge volt, a birodalom megszűlésével egységes lett és erős. Az 1870–71-es háború kimenetele tartósan megrontotta a francia–német viszonyt. A német győzelem pusztá mértéke – a legtöbb kortárs elképzelni sem tudta volna – szinte megbénította a francia elitet, és az ország kultúrájában is mély nyomot hagyó válságot okozott, Elzász-Lotaringia Németországhoz csatolása pedig (amit a hadvezetés erősen javasolt, Bismarck kancellár azonban csak nehezen fogadott el) hosszú távra megterhelte Párizs és Berlin kapcsolatát.² Elzász-Lotaringia a francia revánskultusz Szent Grálja, a fel-felerősödő sovínisza izgatás fő jelszava lett. A két tartomány elvesztése miatti fájdalom és harag soha nem volt a francia politika kizárólagos hajtóereje, de időről időre lánggra lobbantotta a közérzetet, és egyfajta alsó áramlatként hatást gyakorolt a párizsi politikacsinálókra is. De Elzász-Lotaringia elvesztése nélkül is gyökeresen megváltozott volna Franciaország viszonyulása az egységessé lett Németországhoz, hiszen biztonságát mindeddig keleti szomszédjának politikai szétagoltsága szavatolta.³ 1871 után a franciák igyekeztek minden lehetséges módon féken tartani a félelmetes, új nagyhatalmat, így a két ország tartósan ellenséges viszonya bizonyos értelemben az európai nemzetközi helyzet szerves része lett.⁴ A változás világtörténelmi jelentőségét nehéz túlértékelni. Az európai országok kapcsolatának alakításában ettől kezdve egy mindeddig ismeretlen, új tényező érvényesült.

A Német Birodalom nagysága és katonai ereje ismeretében a francia politika azt tekintette fő céljának, hogy németellenes szövetség létrehozásával tartsa sakkban az új nagyhatalmat, s egy ilyen kapcsolathoz – az eltérő politikai berendezkedés ellenére – Oroszország volt a legígéretesebb jelölt. Ahogy 1897-ben az Egyesült Államok korábbi párizsi nagykövete, J. B. Eustis fogalmazott: Franciaország „két út közül választhat; vagy független és önálló módon csak a saját erőforrásaira támaszkodva néz szembe minden veszéllyel [...], vagy szövetségre törekszik Oroszországgal, az egyetlen nagyhatalommal, amellyel ez lehetséges”.⁵ Ha ez megtörténik, Németországnak két fronton kell egy potenciálisan ellenséges szövetséggel szembenéznie.⁶

Ezt Berlin csakis úgy akadályozhatta meg, hogy a saját szövetségi rendszeréhez kapcsolja Oroszországot; éppen ez az elgondolás serkentette a három császár egyezményének 1873-ban történt megkötését Ausztriával és Oroszországgal. Csakhogy bármilyen szövetség, amelyben Oroszország és Ausztria–Magyarország is részt vett, szükségképpen ingatag volt a két nagyhatalom ellentétes balkáni érdekei miatt. Ha nem sikerül kézben tartania ezeket a feszültségeket, Németország választásra kényszerül az oroszok és

az osztrákok között. Ha az utóbbit választja, elhárul az akadály a francia–orosz szövetség elől. A német kancellár, Otto von Bismarck – a birodalom megalkotója, és hivatalából való távozásáig, 1890 márciusáig a külpolitika legfőbb alakítója – tisztában volt a kérdés súlyával, és ennek megfelelően irányította az eseményeket. Célja, amint 1877 nyarán ki is jelentette, „olyan általános politikai helyzetet teremteni, amelyben Franciaország kivételével minden hatalmi tényezőnek szüksége van ránk, s a kölcsönös kapcsolatok révén amilyen sokáig csak lehet, távol tartani őket egy németellenes szövetség megkötésétől”.⁷ Bismarck kétélű politikát folytatott: kerülte a közvetlen összeütközést a többi nagyhatalommal, ugyanakkor igyekezett Németország javára kihasználni a közöttük feszülő ellentéteket.

Figyelemre méltó sikert ért el mindkét tekintetben. A britek nehezítését azzal kerülte el, hogy távol maradt az afrikai és csendes-óceáni gyarmatokért folyó ádáz küzdelemtől. Kínosan ügyelt arra, hogy érdektelen maradjon a Balkán dolgaiban; a Reichstagban elmondott, 1876. decemberi híres beszédében kijelentette: „A balkáni kérdés nem éri meg, hogy akár egyetlen derék porosz muskétás is a csontjait törje érte.”⁸ Amikor 1877–78-ban az oroszok és az Oszmán Birodalom háborúja komoly nemzetközi válságot váltott ki, Bismarck arra használta fel a berlini kongresszust, hogy meggyőzze a nagyhatalmakat: Németország képes betölteni az európai béke pártatlan oltalmazójának szerepét. A háború utáni területi rendezés során közvetítőként lépett fel anélkül, hogy bármilyen közvetlen előnyt követelt volna, s ezzel megmutatta, hogy megítélése szerint Európa békéje és Németország biztonsága végső soron egy és ugyanaz.⁹ 1887-ben, a bismarcki szövetségi rendszer fénykorában gyakorlatilag minden európai országhoz fűzte valamilyen egyezmény a németeket. Az Ausztriával és Olaszországgal kötött hármas szövetség és az Oroszországgal aláírt viszontbiztosítási szerződés kiközösített helyzetbe hozta a franciákat, akik képtelenek voltak létrehozni bármiféle németellenes szövetkezést. A Nagy-Britannia, Olaszország és Ausztria között Bismarck közvetítésével létrejött földközi-tengeri egyezmény (a hármas szövetség révén) közvetett kapcsolatot jelentett Nagy-Britanniával is.

Még a bismarcki diplomáciának is voltak azonban gyenge pontjai, különösen abban a tekintetben, hogy Oroszország balkáni elkötelezettségeit nehéz volt összebékíteni a három császár egyezményének törekeny építményével. Az 1880-as évek derekán kitört bulgáriai válságról van szó. 1885-ben egy bolgár irredenta mozgalom magához ragadta az oszmán uralom alatt álló Kelet-Rumélia irányítását, és kikiáltotta Nagy-Bulgáriát.¹⁰ Az orosz kormány ellenezte az annexiót, mert ezzel a lépéssel Bulgária

nyugtalanítóan közel került Oroszország szeme fényéhez, a Boszporuszhoz és Konstantinápolyhoz. A közép-ázsiai orosz provokációktól ideges brit kormány ugyanakkor utasította konzuljait, hogy ismerjék el az új bolgár rezsimet. A szerb Milan király aztán alaposan összezavarta a helyzetet, amikor 1885 novemberében megtámadta Bulgáriát. A szerbeket visszaverték, és Ausztriának kellett közbelépnie, hogy megakadályozza Belgrád bolgár megszállását. Az ekkor kialakult békében az oroszoknak sikerült megakadályozniuk Nagy-Bulgária nyílt elismerését, de el kellett fogadniuk az ország északi és déli (oszmán) részének egyfajta perszonálunióját. Az oroszok további lépései – többek között a bolgár uralkodó elrablása, megfélemlítése és erőszakos lemondatása – sem tudták a bolgár kormányt Szentpétervár iránti engedelmességre kényszeríteni. 1887 tavaszán nagyon is lehetségesnek tűnt, hogy az oroszok megszállják Bulgáriát, és báb-kormányt hoznak létre; így kétségkívül élesen szembekerültek volna Ausztria–Magyarországgal és Nagy-Britanniával. Oroszország végül is úgy döntött, hogy nem kezd bele egy megjósolhatatlan kimenetelű háborúba Bulgária ellen, de a sajtóban és a közbeszédben heves lánggal lobbant fel a németellenesség, mert a pánszláv beállítottságú lapok úgy láttatták Németországot, mint Ausztria balkáni érdekeinek védelmezőjét és a balkáni szlávság fölötti orosz gyámkodás legfőbb akadályozóját.

Mindennek Berlin számára volt egy komoly tanulsága. A Balkán-probléma továbbra sem oldódott meg. A bolgár válság egy kurta pillanatra látni engedte a régió politikai instabilitása jelentette óriási veszélyt; hogy egy jelentéktelen államocskára egy napon olyan lépésekre kényszeríthet két nagyhatalmat, amelyek akár háború kirobbanásához vezethetnek. Vajon hogyan lehet szembenézni ezzel a fenyegetéssel? Bismarck ezúttal is abban találta meg a választ, hogy jó viszonyt kell fenntartani Oroszországgal, és így tompítani az érdeklődéseket; távol kell tartani Szentpétervárt Párizstól, a Balkánon pedig békítő, az indulatokat mérséklő jelenlétre kell törekedni. A kancellár a német–orosz viszony helyrehozására 1887-ben megkötötte a viszontbiztosítási szerződést a mérsékelt és németbarát orosz külügyminiszterrel, Nyikolaj Giersszel. A megállapodásban Berlin megígérte, hogy támogatja az oroszoknak a török tengerszorosok használatával kapcsolatos törekvéseit, és semleges marad egy Oroszország és valamely harmadik hatalom közötti háborúban, kivéve természetesen, ha Szentpétervár nem provokált támadást hajt végre Ausztria–Magyarország ellen, mert abban az esetben Németországnak a kettős szövetségben foglaltak értelmében Ausztria–Magyarország segítségére kell sietnie.

Berlinben korántsem mindenki volt meggyőződve ennek az irányvonalnak a bölcsessége felől. Az orosz sajtó ellenséges hangvétele és az orosz–német viszony egyre növekvő feszültsége ismeretében jócskán akadtak olyanok, akik nem sok értelmét látták a viszontbiztosítási szerződésnek. Még Bismarck fia, a külügyminisztériumi államtitkári hivatal viselő Herbert is kétségbe vonta a szerződés értékét. „Ha a legrosszabbra kerülne sor – mondta bizalmasan fivérének –, a viszontbiztosítási szerződés hat-nyolc hétre tartaná távol a torkunktól az oroszokat.”¹¹ Mások, különösen a hadsereg egyes tisztjei dühödten követelték, hogy Berlin indítson megelőző háborút Oroszország ellen. A kormányzat legmagasabb köreiből Bismarck-ellenes csoport jött létre, amelynek elégedetlenségét a kancellár diplomáciájának barokkos bonyolultsága és belső ellentmondásai váltották ki. Ugyan – tették fel a kérdést – miért kellene Németországnak egymás ellen védelmeznie a Monarchiát és az oroszokat? Egyetlen nagyhatalom sem tesz ilyesmit. Németország miért kertel és egyensúlyoz, az európai nagyhatalmak közül miért épp neki nem lehet független, önálló, a saját érdekeit követő politikát folytatnia? A Bismarck-ellenes *fronde* szemében a kancellár egész Európát átszövő elkötelezettség-hálózata nem volt más, mint valami recsegő és omlatag Heath Robinson-kitaláció;* talmi vacakokból összetákolt, ingó szerkezet, amelynek egyetlen célja, hogy Németországnak ne kelljen szembenéznie az egyre veszélyesebb világban rá váró döntések kényszerével.¹² Ezekre az indulatokra adott válaszként Bismarck utóda, Leo von Caprivi kancellár engedte, hogy 1890 tavaszán lejárjon, s így hatályát veszítse az Oroszországgal kötött viszontbiztosítási szerződés.

A szerződés megújításának szándékos elmulasztása következtében nyitva állt az út egy francia–orosz megbékélés előtt, noha továbbra is számos akadályt kellett még leküzdeni. A zsarnok III. Sándor cár viszolygató partner volt a köztársasági érzelmű francia politikai elit számára, és ugyanez volt a helyzet fordítva is. Kétséges volt az is, mennyit nyerne Oroszország a francia szövetséggel. Hiszen ha az oroszok komoly összeköttetésbe kerülnek Németországgal, minden valószínűség szerint számíthatnának a franciák segítségére, akkor meg miért áldoznák fel cselekvési szabadságukat csak azért, hogy biztosítsák ezt a segítséget? Ha Oroszország és Németország között háború tör ki, gyakorlatilag képtelenség, hogy a francia kormány tétlenül félreálljon. A németeknek legalábbis

* Legendás karikaturista (1872–1944), a legegyszerűbb célokra szolgáló, bonyolult és ormótlan gépezetek kieszelője. – *A ford.*

jelentős erőket kellene állomásoztatniuk a francia határon, ami csökken-
tené az orosz frontra nehezedő nyomást – ezt az előnyt pedig az oroszok
úgy is élvezhetnék, hogy nem hárulnak rájuk egy formális szerződés ké-
nyelmetlenségei. Noha Párizsnak és Szentpétervárnak közös érdeke volt
szembeszegülni Nagy-Britannia birodalmi törekvéseivel, befolyási öveze-
tük a birodalom peremén túlságosan is távol esett egymástól, hogysem
képesek lettek volna a szoros együttműködésre. A franciák nem voltak
kedvező helyzetben ahhoz, hogy támogassák az oroszok balkáni terveit,
és kétségesnek látszott, hogy Oroszországnak valaha is előnye származna
abból, ha pártolja a franciák – mondjuk – észak-afrikai törekvéseit. Bizo-
nyos kérdésekben az oroszok és a franciák homlokegyenest ellentétes
állásponton voltak: a franciák például igyekeztek akadályozni az oroszok-
nak a török tengerszorosokkal kapcsolatos terveit, amelyek teljesülése
gyengíthette volna befolyásukat a Földközi-tenger keleti medencéjében –
ebben az övezetben Franciaországot inkább Nagy-Britanniához, nem pedig
Oroszországhoz közelítették az érdekei.¹³

Azt sem volt könnyű belátni, hogy Oroszország miért kockáztatná a
németekkel kialakított jó viszonyt. A két birodalom között időről időre fel-
merültek bizonyos nézetkülönbségek, elsősorban az orosz gabonára kirótt
német behozatali vámok miatt, de közvetlen érdekütközések nemigen vol-
tak. A viták jórészt Bécs és Szentpétervár balkáni versengése körül folytak.
A németek pusztá ereje elegendő volt ahhoz, hogy egymáshoz láncolja a két
szomszédot, különösen a balkáni kérdéskörben, amelyben azt remélték,
hogy Szentpétervár és Berlin jó kapcsolata korlátozza majd Bécs nagyra-
vágyását. A három császár egyezményének korszakában – időnkénti meg-
szakításokkal – helytállónak is bizonyult ez az elgondolás. A németek sem-
legessége ilyenformán hasznosabb lehetett Oroszországnak, mint a francia
támogatás. Ezzel az oroszok régóta tisztában voltak, ezért választották
európai biztonsági politikájuk alapjául a Németországgal kötött megállá-
podásokat, III. Sándor cár 1887-ben ezért nem törődött a sajtó dühöngésé-
vel és tartott ki a viszontbiztosítási szerződés mellett – noha nem táplált
személyes rokonszenvet sem Németország, sem a németek iránt.

Miért fogadták hát az oroszok szívesen a franciák közeledését az 1890-es
években? A németek bizonyosan hozzájárultak az orosz politika irányvál-
tásához, amikor annak ellenére elmulasztották a szerződés megújítását,
hogy a németbarát orosz külügyminiszter, Nyikolaj Giersz új, kedvezőbb
feltételeket ajánlott nekik. Szerepet játszhatott még az 1890-es év szerény
német katonai költségvetése, amely 18 574 fővel növelte a fegyveres erők

békelétszámát – ez a szerződéstől való tétlen elállással együtt felkelthette
Szentpétervárott a fenyegetettség érzetét. Bismarck távozása és az indu-
latos II. Vilmos császár egyre tapinthatóbb politikai jelenléte (Sándor cár
csak úgy emlegette: „az a hitvány kis piperkőc”) nyugtalanító kérdéseket
vetett fel a német külpolitika várható alakulásával kapcsolatosan.¹⁴ Vonzó
volt a kedvező feltételek mellett folyósított, jelentős francia kölcsönök
kilátása is. A kulcsmotívum azonban az oroszok attól való félelme volt,
hogy Nagy-Britannia csatlakozni kíván a hármas szövetséghez.

Az 1890-es évek eleje a háború előtti brit–német közeledés legígérete-
sebb időszaka volt. Az 1890. július 1-jén megkötött Helgoland–Zanzibár-
egyezmény, amelyben London és Berlin kicserélt, illetve átengedett egy-
másnak bizonyos afrikai területeket, Németország pedig megkapta a pa-
rányi északi-tengeri szigetet, Helgolandot, riadalmat váltott ki Szent-
pétervárott. Az oroszok nyugtalansága 1891 nyarán csak fokozódott,
amikor a brit sajtó a hármas szövetség megújítása és a német császár londoni
látogatása nyomán németbarát áradozásba kezdett. Nagy-Britannia – har-
sonázta a *Morning Post* – gyakorlatilag „csatlakozott a hármas vagy inkább
négyes szövetséghez”; Anglia és Németország – állapította meg a *Standard*
1891. július 11-én – „mindig is barátok és szövetségesesek voltak”, és aki a
jövőben Európa békéjét fenyegeti, annak „Anglia tengeri és Németország
szárazföldi haderejével kell majd szembenéznie”.¹⁵ Hasonló politikai szí-
nezetű lapok kivágásaitól dagadoztak a londoni orosz és francia nagykövet
hazaküldött jelentései. Úgy tűnt, hogy Nagy-Britannia – Oroszország rivá-
lisa a Távol-Keleten és Közép-Ázsiában – arra készül, hogy egyesítse erőit
annak hatalmas nyugati szomszédjával, s rajta keresztül a nagy balkáni el-
lenféllel, Ausztriával is. Mindennek ismeretében a szentpétervári francia
nagykövet figyelmeztetett: „a londoni és berlini kabinetek közeledésének
katasztrofális következményei lehetnek Oroszországra nézve”.¹⁶

Nagy-Britannia és Németország láthatóan egyre meghittebb viszonya
azt a fenyegetést hordozta, hogy egyesíti Oroszország balkáni nehézségeit
azzal a nyugtalansággal, amit riválisa, Nagy-Britannia okoz a földkerekség
számos színterén: Afganisztánban, Kínában, Perzsiában és a török tenger-
szorosoknál. A felismert veszély ellensúlyozására az oroszok félretették
fenntartásaikat, és nyíltan próbáltak megállapodni a franciákkal. A párizsi
orosz nagykövetnek 1891. augusztus 19-én írt levelében Giersz külügyi-
miniszter, aki korábban a Németországgal kötött viszontbiztosítási szerződés
megújítását szorgalmazta, egy Franciaországgal készülő megállapodás gon-
dolatát fogalmazta meg. A hármas szövetség megújítása „Nagy-Britannia

többé-kevésbé valószínű csatlakozásával azokhoz a politikai célokhoz, amelyek megvalósítására ama szövetség törekszik”, arra sarkallta Oroszországot és Franciaországot, hogy „keressék a lehetőséget az eszmeecserére [...], amelynek során tisztáznánk kormányaink álláspontját”.¹⁷ A két ország által 1891 nyarán aláírt Egyetértési nyilatkozat annak rendje és módja szerint tartalmazta Giersz utalását arra a veszélyre, amit a briteknek a hármas szövetséghez való csatlakozása jelentene. 1892. augusztus 18-án egy francia-orosz katonai egyezmény megkötése következett, s két évvel később, 1894-ben Párizs és Szentpétervár mindenre kiterjedő szövetséget kötött.

A fent leírt eseménysor két mozzanata külön figyelmet érdemel. Az első, hogy a szövetségkötés okai igen összetettek voltak. Párizs számára az volt kulcsfontosságú, hogy féken tartsa Németországot, míg az oroszok Ausztria–Magyarország balkáni előrenyomulását kívánták megállítani. Mindkét felet mélységesen nyugtalanította, hogy egyre meghittebbnek látták a viszonyt Nagy-Britannia és a hármas szövetség között. Az oroszok számára – akik ebben az időben tartózkodóan németbarát külpolitikát folytattak – nem a Berlinnel szembeni ellenségeség, hanem a brit birodalommal való globális szembenállás volt a legfontosabb szempont. Az orosz vezetés egy része heves németellenes érzéseket táplált – Nyikolaj Giersz egészen elborzadt, amikor III. Sándor cár a tudomására hozta, hogy ha háború találna kitörni Oroszország és Ausztria között, a francia–orosz szövetségnek az lesz a legfőbb célja, hogy „lerombolja” Németországot a meglévő formájában, és „számos kicsiny és gyenge államocskára szabdalja szét”.¹⁸ Ám az oroszok németellenessége csak Berlin Ausztriával való kapcsolatának és Nagy-Britanniához való feltételezett közeledésének függvénye volt. A francia–orosz megállapodáshoz még 1900-ban is fűztek katonai jellegű kiegészítéseket, amelyek rögzítették, hogy amennyiben kitör egy brit–orosz háború, Franciaország százezer katonát mozgósít a Csatorna partvidékén, egy brit–francia háború kirobbanásakor pedig Oroszország irányít csapatokat az indiai határra azokon a vasútvonalakon, amelyek francia gazdasági segélyből történő fejlesztésére ígéretet tett.¹⁹

Másodszor: figyeljünk fel az 1894-es francia–orosz szövetség egy egészen új vonására. A korábbi európai szövetségi rendszerekkel – mint a hármas szövetség vagy a három császár egyezménye – szemben ez úgy jött létre, mint katonai megállapodás, amelynek egyes pontjai kötelezettségeket fogalmaztak meg szárazföldi csapatok mozgósítására a közös ellenséggel szemben (1912-ben haditengerészeti kiegészítést is fűztek hozzá).²⁰ A cél már nem az volt, hogy „orvosolják a szövetségesek közötti ellentéte-

ket”, hanem hogy ellensúlyozzanak egy szemben álló koalíció felőli fenyegetést. Ebben az értelemben a francia–orosz szövetség létrejötte „fordulópontot jelent az első világháborút megelőző események sorozatában”.²¹

A francia–orosz szövetség önmagában nem tette elkerülhetetlenné, de még valószínűvé sem az összeütközést Németországgal. A szövetség – a királyi és haditengerészeti látogatásokkal kapcsolatos ünnepek, képes levelezőlapok, étlapok, karikatúrák és árucsere révén – hamarosan mindkét országban beszivárgott a mindennapok kulturális életébe.²² Az eltérő orosz és francia érdekek azonban továbbra is akadályozták a szorosabb együttműködést; az 1890-es években a francia külügyminiszterek azon a nézeten voltak, hogy mivel az oroszok nem hajlandók küzdeni Elzász–Lotaringia hazatéréséért, a Szentpétervárral kötött szövetség csak minimális kötelezettségeket ró a franciákra.²³ Az oroszoknak viszont a maguk részéről eszük ágában sem volt hagyni, hogy a szövetség elidegenítse őket Németországtól. Épp ellenkezőleg, úgy látták, hogy általa még jobb kapcsolatokat építhetnek ki Berlinnel. Ahogy Vlagyimir Lamsztorf, az orosz külügyminiszter első helyettese 1895-ben fogalmazott: a szövetségnek az a célja, hogy növelje Oroszország cselekvési szabadságát, és biztosítsa Franciaország fennmaradását úgy, hogy egyúttal féken tartja annak németellenes törekvéseit.²⁴ A szövetség fennállásának első évtizedében az orosz politika alakítóit – különösen magát a cárt – elsősorban nem Közép- vagy Délkelet-Európa foglalkoztatta, hanem az Észak-Kínába való politikai és gazdasági behatolás. Ennél is fontosabb: Nagy-Britannia gyanakvása, amely hozzájárult a francia–orosz szövetség létrejöttéhez, egyidejűleg – legalábbis egyelőre – meg is akadályozta annak kifejezetten németellenessé válását. Oroszország azon törekvése ugyanis, hogy megszerezze a Mandzsúria fölötti ellenőrzést, szembeállította Szentpétervárt a britek Kína-politikájával, és bizonyossá tette, hogy a Londonnal való kapcsolatok a belátható jövőben sokkal feszültebbek lesznek, mint a Berlinhez fűződő viszony.

PÁRISZ ÍTÉLETE

Franciaországnak sem volt könnyű eldöntenie, hogyan egyensúlyozzon a Nagy-Britanniával való rivalizálás és a Németországhoz fűződő viszony kihívásai között. A francia–orosz szövetség első négy évében a francia külügyminiszter, Gabriel Hanotaux szilárd britellenes politikát folytatott. A francia gyarmati sajtó vezércikkeinek hatására közvetlen támadást indí-

tott a britek egyiptomi jelenléte ellen; a hadjárat abszurd csúcspontja az 1898-as fashodai incidens volt, amikor francia expedíciós erők kalandos utat tettek meg Afrikán keresztül, hogy érvényesítsék hazájuk igényét a Nílus felső folyásvidékére, míg a brit erők dél felé nyomultak, és találkoztak velük Fashodánál, a szudáni mocsárvidéken lévő, romos egyiptomi erősségnél. A kialakult politikai válság azon a nyáron csaknem háborút robbantott ki a két nagyhatalom között; a veszély csak akkor hárult el, amikor a franciák lemondtak követelésükről.

A franciáknak a németekkel szembeni politikai irányvonal kialakítása kor tekintetbe kellett venniük a Nagy-Britanniával való gyarmati ellentétet. Egy 1892 júniusában kelt bizalmas emlékeztetőben Hanotaux megjegyezte, hogy a francia politikai irányvonal csak igen korlátozott együttműködést tesz lehetővé Berlinnel. A baj az volt, hogy így nyitva maradt az út a Németország és Nagy-Britannia közötti megállapodás felé – ez a lehetőség is elősegítette a francia–orosz szövetség létrejöttét. A brit–német összefogás elkerülésének egyik módja – vélte Hanotaux – egy átfogóbb francia–német–orosz egyetértés megteremtése; ennek jóvoltából Párizs számíthatna Berlin támogatására Egyiptomban a britekkel szem-

Théophile Delcassé

ben, és lerombolná „azt az összhangot, ami Németország és Anglia viszonyát oly hosszú időn át jellemezte”. A keleti szomszédokkal való kapcsolat természetesen átmeneti és járulékos jellegű lesz, a németekkel való tartós jó viszony csakis abban az esetben lehetséges, ha az 1870-ben hozzájuk csatolt francia tartományokról véglegesen lemondanak.²⁵

Hasonló döntési helyzetekkel nézett szembe Hanotaux utódja, az 1898 nyarán hivatalba lépett Théophile Delcassé. A legtöbb politizáló franciához hasonlóan ő is gyanakvással nézte a németeket, s írásaiban és beszédeiben állandóan vissza-visszatért a témára. Az elcsatolt tartományok elvesztése fölötti bánata oly heves volt, hogy jelenlétében a családja ki sem merte mondani az Elzász és Lotaringia szavakat; „homályosan éreztük – emlékezett vissza a leánya –, ez túlságosan mélyen érinti, hogysem beszélhetnénk róla”.²⁶ Amint nagyhatalomnak, amely arra törekszik, hogy egyszerre több fronton terjessze ki befolyását, Franciaországnak más nehézségekkel kellett szembenéznie, olyanokkal, amelyek mögött olykor még a Németországgal való összeütközés veszélye is háttérbe szorult. 1893-ban gyarmatügyi miniszterhelyettesként éppen Delcassé sürgette francia csapatok kiküldését a Felső-Nílushoz az angolok ellen.²⁷ Amikor a fashodai incidens tetőpontján miniszter lett, első dolga volt a meghátrálás abban a reményben, hogy engedményeket tud kicsikarni Londontól Dél-Szudánban. London elutasította az alkut, mire Delcassé ismét britellenes álláspontra helyezkedett, és – éppúgy, mint Hanotaux – Egyiptom brit megszállása ellen fordult. Végső célja az volt, hogy Franciaországnak megszerezze Marokkót.²⁸

Hogy növelje a Nagy-Britanniára nehezedő nyomást, Delcassé pontosan úgy tett, ahogy Hanotaux megígérte: a németeket próbálta bevonni az orosz–francia szövetségbe. A politikai légkör 1899 ősze és 1900 tavasza között kedvezőnek látszott egy effajta kezdeményezéshez: az új német kancellár, Bernhard von Bülow a berlini francia nagykövettel folytatott beszélgetés során célzott arra, hogy a németeknek és a franciáknak vannak közös, Európán kívüli érdekeik. Párizsban nem volt titok, hogy a német sajtó – akár csak a francia – helyteleníti a britek háborúját a Búr Köztársaság ellen. További okot adtak a derűlátásra azok az értesülések, hogy a német császár ugyanezen okból dühödött, britellenes kirohanásokra ragadtatta magát. 1900 januárjában a lapok vezércikkei Delcassé sajtóosztályának sugallatára arra unszolták a németeket, hogy álljanak a franciák mellé az egyiptomi kérdés rendezése érdekében – rámutatva, hogy Németországnak is haszna lenne a Szuezi-csatorna semlegessé nyilvánításából, s hogy az európai hatalmak egyesített tengeri erejével rá lehetne szorítani a briteket bármilyen nem-

zetközi rendezési terv tiszteletben tartására. Diplomáciai körökben köztudott volt, hogy ezek a cikkek Delcassé hivatalából származnak, és a francia külügyminisztérium hivatalos álláspontját képviselik.²⁹

Amíg a németek válaszára várt, Delcassé a rá jellemző lendületességgel felkészítette párizsi kollégáit egy Nagy-Britannia elleni háborúra, amely akár világméreteket is ölthet. „Egyesek angliai partraszállást javasolnak – hozta a kabinet tudomására 1900. február 28-án –, mások egyiptomi hadjáratot, megint mások pedig azt, hogy Indokína felől támadjuk meg Burmát, egy időben azzal, hogy az oroszok benyomulnak Indiába.”³⁰ Egyetértés alakult ki: össze kell hívni a legfelsőbb haditanácsot annak eldöntésére, hogy Franciaország pontosan hol intézzon támadást a brit birodalom ellen. Delcassé kijelentette, hogy Nagy-Britannia fenyegetést jelent a világ békéjére, egy újságírónak pedig 1900 márciusában megjegyezte: legfőbb ideje végre állást foglalnunk „a civilizáció fennmaradása érdekében”.³¹ A britek – állította – minden fronton azon munkálkodnak, hogy elidegenítsék Franciaországtól a spanyolokat és az olaszokat, és sunyi szemüket Marokkóra vetették (néhány évvel később már arról beszélt, hogy az amerikaiak fenik a fogukat Marokkóra³²). Egy időre London felé irányult a többnyire Berlinnel szembeni zsigeri bizalmatlanság.

Ám mindezek a jelentős fontolgatások füstbe mentek, mert a németek elutasították Delcassé tervét, hogy európai szövetséget hozzanak létre a britek ellen. Berlin azt a nyugtalanító javaslatot tette, hogy minden esetben kérjék ki a brit kormány véleményét, mielőtt bármiféle követelést fogalmaznának meg Londonnal szemben. Minden jel szerint tátongó szakadék volt a császár britellenes harsogása és óvatos, habozó külpolitikája között. „Mondani mondja ugyan, hogy »gyűlölöm az angolokat« – siránkozott Delcassé –, de minden lépést lehetetlenné tesz.”³³ A vízvázlat az volt, hogy Németország kért is valamit viszonzásul: 1900. március 15-én a berlini francia nagykövet jelentette, hogy a németek csak abban az esetben folytatják a tárgyalásokat egy britellenes koalíció létrehozásáról, ha a franciák, az oroszok és a németek „európai birtokaik tekintetében szavatolják a status quo fenntartását” – ami kimondatlanul azt jelentette: Franciaország elismeri, hogy Elzász-Lotaringia véglegesen Németországhoz tartozik.³⁴

Berlin válasza mélyen és tartósan megváltoztatta Delcassé elképzeléseit. A külügyminiszter azon nyomban elvetette a francia–német együttműködés gondolatát.³⁵ Az Egyiptomban való közös fellépés terve a papírkosárba került, s Delcassé közbenjáró változatok során végiggondolása után arra a következtetésre jutott, hogy a francia célokat Nagy-Britanniá-

val együttműködve, egyfajta birodalmi csereberével lehet megvalósítani. Az Egyiptom fölötti brit ellenőrzés elismerésének ára, hogy London elfogadja és támogassa a franciák marokkói elképzeléseit. Ennek a megoldásnak meglelt volna az az előnye is, hogy elhárítja egy közös brit–német marokkói kezdeményezés rettegett (noha igen halvány) lehetőségét.³⁶ A francia külügyminiszter 1903-ra már bizonyos volt abban, hogy a Marokkó–Egyiptom-üzlet egy szívélyes brit–francia viszony alapja lehet.

Az irányváltás alapvető változást idézett elő a francia–német kapcsolatokban. A szembenállás helyett a britekkel való együttműködés elhatározása nyomán még erőteljesebben juthatott kifejezésre a francia külpolitika németellenessége. Ez világosan érzékelhető abban, hogy Delcassé Marokkó megszerzésének kérdését is másként kezdte megközelíteni. Programjának egy korábbi változatában még azzal számolt, hogy az egyiptomi kihívás nyomásával kell a briteket rákényszeríteni a marokkói helyzet elfogadására, a többi érdekelt felet pedig különféle engedményekkel kielégíteni: Spanyolország Észak-Marokkóban kapna területeket, Olaszország elnyerhetné Párizs támogatását líbiai terveihez, a németeket pedig Francia Közép-Afrika egyes részei kárpótolnák. Az 1900 utáni Marokkópolitika két vonatkozásban is megújult. Először: Delcassé Nagy-Britanniával egyetértésben kívánta megvalósítani; másodsor – ami még fontosabb – a nemzetközi egyezményekben szavatoltan független országot anélkül tervezte elfoglalni, hogy bármivel is kárpótolt vagy akár csak megbeszélésre hívta volna a németeket. Ez a kihívó elképzelés, amelyhez a külügyminiszter francia kollégái tiltakozása ellenére is ragaszkodott, komisz diplomáciai taposóaknának bizonyult az 1905-ös marokkói válság idején.

A BRIT SEMLEGESSÉG VÉGE

A brit alsóházban 1871. február 9-én, mindössze három héttel azután, hogy a versailles-i Tükörteremben bejelentették a Német Birodalom létrejöttét, a konzervatív párti államférfi, Benjamin Disraeli a francia–porosz háború világtörténelmi jelentőségéről beszélt. Kijelentette: „nem közönséges háborúról van szó” (mint amilyen Poroszország és Ausztria 1866-os háborúja, a franciák itáliai hadjáratai vagy akár a krími háború volt), „ez a háború a németek forradalmát jelenti; nagyobb politikai fordulatot, mint a múlt évszázadban a francia forradalom.” Nincs diplomáciai hagyomány – tette hozzá –, amit ne söpört volna el végérvényesen. „Az erőegyensúly

összeomlott, és Anglia az az ország, amelyik leginkább megszenvedti a változás következményeit.”³⁷

Disraeli szavait gyakran idézték mint a Németországgal való összecepás nagy látomását, ám ha így, 1914 és 1939 eseményeinek ismeretében értelmezzük, teljességgel félreértjük az elhangzottakat. A brit államférfiút a francia–porosz háború végkimenetelében nem Németország felemelkedése nyugtalanította, hanem az, hogy Nagy-Britannia régi ellenfele, Oroszország megszabadul az 1853–56-os krími háború utáni rendezés során a brit és a francia kormány által diktált korlátozásoktól. Az 1856-os párizsi egyezmény értelmében a Fekete-tenger vizei „örök időkre tilalmasak” minden olyan hatalom hadihajói számára, amely rendelkezik területtel a partokon, és minden más hatalom hadihajói számára is.³⁸ Az egyezmény célja az volt, hogy eleve elhárítsa a Földközi-tenger keleti medencéje felé irányuló, illetve az India felé vezető brit tengeri és szárazföldi útvonalak elleni orosz fenyegetést. Franciaország veresége azonban lerombolta az 1856-os megegyezés politikai alapjait. Az új Francia Köztársaság szakított a krími megállapodással, és nem ellenezte tovább az oroszok fegyverkezését a Fekete-tenger térségében. Mivel tisztában voltak azzal, hogy Nagy-Britannia egymagában nem tudja kikényszeríteni a megállapodás vonatkozó pontjainak tiszteletben tartását, az oroszok belekezdtek egy fekete-tengeri hadiflotta kiépítésébe. 1870. december 12-én London arról értesült, hogy Oroszország elutasítja az 1856-os békeegyezményben foglaltakat, és „új Szevasztopolt” – fegyverraktárat és hadikikötőt – épít a Fekete-tenger keleti partvidékén fekvő Poti városánál, a török határtól alig néhány kilométernyire.³⁹

Úgy tűnt, hogy az orosz terjeszkedés új hajnala virradt fel, s ez a kilátás járt Disraeli eszébe 1871. február 9-i beszédének megfogalmazásakor. Oroszország – állapította meg – kétszáz éven át követett egy „legális” terjeszkedési politikát, és „talált utat a partok felé”. A Fekete-tenger militarizálása azonban ijesztő új szakasz kezdetét jelentette az orosz terjeszkedésben, amely ezúttal nyilvánvalóan Konstantinápoly és a török tengerszoros felé irányult. Minthogy Oroszországnak „nincs erkölcsi jogcíme Konstantinápoly birtoklására – jelentette ki Disraeli –, és politikai kényszer sem indokolja ezt a törekvését”, ez a lépése „jogosulatlan és nyugtalanító”. Disraeli korántsem Oroszországban látta az egyetlen veszélyt; szorongással töltötte el az Egyesült Államok növekvő ereje és harciassága is, a lényeg azonban az, hogy amikor „német forradalomról” beszélt, nem az új, egységes Németország által jelentett fenyegetésre gondolt, hanem a közelmúltban a franciák és a németek között lezajlott,

„az államok korábbi rendszerét teljességgel felkavaró” háború birodalmi és világpolitikai következményeire.⁴⁰

Disraeli beszéde olyan ösvényt nyitott, amelyről egészen 1914-ig nem is tért le a brit külpolitika. 1894 és 1905 között nem a németek, hanem Oroszország jelentette „Nagy-Britannia érdekeire nézve a legsúlyosabb hosszú távú fenyegetést”.⁴¹ Idevágó eset volt a kínai kérdés, ami ezekben az években gyötörte a brit döntéshozókat.⁴² Kínában – akárcsak a Balkánon – egy hatalmas, ősi birodalom hatalmának fogyatkozása volt a változások mozgatóereje. Az 1890-es évek elején az oroszok Észak-Kínába való behatolása helyi és regionális konfliktusok sorát váltotta ki, amelyek az 1894–95-ös kínai–japán háborúban érték el tetőpontjukat;⁴³ s a győztes Japán Oroszország ellenfeleként lépett fel az Észak-Kína birtoklásáért folyó küzdelemben. Ezzel egy időben verseny kezdődött a nagyhatalmak között a széthulló birodalom darabjaiért, s az itt felszabaduló negatív energiák tovább fokozták az Európában egyre halmozódó feszültségeket.⁴⁴

Brit szemszögből a legfőbb gond az oroszok erejének és befolyásának növekedése volt. Kínában, amelynek piaci potenciálja ezerszer fontosabb volt Nagy-Britannia számára, mint Afrikáé, Oroszország közvetlenül veszélyeztette a brit érdekeket. A probléma még súlyosabb lett, amikor az oroszok az 1898–1901-es bokszerláadás leverésére indított nemzetközi beavatkozásban való részvételre hivatkozva megerősítették észak-kínai pozícióikat.⁴⁵ Nagyságának, földrajzi elhelyezkedésének és szárazföldi fegyveres ereje túlsúlyának ismeretében nehéz elképzelni, hogyan lehetett volna megakadályozni az Orosz Birodalom Kelet-Ázsiába való behatolását. Új nagy játszma volt kialakulóban, és minden jel arra mutatott, hogy Oroszország lesz a nyertese.⁴⁶ A másik érzékeny front India volt: a londoni döntéshozók riadalommal észlelték, hogy az orosz vasúthálózat Közép-Ázsiába való tempós benyomulása következtében az oroszoknak „jobb katonai hozzáférésük” van a szubkontinenshez, mint maguknak a briteknek.⁴⁷

Minthogy Oroszország britellenes politikát folytatott Közép-Ázsiában és a Távol-Keleten, Franciaország pedig Afrikában volt Nagy-Britannia vetélytársa, a francia–orosz szövetség London szemében nem látszott másnak, mint elsősorban britellenes szerveződésnek. A feszültség különösen gyöttrő volt a búr háborúk idején, amikor jelentős brit erőket küldtek Dél-Afrikába, és India jórészt védtelen maradt. 1901 augusztusában a hadügyminisztérium hírszerző részlegének jelentése – *A birodalom szükségletei egy Franciaországgal és Oroszországgal vívott háború esetén* – megállapította, hogy az indiai hadsereg egy orosz támadás esetén képtelen

lenne megvédeni legfontosabb állásait.⁴⁸ S ami még rosszabb: az orosz diplomaták (a britek szemében) nemcsak ellenségesek, terjeszkedéspártiak és kíméletlenek voltak, de alattomosak és csalárdak is. Az India-ügyi államtitkár, Lord George Hamilton már 1901 márciusában, a kínai rendezésről folyó tárgyalások során tett jelentésében így írt: „Az orosz diplomácia egész történetében nem találunk hasonló példát ekkora hazugságra.” 1903-ban pedig az indiai alkirály, George Curzon a következőket mondta Earl of Selborne-nak, az Admiralitás Első Lordjának: „Az orosz diplomácia – mint jól tudjuk – egyetlen hosszú és sokrétegű hazugság.”⁴⁹

Nagy-Britannia kétirányú politikával válaszolt az orosz fenyegetésre. Megbékélést kezdeményezett a japánokkal és a franciákkal, és olyan kölcsönösen kielégítő megállapodásra törekedett magukkal az oroszokkal, amely enyhítette volna a nyomást a birodalom peremvidékein. Az 1904–1905-ös kínai–japán háború fejleményeként Londonnak és Tokiónak közös érdeke volt megakadályozni a további orosz terjeszkedést. 1895 májusában a londoni japán követnek írt levelében Kimberley külügyminiszter így fogalmazott: a Távol-Keleten Japán Nagy-Britannia „természetes szövetségese”.⁵⁰ Oroszország kínai határa mentén a félelmetes japán szárazföldi erők jelentette fenyegetés (1895 végén már kétszáz ezer japán katona állomásozott Mandzsúriában) ellensúlyozta a brit birodalom észak-indiai határvidékének sebezhetőségét. A sebesen növekvő japán hadiflotta további veszélyt jelentett az oroszokra nézve, egyúttal csökkentette a túlságosan szétszórta brit flottára nehezedő terheket.⁵¹ Az óvatos közeledés hosszú időszaka után 1901-ben tárgyalások kezdődtek egy formális szövetség megkötéséről; először egy haditengerészeti védelmi megállapodást, később pedig egy jóval átfogóbb egyezményt írtak alá Londonban 1902. január 30-án. Az 1905-ben és 1911-ben kibővített és megújított angol–japán szövetség az első világháború előtti politikai világpanoráma egyik szilárd és állandó eleme lett.

Ugyanezek a megfontolások munkáltak a mögött a brit döntés mögött, hogy egyetértésre törekedjenek Franciaországgal. Lord Salisbury már 1896-ban úgy vélte, hogy ha engedményeket tesznek Párizsban a Mekong folyó mentén – Francia Indokína és Brit Burma határvidékén –, annak igen kedvező következménye lenne, hogy a megenyhült franciák kevésbé szorosán kötődnének orosz szövetségeseikhez.⁵² Az 1904-es Entente cordiale ugyanezen okból (legalábbis a Whitehall szemszögéből) nem elsődlegesen németellenes megállapodás volt; sokkal inkább az volt a célja, hogy enyhítse a feszültséget Franciaországgal, s mellékesen eredményezzen valamelyes közvetett ráhatást az oroszokra is. Delcassé azzal is erősítette

ezt a gondolatot, hogy sugalmazta: ha az Entente létrejön, Franciaország korlátozó befolyást gyakorolna Oroszországra; s világossá tette továbbá Szentpétervár előtt, hogy nem számíthatna francia támogatásra egy orosz–brit konfliktus esetén.⁵³ Minden ok megvolt tehát a reménységre – jelentette ki Lord Lansdowne –, „hogy a Franciaországgal létrejött egyetértés talán az Oroszországgal való jobb viszony előfutára lesz”.⁵⁴

Ez az utolsó pont igen figyelemreméltó. Miközben Japánnal az oroszok befolyásának ellensúlyozására szövetkeztek, a brit politikacsinálók azon iparkodtak, hogy bevonják Oroszországot egy birodalmi erőtársulásba. A dologban nincs semmiféle ellentmondás. Ahogy Sir Thomas Sanderson, a külügyminiszter állandó helyettese a szentpétervári brit nagykövethez 1902 májusában írt levelében fogalmazott: a japán szövetség igen hasznos, „mert amíg [az oroszok] azt látják, hogy másokkal is tudunk üzletelni, addig nem tartják valószínűnek, hogy színvállásra bírjuk őket”, vagyis a dolog „inkább növeli, semmint csökkentené Nagy-Britannia esélyeit valami kézzelfogható megállapodásra”.⁵⁵ A brit állambiztonsági jelentések továbbra is katasztrofális kilátásokról beszéltek Közép-Ázsiában; a kabinetet 1901 decemberében arról tájékoztatták, hogy az oroszok kétszáz ezer katonát tudnak küldeni Transzkasziába és a Heratba. Ekkora erő ellensúlyozására az indiai brit katonaság létszámát ötven-száz ezerrel kellene véglegesen megemelni – ez óriási költségdöbbltet jelentett volna éppen akkor, amikor a legjobb gazdasági tanácsadók a kiadások erőteljes csökkentését javasolták.⁵⁶ Az afgán határ felé vezető orosz vasútvonal „őrült tempóban” folyó építése azt sugallta, hogy a helyzet igen sebesen, s nem Nagy-Britannia előnyére változik.⁵⁷

Az aggodalmat 1904 februárjában tovább fokozta az orosz–japán háború kitörése, és a nyugtalanság attól sem csökkent, hogy az orosz tengeri és szárazföldi erők eleinte igen gyenge teljesítményt mutattak. Ugyan mi lesz – figyelmeztetett Kitchener vikomt –, ha az oroszok Indiában akarják kárpótolni magukat a Japánnal szemben elszenvedett veszteségekért? India ebben az esetben jelentős, a gyarmati kormányzat 1905. februári becslése szerint 211 824 fős megerősítésre szorulna.⁵⁸ A várható költségnövekedés óriási volt; Kitchener úgy becsülte, hogy az „Oroszország fenyegető előrenyomulásával” való szembeszegülés húszmillió, majd évente további másfél millió fontot emésztene fel.⁵⁹ Ez a legkevésbé sem volt közömbös a liberális kormány számára, amely 1905-ben azzal az ígérettel került az ország élére, hogy visszafogja a katonai költségvetést, és több pénzt juttat a hazai programokra. Ha pedig Nagy-Britannia már nem engedheti meg magának, hogy katonai erővel védelmezze meg India

északnyugati határait, akkor az orosz veszedelem elhárítására más eszközöket kell találni.

Japán Oroszország fölötti 1905-ös győzelme volt a döntő érv a megállapodás mellett. Az oroszok vereségének súlya és az országot megbénító belső felfordulás ismeretében már nem volt meggyőző az állítás, hogy az orosz fenyegetés miatt hatalmas kiadásokra volna szükség India védelmében.⁶⁰ Az új külügyminiszter, az 1905 decemberében hivatalba lépett Edward Grey elhatározta, hogy „Oroszországot visszavezetjük Európa tanácskozó testületeibe, és remélem, jobb viszonyban lesz velünk, mint eddig volt”.⁶¹ 1906 májusában Greynek végre sikerült jó időre elnapolnia az indiai csapatok megerősítésének kérdését.

A birodalmak újjáformálásának kusza meséje egy bizonyos tekintetben különös figyelmet érdemel: a brit politika irányvonalának meghatározói sem a franciákkal való Entente cordiale-t, sem az oroszokkal kötött megállapodást nem szánták elsődlegesen németellenesnek; amennyire a németek szerepet játszottak a mögöttes szándékokban, főként a Franciaországgal és Oroszországgal való feszültségek kiegyensúlyozásának másodlagos tényezői lehettek. A német kormány lépései akkor váltottak ki nyugtalanságot és nehezítést, ha úgy tűnt, hogy az ország közösen lép fel az oroszokkal és a franciákkal Nagy-Britannia ellen, mint például 1895 tavaszán, amikor velük együtt igyekezett rákényszeríteni Tokiót a kínai-japán háborúban megszerzett területekre való visszanyomulásra, vagy 1897-ben – amikor a németek váratlanul elfoglaltak a Santung-félszigeten, Kiaocsounál egy kínai hídfőállást –, mert London (helyesen) úgy vélekedett, hogy erre a lépésre az oroszoktól nyertek helyeslő bátorítást. Németország tetteit mindkét esetben a franciák és az oroszok felismerni vélte britellenes terveinek összefüggésében ítélték meg. A kínai színtéren, akárcsak másutt, Berlin inkább amolyan bosszantó diplomáciai tényező volt, mintsem valódi fenyegetés. Másként fogalmazva: 1904–1905 előtt a „brit-német ellentét” nem a brit politika meghatározó motívuma, sokkal inkább egyéb nyomós érdekek függvénye volt.⁶²

NÉMETORSZÁG, A MEGKÉSETT BIRODALOM

A Bismarck-korszakban a német külpolitika elsődleges célja az volt, hogy megakadályozza a nagyhatalmak Németországgal szemben ellenséges összefogásának létrejöttét. Amíg ez a politika érvényesült, a világbirodalmak közötti feszültségek következtében viszonylag könnyű volt sikeresnek len-

nie. A britekkel való rivalizálás elvonta Párizs figyelmét a németekkel szembeni ellenszenvéről; Oroszország, miközben ellenséges szemmel figyelte Nagy-Britanniát, nem törődött a Balkánnal, ez pedig segített megelőzni egy osztrák–orosz összeütközést. Amíg Németország mint elsősorban kontinentális nagyhatalom, nem törekedett világbirodalom létrehozására, távol maradhatott az Afrika, Közép-Ázsia és Kína területeiért folyó nagy összecsapásoktól. Amíg Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország egymás vetélytársai voltak, Németország mindig el tudott manőverezni közöttük. Ez a helyzet növelte a birodalom biztonságát, és bizonyos játékteret engedett a német politika irányítóinak.

A bismarcki stratégiának azonban ára volt. Az kellett hozzá, hogy Németország mindig a lehetőségei alatt gondolkodjék, őrizkedjen a birodalmi mohóság kielégítésére való törekvéstől Afrikában, Ázsiában vagy egyebütt, és maradjon meg a partvonalon, amikor a többi nagyhatalom a világon osztozkodik. Mindennek egyfajta nemzeti bénultság lett a következménye, ami rossz hatással volt a német nemzeti parlament összetételét meghatározó választókra. A gyarmatbirodalmat – amit úgy képzeltek el, mint káprázatos Eldorádót olcsó munkaerővel, számtalanféle ásványkincssel és növekvő bennszülött vagy telepese lakossággal a nemzeti kivitel felvásárlására – ugyanolyan varázslatosnak találta a német közép osztály, mint bármelyik európai gyarmattartó ország hasonló rétegei.

Meg kell jegyeznünk, hogy a meglévő világhatalmak merev ellenállással fogadták a németek bármily óvatos próbálkozásait is arra, hogy átlépjék a birodalmi terjeszkedés rájuk szabott politikai korlátait. Ebben az összefüggésben rá kell mutatnunk egy nyilvánvaló, de fontos különbségre a megkésve létrejött Német Birodalom és világbirodalmakkal rendelkező vetélytársai között. Mint a lakott világ hatalmas részeit birtokló s kiterjedt birtokaik peremvidékén katonai erővel is jelen lévő birodalmak, Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország rendelkezett olyan tulajdonokkal, amelyeket bízvást cserélgethettek, vagy le is mondhattak róluk anélkül, hogy különösebb kárt szenvedtek volna. Nagy-Britannia ajánlhatott területeket Franciaországnak a Mekong-deltában, az oroszok felkínálhattak a briteknek befolyási zónákat Perzsiában, a franciák engedhettek az olaszoknak hozzáférést a hőn áhított afrikai területekhez – Németország nem tehetett hasonló ajánlatokat, mert mindig is a felkapaszkodott újjgazdag helyzetében volt, akinek semmije nincs, amiről lemondhatna, csak szeretne odanyomakodni a már szorosan körülült asztalhoz. A régi klubtagok keményen ellenálltak minden próbálkozásának, hogy megszerezzen a maradékból valami csekélységet.

1884–85-ben például, amikor a német kormány birodalmi étvágyát csilapítandó némi apró gyarmatocskára szeretett volna szert tenni, elutasító választ kapott Nagy-Britanniától. 1883-ban egy brémai kereskedő, bizonyos Heinrich Vogelsang földet vásárolt a mai Dél-Namíbiában, az Angra Pequena partvidéken. A következő évben Bismarck hivatalosan érdeklődött a brit kormánynál, hogy igényt tart-e a területre. Londonból kurta válasz érkezett: Nagy-Britannia nem óhajtja megengedni, hogy bármely más ország megvesse a lábát Portugál Angola és a brit Cape Colony közötti régióban. Berlin további két kérdést tett fel: vajon min alapul a britek követelése? illetve: vállalja-e Nagy-Britannia a körzetben élő német telepesek védelmét?⁶³ Ezúttal hónapok teltek el, mire a Whitehall válaszolni kegyeskedett. Bismarckot bosszantotta ez a lekezelő magatartás, de nem kellett személyes sértésnek vennie; London ugyanezt a nyers és leereszkedő hangot használta az 1895–96-os venezuelai határvitában az amerikaiakkal szemben is.⁶⁴ Amikor aztán a németek az elutasításra való tekintet nélkül hivatalosan is bejelentették igényüket a területre, a brit kormány haladéktalanul benyújtotta a magáét. Berlinben nőtt a feszültség. Tűrhetetlen – füstölgött Bismarck –, hogy Nagy-Britannia egy „afrikai Monroe-elv” kiváltságát követeli.⁶⁵ A kancellár ekkor növelte a politikai nyomást. Fiát, Herbertet Londonba küldte a tárgyalások vezetésére. A britek, akiknek figyelmét jóval komolyabb kihívások kötötték le (az oroszok afganisztáni tervei és a franciákkal való nézetkülönbségek Afrikában), hamarosan beadták a derekukat, és a válság elült, de az eset tanulságos emlékeztető volt arra, hogy milyen kevés helyet kaphat az asztal mellett a legfiatalabb európai nagyhatalom.

Németország részben a bismarcki politika által magára kényszerített korlátoktól kívánt szabadulni, amikor 1890-ben felmondta az oroszokkal kötött viszontbiztosítási szerződést. Ebben az évben az őrsváltás – Bismarck távozása és az új kancellár, Leo von Caprivi hivatalba lépése –, valamint II. Vilmos császár kulcsfigurává emelkedése új korszak nyitányát jelezte a német külkapcsolatokban. Az 1890-es évek „új irányvonalát” eleinte nem annyira a szándékok összehangolása, mint inkább a határozatlanság és a sodródás jellemezte. A Bismarck hirtelen távozásával keletkezett vákuum betöltetlen maradt. A kezdeményezés a külügyminisztérium politikai részlegének vezetője, Friedrich von Holstein kezébe csúszott át. Holstein az Ausztria–Magyarországhoz fűződő szálak megerősítésére törekedett, és arra, hogy a Balkánon jelentkező kockázatokat egy Londonnal való megegyezéssel ellensúlyozza – noha átfogó szövetség megkötését nem tartotta kívánatosnak; legfőbb céljának a függetlenséget tekintette. Egy

Nagy-Britanniával kötött szövetség azt kockáztatta volna, hogy London ballekjává válik a kontinensen; elevenen élt még a hétéves háború emléke, amikor II. Frigyes porosz király a britek szövetségeseiként hatalmas ellenséges koalíció gyűrűjében találta magát. Igen fontos volt – ahogy Holstein szövetségese, Bernhard von Bülow 1890 májusában fogalmazott –, „hogy Németország ne függjön semmilyen külföldi hatalomtól”.⁶⁶ A Londonnal való szövetségnek az lett volna az ára, hogy Németország lemond a gyarmatszerzésről, de ezt az árat Caprivi könnyű szívvel megfizette volna.

A szabad kéz politikája meglehetősen veszélytelennek látszott, de jelentős kockázatokat hordozott. Németország 1891 nyarán megtudta, hogy a szövetséges Olaszország titkos tárgyalásokat folytat a franciákkal abban a reményben, hogy elnyeri támogatásukat észak-afrikai területszerző törekvéseihez. Ugyanebben az időben jutott Berlin tudomására, hogy a francia hadiflotta hivatalos látogatást tett az orosz kikötőben, Kronstadtban, ahol a sajtó és a közvélemény örömujjongással köszöntötte a francia tiszteket. 1892-ben a francia–orosz katonai szövetség megkötése megmutatta: a Nagy-Britanniával való szoros együttműködésnek még a látszata is azzal fenyeget, hogy növeli Németország veszélyeztetettségét a kontinensen anélkül, hogy ezzel szembeállítható biztonsági előnyöket nyújtana. Ami pedig ennél is riasztóbb volt: Franciaország és Oroszország egyre meghittebb viszonya a jelek szerint nem sarkallta arra Nagy-Britanniát, hogy szorosabb kapcsolatra törekedjék a németekkel – épp ellenkezőleg, a brit politikacsinálók fontolgatni kezdték előbb a Párizssal, majd a Szentpétervárral való megbékélés lehetséges előnyeit. Kijózanító hatást tett Berlinre az is, hogy a francia flotta 1891-ben Oroszországból hazafelé tartva udvariassági látogatást tett Portsmouthban.⁶⁷

Vajon elég erős Németország ahhoz, hogy elboldoguljon erős szövetségesek nélkül is? Caprivi erre a kérdésre a birodalom védelmi erejének növelésével válaszolt. Az 1893-as hadiköltségvetés 552 ezerre növelte a hadsereg létszámát (ez 150 ezerrel haladta meg a tíz évvel korábbit), a ráfordított összeg pedig az 1886-osnak épp a kétszerese volt. Ezek a fejlesztések azonban nem ágyazódtak be egy szélesebb politikai stratégiába; nem volt más céljuk, csak az elrettentés.

A berlini politika kulcsfigurái között éles vita folyt a katonai önállóságra való törekvés diplomáciai vonatkozásairól. A Franciaországgal való viszony javulásának lehetetlensége folytán Németország továbbra is Nagy-Britanniával kísérelje meg a megegyezést, vagy az Oroszországgal létesíthető szövetségi kapcsolat rejti a megoldást? A mindkét irányban tett próbálkozás kiábrándító eredményt hozott. A német politika alakítói vérmes

reményeket fűztek az 1894 tavaszán megkötött orosz–német kereskedelmi szerződéshez, mely – bár a Reichstag a német gazdalobbi tiltakozása miatt nehezen fogadta el – mindkét ország számára roppant előnyösnek bizonyult. Ám ettől az oroszok kapcsolata a franciákkal cseppet sem lazult, sőt Szentpétervár úgy értékelte a szerződést, mint az orosz politika helyességének igazolását, és annak bizonyosságát, hogy sok mindent el lehet érni, ha diplomáciailag alárendelt helyzetben tartják a németeket.⁶⁸

A brit változat sem volt kevésbé nehéz, elsősorban azért, mert Caprivi „szabad kéz”-politikája jóval „szabadabban” hagyta London, mint Berlin kezét. A francia–orosz szövetség lehetővé tette Nagy-Britannia számára, hogy kedvére ingadozzon a kontinentális szövetségi rendszerek között, és csökkentette a késztetést, hogy szilárd megállapodásra jusson a németekkel. London csak a birodalom peremvidékein jelentkező válságok idején keresett szorosabb kapcsolatokat, de ezek a kezdeményezések soha nem kínáltak olyanfajta átfogó szövetséget, aminek az elfogadása józan ésszel elvárható lett volna Berlinton. 1901-ben például, amikor jelentős brit erők voltak lekötve Dél-Afrikában, az oroszok pedig Kínában fokozták a nyomásukat, Lansdowne külügyminiszter annyira szeretne volna megszerezni Berlin támogatását Szentpétervárral szemben, hogy a kabinetben közreadta egy Németországgal kötendő titkos megállapodás vázlatát, amely szerint a németek és a britek bizonyos feltételekkel – Japánt támogatandó – elkötelezték volna magukat egy Oroszország elleni háborúra. Puhatólózni is kezdtek Berlinnél, de a németek attól való félelmükben, hogy belesodródhatnak egy kontinentális szembenállásba, amelyben nem sok hasznát veszik a brit hadiflotta támogatásának, vonakodtak belépni bármiféle oroszellenes alakzatba.⁶⁹ Bülow-t nyugtalanította a kérdés: mit tudnak a britek felajánlani a németeknek, ami ellensúlyozná a franciák és oroszok ellenséges érzéseinek felerősödését, amit egy német–brit szövetség elkerülhetetlenül kiváltana? Ez az alapvető szerkezeti probléma vetődött fel, valahányszor a brit–német közeledés hivatalos formába öntése szóba került.

További és még nyilvánvalóbb nehézséget okozott, hogy Nagy-Britanniában mindig ellenállást váltottak ki Berlin erőfeszítései Németország Európán kívüli érdekeinek képviseletére. Amikor a török Abdul Hamid szultán megbízta a Deutsche Bahn-Gesellschaftot az Anatóliai Vasút szárnyvonalának kiépítésével a Bagdad irányában fekvő Konya városáig, a brit kormány lármásan tiltakozott, s a „a brit érdekszférába való jogtalan behatolásként” értékelte a német finanszírozású vállalkozást, mert csökkentette a brit érdekeltsgű Szmirna Vasút jövedelmezőségét. A brit kormány ebben és más

vitákban is abból a feltételezésből indult ki, hogy a britek érdekei lényegiek és létfontosságúak, a németekéi azonban nem mások, mint pusztá fényűzés, amihez konokul ragaszkodva csak más nagyhatalmakat akarnak bosszantani.⁷⁰ Jó példa az 1894. május 12-én megkötött angol–kongói szerződés, amelynek értelmében Nagy-Britannia szert tett egy huszonöt kilométer szélességű, Ugandát Rhodesiával összekötő korridorra. Az egyezmény, amellyel elsősorban a franciák felső-nílusi terveit kívánták megghiúsítani, mellesleg azt eredményezte volna, hogy brit kordonnal szigetelik el német Délkelet-Afrikát. London csak a legerőteljesebb német nyomás hatására lépett vissza a tervtől. A nemzeti öntudat erősítésére alkalmas eseményekre éhező német sajtóban örömujjongást váltott ki ez a végkifejlet, s megszilárdította a német döntéshozóknak azt a meggyőződését, hogy a német érdekek érvényesítésének egyetlen módja a britekkel való szembeszállás.⁷¹

A brit–német feszültség az 1894–95-ös transvaali válság idején érte el tetőfokát. Már régóta voltak helyi nézeteltérések a britek birtokában lévő Cape Colony és a szomszédos Dél-afrikai Búr Köztársaság – Transvaal – között. Noha Transvaal függetlenségét a nemzetközi közösség (így Nagy-Britannia is) elismerte, Cape Colony legbefolyásosabb figurája, Cecil Rhodes az északi szomszéd bekebelezését szorgalmazta a területen az 1880-as években felfedezett gazdag aranylelőhelyek miatt. Minthogy Transvaal gazdasági életében a német telepesek játszották a meghatározó szerepet, és az országban befektetett nemzetközi tőke egyötöde német volt, a berlini kormány szívéen viselte a köztársaság függetlenségét. 1894-ben Londonban tiltakozást váltott ki, hogy Berlin tervbe vette egy vasútvonal megépítését, amely összekötötte volna a tengerparttal nem rendelkező Transvaalt a portugál Mozambik déli részén lévő Delagoa-öböllel. A brit kormány azt fontolgatta, hogy birtokba veszi a Delagoa-öblöt, így szerevezve meg az ellenőrzést az érdekeit sértő vasútvonal fölött, és elutasított minden megoldást, amely regionális politikai és gazdasági fölényét csorbította volna, a németek azonban ragaszkodtak Transvaal függetlenségéhez.⁷² 1895 őszén további homlokráncolásokra adott okot, hogy a berlini brit nagykövet, Sir Edward Malet úgy beszélt Transvaalról, mint a brit–német kapcsolatok fájó pontjáról, és homályos célzást tett egy lehetséges háborúra abban az esetben, ha Németország nem hajlandó lemondani a terveiről.

A német kormány ennek megfelelően nem volt épp széles jókedvében, amikor 1895 decemberében nemzetközi válságot robbantott ki egy Transvaal elleni, elvetélt brit támadás. A britek formálisan nem hagyták jóvá dr. Leander Starr Jameson próbálkozását a köztársaság lerohanására, bár

a kormányból legalább egy miniszternek (Joseph Chamberlainnek) tudomása volt a tervezett akcióról. A vállalkozás teljes kudarc volt; a transvaali csapatok hamar legyőzték és elfogták Jameson embereit. A Whitehall kitartó tagadása ellenére Berlinben, Párizsban és Szentpétervárott mindenki bizonyos volt abban, hogy London állt a támadás mögött. Jelezni kívánva a németek felháborodását, maga a császár küldött táviratot Paul Krugernek, a Transvaal Köztársaság elnökének. A Kruger-telegram néven ismertté vált szöveg boldog új évet kíván az elnöknek, és gratulál neki, amiért „megvédte országát a külső támadással szemben anélkül, hogy baráti hatalmak támogatásáért folyamodott volna”.⁷³

A finom megfogalmazású üzenet nyomán felháborodott cikkek áradata jelent meg a brit sajtóban, ám nagy volt az örvendezés Németországban, ahol úgy értelmezték, hogy most végre történt valami a németiség tengerentúli érdekeinek védelmében. A Kruger-telegram azonban alig volt több politikai gesztusnál; a németek hamarosan visszaléptek a britekkel való, dél-afrikai területek fölötti huzakodástól. Németországnak egyszerűen nem álltak rendelkezésére a megfelelő eszközök ahhoz, hogy érvényesítse akarát, vagy akár csak megkövetelhesse az efféle érdekütközésekben egyenlő partnernek kijáró tiszteletet. Berlin végül elfogadott egy kompromisszumos megállapodást, amely jelentéktelen brit engedmények fejében kizárta Németországot Dél-Afrika politikai jövőjéből.⁷⁴ A német kormány a hazai nacionalista lapok nagy felháborodására nem lépett közbe Transvaal érdekében az 1899–1902-es búr háború előtt és alatt, amikor Transvaal végül vereséget szenvedett, és brit gyarmattá lett.

Az 1890-es évtized ekképpen Németország fokozódó elszigetelődésének időszaka volt. A Nagy-Britanniával való kapcsolat bizonytalan maradt, a francia–orosz szövetség pedig minden jel szerint jelentősen szűkítette Németország európai mozgásterét. A német államférfiak azonban csak rendkívül lassan ismerték fel a probléma súlyosságát, elsősorban azért, mert hittek abban, hogy a világbirodalmak közötti feszültségek önmagukban is elegendőek ahhoz, hogy soha ne fogjanak össze Berlin ellen. A német vezetők ahelyett, hogy egy kiengesztelődési politika révén igyekeztek volna enyhíteni elszigeteltségükön, az önállóságra való törekvést tették meg vezérelvülük,⁷⁵ aminek legfontosabb következményeként hatalmas hadiflotta építését határozták el.

Az 1890-es évek derekán hosszú pangási és viszonylagos hanyatlási időszak után a flottaépítés és a haditengerészeti stratégia lett a német biztonsági és külpolitika központi motívuma.⁷⁶ Fontos szerepet játszott a közvélemény is: Németországban – akárcsak Nagy-Britanniában – a hatalmas

hajók voltak a színvonalas lapok és művelt középosztálybeli olvasóik bálványai.⁷⁷ A fejleményekre hatással voltak Alfred Thayer Mahan amerikai író hallatlanul népszerű regényei és tanulmányai is. *The Influence of Sea Power upon History* (A tengeri hatalom hatása a történelemre) című, 1890-ben megjelent könyvében Mahan megjósolta a világhatalmak összecsapását, amelynek a kimenetelét óriás hadihajók és cirkálók roppant flottáinak ütközetei fogják eldönteni. A hadiflotta fejlesztését erősen támogató II. Vilmos császár a tengerészet szerelmese és Mahon rajongója volt; ifjúkori vázlatfüzeteiben több helyen is irdatlan ágyúkkal ékes csatahajók élvezetesen részletgazdag rajzai láthatók. Fontos tényező volt azonban a nemzetközi vonatkozás is: mindenekelőtt a birodalmi periférián adódó konfliktusok Nagy-Britanniával, amelyek a félelmetes haditengerészet kiépítésének elhatározását is kiváltották. A császár a Transvaal-epizód után szinte megszállottja lett a hajóhadnak, és jószerével minden nemzetközi válságot csak a tengeri fölény elsődlegességének példájaként értelmezett.⁷⁸

A császár hadihajók iránti megszállottságának mélyülése egybeesett azzal, hogy elkecsereedett pártoskodás alakult ki a német haditengerészet legfelső irányításában. A haditengerészeti kabinet főnöke, báró Gustav von Senden Bibran tengernagy és nagyra törő pártfogoltja, Alfred von Tirpitz nagyszámú hatalmas hadihajó építése mellett kardoskodott. Velük szemben állt a haditengerészeti államtitkár, az óvatos Friedrich von Hollmann tengernagy; ő felelt a Reichstag elé terjesztendő haditengerészeti költségvetési tervezet előkészítéséért. Hollmann gyors, könnyű cirkálókból álló flottát akart kiépíteni, olyat, amelyet a *jeune école*-nak nevezett francia haditengerészeti irányzat tartott célszerűnek. Tirpitz a német haditengerészet jövőbeni feladatát abban látta, hogy a két országhoz közeli vizeken küzdjön meg Nagy-Britanniával az egyenlőségért, Hollmann rugalmas, gyors, nagy hatótávolságú fegyvernek képzelte a majdani német hajóhadat, amelyet a birodalmak perifériáin lehet bevetni a német érdekek védelmében. 1893 és 1896 között Tirpitz és a vele szövetségesek gerillaháborút folytattak Hollmann ellen, alkalmasságát nyíltan kétségbe vonták, és saját stratégiai javaslataikat taglaló memorandumokkal bombázták az uralkodót. Miután egy darabig ingadozott a két elgondolás között, II. Vilmos 1897-ben megvonta a támogatását Hollmanntól, és a helyébe Tirpitzet nevezte ki.⁷⁹ A Reichstag erőteljes propaganda-hadjárat után 1898. március 26-án új haditengerészeti költségvetést fogadott el. A Tirpitz tengernagy vezette haditengerészet az 1890-es évek elején tett elegyes és körvonalaatlan javaslatok helyett határozott, hosszú távú fejlesztési programot

tűzött ki, amely 1912-ig a német védelmi költségvetés jelentős részét fel-emésztette; végső célja az volt, hogy Németország egyenlő félként ütköz-hessen meg Nagy-Britanniával a tengereken.⁸⁰

A nagyralátó hadiflotta-fejlesztési program megindítását kulcsmozza-natként értékeli az első világháború előzményeit elemző szakirodalom. Visszapillantva úgy tűnhet, mintha ez a döntés vetítené előre, netán ma-gyarázná is a konfliktus 1914-es kirobbanását. Vajon szükségtelen provo-káció volt a britek tengeri egyeduralmának megkérdőjelezése, ami végleg megrontotta a két állam viszonyát, és elmélyítette az európai hatalmi rend-szer polarizálódását?

A német haditengerészeti stratégiát sokféle bírálat érheti; a legkomo-lyabb, hogy nem szervesült egy átfogóbb politikai elképzelésbe azon a kö-vetelésen túl, hogy Németország szabad kezét kapjon a világpolitikában. Az új haditengerészeti program azonban nem volt sem különösebben fel-háborító, sem váratlan. Németországnak jó oka volt azt gondolni, hogy senki nem veszi komolyan, ha nem tesz szert tekintélyes tengeri ütőerőre. Nem szabad elfelejteni: a britek megszokták, hogy nagyon is fensőbbes, pa-rancsoló hangot használjanak a németekkel szemben. 1897 márciusában például a londoni német nagykövet, báró Hermann von Eckardstein talál-kozott egy brit külügyminisztériumi osztályvezetővel, az erőszakos modora miatt csak *bikának* nevezett Sir Francis Bertie-vel. Beszélgetésük során a közismerten angolbarát Eckardstein, aki öltözködésében VII. Edward királyt tekintette mintaképének, és szívesen mutatkozott a londoni klubokban, érinteni találta hazája dél-afrikai érdekeit. Bertie válasza olyan volt, mint egy arcücsapás. Ha a németek csak egy ujjal merészelik érinteni Transvaalt – jelentette ki –, a brit kormány semmilyen lépéstől, *még a legvégsőtől sem* fog visszariadni (ez félreérthetetlen célzás volt a háborúra), „hogy vissza-verje a német beavatkozást”. „Ha háborúra kerülne sor Németországgal – tette hozzá –, a brit nemzet egy emberként fog felsorakozni, s a brit hadiflotta számára gyerekjáték lesz Hamburg meg Bréma tengeri blokádjá, és a német kereskedelmi hajózás megbénítása a világtengereken.”⁸¹

A német haditengerészeti politika értékelésénél figyelembe kell ven-nünk ezt a fenyegetettséget és ezeket a konfliktusokat is. Az új flotta épí-tésének britellenes célja természetesen nem vitatható, ezt maga Tirpitz is egészen világossá tette – 1897 júniusában a császár elé terjesztett jelen-tésében olvasható a tömör kijelentés: „Németország legveszedelmesebb tengeri ellensége jelenleg Anglia”, és ugyanez az állítás bukkan fel változa-tos formában a későbbi évek javaslattervezeteiben és emlékeztetőiben is.⁸²

Ebben azonban nem volt semmi meglepő. A fegyverkezési programok ál-talában a legerősebb lehetséges ellenféllel való konfliktus összefüggésében fogalmaznak; az Entente cordiale 1904-ben történt aláírásáig a francia *jeune école* haditengerészeti stratégiái – háború esetére – gyors, erős fegy-verzetű cirkálók alkalmazását javasolták kereskedelmi hajók megtámadá-sára, hogy kiéheztessék és ezzel megadásra kényszerítsék a Brit-szigete-tet. Ez a terv még 1898-ban is elég valószínű fenyegetésnek látszott ahhoz, hogy a megriadt brit haditengerészeti körök újabb cirkálók hadrendbe állítását és a belföldi élelmiszer-ellátás biztonságossá tételét követeljék.⁸³

Akárhogy is: Nagy-Britannia nem az 1898 utáni német flottafejlesztés hatására kezdett közeledni a franciákhoz és az oroszokhoz. Az Entente lét-rehozásának és az oroszokkal való megegyezés keresésének elsődleges oka a birodalom peremvidékein erősödő nyomás volt. A brit politika irányítóit sokkal kevésbé izgatta a német hadiflotta erősödése, mint ahogy azt gyakran gondolják.⁸⁴ A brit haditengerészet figyelme sohasem kizárólag Német-országra, hanem mindig arra a célra irányult, hogy Nagy-Britannia legerő-sebb legyen a tengeri nagyhatalmak – Franciaország, Oroszország és az Egyesült Államok – között. A német flottafejlesztés korántsem tett olyan de-lejes hatást a brit stratégiákra, mint amelyet olykor tulajdonítanak neki.⁸⁵ 1905-ben a brit haditengerészeti hírszerzés teljesen megalapozottan állít-hatta, hogy a brit hadiflotta „elsöprő fölényben van” a némettel szemben.⁸⁶ 1906 októberében Charles Hardinge, a külügyminiszter állandó helyettese elismerte, hogy Németország nem jelent tengeri fenyegetést Nagy-Britan-niára. A következő évben Sir A. K. Wilson tengernagy, az Admirális aktuá-lis háborús terveiről írt egyik jelentésében megjegyezte, hogy egy brit-német konfliktus valószínűtlen; egyik fél sincs abban a helyzetben, hogy „végzetes csapást” mérjen a másikra, és „nehéz elképzelni, miből támad-hatna egy ilyen összecsapás”. Edward Grey külügyminiszter sem volt ke-vésbé bizakodó: „Hét hatalmas csatahajót állíthatunk harcrendbe, amíg ők egyet... – jelentette ki 1907 novemberében –, 1910-ben lesz nekik négy a mi hetünkkel szemben, de mostantól odáig bőven van idő, hogy újakat építsünk, ha ők is így tesznek.”⁸⁷ Még az Admirális Első Lordja, Sir John (Jackie) Fischer is így kérkedett VII. Edward királynak a brit flotta németek fölötti felsőbb-ségéről: „Angliának hét »hatalmas« és három »legyőzhetetlen« hadihajója van, a németek pedig még csak hozzá sem fogtak egyhez sem!” Az önbi-za-lomra meg is volt minden ok, hiszen a németek szinte remény nélkül veszít-tették el a tengerek fölötti uralomért vívott versenyt; amíg hadihajóik száma 1898 és 1905 között tizenháromról tizenhatra, a briteké huszonkilencről

negyvennégyre növekedett. Tirpitz azt a célt tűzte ki, hogy minden három brit hajóra két német jusson, de ezt az arányt még megközelítenie sem sikerült. 1913-ban a német haditengerészeti főparancsnokság hivatalosan és egyoldalúan megszüntette a brit–német fegyverkezési versenyt; Tirpitz kijelentette, hogy megelégszik a London által javasolt arányokkal. 1914-re Nagy-Britannia előnye tovább növekedett. A brit sajtóban és a politikai vezető körökben időről időre fellángoló ijedelemrohamok valóságosak voltak, de mögöttük nemigen állt más, mint a haditengerészeti pártiak által annak érdekében indított propaganda-hadjáratok, hogy kivédjék a mindig alulfinanszírozott brit szárazföldi hadsereg pénzköveteléseit.⁸⁸

Óriási volt tehát a szakadék Tirpitz és kollégáinak a haditengerészeti kiadásokat igazolni igyekvő lármás szövegei és az elért, viszonylag szerény eredmények között. A német hajóépítésnek a tervek szerint azt kellett volna kézzelfogható érvekkel szolgálnia, amit 1900-ra már általában úgy neveztek: *Weltpolitik* – a kifejezés azt a külpolitikát jelölte, amelyik a német befolyást szándékozott világhatalmi arányúra növelni, a többi nagyhatalommal egyenlő rangú játékosként emelni Németországot a globális színpadon. „A következő évtizedekben – figyelmeztetett 1897-ben megjelent, jelentős tanulmányában a történész és publicista Hans Delbrück – káprázatos méretű földterületek kerülnek felosztásra a világ minden részén, s amely nemzet keze üres marad, egy egész emberöltőre kihull ama nagyok sorából, amelyek alakítani fogják az emberiség szellemi fejlődésének körvonalait.”⁸⁹ 1897. december 6-án tartott nagy hatású beszédében Bernhard von Bülow külügyminiszter már az új, habzóan lelkesítő hangot ütötte meg: „Véget értek azok az idők, amikor Németország a szárazföldet az egyik szomszédjának hagyta, a tengereket a másoknak, s magának csak a tiszta filozófia honát, a magas eget tartotta meg. Senkit nem akarunk árnyékba borítani, de mi is helyet követelünk a nap alatt.”⁹⁰

Az oly sok vágyat és törekvést egybefoglaló *Weltpolitik* szó egy időre megragadta a német középosztályok és a nemzeti szellemiségű sajtó képzeletét. Megtestesítette az igényt az exportpiacok kiterjesztésére (ebben az időben épp csökkenőben volt az ország kivitele), és szabadulást jelentett a világ szélesebb színpadán való megjelenést akadályozó kontinentális szövetségi rendszerek korlátaitól. Kifejezte, hogy szükség van igazi, nemzeti programokra, amelyek egyesítik a Német Birodalom széthúzó régióit, és tükrözte azt a szinte általános meggyőződést, hogy a birodalmak lakomájára megkésve érkezett Németország behozhatná a lemaradást, ha kikövetelné magának a többi nagyhatalom tiszteletét. Ám noha a *Weltpolitik*

szó magában foglalta és jelképezte mindezt, pontos és állandó jelentésre soha nem sikerült szert tennie.⁹¹ Még Bernhard von Bülow, aki a német külpolitika vezérelvévé tette, sem tudta megmondani, hogy voltaképpen mit jelent; egymásnak ellentmondó kijelentései azt sugallják, hogy voltaképpen alig többet, mint a régi „szabad kéz”-politika felelevenítését erősebb hadiflottával és kissé fenyegetőbb hangszerelésben. „Azt mondják rólunk, hogy *Weltpolitikot* [sic!] csinálunk... – írta naplójába zsémbesen a volt vezérkari főnök, Alfred von Waldersee. – Bárcsak tudnám, mi legyen az.”⁹²

A *Weltpolitik* 1897 utáni tényleges hozadéka hasonlóképpen szerény volt, különösen az Egyesült Államok ugyanezekben az években szerzett birtokaihoz hasonlítva: míg Németországgé lett a Mariana- és a Karolina-szigetcsoport, Szamoa egy része és egy hídfőállás a kínai partvidéken Kiaocsounál, az Egyesült Államok összecsapott Spanyolországgal Kuba birtoklásáért, s a harcok folyamán 1898-ban megszerezte a Fülöp-szigeteket, Puerto Ricót és Guamot. Ugyanebben az évben hivatalossá tette a Hawaii-szigetek fölötti fennhatóságát, 1899 és 1902 között a Fülöp-szigeteken rettenetes gyarmati háborút vívott, amely fél- és háromnegyed millió közötti halálos áldozatot követelt a helyi lakosság soraiból; 1899-ben megszerezte a Szamoa-szigetek egy részét, később csatornát épített a két Amerikát összekötő földnyelven keresztül a saját maga ellenőrizte csatornaövezet védelme alatt, összhangban a külügyminiszter kijelentésével, mely szerint „gyakorlatilag egyedüli ura” a dél-amerikai kontinensnek.⁹³ Amikor Bülow lelkesülten írta II. Vilmos császárnak: „ez a cél ösztönözni fogja a népet és a haditengerészetet, hogy tovább kövesse Önt a világhatalom, a felemelkedés és az örök dicsőség felé vezető úton”, voltaképpen a gazdaságilag és stratégiailag teljességgel jelentéktelen Karolina-szigetek megszerzéséről beszélt.⁹⁴ Nem csoda, hogy egyes történészek szerint a német *Weltpolitik* a nemzeti szolidaritás erősítésének, a parlament hosszú távú költségvetési kötelezettségekké váló megterhelésének, az eltérő politikai irányzatok, például a szociáldemokrácia elhallgattatásának, s ekképpen a gazdasági és politikai elit uralma megszilárdításának eszköze volt, s így elsősorban a belföldi véleményfogyasztók ízlését tartotta szem előtt.⁹⁵

Az 1900 körül követett német irányvonal talán legszembetűnőbb kudarca, hogy figyelmen kívül hagyta a nemzetközi környezet igen gyors és Németország hátrányára történő változását. A berlini politikacsinálók a 20. század első éveiben is szilárdan hitték, hogy a brit birodalom és Oroszország közötti globális feszültség továbbra is bizonyos mozgásszabadságot szavatol országuknak. Rövid távon elsősorban a Szentpétervárral való jó viszonyra töre-

kedtek, hosszabb távlatban pedig úgy gondolták: az Oroszországgal való szembenállás és a német hadiflotta megerősödése arra fogja kényszeríteni Nagy-Britanniát, hogy jobb kapcsolatok kiépítésére törekedjen Berlinnel.

A NAGY FORDULÓPONT

Az 1904. február 8-áról 9-ére virradó éjszakán Togo Heiachiro tengernagy flottája megtámadta és elsüllyesztette a kínai partoknál, Port Arthur előtt horgonyzó orosz hadihajókat, s ezzel megkezdődött az orosz–japán háború. A nyitólépést a japánok tették meg, de az oroszok provokálták ki. Az előző évtized során a cárt és legbefolyásosabb tanácsadóit egy hatalmas kelet-ázsiai birodalom kiépítésének gondolata tartotta bűvöletben. Az oroszok egyenletesen nyomultak előre Észak-Kínában és Észak-Koreában, mélyen behatolva a japán érdekszférába. Az 1898–1901-es bokszer-lázadást (amely maga is részben a Kínába való orosz betörés következménye volt) ürügyül használták fel arra, hogy 177 ezres hadsereget küldjenek Mandzsúriába; a magyarázat az volt, hogy meg kell védeni az ottani vasútvonalakat. A lázadás letörése után Oroszország figyelmen kívül hagyta a többi érintett hatalom követelését, hogy vonja ki csapatait, s 1903-ra nyilvánvaló volt, hogy véglegesen megszállva kívánja tartani Mandzsúriát. Tokió ismételt kérésére, hogy jelöljék ki a japán és orosz befolyási övezetek pontos határát Mandzsúriában és Koreában, csak kurta és semmitmondó válaszok érkeztek Szentpétervárról.

A Nagy-Britanniával 1902-ben kötött szövetséggel megerősödve a japánok elegendő önbizalmat éreztek ahhoz, hogy saját kezükbe vegyék a dolgokat. A hamarosan kitört háborúban Oroszország minden korábbiánál súlyosabb vereséget szenvedett. A három orosz hadiflotta közül kettő megsemmisült, a harmadik, a fekete-tengeri flotta a sors fintorából épp azért maradt meg, mert az érvényben lévő korlátozások folytán nem haladhatott át a török tengerszorosokon. A mandzsúriai orosz haderőt 1904-ben lerohanták és tönkrevérték, a japánok megostromolták Port Arthurt, s a kiküldött segélycsapatokat meghátrálásra kényszerítették. Hosszú, elkeseredett védekezés után, 1905 januárjában Port Arthur feladta a harcot. Két hónappal később egy 270 ezres japán erő a mandzsúriai Mukdennél megfutamított egy valamivel nagyobb létszámú orosz sereget. A katasztrófa kibontakozásával párhuzamosan etnikai villongások, kiterjedt sztrájkok, politikai tiltakozások és felkelések törték ki Oroszországban, világosan feltárva a cári

önkényuralmi rendszer sebezhetőségét. Volt időszak, amikor Lengyelországban 300 ezer fős hadsereggel (vagyis nagyobb, mint amekkorát Mandzsúriában vetettek be a japánok ellen) kellett a rendet helyreállítani.

Az orosz–japán háború hatása vegyes volt, de mindent átható. Rövid távon váratlan alkalmat kínált Németországnak arra, hogy áttörjön a francia–orosz szövetség és a brit–francia Entente által szabott korlátokon. Hosszabb távon ugyanakkor éppen az ellenkező eredményre vezetett: hatására szorosabbra fűződött a szövetségi rendszer, amely a korábbi periferiális feszültségek helyett több figyelmet fordított az európai kontinensre, s ekképpen szűkítette Németország mozgásterét. Minthogy mindkét hatás befolyásolta 1914 eseményeit, érdemes közelebbről is szemügyre vennünk mindkettőt.

1904 nyarára Németország diplomáciai helyzete jelentősen rosszabb volt, mint 1890-ben, amikor Bismarck elhagyta kancellári hivatalát. A német vezetők nem vették túlságosan komolyan ezeket a fejleményeket, elsősorban azért, mert hittek abban, hogy a kontinentális nagyhatalmak és Nagy-Britannia közötti feszültségek folyamatosan nyitva fogják tartani a német–brit közeledés lehetőségét. E meggyőződésükre komoly csapást jelentett a brit–francia Entente megkötése. 1904. áprilisi levelében Vilmos császár arról tájékoztatta Bülow kancellárt, hogy az Entente „sok töprengéssel adott neki”, mert ha Nagy-Britanniának és Franciaországnak többé nem kell tartania egymástól, „akkor még kisebb súllyal kell számításba venniük a mi álláspontunkat”.⁹⁶

Hogyan kezelheti Németország ezt a kedvezőtlenre fordult helyzetet? Két lehetőség kínálkozott. Az első, hogy megállapodást köt Oroszországgal, így semlegesítve vagy legalább gyengítve a francia–orosz szövetséget. A második, hogy valamiféle módot talál Franciaország és Nagy-Britannia újszülött barátságának lazítására. Az orosz–japán háború lehetőséget kínált mindkét változat kipróbálására. Vilmos császár korábban diplomáciai úton próbált – nem sok sikerrel – közeledni Szentpétervárhoz, s most hamar felismerte az oroszok szorongatott helyzetéből fakadó lehetséges előnyöket. 1904 februárjában a cárhoz írt levelében rámutatott, hogy a franciák nyersanyagokkal látják el a japánokat, vagyis megbízható szövetségesnek aligha tekinthetők.⁹⁷ Júniusban azt mondta Miklós cárnak, hogy úgy véli: Franciaország *szívélyes egyetértése* Nagy-Britanniával, Japán szövetségesével „meggátolja a franciákat, hogy az Ön segítségére siessenek!”. Más leveleiben részvételi rokonszenvvel szólt az orosz hadsereg balszerencséről, és kifejezte bizakodását az eljövendő hadisikerekben.⁹⁸ Németország kézzelfoghatóbb

segítséggel is szolgált, például szénnel látta el a kelet felé igyekvő orosz hadihajókat, s mindeme nyitólépések után két hivatalos szövetségkötési kezdeményezéssel előállt. Az elsőben 1904. október 30-án azt javasolta, hogy a szerződő felek haladéktalanul siessenek egymás segítségére, ha bármelyiküket támadás éri Európában vagy bárhol egyebütt. Ám Miklós cár nem kívánt formális megállapodást kötni anélkül, hogy megtanácskozta volna a dolgot francia szövetségeseivel, s minthogy a franciák egyetértése elképzelhetetlen volt, ezzel a válasszal gyakorlatilag vissza is utasította az ajánlatot.

1905 nyarán azonban súlyosan romlott Oroszország belpolitikai és katonai helyzete. Vilmos császár ekkor újra megtette az ajánlatát, s a cár ezúttal már hajlott arra, hogy fontolóra vegye. A *Hohenzollern* nevű császári jacht útnak indult a cári hajóval, az *Északi Csillaggal* való találkozóra a Finn-öbölben fekvő kicsiny halászfalu, Björkö felé. A két hajó július 23-án horgonyt vetett egymás mellett, s a cár ebédre a *Hohenzollern* vendége volt. Délután bizalmas megbeszélés következett, amelynek során a császár jelentős sikerrel használta ki a cár nyugtalanságát a britek Oroszország elleni tervei és az újonnan velük szövetkezett franciák megbízhatatlansága miatt. A végletekig kimerült Miklós cár könnyekben tört ki, átölelte német unokafivérét, és odakanyarította nevét a pontozott vonal fölé. A szerződéstervezet azonban nem állta ki az éber szentpétervári hivatalnokok vizsgálatát. Lehetetlen – mutatnak rá – összeegyeztetni a Berlinnel kötendő szövetséget a franciák iránti, jelenleg Oroszország biztonságának zálogát jelentő elkötelezettséggel. Párizsból érkezett jelentések megerősítették, hogy a franciák nem fogadnák el az érvényben lévő szövetség feltételeinek a német–orosz közeledés érdekében történő megváltoztatását. A cár továbbra is kíváncsi volt valamiféle megállapodást Németországgal, de politikai és gazdasági tanácsadóinak nyomására idővel elvetette a gondolatot. A németek elszigeteltségéből kelet felé kivezető út – legalábbis a belátható jövőre nézve – zárva maradt.

A német kormány ugyanebben az időben annak is kereste a módját, hogy újranyissa a brit–francia Entente által becsapott kaput. Az Entente keretében lefolytatott átfogó tárgyalások lezárásaként a britek hozzájárultak ahhoz, hogy Marokkó megmaradjon a francia befolyási zónában – cserébe azért, hogy a franciák elismerték fennhatóságukat Egyiptom fölött. A franciák azon melegeben ki akarva aknázni az új megállapodás lehetséges előnyeit, már 1905 januárjában diplomáciai küldöttséget menesztettek Fezbe, hogy Marokkó francia ellenőrzését megszilárdítsák.

Ebben – ismerve a brit–francia egyezmény feltételeit – nem is volt semmi meglepő. A francia külügyminiszter azonban a továbbiakban kifejezetten

németellenes politikát indított el. A Spanyolországgal való lehetséges ellentéteket területek kicserélésével hátrította el, az Olaszországgal 1902-ben kötött észak-afrikai megegyezés révén biztosította Róma egyetértését. A britekkel való megállapodás az Entente alapjain nyugodott – a németeknek azonban semmit sem kínált, Berlint még csak nem is értesítették a franciák szándékairól. Ez eltérést jelentett Delcassé saját korábbi irányvonalától, amely szerint a németek beleegyezését tárgyalásokon kell megszerezni területi ellenszolgáltatásokért „Afrika más részeiben, amelyekkel nekik vannak elképzeléseik”.⁹⁹ Delcassé ki akarta semmizni a németeket, ezért egy szükségtelenül provokatív mozzanatot épített be észak-afrikai politikájába, kitéve magát francia kollégái bírálatának; merevsége miatt még a marokkói ügyekben legközelebbi munkatársa, Paul Revoil is „nagy szerencsétlenségnek” találta, hogy a miniszter „irtózik még attól is, hogy szóba álljon Németországgal”. „A németek csalók – jelentette ki. – De hát az isten szerelmére, én nem azt szeretném, hogy nyájaskodjanak egymással vagy jegygyűrűt váltásnak, csak annyit, hogy megbeszéljék az ügyeket!”¹⁰⁰ Még Eugène Étienne, a francia gyarmati párt vezetője is „a legsúlyosabb meggondolatlanságnak” tartotta, hogy Delcassé nem hajlandó tárgyalni a németekkel Marokkóról.¹⁰¹

A német külügyminisztérium a maga részéről már régóta gyanakvással figyelte Franciaország Marokkóval kapcsolatos terveit, és eltökélte: nem tűri el, hogy a francia kormány egyoldalú, a német érdekeket sértő lépéseket tegyen a régióban. A német álláspont jogi értelemben megalapozott volt; egy 1881-es nemzetközi egyezmény szerint Marokkó státusát kizárólag többoldalú nemzetközi megállapodással lehet megváltoztatni. A németek valódi célja azonban nem a nemzetközi jog betartatása, hanem az Entente tartósságának próbára tétele volt. A Londonból érkező jelentések alapján Berlin feltételezte, hogy a brit kormány nem óhajt beleavatkozni Franciaország és egy harmadik hatalom Marokkóval kapcsolatos vitájába.¹⁰² Remélhető volt, hogy ez figyelmeztetni fogja a franciákat, hogy – a császár sajátos megfogalmazásában – „a hadihajóknak nincsenek kerekeik”, s e felismerés nyomán mégiscsak igyekezzenek majd valamiféle megállapodásra jutni a németekkel.¹⁰³ Ebben az értelemben a marokkói kezdeményezés úgy is felfogható, mint az Oroszország által 1904–1905-ben tett közeledési próbálkozások nyugati változata.

1905 januárjának elején francia küldöttség utazott Fezbe, hogy átvegye a marokkói hadsereg és rendőrség fölötti irányítást. A szultán nem volt hajlandó az átadásra. 1905. május 31-én II. Vilmos császár váratlanul Tangerbe látogatott. A város lakossága tomboló örömmel üdvözölte, mert a német ural-

kodóban a franciák ellensúlyát látta. A császár a német követségre lovagolt, hűvösen és lekezelően fogadta a francia követség harmadtitkárát, aki „Monsieur Delcassé nevében” üdvözölte őt Marokkóban, és rövid beszédben nyomatékosan kijelentette, hogy Németország kereskedelmi és gazdasági érdekei, valamint Marokkó függetlensége és területi épsége nem szenvedhetnek csorbát.¹⁰⁴ Érkezése után alig két órával vissza is tért a hajójára, és eltávozott.

A gesztuspolitizálás e remek gyöngyszeme rövid távon igen eredményesnek bizonyult. Franciaországban óriási felzúdulást váltott ki, a britek azonban nem mutattak hajlandóságot a közbelépésre, s a kölcsönös fenyegetőzés és katasztrófajóslgatás rövid időszaka után a francia kormány elfogadta a békés rendezés gondolatát. Théophile Delcassé pökhendi politikáját elvetették, őt magát leváltották, s helyére a tapasztalatlan Maurice Rouvier-t állították, aki kétoldalú tárgyalásokat javasolt Marokkó jövőjéről. A németek azonban – utólagos, mai megítélés szerint igen oktan módon – megpróbálták kihasználni előnyös helyzetüket, elutasították Rouvier tárgyalási ajánlatát, és ragaszkodtak ahhoz, hogy a kérdést az 1881-es megállapodás értelmében nemzetközi konferencia döntse el. A követelés teljesült, de a németek győzelme nem volt hosszú életű. A spanyol kikötővárosban, Algecirasban 1906 januárjában megtartott konferencián általános értelemben megerősítették Marokkó kvázifüggetlenségét, de a német tárgyalók a nagyhatalmak közül csak az osztrákok támogatását tudták megszerezni Marokkó rendőrségének és pénzügyeinek nemzetközivé tételét célzó javaslatukhoz. Nagy-Britannia, Olaszország és Spanyolország ellenszolgáltatásokat kapott a támogatásért, Oroszország pedig ígéretet további francia kölcsönökre, így mind a négyen eltökélten sorakoztak fel Párizs oldalán. Az orosz küldöttség eleve azzal az utasítással érkezett Algecirasba, hogy „a leghatározottabban támogasson minden francia javaslatot”.¹⁰⁵ A hármas szövetség hasznavehetetlensége napnál világosabban mutatkozott meg mindenki előtt. Kiderült, hogy óriási hiba volt nemzetközi rendezést javasolni egy olyan kérdésben, amiről Franciaország már rég kétoldalú megállapodásokat kötött az érintett hatalmakkal. A németek bakot lőttek. 1906. április 6-án Bernhard von Bülow kancellár, a Marokkóval kapcsolatos német álláspont fő kidolgozója nem sokkal azután, hogy beszámolt a Reichstagban az Algecirasban történekről, falféher lett, és összeesett. Csak októberre épült föl teljesen.¹⁰⁶

Látványos bukással végződtek tehát a berlini kormány arra irányuló erőfeszítései, hogy akár keleti, akár nyugati irányban tapogatózva elejét vegye Németország elszigetelődésének. A németek marokkói próbálko-

zása nemhogy gyengítette, inkább megerősítette az Entente -ot.¹⁰⁷ Az orosz-japán háború nyújtotta lehetőségekbe vetett remény ugyancsak csalókanak bizonyult. A keleti megoldás esélye végképp kútba esett 1907 nyarán, amikor Nagy-Britannia és Oroszország egyezményben zárta le a Perzsiával, Afganisztánnal és Tibettel kapcsolatos vitát.

Az 1907-es megállapodást nem a Németországgal szembeni ellenségeség vagy a tőle való félelem hozta létre – éppen ellenkezőleg: mint-hogy Oroszország egész sor sebezhető pont miatt jóval nagyobb fenyegetést jelentett Nagy-Britanniára nézve, inkább Szentpétervárt kellett megbékíteni és Németországgal kellett szembefordulni. Ez a szemlélet jellemezte a britek gondolkodását már a századforduló előtt, s az egyezmény aláírása után is így maradt. Sir Charles Hardinge 1909 márciusában igen tömören fogalmazott: „Németországgal a hajóépítésen kívül semmilyen ügyünk sincs függőben – mondta a hamarosan helyébe lépő Sir Arthur Nicolsonnak –, de Ázsiában az egész jövőnk azon múlik, hogy a legbarátabb viszonyt tartsuk fenn az oroszokkal. Semmi szín alatt sem áldozhatjuk fel Oroszországgal való barátságunkat, még a haditengerészeti fejlesztési program visszafogása is szóba jöhet.”¹⁰⁸ Hasonló megfontolások vezérelhették az egyezmény orosz aláíróit. Döntésük nem Németország ellen irányult, sokkal inkább egyfajta lélegzetvételt szolgált – időt a belföldi helyzet rendezésére, vagy (attól függően, kit kérdezett az ember) nagyobb szabadságot a külpolitikai cselekvésben. Különösen fontos volt a kapcsolat a Perzsia ügyében való megegyezés, illetve annak brit támogatása között, hogy az orosz hadihajók szabadabban közlekedhessenek a török tengerszorosokon. Izvolszkij és londoni nagykövete, Alexander von Benckendorff gróf számára a szorosok használatának lehetősége volt „a megállapodás lényege”, és annak kulcsa, hogy az oroszok hozzáféréseinek kérdése a közeljövőben „egy megfelelő időpontban” kedvező megoldást nyerjen.¹⁰⁹

Más szavakkal: noha az 1907-ben kialakuló, új nemzetközi szövetségi rendszer végső soron hátrányos volt Németország számára, nem szabad feltételeznünk, hogy ez a végkimenetel tükrözte azok eredeti szándékait, akik megalkották. Egyedül Franciaország esetében beszélhetünk olyan politikáról, amely folyamatosan nagy fontosságot tulajdonított Németország háttérbe szorításának. Sokkal helyesebb úgy gondolnunk az egyezmények sorozatára, mint európai következményére olyan világtörténelmi változásoknak, mint a kínai-japán háború és Japán regionális hatalommá való felemelkedése, az afrikai konfliktusok és a közép-ázsiai nagy játszma által jelentett pénzügyi terhek, az Oszmán Birodalom visszahúzódása Afrikából

és Délnyugat-Európából, valamint a Kína-kérdés, aminek lényege nemcsak a térségben megindult nagyhatalmi vetélkedés, de a Kínán belül kialakult zűrzavar is. A teljes képnek része Németország „nyughatatlansága” és jöttment tolakodása is, de ezeket szélesebb összefüggések és érdekek háttérben kell szemlélnünk. A valaha széles körben elfogadott nézet, amely szerint a nemzetközi színen botrányos viselkedést tanúsító németek csakis maguknak köszönhetik elszigetelődésüket, semmiképpen sem a korszak nagy politikai átrendeződéseit irányító folyamatok elemzésén alapul.¹¹⁰

Valójában a Németországgal szembeni ellenségeség és az új szövetségi rendszer létrejötte közötti összefüggés bizonyos mértékig épp a fordítottja volt: nem a németekkel szembeni ellenszenv okozta elszigetelődésüket, hanem az újonnan kialakult rendszer erősítette fel és irányította az ellenszenvet a Német Birodalom felé. Oroszország esetében például az történt, hogy a keleten Japántól elszenvedett vereség és a Nagy-Britanniával folytatott közép-ázsiai vita átmeneti rendeződése nyomán a külpolitika figyelme az egyetlen olyan színhely felé irányult, ahol még nem kényszerült birodalmi álmainak feladására – a Balkán felé, ahol idővel elkerülhetetlennek bizonyult az Ausztria–Magyarországgal és ennek folyamánaként Németországgal való összeütközés. Az orosz külpolitikán belüli, az Ázsia- és az Európa-pártiak közötti régi ellentét az utóbbiak javára látszott megoldódni. Izvolszkij és Szazonov idején a kulcspozíciók többségét Európa-pártiak töltötték be, akik bizalmatlanok voltak Németországgal szemben, és inkább Nagy-Britanniával és Franciaországgal igyekeztek jó kapcsolatot kialakítani.¹¹¹ A brit–francia Entente hasonlóképpen semlegesítette a britellenes érzéseket, amelyek 1904 előtt vissza-visszatérően enyhítették a francia államférfiak Németországgal szembeni ellenszenvét.

FALRA FESTENI AZ ÖRDÖGÖT

Különösen meglepő Nagy-Britannia esete. Döbbenetes, hogy a brit külpolitika kulcsfigurái közül néhányan mekkora dühvel reagáltak arra, hogy a németek kifogásolják Franciaország marokkói lépéseit. 1905. április 22-én Lord Lansdowne külügyminiszter arról tájékoztatta a párizsi brit nagykövetet, hogy véleménye szerint a németek Marokkó francia birtokbavételének ellensúlyozásaként egy kikötőt fognak követelni a nyugat-afrikai partokon, Nagy-Britannia pedig kész Franciaországgal karöltve „a leghatározottabban szembeszegülni ezzel a felvetéssel”.¹¹² A párizsi brit nagykövet

nem más volt, mint Sir Francis („bika”) Bertie, Thame vikomtja, a korábbi külügyminisztériumi osztályvezető, aki a Transvaal miatti háborús fenyegetéssel úgy ledorongolta a német ügyvivőt, Eckardsteint. Amikor Lansdowne támogató üzenetét átadta Delcassénak, aki mit sem hallott a németek nyugat-afrikai kikötővel kapcsolatos terveiről, Bertie még keményebben fogalmazott, elmagyarázva Delcassénak a francia lépések határozott és feltétel nélküli támogatásának értelmét: „Őfelsége kormánya – tájékoztatta a francia külügyminisztériumot – tudomásul veszi, hogy Németországnak a marokkói kérdésben tanúsított magatartása Monsieur Delcassé állásfoglalása szerint esztelen, és szándékában áll megadni Öexcellenciájának minden támogatást, amit csak módjában áll.”¹¹³ Delcasséval folytatott magánbeszélgetésében Bertie harcias szavakkal igyekezett még tüzeesebb kedvre hangolni a külügyminisztert, aki egy-két nappal később már arról értesítette egy közeli munkatársát, hogy Franciaország álláspontja immár megváltoztathatatlan – mindezt olyan nyelvezettel, ami nagyon is emlékeztetett Bertie korábbi, Eckardsteinnek címzett fenyegetéseire:

[Németország] tudja, hogy Angliával is szembe találja magát. Ismétlem: Anglia teljes mellszélességgel mellettünk áll, és nélkülünk nem ír alá béke-megállapodást. Gondolja, hogy Vilmos császár nyugodtan elfogadja azt a lehetőséget, hogy a flottáját megsemmisítik, tengeri kereskedelmét megbénítják, és kikötőit ágyúval lövik az angol hadihajók?¹¹⁴

Harcias jelzések érkeztek a brit döntéshozatali rendszer más részeiből is. Grierson tábornok, a katonai műveleti főnök, helyettese kíséretében 1905 márciusában ellenőrző körutat tett a francia–belga határvidéken, hogy felmérje egy lehetséges brit expedíciós erő partraszállásának feltételeit. Áprilisban a haditengerészet vezérkari főnöke, Sir John („Jackie”) Fischer, aki a válság kezdete óta „alig várta, hogy induljanak a németre”, már azt javasolta, hogy brit hadihajók induljanak a Kieli-csatornához, és expedíciós erők szálljanak partra Schleswig-Holsteinben.¹¹⁵ Ezeknek a megdöbbenően harcias megnyilvánulásoknak semmi közük sem volt Németországnak a marokkói kérdésben a franciákkal szemben kialakított álláspontjához; az attól való félelemben gyökereztek, hogy a németek kipróbálják az új Entente erejét, amelynek alapja végül is a britek Egyiptom és a franciák Marokkó fölötti uralmára vonatkozó megállapodás volt.

Amikor 1905 decemberében Sir Edward Grey lett a külügyminiszter, megerősödött a kialakulóban lévő németellenes irányzat befolyása. Mun-

katársai és alárendeltjei bőségesen ellátták Greyt a Berlin által jelentett fenyegetésre figyelmeztető feljegyzésekkel és emlékeztetőkkel.¹¹⁶ Az ellenkezőt állító minisztériumi hangok háttérbe szorultak. A Németországból – például a berlini Lascellestől, De Salistól vagy Goschentől – érkező jelentések, amelyek nem álltak összhangban az általános vélekedéssel, kétkedő vagy gunyoros széljegyzetekkel ékesen jutottak el Londonba, ám Sir Fairfax Cartwright Münchenben, s később Bécsben kelt tudósításait, amelyek mindig a lehető legsötétebb színben láttatták a Németországban és Ausztriában végbemenő eseményeket, a legnagyobb elismeréssel fogadták: „Minden tekintetben kiváló és értékes jelentés”; „Rendkívül érdekes és érdemes olvasmány”; „Érdekfeszítő és sokatmondó tudósítás”; „Igen alapos beszámoló”; „Mr. Cartwright fölöttébb éles szemű megfigyelő”; „A helyzet lényeglátó elemzése” – és így tovább.¹¹⁷

A brit külpolitika „hivatalos szemlélete” a német provokációk ijesztő felsorolásává fogalmazta át a brit–német kapcsolatok történetét. Egy fiatal tisztviselő, G. S. Spicer arra a megállapításra jutott, hogy Németország már Bismarck napjai óta „folyamatosan Nagy-Britannia érdekeivel ellentétes álláspontot képvisel”.¹¹⁸ Néhány évvel későbből visszatekintve Grey már a kérlelhetetlen ellenségnek tett, meggondolatlan engedmények korszakának tekintette az 1884 és az ő hivatalba lépése között eltelt két évtizedet.¹¹⁹ A német vezetőket „a teuton terjeszkedés” felületes és körvonalazatlan vádjával illették.¹²⁰ Azt vetették a németek szemére, hogy diktatúrájuk alá akarják hajtani a kontinenst, „kiszámítottan törekszenek a világuralomra”; ahogy Bertie egy etoni diák gyakorlatias nyelvén fogalmazott: „be akarnak lökni bennünket a vízbe, hogy aztán ellopják a ruhánkat”.¹²¹ 1909 novemberében Sir Charles Hardinge kijelentette: Németország „az egyetlen agresszív hatalom Európában”.¹²² Az ilyen és hasonló állítások, miután minden lehetséges alkalommal levelekben, jelentésekben és minisztériumi feljegyzésekben mantraként ismételtgették őket, lassan egyfajta új, virtuális valósággá, a világ-események értelmezésének önálló rendszerévé sűrűsödtek.

Miért váltak ezek az emberek ennyire ellenségessé Németországgal szemben? Talán a németek „rosszabbul” viselkedtek, mint más nagyhatalmak? Talán erőszakosak és törtetőek voltak olyan helyzetekben, amelyekben más országok szelídebb, simulékonyabb *modus operandi*t követtek? Egy olyan környezetben, ahol oly sokat számítottak a szubjektív benyomások, és oly igen változékonyak voltak az elfogadható magatartás ismérvei, természetesen szerfölött nehéz pontosan megmondani, mennyiben is voltak provokatívak bizonyos viselkedésformák és kezdeményezések. Vajon provokatívabb

volt-e a Kruger-telegram, mint Grover Cleveland nyersen fogalmazott üzenete, amellyel nagyjából ugyanabban az időben Washington igyekezett elriasztani a Venezuelába benyomuló briteket? És ugyan provokatívabb volt-e Kiaocsou elfoglalása, mint a csatornaövezet amerikai kisajátítása vagy Mongólia orosz protektorátus alá vétele? Vajon Németország elhamarkodott diplomáciai agadiri robinzonádja felháborítóbb volt-e, mint Franciaország egyoldalú lépése, amivel felrúgta a németekkel 1909-ben megkötött Marokkó-egyezményt (lásd a 4. fejezetet)? Persze lehet, hogy ezek mind helytelenül feltett kérdések. Akik utálják a németeket, azok ritkán válogatták meg, hogy mit kifogásoljanak; általános fogalmakban beszéltek Németország nagyra-vágyásáról és kíméletlen, erőszakos viselkedéséről, a császár kiszámíthatatlanságáról és arról a szörnyű veszélyről, amit a német katonai erények jelentenek az Európában kialakult erőegyensúlyra, de igen tartózkodóak voltak, amikor pontosan kellett volna meghatározni, mivel is sértették meg a németek a nemzetközi ügyek intézésének régi, bevett gyakorlatát.

A brit sérelmek és kifogások legkimerítőbb felsorolása a külügyminisztérium Nyugati Osztályának irodavezetője, Eyre Crowe 1907 januárjában írt híres, *Memorandum on the Present State of British Relations with France and Germany* (Beszámoló a Franciaországhoz és Németországhoz fűződő brit kapcsolatok jelen állásáról) című dolgozatában olvasható. Crowe a brit külügy egyik legkülönösebb figurája volt. Atyja brit konzuli szolgálatban állt, de anyja német volt, maga is német nőt vett feleségül, Lipcsében született, s még nem is beszélt folyékonyan angolul, amikor tizenhét évesen először járt Nagy-Britanniában, hogy külügyi szolgálatra jelentkezzen. Egész életében torokhangú akcentussal beszélt az angolt; egy alárendeltje jól emlékszik, hogy egyszer ezekkel a szavakkal rontott rá: „Amit maga ebben a memorrandumban írrt, az egy órrriási marrrháság.” Felettesei is észrevették, hogy a hivatali ügyek intézésében bámulatosan szorgalmas és eredményes Crowe magatartásában és módorában orvosolhatatlanul német maradt: ezért nem juthatott soha olyan magasra a szolgálati ranglétrán, ahol rátermettsége alapján helye lett volna. „Német-sége” ellenére – vagy részben talán éppen amiatt – a Németországgal való megbékélés egyik legengesztelhetetlenebb whitehallbeli ellenzője lett.

Az 1907. január 1-jén kelt memorandum a marokkói válság rövid áttekintésével kezdődik. Crowe egy ismert tanmese köntösébe öltöztette az elbeszélést. Az erőszakos, ijesztő német fenyegeti Franciaországot, hogy „Britanniával való barátságát bimbójában hiúsítsa meg”. A sötét figura azonban alábecsüli Franciaország brit barátjának hűségét és kurázsiját,

„elszámította a britek érzéseinek erejét és Őfelsége minisztereinek jellemzilárdságát”. Mint a legtöbb erőszaktevő, gyáva ez is, és „az angol-francia fegyverbarátságnak” már a híre is elegendő ahhoz, hogy meghátráljon. Ám mielőtt végképp visszavonulna, még mélyebbre süllyed a gyalázatban, amikor gátlástalanul körüludvarolja a brit barátot, „csábító színekkel festve elé egy Németországgal való együttműködés lehetőségét”. Ugyan miként kell Nagy-Britanniának erre a visszataszító alakoskodásra válaszolnia? Mint vezető nagyhatalmat – érvelt Crowe – köti és kötelezi az, amit akár természeti törvénynek is nevezhetünk: hogy szembeszegüljön bármely állammal, amely a brit hegemoniával ellenséges szövetség alapítására törekszik. Márpedig Németország éppen erre törekedett, végső célja „a legfőbb hatalom megragadása előbb Európában, aztán az egész világon”. Ám míg a britek világuralmát mindenki üdvözölte, és az általa hozott politikai tágkeblűség és kereskedelmi szabadság következtében senkinek sem kell rettegnie tőle, a német császár és a pángermán sajtó fenyegetőzése és szitkozódása világosan mutatja, hogy a német uralom „politikai diktatúrát és Európa szabadságának végét jelentené”.

Crowe természetesen nem elvi alapon ellenezte a németek hatalmának és befolyásának növekedését; ő azt a kihívó nyersséget kifogásolta, amivel céljaik elérésére törekedtek. Csakhogy miből állt voltaképpen az a felháborítóan provokatív viselkedés? Nos, olyan hallatlanságokból, mint a „kétes üzemek” Zanzibárban, és Kamerun elfoglalása éppen akkor, amikor London bejelentette: brit védnökség alá kívánja helyezni az ország lakosságát. A britek – vélekedett Crowe – akármerre fordulnak, mindenütt a németekkel találják szembe magukat. A galádságok listája folytatódott a Transvaal Köztársaság német támogatásával; azzal, hogy kifogásolták London magatartását a dél-afrikai háborúban, és bosszantó beavatkozásukkal a Jangcevidékén, amit „akkoriban gyakorlatilag mindenki kizárólagos brit tulajdonnak tekintett”. És mintha mindez még nem volna elég, ott volt „visszatetsző ügyeskedésük” a nemzetközi sajtó befolyásolására New Yorktól Szentpétervárig, Bécsben, Madridban, Lisszabonban, Rómában, Kairóban, de még Londonban is, „ahol a német nagykövetség számos tekintélyes és sokak által olvasott lap szerkesztőségével tart fenn bizalmas és titkos kapcsolatokat”.¹²³

Sok mindent lehetne még elmondani erről a lenyűgöző dokumentumról, amelyet Grey ajánlott olvasmányként juttatott el Sir Henry Campbell-Bannerman miniszterelnökhöz és egyes miniszterekhez. Crowe szinte komikus módon hajlamos volt természetesnek, kíváncsnak és helyénvalónak látni a brit birodalom által viselt háborúkat, az általa létrehozott protektorátu-

sokat, bármiféle megszállást és annexiót, a mindezekhez képest jelentéktelen arányú német próbálkozásokat pedig égbekiáltóan jogtalanoknak és a világ békéjére nézve veszedelmesnek tartotta. Micsoda képtelenség a németek részéről, hogy a Szamoa-kérdéssel zaklatják Nagy-Britanniát, amikor London épp azon van, hogy a Transvaal-vita eldöntését „a háború ítéletének” engedje át! Crowe a nagyhatalmak minden konfliktusa mögött a német politika ármánykodását látta; úgy vélte, a németek szítják az ellentéteket Nagy-Britannia és Oroszország között Közép-Ázsiában, Európában pedig „kiszámított óvatossággal bátorítják” azokat, akik Egyiptom brit megszállását kifogásolják. Valahányszor nézeteltérés alakult ki Nagy-Britannia és a vetélytárs birodalmak között, Crowe a háttérben mindig a németek mesterkedését orrontotta. Ami a sajtómanipulációkra vonatkozó vádjait illeti, azokban valamivel több volt, mint pusztá paranoia, de a világsajtóban kifejtett német propaganda teljességgel jelentéktelen volt Szentpétervár és Párizs kiterjedt és ezerszer jobban finanszírozott programjai mellett.

Lehet, hogy a szóban forgó incidensek végső soron másodlagos jelentőségűek voltak; a lényeg a német nemzetállam Crowe-féle hátborzongató lélekrajza, amely egy különlegesen összetett figurát ábrázolt: „sértően hetvenkedő szájhóst és örökös civakodót”, „hivatásos zsarolót”, lépten-nyomon „kötekedőt és gyalázkodót”, aki „a legkevésbé sem törődik mások érzékenységeivel”. Hogy mindeme nagyszájúskodás mögött lapul valamiféle terv, vagy az egész nem más, mint „a saját indulataik következményeit felmérni képtelen államférfiak bizonytalanságának, felszínességének és gyakorlatiatlanságának kifejeződése”, az voltaképpen mindegy, mert a végkövetkeztetés mindkét esetben ugyanaz: a németeket csak a legszigorúbb megrendszabályozással lehet elfogadható magaviseletre kényszeríteni. Valaha – emlékeztet Crowe – a franciák is igen idegesítőek voltak, és egyre-másra ok nélkül, értelmetlenül provokálták Nagy-Britanniát; ámde a britek hajthatatlanok maradtak, egyetlen hüvelyknyit sem engedtek át Egyiptom vagy Szudán területéből, s végül aztán a fashodai háborús fenyegetés véget is vetett az okvetetlenkedésnek. Mostanra – lám – Franciaország és Nagy-Britannia a legjobb barátok. Mindebből pedig az következik, hogy csakis egyvalami: a britek jogainak és érdekeinek megvédelmezésében a földkerekség minden részén tanúsított „leghajthatatlanabb eltökéltség” vívhatja ki „a német kormány és a német nép tiszteletét”. Ez aztán nem olyasfajta forgatókönyv, amelyben sok helye és szerepe lehetne a legfiatalabb európai birodalom növekvő hatalmának.

Mindeme balsejtelmek egyik fő oka – noha Crowe csak közvetve utalt rá – Németország hihetetlen gazdasági fejlődésének csodája volt. 1862-ben,

amikor Bismarck lett Poroszország miniszterelnöke, Németország ipari körzetei 4,9 százalékkal a világ ipari termelésének ötödik legjelentősebb szereplői voltak; Nagy-Britannia a maga 19,9 százalékaival messze megelőzte a többieket. 1880 és 1900 között Németország Nagy-Britannia és az Egyesült Államok mögé, a harmadik helyre emelkedett, s 1913-ra már csak az Egyesült Államok állt előtte. Másként fogalmazva: 1860 és 1913 között Németország részesedése a világ ipari termeléséből a négyszeresére növekedett, míg Nagy-Britanniáé egyharmad résznyivel csökkent. Még ennél is látványosabb Németország világkereskedelmi részvételének bővülése. 1880-ban a világkereskedelem 22,4 százalékát Nagy-Britannia bonyolította le, a németek – noha így is a második helyen – jócskán mögötte álltak a maguk 10,3 százalékaival. A helyzet 1913-ra gyökeresen megváltozott: a németek 12,3 százalékkal csaknem utolérték a briteket, akiknek világkereskedelmi részvétele az eltelt harminchárom év alatt 14,2 százalékra zsugorodott. Akármerre nézett az ember, mindenütt a gazdasági csoda jeleit látta: 1895 és 1913 között Németország ipari termelése 150, kohászata 300, szénttermelése 200 százalékkal növekedett. 1913-ban a német gazdaság 20 százalékkal több elektromos energiát termelt és használt fel, mint Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország együttvéve.¹²⁴ Nagy-Britanniában a *Made in Germany* kifejezéshez fenyegető áthallások kapcsolódtak; nem mintha a németek ipari vagy kereskedelmi módszerei erőszakosabbak lettek volna, vagy jobban törekedtek volna a terjeszkedésre a briteknél, hanem mert félreérthetetlenül utaltak a brit világuralom korlátaira.¹²⁵

A német gazdaság ereje csak erősítette a nagyhatalmak vezetőinek politikai nyugtalanságát – éppen úgy, ahogy manapság Kínával áll a dolog. Mégsem igaz azonban, hogy elkerülhetetlen volt a brit külpolitikában kialakult és megerősödött németellenesség.¹²⁶ Ez az indulat nem volt általános a külügyminisztérium legfelső köreiben, a politikai elit többi részében pedig még kevésbé. Kemény háttér munka kellett ahhoz, hogy Bertie, Nicolson és Hardinge olyan magas beosztásba jussanak, ahonnan már hatékonyan formálhatták a brit külpolitika irányát és hangvételét. Bertie néhány évnyi hivatali „helyben járás” után annak köszönhetette hirtelen magasba emelkedését, hogy energikusan politizált VIII. Edward király magántitkárával. Hardinge maga is minden hájjal megkent intrikus volt; 1905-ben ő segítette elő (udvari kapcsolatainak felhasználásával semlegesítve „bizonyos fokú ellenállást a legfelső külügyi szinteken”¹²⁷) Bertie párizsi nagykövetté való kinevezését. Bertie és Hardinge közös erőfeszítéssel juttatták Arthur Nicolsont fontos nagyköveti posztokra, noha fele-

ségéről azt beszélték, hogy kerüli a társaságot, „és úgy öltözködik, mint egy cseléd lány”.¹²⁸ A brit külpolitika egészen más irányt vehetett volna, ha Greynek és társainak nem sikerül megszerezniük oly sok befolyásos posztot, és többen hallgatták volna meg az olyan, kevésbé átható hangokat – mint Goschené, Lascellesé vagy Edmond Fitzmaurice államtitkárá – , akik sajnálkozva nézték, hogy a „németellenesség vírusa” megfertőzi kollégáikat. Úgy történt azonban, hogy a Grey-féle csoport egyre inkább rajta hagyta keze nyomát a brit külpolitikán, és ők határozták meg, miként kell látni és értelmezni a Németországgal való kapcsolatokat.

Németország mint a legfőbb ellenség „feltalálása” (ahogy Keith Wilson fogalmazott¹²⁹) jelzett és meg is erősített egy átfogó szemléleti-szerkezeti változást. Az afrikai, kínai, perzsiai, tibeti és afganisztáni „nagy játszmák” sokcentrumú világa (amelyben a politika alakítói gyakran érezték úgy, hogy egyik válságtól a másikig tántorognak, és sokkal inkább csak reagálnak a távolról érkező kihívásokra, semmint maguk irányítanak az eseményeket) lassan megindult egy egyszerűbb univerzum felé, ahol egyetlen ellenség képe uralta a színpadot. Ez a fejlemény nem *oka*, jóval inkább *következménye* volt Nagy-Britannia Oroszországgal és Franciaországgal történt összefogásának. A szövetségi rendszer átrendeződése lehetővé – voltaképpen szükségessé – tette, hogy a búr háborúk óta a paranoiával határosan aggodalmaskodó britek másfelé keressenek okot a nyugtalanságra.¹³⁰ A brit külpolitikának – akárcsak a 20. században az amerikaiak¹³¹ – mindig szüksége volt a fenyegetettség rémképeire, amelyek segítettek figyelmét a védelmi erőfeszítésekre összpontosítani. A francia inváziótól való félelem a század közepén lett úrrá időnként a brit politikai eliten; az 1890-es években Franciaországot ebben a szerepben Oroszország váltotta fel; a kozák hordák, amelyek bármikor eláraszthatják Indiát – és Essexet.¹³² Most hát Németországon volt a sor. A cél megváltozott, de a mechanizmus a régi maradt.

Visszatekintve erős a kísértés, hogy az 1904–1907-es zűrzavarokban az 1914-ben háborúba induló hármass Entente születését véljük felfedezni. Kétségtávolú éppen így látta a dolgot Maurice Paléologue francia diplomata, aki három évtizeddel később *A nagy fordulópont* címmel közzétette ezekben az években írt naplófeljegyzéseit. Az utólagos bölcsességek felcsillantására átszerkesztett „napló” a közelgő háború csaknem természetfeletti pontosságú megsejtését tulajdonítja a francia politikacsínálóknak (és elsősorban magának a szerzőnek);¹³³ ebben a tekintetben nagyszerű példája annak az utólagos torzításnak, ami tetten érhető számos, a háború előtt tevékeny-

kedett államférfiú későbbi visszaemlékezéseiben. 1914 világrengető eseményei felőlünk nézve már az előző évtized láthatárát is eluralják. Valójában azonban csak mi látjuk így – *utólag* – ezeket a távlatokat.

1907-ben még sejteni sem lehetett, hogy az újonnan létrejött szövetségek háborúba sodorják Európát. Oroszország 1905 utáni gyengülése arra készítette a szentpétervári politika alakítóit, hogy legelőször is jó viszony kialakítására törekedjenek Németországgal, és általános volt az egyetértés abban, hogy a belső helyzet ingatagsága miatt – legalábbis egy időre – még csak nem is gondolhatnak nemzetközi kalandokra.¹³⁴ Nehéz volt elképzelni olyan helyzetet, amelyben Franciaország kész lenne vérét kockáztatni egy Balkán-félszigeti orosz manőverért, s még ennél is nagyobb képtelenségnek tűnhetett, hogy az oroszok Berlinre törnének Elzászért és Lotaringiáért. 1909-ben Párizs – önállóságát is hangsúlyozva – megállapodást írt alá Németországgal Marokkó kérdésében „a szövetséges tömbök közötti határok átjárhatóságának szembevető példaként”.¹³⁵ 1910 novemberében az orosz és a német vezetők Potsdamban és Berlinben találkoztak, hogy tárgyalásokon rendezzék Berlin és Szentpétervár törökországi és perzsiai érdeklődéseit. A francia–orosz kapcsolatok a legkevésbé sem váltak lazábbá, de az enyhülés felé tett igen fontos lépés volt ez a találkozó.¹³⁶ Az 1907-es brit–orosz egyezmény elcsitította ugyan az Oroszország és Nagy-Britannia közötti feszültséget, de annak okait nem szüntette meg, s a brit külügyminisztériumban egészen 1914-ig hallatszottak hangok, amelyek a brit birodalom végvidékeire leselkedő orosz veszélyre figyelmeztettek.

Röviden: a jövő korántsem volt előre elrendeltetett. Az 1914-ben hadba vonult hármass szövetség ebben az időben még meg sem jelent az államférfiak többségének láthatárán. Az 1904–1907-es nagy fordulat részben magyarázatot ad azoknak a struktúráknak a kialakulására, amelyek keretében lehetségessé vált egy kontinentális háború, de arra nem ad választ, hogy *miért* következett be az összeütközés. Ennek megértéséhez meg kell vizsgálnunk, hogy a döntéshozatali folyamatok miként alakították a politikai irányvonalak érvényre jutását, s hogy az európai szövetségi rendszerek laza hálózata hogyan fonódott össze a Balkán-félszigeten kibontakozó konfliktusokkal.

4

A sokhangú európai külpolitika

Az 1890-es évek végén egy francia karikaturista szellemesen ábrázolta a Kína körül a bokszerláadás hajnalán készülődő válságot. Németország az oroszok és a britek gyanakvó pillantásától kísérve igyekszik kimetszeni magának a *Kína* feliratú lepényből a *Kiaocsou* nevezetű szeletet, Franciaország erkölcsi támogatást nyújt orosz szövetségeseinek, Japán pedig figyelmeztet. A háttérben egy kínai tisztviselő kétségbeesetten emeli égné a kezét, de semmit sem tehet. Mint az efféle ábrázolásoknál oly gyakran, az egyes nemzetek emberi alakban jelennek meg: Nagy-Britannia, Németország és Oroszország a királynő, a császár, illetve a cár képében, Franciaországot Marianne, a köztársaság megszemélyesítője képviseli, Japánt és Kínát pedig a jól ismert sablonfigurák. Az egyes országok megszemélyesítő ábrázolása az európai politikai karikatúra műfajának régi eszköze volt, de egyben utal egy meggyökeresedett gondolkodási rutinra is: úgy tekintették az államokat, mint egy oszthatatlan akarat által átszellemített erő irányította, összetett személyiségeket.

Ám ha csak futó pillantást vetünk is a kora 20. századi Európa kormányaira, azt látjuk, hogy a politikai irányvonalat meghatározó hatalmi struktúrák távolról sem voltak egységesek. A politika formálása nem az egyes nagy hatalmú uralkodók személyes előjoga volt; az országok politikai irányvonalának egészét alakító kezdeményezések a politikai felépítmény alsó szintjeiről is érkezhettek, és olykor érkeztek is. A kormányzatokon belüli klikkesedések és működési súrlódások, a gazdasági-pénzügyi korlátok és az állhatatlan közvélemény finom kémiai reakciói szüntelenül változó erejű és irányú nyomást gyakoroltak a döntési folyamatokra. Ahogy a határozathozatal helye hol ide, hol oda csúszott a hatalmi felépítmény csomópontjai között, úgy változott a mindenkori politika tájékozódása és hangvétele. Az egymással versengő hangok e káoszának ismerete elengedhetetlen a háború előtti évek európai politikai rendszereit jellemző, ismétlődő nyugtalanságok és izgalmak megértéséhez, s részben magyarázatot ad arra, hogy az 1914. júliusi események hogyan válhattak a modern kor legbonyolultabb és legáttekinthetlenebb válságává.

Tülekedés Kína feldarabolásáért.
Henri Meyer illusztrációja, Le Petit Journal, 1898

A DÖNTÉSHOZÓ URALKODÓK

A kora 20. századi Európa a monarchiák világa volt. A hat legjelentősebb hatalmi tényező közül mindössze egy: Franciaország volt köztársaság. Monarchiák voltak a Balkán-félsziget viszonylag új nemzetállamai – Görögország, Szerbia, Montenegró, Bulgária, Románia és Albánia – is. A gyors cirkálók, rádiótávírók és elektromos szivargyújtók Európája még keblén melengette ezt a tündöklő, ősi intézményt, amely a gyarló emberi biológiához kötötte a hatalmas és bonyolult államszervezeteket. A végrehajtó hatalmak még mindig a trónok s a rajtuk ülő férfiak és asszonyok személye köré szerveződtek. Németországban, Oroszországban és Ausztria–Magyarországon az uralkodó jelölte ki a minisztereket; korlátlan betekintési joga volt az állampapírokba, és ő volt országa fegyveres erőinek főparancsnoka. Az államközi kapcsolatokat dinasztikus intézmények és hálózatok irányították. A nagykövetek személyesen az uralkodóknak mutatták be megbízólevelüket, a háború előtti években gyakran került sor a császárok, királyok és cárok közötti találkozókra, amelyeknek kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak, s amelyek voltaképpen a hivatalos diplomácia síkjával párhuzamos, azzal olykor csak nehezen felismerhető összefüggésben álló kapcsolati szintet jelentettek.

Az uralkodó személye szimbolikus jelentőséggel bírt mint politikai tényező, s ebben a szerepében tapadtak hozzá kollektív érzelmek és képzetársítások. Amikor a párizsiak megbámulták a szállodája előtt karosszékben terpeszkedő és szivarozó VII. Edward királyt, úgy érezték, hogy ez a rendkívül kövér, elegáns és öntelt férfiú maga Nagy-Britannia. 1903-ban rendkívül népszerűvé vált a párizsiak körében, s ez a következő esztendőben nagyban elősegítette az Entente létrejöttét. A franciák még a nyájas zsarnokot, az 1896-ban Párizsba látogató II. Miklós cárt is diadalmas hősként köszöntötték, mert a francia–orosz szövetség megtestesülését látták benne – autokratikus politikai nézetei és személyes varázserőjének szinte teljes hiánya ellenére.¹ És ugyan ki személyesítette volna meg tökéletesebben a német külpolitika legnyugtalanítóbb minőségeit: a habozást, az iránytalanságot és a megghiúsult törekvéseket, mint az izgága, tapintatlan, pánikra hajlamos és pökhendi II. Vilmos, aki még azt is megengedte magának, hogy felvilágosítsa Edward Grieget, miként kellene a *Peer Gynt*-öt vezényelnie?² Akár maga alakította a császár a német külpolitikát, akár nem, Németország ellenfeleinek szemében kétségkívül megtestesítette azt.

*II. Vilmos császár és II. Miklós cár
egymás országának díszegyenruhájában*

A háború előtti Európát irányító monarchikus klub magvát három uralkodói unokafivér alkotta: II. Miklós cár, II. Vilmos császár és V. György király. Az európai uralkodócsaládok családfája a 20. század elejére szinte az egyéolvaságig terebélyesedett. II. Vilmos, V. György és II. Miklós cár felesége, Hesse-Darmstadti Alexandra mind Viktória királynő unokái voltak. V. György és II. Miklós édesanyja testvérek voltak, a dán Dagmar uralkodóház gyermekei. II. Vilmos és II. Miklós I. Pál cár ükunokái voltak. Vilmos császár dédnagynénje, a porosz Sarolta hercegnő volt Miklós cár nagyanyja. Az első világháború kitörése mindezek ismeretében egy családi perpatvar tetőpontjának is felfogható.

II. Vilmos császár

*VII. Edward király az osztrák 12. huszárezred
ezredesi egyenruhájában*

Nehéz megbecsülni, hogy ezeknek az uralkodóknak mekkora befolyásuk lehetett országuk tényleges irányítására. Nagy-Britannia, Németország és Oroszország egészen eltérő típusú monarchiák voltak. Oroszország – legalábbis elméletben – igazi autokrácia volt, ahol a cár hatalmát alig korlátozta az alkotmány és a parlament. VII. Edward és V. György király alkotmányos és parlamentáris monarchiájában az uralkodónak nem volt közvetlen ráhatása az ország irányítására. II. Vilmos császár valahol a kettő között helyezkedett el: Németországban az alkotmányos és parlamenti rendszer a nemzetállammá való egyesülést is túlélte régi porosz katonai monarchia egyes elemeire épült, de a kormányzás formális szervezete nem feltétlenül volt legfontosabb eszköze az uralkodói akarat érvényesítésének. Voltak más fontos változók is: az uralkodó eltökéltsége, hozzáértése és szellemi képességei, a miniszterek módszerei arra, hogy zátonyra futtassák a nem szívesen fogadott kezdeményezéseket, illetve az uralkodók és kormányaik közötti egyetértés mértéke.

Meglepő, hogy a külpolitika alakulására gyakorolt uralkodói befolyás mértéke időben mennyire változó. VII. Edward, aki az 1904–1907-es nagy diplomáciai átrendeződések idején uralkodott, határozott külpolitikai nézeteket vallott, és büszke volt kitűnő tájékozottságára. Igazi harcias birodalmi sovíniszta volt, akit feldühített az 1878–79-es afganisztáni háború elleni liberális tiltakozás, és Sir Henry Bartle Frere gyarmati kormányzónak kijelentette: „Szívem szerint addig nem nyugodnék, amíg el nem foglaljuk – és meg nem tartjuk – egész Afganisztánt.”³ 1895-ben túlradó örömmel fogadta a Transvaal Köztársaság megtámadásának hírért, támogatta Cecil Rhodes beavatkozását, és mélyen felháborodott II. Vilmos császár Paul Krugernek küldött táviratán. Egész életében Németország esküdt ellensége volt; mély ellenszenve a jelek szerint részben szembeszegülés volt anyjával, Viktória királynővel, akiről úgy vélte, hogy túlságosan is barátságos a poroszokkal, részben pedig a szigorú tanulmányi napirendjének betartatására alkalmazott, mosolytalan német pedagógustól, Stockmar bárótól való félelme és a vele szembeni utálat következménye. Politikusi élete korai szakaszának meghatározó tapasztalata volt az 1864-es porosz–dán háború; menyasszonyának dán rokoni kapcsolatai miatt rendíthetetlenül a dánokkal rokonszenvezett.⁴ Trónra lépése után a Sir Francis Bertie körül kialakult németellenes csoport egyik legbefolyásosabb támogatója lett.⁵

A király politikai befolyása 1903-ban tetőzött, amikor hivatalos párizsi utazása („a modern kori történelem legfontosabb uralkodói látogatása”)

során sikerült elegyengetnie az utat a két vetélytárs nagyhatalom közötti Entente előtt. A brit–francia kapcsolatokat ebben az időben kissé még feszélyezette a búr háború elleni francia kirohanás. VII. Edward maga kezdeményezte párizsi útja igazi „közönségsiker” volt, és nagyban hozzájárult a hangulat javulásához.⁶ Miután a szövetségi szerződést aláírták, Edward tovább fáradozott egy Oroszországgal kötendő megállapodás létrehozásán, noha alattvalóinak többségéhez hasonlóan elítélte a cár politikai rendszerét, és továbbra is gyanakodva fürkészte Szentpétervár perzsi, afganisztáni és észak-indiai szándékait. Amikor 1906-ban Skóciában tudomására jutott, hogy az orosz külügyminiszter, Izvolszkij Párizsban tartózkodik, azonnal Londonba indult abban a reményben, hogy létrejöhet egy találkozó. Izvolszkij is Londonba utazott, és sor is került egy megbeszélésre, amely – Charles Hardinge szerint – „jelentős mértékben egyengette az utat az Oroszországgal már amúgy is folyamatban lévő tárgyalások sikere előtt”.⁷ A király az említett két eset egyikében sem végrehajtó hatalmat gyakorolt, mindössze úgy lépett fel, mint egyfajta rendkívüli nagykövet. Ezt pedig azért tehette meg, mert szemlélete igen közel állt a Whitehall-beli liberális imperialista frakcióéhoz, amelynek többségre jutását maga segítette elő.

Egészen más eset volt V. György. 1910-es trónra lépéséig nem sok érdeklődést mutatott a külügyek iránt, és csak egészen vázlatos elképzelései voltak országa más nagyhatalmakhoz fűződő viszonyairól. A londoni osztrák nagykövet, Mensdorff gróf el volt ragadtatva az új királytól, akinek – atyjával ellentétben – a jelek szerint nem voltak sem pozitív, sem negatív előítéletei más országokkal szemben.⁸ Nos, ha Mensdorff abban reménykedett, hogy az őrsgváltás csitítani fogja a brit politikai vezetés németellenes indulatait, hamarosan keserűen csalódnia kellett. Az új uralkodó látszólagos elfogulatlansága mindössze annyit jelentett, hogy a külpolitika irányítása a Grey körül csoportosuló liberális imperialisták kezében maradt. V. György soha nem hozott létre az apjához hasonló politikai hálózatot, tartózkodott a titkos intrikáktól, és került minden politikai megnyilvánulást, amire nem kapott egyértelmű felhatalmazást minisztereitől.⁹ Többé-kevésbé folyamatos kapcsolatban állt Edward Grey külügyminiszterrel, s ha Londonban tartózkodott, gyakran személyesen is fogadta őt. Kínosan ügyelt arra, hogy más országok képviselőivel, s különösen német rokonai-val folytatott, politikai tárgyú beszélgetéseinek tartalmát illetően elnyerje Grey jóváhagyását.¹⁰ Trónra lépésével tehát jelentősen gyengült a korona befolyása a külpolitika alakulására, noha a két uralkodó teljességgel azonos alkotmányos jogokkal élve tevékenykedett.

A cár külpolitikára gyakorolt befolyása még az orosz autokrácia zsarnoki világában is csak szűk korlátok között érvényesülhetett, s hol gyengült, hol valamelyest erősödött. Az új cár 1894-ben V. Györgyhöz hasonlóan „sötét ló” volt, amikor trónra lépett; korábban nem hozott létre semmiféle bizalmi politikai hálózatot, és atyja iránti mély tisztelete arra engedett következtetni, hogy ő is őrizkedni fog a kormány politikájával kapcsolatos véleményének hangoztatásától. Serdülőkorában nem sok tehetséget mutatott az államügyek iránt. Konsztantyin Pobjedonoszcev konzervatív jogász, aki a tizenéves cárevicset oktatta az állam működésének titkaira, később így emlékezett: „Mindössze annyit tudtam észrevenni, hogy teljességgel lefoglalja az orra turkálása.”¹¹ A rendkívüli félénkség és a valódi hatalom gyakorlásától való borzadály még trónra lépése után is megakadályozta egy ideig abban, hogy érvényre juttassa politikai elképzeléseit – ha voltak egyáltalán. Ráadásul nélkülöznie kellett a kormányzati támogatást, ami nélkül aligha befolyásolhatta tartósan országa politikáját. Még személyi titkára és titkársága sem volt. Ragaszkodhatott – és ragaszkodott is – ahhoz, hogy tájékoztassák a legjelentéktelenebb miniszteri határozatokról is, de egy akkora államban, mint Oroszország, ez csak azt eredményezte, hogy elárasztották az apró-cseprő ügycskék, a valóban fontos dolgok pedig elkerülték a figyelmét.¹²

A cár mindazonáltal – különösen 1900 után – képes volt bizonyos irányba téríteni az orosz külpolitikát. Az 1890-es évek végén Oroszország nagy lendülettel vett részt Kína gazdasági meghódításában, de a kormányzaton belül nem mindenki volt híve a távol-keleti politikának: túlzottan magasnak ítélték a járulékos infrastrukturális és katonai költségeket. Mások, például Alekszej Ny. Kuropatkin tábornok, úgy vélték, hogy a Távol-Kelet elvonja az erőket sokkal fontosabb nyugati problémák, elsősorban a Balkán és a török tengerszorosok ügyének megoldásától. Ám ekkortájt II. Miklós szilárdan hitt abban, hogy Oroszország jövője Szibéria és a Távol-Kelet, és gondoskodott arról, hogy a hasonló véleményen lévők elképzelései jussanak érvényre a másik irányzatéi helyett. Némi kétkedés után már helyeselte a kínai hídfőállás, a Liaodong-félszigeten lévő Port Arthur (a mai Lüsun) 1898-ban történt elfoglalását. Támogatta a Koreába való orosz benyomulást is, amivel ütközőpályára állította Szentpétervárt és Tokiót.

Miklós cár nem kormányzati döntések, inkább bizalmas vagy félhivatalos kapcsolatok és közlések révén érvényesítette szándékait. Szoros viszonyt tartott fenn például a Koreában a Jalu folyó menti fakitermelési jogokat birtokló arisztokrata vállalkozókkal. A jalui fűrészárumágás,

A. M. Bezobrazov, az elit Lovassági Gárda egykori tisztje arra használta fel a cárhoz fűződő személyes kapcsolatát, hogy Jalut a Koreai-félszigeten kiépülő orosz gazdasági birodalom központjává tegye. 1901-ben a pénzügyminiszter, Szergej Vitte arról tett jelentést, hogy Bezobrazov „nem kevesebb mint heti két alkalommal órákat tölt a cárnál”, akit a távol-keleti helyzetről tájékoztat.¹³ A minisztereket bűszította, hogy kívülállóknak ekkora befolyásuk lehet az udvarnál, de sokat nem tehettek ellene. E „külsős” kapcsolatai révén a cár egyre rámenősebb elképzeléseket alakított ki a Távol-Keleten követendő orosz politikáról. „Nem akarom elfoglalni Koreát – mondta 1901-ben Henrik porosz hercegnek –, de semmi szín alatt sem engedhetem, hogy a japánok megvessék ott a lábukat. Ez csakugyan casus belli lenne.”¹⁴

Miklós tovább erősítette befolyását, amikor nemcsak polgári és katonai ügyekben, de a Tokióval fenntartandó kapcsolatokban is teljes hatáskörű alkirályt nevezett ki a Távol-Keletre. A hivatal birtokosa, J. I. Alekszejev tengernagy közvetlenül a cár alárendeltje volt, így a minisztériumok nem ellenőrizhették tevékenységét. Kinevezését a Bezobrazov körül kialakult klikk eszközölte ki, mert úgy vélték, hogy segítségével felülbírálhatják a külügyminisztérium viszonylag óvatos közel-keleti politikáját. E manőverek következtében Oroszország voltaképpen két, egymással párhuzamos birodalmi politikai irányvonalat érvényesített, ami lehetővé tette, hogy a cár kedvére válasszon közülük, vagy éppen egymás ellen játssza ki őket.¹⁵ Alekszejev tengernagynak nem voltak diplomáciai tapasztalatai, nyers, öntörvényű modora pedig felháborította és elidegenítette japán tárgyalópartnereit. Kétséges, hogy II. Miklós cár tudatosan döntött volna a Japánnal való összeütközéshez vezető politika mellett, az azonban bizonyos, hogy jelentős részben őt terheli a felelősség az 1904-es robbanásért és a rá következő katasztrófáért.¹⁶

Az orosz–japán háború kitörése előtt úgy látszott, hogy a cár ragadta magához a kezdeményezést, miniszterei pedig alulmaradtak. Ez az állapot azonban nem tartott sokáig, mert politikájának végzetes következményei nyomán a cár kezéből kicsúszott az események irányítása. Ahogy elterjedt a sorozatos katonai vereségek híre, és Oroszországot elborította a társadalmi elégedetlenség, egy csoport miniszter Szergej Vitte vezetésével a kormányzat egységesítését célzó reformokat vezetett be. A hatalom a minisztertanács kezében összpontosult, amelynek élére most először elnököt vagy miniszterelnököt neveztek ki. Vitte és utóda, a hivatal 1906-tól 1911-ig betöltő P. A. Sztolipin alatt a végrehajtó hatalom valamelyest védve volt az uralkodó önkényes beavatkozásaitól. A rendkívül határozott, intelligens,

karizmatikus és fáradhatatlan Sztolipinnak sikerült elérnie, hogy csaknem minden miniszter elismerje vezető szerepét, s így olyan egységesé tette a kormányzatot, amilyen 1905 előtt elképzelhetetlen volt. A Sztolipin-korszakban Miklós cár „szokatlan módon tartózkodott mindennemű politikai tevékenységtől”.¹⁷

A cár nem sokáig tűrte tétlenül ezt a helyzetet. Sztolipin még hivatalban volt, amikor Miklós módot talált arra, hogy megkerülje; egyezséget kötött néhány miniszterrel a háta mögött. Köztük volt Izvolszkij külügyminiszter, akinek az osztrák–magyar kollégával folytatott tárgyalásokon elkövetett hibái váltották ki az 1908–1909-es, Bosznia annektálása körüli válságot. Annak fejében, hogy Bécs diplomáciai támogatást nyújt a török tengerszorosok használatához, Izvolszkij helyeselte Bosznia-Hercegovina Ausztriához csatolását. Sem Sztolipin miniszterelnök, sem miniszterei nem kaptak előzetes tájékoztatást erről a merész lépésről, amelyet Izvolszkij személyesen Miklós cárral egyeztetett. Mire Sztolipin 1911 őszén merénylet áldozata lett, az uralkodó módszeresen számolta fel hatalmát és tekintélyét azzal, hogy politikai ellenfeleit támogatta. A cselekvési szabadságát korlátozni kívánó miniszterek egységes csoportjával szembesülve Miklós visszavonta támogatását, és azok ellen kezdett intrikálni, akiket korábban maga juttatott hatalomra. Vitte 1906-ban lett e zsarnoki fondorlatok áldozata; Sztolipin sem járt volna jobban, ha meg nem gyilkolják, s utódát, a kellemes modorú Vlagyimir Kokovcovot 1914 februárjában mozdították el hivatalából, mert maga is az „egységes kormányzat” lelkes hívének bizonyult. A későbbiekben még visszatérek ezeknek a mesterkedéseknek az orosz külpolitikára gyakorolt hatására; ezen a helyen a kulcsmozzanat az, hogy az 1911–14-es években hanyatlott az egységes kormányzat, és megerősödött az autokratikus hatalom.¹⁸

Ez az autokratikus hatalom azonban nem egy kontúros és céltudatos politikai látomás megvalósítását tekintette célnak; *negatív* módon érvényesült, s arra szolgált, hogy megvédelmezze az uralkodó hatalmát, és szétzúzzon minden politikai alakzatot, amelyről gyanítható volt, hogy képes lenne magához ragadni a kezdeményezést. A zsarnoki beavatkozás tehát nem a cár akaratát érvényesítette, hanem tartóssá tette a bizonytalanságot afelől, hogy ki tartja kézben az irányítást; ez olyan helyzetet teremtett, amelyben felerősödtek a pártharcok, s veszedelmesen megbízhatatlanná vált az orosz politikai döntéshozatal.

A harmadik felséges unokafivér, II. Vilmos császár volt és maradt a legellentmondásosabb személyiség. Külpolitikai befolyásának mértéke máig

erősen vitatott.¹⁹ Kétségkívül azzal a szándékkal lépett a trónra, hogy kezébe vegye hazája külpolitikájának irányítását. „A külügyminisztérium?! – fakadt ki egyszer. – Én vagyok a külügyminisztérium!”²⁰ „Én, egymagam irányítom a német politikát – írta egyik levelében a walesi hercegnek (a későbbi VIII. Edward királynak) –, s az országomnak követnie kell, bármerre is tartok.”²¹ Vilmos személyes érdeklődést tanúsított a nagykövetek kijelölése iránt, és megesett, hogy saját kedvenceit nevezte ki a kancellár és a külügyminisztérium jelöltjei helyett. Felső unokafivéréinél sokkal inkább tekintette úgy, hogy a monarchiák közötti kapcsolattartás részét képező levelezés és személyes találkozás más uralkodókkal olyan diplomáciai lehetőséget jelent, amit kötelessége kihasználni országa érdekében.²² II. Miklóshoz hasonlóan Vilmos is – különösen uralkodásának első éveiben – gyakran került meg miniszterei, és inkább a kegyenceivel tanácskozott; szította a csoportok közötti konfliktusokat, hogy gyengítse a kormány egységét, és olyan elképzeléseknek adott hangot, amelyeket nem egyeztetett az érintett miniszterekkel, vagy amelyek ellentétben álltak az elfogadott politikai irányvonallal.

A császár ezen az utolsó téren – jóváhagyatlan politikai nézetek öntörvényű hangoztatása miatt – kapta a legtöbb bírálatot kortársaitól és a történészekről is.²³ Nem vitás, hogy a császár nem egy személyes beszélgetése, távirata, levele, lapszéli bejegyzése, interjúja és a belügyeket vagy a külpolitikát érintő beszéde szinte bizarr tartalmú és hangvétellű volt. Már a mennyiség is figyelemre méltó: uralkodásának harminc esztendeje alatt többé-kevésbé folyamatosan tartott beszédeket, írt, táviratozott, firkált és fecsegett, s mindennek nagy részét feljegyezték és megőrizték az utókor számára. A ránk maradt szövegek némelyike ízléstelen vagy nem helyénvaló. Két példa – mindkettő az Egyesült Államokkal kapcsolatos – érthetőbbé fogja tenni ezt a minősítést. 1906. április 4-én II. Vilmos császár a berlini amerikai nagykövetség vendége volt. A vendéglátóival folytatott, élénk beszélgetés során Őfelsége arról tett említést, hogy helyet kell biztosítani a gyorsan növekvő német népnek, amelynek lélekszáma az ő trónra lépése idején negyvenmillió volt, mostanra azonban – mondta a nagykövetnek – már hatvanmillió körül jár. Ez önmagában jó dolog, de a következő húsz évben már gondokat fog okozni az emberek táplálékkal való ellátása. Ugyanakkor azonban Franciaország hatalmas területei igen gyéren lakottak, és szükségük lenne a fejlesztésre; valaki talán megtudakolhatná a francia kormánytól, nem húzná-e hátrább a határait nyugat felé, hogy helyet adjon a német népességtöbbletnek... Ezt az ostoba fecsegést (amiről akár azt is gondolhatnánk, hogy a felséges vendég tréfának szánta) az egyik

beszélgetőtárs annak rendje és módja szerint feljegyezte, és a következő diplomáciai poggyással továbbította Washingtonba.²⁴ A másik eset 1908 novemberében történt, amikor a sajtó világszerte egy japán–amerikai háború kitörésének esélyeit latolgatta. A császárt roppantul izgatta a dolog, és feltétlenül szeretne volna elnyerni az Egyesült Államok bizalmát, így aztán levelet írt Theodore Roosevelt elnöknek, és – ezúttal teljes komolysággal – felajánlotta egy porosz hadtest állomásoztatását a kaliforniai partokon.²⁵

Hogy ezek a kijelentések milyen összefüggésben voltak a tényleges politikai fejleményekkel? A modern demokráciákban haladéktalanul elcsapnák bármelyik minisztert vagy nagykövetet, aki ilyen képtelen vagy otromba fecsegésre ragadtatja magát; de vajon mennyiben befolyásolja Őfelsége szájhősködése a világpolitika nagy összefüggéseit? A császár kijelentéseinek szélsőséges összefüggéstelensége igen nehézzé teszi a hatásukra vonatkozó becsléseket. Ha lett volna világos és egyértelmű politikai elképzelése, egyszerűen megvizsgálhatnánk a szándékok és az eredmények viszonyát, csak hogy az ő szándékai szinte sohasem voltak egyértelműek, és figyelme is hol ide, hol oda kalandozott. Az 1890-es évek végén igen fellelkesítette egy terv, amely szerint egy „Új Németországot” (Neudeutschland) kellene megteremteni Brazíliában. „Türelmetlenül követelte”, hogy bátorítsák, és amilyen gyorsan csak lehet, fokozzák a tervezett helyszínre való kivándorlást – szükségtelen mondani, hogy az egészről nem lett semmi. 1899-ben arról tájékoztatta Cecil Rhodest, hogy szándékában áll német gyarmattá tenni „Mezopotámiát”. 1900-ban, a bokszerlázadás idején felvetette, hogy a németeknek teljes hadtesteket kellene Kínába küldeniük az ország felosztására. 1903-ban ismét kijelentette: „Célunk Latin-Amerika!”, és sürgette az admirálisok tisztjeit – akiknek bizonyára nem volt fontosabb dolguk –, hogy dolgozzanak ki terveket Kuba, Puerto Rico és New York lerohanására és elfoglalására; teljességgel értelmetlen terveket, hiszen a hadsereg vezérkara soha nem járult hozzá a szükséges csapatok rendelkezésre bocsátásához.²⁶

A császárnak olykor fülébe jutottak ilyen meg olyan ötletek, fellelkesült tőlük, aztán rájuk unt, vagy elbátortalanodott, és sutba vetette az egészet. Az egyik héten még haragudott az orosz cárra, egy hét múlva már rajongott érte.²⁷ Számtalan szövetséget tervezett: Oroszországgal és Franciaországgal kívánt volna szövetkezni Japán és Nagy-Britannia ellen; Oroszországgal, Nagy-Britanniával és Franciaországgal az Egyesült Államok ellen; Kínával és az Egyesült Államokkal Japán és a hármasszövetség ellen; aztán Japánnal és az Egyesült Államokkal a hármasszövetség ellen – és így tovább.²⁸

1896 őszén, amikor a Transvaal körüli feszültség miatt erősen lehűlt a viszony Nagy-Britannia és Németország között, Vilmos kontinentális liga létrehozását indítványozta Oroszországgal és Franciaországgal, hogy egyesült erővel védjék meg a gyarmatokat a britekkel szemben. Ám gyakorlatilag ugyanebben az időben eljátszadózott azzal a gondolattal is, hogy felszámol minden okot, ami ellentéteket szíthat Nagy-Britanniával, és – a kelet-afrikaiak kivételével – egyszerűen feladja a német gyarmatokat. 1897 tavaszára aztán elvetette ezt az ötletet, és arra gondolt, hogy Németországnak a franciákkal kellene szorosabbra fűznie kapcsolatait.²⁹

Vilmos nem elégedett meg azzal, hogy feljegyzésekkel és lapszéli kommentárokkal árássa el minisztereit; közvetlenül is eljuttatta ötleteit más országok Berlinben állomásozó képviselőinek. Ötletei olykor összhangban, de gyakran szöges ellentétben álltak a hivatalos politikai irányvonallal; megesezt, hogy messze túllőttek a célon, s a hivatalos álláspont durván eltúlzott paródiáinak bizonyultak. 1890-ben, amikor a külügyminisztérium épp fagyos viszonyban volt a franciákkal, a császár felmelegítette a kapcsolatot. Ugyanez történt az 1905-ös marokkói válság idején: míg a külügyminisztérium fokozta a Párizsra gyakorolt nyomást, Vilmos arról biztosított néhány külföldi tábornokot, újságírókat és egy volt francia minisztert, hogy keresi a Franciaországgal való megbékélés lehetőségét, és nem áll szándékában megkockáztatni a háborút Marokkó miatt. Márciusban, közvetlenül Tangerbe indulása előtt, Brémában tartott beszédében kifejtette: a történelem arra tanította, „hogy soha ne törekedjék valamiféle tartalmatlan hatalomra a világ fölött”. A Német Birodalomnak – tette hozzá – „a tökéletesen nyugodt, tisztességes és békés szomszédnak kijáró bizalmat kell elérnie”. Számos magas rangú politikai szereplő, elsősorban a vezérkar héjai érezték úgy, hogy az uralkodó beszéde eldugaszolja a hivatalos Marokkó-politika ágyúcsöveit.³⁰

A császár 1904 januárjában azon kapta magát, hogy ott ül a belga Lipót király mellett (a király az ő születésnapjának megünneplésére érkezett Berlinbe), s az alkalmat megragadva közölte vele: elvárja, hogy Belgium Németország mellé álljon egy Franciaország elleni esetleges háborúban. Ha a belga uralkodó teljesíti a kérést – ígérte Vilmos –, viszonzásképpen számíthat egyes észak-franciaországi területekre és „Burgundia koronájára”. Az elképedt Lipót király azt válaszolta, hogy miniszterei és a belga parlament aligha tennének magukévá egy ilyen merész és meglepő elgondolást, mire Vilmos közölte vele, hogy a maga részéről nem sokra tartja az olyan uralkodókat, akik úgy érzik, hogy inkább felelősek minisztereik, mint a Mindenható előtt. Ha a belga király nem mutat nagyobb hajlandóságot,

a császár kénytelen lesz „pusztán stratégiai megfontolásokat szem előtt tartva cselekedni” – vagyis megtámadni és elfoglalni Belgiumot. Beszámolók szerint Lipótot annyira felkavarták ezek a megjegyzések, hogy amikor a vacsora végén felkelt, fordítva tette fejére a sisakját.³¹

Pontosan az ilyesfajta epizódok miatt igyekeztek a miniszterek távol tartani császárukat a tényleges döntéshozatali folyamatoktól. Különös és beszédes tény, hogy uralkodásának legfontosabb külpolitikai lépésére – arra, hogy 1890-ben nem újították meg Oroszországgal a viszontbiztosítási szerződést – a császár előzetes értesítése és hozzájárulása nélkül került sor.³² 1905 nyarán Bernhard von Bülow kancellár felkérte a császárt, hogy kínáljon szövetséget II. Miklós cárnak a finn halászfaluban, Björköben tervezett találkozásukon; az uralkodó visszatértekor kiderült, hogy Vilmos önhatalmúan változtatásokat eszközölt a tervezeten. A kancellár azonnal felajánlotta lemondását. Vilmos megrémülve a lehetőségtől, hogy elveszíti legbefolyásosabb szövetségését, azonnal visszakozott, Bülow hivatalban maradt, s a módosításokat visszavonták.³³

A császár szüntelenül arról panaszkodott, hogy a pálya szélén tartják, s nem jut hozzá még a legfontosabb diplomáciai dokumentumokhoz sem. Különösen felzaklatta, hogy a magas rangú külügyi tisztviselők ragaszkodtak ahhoz, hogy ellenőrizzék más államfőkkel folytatott magánlevelezését. Óriási hűhó támadt például, amikor a washingtoni német nagykövet, Speck von Sternburg 1908-ban nem volt hajlandó átadni Theodore Roosevelt elnöknek Vilmos levelét, amelyben a császár az elnök iránti mélységes csodálatát fejezte ki. A diplomatákat nem a levél politikai tartalma, hanem annak gyermektegen ömlengő stílusa nyugtalanította. Mégiscsak megengedhetetlen – jegyezte meg egy tisztviselő –, hogy a Német Birodalom uralkodója olyan levelet írjon az Egyesült Államok elnökének, „mint fülig szerelmes iskolás fiú egy csinos varróleánykának”.³⁴

Kétségtelen, hogy Őfelségének voltak felkavaró vagy zavarba ejtő kijelentései, s ezek akár veszélyesek is lehettek egy olyan környezetben, ahol a kormányzatok folyamatosan fürkészik és találgatják egymás szándékait. Három dolgot mindazonáltal nem szabad elfelejtenünk. Az első: ezeken a találkozókon a császár mindig olyan vezetői szerepet alakított, amit a gyakorlatban soha nem tudott megvalósítani. A második: Vilmos császár színpadias fenyegetőzései mindig olyan képzelte forgatókönyvekhez kapcsolódtak, amelyekben Németország volt a megtámadott fél. A belga Lipót királynak tett otromba javaslata nem támadó kalandban való részvételről, hanem egy francia támadásra adandó német válaszban való szerepvállal-

lásról szólt. A belga semlegességnek egy lehetséges jövőbeni fegyveres konfliktus esetén szükségessé váló megtöréséről tett eszmefuttatásában nem maga a gondolat volt meglepő – Belgium lerohanásának lehetőségét mérlegelte és tárgyalta a német és a francia vezérkar is –, sokkal inkább a személyek, akik között szó esett róla, valamint az alkalom és a környezet. A császár különbségei közé tartozott, hogy teljességgel képtelen volt úgy alkalmazkodni mindenkori környezetéhez, ahogy magas hivatala megkívánta volna. Igen gyakran fordult elő, hogy nem uralkodóhoz illően beszélt, hanem mint egy izgatott kamasz, aki nem bír legújabb felfedezése fölötti lelkesedésével. Nagyszerű példája volt egy Edward korabeli társadalmi kategóriának, a levakarhatatlan klubbeli idiótának, aki állandóan a vesszőparipájával untat bárkit, aki balszerencséjére leül mellé. Számos európai uralkodó rettegve gondolt arra, hogy a német császár valamilyen pompás ebéden vagy vacsorán, ahonnan nem lehet elmenekülni, esetleg rájuk ront, és kétségbeejtő, képtelen és végeérhetetlen fecsegésbe kezd.

Vilmos magánszámai komoly bosszúságot jelentettek a német külügyminisztérium tisztviselői számára, de nem sokban járultak hozzá a német külpolitika alakításához. Talán a tehetetlenség és a hatalomgyakorlás tényleges mechanizmusaitól való elzártág fokozódó érzése gyűjtötte fel a császár képzeletét és sugallta neki az eljövendő háborút Japán és az Egyesült Államok között, Puerto Rico megszállását, a világméretű dzsihádot a brit birodalom ellen, Kína német protektorátus alá helyezését és a többi fantazmagóriát; ám ezek nem politikai programok voltak, hanem egy begőzölt geopolitikai fantaszta légből kapott forgatókönyvábrándjai. Ám valahányszor valódi konfliktus fenyegetett, Vilmos azonnal behúzta fülét-farkát, és tüstént meglelte a magyarázatot arra, hogy Németország miért nem sodródhat bele a háborúba. Amikor 1905 végén tetőfokára ért a feszültség Berlin és Párizs között, Vilmosnak inába szállt a bátorsága, és közölte Bülow kancellárral, hogy a belföldi szocialista aknamunka egyszerűen lehetetlenné teszi a hatékony cselekvést külföldön; a következő esztendőben híret vette, hogy VII. Edward király előre be nem jelentett látogatást tett a bukott francia külügyminiszternél, Théophile Delcassénál. Ekkor igen nyugtalan lett, és arra figyelmeztette a kancellárt, hogy Németország tűzérsege és hadiflottája semmiképpen sincs olyan állapotban, hogy képes lenne egy háborús konfliktusban kitartani.³⁵ Nos, Vilmos ha otrombán beszélt is, baj esetén inkább meghátrált, és menedéket keresett. Pontosan így tett az 1914. júliusi válság idején is. „Különös látni – jegyezte meg 1912 májusában a francia külügyminisztérium egyik magas rangú tiszt-

viselőjéhez írt levelében a berlini francia nagykövet, Jules Cambon –, hogy ez a hirtelen indulatú, szavakban annyira lendületes és merész férfiú mennyire óvatos és türelmes lesz, ha cselekedni kell.”³⁶

A kora 20. századi európai uralkodókról nyert összkép azt mutatja, hogy igen hullámzóan és végső soron viszonylag szerény mértékben hagyták rajta kezük nyomát a tényleges fejleményeken. Ausztria–Magyarország császára, I. Ferenc József hatalmas mennyiségű jelentést olvasott el, és rendszeresen találkozott minisztereivel, de „birodalmának első számú hivatalnokaként” végzett irdatlan munkája ellenére II. Miklóshoz hasonlóan képtelen volt úrrá lenni az írásztalára áramló információáradaton, és nem sok erőfeszítés történt annak érdekében, hogy fontosság szerinti arányban oszthassa meg idejét a felmerülő kérdések között.³⁷ Az osztrák–magyar külpolitikát nem a császár parancsai, hanem a minisztériumokban és körülöttük kialakult pártfrakciók és érdekcsoportok alkui és konfliktusai alakították. Olaszország királya, az 1900 és 1946 között uralkodott III. Viktor Emánuel korántsem volt olyan szorgalmas, mint Ferenc József. Ideje nagy részét Piemontban vagy castelporzianói birtokán töltötte, és bár olykor tett némi erőfeszítést, hogy átrágha magát egyes diplomáciai jelentéseken, naponta vagy három órát töltött az újságok átolvasásával, hogy aprólékos gonddal kijavítsa bennük a sajtóhibákat. Szoros kapcsolatot tartott fenn a mindenkori külügyminiszterrel, és bizonyosan támogatta az óriási jelentőségű döntést, amelynek értelmében 1911-ben Olaszország megtámadta Líbiát, de ténylegesen csak igen ritkán avatkozott bele a külpolitika alakításába.³⁸ II. Miklós kedvezett egyik-másik miniszternek vagy frakciónak, s ezzel aláaknáztta a kormányzat egységét, de a külpolitika irányát nem tudta befolyásolni, s különösen nem az orosz–japán háború kudarca után. II. Vilmos valamivel energikusabb figura volt, de miniszterei is nagyobb ügyességet mutattak abban, hogy a külpolitikát alakító döntési folyamatokat a fölülről jövő ráhatásoktól elszigeteljék. Vilmos kezdeményezései amúgy is túlságosan ötletszerűek és összefüggéstelenek voltak, hogysem alternatív iránynak vagy útmutatásnak lehessen őket tekinteni.

Akár agresszíven beleavatkoztak a politikai folyamatokba, akár nem, az európai uralkodók pusztá létezésük okán nyugtalanító tényezők voltak a nemzetközi kapcsolatok világában. A csak részben demokratizálódott közegben olyan személyek jelenléte, akik elvileg a végrehajtó hatalom csúcsán állnak, hozzáférésük van minden információhoz, és felelősséget viselnek minden döntésért, a dolog természetéből adódóan bizonytalanságot eredményezett. Ekkor már nyilvánvalóan nem volt életképes egy tisztán

dinasztikus külpolitika, amelyben az uralkodók rendszeresen találkoznak, hogy maguk intézzék az államügyeket – ezt a Björköben tartott találkozó világosan be is bizonyította –, a diplomaták, államférfiak és elsősorban maguk az uralkodók mégis erős kísértést éreztek, hogy úgy tekintsék a királyt, császárt vagy a cárt, mint első kormányost, a legfőbb hatalom megszemélyesítőjét és birtokosát. Jelenlétük folyamatosan kétségessé tette, hogy hol hozzák meg valójában a fontos döntéseket. Ebben az értelemben az uralkodók a zűrzavar forrásai lettek a nemzetközi kapcsolatokban, s az egyértelműség hiánya következtében hiába támadt igény arra, hogy szilárd és áttekinthető viszonyok jöjjenek létre az országok között.

A monarchikus államszerkezetek elfedték az egyes országok hatalmi rendszerében működő erőviszonyokat is. Olaszországban például nem volt egyértelmű, hogy ki a hadsereg főparancsnoka: a király, a hadügyminiszter vagy a vezérkari főnök? Utóbbi minden tőle telhetőt elkövetett annak érdekében, hogy távol tartsa a civileket a német és osztrák kollégájával folytatott tanácskozásoktól, a polgári tisztségviselők pedig a tiszteket zárták ki a politikai játszmákból – mindennek eredményeként például az olasz vezérkar még arról sem értesült, hogy a hármasszövetség meghatározta, milyen feltételekkel lehet Olaszországot felkérni hadseregének bevetésére szövetségesei oldalán.³⁹

Ilyen helyzetben – és az összes európai monarchiában akadt hasonló – a király vagy a császár volt az egyetlen pont, amelyben egyesültek az elkülönült függelmi láncolatok; s ha ő nem akart vagy nem volt képes ellátni egy egyesítő, egységesítő szerepet, ha a korona nem tudta korrigálni a rendszer fogyatékosságait, az egész struktúra szervezetlen, széteső és iránytalan maradt. Az európai uralkodók pedig ezen a téren gyakran vallottak kudarcot, és még gyakrabban fordult elő, hogy nem voltak hajlandók eljátszani ezt a szerepet, mert abban reménykedtek, hogy ha külön-külön létesítenek kapcsolatot a kulcspozíciók birtokosaival, megőrizhetnek valamit a rendszeren belüli helyzetükből és hatalmukból. Ennek aztán igen kedvezőtlen hatása volt a döntéshozatali folyamatokra; az eredmény az lett, hogy az egyes szakminiszterek által felelősen meghozott döntéseket felülbírálhatta vagy ellehetetleníthette egy-egy kolléga vagy rivális, így aztán az érintett gyakran nemigen tudta megállapítani, „hogy tevékenysége miként illeszkedik az összképbe”.⁴⁰ Az így kialakuló zűrzavaros helyzet arra bátorította a minisztereket, tisztségviselőket, katonai parancsnokokat és szakpolitikásokat, hogy úgy tekintsék, mintha fel lennének hatalmazva az általuk képviselt ügyek vitában való védelmezésére, de a politikai kimenetelért

nem terhelné őket személyes felelősség. Ezzel párhuzamosan az uralkodó kegyeinek elnyerésére irányuló törekvés, a versengés és hízelkedés teremtetette légkör ellene hatott a minisztériumok közötti információcserének, ami jóval kiegyensúlyozottabb döntéshozatalt tett volna lehetővé. A következmény a széthúzás és a retorikai kicsapongások belterjes kultúrája volt, ami 1914 júliusában hozta meg veszedelmes gyümölcsseit.

KI KORMÁNYZOTT SZENTPÉTERVÁRON?

Ám ha nem az uralkodók, akkor kik szabták meg országuk külpolitikájának irányát? A kézenfekvő válasz nyilvánvalóan: a külügyminiszterek. Ezek a férfiak átlátták a külügyminisztériumok és a diplomáciai testületek munkáját, olvasták és megválaszolták a legfontosabb jelentéseket, s ők magyarázták és indokolták meg felelősként a politikai irányvonal alakulását a parlament és a közvélemény előtt. Csakhogy a külügyminiszterek befolyása a külpolitika alakítására legalább olyan változó volt az európai országokban, mint uralkodók politikai elképzelései. Hatalmuk egész sor tényezőtől függött: más miniszterek, elsősorban pedig a miniszterelnök hatalmától és kegyeitől; az uralkodó viselkedésétől és hozzáállásától; a magasabb rangú külügyminisztériumi tisztségviselők és nagykövetek arra való hajlandóságától, hogy kövessék miniszterük utasításait, s végül a rendszeren belüli klikkharcok okozta instabilitástól.

Oroszországban a külügyminiszter és családja egy magánlakosztályban élt a külügyminisztérium hatalmas, vörös épületében, szemben a Téli Palotával, így társadalmi élete, akárcsak feleségéé és gyermekeiké, szorosan összefonódott a minisztérium tevékenységével.⁴¹ A külügyi irányvonal alakulására gyakorolt befolyását egy olyan politikai rendszer határozta meg, amelynek jellemzőit teljességgel átformálták az orosz–japán háború utóhatásai és az 1905-ös forradalom. Befolyásos miniszterek egy csoportja megkísérelt létrehozni egy szorosabban szervezett döntéshozó szervezetet, amely lehetővé tette volna a bel- és külpolitikai feladatok összehangolását és azt, hogy nagyobb fegyelemre kényszerítsék a fő tisztségviselők többségét; egyelőre azonban vitás volt, hogy pontosan miként is érik el ezeket a célokat. A reformerek közül leghatározottabb és egyben legtehetségesebb a pénzügyi és gazdasági szakértő, Szergej Vitte volt, aki 1903-ban kilépett a kormányból, mert nem értett egyet annak Korea-politikájával. Az általa elképzelt kabinetet miniszterelnök vezette volna, aki

nemcsak irányítja minisztereit, hanem ellenőrzi a cárral való kapcsolataikat is. A volt pénzügyminiszter, a jóval konzervatívabb Vlagyimir Kokovcov* ezeket a felvetéseket a cári egyeduralom elleni merényletnek tekintette, márpedig szilárdan hitte, hogy ez az egyedül megfelelő kormányzati forma az oroszországi viszonyok között. Kompromisszum jött tehát létre: megalakult egyfajta kabinet, az úgynevezett minisztertanács, élén az elnökkel vagy miniszterelnökkel, akinek hatalmában állt leváltani az együttműködésre nem hajlandó minisztereket; megmaradt azonban a *személyes jelentéstétel joga* – vagyis a miniszterek az elnök hozzájárulása nélkül is közvetlenül a cár elé tárhatták elképzeléseiket.

Az eredmény tehát egy kissé ellentmondásos rendszer lett, amelyben minden attól függött, hogy milyen összhangban állnak az egymást követő miniszterelnökök, a miniszterek és a cár elképzelései. Ha a miniszterelnök kellőképpen erőskezű volt, remélhette, hogy sikerül elfogadtatnia akaratát a miniszterekkel; ám ha egy kellőképpen magabiztos miniszter megtudta nyerni a cár támogatását, járhatta a maga útját kollégái meggyőződésével szemben is. Amikor 1906 nyarán Pjotr Sztolipint nevezték ki miniszterelnöknek, az új szervezetnek karizmatikus és lendületes vezetője lett, az új külügyminiszter, Alekszandr Izvolszkij pedig éppen olyanfajta politikusnak tűnt, aki képes lesz a rendszert működésben tartani. Magát „az új politika emberének” tartotta, és azonnal külügyminisztériumi összekötőket nevezett ki, hogy kapcsolatot tartsanak a Dumával. A cárral folytatott megbeszéléseken tiszteletteljes, de elődjeitől eltérően nem hódolattól csöpögő hangot használt. A minisztérium reformjának és modernizációjának elkötelezett híve volt, és nyíltan kiállt egy „egységes kormány” létrehozása mellett.⁴² Mindennél fontosabb azonban, hogy minisztertanácsbeli társainak többségével egyetértve rendkívül kíváncsinak tartotta a Nagy-Britanniával való megegyezést.

Ám hamarosan világossá vált, hogy Izvolszkij kulcsfontosságú kérdésekben másként gondolkodik az orosz külpolitikáról, mint kollégái. Sztolipin és Kokovcov úgy tekintették a brit–orosz megegyezést, mint lehetőséget az orosz–japán háború előtti évek kalandorpolitikájától történő visszalépésre, és arra, hogy végre a belső konszolidációra és a gazdasági növekedésre koncentráljanak. Izvolszkij számára azonban a megegyezés csak annyit jelen-

* Kokovcov mint pénzügyminiszter 1905-ben mondott le, de még ugyanaz év novemberében újra hivatalba lépett, és egészen 1914 februárjáig birtokolta a tárcát. 1911-től nemcsak pénzügyminiszter volt, hanem miniszterelnök is.

Pjotr Sztolipin

tett, hogy bátran folytathat egy magabiztosabb külpolitikát. Izvolszkij úgy vélte, hogy a megegyezésből következő szívélyes viszony hozzájárul majd ahhoz, hogy London támogassa a török tengerszorosok felszabadítását az orosz hadihajók számára. A gondolat korántsem afféle légből kapott ábránd volt; a brit külügyminiszter, Sir Edward Grey nyíltan bátorította Izvolszkijt ilyen értelmű ígéretekkel. A londoni orosz nagykövettel 1907 márciusában folytatott beszélgetés során Grey kijelentette: ha a két ország között „állandó jó viszony jön létre, Anglia többé nem fogja véglegesnek tekinteni korábbi felfogását, amely szerint [a tengerszorosokkal kapcsolatosan] fenn kell tartani a jelenleg érvényes megállapodást”.⁴³

1908-ban ebben a helyzetben kezdte meg Izvolszkij Aehrenthallal szerencsétlen kimenetelű tárgyalásait, amelyek során Bosznia-Hercegovina bekebelezésének elfogadását ajánlotta cserébe azért, hogy Ausztria támogatja a török tengerszorosokkal kapcsolatos tilalmak felülvizsgálatát. Orosz részről azt remélték, hogy az Aehrenthallal való megállapodás egy átfogó újraértékelés első állomása lesz. Ez a diplomáciai lépés a cár messzemenő támogatását élvezte; meglehet, maga II. Miklós javasolta, hogy Izvolszkij kínálja fel a megállapodást az osztrákoknak. A cár, aki 1904 előtt a távol-

keleti terjeszkedés lelkes híve volt, most a török tengerszorosok felé fordította figyelmét: „szüntelenül foglalkoztatta – írta egy orosz politikus – a Dardanellák és Konstantinápoly megszerzésének gondolata”.⁴⁴ Izvolszkij nem kívánta megkockáztatni, hogy szembekerül Sztolipinnal, Kokovcovval és más miniszterekkel, ezért úgy döntött, hogy él a *személyes jelentéstétel jogával*; ez volt a tetőfoka a külügyminiszter politikai függetlenségének, amit azzal érhetett el, hogy a rendszerben érvényesülő különböző erőközpontok határvidékein keresett mozgásteret. Diadala azonban nem volt hosszú életű. Minthogy Londonnal nem lehetett alkut kötni, Izvolszkij terve kudarcba fulladt. Hitelét vesztette az orosz közvélemény előtt, és visszatérve szembe kellett néznie Sztolipin és Kokovcov haragjával is.

A Bosznia annektálása nyomán kitört válság (akárcsak a japánokkal vívott háború katasztrófája) rövid távon a minisztertanács kollektív tekintélyének megerősödéséhez vezetett. A kezdeményezés – legalábbis átmenetileg – kicsúszott a cár kezéből. Izvolszkijnak meg kellett hátrálnia, és el kellett fogadnia az „egységes kormányzat” akaratát. Sztolipin hatalma a csúcára ért. Az autokrácia konzervatív hívei riadtan látták, hogy teljhatalmú úr, afféle *nagyvezír* lett belőle, aki már felséges urának hatalmát kezdi bitorolni. Amikor 1910 szeptemberében Szergej Szazonovot állították Izvolszkij helyére, tovább erősödött Sztolipin pozíciója. Szazonov viszonylag fiatal volt, kevés tapasztalattal a magas külügyminisztériumi pozícióval járó munkában, arisztokrata körökben sem voltak kapcsolatai. Nemigen ismerte a szentpétervári politikai világot, és aligha volt befolyása a kormányzatban. Kritikus kívülállók szerint azért tartották alkalmasnak a magas posztra, mert „engedelmes volt, középszerű – és Sztolipin sógora”.⁴⁵

Izvolszkij kudarcra és hivatalából való távozása után az orosz külpolitika már nem a külügyminiszter keze nyomát viselte magán, hanem a miniszterelnökét, Pjotr Sztolipinét, aki úgy ítélte meg, hogy Oroszországnak mindenáron békére van szüksége, s ennek érdekében minden fronton megbékélési politikát kell folytatnia. Ekkor tehát – a Bosznia miatti friss feszültségek ellenére – újabb enyhülés következett a Berlinnel való kapcsolatban. 1910 novemberében II. Miklós cár és Szazonov Potsdamba látogatott, s ott elindítottak egy tárgyalássorozatot, amely az orosz–német kiengesztelődés csúcspontját jelentő egyezményt eredményezte.⁴⁶

Sztolipin meggyilkolása először nem sokat változtatott a politikai irányvonalon. Pártfogójának halála után Szazonov haladéktalanul hozzáállott, hogy megtalálja a saját hangját. Gyengesége azonban Sztolipin halálával együtt tovább fokozta a rendszer belső instabilitását; a külföldön szolgáló

tot teljesítő legtapasztaltabb orosz diplomaták előtt megnyílt a lehetőség, hogy a korábbinál jóval függetlenebbül tevékenykedjenek. A gyeplő lazulását érezve különösen két követ: a konstantinápolyi Nyikolaj Valerijevics Csarikov és a belgrádi Nyikolaj Hartwig engedett meg magának veszélyeket is hordozó, önálló kezdeményezéseket, hogy kihasználják az egyre romló balkáni politikai helyzetet.⁴⁷ Ugyanekkor a párizsi orosz nagykövet nem más volt, mint Alekszandr Izvolszkij, akinek nem szegte kedvét, hogy a miniszterségből vissza kell lépnie a diplomáciai szolgálatba, és a korábbi hevülettel igyekezett irányítani országa politikáját – legkivált a Balkánt illetően. Izvolszkij Párizsban is megkezdte a maga kis cselszövéseit, és mindvégig „gyötörte Szazonovot sajátos diplomáciai jelentéseivel”.⁴⁸

Szazonov nem sokáig maradt a háttérben. Kihasználva a miniszterelnöki székben Sztolipint követő Kokovcov gyengeségét, hamarosan nekilátott a saját szája íze szerint való Balkán-politika kialakításának. Fontos mozzanat, hogy az Oroszország politikáját formáló hatások folyamatos változásban voltak. A hatalom hol ide, hol oda áramlott a rendszeren belül, és átmenetileg más-más helyeken összpontosult: az uralkodónál, a külügyminiszternél, a miniszterelnöknél, a nagyköveteknél. Bízást beszélhetünk a hatalom egyfajta „hidraulikájáról”; valamely csomópont megerősödése a többiek gyengülését eredményezte. A rendszeren belüli ellentétek dinamikáját tovább fokozta a szemben álló politikai elképzelések feszültsége. Az orosz liberális nacionalistákról és a pánszlávokról feltételezhető volt, hogy lendületes álláspontot képviselnek a török tengerszorosok kérdésében, és szolidárisak lesznek a Balkán-félszigeten élő „szláv kistestvérekkel”. A konzervatívok velük ellentétben szem előtt tartották Oroszország belső politikai és gazdasági gyengeségét, és annak veszélyeit, hogy – amint Kokovcov fogalmazott – „a paraszt gyomrának rovására üzzenek aktív külpolitikát” – inkább kívántak tehát békét, bármi áron.⁴⁹

Amikor a Dumában 1909 tavaszán a Bosznia annektálása nyomán kitört válság jelentőségéről folyt a vita, az Egyesült Nemesség érdekcsoportja által képviselt konzervatívok úgy érveltek, hogy Ausztria–Magyarország lépése semmi módon nem fenyegeti az orosz érdekeket és Oroszország biztonságát, valamint hogy Szentpétervárnak a balkáni kérdésben a maradéktalan be nem avatkozás politikáját kell folytatnia, s mindeközben keresnie a Berlinhez való közeledés lehetőségét. A valódi ellenség – állították – Nagy-Britannia, amely megpróbálja háborúba sodorni Oroszországot a németekkel, hogy megszilárdítsa London helyzetét a világpiacokon. Az Alkotmányos Demokrata („Kadét”) Párt francia- és angolbarát liberálisai ezzel szemben

emellett érveltek, hogy az Entente-ot át kell alakítani hármas szövetséggé, ami lehetővé tenné, hogy Oroszország kinyilvánítsa akaratát a Balkánon, és megállítsa a haza nagyhatalmi helyzetének hanyatlását.⁵⁰ Az egyik központi probléma, amivel minden külpolitikai szervezet szembesült (és szembesül a jelenben is mindenki, aki meg akarja érteni a történeteket): a „nemzeti érdek” szolgálata nem a külvilág által a kormányra szabott objektív kötelesség, hanem a politikai elit sajátos, egyéni érdekeinek kivetülése volt.⁵¹

KI KORMÁNYZOTT PÁRIZSBAN?

Franciaországban másféle, de sok tekintetben hasonlóan ingadozó dinamika érvényesült. A külügyminisztérium – vagy ahogy székhelye nyomán leggyakrabban nevezték: a Quai d’Orsay – az oroszországinál sokkal nagyobb hatalmat és függetlenséget élvezett. Összetartó, egységes és viszonylag stabil intézmény volt, s erősen áthatotta a hivatástudat. A testületi szellemet a családi kapcsolatok sűrű köteléke is erősítette: Jules és Paul Cambon Berlinben, illetve Londonban volt nagykövet; sógoruk, Maurice Paléologue 1914-ben Szentpéterváron látott el azonos funkciót, s voltak más „dinasztiák” is, hogy csak néhányat említsünk: a Herbet-ek, a Margerie-k vagy a Courcelek. A külügyminisztérium a titoktartás révén őrizte meg függetlenségét. Kényes információt csak a legkritikább esetben bocsátottak a kabinetminiszterek rendelkezésére, s nem volt ritka, hogy magas beosztású tisztviselők még a legfelső politikai köröknek, olykor még magának a köztársasági elnöknek sem továbbítottak bizonyos értesítéseket. 1895 januárjában például, Gabriel Hanotaux külügyminisztersége idején Jean Casimir-Perier köztársasági elnök mindössze hat, hivatalban töltött hónap után lemondott, tiltakozásul amiatt, hogy a külügyminisztérium még a legfontosabb eseményekről sem tájékoztatta. A politikai dokumentumokat a legszentebb titokként kezelték. Raymond Poincaré csak akkor szerzett tudomást a francia–orosz szövetség részleteiről, amikor 1912-ben miniszterelnök és külügyminiszter lett.⁵²

A minisztérium viszonylagos függetlensége azonban nem feltétlenül jelentett hatalmat és önállóságot a miniszter számára. A francia külügyminiszterek többnyire gyengék voltak, gyengébbek még a saját minisztériumi apparátusuknál is. Ennek egyik oka a minisztereknek a háború előtti Franciaországban folyamatosan zajló heves politikai forrongás természetéből következő, aránylag gyors váltakozása volt. 1913. január 1-je

Joseph Caillaux

és a háború kitörése között nem kevesebb mint hat külügyminiszter követte egymást a hivatalban. A miniszteri tárca birtoklása sokkal átmenetibb jellegű és jóval kevésbé fontos állomása volt egy-egy diplomáciai életútnak, mint Nagy-Britanniában, Németországban vagy az Osztrák-Magyar Monarchiában. Minthogy pedig a kabinetben belül nemigen érvényesült bármiféle testületi összetartás, a miniszterek jórészt arra fordították figyelmüket és energiáikat, hogy megállják a helyüket a harmadik köztársaság kormányzatának mindennapjait jellemző, elkeseredett pártküzdelmek során.

Akadtak természetesen kivételek. Ha egy miniszter elég sokáig maradt hivatalban, amellet pedig szorgalmas és elszánt volt, rajta hagyhatta keze nyomát a minisztérium működésén. A legjobb példa erre Théophile Delcassé. Elképesztően hosszú ideig, hét évig (1898 júniusától 1905 júniusáig) birtokolta a külügyminiszteri tárcát, és nemcsak fáradhatatlan munkával hajtotta uralma alá a minisztériumot, hanem azzal is, hogy következetesen figyelmen kívül hagyta mindenkori párizsi feljebbvalóinak elképzeléseit, és kiépített a szervezeten belül egy kapcsolati hálót a hozzá hasonló gondolkodású nagykövetekkel és más tisztségviselőkkel. Francia-

országban – akárcsak Európa-szerte – az egyes hivatalok pozíciójának romlása vagy javulása a hatalom eloszlásának áthangolódását eredményezte. Egy Delcasséhoz hasonlóan erőskezű miniszter alatt a magasabb beosztású tisztségviselők csoportjának (ez volt az úgynevezett Centrale) hatásköre leszűkült, míg a központból jövő korlátozásoktól nem sújtott nagykövetek – akár Izvolszkij vagy Hartwig – növekvő szabadságot élvezhettek. Delcassé hosszú minisztersége alatt erősödött meg a Londonban és Berlinben szolgáló Cambon fivérek és a római francia nagykövet, Camille Barrère körül kialakult klikk; a nagykövet urak rendszeresen találkoztak Párizsban, hogy kidolgozzák a követendő irányvonalat és a kívánatos irányban befolyásolják a vezető tisztségviselőket. A külügyminiszterrel a szolgálati utat megkerülve, magánlevelezésben tartották a kapcsolatot.

A nagykövetek rendkívüli fontosságot tulajdonítottak saját személyüknek, ez mai kollégáik hivatásszemléletéhez hasonlítva különösen szembetűnő. Kitűnő példa Paul Cambon: egyik, 1901-ben írt levelében megjegyezte, hogy a francia diplomácia egész története alig több, mint hosszú lista azokról a külföldön tevékenykedő ügynökökről, akik Párizs ellenállásával szembeszállva megpróbáltak elérni valamit. Gyakran megessett, hogy ha nem értett egyet a Párizsból érkező hivatalos utasításokkal, egyszerűen elégette őket. Justin de Selves-sel, az 1911 júniusától 1912 januárjáig hivatalban lévő külügyminiszterrel folytatott, igen feszült beszélgetése során meglehetősen tapintatlanul közölte hivatali előjárójával, hogy egyenrangúnak tekinti magát vele.⁵³ Kijelentése kevésbé tűnik meglepőnek, ha arra gondolunk, hogy Cambon 1898 (ekkor lett hazája londoni nagykövete) és 1914 nyara között kilenc francia külügyminisztert látott hivatalba lépni és távozni onnan – közülük kettővel ez kétszer is megtörtént. Cambon nem a kormányzat alárendeltjének tekintette magát, hanem Franciaország szolgájának, akinek tapasztalatai lehetővé teszik, hogy irányító szerepet játsszon a nagypolitikai folyamatok alakításában.

Nagyfokú önbecsülését – ami jellemző volt sok más nagykövetre is – alátámasztotta az a meggyőződése, hogy az ember nem pusztán képviseli, de meg is személyesíti Franciaországot. Noha 1898-tól huszonkét éven át volt hazája londoni nagykövete, egyetlen szót sem tanult meg angolul. A franciául nem tudó Edward Grey-jel való találkozásai során ragaszkodott ahhoz, hogy a tolmácsok minden elhangzott szót franciára fordítsanak, még az olyan könnyen megérthetőket is, mint a *yes*.⁵⁴ A francia elit számos tagjával együtt szilárdan hitte, hogy egyedül a francia nyelv alkalmas értelmes gondolatok kifejezésére, és ellenezte francia iskolák létesítését

Paul Cambon

Nagy-Britanniában, mert úgy vélte, hogy az ott nevelkedő franciák szellemileg visszamaradottak lesznek.⁵⁵ Cambon szoros munkakapcsolatot tartott fenn Delcasséval (ennek volt gyümölcse az 1904-ben megkötött Entente cordiale); mindenki másnál többet tett a szövetség megalapozásáért. Már 1901-ben mindent elkövetett, hogy brit tárgyalópartnereit rávegye a megegyezésre Marokkó kérdésében, s ezzel egy időben igyekezett megértetni Delcasséval, hogy Franciaországnak le kell mondania az Egyiptom birtoklására támasztott igényéről.⁵⁶

Az események Delcassé távozása után, az első marokkói válság idején fordulatot vettek. A külügyminiszter utódai jóval kevésbé voltak erélyesek és tekintélyesek. Maurice Rouvier mindössze tíz, Léon Bourgeois pedig csak hét hónapig volt hivatalban. Stéphen Pichon valamivel hosszabb ideig: 1906 októberétől 1911 márciusáig volt külügyminiszter, csakhogy irtózott a monoton, kitartó munkától, és igen gyakran meg sem jelent a Quay d'Orsay-n – az eredmény a Centrale befolyásának jelentős növekedése volt.⁵⁷ 1911-re bekövetkezett két frakció egyesülése a francia külügyek világában. Az egyiket a régi nagykövetek és a szervezeten belüli szövetségeik alkották, akik kíváncsún tartották a Németország-

gal való megbékélést, és gyakorlatias, nyitott szemlélettel kezelték a külkapcsolatokat; a másik csoportba tartoztak – ahogy Jules Cambon nevezte őket – a Centrale „új törökjei”.

A nagykövetek oldalán volt a kornak és a sok évtizedes tapasztalatnak kijáró tekintély, a Centrale tagjai rendelkeztek azonban az intézményi szervezet óriási előnyeivel. Kiadhattak sajtóközleményeket, ellenőrizhették a hivatalos dokumentumok forgalmát, és mindenekelőtt: hozzáférésük volt a minisztériumon belüli *cabinet noir*hoz, egy kicsiny, de annál fontosabb szerepet betöltő részleghez, ahol felnyitották a leveleket, illetve elfogták és megfejtették a rejtjeles diplomáciai üzeneteket. És akár csak Oroszországban, ezek a szemben álló szervezeti egységek a külpolitikai viszonyokról alkotott, eltérő nézetekhez kapcsolódtak. A hatalomért folyó belső küzdelmek izgalma tehát közvetlen hatást gyakorolt a politikai irányvonal változásaira.

Ebben az összefüggésben különös és beszédes példa Franciaország Marokkó-politikája. Az 1905-ös francia–német konfliktus és a németek 1906. januári, algecirasi kudarca után Párizs és Berlin egyformán azon fáradozott, hogy egyetértésre jutva maguk mögött hagyhassák a Marokkóval kapcsolatos nézetkülönbségeket. Francia részről megoszlottak a vélemények arról, hogy miként kell kezelni a németek követeléseit. Vajon el kell-e ismerni a németek Marokkóhoz fűződő érdekeinek jogosságát, vagy úgy kell folytatni a tárgyalásokat, mintha egyszerűen nem léteznének jogaik és követeléseik a területen? Az első változat legbefolyásosabb képviselője Paul Cambon fivére, Jules Cambon volt, Franciaország berlini nagykövete, akinek több oka is volt, hogy támogassa a két ország közötti enyhülési folyamatot. A németeknek – érvelt – joguk van kiállni befektetőik és gyáriparosaik külföldi érdekeltségeinek védelmében. Úgy vélte továbbá, hogy a német politika legmagasabb rangú irányítói – a császártól és szoros baráti körétől, Philipp zu Eulenburg gróftól egészen Bernhard von Bülow kancellárig, Heinrich von Tschirschky külügyminiszterig és utódáig, Wilhelm von Schoenig – őszintén törekszenek a Franciaországhoz fűződő kapcsolatok javítására. Azt állította, hogy a franciák – az egymással viszálykodó politikai csoportok és a hevűlten nacionalista sajtó – felelősek a két szomszédos nagyhatalom közötti félreértésekért. Cambon erőfeszítéseinek gyümölcse volt az 1909. február 9-én megkötött francia–német megállapodás, amelyben Berlin lemond minden politikai kezdeményezésről Marokkó területén, az aláíró felek azonban kíváncsún ítélik a gazdasági téren való francia–német együttműködést.⁵⁸

Más nézetek voltak a Centrale tagjai, akik mindenfajta engedményt elleneztek. A színpadok mögött több magas beosztású tisztségviselő, például az ádáz németgyűlölő Maurice Herbet, aki 1907-től 1911-ig a Quai d'Orsay szóvivője volt, arra használta fel kiterjedt kapcsolatait, hogy szabotálja a tárgyalásokat; ellentmondásos megegyezési javaslatokat szivárogtatott ki a francia sajtónak, mielőtt még a németek látták volna őket, sőt Cambon ellen tüzelte a harcias nacionalista lapokat.⁵⁹ Herbet remek példája azoknak a tisztségviselőknek, akiknek sikerült rajta hagyniuk kezük nyomát a francia külpolitikán. Egy 1908-ban keletkezett feljegyzésében, amely erősen emlékeztet Eyre Crowe híres, 1907-es *Memorandumára* (eltekintve attól, hogy míg Crowe írása mindössze huszonöt nyomtatott oldal, Herbet dermesztő corpusszal, háromszáz oldalnyi zűrzavaros kézirat állt elő), a legsötétebb színekben festi le, rosszindulatú cselvetések, gyanúsítások és fenyegetőzések pergőtűzeként láttatja a német-francia kapcsolatok közelmúltbeli történetét. A németek – írja – álnok, gyanakvó, szószegő és két-színű népség. A megegyezésre tett erőfeszítéseik csupán ravasz cselvetések, amelyekkel rá akarják szedni és el akarják szigetelni Franciaországot, külpolitikájuk nem más, mint „ígérgetések és fenyegetőzések visszataszító áradata”. Franciaország – vonja le a következtetést – semmiféle felelősséget nem visel a két ország közötti kapcsolat hűvössége miatt. Németországot mindig „maradéktalan emelkedettséggel és békülékenységgel” kezelte – „a dokumentumok pártatlan elemzéséből kiviláglik, hogy Franciaország és a francia kormány semmi módon nem vonható felelősségre a jelen helyzetért”. Crowe előző évi dolgozatához hasonlóan Herbet memorandumja is a kárhóztatható motívumok és „tünetek” leírására összpontosít ahelyett, hogy rámutatna a tényleges jogsértésekre és szerződésszegésekre.⁶⁰ Nincs adatunk arról, hogy valaha is megváltoztatta volna Németországról alkotott véleményét. Ő és Centrale-beli, hasonlóan konok társai félelmetes akadályt jelentettek a Berlinnel való kiengesztelődés előtt.

1911 márciusának elején a kormány összeomlásával és Pichon hivatásvesztésével a Centrale hatalma minden korábbinál magasabb csúcsokra ért. Pichon utódja a külügyminiszteri székben a lelkiismeretes, de teljességgel tapasztalatlan Jean Cruppi lett, egy volt rendőrbíró, akinek külügyminiszteri kinevezése mellett legfeljebb annyit lehetett felhozni, hogy előtte oly sok, nála ezerszer felkészültebb ember nem kért belőle – ami jól mutatja, milyen kevésre tartották a miniszteri posztot. Cruppi kurta minisztersége idején (1911. március 2-án lépett hivatalba, és június 27-én már távozott is) a Centrale teljességgel magához ragadta az irányítást.

A Quai d'Orsay politikai és kereskedelmi igazgatójának nyomására Cruppi beleegyezett, hogy Marokkóban megszakít minden gazdasági kapcsolatot a németekkel, vagyis nyilvánvalóan felrúgja az 1909-es megállapodást. Ezután egész sor egyoldalú lépés következett: a Fez és Tangier közötti, francia-német kezelésű vasútvonal megépítéséről folytatott tárgyalásokat indoklás nélkül megszakították, és Marokkóval új pénzügyi megállapodástervezetet dolgoztak ki, amelyben már említés sem történt bármilyen német részvételtől. Cambon elborzadt: „a franciák – jelentette ki – rosszhiszeműen kezelik a németekhez fűződő kapcsolataikat”.⁶¹

Végül aztán azzal, hogy Párizs más érdekelt országok értesítése nélkül 1911 tavaszán elhatározta, hogy egy helyi felkelés leverésének és a francia gyarmatosítók védelmének ürügyén jelentős anyaországi csapatokat küld a marokkói Fezbe, sommásan megszegte mind az algecirasi egyezményt, mind pedig az 1909-es francia-német megállapodást. Az indok, hogy a csapatok bevetése a telepések védelmében történt, mesebeszéd volt; a felkelés mélyen az ország belsejében tört ki, semmiféle veszély nem fenyegette az európai közösségeket. A szultán levelét, amelyben Franciaország segítségét kéri, a francia konzul fogalmazta, s csak akkor tették elé, hogy aláírja, miután Párizsban már döntöttek a katonai beavatkozásról.⁶² Később visszatérünk az ezután következő agadiri válsághoz; jelenleg azt kell leszögeznünk, hogy nem a francia kormány, mint olyan, hanem az 1911 nyarán mindenkinél nagyobb befolyásra szert tett Quai d'Orsay-i *hégjáték* felelősek a Marokkóban tett agresszív lépésekért.⁶³ Akárcsak Oroszországban, itt is a szerkezet más-más pontjai közt fluktuáló hatalom hozta a külpolitika gyors változásait.

KI KORMÁNYZOTT BERLINBEN?

A külpolitika irányát Németországban is a rendszer erőközpontjainak kölcsönhatása határozta meg, de a franciaországi helyzethez képest voltak alapvető szerkezeti eltérések is. Ezek közül a legfontosabb, hogy az 1871-ben létrehozott Német Császárság bonyolult szövetségi államszervezetében a külügyminiszter feladatainak nagy részét a birodalmi kancellár hivatala látta el. Ez a kulcsfontosságú poszt egyfajta ötvözet volt, különböző hivatalok feladatainak egy személy kezében való összpontosulása. A birodalmi kancellár általában az új császárság legnagyobb szövetségi állama, az öszsterületnek és az összlakosságnak egyaránt háromötödét kitevő Porosz-

ország miniszterelnöke és külügyminisztere volt. Birodalmi külügyminiszter nem létezett, csupán egy külügyi államtitkár a kancellár közvetlen alárendeltségében. A kancellár és a külpolitika bensőséges kapcsolata abban a kézzelfogható tényben is megnyilvánult, hogy előbbi magánlakosztálya ugyanabban az épületben, a Wilhelmstrasse 76. szám alatti kicsiny, de annál zsúfoltabb palotában volt, ahol a külügyminisztérium is működött.

Ez a rendszer tette lehetővé Otto von Bismarcknak, hogy uralja az egyedülálló alkotmányos szervezetet (amelynek létrehozásán a német egyesítési háborúk lezárultával maga is fáradozott), és egymaga tartsa kézben a birodalom külügyeinek irányítását. Az 1890 kora tavaszán történt távoztása nyomán támadt hatalmi űrt senki nem tudta betölteni.⁶⁴ A Bismarck utáni első kancellár és porosz külügyminiszter, a külügyekben teljességgel tapasztalatlan Leo von Caprivi korszakos döntését, hogy nem újítja meg a viszontbiztosítási szerződést, voltaképpen a külügyminisztériumon belüli, a bismarcki irányvonalat titokban már jó ideje ellenző érdekcsoport nyomására hozta meg. A külügyminisztérium politikai részlegének vezetője, a rendkívül intelligens, nagyszerű beszédképességgel megáldott, a magánéletben rosszindulatú, emberkerülő, általánosan csodált, de senki által sem kedvelt Friedrich von Holstein irányításával ez a csoport könnyűszerrel befolyása alá vonta az új kancellárt. Vagyis: akárcsak Franciaországban, a külügyminiszter (ebben az esetben a kancellár) gyengesége következtében a Centrale berlini megfelelője, a Wilhelmstrasse kezébe csúszott át a kezdeményezés. A helyzet Caprivi utódja, Chlodwig von Hohenlohe-Schillingsfürst 1894-től 1899-ig tartó kancellársága alatt sem változott. Az 1890-es évek derekán tehát nem a kancellár, de nem is a külügyi államtitkár, hanem Holstein irányította a német külpolitikát.

Holstein azért ragadhatta magához az irányítást, mert kitűnő kapcsolatai voltak mind a felelős politikusokkal, mind pedig a II. Vilmos császárt körülvevő tanácsadói klikk tagjaival.⁶⁵ Ezek voltak azok az évek, amikor Vilmos a legnagyobb lendülettel vetette bele magát a munkába abbéli elhatározásában, hogy „a saját maga Bismarckja” lesz, és megteremti „személyes uralmát” a lassú és nehézkes német politikai rendszer fölött. Ez irányú törekvéseiben kudarcot vallott, de komédiázásával furcsa módon mégiscsak elérte a végrehajtó hatalom koncentrálódását; a vezető politikusok és a magas rangú tisztségviselők ugyanis összefogtak, hogy megvédelmezzék az uralkodó jelentette fenyegetéstől a döntéshozatali folyamatokat. Friedrich von Holstein, Philipp zu Eulenburg gróf, a császár közeli jó barátja és befolyásos tanácsadója, de még a gyengekezű kancellár,

Hohenlohe is megtanulta, hogyan „kezelje a császárt”.⁶⁶ Legfőbb módszere az volt, hogy egyszerűen nem vették komolyan. 1897 februárjában Eulenburgnak írt egyik levelében Holstein megjegyezte, hogy az uralkodó három hónap alatt pontosan három új politikai irányvonalat fogalmazott meg. Eulenburg azt válaszolta, hogy ne izgassa magát, a császár tervei nem programok, csupán a tényleges politika megvalósításához fűzött csekély fontosságú, hóbortos széljegyzetek. A kancellár sem volt különösebben megilletődve: „Úgy tűnik, Őfelsége újabb új programot javasol – írta Hohenlohe –, de nem komoly ez sem. Túl sok programot láttam már, amelyek mind úgy tűntek el, ahogy megszülettek.”⁶⁷

A karrierdiplomata Bernhard von Bülow-t Eulenburg és Holstein indította el a kancellárság felé vezető úton. Hohenlohe kancellár alatt (1897–1900) külügyi államtitkárként barátai támogatásával Bülow már képes volt ellenőrzése alá vonni Németország külpolitikai tevékenységét. Pozíciója tovább erősödött 1900 után, amikor a császár Eulenburg tanácsára kinevezte kancellárrá. Bülow minden elődjénél inkább rendelkezett azokkal a kifinomult udvaronci tulajdonságokkal, amelyekkel a császár bizalmát elnyerhette. A Bülow–Holstein–Eulenburg-hármas a belső versengések, viszálykodás és gyanakvás ellenére egy ideig biztosan tartotta kézben az irányítást.⁶⁸ A rendszer remekül működött addig, amíg három feltétel teljesült: 1. a partnerek azonos nézeten vannak a végső cél tekintetében; 2. az általuk követett politikai irányvonal sikeres, és 3. a császár is egyetért velük.

Az 1905–1906-os Marokkó-válság idején e három feltétel egyike sem teljesült. Holstein és Bülow eltérő álláspontra helyezkedett abban a kérdésben, hogy mik a németek céljai Marokkóban (Bülow kárpótlást kívánt, Holstein pedig minden reális eshetőség ellenére abban reménykedett, hogy sikerül szétzúzni a brit–francia Entente-ot). Aztán az 1906-os algecirasi konferencián, ahol a franciáknak sikerült elszigetelniük és kijátszaniuk a német küldöttséget, nyilvánvalóvá vált, hogy a Marokkó-politikát veszedelmesen elrontották. A kudarc egyik következményeként a császár, aki mindig is kétkedve figyelte a Marokkóval kapcsolatos diplomáciai lépéseket, elfordult a kancellártól, és ismét nyugtalanító tényezőként jelent meg a politikaformáló folyamatokban.⁶⁹

A dolog épp a fordítottja volt annak, ami körülbelül ugyanebben az időben ment végbe Oroszországban, ahol a cár távol-keleti politikájának összeomlása meggyengítette az uralkodó pozícióit, és utat nyitott a kabinet hatáskörének növekedése felé; Németországban a magas rangú döntéshozók kudarcra megnövelte a császár mozgásszabadságát. 1906 januárjában,

amikor a külügyminiszter a túlfeszített munka következtében váratlanul elhunyt, II. Vilmos Bülow javaslatát figyelmen kívül hagyva saját választottjára bízta a tárcát. Általános volt a vélekedés, hogy a császárhoz közel álló, utazásain is gyakran vele tartó Heinrich von Tschirschky kinevezésének célja, hogy békülékenyebb szemlélet váltsa fel a Bülow–Holstein-féle addigi irányvonalat. 1907 elejére már lábra kapott a szóbeszéd a Bülow-tábor és a Tschirschky-kör küzdelméről.

1909-ben véget ért kancellárságának utolsó éveiben Bülow elszántan harcolt korábbi hatalmának visszaszerzéséért. Megpróbált – akár Bismarck az 1880-as években – létrehozni egy, az ő személyéhez hű parlamenti tömörülést abban a reményben, hogy politikailag nélkülözhetlenné teszi magát a császár számára. 1908 novemberében segített elismítani a hírhedt „*Daily Telegraph*-botrányt” (a brit napilapban megjelent interjúban közreadták II. Vilmos néhány ízetlen megjegyzését, s ez heves tiltakozást váltott ki a császár nagy nyilvánosság előtt elkövetett balfogásaiba belefáradt német közvéleményben). Közvetve még abban az 1907–1908-as sajtóhadjáratban is része volt, amely homoszexuálisokat leplezett le a császár legszűkebb környezetében, köztük a kancellár egykori jó barátját és szövetségesét, Eulenburgot, akit mint vetélytársat a császár kegyeiért folyó tusakodásban, a feltehetően ugyancsak homoszexuális Bülow nem győzött eleget pocskondiázni⁷⁰ – de minden mesterkedése ellenére sem szerezhette vissza korábbi befolyását a külpolitika alakítására.⁷¹ 1909. július 14-én aztán Theobald von Bethmann Hollweget kinevezték kancellárrá, s ez némiképp lenyugtatta a kedélyeket. Bethmann nem volt jártas a külügyek kezelésében, de józan volt, állhatatos, szerény, ám tekintélyt parancsoló karakter, aki hamar tekintélyt szerzett magának a miniszterek és a császári titkárok köreiben.⁷² Ez a tekintély is hozzájárult ahhoz, hogy a *Daily Telegraph*- és a homoszexuális-botrány megaláztatásai után a császár a korábnál jobban őrizkedett attól, hogy a nyilvánosság előtt kellemetlen helyzetbe hozza minisztereit.

SIR EDWARD GREY ZÚRZAVAROS TELJHATALMA

Nagy-Britanniában egészen más volt a helyzet. Sztolipintól, Kokovcovtól vagy Bülow-tól és Bethmann Hollwegtől eltérően Sir Edward Greynek nem kellett uralkodója kínos helyzeteket eredményező, kéretlen beavatkozásaitól tartania. V. György a külügyek területén örömmel és bizalommal ha-

gyatkozott külügyminiszterére, aki élvezte a miniszterelnök, Herbert Asquith támogatását, és a minisztérium tisztségviselőinek túlhatalmával sem kellett számolnia, mint francia kollégájának. Hosszú hivatali évei jogán is tartósabban befolyásolta hazája külpolitikáját, mint a francia külügyminiszterek többsége. 1905 decemberétől 1916 decemberéig volt hivatalban, s ezalatt Franciaországban nem kevesebb mint tizenöt külügyminiszter jött és ment. Ráadásul Grey érkezésével megerősödött azoknak a magas rangú külügyi tisztségviselőknek a befolyása, akik többé-kevésbé egyetértettek az ő elképzeléseivel. Grey kétségtávol a háború előtti Európa legnagyobb hatalmú külügyminisztere volt.

Mint 19. századi elődjei, Sir Edward Grey is a brit társadalom krémjéhez tartozott. A legmagasabb rangú whig méltóságok leszármazottja volt; üknagybátyja az 1832-es nagy reformtörvény szerzője és az illatos tea névadója, Earl Grey. Az 1914 előtti európai színpad összes politikusa közül ő a legkülönösebb és legelképesztőbb figura. A Liberális Párt közrendű tagjai nem szenvedhették zárkózott és gögös stílusát. Hosszú időn át volt liberális parlamenti képviselő, de szilárdan hitte, hogy a külpolitika sokkal fontosabb dolog annál, hogysem idegesítő parlamenti viták tárgyává tegyék. Olyan külügyminiszter volt, aki nem sokat tudott a Nagy-Britannián kívüli világról, nem mutatott érdeklődést az utazás iránt, nem beszélt idegen nyelveken, és külföldiek társaságában kényelmetlenül érezte magát. Liberális politikus volt, akinek nézetei különböztek a legtöbb liberáliséitól, a konzervatívok zöme azonban egyetértett velük. Ő lett a legbefolyásosabb tagja a „liberális imperialisták” néven ismert csoportosulásnak, de a brit birodalom a jelek szerint nemigen érdekelte; külpolitikai és nemzetbiztonsági elképzeléseinek központjában a kontinentális Európa állt.

Különös ellentét feszült Greynek akár a köz-, akár a magánéletben megmutatkozó személyisége és politikai cselekvésmódja között. Fiatalkorában nem sok jelét mutatta az intellektuális kíváncsiságnak, vagy annak, hogy érdekelné a politika. Az oxfordi Balliol College-ban töltött éveit átlustálkodta; főként teniszezéssel ütötte el az idejét, s egyetemi bajnok is lett, mielőtt egy szerény hármassal lediplomázott volna jogtudományból, amit azért választott, mert afféle potya tantárgy hírében állt. Első (fizetetlen) politikai megbízatását családi kapcsolatainak köszönhette. Felnőttkorában előszeretettel játszotta azt az embert, akinek a politika sokkal inkább gyötrelmes kötelesség, mintsem hivatás. Amikor 1895-ben a liberálisok veresége után feloszlatták a parlamentet, Grey, a képviselő és külügyi államtitkár, mintha a legkevésbé sem bánta volna a dolgot. „Soha többé

Sir Edward Grey

nem leszek hivatalban, és valószínűleg az alsóházban is meg vannak számolva a napjaim. Nagy megkönnyebbülés ez mindkettőnk számára [feleségére, Dorothyra utalt].⁷³ Grey szenvedélyes természetjáró, madármegfigyelő és horgász volt, nevét már a századforduló idején szélteben ismerttette a műleges horgászatról írt, méltán híres tanulmánya. Külügyminiszterként is bármikor boldogan hagyta ott dolgozószobáját egy kis vidéki kirándulás kedvéért, és szörnyen nem szerette, ha korábban szólították vissza Londonba, mint ahogy feltétlenül szükséges lett volna. Egyes munkatársai, például a diplomata Cecil Spring-Rice, úgy érezték, hogy ezek a kirándulások túlságosan is hosszúak és gyakoriak, s hogy a külügyminiszter úr jobban tenné, „ha a kacsákra fordított idő egy részében inkább megtanulna franciául”.⁷⁴ Kollégái nemigen tudtak Greyben bárminemű politikai motivációt észrevenni, és megütközéssel látták, hogy „hiányzik belőle minden személyes becsvágy, s hogy mennyire közömbös, tartózkodó és megközelíthetetlen”.⁷⁵

Ám Greynek idővel megjött az étvágya a hatalomra, és kész volt összeküvői módszereket alkalmazni annak érdekében, hogy megszerezze és megtartsa azt. Külügyminiszterre emelkedése bizalmas, liberális imperia-

lista barátaival, Herbert Asquithtel és R. B. Haldane-nal folytatott gondos tervezés és szervezkedés eredménye volt. Az úgynevezett Relugas-összesküvésben (arról a skóciai falucskáról kapta a nevét, ahol Grey horgásztanyája volt, s ahol a tervet kieszelték) a három férfiú elhatározta, hogy félreállítják a liberálisok vezérét, Sir Henry Campbell-Bannermannt, s a kabinetben maguk foglalják el a kulcspozíciókat. Grey külügyminiszterként is előnyben részesítette a titkolózást és a színpalak mögött végrehajtott csendes akciókat. Igazi úriemberhez illő visszafogottsága megtévesztő ellentmondásban állt önkényesen ösztönös taktikájával és módszereivel.

Grey igen gyorsan saját ellenőrzése alá vonta a döntéshozatali folyamatokat, s ezzel elérte, hogy a brit külpolitika figyelmének homlokterébe a „német fenyegetés” kerüljön – noha természetesen túlzás volna azt állítani, hogy ez a fordulat kizárólag az ő befolyásának következménye. Nem ő volt a Nagy Bábjátékos; az új irányvonal képviselői – Bertie, Hardinge, Nicolson, Mallet, Tyrrell és még jó néhányan – nem *alatta*, az ő irányításával tevékenykedtek, hanem *mellette*, mint a közös érzések és szándékok által egyesített laza szövetség tagjai. Grey voltaképpen nagyon is rászorult a társaság egyes tagjainak támogatására; nem egy határozata és feljegyzése például kifejezetten Hardinge jelentéseire alapul.⁷⁶ A csoport felemelkedését nagyban megkönnyítették a külügyminisztériumban épp végrehajtott szervezeti reformok, amelyek célja nem a külügyminiszter hatalmának megerősítése volt, hanem sokkal inkább az, hogy a feladatokat és a felelősséget nagyobb mértékben osszák el a magasabb beosztású tisztségviselők között.⁷⁷ Ám ettől természetesen nem kevésbé figyelemre méltó az az eltökéltség és éberség, amivel Grey elérte felemelkedését. Sokat segített a régi szövetséges, az 1908 és 1916 közötti miniszterelnök, Herbert Asquith szilárd támogatása, de éppoly fontos volt az is, hogy számíthatott az alsóház konzervatív tagjainak többségére – Grey a jelek szerint megőrizte párthatárokon átnyúló vonzerejét.

Ám Grey teljhatalma és elképzelésének szilárdsága sem óvhatta meg teljesen a brit politika irányítóit az európai kormányzatokat nyugtalanító gondoktól. A Grey-csoport németellenes nézetei nem találtak visszhangra a külügyminisztériumon kívül, de a kabinet többsége részéről sem. A liberális kormányt, és általában a liberális mozgalmat megosztotta az imperialista és a radikális szárny között kialakult feszültség. A vezető radikálisok jelentős hányada, köztük a párt legtekintélyesebb személyiségeinek egy része nem helyezte a külügyminiszter oroszbarát törekvéseit. Azzal vádolták Greyt és szövetségeseit, hogy szükségtelenül kihívó magatartást

tanúsítanak a németekkel szemben, és kételkedtek abban, hogy az oroszokkal való jó viszony hozadéka felérne a Német Birodalommal való barátság előnyeivel. Tartottak attól, hogy a hármasság létrehozása még agresszívabb fellépést fog kiváltani a németekből, ezért inkább a Berlinnel való megbékélést szorgalmazták. További nehézséget okozott a brit közvélemény, elsősorban a kulturális és politikai elit, amely a háború előtti években az ismétlődő brit–német sajtóösszecsapások ellenére inkább hajlott a németekkel való megbékélés felé.⁷⁸ A brit elit németellenességét átszínezték a sokrétű kulturális kapcsolatok és a Németország kulturális, gazdasági és tudományos eredményei iránti csodálat.⁷⁹

Minderre válaszul Grey elzárta a gyanakvó pillantások elől a politikaformáló folyamatokat. Az irodájából kikerülő dokumentumokon gyakran a *For Limited Circulation Only* (Korlátozott körben terjesztendő) szavak voltak olvashatók, s mellettük titkárnak gyakori megjegyzése: *Sir E. Grey thinks this circulation sufficient* (Sir E. Grey ennyit elegendőnek ítél). A fontos politikai döntéseket, s különösen a franciák iránti, mind mélyebb elköteleződés kérdéseit csakis egy bizalmas kör tagjai vitatták meg. A kabinettet például nem is tájékoztatták azokról az 1905 decemberében és 1906 májusában tartott brit–francia megbeszélésekről, amelyek során elvi megállapodás született arról, hogy egy bekövetkező háború esetén Nagy-Britannia katonai támogatást nyújt Franciaországnak. Ez az eljárás mód jól illett Grey elitista politikafelfogásához és ahhoz, ahogyan az Entente-hoz viszonyult: „olyan őszinte és nagylelkű szellemben kell kezelni, hogy bármely felmerülő buktató inkább erősítse, mintsem gyengítse a megállapodást, s a mélyülő elköteleződés felé való fokozatos haladást teljességgel el kell szigetelni mindenfajta pártellentétől”.⁸⁰ Más szavakkal: Grey kétkulacsos politikát folytatott. A nyilvánosság előtt ismételtlen tagadta, hogy Nagy-Britanniát bármi is kötelezné Franciaország megsegítésére. London kezét nem köti semmi sem. Ellenséges érzelmű kollégáinak faggatózására mindig azt állította, hogy a kölcsönös mozgósítási forgatókönyvek mindössze előre nem látható helyzetekre kidolgozott tervezetek. Grey e bonyolult manőverek révén figyelemre méltó belső következetességet tudott a brit külpolitikában megteremtteni.

Ám nem nehéz észrevenni, hogy ez a helyzet a brit kormány és a politikai elit széthúzó csoportosulásai közötti küzdelmek során folyamatosan változó hatalmi egyensúly hatására végül mégiscsak zűrzavarhoz vezetett. Azok a francia tárgyalók, akik közvetlen kapcsolatban álltak Grey-jel és munkatársaival, pontosan tudták, hogy Sir Grey – ahogy némelyikük nevez-

te – egy esetleges háborúban ki fog állni Franciaország mellett, tekintet nélkül az Entente hivatalosan semmire sem kötelező jellegére. A németek azonban, akik mit sem tudtak Grey és a franciák megbeszéléseiről, biztosak voltak abban, hogy Nagy-Britannia el fog távolodni a kontinentális koalíciótól, különösen akkor, ha a francia–oroszl szövetség teszi meg az első lépést Németországgal szemben.

AZ AGADIRI VÁLSÁG, 1911

A hatalom súlypontjának a döntéshozatali rendszer szerkezetében való folyamatos vándorlása fokozta az európai nemzetközi kapcsolatok bizonytalanságát, kivált a politikai válsághelyzetekben, amikor két vagy több kormányzat állt szemben egymással a kölcsönös fenyegetettség és feszültség légkörében. Ez a helyzet különösen tisztán mutatkozott meg akkor, amikor 1911 nyarán Marokkó kérdésében szikrázott fel az ellentét Franciaország és Németország között. Összeomlott az 1909-es francia–német Marokkó-egyezmény, méghozzá – mint láttuk – a Quay d’Orsay barátságtalan lépéseinek egész sora következtében, amelyek végkifejlete az volt, hogy a franciák 1911 áprilisában komoly expedíciós erőket küldtek a szultánátusba. 1911. július 5-én, tartva attól az eshetőségtől, hogy a franciák átveszik a hatalmat Marokkóban, a spanyol kormány csapatokat küldött ki, hogy elfoglalják az ország északi és északnyugati részében fekvő Larás és Kszar-el-Kbír városokat. A németek közbelépése immár elkerülhetetlen volt, s a *Panther* nevű torpedónaszád – egy leharcolt jószág, amelyet már két éve ki kellett volna vonni a szolgálatból – 1911. július 1-jén annak rendje és módja szerint horgonyt vetett a marokkói partokon.

Az agadiri válságban van valami egészen különös. Engedték kibontakozni egészen addig, amíg már-már úgy látszott, hogy egy nyugat-európai háború kitörése fenyeget, de a szemben álló felek álláspontja nem volt összehágható, s idővel létrejöhetett egy tartósan ígérkező megállapodás. Vajon miért és hogyan történt, hogy a konfliktus ilyen mértékben kiszélesedett? A válasz részben a Quay d’Orsay merev alkuképtelenségében keresendő. A válság kezdeti szakaszában a Centrale ragadta magához a kezdeményezést. A tisztségviselők befolyását jelentősen növelte, hogy Jean Cruppi miniszterelnök június 27-én, néhány nappal azelőtt, hogy a *Panther* horgonyt vetett Marokkó partjainál, megvált hivatalától. Utóda, Justin de Selves – aki ugyanúgy „jobb híján” volt jelölt, mint Cruppi – az első pillá-

nattól kezdve a külügyminisztériumi kabinetfőnök, Maurice Herbet bábja volt. Herbet 1907-től 1911-ig mint külügyminisztériumi kabinetfőnök kiterjedt sajtókapcsolati rendszert épített ki, s az agadir-i válság idején eltökélten munkálkodott azon, hogy a Németországgal való tárgyalásnak még a gondolatát is képtelenségnek tüntesse fel. Jórészt Herbet és más tisztségviselők konoksága volt az oka annak, hogy a berlini francia nagykövet 1911 júliusának végéig még utasítást sem kapott az arról való tárgyalásra, hogy mit kaphatnának a németek a Marokkó fölötti kizárólagos francia uralom elismerésének ellentételezéseként.

Az enyhülés felé tett lépésre csupán azért kerülhetett sor, mert Jules Cambon berlini nagykövet a szolgálati utat megkerülve közvetlenül fordult a lendületes és szókimondó miniszterelnökhöz, Joseph Caillaux-hoz, aki június 27-én, vagyis közvetlenül a válság kitörése előtt lépett hivatalba. Az új miniszterelnök atyja a legendás pénzügyminiszter, Eugène Caillaux volt, aki 1870 után oly elképesztően rövid idő alatt fizette ki a németeknek járó jóvátételt. Joseph a liberális gazdaságpolitika és a modern pénzügyi szemlélet híveként egy üzletember gyakorlatiasságával kezelte az ország külkapcsolatait, tehát semmi ésszerű okot nem látott arra, hogy a Marokkóhoz fűződő német érdekeket ne kezeljék ugyanúgy, mint más nemzetekéit, és kritikus szemmel nézte az európai imperializmusra jellemző merkantilista gazdaságpolitikát.⁸¹ A kabinet két pártra szakadt: egyes tagjai a Marokkó kérdésében békülékeny magatartásra törekvő Caillaux, mások a Quay d'Orsay *héjának* szócsöve, Justin de Selves mellett foglaltak állást. A külügyminisztérium erős nyomást gyakorolt De Selves-re annak érdekében, hogy francia cirkálókat rendeljen Agadirba; ez a lépés súlyosan elmérgesítette volna a helyzetet. Amikor Caillaux elvetette ezt a javaslatot, a *héják* szervezkedni kezdtek ellene és Cambon ellen: sajtóközleményekben igyekeztek lejáratni az enyhülés képviselőit. Caillaux-t annyira felháborította, hogy Maurice Herbet mindent megtesz politikájának ellehetetlenítésére, hogy magához rendelte, és kézzelfogható szemléltetés kíséretében közölte vele: „úgy fogom kettéroppantani önt, mint ezt a ceruzát”.⁸² Caillaux-nak végül mégiscsak sikerült nyélbe ütnie egy megállapodást, de csak úgy, hogy a külügyminisztert és a külügyi tisztségviselőket megkerülve a párizsi német nagykövetség, a berlini Jules Cambon és egy Fondère nevű üzletember közvetítésével bizalmas és nem hivatalos tárgyalásokat folytatott Berlinnel.⁸³ Erőfeszítéseinek eredményeképpen augusztus elejére titokban létrejött egy jóvátételi megállapodás, amelyről Justin de Selves külügyminiszter hallani sem akart.⁸⁴

Ez a háttér-diplomácia segítette a miniszterelnököket abban, hogy átnyúljon a külügyminisztériumi héják feje fölött, de ennek voltak bizonyos kockázata is. 1911 augusztusának első hetében egy átmeneti kommunikációs zavar a konfliktus teljességgel szükségtelen elmélyüléséhez vezetett: a britek és a franciák is azzal fenyegetőztek, hogy hadihajókat küldenek Agadirba, holott ebben az időben már Caillaux és német kollégája is kezdett hajlani a megegyezésre.⁸⁵ Caillaux a közvetítőt, Fondère-t okolta a félreértések miatt, de hát egyáltalán nem lett volna szüksége sem közvetítőkre, sem a színpalak mögött folyó tárgyalásokra, ha a magas külügyminisztériumi tisztségviselők nem igyekeznek oly eltökélten kimozdítani őt a hivatalából, és zátonyra futtatni a Németországgal való megállapodást. A helyzetből elkerülhetetlenül következett az is, hogy Caillaux-nak olykor vissza kellett táncolnia, mert munkatársai nem voltak hajlandók elfogadni a Berlinnek tett ígéreteit. Ezek a bonyolult manőverek fokozták a németek bizonytalanságát afelől, hogy miként kell értelmezniük a franciák lépéseit. Folyamatosan egymásnak ellentmondó szándékokat kellett mérlegelniük – egy fiatal német diplomata egyik jelentésében például ezt írta: „a francia sajtó visítozása és a hadsereg sovinizmusa ellenére” feltehetően Caillaux irányvonala érvényesül.⁸⁶

A válság idején követett német irányvonalat nem Bethmann Hollweg kancellár és különösen nem a Marokkó iránt teljességgel közömbös császár alakította ki, hanem a lendületes birodalmi külügyi államtitkár, a sváb születésű Alfred von Kiderlen-Wächter, aki részt vett az 1909-es francia–német Marokkó-egyezmény kidolgozásában, és szinte természetes volt, hogy vezető szerepet vállal a francia csapatok kiküldésére adott német válasz megfogalmazásában. Az államtitkár a német kormányzat legfelső köreinek szokása szerint személyesen vette kezébe a marokkói ügyeket, irányította a Párizssal való párbeszédet, és megfelelő távolságban tartotta a kancellárt a kialakuló válság dolgaitól.⁸⁷ Kiderlent nem az érdekelte, hogy Berlin részt kapjon Marokkóból, de elszántan törekedett arra, hogy Párizs ne szerezhesse meg a kizárólagos ellenőrzést az ország fölött. Azt remélte, hogy a franciák minden lépésére erősödő német tiltakozással elérheti a németek jogainak elismerését, továbbá Francia Kongó területén bizonyos ellentételezést is. Jó oka volt azt gondolni, hogy ezt a célt konfliktus nélkül is elérheti, mert 1911 májusában Joseph Caillaux, akkor pénzügyminiszterként, arról biztosította a Párizsban szolgálatot teljesítő német diplomatákat: „Franciaország készen áll arra, hogy – ha mi [németek] elismerjük Marokkóhoz fűződő létfontosságú érdekeinek jogosságát –, másutt

tegyen megfelelő engedményeket.⁸⁸ Amikor aztán Caillaux 1911 májusában miniszterelnök lett, Kiderlen feltételezte, hogy ennek megfelelően fog alakulni a franciák magatartása; elutasította a javaslatot, hogy küldjenek ki két hadihajót Agadirba, és bizonyos volt abban, hogy a *Panther* (amelynek felszereltsége nem volt alkalmas egy partraszállási manőver végrehajtására, és nem is kapott ilyen értelmű parancsot) jelenléte bőségesen elegendő jelképes erődemonstráció.⁸⁹

A válság elmélyülése azonban megmutatta, hogy a franciák választát illetően igencsak helytelenek voltak Kiderlen várakozásai, és hogy rosszul értékelte hazája belső állapotát is. II. Vilmossal való kapcsolata nem volt túlságosan szívélyes, s a császár most, 1911-ben éppúgy kételkedett az észak-afrikai német politikai irányvonal helyességében, mint hat évvel azelőtt.⁹⁰ Az ebből az irányból várható ellenállással szemben Kiderlen a német ultranacionalista politikusok és publicisták támogatásával igyekezett felvértezni magát, amikor azonban megkezdődött a sajtóhadjárat, képtelen volt kézben tartani annak tartalmát és hangvételét. Ennek az lett a következménye, hogy a német külpolitika (amely mindvégig arra törekedett, hogy a válsághelyzet semmiképpen se mérgesedjen fegyveres összecsapássá) a sajtó nacionalista uszításának olyan összetűzésében találta magát, amely Párizsban és Londonban is megkongatta a vészharangokat. Az ultranacionalista lapok ordító szalagcímei – *Nyugat-Marokkó a németeké!* – a párizsi héják malmára hajtották a vizet, de nyugtalanságot okoztak Vilmos császárnak is, aki olyan éles kritikával illette a külügyminiszter által vitt politikát, hogy Kiderlen július 17-én benyújtotta lemondását – csakis Bethmann Hollweg kancellár közbenjárásának volt köszönhető, hogy az irányvonal változatlan maradhatott, és Kiderlen is megtarthatta hivatalát.⁹¹

Az 1911. november 4-én megszületett francia–német egyezmény végre felrajzolta a megoldás körvonalait. Marokkó teljes egészében francia protektorátus lett, ígéret fogalmazódott meg a német üzleti érdekek figyelembevételére, Francia Kongó egy része pedig Németország birtokába került. Az 1911-es marokkói válság azonban élesen világított rá a francia diplomácia veszedelmes következtetlenségére. 1911. november 18-án összehívtak egy belső fegyelmi bizottságot azzal a feladattal, hogy kivizsgálja Maurice Herbet tevékenységét; a nyomozás során fény derült a párizsi külügyi tisztségviselők kifinomult machinációira. Maga Caillaux is hitelét veszítette, személye és kabinetje a közvélemény szemében összekapcsolódott a szerződéssel, amelyről a francia nacionalisták zöme úgy tartotta, hogy túlságosan sokat engedett a németeknek – ez már csak azért is figye-

lemre méltó, mert voltaképpen kevesebbet adott nekik, mint amennyit Delcassé kívánt volna ígérni Marokkóért az 1890-es évek vége felé. A németekkel folytatott titkos tárgyalások napvilágra kerülése (ezek jegyzőkönyveit a *cabinet noir* szerezte meg, és a Centrale hozta őket a sajtó tudomására) megpecsételte Caillaux sorsát: mindössze hét hónapi miniszterelnökség után 1912. január 21-én meg kellett válnia hivatalától.

Az 1911 novemberében megkötött egyezményt Németországban is bírálták, amiért túl kevés volt a hozadék. A kudarcért részben Kiderlent hibáztatták; az eredmény bizony jóval kisebb volt, mint amit Németországgal szeretett volna érni, amikor vállalta a konfliktust a Marokkó-ügyben (például egy német Nyugat-Marokkót), s amit a Kiderlen által meggondolatlanul bátorított ultranacionalista sajtó megcsillogatott az emberek szeme előtt. A külügyi államtitkár ezzel a lépésével hozzájárult a kormány és „természetes támogatója”, a jobboldal közötti szakadék elmélyüléséhez. A nacionalista médiával való fausti egyezségekre egyes-egyedül azért volt szükség, mert Kiderlen csakis így érthette el, hogy az uralkodó ne veszélyeztesse befolyását a politika alakítására.

A német politika bizonytalanságának talán legfontosabb következménye az volt, hogy Párizs egyre inkább hajlamos lett egyszerű blöffként értelmezni a németek cselekedeteit. Amikor 1912 első hónapjaiban átolvasta a Quai d'Orsay dokumentumait, az új miniszterelnök és külügyminiszter, Raymond Poincaré egészen elképedt attól, hogy miként váltakozik a német álláspontban a hajthatatlanság és az engedékenység: „valahányszor békülékenységet tanúsítottunk – állapította meg –, a németek visszaéltek vele, ám amikor szilárdságot mutattunk, minden esetben engedtek”. Mindebből azt a baljós következtetést vonta le, hogy a németek „egyedül az erő nyelvén értenek”.⁹²

A válságban való brit szerepvállalás magán viselte a kormányzat mély megosztottságának jeleit. A londoni liberális kabinet eleinte óvatos volt, mert úgy érezte, jórészt Franciaország felelős a válság kitöréséért, és leghelyesebb lenne arra biztatni, hogy visszakozzon. Július 19-én a kabinet még arra is felhatalmazta Greyt, hogy tájékoztassa Párizst: London bizonyos körülmények között el tudja fogadni a marokkói német jelenlét gondolatát. A francia kormány ingerülten válaszolta, hogy a brit részről ebben a tekintetben tanúsított engedékeny hozzáállás voltaképpen az 1904-es brit–francia egyezmény megszegése.⁹³ Ugyanebben az időben a Grey körül csoportosuló németellenesek határozott franciapárti magatartást kezdtek tanúsítani. Nicolson, Buchanan, Haldane és maga Grey is lépten-nyomon

a Németország jelentette fenyegetésről beszélt, és felelevenítette azt az elképzelést, hogy a tét nem kevesebb, mint az Entente fennmaradása. Július 19-én Richard Haldane hadügyminisztériumi államtitkár arra kérte a katonai műveleteket vezénylő Sir Henry Wilsont, halasztaná el a kontinensre való indulását, mert ő, Haldane egy délelőtti arra kíván szentelni, hogy felmérje a csapatok harcértékét egy várható francia–német határkonfliktus esetére.⁹⁴ Amikor Justin de Selves meglepettségét fejezte ki afölött, hogy a németek milyen nagy területeket követelnek ellentételezésként Kongóban, Sir Francis Bertie Párizsból a németek „túlzott követeléseiről” tájékoztatta Greyt; arról, hogy „olyan igényeket támasztanak, amikről tudják, hogy teljesíthetetlenek, s csakis azt a célt szolgálják, hogy a franciák megbékéljenek a németek jelenlétével a marokkói partokon”⁹⁵. Ez a németek álláspontjának teljes félreértése volt, s csakis arra szolgált, hogy félelmet keltsen a brit haditengerészet berkeiben – ahol elfogadhatatlan volt a gondolat, hogy a németek megvethetik a lábukat az atlanti partokon.

Egy atlanti német kikötő létesülésének fenyegetése tette lehetővé, hogy Grey elnyerje a kabinet hozzájárulását a német nagykövetnek július 21-én átadott bizalmas figyelmeztetéshez, amely szerint ha a németek partra akarnának szállni Agadirban, Nagy-Britannia kötelességének érezné, hogy megvédelmezzé ottani érdekeit – ez Grey értelmezésében azt jelentette, hogy útnak indulnának a brit hadihajók.⁹⁶ A Grey-csoport ugyanezen a napon tovább fokozta a feszültséget: David Lloyd George pénzügyminiszter a londoni Városházán mondott beszédében éles figyelmeztetést fogalmazott meg Berlinnek címezve: „kényszerítően szükséges – jelentette ki –, hogy Nagy-Britannia megőrizze helyét és tekintélyét a világ nagyhatalmai között”. A brit erő nemegyszer „szabadította meg a megsemmisítéssel fenyegető veszedelemtől, s olykor a végpusztulástól is” a kontinensen élő nemzeteket. Ha Nagy-Britannia arra kényszerülne, hogy válasszon a béke és nemzetközi pozíciójának feladása között, akkor „a lehangsúlyosabban kijelentem: a béke ezen az áron olyan megaláztatást jelentene, amit a miénkhez hasonló nagy nemzet nem viselhet el”.⁹⁷ A következő napokban Londonban Grey tovább szította a pánikhangulatot a haditengerészetnél; figyelmeztette Lloyd George-ot és Churchillt, hogy a brit flottát közvetlen támadás veszélye fenyegeti, és arról tájékoztatta Reginald McKennát, az Admirális Első Lordját, hogy a német hadiflottát mozgósították, és készen áll a csapásmérésre. A valóság ezzel szemben az volt, hogy a német hadihajók teljes szétszórtságban helyezkedtek el a világ tengereken, s a berlini hadvezetésnek a legtávolabbról sem állt szándékában az összevonás.⁹⁸

A Városházán tartott beszéd nem afféle hirtelen indulatból fakadó kitörés, sokkal inkább Grey, Asquith és Lloyd George gondosan eltervezett nyitólépése volt. Pontosan, ahogyan Caillaux kerülte meg a külügyminisztériumot annak érdekében, hogy a saját békítő szándékainak megfelelően befolyásolja a Berlinnel folyó tárgyalásokat, úgy kerülték meg a Grey körül kialakult németellenes radikálisok a békülékeny liberális kabinetet, hogy nyers, és lényegét tekintve kihívó üzenetet küldjenek a németeknek. Lloyd George a kabinettel nem, csak Asquith miniszterelnökkel és Grey külügyminiszterrel egyeztetette beszédének legérzékenyebb részleteit.⁹⁹ A beszéd azt is jelezte, hogy Lloyd George kiválik a békülékeny radikálisok közül, s átáll a liberális imperialistákhoz. Az elhangzottak nagy megütközést keltettek Berlinben, ahol mindenki úgy érezte, hogy a brit kormány teljességgel indokolatlanul zárja el az utat a francia–német tárgyalások előtt. „Kicsoda Lloyd George – kérdezte Arthur Zimmermann külügyi államtitkár-helyettes a berlini brit nagykövetet –, hogy diktál Németországnak, és megakadályoz egy gyors francia–német megállapodást?”¹⁰⁰

Lloyd George szavai megdöbbentették azokat a londoni kabinetminisztereket is, akik nem követték a Grey-féle programot. Morley vikomt, az India-ügyi miniszter erőteljesen bírálta a beszédet (és azt, hogy Grey valamivel később a londoni német nagykövettel folytatott beszélgetés során még védelmébe is vette) mint „Németországgal szembeni indokolatlan és balszerencsés provokációt”. Lord Loreburn, a lordkancellár döbbenten értesült arról, hogy Nagy-Britannia ilyen harciasan áll Franciaország partjára egy olyan vitában, amelyben (a lord megítélése szerint) Párizs igaza semmiképpen sem egyértelmű. Arra kérte Greyt, hogy vonja vissza szavait, és tegye világossá: Nagy-Britanniának nem áll szándékában beleavatkozni a Németország és Franciaország között folyó tárgyalásokba.¹⁰¹

A Grey-csoport győzedelmeskedett. A Birodalmi Védelmi Bizottság 1911. augusztus 23-án tartott ülésén egyetértés alakult ki abban, hogy egy francia–német háború kitörése esetén Nagy-Britannia haladéktalanul közbelép a kontinensen, ideértve a Brit Expedíciós Haderő bevetését is. Jelen volt Asquith, Grey, Haldane, Lloyd George és a katonai parancsnokok, a radikálisok kulcsfiguráit azonban, köztük Morley-t, Crewe-t, Harcourtot és Eshert nemhogy nem hívták meg, de még csak nem is tájékoztatták a történetekről. A következő hetekben – a radikálisok elborzadására – lelkesen folyt a háborús készülődés. 1911 szeptemberében már maga Asquith is megrettent, látva, hogy milyen „részletes katonai tárgyalások” folynak a franciákkal a mozgósítási tervek és a stratégiai kérdések egyeztetésére,

ám Grey nem volt hajlandó leállítani a folyamatot.¹⁰² Nagy-Britannia a két szemben álló fél által feltételezetténél sokkal inkább hajlott a konfliktus jelentős kiszélesedésének megfontolására.¹⁰³ Míg a franciák a válság tetőfokán sem tettek háborús előkészületeket – jegyezte meg Bethmann Hollweg a londoni német nagykövetnek írt levelében –, „Nagy-Britannia a jelek szerint bármely nap készen áll arra, hogy lecsapjon”.¹⁰⁴ Az osztrák külügyminiszter, Aehrenthal gróf hasonló megállapításra jutott. Augusztus 3-án kijelentette: pillanatnyilag úgy tűnik, Nagy-Britannia kész ürügyként használni a Marokkó-vitát arra, hogy nyílt leszámolást kezdjen német ellenfelével.¹⁰⁵ Oroszország viszonylag tartózkodó, békülékeny álláspontjához képest valóban döbbenetes volt a britek harciassága.¹⁰⁶ Ausztria csak London e válasza után vetette el a Marokkó-kérdésben mind ez idáig fenntartott semlegességi politikát.¹⁰⁷

A *héják és galambok* viadala azonban még nem ért véget. Ahogy a francia külügyminisztérium állandó tisztviselői bosszút álltak Caillaux-on meg a szerencsétlen Justin de Selves-en és 1912 januárjában elmozdították őket hivatalukból, ugyanúgy újították meg támadásaikat a brit radikális liberálisok a Grey képviselte politikai irányvonal ellen. A miniszterek között jócskán akadtak, akik Agadir előtt egyáltalán nem voltak tisztában Grey Franciaország iránti elkötelezettségének mélységével. 1911 decemberében parlamenti lázadás tört ki ellene. Az ok részben a titkolózása miatti szorongás volt – ugyan miért nem tudhat senki a kormány által a brit nép nevében és terhére vállalt kötelezettségekről? Két ismert liberális és Grey-ellenes aktivista, Arthur Ponsonby és Noel Buxton azt követelte, hogy alakítsanak bizottságot a brit–német kapcsolat javításának feladatával. A külügyminiszter elleni felzúdulás gyakorlatilag az egész liberális sajtót elárasztotta. Ám míg Párizsban a konok konzervatívoknak sikerült megbuktatniuk Caillaux-t és hitelteleníteniük békülékeny felfogását, Londonban kudarcot vallott a Grey elmozdítására és politikájának elvetésére törekvő „német-barát” kezdeményezés.

Mindezek a fejlemények három okra vezethetők vissza. Az első: a brit miniszterek a brit parlamenti rendszernek a pártokhoz erőteljesen kapcsolódó felépítése folytán kevésbé voltak kiszolgáltatottak az ilyenfajta támadásoknak. A második: ha Grey elképzeléseit sommásan elutasítják, feltehetően lemondott volna, ám magával rántotta volna Lloyd George-ot, Haldane-t és talán még Churchillt is, tehát a liberális kormányzást: ez kijózaníthatta a liberális „galambokat”. Nem kevésbé fontos a harmadik ok: a parlamenti konzervatívok támogatták a Franciaországgal való katonai

együttműködés Grey-féle gondolatát. A külügyminisztert hathatósan segítette az Agadir-válság körüli vihar lecsönDESÍTÉSÉBEN Arthur Balfour titkos támogatása (Balfour 1911 novemberéig a Konzervatív Párt vezetője volt).¹⁰⁸ A parlamenti ellenzéktől való illetén függés bizonyos kockázatot jelentett 1914 nyarán, amikor a konzervatívok további támogatását a fenyegető írországi válság vonta kétségbe.

Ám ha Grey antantbarát irányvonala érvényben maradt is, az, hogy ilyen dühödt és ennyire jelentős hazai elutasítással szemben kellett megvédelmeznie, megakadályozta abban, hogy olyan egyértelmű elköteleződést vállalhasson, amelyet szeretett volna. Agadir után igazi kötélrancot kellett járnia a franciák és a londoni kabinet benemavatkozás-párti többsége között; előbbiek szilárd elköteleződést, utóbbiak pedig ennek éppen az ellenkezőjét követelték. 1911 novemberében a kabinet két határozatában tizenegy kabinetminiszter utasította rendre Greyt, követelve, hogy tartózkodjék az ő tudomásuk és jóváhagyásuk nélkül Párizssal folytatott magas szintű katonai tárgyalásoktól. 1912 januárjában a Loreburn vezette benemavatkozás-pártiak azt tervezték, hogy a kabinet nyilatkozatot ad ki, amely egyértelműen kimondja, hogy Nagy-Britanniának „nincs semmiféle, közvetett vagy közvetlen kötelezettsége Franciaország fegyveres erővel való támogatására Németországgal szemben”. Greyt és körét ettől a csapástól csak Loreburn betegsége és visszavonulása mentette meg.¹⁰⁹

A kényszer, hogy kiegyensúlyozzák a kormányzaton belüli, összehangolt ellenállást azzal az állásponttal, amely biztonsági okokból az Entente fenntartására törekszik, zavarba ejtő kétértelműséget eredményezett a brit diplomácia kifelé irányuló jelzéseiben. Egyfelől: a brit katonai parancsnokok mindig is bizonyos önállósággal kezelték francia kollégáikat; határozott ígéretük, hogy egy Németországgal való konfliktus esetén katonai támogatást nyújtanának Párizsnak, hozzájárult a francia álláspont megerősödéséhez.¹¹⁰ Ezeket a kezdeményezéseket a kabinet soha nem hagyta jóvá, még kevésbé a brit parlament. Az 1911-es Agadir-válság során az új hadművelleti főnököt, Henry Wilson vezérőrnagyot Párizsba küldték, hogy a francia vezérkarral egyetértésben kidolgozza a németek elleni brit–francia közös mozgósítás ütemtervét. Az 1911. július 21-i Wilson–Dubail-memorandum (ebben az időben Auguste Dubail tábornok volt a francia vezérkari főnök) rögzítette, hogy a mozgósítás tizenötödik napjáig a britek hat gyalogoshadosztállyal és két lovasdandárral – ez 150 ezer embert és 67 ezer lovat jelentett – vonulnak fel a franciák balszárnyán.¹¹¹ Az 1912 első hónapjaiban meghozott döntés, hogy a németek tengeri terjeszkedését a brit és a francia

haditengerészeti stratégia összehangolásával akadályozzák meg, erősítette az általános vélekedést, hogy egyfajta védelmi szövetség van készülóban.

Ugyanakkor a híres, 1912. november 22-i Grey–Cambon-levelekben (Morley kifejezésével élve) a benemavatkozás-pártiak *kicsikarták* Greytől azt az egyértelmű kijelentést, hogy az Entente semmiképpen sem szövetség, hiszen mindkét fél megtartotta cselekvési szabadságát még arra az esetre is, ha egyiküket egy harmadik ország megtámadja. Volt hát kötelezettsége Nagy-Britanniának arra, hogy Franciaország segítségére siessen, vagy sem? Nos, Grey a nyilvánosság előtt bízvást kijelenthette, hogy csupán fiktív eshetőségekre kidolgozott tervekről van szó, amelyeknek semmiféle kötelező érvényük nincs. Bizalmas körben azonban elismerte, hogy a brit-francia katonai tárgyalásokat úgy tekinti, „mint elköteleződést a Franciaországgal való együttműködésre” mindaddig, amíg annak lépései „józanok és nem provokatívak”. Amikor Sir Arthur Nicolson külügyi államtitkár 1914 augusztusának elején nyomatékosan kijelentette neki: „Ön újra és újra azt ígerte Monsieur Cambonnak, hogy ha Németország részéről agreszió éri, Nagy-Britannia kiáll Franciaország mellett”, Grey így válaszolt: „Valóban, de erről egyetlen sornyi írásuk sincs.”¹¹²

A brit–francia diplomáciai viszonyt tehát brit részről a legmagasabb szinteken egyfajta kétértelműség, kétszínűség jellemezte. Érthető volt, hogy a brit külügyminiszternek nyilvános kijelentéseiben, de még hivatalos nyilatkozataiban is figyelembe kellett vennie a kabinet és a közvélemény benemavatkozás-párti tényezőinek elvárásait, ám Grey németellenes londoni barátaitól vagy Bertie párizsi köreitől Paul Cambon azt hallhatta, amit hallani akart. A franciák nehezen tűrték ezt a bizonytalanságot. Amikor az 1914. júliusi válság a tetőfokára ért, a helyzet komoly aggodalmat okozott a párizsi döntéshozóknak, a londoni francia nagykövetnek, és minden bizonnyal magának Greynek is. Ami pedig ennél fontosabb: a britek elkötelezettsége felőli kétségek arra készítették a francia stratégiát, hogy a nyugaton oly gyötrő bizonytalanságot keleten próbálják orvosolni, s mind elszántabban igyekezzenek katonai szövetséggé formálni az Oroszországgal kötött megállapodást.¹¹³ A francia kormány – jegyezte meg 1913 tavaszán Belgium párizsi nagykövete, Guillaume báró – „kénytelen mind szorosabbra és szorosabbra fűzni Oroszországgal való kapcsolatát, mert tisztában van azzal, hogy a Nagy-Britanniával való barátság egyre kevésbé megbízható”.¹¹⁴ A brit külpolitika határozatlansága zavart és nyugtalanságot keltett Németországban is. Grey a benemavatkozás-pártiak kedvéért kénytelen volt fenntartani a Berlin irányában való nyitott-

ság látszatát, de kötelességének érezte, hogy időről időre nyers kirohanásokat intézzon a németek ellen, nehogy azt higgyék, a britek hátat fordítottak Párizsnak, tehát Franciaország esetleges megtámadásakor nem kell számolniuk London határozott válaszlépéseivel. A hol ilyen, hol meg olyan nyilatkozatok és az európai kormányokon belüli ingatag erőviszonyok következtében állandósult a bizonytalanság a britek szándékai felől, s ez a júliusi válság során mindvégig nyugtalanította a berlini döntéshozókat.

KATONÁK ÉS CIVILEK

„[Európában] a helyzet rendkívüli... – jelentette Európában tett utazása után Edward House ezredes Woodrow Wilsonnak, az Egyesült Államok elnökének 1914 májusában –, az itteni militarizmus teljesen elszabadult.”¹¹⁵ House vélekedését részben személyes tapasztalatai is alakították; amilyen amerikai típusú „politikus-ezredes” volt – rangját a texasi milícianál kapta ottani politikai szolgálataiért. Amikor azonban House ezredes Berlinben járt, a németek igazi katonának nézték, és mindig tábornokok társaságába ültették az étkezéseknél – ez a félreértés kétségkívül erősen befolyásolta a militarizmus előretöréséről alkotott ítéletét.¹¹⁶ Akárhogy is, afelől semmi kétség, hogy a háború előtti Európa az Atlanti-óceán túlfeléről nézve különös látványosság lehetett. A magas rangú államférfiak, császárok és királyok katonai díszegyenruhában jelentek meg a nyilvánosság előtt, a pompázatos díszszemlék szerves részét képezték a hatalom nyilvános szertartásainak, a kivilágított hadihajók felvonulásai hatalmas tömegeket vonzottak, és lelkesen számoltak be róluk a képes magazinok. A sorozott hadseregek létszáma egyre nőtt, míg csak nem váltak a nemzetek afféle hímmikrokozmoszaivá, s a katonai erények kultusza a legkisebb közösségekben is megjelent mind a magán-, mind pedig a közélet mindennapjaiban. Vajon miként befolyásolta ez a fajta militarizmus azokat a döntéseket, amelyek 1914-ben háborúba sodorták Európát? A júliusi válság gyökerei valóban abban keresendők – amint némely történész állítja –, hogy a polgári politikusok kiengedtek kezükből, s helyettük a tábornokok ragadták meg a politikai hatalmat?

A háború előtti kormányokban kétségkívül versengés folyt a katonák és a civil politikusok között – csak hogy a pénzért. A kormányzati kiadások jelentős részét tette ki a védelmi költségvetés. A katonai parancsnokoknak, akik a hadfelszerelés, a kiképzés és az infrastruktúra fejlesztésére, korsze-

rűsítésére törekedtek, a polgári politikusokkal kellett megküzdeniük – éppúgy, mint manapság – a kormányzati erőforrásokért, a pénzügyminiszterek és politikai szövetségeseik viszont a pénzügyi szigorra és a belső kiadások szükségességére hivatkozva igyekeztek fékezni mohóságukat. Hogy a küzdelemből melyik fél került ki győztesen, az az intézményi környezet felépítése és az uralkodó külső-belső politikai éghajlat függvénye volt.

Az orosz katonai vezetés zűrzavaros szerkezete korábban nagyon megnehezítette a tábornokok dolgát, ha hatékonyan kívánták befolyásolni a kormány tevékenységét, de 1908 után megváltozott a helyzet, mert a katonai irányítás reformja nyomán összehangoltabb szervezet jött létre, s a hadügyminiszter lett az első számú tisztségviselő, akinek kizárólagos joga volt a cárt katonai dolgokban tájékoztatni.¹¹⁷ 1909 után elkeseredett küzdelem alakult ki az (1914 júliusában még hivatalban lévő) új hadügyminiszter, Vlagyimir Szuhomlinov és a vasakarátú konzervatív pénzügyminiszter, Vlagyimir Kokovcov között. Kokovcov, a pénzügyi fegyelem és a belső gazdasági fejlődés bajnoka a nagy hatalmú miniszterelnök, Pjotr Sztolipin támogatásával következetesen elvetette vagy megnyirbálta Szuhomlinov költségvetési terveit. A szakmai nézetkülönbség igen gyorsan személyes gyűlöletté feketedett.¹¹⁸ Szuhomlinov „szűk agyú, fecsegő és haszonleső” figurának tartotta Kokovcovot, aki (valamivel megalapozottabban) hozzá nem értéssel, felelőtlenességgel és megvesztegethetőséggel vádolta őt.¹¹⁹

Kokovcov német kollégája, Adolf Wermuth 1909-től 1911-ig volt pénzügyminiszter; Bethmann Hollweg kancellár támogatásával elszántan munkálkodott a költségvetési egyensúly helyreállításán és az államadósság csökkentésén. Bírálta Tirpitz túlköltekezését, és gyakran beszélt a tenger-nagy felelőtlenességéről – ugyanúgy, ahogy Kokovcov kárhoztatta Szuhomlinovot a katonai költségvetés tékozló kezeléséért.¹²⁰ A pénzügyminiszternek ez volt a jelmondata: „Bevétel nélkül nincs kiadás.”¹²¹ Állandó feszültség forrása volt az is, hogy a hadügyminiszter gyakran elutasította a vezérkari főnök örökös pénzköveteléseit.¹²² Egy közelmúltban keletkezett tanulmány azt a feltevést is megkockáztatja, hogy a híres 1905-ös memorandum, amelyben a vezérkari főnök, Alfred von Schlieffen egy elsőprő nyugati offenzíva körvonalait vázolja fel, nem valódi haditerv volt, hanem folyamodvány magasabb kormányzati támogatásért. Schlieffen egyebek közt *nyolcvanegy* hadosztály felvonultatását vette tervbe, vagyis többel számolt, mint amennyivel a mozgósított német hadsereg ténylegesen rendelkezett.¹²³ A katonai költségvetés kérdését Németországban az is bonyolította, hogy a szövetségi alkotmány nem a birodalmi kormányzat-

nak, hanem az egyes tagállamoknak biztosította a közvetlen adóbevételeket. A Német Birodalom hatalmi szerkezetébe olyan védelmi költségvetési korlátokat építettek, amelyekhez hasonlók nem szűkítették a brit, a francia vagy az orosz kormány mozgásterét.¹²⁴

A pénzügyi források fölötti németországi huzakodást mindazonáltal enyhítette az a tény, hogy a katonai költségvetést csak ötévente bocsátották a parlament elé; ezt a rendszert nevezték *Quinquennat*nak. A magas rangú katonatisztek úgy tartották, hogy a Quinquennat óvja meg a hadsereget a parlament folyamatos beavatkozásától, és őrizkedtek attól, hogy túlzott költségvetési követelésekkel kockáztassák annak érvényben maradását – vagyis a rendszer önkorlátozásra serkentő tényezőként működött. Ahogy a porosz hadügyminiszter, Karl von Einem 1906 júniusában megjegyezte: a Quinquennat minden nehézkessége mellett hasznos intézmény, „mert a hadsereg pusztá létezése elleni örökös, lázas izgatás, ami a katonai költségvetés növelésekor minden alkalommal végbemegy, sokkal veszedelmesebb volna, ha évente történe meg”.¹²⁵ 1911-ben került sor a Quinquennat megújítására. Moltke vezérkari főnök és Heeringen hadügyminiszter egyesült erővel igyekezett jelentős költségvetés-emelést kieszközölni; a velük szemben álló Wermuth pénzügyminiszter és Bethmann Hollweg kancellár még ekkor is úgy intézkedett, hogy a hadsereg békeerejét csak igen mérsékelten, mindössze tízezer fővel növeljék.¹²⁶

Hasonló feszültségekkel találkozunk minden európai kormányzat esetében. Nagy-Britanniában 1906-ban a liberálisok *Béke, takarékoság és reform!* jelmonddal és azzal az ígérettel indultak neki a választásoknak (és elsőprő többséggel győztek), hogy visszavágják a búr háborúk idején roppantul megnövekedett hadiköltségvetést. A szigorú költségvetés a Francia- és Oroszországgal történő megegyezés ügyét is előmozdította. Ennek az lett a következménye, hogy míg a brit haditengerészet költségvetése továbbra is rendkívül magas volt (1904-ben háromszorosan haladta meg a németet, amelynek még 1913-ban is a duplája volt), a szárazföldi hadseregnek továbbra is a háború előtti évek óta szinte változatlan összegekkel kellett beérnie, így Haldane hadügyminiszter fejlesztés és növekedés helyett gazdaságossági intézkedéseket és átszervezéseket volt kénytelen végrehajtani.¹²⁷

Az Osztrák–Magyar Monarchiában a századforduló után a dualizmus zűrzavaros belpolitikája gyakorlatilag megbénította a haderő fejlődését; a magyar parlamenten belüli függetlenségpárti csoportok az adók és az újoncok visszatartásával igyekeztek gyengíteni a közös hadsereget. Ebben a környezetben a katonai költségvetés növelésére tett javaslatokat elnyel-

ték a törvényhozásban vívott végeérhetetlen csatározások, s a Habsburg-katonaság – egy vezérkari tiszt kifejezésével élve – a „folyamatos stagnálás” állapotában leledzett. Ez volt az egyik oka annak, hogy Ausztria–Magyarország még 1912-ben is mindössze a nettó nemzeti össztermék 2,6 százalékát költötte honvédelemre, vagyis kisebb hányadot, mint bármelyik európai ország, és jóval kevesebbet, mint amennyit bizvást megengedhetett volna magának; abban az esztendőben a megfelelő orosz, francia és német hányad rendre 4,5, 4,0, illetve 3,8 százalék volt.¹²⁸

Franciaországban az 1890-es években a Dreyfus-affér lerombolta a polgári és katonai társadalom közötti összhangot; a hadsereg magasabb rangú köreit, mint a klerikális és reakciós erők védbástyáit – különösen a republikánusok és az antiklerikális baloldal részéről –, általános gyanakvás és ellenszenv övezte. A botrány után három egymást követő radikális párti kormány – kivált Émile Combes (1903–1905) és Georges Clemenceau (1906–1909) miniszterelnöksége idején – erőteljes „köztársasági” katonai reformprogram megvalósításán fáradozott. A hadsereg a köztársaság kormányának szigorúbb ellenőrzése alá került, a polgári szemléletű hadügyminisztérium határozottabban állt szemben az egyenruhásokkal, s a kötelező szolgálat időtartamát 1905 márciusában – a katonai szakértők tanácsa ellenére – három évről kettőre csökkentették azzal a szándékkal, hogy a Dreyfus-korszak politikailag gyanús „pretoriánus gárdáját” egyfajta tartalékos „polgárhadsereggé” formálják át, amelyet háborús időben védelmi célokra lehet mozgósítani.

A közhangulat csak a háború előtti években kezdte visszafogadni kegyeibe a hadsereget. Franciaország 1911-ben – akárcsak korábban az oroszoknál – ésszerűsítést, karcsúsítást hajtott végre a katonai vezetésben, s a vezérkari főnök, Joseph Joffre kapta a feladatot, hogy békeidőben felkészítse és háborús helyzetben irányítsa a hadsereget. A nagyobb költségvetési támogatásért folytatott harc „hosszú és gyötrelmes története” folytatódott, de 1912–1914-ben a Poincaré-kormány idején, majd Poincaré államfői időszaka alatt megfordult a szél: a francia politika és a közvélemény áthangolódott, és minden kedvezett a hadsereg lendületes fejlesztésének.¹²⁹ 1913-ban már politikailag is megvalósítható volt a hároméves kötelező kiképzés újbóli bevezetése, bár Louis-Lucien Klotz pénzügyminiszter tiltakozott ellene és azzal érvelt, hogy olcsóbb és hatékonyabb megoldás lenne a határvédelmi erődök megerősítése.¹³⁰ Az Agadir után megkeseredett közhangulat Németországban is arra bátorította Josias von Heeringen hadügyminisztert és Helmuth von Moltke vezérkari főnököt,

hogy határozottabban követelje a hadiköltségvetés emelését. Adolf Wermuth a Birodalmi Államkincstár éléről adóz utóvédharcokat folytatott a költségek emelése ellen, de végül 1912 márciusában lemondott, mert belátta, hogy már a kormány sem támogatja elképzeléseit. A Wermuth-korszakra jellemző pénzügyi szigort elvetették, és a szárazföldi hadseregre fordított összeg emelésének szószólói fokozatosan maguk mögé utasították a haditengerészetet pártoló vetélytársaikat. A viszonylagos stagnálás hosszú időszaka után az 1913. július 3-án elfogadott német hadiköltségvetés soha nem látott magasságokba emelkedett.¹³¹

Oroszországban Vlagyimir Kokovcov, aki továbbra is pénzügyminiszter volt, majd Pjotr Sztolipin meggyilkolása után miniszterelnök lett, mind nehezebbnek és nehezebbnek találta a harcot a fáradhatatlan hadügyminiszter, Szuhomlinov mesterkedései – vagy inkább sötét intrikái – ellen. A két férfi küzdelme 1913 tavaszán, egy fontos miniszteri tanácskozáson érte el a tetőfokát, amikor Szuhomlinov előállt egy igen merész költségvetési javaslattal, amiről a jelenlévők közül előzetesen mindenkit tájékoztatt, kivéve magát Kokovcovot. Az ilyen arányú erőeltolódáshoz kétségkívül nélkülözhetetlen volt az uralkodó egyetértése is. „Szuhomlinovval szemben minden esetben önnek van igaza – mondta II. Miklós cár Kokovcovnak 1912 októberében –, de szeretném, ha megértené az álláspontomat: nem azért támogattam Szuhomlinovot, mert nem bízom meg önben, hanem mert nem utasíthatom el a hadiköltségvetést.”¹³²

Vajon az anyagi források ily gyökeres átrendeződése egyben a hatalom vagy legalább a politikai befolyás átruházását is eredményezte? A kérdés megválaszolásához számításba kell vennünk a különböző országokban uralkodó körülményeket. A polgári ellenőrzés legszilárdabb rendszerével kétségkívül Franciaországban találkozunk. 1911 decemberében, amikor Joffre felvázolta új stratégiai tervét, amely jelentős támadóerők összevonását tartalmazta a francia–német határon, a radikális miniszterelnök, Joseph Caillaux kurtán közölte vele, hogy a döntés meghozása az erre jogosult polgári hatóságok feladata.¹³³ A vezérkari főnök dolga – amint arra Caillaux gyakran emlékeztetett – pusztán annyi, hogy tájékoztatást nyújtson polgári feletteseinek azokról a dolgokról, amelyekben ő a jártasabb. A katonai költségvetés megemelésére és Joffre 1912–14-es csapat-összevonási tervzetének támogatására vonatkozó döntést nem a katonai körök hozták meg, hanem a *héjjakkal* rokonszenvező, de alkotmányos értelemben hangsúlyozottan *civil* Raymond Poincaré vezetésével a polgári politikusok.

Oroszországban egészen más volt a helyzet. A cár, az autokratikus rendszer fókuszpontja lévén lehetővé tette, hogy az egyes miniszterek némi viszonylagos önállóságra tegyenek szert. Kitűnő példa erre Vlagyimir Szuhomlinov hadügyminiszter. 1909-ben történt kinevezése idején Szentpéterváron küzdelem folyt a hadsereg fölötti parlamenti ellenőrzés körül. Képviselők egy befolyásos csoportja arra törekedett, hogy a Duma vegye kezébe a védelmi politika felügyeletét. Szuhomlinovnak az volt a feladata, hogy elhárítsa ezt a kezdeményezést, megakadályozza a civilek „beférkőzését” a katonai ügyekben történő döntéshozatalba, és megvédelmezze a cár kiváltságait – mindezzel fejére vonta a közvélemény haragját, de az uralkodótól szilárd támogatásban részesült.¹³⁴ Ez tette lehetővé, hogy a hadügyminiszter olyan biztonsági politikát alakítson ki, amely szöges ellentétben állt Oroszországnak a Párizssal kötött szerződésben foglalt hivatalos kötelezettségeivel.

Ahelyett, hogy eleget tett volna a franciák követelésének, amely szerint már a csapatmozgósítások első hírére haladéktalanul támadást kellett volna intéznie a németek ellen, a Szuhomlinov-féle 1910-es átszervezés a lengyel nyúlvány nyugati határzónájától messze, Oroszország belsejébe helyezte át a csapat-összevonási zónát – azzal a céllal, hogy olyan erőt hozzon létre, amely szükség esetén a keleti hadművelési területek felé is útnak indítható. A távoli nyugati hadszínteret a fegyveres konfliktus első szakaszára átengette volna az ellenségnek, amíg koncentrált ellencsapásra nem indul az orosz hadsereg.¹³⁵ Nincs jele annak, hogy a külügyminisztérium felülbírált volna az új stratégiai tervet. A francia katonai szakértők eleinte megrémültek a változástól, mert úgy értékelték, hogy a francia–orosz szövetség elveszíti a Németországgal szembeni katonai kezdeményezés előnyét. Az oroszok végül eloszlatták ezeket az aggodalmakat, de mindenesetre figyelemre méltó, hogy Szuhomlinov elegendő önállóságot élvezett egy olyan stratégia kidolgozásához és megvalósításához, amely alapvető ellentétben állt az orosz külpolitika tengelyét képező francia–orosz szövetség lényegével.¹³⁶

Maga mögött tudva a cár támogatását, Szuhomlinov még Kokovcov külügyminiszter hatalmát is alá tudta aknázni, s nemcsak azzal, hogy beszállt vele a katonai költségvetés kérdésében, hanem azzal is, hogy a minisztertanácsban is kiépített egy vele ellenséges csoportosulást. Ez jelentette számára az alapot ahhoz, hogy kifejtse Oroszország biztonsági helyzetéről alkotott nézeteit. 1912 novemberében több fontos ülésen is hangoztatta, hogy a fegyveres összeütközés elkerülhetetlen, és „hasznosabb lenne számunkra, ha a lehető leghamarabb megkezdzenénk”; a há-

ború – érvelt – „csak jót hozna Oroszországnak”. Ezek a bizarr javaslatok megdöbbenették az óvatos Kokovcovot;¹³⁷ Szuhomlinov csak azért hozakodhatott elő velük, mert élvezte több miniszter, köztük Ruhlov, Maklakov, Scseglovitov és elsősorban a roppant befolyásos földművelésügyi miniszter, a cárral is bizalmas kapcsolatban álló A. V. Krivosejn támogatását. 1912 utolsó hónapjaiban Szuhomlinov és Krivosejn vezetésével kialakult egy „háborús párt” a minisztertanácsban belül.¹³⁸

A rendszer elitista jellege Németországban is bizonyos szabad mozgásteret hagyott a hadseregnek. A vezérkari főnök és más kulcsfigurák időszakosan, s különösen a társadalmi feszültség fokozódásának pillanataiban befolyást szerezhettek a döntési folyamatokra.¹³⁹ Viszonylag könnyű megállapítani, mit mondtak a katonai parancsnokok. Jóval nehezebb eldönteni, hogy tanácsaik mennyit nyomtak a latban a kormányzati határozatok meghozatalánál, különösen egy olyan környezetben, ahol az orosz minisztertanácshoz hasonló döntéshozó testület hiánya miatt nem volt szükség nyílt konfliktusra a katonai és polgári tisztségviselők között.

A politikai irányvonal katonai és polgári alakítói közötti kapcsolatok megértéséhez meg kell vizsgálnunk a nagykövetek, követek és követségi titkárok hivatalos diplomáciai gépezetét és a vele párhuzamos – a vezérkar és az admirális által irányított – hálózatot: a katonai és tengerészeti attasékat, akik olykor egészen másként látták az eseményeket, mint a diplomaták. Egy kitűnő példa: 1911 októberében Wilhelm Widenmann, a Londonba akkreditált német katonai attasé riasztó jelentést küldött Berlinbe. Brit haditengerészeti főtisztok – írta – nyíltan beismerték, hogy Nagy-Britannia „a teljes flottáját mozgósította” az Agadir-válság nyári hónapjaiban. Nagy-Britannia a jelek szerint „csak a franciák jelzésére várt, hogy nekirontson Németországnak”. Ami pedig még ennél is rosszabb: az Admirális új Első Lordja „a gátlástalan, nagyra törő és megbízhatatlan demagóg”, Winston Churchill. Németországnak ennél fogva fel kell készülnie egy váratlan támadásra, olyanra, mint amikor a britek 1807-ben Koppenhágánál megsemmisítették a dán hadiflottát. Feltétlenül szükség van a haditengerészet további fejlesztésére, mert „a britek csak egyvalamit tisztelnek: a szilárd célt és a megvalósításához való törhetetlen akaratot”.¹⁴⁰ A jelentéseket továbbították II. Vilmos császárnak, aki bőségesen ellátta elismerő széljegyzetekkel: *helyes! helyes! kiváló!* stb. Mindebben nincs semmi meglepő: Widenmann részben arra reagált, amit Londonban tapasztalt, mögöttes célként azonban azt akarta megakadályozni, hogy a berlini vezérkar az Agadir-válságot használja fel a haditengerészet kiemelt pénzügyi támogatásának megkérdőjelezésére.¹⁴¹

A Widenmann-jelentések fontossága nem annyira a tartalmukban vagy a császár helyeslésében, sokkal inkább a kancellár és a külügyminiszter reakciójában keresendő. A szürke diplomácia pánikkeltő híreitől bosszús Bethmann Hollweg arra kérte a londoni német nagykövetet, Metternich grófot, hogy bocsásson ki egy ellenjelentést, amelyben cáfolja Widenmann állításait. Metternich jelentése inkább árnyalta Widenmann megállapításait. Nagy-Britannia 1911 nyarán csakugyan „készen állt a háborúra”, ez azonban nem jelenti azt, hogy készen állt volna agresszív akcióra is. Kétségtelen, hogy a fiatal tengerésztisztek között jó néhányan akadtak, akik számára a háború gondolata „a legkevésbé sem volt kellemetlen”, ám ez a szemlélet jellemző minden más ország tisztikarára is. Metternich mindenestre megállapította – és ez volt a lényeg –: az ilyen kérdésekre Nagy-Britanniában nem a hadsereg vagy a haditengerészet tisztjei adják meg a választ, de még csak nem is a hadügyminiszter vagy az Admiralitás Első Lordja, hanem a felelős miniszterekből álló kabinet. Ideát – jelentette ki – „a flottát és a hadsereget a politika legfontosabb eszközének tekintik, de csak eszköznek, nem pedig olyasminek, ami meghatározza a politikát”. Akárhogy is: a britek ekkor már szerették volna lezártnak tekinteni az elmúlt nyár feszültségeit. Ahelyett tehát, hogy teljes erejéből fegyverkezze, Németország gondolhatja Londonnal való kapcsolatainak javítására is.¹⁴²

A császár ezúttal korántsem volt elégedett. A dokumentum margóján indulatosan odafirkantott bejegyzések sorjázna: *tévedés, hülyeség, elképesztő blabla! gyáva kutya! Nem osztom a nagykövet véleményét! A tengerészeti attasénak van igaza!*¹⁴³ A két, egymásnak ellentmondó jelentés sorsában az a különös, hogy mindkettő nagyon is hozzájárult a német külpolitika alakításához: a császár a Widenmann-jelentésre hivatkozva követelte a haditengerészet további erősítését, Bethmann Hollweg pedig kitartott a Metternich által ajánlott enyhülési politika mellett. Németországban – amint egy magas rangú katonai parancsnok megjegyezte – „van egy saját külpolitikája a császárnak, és van egy a kancellárnak is, a vezérkar pedig előhozakodik a maga megoldásaival”.¹⁴⁴

Első pillantásra úgy tűnik, mintha éles határvonal választaná el a demokratikus, parlamentáris rendszerű Nagy-Britanniát és Franciaországot (ahol polgári személyek tartották kézben a döntéshozatalt) Oroszországtól, az Osztrák–Magyar Monarchiától és Németországtól (ahol az alapjában parlamentáris berendezkedés ellenére a katonák az uralkodóval való jó viszony következtében azonos pozícióból, sőt olykor előnyösebb helyzet-

ből versenghettek a politikai befolyásért a civilekkel). A valóság azonban bonyolultabb annál, ami ebből a különbségből következhet. Franciaországban a hadsereg 1911-es átszervezése nyomán rendkívüli hatalom összpontosult Joffre vezérkari főnök kezében; akkora, hogy jóval önállóbban rendelkezhetett a fegyveres erők fölött, mint arisztokrata német kollégája, Helmut von Moltke – sőt az új francia törvények szinte teljes önállóságot biztosítottak a hadseregnek az államon belül, bár ez az önállóság (a német helyzettől eltérően) függött a legfontosabb polgári miniszterek együttműködésétől és támogatásától is.¹⁴⁵

Nagy-Britanniában is inkább a katonák erőltették a Franciaországgal való Entente elmélyítését, mintsem a polgári tárgyalások és egyezmények. Korábban már láttuk, hogy a brit hadsereg kulcsfigurái milyen mohó szolgálatkészséggel kínálták fel támogatásukat a franciáknak az 1905–1906-os marokkói válság idején. Az pedig a legkevésbé sem egyértelmű, hogy a brit katonai parancsnokok úgy tekintettek-e magukra, mint a politikai előjáróik engedelmes alárendeltjeire. Henry Wilson tábornok nem egyszerűen csak parancsot teljesített; megvoltak a maga elképzelései Nagy-Britanniának a majdani kontinentális háborúban betöltendő szerepéről, és fáradhatatlanul érvelt a fegyveres konfliktus mellett. Lenézte a polgári politikusokat, akárcsak kontinentális európai kollégái, mert úgy tartotta, képtelenek felfogni a katonai dolgokat. Sir Edward Grey – írta naplójába – „tudatlan, hiú és gyenge; teljességgel alkalmatlan arra, hogy bármely, Portugáliánál nagyobb ország külügyminisztere legyen”. Ami a liberális párti kabinet többi tagját illeti, azok az ő megítélése szerint mind „koszos, tudatlan tuskók”, a hadsereg polgári irányításának gondolata pedig „mint elmélet ostoba, a gyakorlatban pedig megvalósíthatatlan”.¹⁴⁶ A politikai nézeteit tekintve konzervatív Wilson elszántan küzdött a megvetett liberális politikai vezetés ellen, és közeli barátja, Sir Arthur Nicolson államtitkár révén szipkázott értesüléseket a külügyminisztériumból, hogy továbbhadja őket konzervatív párti szövetségeseinek. Henry Wilson vezérőrnagy ugyanaz volt Nagy-Britanniának, ami az Osztrák–Magyar Monarchiának Conrad vagy Szerbiának Ápisz.¹⁴⁷ A Franciaországgal folytatott katonai tárgyalások jelentősége nem csupán abban áll, hogy nyomást gyakorolt a polgári vezetőkre, hanem abban is, hogy pusztán megtörténtük bizonyos erkölcsi kötelezettséget jelentett arra, hogy Nagy-Britannia Franciaország mellett küzdjön egy Németország elleni esetleges háborúban. Az Entente militarizálása ekképpen feltárta az egyre mélyülő ellentmondást a brit katonai elképzelések és a hivatalos

diplomáciai álláspont között, amely még ekkor is tabunak tekintette a *szövetség* kifejezés sugallta elkötelezettségek említését.

Valami hasonló ment végbe a francia–orosz szövetség összefüggésében is. A francia katonai vezetés arra irányuló erőfeszítései, hogy felülbírálják Szuhomlinov 1910-es csapat-összevonási tervét, arra vezettek, hogy a két ország egyre szorosabb kölcsönös függésbe került a katonai tervezés területén – a katonák irányították, a polgári döntéshozók pedig szentesítették a folyamatot, azt azonban már nem tudták megakadályozni, hogy a változás befolyásolja politikai mozgásterüket is. Az évi rendszerességgel megtartott közös francia–orosz vezérkari ülésen a franciák ragaszkodtak ahhoz, hogy az oroszok hatalmas kölcsönöket vegyenek fel nyugatra irányuló stratégiai fontosságú vasútvonalaik korszerűsítésére, de ennek hatására Szentpéterváron meggyengültek Kokovcov pozíciói, a vezérkarban helyet foglaló ellenfelei pedig megerősödtek. Kokovcovnak valószínűleg igaza volt, amikor azzal vádolta a katonai vezetőket, hogy saját politikai befolyásuk erősítésére használják fel a francia–orosz szövetségen belüli szolgálati kapcsolataikat.¹⁴⁸

És hasonlóképpen: az oroszok követelései akár messze ható francia belpolitikai következményekkel is járhattak. 1914-ben, amikor Szentpétervár arra figyelmeztetett, hogy a kötelező katonai szolgálat időtartamának bármilyen csökkentése árthat Franciaország szövetségesi hatékonyságának, a vezető francia államférfiak a választók akaratával szemben a közelmúltban elfogadott hároméves törvény támogatására kényszerültek. De még a hadművelleti tervezés technikai részletei is politikai robbanással fenyegethettek.¹⁴⁹ Franciaországban a politika alakítóinak egy kicsiny csoportja komoly erőfeszítéseket tett arra, hogy elkendőzze a szövetségből következő stratégiai elkötelezettség mértékét és természetét azok (elsősorban a radikálisok és a radikális szocialisták) elől, akik politikai alapon emelhetek volna kifogásokat. A titoktartás különösen ajánlatossá vált 1914 elején, amikor Poincaré a katonákkal együttműködve azon munkálkodott, hogy a szövetség alapvetően támadó jellegét eltitkolja a mindinkább védelempárti kabinet, országgyűlés és közvélemény elől. Annyira óvatos volt, hogy ő és Joffre még Adolphe Messimy hadügyminiszter elől is elhallgatta a részleteket.¹⁵⁰ 1914 tavaszára a francia–orosz közös katonai stratégiából adódó kötelezettségek már a belpolitikai egyensúlyt veszélyeztették, mert Párizs kénytelen volt tartani magát olyan katonai tervekhez, és olyan előkészületeket tenni, amelyek elfogadottsága még korántsem volt bizonyos. 1914 nyarán kitört a háború, s ezzel a játszma értelmét

vesztette, így soha nem tudhatjuk meg, meddig lett volna képes Poincaré folytatni ezt az egyensúlyozást.

Két, egymással ellentétes irányú folyamatról beszélünk tehát: az egyikben a kezdeményezés jó részét átengedték az alkotmányosan alárendelt helyzetben lévő katonáknak, a másikban a viszonylagos alkotmányos függetlenséget élvező katonai elit tevékenységét befolyásolták, irányították és korlátozták a civil döntéshozók. Moltkénak egy megelőző jellegű háború indítására irányuló követelését Vilmos császár és a civil államférfiak ugyanúgy elutasították, ahogy Ferenc József, Ferenc Ferdinánd főherceg és Leopold von Berchtold Conrad javaslatait.¹⁵¹ Kokovcov – legalábbis egy ideig – meglepő sikerrel hiúsította meg a hadügyminiszter nagyra törő terveit. 1913 végén, amikor Szuhomlinov megpróbálta teljesen kizárni a pénzügyminiszter és miniszterelnök Kokovcovot a katonai költségvetésről szóló tanácskozásból, az orosz minisztertanács felismerte, hogy a nagy akaratú hadügyminiszter túl messzire ment, és elutasította javaslatát.¹⁵² A katonapolitika végső soron Oroszországban, Németországban, Ausztriában, Nagy-Britanniában és Franciaországban is a polgári kormányzat politikai és stratégiai céljainak alárendeltségében maradt.¹⁵³

Mindazonáltal a polgári és a katonai tényezők közötti erőegyensúly és a döntéshozatali folyamatokra való befolyás megválaszolatlan kérdései továbbra is elködösítették a nagyhatalmak közötti kapcsolatokat. Az európai országok mindegyikének vezetői feltételezték, hogy minden lehetséges ellenfelük kormányzatában létezik egy *héja*frakció, és mindent megtettek, hogy e frakció befolyásának mértékét kipuhatolják. Pourtalès gróffal, a szentpétervári német nagykövettel folytatott beszélgetése során 1913 februárjának elején, amikor a balkáni helyzet miatt erősen megnövekedett a feszültség Ausztria és Oroszország között, Szazonov külügyminiszter elismerte, hogy osztrák kollégája (akire még annak Szentpéterváron töltött szolgálati idejéből emlékezett) békés szándékú és felfogású férfiú – csak hogy van-e elegendő ereje arra, hogy sikerrel forduljon szembe a vezérkari főnökkel, Conrad von Hötzendorf tábornokkal, akinek harciasságáról az orosz katonai hírszerzésnek is tudomása volt? S ha Berchtold pillanatnyilag még nyeregben lenne is, vajon nem csúszik-e át a kezéből a katonákhoz az irányítás, hiszen a Monarchia láthatóan gyengül, és mind radikálisabb megoldásokon gondolkodik?¹⁵⁴ Ezekben a töprengésekben volt némi szerepe az otthoni helyzet kivetítésének is. Szazonov, aki közről szemlélhette a Szuhomlinov és Kokovcov között folyó hatalmi harcot, s a közelmúltban tanúja volt annak is, hogy a vezér-

kari főnök csaknem háborúba sodorta Oroszországot Ausztria–Magyarország ellen, nagyon jól tudta, milyen bizonytalan lehet a polgári és a katonai döntéshozók kapcsolata. A Szentpétervárott 1914 márciusában uralkodó légkör finom elemzésével Pourtalès észrevett egyfajta egyensúlyt a békepárti és a harcias elemek között: „Ahogy egyetlen személy sincs, akiről ki lehetne jelenteni, hogy megfelelő befolyással bír, és a szándék is megvan benne ahhoz, hogy katonai kalandba sodorja Oroszországot, ugyanúgy olyan férfaink sincsenek, akiknek az álláspontjuk és a hatalmuk elég szilárd ahhoz, hogy bizalommal hihetnénk: képesek lesznek országunkat éveken át békés pályán tartva irányítani.”¹⁵⁵ Kokovcov elemzése jóval kevésbé bizakodó; ő úgy látta, hogy a cár egyre több időt tölt „katonai körök” társaságában, amelyeknek „erősen leegyszerűsítő nézetei mind nagyobb befolyásra tesznek szert”.¹⁵⁶

Az ilyen kapcsolatok külső nézőpontból való megítélésének nehézségét fokozza, hogy a polgári politikusok nem vonakodtak kihasználni (vagy akár létrehozni) afféle „háborús pártokat” annak érdekében, hogy saját érveiknek súlyt kölcsönözzenek: így 1912-ben, Haldane látogatása idején a németek azt próbálták elhíttetni a britekkel, hogy a berlini kormányban szakadás következett be a *galambok* és a *héjak* között, s a brit engedmények a harcias elemekkel szemben békére törekvő Bethmann Hollweg kancellárt erősítenék. Ugyanezt a taktikát választották 1914 májusában, amikor (megfelelő helyekről sugallt újságcikkek révén) azzal érveltek, hogy a brit–orosz haditengerészeti tárgyalások csak a háborúpártiak malmára hajtják a vizet a mérsékelt polgári vezetéssel szemben.¹⁵⁷ A hibás értesülések és félreértelmezések itt is, akárcsak a kormányközi kommunikáció más területein, tovább erősítették a polgári–katonai kapcsolatok bizonytalanságát.

A SAJTÓ ÉS A KÖZVÉLEMÉNY

„Az elmúlt évtized konfliktusai – jelentette ki a német kancellár, Bernhard von Bülow a német parlamentben 1909 márciusában – nem uralkodók nagyravágása miatt vagy miniszteri összeesküvések nyomán alakultak ki, hanem azért, mert a felizgatott közvélemény szenvedélye a sajtón és a parlamenten keresztül magával ragadta a kormányokat is.”¹⁵⁸ Igaza volt Bülow-nak? Vajon a külpolitikát alakító erő csakugyan a lobbicsoportok tevékenysége és a politikai sajtó révén munkált a kancelláriák és a minisztériumok hátterében?

Egyvalami vitán felül áll: a háború kitörése előtti utolsó évtizedekben rendkívüli mértékben teret nyert a politikai közzsféra és a nemzetközi kapcsolatokról folyó közbeszéd. Németországban a közérzéslet formálására és a kormány befolyásolására törekvő nacionalista érdekcsoportok jelentek meg, s tevékenységük következtében a politikai kritika tartalma és stílusa egyaránt megváltozott: céljaiban szélsőséges lett, terjedős és demagóg – a kormány nem egyszer védekezni kényszerült, amikor azzal vádolták, hogy a nemzeti célok és érdekek követésében nem elég állhatatos.¹⁵⁹ Olaszországban is kialakult egy öntudatosabb és követelőzőbb politikai közvélemény. Az ultranacionalista Enrico Corradini és a demagóg Giovanni Papini vezetésével 1910-ben létrejött az ország első nacionalista pártja, az Associazione Nazionalista Italiana, amely parlamenti képviselőin és napilapján, a *L'Idée Nazionalén* keresztül követelte az Osztrák–Magyar Monarchia olaszok lakta adriai területeinek azonnali „repatriálását”, és kész volt a háborút is támogatni, amennyiben más megoldás nem kínálkozik. 1911-re már a mérsékelt lapok, mint a római *La Tribuna* vagy a torinói *La Stampa* is foglalkoztattak nacionalista újságírókat.¹⁶⁰ Itt – még inkább, mint Németországban – jelentős erők keresték az ellentétes törekvések közötti egyensúlyozásra kényszerült kormányzattal való szembefordulást.¹⁶¹ A 19. század utolsó évtizedeiben Oroszországban is megjelentek a nagy példányszámú lapok; 1913-ban Moszkva legnépszerűbb napilapja, a *Russzkoje Szlovo* napi 800 ezer példányban került az utcára. A cenzúra még működött, de a hatóságok aránylag nagy szabadságot engedtek a külügyek elemzésének (amennyiben nem éri közvetlen bírálat a cárt vagy a minisztereket), s a legfontosabb napilapok visszavonult diplomáttal írták meg külpolitikai tárgyú cikkeiket.¹⁶² Az orosz közvélemény a boszniai válság utóhatásaként – különösen a Balkánnal kapcsolatos kérdésekben – öntudatosabb és kormányellenesebb lett.¹⁶³ A kibontakozóban lévő brit napisajtó a hazafiaskodás, az idegengyűlölet, az ellenség fenyegetésétől való rémüldözés és a háborús uszítás gazdag kínálatával szórakoztatta olvasóit. A búr háború idején a *Daily Mail* napi egymillió példányban jelent meg, s 1907-ben még mindig 850 ezer és 900 ezer példány között ingadozott az eladás.

Az uralkodóknak, minisztereknek és magas rangú tisztségviselőknek jó okuk volt arra, hogy a sajtót komolyan vegyék. A parlamenti rendszerekben a kedvező közvéleménytől bizvást várhatóak voltak kormánypárti szavazatok, az elégedetlenség pedig nyilvánvalóan az ellenzéknek kedvezett. A tekintélyelvű rendszerekben az elégedett közvélemény a demokratikus legitimitás kincset érő pótléka volt. Egyes uralkodók és államférfiak

szinte a sajtó megszállottjai voltak, és naponta órákat töltöttek el újságkivágások tanulmányozásával. Szélsőséges eset volt II. Vilmos császár, de a nyilvános kritikára való érzékenysége önmagában nem is számított különösnek.¹⁶⁴ „Ha elveszítjük a közvélemény bizalmát a külpolitika területén – mondta III. Sándor cár Lamszдорф külügyminiszternek –, akkor minden elveszett.”¹⁶⁵ A kora 20. századi Európa kormányaiban aligha akadt bárki is, aki ne ismerte volna el a sajtó fontosságát a külpolitika alakításában. Ám vajon sodorta is őket ez a fontos tényező?

A nyilvánosságra jutó közvélemény iránti érdeklődés mögött ellentétes érzések és gondolatok húzódnak meg. Egyfelől: a miniszterek, tisztségviselők és uralkodók hittek a sajtó erejében, és olykor félték tőle, mint a közérzet és közvélekedés tükrétől és medrétől. Minden külügyminiszter tudta, milyen az, ha az ember céltáblája lesz egy ellenséges hazai sajtóhadjáratnak, amelyre nincs semmiféle ráhatása – Greyt 1911-ben támadták a liberális lapok; Kiderlen-Wächter ellen a nacionalista sajtó indított támadást az Agadir-válság után; Vilmos császárt egyebek mellett állítólagosan félnék és határozatlan külpolitikája miatt gúnyolták. Németországgal szembeni engedékenységükért francia politikusokat, például Joseph Caillaux-t még a hivatalukból is el lehetett üldözni. 1914 januárjában Szazonovot és minisztériumát pipogyasággal vádolta az orosz nacionalista sajtó.¹⁶⁶ A külügyminisztériumok titkolózásának egyik fő oka a rossz sajtótól való félelem volt. 1908-ban az akkori szentpétervári brit nagykövetnek, Nicolsonnak írt egyik levelében Charles Hardinge megállapította: Edward Grey békülékeny Oroszország-politikáját nehéz lenne elfogadtatni a brit közvéleménnyel: „Az ellenséges közhangulat miatt kénytelenek voltunk elkendőzni az igazságot, és ürügyeket, kibúvókat keresni.”¹⁶⁷ Szentpéterváron az Izvolszkij vesztét okozó sajtótámadások emléke még a háború előtti évek során is frissen élt a politikusok emlékezetében.¹⁶⁸

A legtöbb döntéshozó értelmes és árnyalt szemlélettel fordult a sajtó felé. Megértették, hogy szélkakas-természetű, s a kormánnyal szemben támasztott követelésesei ritkán ésszerűek. Belátták, hogy – Theodore Roosevelt szavaival élve – a közvélemény többnyire „nem fékezi a nyelvét, de a keze habozó”.¹⁶⁹ A nyilvánosság indulatos, és hajlamos a pánikra, de egyben rendkívül változékony is; példa erre az a gyorsaság, ahogyan a francia sajtó britellenessége semmivé foszlott VII. Edward 1903-as párizsi látogatása idején. Ahogy a király és kísérete a pályaudvartól végigvonult a Champs-Élysées-n, az emberek indulatosan kiáltották: *Vive Fashoda! Vivent les Boers! Vive Jeanne d'Arc!* – hogy ne is említsük az ellenséges szalagcímeket

és a sértő karikatúrákat... Ám néhány nap múlva egészen lefegyverezte vendéglátóit megnyerő beszédeivel és kedves megjegyzéseivel, amelyeket rögtön világgá röptettek a legnagyobb példányszámú napilapok.¹⁷⁰ Szerbiában a nemzeti felháborodás annak nyomán tört ki, hogy Ausztria 1906-ban megakadályozta a Bulgáriával tervezett vámuniót, majd nyomban elült, mihelyt a szerbek felismerték, hogy a Bécs által felkínált kereskedelmi egyezmény voltaképpen sokkal előnyösebb számukra, mint az eredeti elképzelés.¹⁷¹ Németországban az 1911-es Agadir-válság idején szélsőségesen ingadozott a közhangulat: szeptember elején még százszázas békétüntetést tartottak Berlinben, de néhány héttel később gyökeresen megváltozott a helyzet, amit remekül érzékeltet, hogy a Német Szociáldemokrata Párt jénai kongresszusa elvetette a háború esetén általános sztrájkra vonatkozó javaslatot.¹⁷² A belgrádi francia követ még 1914 tavaszán és nyarán is azt tapasztalta, hogy a belgrádi sajtó hangvétele igen gyorsan változik az Ausztria–Magyarországgal való viszony kérdésében; március–áprilisban még keményen támadták Bécset, ám június első hetében váratlan hangulatváltás következett be, s a lapok engedékenyebb hangot ütöttek meg az osztrák–szerb határ mindkét oldalán.¹⁷³

Ami azokat az ultranacionalista szervezeteket illeti, amelyek Európa minden fővárosában hallatták a hangjukat, legtöbbjük csak igen csekély számú, szélsőséges támogatót képviselt. A harciasan nacionalista érdekcsoportok meglepő és sokatmondó közös vonása volt, hogy vezetőségeiket állandó belharcok osztották meg. Az Alldeutscher Verbandot (Össznémet Szövetség) szétszakították a frakcióküzdelmek, s még a jóval nagyobb és mérsékeltebb Deutscher Flottenverein (Német Flottaegylet) soraiban is „belső polgárháború” zajlott 1905 és 1908 között, amikor kormánypárti és ellenzéki szemléletű csoportok feszültek egymásnak. Az 1906 augusztusában alapított sovíniszta, antiszemita és ultranacionalista Orosz Népi Unió, amelynek vagy kilencszáz irodája volt az ország kisebb és nagyobb településein, 1908–1909-ben súlyos belső csatározások után seregnyi kisebb, egymással ellenséges szervezetre hullott szét.¹⁷⁴

Nem tisztázott, hogy az értelmes véleményét kifejezni képes, a sajtóval közvetlen kapcsolatban álló elit szemlélete hogyan viszonyult a széles néptömegek hangulatához és felfogásához. A háborútól való félelem és a harciasan hazafias szölamok hálás sajtótémának bizonyultak, de ténylegesen mennyire itatták át a társadalmat? Súlyos tévedés – figyelmeztetett 1912 decemberében a moszkvai német főkonzul – azt hinni, hogy az orosz „háborús párt” meg a szlavofil sajtó harciassága és németellenes-

sége az ország általános hangulatát tükrözi, hiszen ezek a körök „csak egészen felszínes, laza kapcsolatban állnak az orosz élet tényleges valóságával”. A problémának a német lapokban való megjelenésével az a baj – így a főkonzul –, hogy a cikkek többnyire olyan újságírók tollából származnak, akiknek alig van személyes tapasztalatuk az oroszországi mindennapokról, s a társadalom elitjével sincsenek számottevő kapcsolataik.¹⁷⁵ 1913 májusában Belgium párizsi követe, Guillaume báró beismerte, hogy Franciaországban virágzik „egyfajta sovinizmus”; ez érzékelhető nemcsak a nacionalista lapokban, de a színházakban, a folyóiratokban és a varietékben is, ahol számos hazafiaskodó produkciónak „kifejezett célja a kedélyek felkorbácsolása”. „A valódi francia nép azonban – tette hozzá – nem helyesli ezeket a jelenségeket.”¹⁷⁶

Nagy-Britannia kivételével minden kormány tartott fenn sajtóhivatalt azzal a feladattal, hogy figyelje, és ha lehetséges, befolyásolja a nemzetbiztonsági és külpolitikai vonatkozású tudósításokat. A brit külügyminiszter a jelek szerint nem tulajdonított túl nagy fontosságot annak, hogy meggyőzze, vagy akár csak tájékoztassa a nyilvánosságot saját politikájának érdemeiről, és a sajtó befolyásolására sem tett hivatalos erőfeszítéseket; a nagyobb lapok egy része csinos támogatást kapott, ám nem a kormányzattól, hanem pártoktól vagy magánszemélyektől. Ez természetesen nem azt jelentette, hogy ne létezett volna sokszálú félhivatalos kapcsolat a Whitehall és a vezető újságírók között.¹⁷⁷ Olaszországban egészen más volt a helyzet. Giovanni Giolitti, aki 1911 és 1914 között már negyedszer volt miniszterelnök, rendszeresen fizetett legalább harminc újságíróat annak fejében, hogy kedvező fényben tüntessék fel politikáját.¹⁷⁸ Az orosz külügyminisztérium 1906-ban létesített külön sajtóosztályt, és Szazonov 1910-től már rendszeresen tartott a minisztériumban délutáni összejöveteleket a legnagyobb lapok szerkesztőivel és a Duma vezetőivel.¹⁷⁹ Az orosz diplomaták és egyes kivételezett lapok kapcsolata oly szoros volt – írta egy tudósító 1911-ben –, hogy a szentpétervári külügyminisztérium „olykor már-már a *Novoje Vremja* fiókirodájának tűnt”. A lap főszerkesztője, Jegorov gyakran fordult meg a minisztérium sajtóirodáján, és az iroda vezetője, Nyelidov (korábban maga is újságíró) sem volt ritka vendég a szerkesztőségben.¹⁸⁰ Franciaországban különösen meghitt volt a tudósítók és a diplomaták kapcsolata; a harmadik köztársaság külügyminisztereinek csaknem a fele író vagy újságíró volt kinevezése előtt, s „a hírcsatornák [...] csaknem mindig nyitva álltak” a külügyminisztérium és a sajtó között.¹⁸¹ 1912 decemberében Raymond Poincaré Franciaország miniszterelnö-

keként még új lapot is alapított *La politique étrangère* címmel, hogy ismerthesse és népszerűsítse külpolitikáját a francia politikai elit körében.

A kontinentális Európa diplomáciájának bevett eszközei voltak a félhivatalos lapok és a „sugalmazott” cikkek, amelyeket azért jelentettek meg, hogy kipuhatolják a közhangulatot. A távirányított újságírás a független sajtó önálló véleményének álcázta magát, de hatékonysága attól függött, mennyire gyanítják az olvasók, hogy amit kapnak, az a hatalom legfelső berkeiből származik. Szerbiában például mindenki tudta, hogy a *Samouprava* a kormány véleményét tükrözi; a *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*ot a német külügyminisztérium hivatalos lapjának tartották; az orosz kormány a saját félhivatalos lapján, a *Rosszija*n keresztül közölte mondanivalóját, de olykor más, népszerűbb lapokban, például a *Novoje Vremja*ban is indított célzatos kampányokat.¹⁸² A francia külügyminisztérium a némethez hasonlóan egy titkos alapból pénzelt újságírókat; szoros kapcsolatot ápolt a *Le Temps* szerkesztőségével és az Havas hírügynökséggel, a valamivel léhábbról pedig afféle „kísérleti léggömbök” eregetésére tartotta fenn.¹⁸³

Az ilyesfajta beavatkozások azonban könnyen rosszra is fordulhatnak. Ha kitudódik, hogy egyes lapokban gyakran jelennek meg felülről sugalmazott írások, igen nagy lesz a kockázata annak, hogy az emberek más, meggondolatlan, elfogult vagy egyszerűen téves írásokat is a kormány szándékolt jelzéseiként értelmezzék – így történt például 1913 februárjában, amikor a *Le Temps*-ban felbukkant egy meg nem nevezett forrásra hivatkozó, légből kapott beszámoló a francia újrafegyverkezési tárgyalások egyes részleteiről, amelyet hivatalos körökből érkező dühödő cáfolatok egész sora követett.¹⁸⁴ Az orosz külügyminiszter, Izvolszkij 1908-ban erőfeszítéseket tett arra, hogy „felkészítse a közvéleményt és a sajtót” annak tudomásulvételére, hogy Oroszország helyesli Bosznia-Hercegovina Ausztriához csatolását, de az általános felzúdulásnak nem tudta elejét venni.¹⁸⁵ 1914-ben a *Novoje Vremja* a külügyminisztériummal való meghitt kapcsolata ellenére szembefordult Szazonovval, és azzal vádolta, hogy túlságosan is félénken védelmezi Oroszország érdekeit – a lap szemléletében ekkor már feltehetően a hadügyminisztérium befolyása érvényesült.¹⁸⁶ Az 1909-es Friedjung-affér kiváltotta botrány következtében (az osztrák külügyminiszter, Aehrenthal szerepet vállalt egy sajtókampányban, amely hamis felségárulási váddal illetett vezető szerb politikusokat) a kormány arra kényszerült, hogy feláldozza a külügyminisztérium sajtóirodájának vezetőjét. Utódját 1912 telén a sajtó elkeseredett rohamai és viharos parlamenti támadások közepette távolították el hivatalából az úgynevezett

Prochaska-affér miatt, amikor egy osztrák konzulátusi tisztviselő szerbiai bántalmazásáról szóló vád bizonyult hasonlóképpen koholmánynak.¹⁸⁷

A sajtó fölülről jövő befolyásolása az országhatárokat sem tisztelte. Az oroszok 1905 elején havonta körülbelül nyolcezer angol fontnak megfelelő összeget folyósítottak egyes párizsi lapoknak abban a reményben, hogy ráhangolhatják a közvéleményt egy jelentős francia kölcsön támogatására. A párizsi kormány franciabarát olasz (az algecirasi konferencia idején pedig spanyol) lapokat támogatott; Szentpétervár az orosz–japán és a balkáni háború hónapjaiban hatalmas összegekkel vesztegetett meg egyes francia újságírókat.¹⁸⁸ A németek szerény összeget folyósítottak a velük rokonszenvező szentpétervári zsnalisztáknak, és londoni szerkesztőket ostromoltak (többször sikertelenül) azért, hogy Németországról kedvezőbb képet fessenek.¹⁸⁹

A sugalmazott vezércikkek szólhattak valamely idegen ország kormányköreinek is. Az 1905-ös Marokkó-válság idején például Théophile Delcassé alig álcázott sajtóközleményekben teregette ki a brit haditervet azzal a céllal, hogy megfélemlítse a németeket. A fölülről befolyásolt sajtó ebben az esetben könnyen letagadható, a diplomáciai kapcsolatok mögötti nemzetközi hírközlési csatornaként szolgált, amely elrettentő vagy bátorító üzeneteket közvetíthetett anélkül, hogy bárkit is ténylegesen elkötelezett volna. Ha Delcassé nyíltabb fenyegetést fogalmaz meg, kétségkívül igen kellemetlen helyzetbe hozta volna a brit külügyminisztériumot. 1912 februárjában a szentpétervári francia nagykövet, Georges Louis elküldte Párizsba a *Novoje Vremja* egyik cikkének fordítását azzal a kíséreléssel, hogy „igen pontosan tükrözi az orosz katonai körökben uralkodó nézeteket”.¹⁹⁰ A sugalmazott publicisztika ebben az esetben lehetővé tette, hogy a vezetésen (ezúttal a hadügyminisztériumon) belüli alszervezetek anélkül fejezzék ki szándékaikat, hogy hivatalos közléssel hoznák kényelmetlen helyzetbe kormányukat. Előfordult ugyanakkor, hogy a különböző minisztériumok ellentétesen tájékoztatták a sajtót. Ez történt 1914 márciusában, amikor a *Birzsevia Vedomosztji* (Tőzsdei Hírek) a többség meggyőződése szerint Szuhomlinov által sugalmazott vezércikket közölt, bejelentve, hogy Oroszország „készen áll a háborúra”, és elvetette a korábbi, tisztán védekező stratégia folytatására vonatkozó elképzelést – mire Szazonov békülékeny hangú ellencikkkel válaszolt a félhivatalos kormánylapnak számító *Rosszija*-ban. Ez a párhuzamos jelzések iskolapéldája volt: Szuhomlinov biztosította a franciákat arról, hogy Oroszország képes, és szándékában is áll teljesíteni szövet-

ségi kötelezettségeit, Szazonov válasza pedig a német (és talán a brit) külügyminisztériumnak szólt.

A *Kölnische Zeitung*ban nagyjából ekkortájt megjelent cikk agresszív szándékkal gyanúsította meg Szentpétervárt az orosz katonai kiadások emelése miatt; az írást szinte bizonyosan a német külügyminisztérium sugallta, hogy tisztázó válasza készítse az oroszokat.¹⁹¹ Azokon a területeken, ahol a nagyhatalmak a helyi befolyásért versengtek, általános gyakorlat volt a pénzzel támogatott sajtó felhasználása arra, hogy barátokat szerezzenek, és leleplezzék az ellenfél gyalázatos mesterkedéseit. A németeket nyugtalanította az „angol pénznek” az orosz sajtóra gyakorolt befolyása, a konstantinápolyi német követ pedig gyakran kifogásolta a francia nyelvű lapok túlsúlyát, s hogy a lepénzelt újságírók „minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy ellenséges érzéseket támasszanak velünk szemben”.¹⁹²

Ezekben az esetekben a sajtó a külpolitika *eszköze* volt, nem pedig azt meghatározó tényező; ami azonban nem akadályozta meg a politika alakítóit abban, hogy komolyan vegyék mint a közhangulat indikátorát. 1912 tavaszán Jules Cambon amiatt aggódott, hogy a francia sajtó sovinizmusa növeli egy fegyveres konfliktus kockázatát: „Bárcsak azok a franciák, akiknek hivatásuk a közvélemény alakítása és képviselése, [önmérsékletet gyakorolnának, és] nem abban lelnék örömeiket, hogy a háború elkerülhetetlenségét emlegetve a tűzzel játszanak. Ebben a mi világunkban semmi sem elkerülhetetlen.”¹⁹³ Hat hónappal később, amikor már dúlt az első balkáni háború, s az orosz sajtóban magasra hágott a pánszláv hevület, a berlini orosz nagykövet attól tartott (vagy legalábbis ezt állította), hogy „hazája népének lelkiállapota döntő mértékben kihat a kormányának magatartására”.¹⁹⁴

A miniszterek és a diplomaták, akik bizton hitték, hogy kormányaik képesek elszigetelni a döntéshozási folyamatokat a közvélemény hánytorgásaitól, gyakran kételkedtek abban, hogy képes-e ugyanerre a többi ország kormánya is. Az 1911-es Agadir-válság utáni időben a német katonai vezetést az nyugtalanította, hogy Franciaországban a nacionalista izgatás és a feltámadó önbizalom arra készítheti az amúgy békeszerető kormányt, hogy meglepetésszerű támadást indítson Németország ellen.¹⁹⁵ Az attól való félelem, hogy a békére törekvő német kormányt a szomszéddal vívott háborúba sodorják a hazai sovinizta véleményvezérek, gyakori téma volt francia kormánykörökben is.¹⁹⁶ Az orosz kormányról általában úgy tartották, hogy szerfölött érzékeny a közhangulat nyomására, különösen ha a balkáni kérdés körüli izgalmakról van szó, s ebben – ahogy a júliusi válság eseményei mutatják – volt is némi igazság. Ám az oroszok éppígy azt

gondolták a nyugati kormányokról, hogy magatartásukat (éppen mert demokratikus berendezkedésűek) erősen befolyásolja a közvélemény. London – mint általában – utalásokkal bátorította is azt a vélekedést, hogy „a brit kormánynak [válsághelyzetben] figyelembe kell vennie a közhangulatot”.¹⁹⁷ Államférfiak gyakran takaróztak azzal az érveléssel, hogy hazájuk népének véleménye korlátozza mozgásterüket; 1908–1909-ben a franciák például arra hivatkozva óvták az oroszokat attól, hogy háborút kezdeményezzenek a balkáni helyzet miatt, hogy a francia közvéleményt nemigen érdekli ez a régió. Izvolszkij 1911-ben vágott vissza azzal, hogy sürgette Párizst (nem felejtve el emlékeztetni a francia tárgyalókat korábbi jó tanácsukra): egyezzenek ki a németekkel, mert „az orosz közvélemény igen rossz néven venne egy marokkói háborút”.¹⁹⁸ A bécsi szerb nagykövet 1912 novemberében kijelentette, hogy Nikola Pašić miniszterelnöknek nincs más választási lehetősége, mint hogy hazája érdekében irredenta politikát képviseljen. Ha ehelyett kísérletet tenne Ausztria megbékítésére, a belgrádi háborúpártiak elmozdítanak a hatalomból, és maguk közül ültetnének valakit a helyére; Szazonov pedig a „kissé túlfeszült” szerbiai közhangulatra hivatkozva helyeselte a szerb vezető harcias magatartását.¹⁹⁹

Igen jellemző Szazonov 1912 novemberében a német nagykövetnek, Pourtalèsnek tett kijelentése: a közvélemény nyomása arra kötelezi, hogy Szerbia érdekeit védelmezze Ausztria–Magyarországgal szemben. Ugyanezt az érvelést alkalmazta 1913 januárjában a románok meggyőzésére, hogy kerüljék el a konfliktust Bulgáriával: „Legyenek nagyon óvatosak! Ha háborúba lépnek Bulgária ellen, nem fogom tudni féken tartani a túlfeszült közhangulatot.”²⁰⁰ Szazonov valójában nem sok ügyet vetett a lapszerkesztőkre és a vezércikkírókra, és úgy vélte, jobban ismeri és érti az orosz nép hangulatát, mint bármelyikük. Készen állt arra, hogy szükség esetén szembeszálljon a sajtókommentárok dagályával, miközben természetesen meglovagolta a hazafias hullámokat, hogy más országok képviselőivel elhitesse: ekkora nyomás alatt kénytelen megtenni bizonyos lépéseket.²⁰¹ A jelentések olvasói gyakran átláttak ezeken a kifogásokon; Vilmos császár az 1908-ban és 1909-ben kapott jelentéseknek, amelyek arról tájékoztatták, hogy a szláv-párti közvélemény közbelépésre kényszerítheti Oroszországot Bosznia-Hercegovinában, a margójukra firkantotta: *Blöff*.²⁰² Mindennek ellenére az a feltételezés, hogy más országok kormányai kénytelenek igazodni népük közhangulatához, arra készítette a diplomatákat, hogy jelentéseikben bőségesen idézzék az újságcikkeket. Lapkivágások és fordítások hizlalták vaskosra az európai követségekről a külügyminisztériumokba érkező jelentéseket.

A kormányok változatos módokon tettek erőfeszítéseket az újságok befolyásolására, s ennek nyomán egyre nagyobb jelentőségre tett szert a rendszeres sajtófigyelés, mert feltárta a lehetőséget, hogy a lapokból ha nem is a közvélemény, legalább a kormányok véleménye és szándékai kitapinthatók legyenek. Grey ennek megfelelően az Agadir-válság nyomán 1911 szeptemberében fellángolt britellenes sajtókampányban a német kormány taktikai manőverét látta, amelynek célja, hogy a közeledő parlamenti választásokon további támogatást hozzon a haditengerészet költségvetésének emeléséhez, miközben az osztrák nagykövet azzal vádolta az orosz külügyminisztert, hogy kedvezőtlen sajtóviszhangot támaszt a boszniai válság utáni enyhülés elősegítésére irányuló közös osztrák–orosz erőfeszítések ellenében.²⁰³ A diplomaták folyamatosan tanulmányozták a sajtót olyan, fölülről sugalmazott cikkek után kutatva, amelyekből következtetni lehet egyik vagy másik minisztérium szándékaira. De mivel a kormányok több lapban publikáltak efféle, néha bajos volt eltalálni, sugalmazott-e az illető cikk vagy sem. 1910 májusában például, amikor a francia *Le Temps* egyik cikke élesen bírálta az oroszok legújabb csapat-összevonási terveit, az orosz külügyminisztérium (ezúttal tévesen) hátszelet sejtített a kérdéses cikk mögött, és tiltakozást nyújtott be Párizsban.²⁰⁴ Súlyos hiba – írta a párizsi német nagykövet – feltételezni, hogy a *Le Temps*-ban kifejtett gondolatok minden esetben azonosak a külügyminisztérium vagy a kormány nézeteivel; a főszerkesztő, André Tardieu olykor szembe kerül a hatóságokkal a nemzeti érdekekkel kapcsolatos, elhajló kijelentései miatt.²⁰⁵ 1914 januárjában Belgium párizsi követe arra figyelmeztette kormányát, hogy a *Le Temps* nagy politikai vezércikkeit általában Tardieu írja, de sugalmazójuk többnyire Izvolszkij, az orosz nagykövet.²⁰⁶ Ez a ködösség nemcsak azt eredményezte, hogy a követségek tisztségviselőinek igen ébernek kellett lenniük a sajtó tanulmányozásakor, de azt is, hogy a külföldi kormányokról szóló kedvezőtlen beszámolók nyomán két külügyminisztérium párharca is kialakulhatott az általuk befolyásolt lapok hasábjain, s ez akár nehezen kezelhető indulatokat is felkorbácsolhatott a lakosság körében. A brit és a német külügyminisztérium például egyformán hajlamos volt messze eltúlozni saját közvéleményének a másik ország általi befolyásoltságát.²⁰⁷

A sajtóban a kormány beavatkozása nélkül is kialakulhattak csatározások. A kormányok tisztában voltak azzal, hogy a sovinszta főszerkesztők kölcsönös szitkozódása a nemzetközi kapcsolatok légkörét is mérgezhetheti. 1908 júniusában Revalban, II. Miklós cár, VII. Edward király és

Charles Hardinge találkozóján a cár bizalmasan arról tájékoztatta Hardingeot, hogy az orosz sajtó „szabadossága komoly bosszúságot” okoz neki és kormányának, minthogy „bármely kellemetlen eseményt a birodalom távoli zugaiban, akár egy pusztító vihart vagy földrengést is tüstént Németország számlájára írnak, s a közelmúltban hozzá és kormányához komoly tiltakozások érkeztek az orosz sajtó barátságtalan hangvétele miatt”. A cár bevallotta, képtelennek érzi magát a helyzet orvoslására; legfeljebb hivatalos közleményt adhat ki olykor, „amelyeknek általában igen csekély hatásuk van”. „Nagyon szeretné – tette hozzá –, ha a sajtó az ország belső dolgai felé fordítaná a figyelmét a külügyek helyett.”²⁰⁸

1896 (amikor a brit lapok dühkitöréssel reagáltak a Kruger-teleg-ramra) és 1911 között (a brit és a német lapok ekkor csaptak össze a marokkói események miatt) több sajtóháború is folyt Németország és Nagy-Britannia között. A két kormány 1906-ban és 1907-ben azzal próbálta „lefegyverezni a sajtót”, hogy ismert újságírókat küldött cserélátogatásra a másik országba, de erőfeszítéseik jórészt eredménytelennek bizonyultak.²⁰⁹ A sajtóháborúk azért voltak lehetségesek, mert a lapok gyakran ismertették a többi ország újságjainak nemzeti érdekű kérdésekben kialakított álláspontját; az sem volt ritkaság, hogy teljes egészében közöltek, vagy ha tömörítve is, csonkítatlanul ismertettek egyes, fontosnak tekintett cikkeket. Tatyiscsev, Oroszország katonai ügyekben meghatalmazott berlini képviselője 1913 februárjában azt jelentette II. Miklós cárnak, hogy a *Novoje Vremjában* megjelent pánszláv indíttatású cikkek „lehangelően hatnak” Németországban.²¹⁰ A sajtókapcsolatok különösen feszültté váltak Ausztria és Szerbia között; a fontosabb napilapok árgus szemekkel figyelték egymást (vagy lapkivágásokkal és fordításokkal látták el őket saját külügyminisztériumaik), és nap mint nap láttak napvilágot a szomszéd országban megjelent cikkek elleni támadások – ez a helyzet fontos szerepet játszott az 1914. júliusi válság körüli diplomáciai folyamatokban is.

Mindazonáltal kérdéses, hogy az európai sajtó folyamatosan egyre harciasabbá vált-e az 1914 előtti évek során. A korabeli német lapok közelmúltban végzett tanulmányozása jóval összetettebb képet tár elénk. A háború előtti jelentősebb válsághelyzetek (Marokkó, Bosznia, Agadir, a Balkán stb.) tárgyalásában kitapintható a nemzetközi kapcsolatok egyre polarizáltabb szemlélete és a diplomáciai megoldás lehetőségébe vetett hit fogyatkozása. Voltak azonban nyugodtabb köztes időszakok, a brit–német sajtóviszálynak pedig 1912-ben hirtelen vége is szakadt; az utolsó két békeévben „szokatlan nyugalom és harmónia”²¹¹ jellemezte a két ország sajtókapcsolatait. Friedrich

von Bernhardi, akinek 1911-ben írt *Deutschland und der Nächste Krieg* (Németország és a következő háború) című munkáját gyakran idézik a német közvélemény fokozódó harciasságának szemléletes példaként, a megdöbbenően agresszív tanulmány bevezetőjében hosszan kárhoztatja honfitársainak „pacifizmusát”.²¹² A sovinizmus megnyilvánulásai sem mindig voltak egyértelműek. Nagy-Britanniában az oroszellenes érzület az 1907-ben megkötött brit–orosz egyezmény ellenére még a háború előtti utolsó években is számottevő volt. Az Agadir-válság 1911–12 telén előt, s a Liberális Párt tagságának zöme azzal vádolta Greyt, hogy fokozottan bizalmas viszonyra törekszik Oroszországgal ahelyett, hogy a németekkel alakítana ki szorosabb együttműködést. 1912 januárjának végén ország-szerte gyűléseket tartottak, amelyeken egy brit–német megállapodást szorgalmaztak. Ezek az összejövetelek részben az általános oroszellenességben fogantak, mert Oroszország machinációi a birodalom peremvidékének számos pontján veszélyeztették a brit érdekeket.²¹³

A politikusok gyakran beszéltek – vagy panaszkodtak – arról, hogy a közvélemény külső nyomásként nehezedik kormányukra. Ezzel burkol- tan azt állították, hogy a közvélemény – akár szóbeszéd, akár a sajtó- cikkek formájában fogalmazódik meg – olyasvalami, ami a kormányzat körein kívül esik, mint a minisztériumok ablakai előtt gomolygó köd; valami, amit a döntéshozók belátásuk szerint akár figyelmen kívül is hagy- hatnak munkájuk során. Ráadásul közvéleményen mindig saját szemé- lyük és politikai nézeteik általános helyeslését vagy kifogásolását értették. Csakhogy létezik egy mélyebb, fontosabb dolog is, mint a közvélemény, valami, amit közfelfogásnak nevezhetnénk – ahogy James Joll fogalma- zott: a „kimondatlan feltételezések” szövete, ami az államférfiak, a tör- vényhozók és az újságírók viselkedését egyaránt meghatározta.²¹⁴ Ebben a mélyrétegben talán Európa-szerte kitapintható a fokozódó háborús ké- szenlét, különösen a tanult néposztályok köreiben. Nem a más országok elleni vérszomjas indulatokról van szó, sokkal inkább egyfajta „védekező hazafiságról”,²¹⁵ amely nem üdvözölte a fegyveres konfliktust, de elfoga- dóan számolt annak lehetőségével, s álláspontját alátámasztotta abbeli meggyőződése is, hogy a nemzetközi politika „természetes” velejárója a háború. „A tartós béke eszméje hiú ábránd” – írta 1910-ben Esher vikomt, a brit–francia antant tevékeny pártolója és VII. Edward király tanács- adója. Két évvel később Cambridge-ben tartott előadásán arra figyelmez- tette egyetemistákból álló hallgatóságát, hogy ne becsüljék alá „a fegyve- res összecsapás poétikus és romantikus vonatkozásainak jelentőségét”,

és kijelentette: aki ebbe a hibába esik, „annak szelleme erőtlen s a képzelőereje szegényes”.²¹⁶ A háború – állapította meg székfoglaló előadásán Henry Spenser Wilkinson, az Oxfordi Egyetem hadtörténeti tanszékének Chichele professzora – „az emberek egymás közötti érintkezésének egyik formája”. A háború elkerülhetetlenségének e fatalista felfogását támasztotta alá bizonyos érvek és nézetek kusza halmaza is; egyesek darwini és huxley-i meggondolásokra hivatkozva állították, hogy erejük és céljaik miatt Németországnak és Nagy-Britanniának – tekintet nélkül faji rokonságukra – feltétlenül meg kell ütköznie egymással. Mások úgy vélték, hogy a zűrzavar a hatékony fegyverekkel rendelkező, magasan fejlett civilizációk természetes vonása; megint mások azt hangoztatták, hogy a háború gyógyító mechanizmus: „jótékony hatással van a közösségre, és a társadalmi haladás mozgatóereje”.²¹⁷

E nézetek kedvező fogadtatását Nagy-Britanniában és Németországban is elősegítette az „áldozati eszmeiség”, a katonai összecsapás pozitív, hősi ábrázolása a lapokban és az iskolás fiúcskák számára írt könyvekben.²¹⁸ Egy harcias kedvű új-zélandi pap által sikerített és a National Service League kiadásában megjelent brosúra arra biztatott minden iskolást, hogy „keljen az édesanyja, a nővérei, a kedvese és a barátnői, s akit csak lát, minden leány és asszony védelmére egy idegen megszállás elképzelhetetlen gyálatával szemben”.²¹⁹ Még az 1908-ban alapított cserkészmozgalom is – a természetszeretet, a tábornízi romantika és a kalandos kirándulások iránti rajongás mellett – „erőtéljes katonai vonzalmakat ápolt, amelyek további hangsúlyt kaptak a háború előtti időszakban”.²²⁰ Oroszországban az orosz–japán háború utáni években a hadsereg megreformálásának igénye nyomán egyfajta „katonai reneszánsz” ment végbe. 1910-ben nem kevesebb mint 572 katonai tárgyú könyv jelent meg, s legtöbbjük nem uszító brosúra volt, hanem politikai hozzászólás az arról folyó vitához, hogy a hadsereg reformjának miként kellene kapcsolódnia a mélyebbre ható változások folyamataihoz, amelyek egy nagyobb háborús erőfeszítés által megkívánt áldozatok meghozatalára teszik alkalmassá a társadalmat.²²¹

Ezek a fejlemények, amelyekhez hasonlók minden európai országban végbementek, segítenek megérteni, hogy a háború előtti időszakban a törvényhozó testületek miért fogadták el oly készségesen a fegyverkezési kiadások emelését. Franciaországban a képviselőház 1913-ban heves vita után elfogadta a kötelező katonai szolgálat idejét három évre emelő törvényt, s ez beszédesen mutatja a háború „presztízsének” emelkedését a közgondolkodásban, amely a Dreyfus-ügy óta erőteljes anti-

militarista irányt vett (noha arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a radikális képviselők részben azért támogatták a törvényt, mert – most először – progresszív vagyonadó bevezetésével kívánta támogatni a kitűzött célt).²²² Hasonló volt a helyzet Németországban: Bethmann Hollwegnek sikerült megszereznie a középjobb támogatását a katonai kiadások igen jelentős 1913-as emeléséhez; az ehhez szükséges külön költségvetés elfogadásához pedig meg tudott teremteni egy középbal koalíciót, de csak azért, mert hajlandó volt a pénz egy részét a vagyonos osztályokra kivetett új adókból előteremteni. Mindkét esetben jellemző, hogy a költségek nagymértékű emelésének parlamenti elfogadtatásához a katonai készütség fokozása mellett érveket más társadalmi-politikai motívumokkal kellett elegyíteni. Oroszországban viszont a politikai elitet 1908 után rendkívüli mértékben lelkesítette a fegyverkezés gondolata: a Duma olyan gyorsan szavazta meg a költségemelés, hogy a vezérkarnak szinte ideje sem volt megtervezni, mire fordítsa a temérdek pénzt – itt nem a miniszterek, hanem az októbrista tömörülés kezdeményezte a hadsereg megerősítését.²²³ Nagy-Britanniában a honvédő hazafiság általános hangulata rányomta bélyegét a törvényhozás munkájára is: 1902-ben mindössze három képviselő támogatta a kötelező katonai szolgálat bevezetéséért küzdő National Service League-et, de számuk 1912-ig száznyolcvanra emelkedett.²²⁴

A sajtó számos módon befolyásolta a politikai döntéshozók munkáját. Kölcsönösen soha nem álltak egymás ellenőrzése alatt: sokkal inkább egyfajta viszonyosságról beszélhetünk a közvélemény és a közélet között, a folyamatos és kölcsönös kapcsolatok rendszeréről, amelyben a politikácsinálók időről időre megpróbálták számukra kedvező irányba terelni a hangulatot, miközben féltő gonddal óvták saját függetlenségüket és a döntéshozási folyamatok befolyásolhatatlanságát. Ugyanakkor az államférfiak továbbra is úgy tekintették a külföldi sajtót, mint nemcsak a közvélemény, de a hivatalos nézetek és szándékok tükrözőjét, s így tovább nehezítették az országok közötti párbeszédet az afelőli bizonytalanságok, hogy ki sugallta vagy engedélyezte az egyes sajtókijelentéseket. Ennél is fontosabb – és még nehezebben mérhető – a közfelfogásnak az a változása, amely nem a sovíniszták harci felhívásaiban nyilvánult meg, hanem a háború elfogadására való mély és mindent átható készségben; annak tudomásulvételében, hogy a fegyveres összecsapás a nemzetközi kapcsolatok természetes mozzanata. E felgyülemlett belenyugvás jelentősége kitapintható volt az 1914. júliusi válság során, nem is a program-

nyilatkozatokban, hanem azoknak a polgári vezetőknek a mindennél beszédesebb hallgatásában, akiktől egy jobb világban elvárható lett volna, hogy rámutatnak: a nagyhatalmak közötti háború minden lehetséges fejlemény legrosszabbika.

A HATALOM INGATAGSÁGA

Még ha feltételeznénk is, hogy a háború előtti európai nagyhatalmak külpolitikáját jól körvonalazott, közös cél szolgálatában álló, világos kontúrokkal szervezett kormányzatok irányították, akkor is rémítő feladat rekonstruálni a közöttük fennálló kapcsolatokat, mert bármelyik kettő viszonya nem érthető meg maradéktalanul a többiekkel való kapcsolataik ismerete nélkül. Az 1903 és 1914 közötti Európa valósága azonban bonyolultabb volt annál, amit a „nemzetközi modell” sugallhat. Az uralkodók ötletszerű és zűrzavaros beavatkozásai; a katonai és a polgári vezetés homályos és bizonytalan kapcsolata; az ellenséges versengés a politikus kulcsfigurák között egy olyan rendszerben, amelyet a minisztériumi vagy kabinetszolidaritás igen alacsony szintje jellemzett, s ráadásul még szította is a kritikus hangú sajtó; s mindennek háttérében a sorozatos válságok és a biztonsági kérdések körüli feszültségek – ez az időszak a nemzetközi kapcsolatok világában a korábban soha nem látott mértékű bizonytalanság korszaka volt. A politikai irányvonalak folyamatos változása, következésképpen a jelzések vegyes volta nemcsak a történészek, de az utolsó békeévek politikusai számára is megnehezítették a nemzetközi környezet áttekintését és megértését.

Hiba volna azonban túlságosan kiterjeszteni ezt a megállapítást. Minden komplex politikai rendszer, még az önkényuralmak is ki vannak téve a belső feszültségek és ingadozások hatásainak.²²⁵ Az Egyesült Államok 20. századi külpolitikájának irodalma hosszan taglalja a kormányzaton belüli intrikák és hatalmi harcok történetét. Az Egyesült Államoknak a vietnami háborúba való belesodródásáról írt nagyszerű tanulmányában Andrew Preston rámutat, hogy Lyndon Baines Johnson és John Fitzgerald Kennedy elnök vonakodott a hadba lépéstől, a külügyminisztérium pedig kifejezetten ellenezte a gondolatot, a Kongresszus felügyeleti hatáskörén kívül tevékenykedő, jóval kisebb és elevenebb Nemzetbiztonsági Tanács azonban addig szűkítette az elnök mozgásterét, amíg végül gyakorlatilag elkerülhetetlenné vált a háború kirobbanása.²²⁶

Az első világháború előtti Európában pedig egy fontos szempontból más (és sokkal rosszabb) volt a helyzet. A struktúráján belül kialakuló sokféle feszültség ellenére az Egyesült Államok kormányzata – alkotmányos értelemben – rendkívül feszesen szervezett intézmény, amely a felelősséget külpolitikai döntésekben egyértelműen az elnökre hárítja. Nem így állt a dolog az 1914 előtti európai kormányzatok esetében. Mindvégig kétséges volt, hogy Greynek van-e joga egymagában, a parlament vagy a kabinet jóváhagyása nélkül döntéseket hozni – ahogy tette –, s ez a kétség oly erős volt, hogy Grey soha nem nyilvánította ki világosan és egyértelműen a szándékait. Még zavarosabb volt a helyzet Franciaországban, ahol tisztázatlan maradt a kezdeményezés jogának megoszlása a külügyminisztérium, a kabinet és a köztársasági elnök között. Az intelligens és határozott Poincarénak még 1914 tavaszán is a döntéshozatalból való kizárására irányuló törekvésekkel kellett megküzdenie. A külpolitika alakításához való hozzáférés Ausztria–Magyarországon (és kisebb mértékben Oroszországban is) a politikai eliten belüli laza csoportosulások tagjai között „áramlott”, és koncentráltabb a rendszer egyes pontjain attól függően, hogy épp melyikük alakított ki hatékonyabb és elszántabb tömörülést. Ilyen esetekben – akárcsak Németországban – a „legmagasabb uralkodó” személye nemhogy nem tette egyértelművé a rendszeren belüli hatalmi viszonyokat, de inkább még fokozta is a zűrzavart.

Nem az a kérdés, hogy – mint a kubai rakétaválság idején – miként rekonstruáljuk a lehetőségeket és esélyeket fontolgató két szuperhatalom okoskodását, hanem az, hogy megértsük az elhúzódo, mégis gyors akció–reakció-sorozatot olyan kormányzatok között, amelyeknek viszonylag szegényes volt a tájékozottságuk egymás szándékai felől, a kölcsönös bizalom szintje alacsony volt (még a szövetségesek között is), ám annál hevesebb az ellenségeség és a paranoia. A helyzet természetéből adódó bizonytalanságot csak fokozta az egyes kormányzatokon belül a hatalom székhelyének változó volt és arra való hajlama, hogy folyamatosan vándoroljon az érdekcsoportok között. A diplomáciai szolgálatokon belüli viták és nézetkülönbségek hasznosak lehetnek abban az értelemben, hogy olyan kérdések és ellenvetések is felmerülhetnek, amelyek fegyelmesebb környezetben nem kapnának hangot.²²⁷ A kockázatok azonban jóval nagyobb súllyal esnek a latba, mint az előnyök: ha a konfliktussal fenyegető kapcsolat jelzőrendszerének kezelése mindkét oldalon a *héják* kezébe kerül (ahogyan az Agadir-válság esetében, illetve 1914. június 28-a után ismét megtörtént), az eredmény könnyen lehet gyors és megjósolhatatlan kimenetelű eszkaláció.

Zűrzavar a Balkánon

Az első világháború eleinte úgy festett, mint egy harmadik balkáni háború. Hogy ez miként volt lehetséges? A délkeleti peremvidéken, ahol az Oszmán Birodalom találkozott a keresztény Európával, semmi különös újdonság nem volt abban, hogy kitör valamiféle válság vagy csetepaté. Európa mindig képes volt kezelni és elsimítani ezeket a konfliktusokat anélkül, hogy a kontinens békéjét veszélyeztették volna. Az 1914 előtti utolsó években azonban gyökeres változás történt. 1911 őszén Olaszország területszerző háborút indított az Oszmán Birodalom egy afrikai tartományáért, s ennek nyomán támadások egész sora robbant ki szerte a Balkánon az oszmán uralom alatt álló területek ellen. A geopolitikai egyensúlyi rendszer, amely képes lett volna kordában tartani a helyi konfliktusokat, összeomlott. Az Osztrák–Magyar Monarchia délkeleti szegélyén az 1912-es és 1913-as balkáni háborúk következtében újfajta veszélyhelyzet támadt, az Oszmán Birodalom visszahúzódása pedig olyan kérdésekkel szembesítette az orosz diplomátákat és a külpolitika alakítóit, amelyeket nem lehetett egyszerűen figyelmen kívül hagyniuk. A megváltozott helyzet a két kontinentális szövetségi tömböt belerántotta egy korábban nem tapasztalt válságok korszaka felé tartó régió konfliktusaiba. A folyamatban a balkáni színtér feszültségei szorosan beleszövéődtek az európai geopolitikai rendszerbe, és olyan öngerjesztő mechanizmusokat hoztak működésbe, amelyek 1914 nyarán képesek voltak öt hét leforgása alatt elnyelni az egész kontinenst.

LÉGI CSAPÁSOK LÍBIÁBAN

1912. január 5-én kora hajnalban a Líbiai-sivatagban sátrában alvó George Frederick Abbottot kiáltozás és puskaropogás ébresztette fel. Kirohant a szabadba, és látta, hogy a tábor arab és török katonái az ég felé bámulnak és lövöldöznek. Egy olasz egyfedelű repülőgép szállt odafent, szárnyán megcsillant a hajnali napfény. A lövöldözőkre ügyet sem vetve, elegánsan húzott el kelet felé. Immár negyedik hónapja volt, hogy az olaszok megtámadták

Líbiát. A törököket kedvelő Abbott megfigyelőként az oszmán erőkhöz csatlakozott azzal a szándékkal, hogy megírja a hadjárat történetét. Ezen a napon feljegyezte, hogy az arabokat „azon túl, hogy lőttek rá”, nem különösebben izgatta fel a repülő szerkezet látványa, s hozzátette: „különös képességük van arra, hogy magától értetődő természetességgel fogadják az új dolgokat”. A repülőgép másnap visszatért, és szórólapokkal árasztotta el a táborát; „úgy sziporkáztak a napfényben, mint valami furcsa hóesés”. Az arabok – írta Abbott – „abbahagyták a tüzelést, és földig görnyedve szedgették a papírlapokat; azt remélték, hogy akadnak köztük bankjegyek is”.¹

Abbott török bajtársai igen szerencsések voltak, hogy az olaszok csak avult arab nyelven írt, szószátyár propagandával bombázták őket. Más helyeken végzetes valóságában mutatkozott meg az olasz fegyveres erők technikai fölénye a megtámadott oszmánok fölött. Az olaszok még a komolyabb háborús cselekmények előtt felderítő repüléseket végeztek, feltérképezték az ellenség erejét és pozícióit, hogy a szárazföldi ütegek és a partközelsben horgonyzó hadihajók pontosan irányozhassák lövéseiket a török állásokra. Ez volt az első háború, amelyben légi bombázást is végrehajtottak. 1912 februárjában az oszmán csapatok visszavonulóban voltak a Zanzur-oázis és Gargares között, Tripolitól délkeletre, amikor az olaszok P3-as típusú kormányozható léghajókról pánikot keltve bombákat dobáltak rájuk.² A kormányozható léghajók akár kétszázötven bombát is hordozhattak. Előfordult, hogy repülőgépekkel is végrehajtottak bombázást, ez azonban meglehetősen nehézkes feladat volt: a pilótának valahogy kormányoznia kellett a gépet, miközben szabad kezével beillesztette a térdei közé szorított bomba gyújtószerkezetét, hogy aztán célba vegye a csapatokat odalent.³

Hasonlóan modern, bár már nem vadonatúj technológiának számított a katonai keresőreflektor (a brit flotta már 1882-ben használta Alexandriában az egyiptomiak ellen), amelyről ugyancsak említést tesznek a líbiai háborúról szóló kortárs beszámolók. Talán még a repülőgépeknél és léghajóknál is nagyobb taktikai jelentősége volt, mert megghiúsította, illetve jóval több áldozatot követelő vállalkozássá tette az oszmánok éjszakai támadásait. Ernest Bennett brit megfigyelő felidézi, hogy épp egy kis csapat arab harcossal igyekeztek egy tengerparti ösvényen Bir Terin-i táboruk felé, amikor hirtelen kiszúrta őket egy közelben horgonyzó olasz hadihajó reflektora. „Elszomorított a látvány, ahogy a szerencsétlen arabok alakja kirajzolódott az elektromos fény sugaraiban. Keresőreflektorok, Maxim géppuskák, tüzérségi ütegek, hadihajók, repülőgépek... úgy éreztem, hogy mindezzel szemben semmi esélyük sincs.”⁴

A Balkánra tragédiát hozó háborúk zuhataga Afrikából indult. Líbia 1911-es olasz lerochanása volt a jel az Oszmán Birodalom peremvidéke ellen Balkán-szerte indított támadásokra. A brit fennhatóság alatt álló Egyiptomtól és a lényegében francia Marokkótól eltérően a mai Líbiát alkotó három *vilajet* az Oszmán Birodalom szerves részét alkotó tartomány volt. A birodalom utolsó afrikai birtokai elleni, teljességgel indokolatlan támadás – ahogy egy korabeli brit megfigyelő fogalmazott – „megtörte a jeget” a Balkánon is.⁵ Pár éve már pusmogták, hogy közösen indított hadjáratban kellene kivenni a Balkánról a törököket, de valójában semmi sem történt; a balkáni államok csak az olaszok afrikai támadása után bátorodtak fel és ragadtak fegyvert. 1924-ből visszatekintve Miroslav Spalajković, a volt szerb külügyminiszter úgy értékelte, hogy a Líbia elleni olasz támadás indította el a világháborúhoz vezető folyamatot: „minden későbbi esemény csupán az első agresszív lépés következményeinek kibontakozása volt”.⁶

Az olasz diplomácia már a századforduló előtt próbálta biztosítani az észak-afrikai olasz érdekszférát. Az 1902 nyarán keletkezett Prinetti-Barrère-egyezményben titkos megállapodás jött létre Róma és Párizs között arról, hogy egy jelentősebb területi újrendezés esetén Franciaország kapja meg Marokkót, Olaszország pedig Líbiát. Az egyezmény az afrikai kérdésekben örök rivális két ország közötti megbékélés 1898 óta tartó folyamatának megkoronázása volt.⁷ Egy Londonban, 1902 márciusában kelt feljegyzés készségesen megígérte: Nagy-Britannia szavatolja, hogy „Líbia státusának bármely változása csakis az olasz érdekek figyelembevételével történhet meg”. Ezek a megállapodások jól mutatják, hogy a másik fél engedményekkel igyekezett a hármasszövetség legmegbízhatóbb tagjára, Olaszországra nehezedő nyomást enyhíteni. Ezzel a törekvéssel állt összhangban, hogy II. Miklós cár 1909-ben megkötötte III. Viktor Emánuel királlyal a Racconigi-egyezményt, amelyben Szentpétervár – viszonzásul azért, hogy Róma támogatta a török tengerszorosok használatára irányuló törekvéseit – elismerte az olaszok különleges líbiai érdekeit.⁸

A politika iránt érdeklődő olaszokkal nem volt nehéz elfogadtatni a líbiai invázió gondolatát. A gyarmatszerzés igénye, akárcsak máshol, Olaszországban is erős volt, és a Róma uralma alatt álló Észak-Afrika, s a birodalom „kenyreskosaraként” számon tartott Líbia büszke emléke könnyen helyezte a királyság gyarmatosító álmainak középpontjába Tripolitániát. A szerény kis Uffizio Coloniale (Gyarmatügyi Hivatal) jelentős átalakításával és megnövelésével 1908-ban létrejött a Direzione Centrale degli Affari Coloniali (Gyarmati Ügyek Központi Igazgatósága), ami jól mutatja

a kormány Afrika iránti érdeklődésének erősödését.⁹ Egy nacionalista lap, a *L'Idea Nazionale* támogatásával Enrico Corradini 1909 óta erőteljesen kampányolt egy líbiai hódító hadjárat megindításáért, s 1911 tavaszán már nyíltan követelte a terület megtámadását és elfoglalását.¹⁰ A politikai elit köreiből általános volt a meggyőződés, hogy Olaszországnak szüksége van valahol egy termékeny területre, ahol a kivándorlókat letelepíthetik. Még a szocialisták is magukévá tették ezt az okoskodást, noha szívesen álcázták a gazdasági szükségszerűség fogalmaival.¹¹

A vezető államférfiak azonban egészen 1911 nyaráig tartották magukat ahhoz a régi szabályhoz, hogy Olaszországnak nem szabad az Oszmán Birodalom szétesésére törekednie. Giovanni Giolitti miniszterelnök még ekkor, 1911 nyarán is a leghatározottabban elutasította a felvetést, hogy keményebb álláspontra helyezkedjenek az oszmán uralom alatt álló Albánia kormányzásával kapcsolatos kérdésekben.¹² A mindent megváltoztató mozzanat a franciák marokkói beavatkozása volt; az olasz külügyminisztérium úgy vélte, hogy itt az alkalom Líbiában követelni *quid pro quo*t. Annak fényében – mutatott rá egy olasz külügyminisztériumi tisztviselő –, hogy a franciák a helyzet „gyökeres megváltoztatására” törekszenek a Földközi-tenger térségében, a tétlenség politikája immár semmivel sem igazolható a közvélemény előtt.¹³

Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország, vagyis az antanthatalmak, nem pedig a hármasszövetségen belüli barátai biztatták Olaszországot a cselekvésre. 1911 júliusának elején az olaszok említést tettek a brit kormánynak arról, hogy az oszmán hatóságok állítólag olasz állampolgárokat zaklattak Tripoliban (az európai nagyhatalmak bevett gyakorlata volt azzal igazolni agresszív lépéseiket, hogy feltétlen szükség van bántalmazást és zaklatást szenvedő alattvalóik védelmére). Július 28-án, amikor a brit külügyminiszter és a londoni olasz nagykövet, Guglielmo Imperiali megbeszélésén szóba került a tényleges beavatkozás kérdése, Grey váratlanul kedvezően nyilatkozott: „Rokonszenvezem Olaszországgal – mondta a nagykövetnek –, a köztünk fennálló igen jó kapcsolatokra való tekintettel”. Amennyiben állampolgárait a tripoli hatóságok méltánytalan bánásmódban részesítik – jelentette ki –, „Olaszország arra kényszerül, hogy megmutassa a törököknek: ha az olaszokkal rosszul bánt, a török kormány sem számíthat jobbra”.¹⁴ Nem meglepő, hogy az olaszok zöld jelzésnek értékelték ezt a talányos megállapítást.¹⁵ Grey hú maradt magához; szeptember 19-én közölte Sir Arthur Nicolsonnal: „rendkívül fontos”, hogy sem Nagy-Britannia, sem Franciaország ne akadá-

lyozza Olaszországot a cselekvésben.¹⁶ A Szentpétervárott is tapogatózó olaszok még ennél is kedvezőbb választ kaptak: a nagykövetség tudomására hozták, hogy az oroszok nem emelnének kifogást abban az esetben, ha Olaszország megszerezne Líbiát, sőt még bátorították is a „haladéktalan és határozott cselekvésre”.¹⁷

Intenzív előzetes tárgyalások zajlottak tehát az antantországokkal, miközben az olaszok könnyed eleganciával vették semmibe hármasszövetségbeli barátaikat. Szeptember 14-én Giolitti miniszterelnök és a külügyminiszter, San Giuliano márki Rómában arról tárgyalt, hogy a katonai akciót a lehető leghamarabb meg kell indítani, „mielőtt a német és az osztrák kormány tudomást szerezne [a szándékról]”.¹⁸ Ez a titkolózás nagyon is tanácsos volt, mert a németek nem szerették volna, hogy olasz szövetségeseik oszmán barátaik ellen indítsanak háborút, s máris azon fáradoztak, hogy békés úton rendezzék a Róma és Konstantinápoly közötti ellentéteket. A konstantinápolyi német nagykövetség még figyelmeztette is olasz kollégáját arra, hogy Líbia olasz megszállása következtében megroppanna az ifjútörök kormány, s a zavargások és lázongások olyan sorozata kezdődne, amelynek nyomán az egész keleti kérdés ismét nyitottá válna.¹⁹ Az osztrák külügyminiszter, Aehrenthal gróf ismételten önmérsékletre intette az olaszokat. Felhívta a figyelmüket arra, hogy egy elsietett líbiai hadműveletnek nemkívánatos következményei lennének a Balkán-félszigeten, és emlékeztetükbe idézte: ők maguk is mindig azt hangoztatták, hogy Olaszországnak létfontosságú érdeke az Oszmán Birodalom épsége és stabilitása.²⁰

San Giuliano tisztában volt az olasz szándékok ellentmondásos voltával, és a Bécset nyugtalanító nemkívánatos következményekkel is. A királynak és a miniszterelnöknek 1911. július 28-án írt hosszú jelentésében a katonai akció mellett és ellen szóló érveket mérlegelte. Elismerte, hogy az Oszmán Birodalom tekintélyének csorbulása „feltehetően lázadásra serkenti a balkáni népeket, és olyan válsághelyzetet idézhet elő, amelyben Ausztria rákényszerülhet egy balkáni beavatkozásra”.²¹ A jövőbe látó elemzés mögött húzódozó gondolat nem az Osztrák–Magyar Monarchia biztonsága miatti aggodalom volt; sokkal inkább annak felismerése, hogy a várható felkelések hulláma Olaszország rovására erősítené Bécs balkáni érdekeit – kivált Albániában, amelyet sokan hajlamosak voltak egy újabb jövőbeni olasz gyarmatnak tekinteni.²² Mindeme balkáni veszélyek azonban San Giuliano szerint eltörpültek amellet, hogy Olaszország elszalaszthatja a kedvező alkalmat egy észak-afrikai hadjáratra:

Ha az Oszmán Birodalom politikai okokból nem gyengül meg vagy hullik szét, két-három éven belül olyan erős hajóhaddal fog rendelkezni, hogy igen nehéz lesz – ha ugyan nem lehetetlen – támadást indítanunk Tripoli ellen...”²³

Ebben az érvelésben az a legelképesztőbb, hogy tökéletesen alaptalan. Az oszmán kormány csakugyan igyekezett korszerűsíteni teljesen elavult hadiflottáját, Nagy-Britanniától meg is rendelt egy korszerű cirkálót, egy másikat pedig Brazíliától készült megvásárolni. Ezeket a szerény lépéseket azonban össze sem lehetett hasonlítani az olasz flottafejlesztési tervek arányaival vagy a meglévő hajóhad nagyságával és erejével, és semmi nem mutatott arra, hogy Konstantinápoly valaha veszélyeztethetné Olaszország kényelmes tengeri fölényét a Földközi-tenger keleti medencéjében.²⁴ San Giuliano gondolatmenetét tehát korántsem tények támasztották alá, sokkal inkább egyfajta átmeneti klausztrofóbia, amiben a kor számos európai államférfiúja szenvedett; az az érzés, hogy kifut az időből, s hogy egy olyan környezetben, amelyben a kincsek fogyatkoznak, miközben egyre magasabbra tornyosulnak a veszedelmek, súlyos hátrányt okoz minden percnyi késlekedés.

Így aztán néhány kisebb tengeri összecsapás után 1911. október 3-án felhangzott a készültségi jelzés a Tripoli kikötője előtt várakozó olasz hadihajókon. Az egyik fedélzetén egy olasz parancsnok emlékeztetése szerint „az ágyúkhöz szólította a tüzéretet, a szállítókat a lőszerraktárakhoz, a jelzőszolgálatosokat pedig a szócsovekhez”. A lőszerliftek a lőállásokhoz juttatták a pirosra festett hegyű, fehér gránátokat; ott sorakoztak takaros sorokban a lövegek mögött. Délután pontosan 3 óra 13 perckor a *Benedetto Brin* kilőtte az első gránátot a kikötőt védelmező földnyelven tornyosuló Vörös Erődre. Ez volt a jel a rettenetes sortűzre, amely „irdatlan robaj és fehér füstfelhők közepette ívelt át a tengeren”.²⁵ A város csak némi bágadt ellenállást tanúsított: mindössze negyvennyolc órával a hadiállapot bejelentése után el is foglalta a partra szálló 1700 olasz gyalogos. A következő hetekben Tobruk, Derna, Bengázi és Homsz megszállása következett, s néhány hónapon belül előbb húszezer, majd hamarosan százezer olasz katona birtokba vette a jószerével védtelen Tripolitania vilájetet.

A San Giuliano által remélt „gyors lebonyolítás” azonban nem sikerült. Az olaszok csak nagy nehézségek árán tudtak behatolni az ország belsejébe, s a hadjárat az első fél évben nem jutott túl a tengerparti hídfőállásokon. Tripolitania és Cyrenaica annexiójának november 5-én kelt hivatalos bejelentése nem a katonai helyzet hiteles rögzítése volt, mindössze gesztus, amellyel az olaszok a nagyhatalmak idő előtti közbelépését kí-

vánták megelőzni. A libanoni partoknál 1912 januárjában és februárjában vívott ütközetek során az olaszok megsemmisítették az oszmánok bejárati haditengerészeti erőit, s ezzel megszűnt a földközi-tengeri egyeduralmukra leselkedő egyetlen fenyegetés. A szárazföldi hadjárat nyomán azonban egyre-másra érkeztek az olaszok hajmeresztő kegyetlenkedéseiről szóló jelentések. A török-arab erők óriási technikai hátrányuk ellenére súlyos vereségeket mértek a behatolókra. A Tripoli körüli védelmi sáv elleni támadások során a háború első hónapjában több ponton is sikerült áttörniük, és igen sok katonát lemészároltak, míg a fegyveres „lázadók” belülről intéztek támadásokat a védők ellen.²⁶ Kisebb összetűzések, rajtaütések és gerillatámadások mindvégig hátráltatták az inváziós csapatok mozgását a parti erődtímenyek között és az ország belsejében. Az olaszoknak hús évükbe került, hogy „helyreállítsák a rendet” Líbiában.

San Giuliano tudta, hogy Líbia lerochanása és annektálása bátorító hatással lehet a Balkán-félsziget keresztény államaira; ez a fejlemény valószínű volt az invázió kezdetekor, de elkerülhetetlenné lett akkor, amikor Olaszország megkísérelte megtörni a szárazföldön kialakult patthelyzetet, és haditengerészeti tevékenységét kiterjesztette az oszmán felségszínekre. 1912. április 18-án olasz ágyúszázadok lőtték a Boszporusz bejáratánál lévő két külső erődöt. A parttól vagy tizenegy kilométernyire horgonyzó hajók 346 lövést adtak le, a tüzérségi tűzben elpusztult egy ember és egy ló, egy barakképület pedig megrongálódott. Nem valódi tűzcsapás volt, inkább csak afféle szimbolikus erőfitogtatás. A törökök – előre megjósolhatóan – azzal válaszoltak, hogy mindennemű hajóforgalom elől lezárták a szorosokat.

Tíz nappal később újabb tengeri támadás történt az Égei-tenger déli részén lévő Dodekanézosz-szigetcsoporthoz. Az olaszok 1912. április 28. és május 21. között birtokukba vettek tizenhárom szigetet, ahol a görög lakosság hőszabadítóként üdvözölte őket. Rövid nyugalmi időszak után júliusban az olaszok ismét fokozták a nyomást, és nyolc tengeralattjárót küldtek a szorosok térségébe. A törökök ismét le akarták zárni a szorosokat, de végül – jórészt az oroszok kérésének engedve – megelégedtek azzal, hogy aknákkal szűkítették le a hajózható vízfelületet. 1912 októberében az olasz kormány azzal fenyegetőzött, hogy kiterjedt támadást indít az Égei-tengeren, ha az oszmán kormány nem hajlandó a békekötésre. A törökök (a nagyhatalmak, elsősorban a hajózás leállása miatt nyugtalan Oroszország és a balkáni bonyodalmaktól tartó Ausztria nyomására) végül beadták a derekukat, és október 15-én aláírtak egy titkos békeegyezményt,

amelyben elismerték Tripolitania és Cyrenaica autonómiáját. Ugyanezen a napon császári *fermán* (rendelet) jelentette be az oszmán hatalom kivonulását a két tartományból. Három nappal később a lausanne-i békeszerződés nyilvánosan is megerősítette a fejleményeket.²⁷

A mára jószerével elfeledett olasz–török háború jelentősen felbolygatta Európát és az egész világ nemzetközi kapcsolatrendszerét. A líbiaiak harca a megszálló olaszok ellen az arab nacionalizmus egyik első fellángolása, s a későbbi hasonló mozgalmak katalizátora volt.²⁸ Az antanthatalmak biztatták Olaszországot a területszerző háború vakmerő megindítására, a hármasszövetség pedig vonakodva, de elfogadta a helyzetet.²⁹ A történetben volt valami megvilágosító. A hármasszövetség tagjainak szereplése következetlenségről, voltaképpen gyengeségről tanúskodott. Bécs és Berlin ismételt figyelmeztetéseit, hogy Olaszország lépései veszedelmes és kiszámíthatatlan hatással lehetnek a balkáni állapotokra, figyelmen kívül hagyták. Olaszország csak papíron volt a szövetségesük.

Ám ekkor még semmi nem mutatott nyíltan arra, hogy Róma átállna az Entente táborába. Az olasz külpolitika továbbra is összetett és nehezen átlátható szerepet játszott, amelyben finom egyensúlyban álltak az egymásnak ellentmondó elkötelezettségek. A Franciaországgal az észak-afrikai ügyekben való hagyományos rivalizálás továbbra is parázslott a felszín alatt. Szenzációs haditengerészeti incidensek (például az az eset, amikor az olasz flotta hajóit elfogta egy francia gőzös, mert arra gyanakodtak, hogy török fegyvereket és katonai személyeket szállít) megfelelő alapot adtak arra, hogy egyre fokozódjon a kölcsönös bizalmatlanság és keserűség Olaszország és a régóta utált *sorrelastra* (mostohanóvér) között.³⁰ A háború mindenestre megerősített egy nagy jelentőségű felismerést Párizsban és Londonban, nevezetesen azt, hogy Olaszország az adott helyzetben nagyobb értéket jelent az Entente számára a hármasszövetségen belül, mint kívülről. 1912. január 12-én Raymond Poincaré miniszterelnöknek írt levelében Paul Cambon megjegyezte, hogy Olaszország „sokkal kényelmesebb, mint amennyire hasznos szövetséges”:

Ausztria iránt mélyen lappangó, engesztelhetetlen ellenérzést táplál, ám jó okunk van azt gondolni, hogy egy esetleges konfliktushelyzetben Franciaországgal szemben semleges marad, vagy – ami még valószínűbb – kivár, mielőtt állást foglalna. Ezért szükségtelen szorosabbra fűznünk vele a kapcsolatainkat...³¹

A hármass szövetség zavarodottsága mögött egy még jelentősebb fejlemény húzódott meg. A Líbia elleni támadás előkészítésekor Olaszország élvezte az európai országok nagy részének többé-kevésbé vonakodó támogatását. Ez önmagában is figyelemre méltó, mert jól mutatja az oszmánpárti európai szövetség teljes szétfoslását. Az 1850-es években nemzetközi összefogás alakult ki annak megakadályozására, hogy Oroszország területszerző támadásokat indítson az Oszmán Birodalom ellen – az eredmény a krími háború volt. A csoportosulás más formában állt fel az orosz–török háború után 1878-ban a berlini konferencián, majd ismét átrendeződött az 1880-as évek derekán, a bulgáriai válságok idején; most azonban nem volt sehol. Az olasz háború kezdeti szakaszában az Oszmán Birodalom Nagy-Britanniával kereste a szövetség lehetőségét, London azonban attól tartva, hogy elidegeníti Olaszországot, nem válaszolt. Az ezután következő két balkáni háború e téren végérvényesen szétzúzta az európai nagyhatalmak *koncertjét*.³²

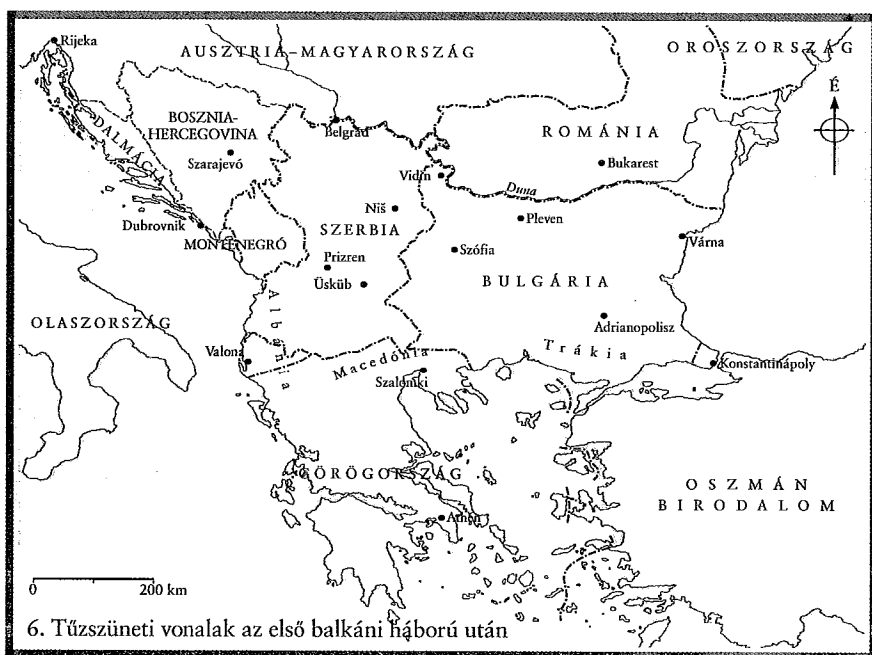
Óriási jelentőségű változás volt folyamatban. Nagy-Britannia fokozatosan kihátrált az évszázados elkötelezettségből, hogy az Oszmán Birodalom területi épségének megőrzését támogatva a Fekete-tengeren tartsa az oroszokat, noha a velük szembeni gyanakvása sokkal erősebb volt, hogysem teljesen elvetette volna a török tengerszorosok őrizetének gondolatát. Grey 1908-ban az előző évben megkötött brit–orosz megállapodás ellenére sem volt hajlandó teljesíteni Izvolszkij kérését, és lazítani a korlátozásokon. A boszporuszi oszmán flotta egészen 1914-ig állt a brit Sir Arthur Henry Limpus tengernagy parancsnoksága alatt. A brit–oszmán kapcsolat lassú lazulása nyomán támadt politikai ürbe Németországnak sikerült éppily lassan és fokozatosan behatolnia.³³ 1887-ben Bismarck arról biztosította a berlini orosz nagykövetet, hogy Németország nem emelne kifogást, ha azt látná, „hogy az oroszok uralják a szorosokat, a Boszporusz bejáratát, sőt magát Konstantinápolyt is”.³⁴ Bismarck 1890-ben történt távozása és az Oroszországhoz fűződő hagyományos jó viszony lazulása után azonban a német vezetők Konstantinápolyt szerették volna szorosabbra fűzni a kapcsolatot. II. Vilmos császár 1889 októberében, majd 1898 októberében az Oszmán Birodalomba látogatott. Utazásait részletgazdagon ismertették az újságok, s a német tőke az 1890-es évektől jelentős mértékben vett részt az ország vasúthálózatának fejlesztésében: először az Anatóliai Vasút, később pedig a híres Bagdad Vasút 1903-ban megkezdett kiépítésében, amivel Konstantinápolyt érintve kívánták Berlint összekötni az oszmán fennhatóság alatt álló Irakkal.

A brit–német őrsgérváltás mögött mély szerkezeti folyamatosság tapint-

ható ki. *A szorosok problémája* – ez a meghatározás csak másfajta körülírása annak, hogy a földközi térség keleti részében kell tartani az oroszokat – továbbra is a modern Európa politikai rendszerének egyik állandó alapelve volt (ha eltekintünk attól az 1915 és 1917 közötti rövid időszaktól, amikor Franciaország és Nagy-Britannia az oroszokat úgy próbálta bent tartani a koalícióban, hogy a tengerszorosokat ígérte oda nekik). A helyzet 1945 után sem változott: Törökországot az Egyesült Államokkal kötött szövetség védelmezte egy esetleges szovjet agresszióval szemben. Ez a létfontosságú stratégiai elköteleződés azzal a következménnyel járt, hogy noha Törökország az EU-nak továbbra sem lehetett tagja, 1952-ben felvételt nyert a NATO-ba. Az a tény, hogy Nagy-Britannia ebben a kritikus időszakban fokozatosan átadta a szorosok őrzőjének szerepét a németeknek, halatlan jelentőségű abból a szempontból, hogy ezzel egy időben ment végbe Európa két szövetségi tömbre való szétválása is. A török tengerszorosok kérdése, amely valaha hozzájárult az európai *koncert* összehangolásához, most a kétpólusú politikai rendszert feszítő ellentétet mélyítette el.

A BALKÁNI ZÚRZAVAR

Amikor a törökök 1912 őszén békét kértek az olaszoktól, már jócskán folyamatban voltak egy komoly balkáni konfliktus előkészületei. 1911. szeptember 28-án, azon a napon, amikor Konstantinápoly kézhez vette Róma hadüzenetét, a szerb külügyminiszter arra figyelmeztetett, hogy az olasz–török háború elhúzódásának elkerülhetetlen következményei lennének a Balkánon is.³⁵ Csaknem egy időben azzal, hogy az olaszok hadüzenete 1911 októberében nyilvánosságra került, szervezni kezdték a bolgár és a szerb kormány képviselőinek találkoztóját egy közös katonai vállalkozás részleteinek megtárgyalására.³⁶ 1911 novemberében aláírták a Bulgáriával megkötendő szövetség első szerb vázlatát, amely pontosan meghatározta a Törökország elleni támadás technikai szükségleteit. Az 1912 márciusában aláírt szerb–bolgár védelmi szövetséget májusban (közvetlenül azután, hogy Olaszország elfoglalta a Dodekanézosz-szigeteket) követte egy nyíltan támadó szellemű dokumentum. A szerb–bolgár megállapodás elsősorban az oszmán uralom alatt álló délkelet-európai területek elleni támadás katonai céljaira összpontosított, de foglalkozott az Ausztria–Magyarországgal való összecsapás lehetőségével is.³⁷ A szerb–bolgár mag körül kirajzolódtak a körvonalai egy titkos Balkán Ligának, amelynek célja a törökök

kiűzése volt a félsziget egész területéről. Olaszország és az Oszmán Birodalom között még folytak a béketárgyalások, amikor a liga országai megkezdtek a mozgósítást egy általános balkáni háború kirobbantására. A nyílt ellenségeskedés 1912. október 2-án kezdődött az oszmán állások elleni montenegrói támadással. Négy nappal később, a lausanne-i béke aláírásának napján I. Péter királyi nyilatkozatban tudatta: „Isten kegyelméből arra utasítottam bátor hadseregemet, hogy a Szent Háborúhoz csatlakozva szabadítsa fel testvéreinket, és biztosítsa a boldogabb jövőt.”³⁸

Az 1912 októberében kitört balkáni háborút szinte mindenki előre látta. A kortársakat inkább az lepte meg, hogy milyen gyors és milyen komoly katonai sikereket értek el a Balkán Liga államai. Ütközetek robbantak ki az egész félszigeten, ahogy a szerb, bolgár, görög és montenegrói seregek egymás után rohanták meg az oszmán erősségeket. A bulgáriai háború fókuszpontja a földrajzi adottságok következtében Kelet-Trákia volt, ahol a tágas, hullámzó síkság folyamatosan keskenyedek a félsziget s az annak végén álló Konstantinápoly felé. Ezen a területen a bolgárok több mint háromszázezer embert – az ország teljes férfilakosságának körülbelül 15 százalékát – vetettek be (az első balkáni háború során a férfilakos-

ság több mint 30 százalékát mozgósították).³⁹ Kirk Kilissénél (Lozengrad) három napon át dült az ütközet az oszmán Edirnetől kelet felé nyúló, közel hatvan kilométer hosszúságú frontszakaszon. A bolgár gyalogság az elszánt és hősiés Dimitrijevi vezetésével (gyakran Napóleonnak nevezték részben alacsony termete, részben pedig amiatt, hogy szeretett a csata forgatagának kellős közepéből irányítani) hihetetlen ádáz hevülettel rohamozott. Amikor az oszmánok fejvesztett menekülésbe kezdtek, a bolgárok addig üldözték őket a szakadó esőben és a vastag dágványban, amíg olyan vidékre értek, amiről már térképük sem volt – a tisztjeik álmukban sem gondolták volna, hogy ilyen messzire jutnak. A roham csak a Chataldja-erődítményvonalon tört meg, Konstantinápolytól alig harminc kilométernyire. Itt a törökök 1912. november 17-én megvetették a lábukat, igen pontosan vezetett tűzérési tűzzel rettenetes pusztítást vittek véghez, és egymás után verték vissza a támadásokat. A bolgároknak soha nem sikerült ennél közelebb jutniuk a birodalom fővárosához.

Miközben a bolgárok benyomultak Trákiába, a körülbelül 132 ezer főnyi szerb 1. hadsereg déli irányban, Észak-Macedónia felé haladt, s a vártnál korábban, már október 22-én találkozott a Kumanovo városa körül állomásozó oszmán erőekkel. Másnap, zuhogó, jeges esőben kitört az ütközet egy tizenhat kilométer hosszúságú frontvonalon; a szerbek kétnapi küzdelemben megsemmisítő vereséget mértek a törökökre. Üldözésre nem került sor, de a szerbek továbbnyomultak dél felé, és Prilep városa körüli szórványos, de kemény csaták után három nap múlva – ezúttal is a sűrűn zuhogó őszi esőben – kivetették állásaikból az oszmán erőket. Mivel bolgár szövetségeseik nagyon szerették volna megvetni a lábukat Szalonikiben, mielőtt a görögök odaérnek és birtokba veszik a várost, csak hogy nem voltak már nélkülözhető csapataik, a szerb főparancsnokság november 8-án elrendelte, hogy az 1. hadsereg induljon Délnyugat-Macedónia, a Dragor folyó mentén fekvő festői városka, Bitola felé. Az oszmánok itt erős állásokat alakítottak ki, s az északi síkságokra néző Oblakov-magaslaton állították fel ütegeiket. Az erős tűzérési tűz eleinte visszaverte a szerb támadókat, de november 17-én rohammal bevették a magaslatot, s ezután már az ő javukra fordult a hadiszerencse. A magas állásokból meglepő ügyességgel semmisítették meg a várost védelmező oszmán lövészkat, és utat nyitottak a gyalogságnak, amely így oldalba tudta kapni az ellenséget. Bitola volt az oszmánok utolsó macedóniai erőssége. Mindeközben a szerb 3. hadsereg nyugatra, Észak-Albánia felé vonult, s ott csatlakozott a megerősített Scutari várost ostromló montenegróiakhoz.

A görögök a hadjárat kezdete óta egyedül a legnagyobb macedóniai város, a térség stratégiai fókuszpontjában fekvő Szaloniki birtokbavételére összpontosították figyelmüket. A thesszáliai görög hadsereg – jobbszárnya felől a szerbekre és a bolgárookra hagyva a macedóniai erősségeket – északkelet felé vonult, majd október 22-én, illetve november 2-án lerohanta a Szarantaporosz folyónál és Giannitsánál lévő oszmán állásokat. Nyitva állt az út Szaloniki felé. Ekkor szinte komikus közjáték következett. A görög csapatok kezdték körülzárni a várost. A bolgárok, felismerve, hogy a görögök el akarják hódolni előlük a vágyott zsákmányt, délnek indították a 7. Rila hadosztályt abban a reményben, hogy sikerül elsőként elérniük Szalonikit, bár így oda kellett hagyniuk a szerbeknek Bitolát. A város felé közeledve futárokat küldtek előre, és kedvező feltételeket kínálva felszólították az oszmán parancsnokot, hogy adja fel a várost, és tegye le a fegyvert a bolgárok előtt. A parancsnok elkeseredett válasza így szólt: „Csak egy Szaloniki van, és azt már feladtam.” A görögök tehát előbb odaértek. A görög parancsnok először elutasította a bolgárok javaslatát, később azonban beleegyezett, hogy a tizenötezer fős bolgár és a huszonötezres görög sereg közösen szállja meg Szalonikit. Az ezzel párhuzamosan Dél-Albániában folyó hadműveletek során a bolgárok elakadtak a Yanina körüli, jól megerősített oszmán állások ostrománál. A küzdelem egyes területeken elhúzódott, de a szövetségeseik sikere mégis rendkívüli volt: mindössze hat hét alatt meghódították Törökország európai részének közel felét. 1912. december 3-án, amikor aláírták a fegyverszünetet, már csak a Chataldja-vonal nyugati részén, az ostrom alatt álló Adrianopolisznál, Yaninánál és Scutarinál folytatódott az oszmánok ellenállása.

Amint a Szaloniki körüli huzavona mutatja, az első balkáni háborúban már ott csíráztak az elzsákmányolt területekért kitört második konfliktus magvai. Az 1912. március 12-én megkötött szövetségi szerződésben Szerbia és Bulgária világos osztozkodási tervet is megfogalmazott: utóbbi kapja meg Dél-Macedóniát Ohrid, Prilep és Bitola városokkal, előbbi pedig a szerb nemzeti mítoszok csillagát, Koszovót, valamint a Novi Pazar-i Szandzsákot. Észak-Macedónia s benne Szkopje városa „vitatott zóna” maradt, ami azt jelentette, hogy ha a két fél nem tud megállapodásra jutni, az orosz cárhoz fordulnak ítéletért, amit mindketten elfogadnak. A bolgároknak nagyon is megfelelt az egyezés, kivált azért, mert biztosak voltak abban, hogy az oroszok az ő javukra fognak dönteni.⁴⁰

A szerbek azonban korántsem voltak elégedettek. A politikai elit nagy része úgy vélte, hogy a mérsékelt felfogású miniszterelnök, Milovan Milo-

vanović tárgyalásai nyomán megszületett márciusi szövetség túl sokat enged át a másik félnek. A bírálók között volt a vezérkari főnök, Radomir Putnik és a Radikális Párt vezetője, Nikola Pašić is. „Megítélésem szerint – jelentette ki később Pašić – túl sokat engedtünk át, vagy pontosabban: feladtunk egyes szerb területeket, amelyekről soha nem lett volna szabad lemondanunk, még akkor sem, ha emiatt nem jön létre a megegyezés.”⁴¹ Néhány hónappal később, 1912 júliusában Milovanović váratlanul elhunyt, s ezzel megszűnt a szerb külpolitika egyik fontos mérséklő tényezője. Halála után hat héttel a dühödten nacionalista Pašić lett a miniszterelnök és a külügyminiszter.

Már az első balkáni háború előtt mutatkoztak annak jelei, hogy a szerb kormány meg kívánja szegni a Bulgáriával kötött megállapodást. 1912. szeptember 15-én Pašić az európai országokban szolgálatot teljesítő követekhez és nagykövetekhez eljuttatott egy bizalmas körlevelet, amelyben Ó-Szerbiáról beszélt, s ennek területét úgy határozta meg, hogy tartalmazza a márciusban megkötött egyezményben Bulgáriának ígért Prilepet, Kičevót és Ohridot is. A háború előrehaladtával a Macedóniával kapcsolatos szerb elképzeléseket átmenetileg háttérbe szorították az észak-albániai sikerek, amelyek az Adriára való kijárat megszerzésével kecsegtették a vezetőket. A szerb nemzeti „egyesítés” régi problémája volt, hogy a szándék gyakorlatilag minden és bármely irányban való terjeszkedést jelentett, s a döntéshozók választásra kényszerültek. Ám mihelyt nyilvánvalóvá vált, hogy Ausztria–Magyarországnak nem áll szándékában megengedni egy Albánián átnyúló sáv megszerzését – így a tengeri kijárat reménye szertefoszlott –, a szerb vezetők nyilvánosan is terjeszteni kezdték a gondolatot, hogy Szerbia javára kellene megváltoztatni a bolgárokkal kötött megállapodás feltételeit. Különleges, jelképes szerepet kapott Monasztir, amelyet a szerbeknek ismételt támadások és súlyos vérveszteség árán sikerült – „bajonettel”⁴² – megszerezniük. A megdöbbent bolgárok magyarázatot kértek, amit Pašić a maga köntörfalazó módján meg is adott: „minden nézetkülönbséget könnyen meg lehet és meg is kell oldani” – biztosította őket. A színfalak mögött azonban arról pusmogtak, hogy a szerbek nemcsak Prilepet és Bitolát kívánják maguknak, hanem a „vitatott zónában” lévő, hőn áhított várost, Szkopjét is.⁴³ A kedélyeket tovább tüzelte, hogy hírek érkeztek a szerbeknek a „felszabadított” területek bolgár lakosságával szembeni kegyetlenkedéseiről. Az sem tett jót az általános hangulatnak, hogy a trónörökös, Alexander herceg sétákat tett a meghódított városokban, és a következő egyenbeszélgetést folytatta a helyi bolgárokkal:

- Mi vagy te?
- Bolgár.
- Az apád faszát vagy te bolgár!...⁴⁴

Néhány hónapon át úgy tűnt, hogy a konfliktus elkerülhető, mert 1913 áprilisában Szófia és Belgrád is beleegyezett, hogy az oroszok elé terjesztik döntésre a Macedónia-vitát. A bolgárok Dimitar Razovot küldték Belgrádba – azt a diplomatát, aki 1904-ben részt vett a szerb–bolgár szövetségi szerződés (lásd a 2. fejezetet) kidolgozásában –, hogy fektesse le egy baráti megegyezés alapjait.⁴⁵ Rizov, akiről köztudott volt, hogy híve a szerb–bolgár együttműködésnek, a legmegfelelőbb ember volt a feladatra – ha volt megfelelő egyáltalán. A szerb kormánnyal folytatott tárgyalások során azonban meggyőződött arról, hogy Belgrádnak esze ágában sincs átadni a „bolgár zónában” birtokolt területeket és erősségeket. Különösen megdöbbentette, hogy a belgrádi orosz követnek milyen hatalmas befolyása van. Hartwig-nak olyan erős szava van Szerbiában – jelentette miniszterelnökének –, „hogy [diplomata-] kollégái egymás között csak »régensnek« nevezik, mert voltaképpen ő látja el a betegeskedő szerb király feladatait”.⁴⁶ Május 28-án, vagyis egy nappal Rizov Belgrádból való távozása után Pašić végre előjött a farbával, és bejelentette a Skupštinának, hogy Szerbia megtartja az összes, oly kemény harcok árán megszerzett területet.

Elkerülhetetlen volt az újabb összetűzés Macedónia miatt. 1913 májusának utolsó hetében nagy létszámú szerb katonaságot indítottak útnak, hogy állásokat foglaljon a bolgár határvonal mentén, a vasútvonalakon pedig átmenetileg megtiltották a polgári közlekedést.⁴⁷ Június 30-án Pašić ismét a Skupština előtt vette védelmébe Macedónia-politikáját a szélsőséges nacionalista képviselőkkel szemben, akik azt állították, hogy Szerbiának egyszerűen meg kellene tartania az elfoglalt tartományokat. A hevült vita kellős közepén egyszer csak megérkezett egy hírvivő, és arról tájékoztatta a miniszterelnököt, hogy a bolgár erők hajnali két órakor meglepetésszerű támadást intéztek a szerb állások ellen. Hadüzenet nem volt. A Skupština felhőrdült, Pašić pedig elhagyta az üléstermet, hogy irányítsa a kormány felkészülését az ellentámadásra.

A szövetségesek között kitört háborúban Szerbia, Görögország, Törökország és Románia egyesült erőikkel igyekezett minél nagyobb darabokat kiszakítani Bulgária területéből. A Macedóniába benyomuló bolgár erőket a szerbek július elején a Bregalnica folyónál megállították. Ezután a kelet-macedóniai Kalimantsi körül jó pozíciókban lévő bolgár csapatok július 15.

és 18. között visszavertek egy szerb ellentámadást, s ezzel megakadályozták a szerbek behatolását Nyugat-Bulgáriába. A szerb frontvonalon megrekedt a küzdelem, de a görögök lendületesen támadtak dél felől. Előrenyomulásuk a Kreszna-szorosban vívott véres, de a háború végkimenetele szempontjából jelentéktelen csatában érte el tetőfokát. A románok ugyanebben az időben keleten támadtak; csapataik tizenkét kilométernyire közelítették meg Szófiát, s a bolgár kormány fegyverszünetet kért. Bulgária tehát rettenetes vérontás után az 1913. augusztus 10-én megkötött bukaresti békében elveszített csaknem minden, az első balkáni háborúban megszerzett területet.

A HABOZÓ

Az orosz Balkán-politika a Bosznia-Hercegovina annektálása nyomán kitört 1908–1909-es válságban alakult ki. Az oroszok elfelejtették – de lehet, hogy soha nem is tudták meg –, milyen szerepet játszott Izvolszkij, amikor az annexiót javasolta az osztrákoknak, cserébe a török tengerszorosok kérdésében nyújtott támogatásukért. Nem gondolták át a szélesebb nemzetközi összefüggéseket sem, például hogy Nagy-Britannia hallani sem akar arról, hogy használhassák a tengerszorosokat. Egyedül a nacionalista és pánszláv propaganda céljait tartva szem előtt, úgy tekintettek Bosznia-Hercegovina annektálására, mint a Bécs galádságairól szóló történet egy újabb fejezetére, s a helyzetet csak rontotta, hogy 1909 márciusában Németország is szövetséges segítségére sietett. Ez már olyan „megaláztatás” volt, amit Oroszország semmiképpen sem tűrhetett. Ám a boszniai kudarc fényt derített az oroszoknak a Balkán dolgaiban való elszigeteltségére is; sem Nagy-Britannia, sem Franciaország nem törekedett arra, hogy kisegítse Szentpétervárt a katyvaszból, amibe Izvolszkij taszította. Nyilvánvaló volt, hogy az oroszoknak módot kell találniuk a balkáni térségben való nyomásgyakorlásra anélkül, hogy magukra haragítanák nyugati szövetségeseiket.

Az 1911–12-ben érvényesített orosz Balkán-politika legszembetűnőbb vonása a központi irányítás gyengesége volt. Sztolipin 1911. szeptember 18-án történt meggyilkolása mindent zűrzavarba taszított. A miniszterelnök mindössze tíz nappal azelőtt hunyt el, hogy az olaszok hadat üzentek az Oszmán Birodalomnak. Az új miniszterelnök, Vlagyimir Kokovcov még a hangját és a helyét kereste. Szazonov 1911 márciusa és decembere között súlyos betegség után külföldön lábadozott; távollétében Nyeratov külügyminiszter-helyettes igyekezett megbirkózni a fejleményekkel. A mi-

niszteri ellenőrzés gyepölője meglazult. Az orosz külpolitika egymással párhuzamosan érvényesülő, ellentétes vonulatokra töredezett szét. A konstantinápolyi orosz nagykövet, Ny. V. Csarikov megpróbálta kihasználni az Oszmán Birodalom megpróbáltatásait, és kedvezőbb feltételeket elérni a tengerszorosok használatának kérdésében.⁴⁸ A líbiai válság kibontakozásával felajánlotta az oszmán kormányának, hogy Oroszország szavatolná Konstantinápoly török kézen maradását és egy jól védhető trákiai hátsóországot; cserébe az Oszmán Birodalom szabad átjárást engedett volna az orosz hadihajóknak a Dardanellákon és a Boszporuszon.⁴⁹

Ugyanebben az időben a belgrádi orosz követ, Nyikolaj Hartwig egészen más célokat tartott szem előtt. Ő az orosz külügyminisztérium ázsiai ügyekkel foglalkozó osztályán tanulta ki a mesterséget, s az ottani szubkultúrát a határozott érdekérvényesítés és a könyörtelen módszerek jellemezték.⁵⁰ Attól kezdve, hogy 1909 őszén a szerb fővárosba érkezett, az aktív orosz Balkán-politika arkangyala volt. A legkevésbé sem próbálta leplezni osztrákellenes és pánszláv meggyőződését. Andrej Tosev, a belgrádi bolgár követ kétségkívül túlzott, amikor azt állította, hogy Hartwig „lépésről lépésre magához ragadta a Szerb Királyság tényleges irányítását”, ám kétségtelen, hogy az orosz nagykövet mindenki másnál nagyobb hatást gyakorolt Belgrád politikai életére.⁵¹ Annak köszönhetően, hogy rendkívül népszerű volt II. Miklós cár udvarában, valamint hogy Szentpétervár általában nem felügyelte túl szigorúan nagykövetei tevékenységét, Hartwig – mint a belgrádi orosz követségi ügyvivő sajnálkozva megjegyezte – viszonylag szabadon hangoztathatta szélsőséges nézeteit még akkor is, ha azok ellentétben álltak a külügyminisztérium hivatalos álláspontjával. „Olyan pozíciót biztosított magának, hogy a szerbeknek a saját értelmezése szerint tálalhatta Oroszország tervezett lépéseit.”⁵²

Míg Csarikov a Konstantinápolyval való tartós kiengesztelődés lehetőségeit kutatta, Hartwig arra biztatta a szerbeket, hogy kössenek dacsövetséget Bulgáriával az Oszmán Birodalom ellen. Nagyszerű helyzetben volt az ez irányú erőfeszítések közben tartásához, hiszen régi barátja, Miroslav Spalajković, aki a botrányos Friedjung-per hónapjaiban gyakorlatilag az orosz nagykövetségen élt, Szerbia szófiai követe lett, s állomáshelyén igyekezett a szerb–bolgár szövetség létrejöttét elősegíteni. Ráadásul amellet, hogy a szerb kománynál érvelt, Hartwig levelekkel győzködte Nyeratov miniszterhelyettest arról, hogy az oszmánokkal (és következőképpen Ausztria–Magyarországgal) szemben álló Balkán Liga az egyetlen lehetőség arra, hogy a régióban megfelelően érvényesítsék az orosz érdekeket.

„A jelenlegi helyzetben – mondta Nyeratovnak 1911. október 6-án, vagyis három nappal azután, hogy az olaszok lőni kezdték Tripolit – *mindkét állam* [Szerbia és Bulgária] a legnagyobb sérelmet okozná mind Oroszországnak, mind pedig a szlávoknak, ha a hábozásnak akár a legcsekélyebb jelét mutatná.”⁵³

Amikor tehát a hosszú betegségből felgyógyult Szazonov 1911 végén visszatért, egymást teljességgel kizáró lehetőségek közül kellett választania. Hartwig mellett döntött. Az oszmán kormányt felkérték, hogy tekintse tárgytalanoknak a nagykövet kezdeményezéseit, s néhány hónappal később haza is rendelték Konstantinápolyból Csarikovot.⁵⁴ Szazonov azt állította, hogy megbünteti a nagykövetet, amiért figyelmen kívül hagyta a kapott utasításokat, áthágta „a Szentpétervár által állított korlátokat”, s ezzel „óriási felfordulást okozott”.⁵⁵ Ez azonban csak porhintés volt; Csarikov megszerezte magának Nyeratov miniszterhelyettes támogatását, ráadásul korántsem ő volt az egyetlen orosz követ, aki saját politikát próbált űzni – e tekintetben Hartwig sokkal rútabbul áthágta a korlátokat. Szazonov valójában azért hívta vissza a konstantinápolyi nagykövetet, mert úgy ítélte meg, hogy a pillanat még nem alkalmas a tengerszorosokkal kapcsolatos orosz kezdeményezés megújítására.⁵⁶ 1911 decemberében, svájci gyógykezelése után hazafelé tartva Izvolszkijtól és a londoni orosz nagykövettől, Benckendorff gróftól tudta meg, hogy a szorosok kérdésének erőltetése megterhelné Oroszország kapcsolatait Franciaországgal és Nagy-Britanniával. A britek jó hangulata különösen fontos volt, hiszen az 1911–12-es télen ismét nőtt a feszültség a Perzsiáról kötött brit–orosz megállapodás körül, és nyilvánvaló volt, hogy minél inkább neheztelnek Perzsia miatt, annál kevésbé várható, hogy az oroszokra nézve kedvező álláspontra helyezkednek majd a török tengerszorosok kérdésében. Mindeközben 1911 nyarán az oroszok csak igen lagymatagon támogatták Franciaország marokkói kalandját, s ez rosszat tett Párizs és Szentpétervár kapcsolatának. A franciák egyébként sem látták szívesen, hogy az oroszok szabadabb hozzáférést nyernek a francia érdekszférának tekintett török tengerszorosokhoz; ám ennél is fontosabb, hogy hatalmas befektetések voltak az Oszmán Birodalomban, s ezért mélységes gyanakvással szemléltek minden orosz kezdeményezést, amely esetleg fenyegette volna gazdasági biztonságukat. Abban az időben, amikor az antantot egybefogó kötelékek amúgy is lazulni látszottak, semmiképpen sem volt kíváncsú bármilyen, a megosztás veszélyét rejtő javaslat egy olyan, stratégiaileg érzékeny területen, mint a török szorosok. Másként fogalmazva: az adott pillanatban Szazonov kénytelen volt fontosabbnak tekinteni az antant egyben tartását, mint azt, hogy az orosz flotta használhassa a szorosokat.

Szergej Szazonov

Miközben elhatárolódott Csarikov elgondolásaitól, támogatta Hartwig szerbbarát és ligapárti Balkán-politikáját, így szembeállt az osztrákok elképzeléseivel, s közvetve nyomást gyakorolt a törökökre. Jól vigyázott azonban, nehogy úgy haragítsa magára Konstantinápolyt, hogy azzal elidegenítse az antanthatalmakat is. A Boszporusznál feltáruuló alkalom kihasználására irányuló törekvést a magányos cselekvés kockázatával kellett kiegyensúlyoznia. Bátorította az olaszok Dardanellák elleni akcióit, noha jó esély volt arra, hogy válaszul a törökök lezárják a szorosokat, meghiúsítva az orosz kereskedelmi hajóforgalmat is. Szazonov a briteknek és a franciáknak azt mondta, be akarja vonni Rómát egy balkáni érdektársulásba; mint a szentpétervári brit nagykövettel, Sir George Buchanannel folytatott beszélgetése során megjegyezte, megítélése szerint Olaszország „értékes ellensúlya Ausztriának”. Ám voltaképpen azt remélte, hogy az olaszok támadásai egyszer remek érvként szolgálnak majd, amikor az oroszok követelnek szabad áthaladást hadihajóiknak.⁵⁷ Fontos – mondta Szazonov 1912. október elején Izvolszkijnek –, hogy Oroszország „ne kínálkozzon a Törökország elleni erők gyűjtő-egységesítő pólusaként”.⁵⁸

Szazonov a Balkán Liga létrejöttét is támogatta; képviselte annak célkitűzéseit attól a perctől kezdve, hogy hivatalba lépett, és kijelentette, hogy lelkesíti a látomás, amelyben félmillió szurony képez védősáncot a központi hatalmak és a balkáni államok között.⁵⁹ A szerb–bolgár szövetség 1912 márciusában történt megkötését nemcsak török-, de osztrákellenes

megfontolásból is támogatta. A szerződésben megfogalmazást nyert, hogy az aláíró felek „teljes erejükkel sietnek egymás segítségére” abban az esetben, ha „bármelyik nagyhatalom kísérletet tesz arra, hogy magához csatoljon, megszálljon vagy időszakosan birtokoljon” bármely, korábban az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt álló balkáni területet – ez pedig kimondatlan, de egyértelmű utalás volt Ausztria feltételezett szándékára, hogy megszállja a Novi Pazar-i Szandzsákot.⁶⁰

Szazonov tisztában volt azzal, hogy a Balkán-félsziget a líbiai háború nyomán politikailag rendkívül instabil terület lesz, fontosnak tartotta tehát, hogy Oroszország minden lehetséges jövőbeni konfliktust ellenőrzése alatt tartson. A szerb–bolgár szövetség ennek megfelelően irányító és ellenőrző szerepet szánt Szentpétervárnak a háború utáni megállapodásokban. Egy titkos jegyzőkönyv rögzítette, hogy az aláíró felek előre értesítik Oroszországot háborús szándékaikról, s ha a két ország eltérő véleményen van arról, hogy indítsanak-e, és mikor indítsanak háborút (Törökország ellen), az oroszok szavát fogják döntőnek tekinteni. A meghódított területek felosztásáról kötött megállapodás bizonytalansága esetén ugyancsak Oroszországhoz fordulnak döntésért, s mindkét fél tartozik elfogadni az oroszok határozatát.⁶¹

A szövetség tehát a jelek szerint az orosz érdekek megvalósításának értékes eszköze volt.⁶² Némi kétség azért maradt továbbra is. A korábbi tapasztalatok azt mutatták, hogy az Oroszország hathatós támogatásával létrejött Balkán Liga nem feltétlenül veszi figyelembe Szentpétervár ajánlásait. A nézetkülönbségek 1911 október–novemberében elkeseredett küzdelemhez vezettek az agresszív Balkán-politika mellett kardoskodó Hartwig és a szófia orosz követ, A. V. Nyekljudov között, aki amiatt nyugtalankodott, hogy a létrejövő szövetség ledobja magáról az orosz gyepelt. Nyekljudov felvetette: mi történik, ha a két aláíró fél egyetért a támadás megvalósíthatósága és időzítése kérdésében? Ez esetben az orosz vélemény felesleges. (Így is történt.) És mi lesz, ha utólag bevonnak a szövetségbe más szomszédos országokat – például Görögországot vagy Montenegrót – anélkül, hogy erről kikérnék Szentpétervár véleményét? Ez is bekövetkezett; Oroszország egyetértését nem kérték, csupán tájékoztatták a megállapodás titkos katonai kiegészítéseiről, és figyelmen kívül hagyták a Montenegró és Görögország bevonása ellen felhozott orosz érveket. A liga tehát már létrejöttékor kisiklott az oroszok irányítása alól.⁶³

Amikor a balkáni tigris 1912 októberében kiugrott a ketrecéből, Szazonov látványos, de inkább csak gesztusértékű kísérletet tett a befogására.

A londoni orosz nagykövetet utasították, hogy ne támogasson semmilyen, Oroszország és Ausztria együttműködésére vonatkozó javaslatot;⁶⁴ a liga országait pedig ezzel egy időben arra figyelmeztették, hogy nem számíthatnak az oroszok segítségére.⁶⁵ A hír meglephette a szerbeket és a bolgárokat, hiszen korábban mindkét ország csakis bátorítást kapott Szentpétervártól a törökök elleni összefogásra. Szerbia franciaországi követe, Milenko Vesnić felidézte találkozását Szazonovval Párizsban 1912 októberében, éppen a háború kezdetekor. A Quai d'Orsay-n francia tisztségviselők egy csoportja előtt a külügyminiszter közölte Vesnićcel, hogy megítélése szerint a szerb mozgósítás „átgondolatlan lépés” volt, s rendkívül fontos, hogy a háború ne terjedjen ki, és minél hamarabb véget érjen. Vesnić ingerülten és eltökélten emlékeztette Szazonovot arra, hogy az orosz külügyminisztériumnak „mindenre kiterjedő tudomása volt a Szerbia és Bulgária között létrejött egyezményről”. Szazonov zavarba jött, hiszen a franciák is hallották az elhangzottakat, és azt válaszolta, hogy ez igaz, ámde csupán az első, „kizárólag védelmi jellegű” megállapodás tekintetében – ami a legenyhébben szólva is félreérthető kijelentés.⁶⁶ Az orosz diplomácia kettős játékot űzött: a felbújtóét és a békéltetőét. Szazonov Szófiának azt üzenté, nincs elvi kifogása a balkáni háború ellen, csak az időzítés felől vannak kétségei; egy balkáni háborúnak távlatos következményei is lehetnek, és Oroszország katonailag nincs még felkészülve egy kiterjedt összecsapásra.⁶⁷ A Szazonov ellentmondó üzenetei kiváltotta zavarodottságot csak fokozta Hartwig és a szófia orosz katonai attasé lelkes háborús propagandája; tárgyalópartnereiket mindketten arról biztosították, hogy ha a dolgok rosszra fordulnának, Oroszország nem hagyná cserben balkáni testvéreit. Beszélték, hogy a szófia orosz követ örömkönnyekeket ejtett, amikor hírért vette a szerb–bolgár hadsereg mozgósításának.⁶⁸

Ámde mi lesz, ha az oroszok Balkán-politikája ahelyett, hogy elősegítené a szorosok használatára irányuló terveik sikerét, veszélybe sodorja őket magukat is? A szentpétervári politikai vezetők meg tudtak barátkozni azzal a kilátással, hogy a szorosok egyelőre megmaradnak az oszmánok viszonylag gyenge védelme alatt, azt azonban elfogadhatatlannak ítélték, hogy bármely más hatalom megvesse lábát a Boszporusz partjain. 1912 októberében a bolgárok váratlanul gyors előretörése a kelet-trákiai Chataldja-vonalnál – az oszmán főváros előtti utolsó védőgyűrűnél – megrémítette Szazonovot és köreit. Mit tegyen Oroszország, ha a bolgárok (akiknek nyakas királyáról nem volt titok, hogy vágyik az ősi bizánci koronára) elérik és beveszik Konsztantinápolyt? Nos – mondta Szazonov Buchanannek –, ebben az esetben

„Oroszország kötelességének érezné, hogy távozásra szólítsa fel őket, mert – tette hozzá galádul – maga nem kívánja ugyan elfoglalni Konstantinápolyt, de azt sem tűrheti, hogy más hatalom birtokba vegye”.⁶⁹ Nyekljudovnak írt, s a párizsi, londoni, belgrádi és konstantinápolyi követségeknél is elküldött levelében Szazonov azt a jól ismert érvet ismételte meg, hogy Konstantinápoly bolgár elfoglalása Szófia ellen fordítaná az orosz közvéleményt.⁷⁰ A szentpétervári bolgár követ baljós figyelmeztetést kapott: „Semmilyen körülmények között se vonuljanak be Konstantinápolyba, mert azzal súlyosan megnehezítenék a saját dolgukat.”⁷¹ Csak a bolgár előretörés véres összeomlása mentette meg Szazonovot attól, hogy az orosz közbelépéssel zavarba hozza és nyugtalanná tegye a szövetséges hatalmakat.

Mindezek a manőverek az orosz sajtó fokozódó izgatottságának légkörében mentek végbe. A lapszerkesztőket felvillanyozták a balkáni államok és a Boszporuszt birtokló ősellenség küzdelméről érkező hírek, amelyek minden másnál erősebb érdeklődést, együttérzést, felháborodást és haragot váltottak ki az orosz közvéleményben. „Ha a szlávok és a görögök győzelmet aratnak – írta 1912. október végén a *Novoje Vremja* –, ugyan miféle vasmarok ragadhatnak el tőlük a diadal vérrel szerzett gyümölcseit?”⁷² Nehéz felbecsülni, milyen hatást tett mindez Szazonovra. A külügyminiszter elutasította a sajtó érdeklődését politikai elképzelésének részletei iránt, s általában nem sokra tartotta az újságírókat és véleményüket – ugyanakkor a jelek szerint nagyon is érzékeny volt a lapokban megjelenő bírálatokra. Egy alkalommal sajtótájékoztatót hívott össze csak azért, hogy siránkozzon egy kicsit az újságírók ellenségessége miatt. Egy október 31-i keltezésű, a nagyhatalmaknál szolgálatot teljesítő orosz nagyköveteknek szóló körlevélben kijelentette: nem áll szándékában engedni, hogy az orosz sajtóban hallható nacionalista hangok befolyásolják – ám a továbbiakban azt javasolta, hogy a követek fontolják meg a sajtó ingerültségéről szóló jelentések felhasználását arra, hogy „rábírják a [külföldi] kabineteket helyzetünk hallatlanul nehéz voltának figyelembevételére”.⁷³ Más szavakkal: miközben tagadta, hogy a sajtó jelentős tényező saját döntéseinek meghozatalában, úgy vélte, hogy külföldön ki lehet használni az ellenséges érzelmű sajtót a diplomáciai tárgyalások mozgásterének valamelyes bővítésére. Kevés dokumentum mutatja szemléletesebben a döntéshozó politikai kulcsfigurák és a sajtó kapcsolatának bonyolultságát.

A rögtönzés és a kétségbeesett habozás az első balkáni háború során mindvégig jellemezte Szazonov politikáját. Október végén ünnepélyesen bejelentette: egyetért azzal, hogy Ausztria fenn kívánja tartani a területi

status quo-t a Balkán-félszigeten. November 8-án azonban arról tájékoztatta az olasz kormányt, hogy Szerbia számára elengedhetetlenül szükséges egy adriai kijárat, és rosszat sejtetően megjegyezte: „Veszedelemes dolog figyelmen kívül hagyni a tényeket.” Három nappal később Hartwignak azt mondta, hogy „elkerülhetetlen szükségszerűség” egy független albán állam létrejötte az Adriai-tenger partvidékén, s ezúttal is hozzátette: „Veszedelemes dolog figyelmen kívül hagyni a tényeket.”⁷⁴ Hartwigot utasította, hogy figyelmeztesse Pašićot: ha a szerbek túl erőszakosan lépnek fel, az oroszok kénytelenek lesznek félreállni és magukra hagyni őket – az orosz nagykövet tiltakozott, és csak kendőzetlen viszolygással teljesítette a feladatot. Szazonov Londonba és Párizsba is eljuttatta az üzenet másolatait.⁷⁵ Aztán november 17-én megint a tengerpartig nyúló szerb korridorról beszélt.⁷⁶ Egy Londonba és Párizsba is elküldött jegyzékben tudatta, hogy Oroszországnak kötelessége lenne katonai erővel fellépni Ausztria–Magyarországgal szemben, ha az megtámadná Szerbiát – és érdeklődött a két szövetséges kormány véleménye felől.⁷⁷ „Szazonov folyamatosan változtatja az álláspontját – írta a brit nagykövet, George Buchanan Szentpétervárról 1912 novemberében –, annyira, hogy igen nehéz követni optimizmusának és pesszimizmusának egymást követő hullámait.”⁷⁸ „Nemegyszer vetettem a szemére következetlenségét és nézeteinek gyakori változását – jelentette két hónappal később Buchanan –, de mentségére kell felhoznom, hogy ő maga sem cselekszik szabadon. Kénytelen elsősorban a cári véleményét figyelembe venni, ő pedig a közelmúltban a szentpétervári katonai körök befolyása alá került.”⁷⁹ Robert Vansittart, korábban párizsi és teheráni harmadtitkár, aki ebben az időben a londoni külügyminisztériumban tevékenykedett, tömören foglalta össze a helyzetet: „Szazonov egy bánatos habozó.”⁸⁰

A BALKÁNI TÉLI VÁLSÁG, 1912–1913

Míg Szazonov csak habozott, egyre-másra mutatkoztak annak jelei, hogy az orosz vezetésben megkeményednek a Balkánnal kapcsolatos álláspontok. 1912. szeptember 30-án (vagyis ugyanakkor, amikor a balkáni államok megkezdték a mozgósítást) döntés született egy mozgósítási gyakorlat bejelentéséről, ami arra utalt, hogy Szentpétervár – Bécsset megfélemlítendő – készen áll Balkán-politikáját katonai lépésekkel is alátámasztani. Az osztrák vezérkar jelentése szerint az osztrák Galíciával szomszédos lengyel terület varsói körzetében 50-60 ezer orosz tartalékost hívtak be, és további

170 ezer behívó kiküldése volt várható, ami komoly orosz csapatösszevonást jelentett az Osztrák–Magyar Monarchia határa mentén. Amikor az intézkedések felől kérdezték, Szazonov kijelentette, hogy nincs róluk tudomása, Szuhomlinov azonban azt állította, hogy a külügyminisztert mindenről tájékoztatták.⁸¹ Akár részt vett Szazonov a mozgósításról szóló döntés meghozatalában és annak elhatározásában, hogy a balkáni háború kitörése után is folytatják a megkezdett taktikát, akár nem (mindkét lehetőség egyformán hihető), a lépés azt jelentette, hogy elvetették az Oroszország korábbi magatartását jellemző óvatos mérsékletet. Az oroszok egyre inkább a „tényleges erő” stratégiájában kezdtek gondolkodni, s a katonai fenyegetés érveivel kívánták alátámasztani a diplomáciai erőfeszítéseket. „Feltehetően annyiban számíthatunk Franciaország és Nagy-Britannia kézzelfogható támogatására – jegyezte meg Szazonov 1912. október 10-én Kokovcovnak írt levelében –, amennyire ez a két ország méltányolja, hogy vállaljuk a lehetséges kockázatokat.”⁸² Csakis a teljes katonai készenlét – mondta Izvolszkijnek a politikájára a háború kitörése előtti években oly jellemző paradox okoskodással – teszi lehetővé Oroszországnak, hogy „békés nyomásgyakorlással” törekedhessen céljai elérésére.⁸³

Egy határozottabb orosz Balkán-politika felé való elmozdulás egyben a Kokovcov és Szuhomlinov közötti erőegyensúly megváltozását is jelezte. Az 1913-as katonai költségvetésről 1912 október–novemberében folytatott vita során világossá vált, hogy a cár immár nem kívánja támogatni a katonai kiadások korlátozása mellett érvelő Kokovcovot. A minisztertanács több, október 31. és november 2. között tartott ülés után végül 66,8 millió rubeles katonai pótköltségvetést állapított meg. A kezdeményező nem Szuhomlinov volt, hanem Szazonov, aki október 23-án azt írta Kokovcovnak, hogy fokozni kívánja a hadsereg készenlétét egy Ausztria–Magyarországgal vagy Törökországgal való konfliktus esetére. Kokovcov nem tehetett mást, mint hogy továbbítsa a levelet Szuhomlinovnak, aki ezután formálisan is megfogalmazta az igényt. Ez a mozzanat igen fontos volt Kokovcov pozíciójának aláaknázásában; a miniszterelnök nem szegülhetett szembe az indítvánnyal, amelyet a külügyminiszter és a hadügyminiszter, a színpalak mögül pedig maga a cár is támogatott.⁸⁴ November 5-e után, amikor a cár elfogadta az elsőként behívottak hazabocsátásának elhalasztására vonatkozó javaslatot, a meghosszabbított szolgálatban lévő tartalékosok létszáma elérte a négyszázezret.⁸⁵ A határ menti csapatok a franciáknak átadott információ szerint kis híján elérték a hadilétszámot, s mindehhez további intézkedések is párosultak: néhány orosz egységet előretolt állásokba helyeztek Galíciában,

az osztrák határ közelében, illetve lefoglalták a fegyvereket és a vasúti szállítóeszközöket. A cél az – mondta Zsilinszkij vezérkari főnök a francia katonai attasénak –, „hogy minden eshetőségre felkészüljünk”.⁸⁶

A háborús készültség további kiterjesztésében meghatározó lépés történt 1912 novemberének negyedik hetében, amikor Szuhomlinov hadügyminiszternek és a katonai parancsnokság néhány tagjának kis híján sikerült rávennie a cárt az Ausztria–Magyarország elleni részleges mozgósítás elrendelésére. Kokovcov visszaemlékezése szerint november 22-én közölték vele, hogy a cár másnap reggel látni kívánja őt és Szazonovot. Amikor megérkeztek, rémült elképedéssel vették tudomásul, hogy egy korábbi katonai értekezleten máris kiadták a mozgósítási parancsot az Ausztria–Magyarországgal határos kijevi és a varsói katonai körzetekben. Szuhomlinov a jelek szerint már az előző napon el akarta rendelni a mozgósítást, de a cár elhalasztotta a parancs kiadását, mert előbb meg kívánta tanácskozni a lépést az érintett miniszterekkel. A katonák önkényes ügyeskedésén felháborodott Kokovcov rámutatott a javaslat tökéletes ostobaságára; mindenekelőtt arra, hogy semmi értelme sincs a részleges mozgósításnak, hiszen egy katonai támadás esetén Németországnak kötelessége Ausztria–Magyarország segítségére sietnie. És Franciaország? Minthogy Párizssal nem történt semmiféle egyeztetés, egy hirtelen mozgósítás nyomán Oroszországnak egyedül kellene szembenéznie hebehurgyaságának következményeivel. Aztán ott volt egy alkotmányos ellenvetés is: Szuhomlinovnak – érvelt Kokovcov – még felvetni sincs joga a cár előtt ilyesfajta gondolatokat anélkül, hogy előbb konzultált volna a külügyminiszterrel. II. Miklós engedett, és beleegyezett, hogy visszavonja a hadügyminiszter utasításait.⁸⁷ Ezúttal Szazonov Kokovcovval karöltve ítélte el a politikailag érzéketlen, stratégiailag kivitelezhetetlen és rendkívül veszedelmes javaslatot. Ez volt a cári Oroszországban az „egységes kormányzás” egyik utolsó lehelete.

Tény marad azonban, hogy az 1912–13-as téli válság során Szuhomlinov támogatta az Ausztriával való szembenállás politikáját, amelynek következtében az orosz–osztrák határ „diplomáciai viharzója” maradt.⁸⁸ A november 23-i visszalépés után átmenetileg enyhült a feszültség a civilek és a katonák között a mozgósítás kérdésében, de Szentpéterváron azért nem hagyott alább a harcias hangulat. December közepén Szuhomlinov hadügyminiszter számos intézkedés foganatosítását javasolta a minisztertanácsnak: a kijevi és a varsói katonai körzetek lovas határvédő alakulatainak megerősítését; tartalékosok behívását kiképzésre abból a célból, hogy háborús kiképzettségi szintre hozzák fel a határvédő egységeket; lovak szállítását

a határzónákba; a katonai rendészet megerősítését és a lovak kivitelének betiltását. Ha mindezekre csakugyan sor kerül, a helyzetből talán még háború is kerekedhetett volna, az azonban bizonyos, hogy egész Európára kiterjedt volna a válság, hiszen a franciák ebben az időben éppen arra próbálták rávenni az oroszokat, hogy tegyenek lépéseket Ausztria–Magyarországgal szemben, és támogatást ígértek arra az esetre, ha Németország részvételével katonai konfliktusra kerül sor. Ez azonban már sok volt Szazonovnak, és megint csatlakozott Kokovcovhoz, hogy együtt hiúsítsák meg Szuhomlinov elképzeléseit. A béke szószólói ezúttal csak részleges győzelmet arattak: a gyalogos tartalékosok behívását és a lovak exportjának tilalmát sikerült megvívótniuk, a többi javaslat azonban elfogadást nyert, s ez Bécsben – amint előre látni lehetett – komoly nyugtalanságot okozott.⁸⁹

Szazonov 1912 decemberének utolsó hetében tett ajánlata, hogy a galíciai határon részben visszavonják az orosz csapaterősítéseket, azzal a feltétellel, hogy előbb Bécs tesz hasonló intézkedéseket, a történetek fényében sokkal inkább tűnt további megfélemlítésnek, mintsem őszinte próbálkozásnak az eszkaláció megakadályozására és a feszültség csökkentésére.⁹⁰ Amikor az osztrákok nem fogadták el a javaslatot, Szentpétervár újabb lépéssel fokozta a fenyegetést arra célozva, hogy tovább emelheti a behívások korhatárát olyan bejelentésekkel, amelyek általános háborús pánikot fognak kiváltani. Szazonov 1913. január elején még azt is megemlítette a brit nagykövetnek, George Buchanannek, hogy tervezi a „mozgósítást az osztrák határ mentén”, és újabb tartalékos csapatok felvonulására is készül. Ismét beszélni kezdtek (s ezúttal nemcsak Szuhomlinov, de Szazonov is) a kijevi katonai körzet harckészültségbe helyezéséről és arról, hogy ultimátumot küldenek az osztrákoknak.⁹¹

A kialakult fegyveres patthelyzet mindkét fél számára fájdalmas volt politikai és pénzügyi tekintetben is: a gyengélkedő osztrák gazdaságot katasztrofálisan megterhelték a megemelkedett katonai kiadások. Felmerült a cseh, délszláv és más nemzeti kisebbségekhez tartozó tartalékosok lojalitásának kérdése is, hiszen közülük igen sokan tarthattak attól, hogy a harci készenléti állapot elhúzódása esetén elveszítik polgári állásukat. Az orosz oldalon is kétséges volt a határvédő egységek politikai megbízhatósága. Félő volt, hogy a behívott tartalékosok körében mind gyakrabban előforduló engedetlenség átkerjed a békeállományra is. A galíciai frontvonalon a tisztek azt követelték, hogy vagy induljon meg végre a tényleges háború, vagy szereljék le a tartalékosokat. A pénzügyminisztérium és az élén álló Vlagyimir Kokovcov ugyancsak kifogásolta a tartalékosok szolgálatban tartása által

szükségessé tett kiadásokat, noha a helyzet nem jelentett akkora megterhelést a pénzben szinte lubickoló orosz hadseregnek, mint az osztrákoknak – a bécsi miniszterek már a teljes gazdasági összeomlástól kezdtek tartani.⁹² Kokovcovnak végül sikerült a békés oldal felé billentenie az egyensúlyt, és meggyőznie a cárt, hogy ne tegyen további provokatív lépéseket.

Végül az osztrákok léptek elsőként hátra; január végétől fokozatosan csökkentették a határvonalon állomásozó erőiket. Berchtold februárban és márciusban engedményeket tett Belgrádnak is. Február 21-én Ferenc József császár a galíciai csapatok létszámának lényeges csökkentését javasolta, viszonzásul II. Miklós cár hozzájárult az idősebb korú besorozottak hazabocsátásához. Az intézkedések március második hetében léptek hatályba nagyarányú és nyilvánosan bejelentett csapatcsökkentésekkel mindkét oldalon.⁹³

Az 1912–13-as téli balkáni válság Európa általános megkönnyebbülésére megoldódott, de tartósan megváltoztatta Bécs és Szentpétervár külpolitikájának kontúrjait. Az osztrák politikacsinálók hozzászórtak a korábbinál jóval keményebb, katonásabb diplomáciai stílushoz.⁹⁴ Szentpéterváron létrejött egy háborús párt, amelynek legádázabb tagjai között ott volt Nyikolaj Nyikolajevics és Pjotr Nyikolajevics nagyherceg; mindketten magas rangú katonatisztek, s mindketten montenegrói hercegnőt vettek feleségül. „Bármily békebarát is a cár – írta a szentpétervári belga követ 1913 elején –, nem képes elhallgattatni [az udvarnál] azokat, akik azt hangoztatják, hogy soha többé nem lehetséges meghátrálni Ausztria előtt.”⁹⁵ Teret nyertek a harcias nézetek, s nemcsak azért, mert a katonai és haditengerészeti parancsnokok következetesen támogatták ezeket, s olykor a cár is melléjük állt, hanem mert befolyásos polgári miniszterek egy csoportja, élükön Alekszander Krivosejn mezőgazdasági miniszterrel, szintén egyetértett velük.

Krivosejn az orosz politikai színpad egyik legérdekesebb és legenergikusabb figurája volt; igazi kapcsolatteremtő, értelmes, kifinomult, ravasz, és volt egy igen kényelmetlen adottsága: rendkívül könnyen szerzett hasznos barátokat.⁹⁶ Fiatalkorában arról volt híres, hogy befolyásos miniszterek fiaival cimborál, akik utóbb kíváncsi posztokra segítettek. 1905-ben sikerült besünderögnie a cár magántitkára, D. Trepov körébe (a cár csak ez év őszén vette igénybe egy magántitkár szolgálatait). 1906-ban még nem volt állandó, hivatali állása, de az uralkodótól már személyes meghallgatásban részesült.⁹⁷ Ráadásul hihetetlenül gazdag volt; a hatalmas textilipari birodalmat uraló Morozov családba nősült, s így szoros kapcsolatba került a moszkvai iparmágnás elittel is.

Alekszander V. Krivosejn

Krivosejn Varsóban született és nevelkedett, így az orosz uralom alatt álló Lengyelországban szerzett tapasztalatai alakították politikai nézeteit. A régió a nacionalista orosz tisztviselői kar valóságos tenyésztőhelye volt. A lengyel guberniumok orosz hivatalnokai úgy érezték magukat, mintha – egy magas rangú tisztviselő szavaival élve – „ostromlott táborban élnének, s gondolataik szüntelenül a nemzeti felsőbbség körül döngicséltek”.⁹⁸ 1905 után az Orosz Birodalom nyugati nyúlványa volt a Duma nacionalistáinak egyik utolsó erőssége. A külpolitika eleinte nem tartozott Krivosejn szakterületei közé, ő inkább afféle Sztolipin-típusú mezőgazdasági és közigazgatási modernizátor volt. Nehézségei voltak a külföldiekkel való eszmecserében, mert a társadalmi osztályába tartozók túlnyomó többségétől eltérően nem beszélt jól sem franciául, sem németül, ám ahogy politikai karrierjének csillaga emelkedett, kedve kerekedett arra, hogy a kormányzati munka e legtöbbre becsült területén is befolyást szerezzen. Mezőgazdasági miniszterré való kinevezése sokkal fontosabb geopolitikai lehetőségeket tárt fel, mint gondolnánk. Krivosejn minisztériumának feladatai közé tartozott a távolkeleti területek betelepítése, s ekképpen az orosz Távol-Kelet és a kínai Belső-Mandzsúria határvidékének biztonsági felügyelete is.⁹⁹ Mint sok más,

kelet felé tájékozódó politikus, ő is törekedett a Németországgal való jó viszony megőrzésére. Nem osztotta Izvolszkij Bosznia-Hercegovina osztrák annexiója nyomán felvázolt világvége-vízióját, és ellenállt a külügyminiszter felszólításának, hogy „álljanak bosszút” a hármasszövetség országain.¹⁰⁰

Az 1914 előtti években azonban Krivosejn erősen megváltozott. Sztolipin, a befolyásos mester és pártfogó meghalt. Az egységes kormányzás összeomlott. Krivosejn egyre gyakrabban látogatta a Dumán belüli és kívüli nacionalista köröket. Az 1912–13-as balkáni téli válság idején abból a megfontolásból támogatta Szuhomlinov keményvonalas politikáját, hogy „legfőbb ideje véget vetni a németek előtti hajbókolásnak”, s helyette megbízni inkább az orosz népben és a haza iránti ősi szeretetében.¹⁰¹ 1913 tavaszán hevült kampány élén követelte az érvényben lévő orosz–német vámegegyezmény felülvizsgálatát. Az egyezményt 1904-ben Szergej Vitte és Kokovcov kötötte meg a németekkel, s 1913-ra már szélteben elterjedt a vélekedés, hogy ez teszi lehetővé „a dörzsölt és számító német indusztrialistáknak [...] az egyszerű orosz parasztok megsarcolását”.¹⁰² A kampány – Kokovcov agrárpolitikájának nyílt elutasítása – heves vitát váltott ki az orosz, illetve a német sajtóban. Krivosejn fia később elbeszélte: ahogy a vita mind hevesebb lett, és egyre fagyosabbá vált az orosz–német viszony, úgy lett apja egyre szívesebben látott vendég a francia nagykövetségen, ahol újdonsült francia barátai társaságában igen gyakran mutatkozott.¹⁰³

Krivosejnnak egy határozott külpolitika iránti, egyre növekvő elkötelezettsége arra az (Izvolszkijjal és Szazonovval közös) törekvésre mutat, hogy megtalálja a társadalmat és a kormányzatot összefűző kötelekeket. Minisztériuma élén kiállt amellett, hogy a kormány és a hivatalos körök szorosan működjenek együtt a *zemsztvókkal* (a helyi kormányzatok választott szervezeteivel) és egy sor polgári civil szervezettel. 1913 júliusában Kijevben megnyitott egy mezőgazdasági kiállítást, s rövid köszöntője „mi és ők”-beszéd címmel hamar híressé vált. Arról beszélt, hogy Oroszországban csak akkor lesz jólét, ha végleg megszűnik a vést hozó szakadék a *mi* – a kormány és az *ők* – a társadalom között. Röviden: Krivosejn a technokrata modernizmus, a popularizmus, az agrárszektoralizmus, a parlamenti hatalom és a külügyekben érvényesülő *héjasz* szemlélet káprázatos elegyét képviselte. 1913-ra kétségkívül ő lett a legjobb kapcsolatokkal rendelkező és legbefolyásosabb polgári miniszter. Nem csoda, hogy Kokovcov elkeseredetten beszélt a maga elszigetelődéséről és „teljes tehetetlenségéről” a miniszteri csoportosulással szemben, amely nyilvánvalóan el akarta mozdítani a hivatalából.¹⁰⁴

BULGÁRIA VAGY SZERBIA?

Szazonovnak és kollégáinak végül is stratégiai választással kellett szembenézniük: Szerbiát támogassa-e Szentpétervár vagy Bulgáriát? A kettő közül stratégiailag nyilvánvalóan Bulgária volt fontosabb; a Fekete-tengerhez és a Boszporuszhoz való közelsége kincset érő szövetségessé tette. Az oszmánoknak az 1877–78-as orosz–török háborúban elszenvedett veresége teremtette meg a lehetőséget, hogy orosz segítséggel az Oszmán Porta névleges fennhatósága alatt létrejöjjön egy autonóm bolgár állam. Bulgária tehát történelmileg Szentpétervár kliensállama volt, de soha nem lett az az engedelmes csatlós, amelyet az oroszok szerettek volna. Oroszbarát és „nyugati” politikai érdekcsoportok küzdöttek a külpolitika irányításáért (ahogy ma is), s a vezetés az ország stratégiailag érzékeny földrajzi helyzetét kihasználva kötött szövetségeket hol az egyik, hol a másik nagyhatalommal.

Miután trónra lépett Ferdinánd Szász-Coburg-Gothai-Koháry herceg, aki 1885-től fejedelemeként (*knyaz*), majd 1908-tól 1918-ig cárként uralkodott, még gyakoribbak lettek ezek a pálfordulások; Ferdinánd így egyensúlyozott a miniszterek orosz-, illetve németbarát csoportjai között.¹⁰⁵ A bolgár király „főszabállyá tette, hogy soha ne kötelezze el magát egyik cselekvési irányvonal mellett sem – idézte fel később Sir George Buchanan. – Igazi haszonelvű volt, akit kizárólag saját személyes érdekei vezérelnek: készséggel kacérkodott hol az egyik, hol a másik nagyhatalommal.”¹⁰⁶ A Bosznia és Hercegovina osztrák annexiója miatt kitört 1908–1909-es válság nyomán Szófia és Szentpétervár viszonya fagyossá vált, mert Ferdinánd átmenetileg Bécs mellé állt, kihasználva az alkalmat arra, hogy átlépve a berlini egyezményen (amely az Oszmán Birodalom autonóm fejedelemségeként határozta meg Bulgáriát), kinyilvánítsa az ország egységét és függetlenségét, magát pedig Tirnovóban, az ősi fővárosban tartott káprázatos ünnepségen a bolgárok cárijának kiáltta ki. Izvolszkijt elképesztette ez a háládatlanság, és megjósolta, hogy a bolgárok hamarosan drágán fognak megfizetni, amiért elárulták barátaikat. Haragja azonban nem tartott sokáig: amikor Szófia és Konstantinápoly között a bolgár függetlenségről folyó tárgyalások megszakadtak, és a törökök csapatokat vontak össze a közös határon, Bulgária az oroszokhoz fordult segítségért, ők pedig mindent rögtön megbocsátottak; nyélbe ütöttek a bolgárok számára egy függetlenségi megállapodást Konstantinápolyval, s a bolgárok egy időre megint az antant hűséges szövetségesei lettek.¹⁰⁷

Ám még a legeltökéltebben bolgárbarát szentpétervári politikusok is felismerték, hogy a Szófiával fenntartott kapcsolatban számításba kell

venni a szerbek érdekeit, különösen azután, hogy Bosznia-Hercegovina annexiója felkorbácsolta az orosz közvélemény szerbbarát érzelmeit. 1909 decemberében a balkáni pozíciók újbóli megerősítésén fáradozó orosz hadügyminisztérium titkos megállapodástervezetet készített, amelyben közös orosz–bolgár műveleteket vázolt fel a Habsburg Birodalom, Románia vagy Törökország ellen, és a bolgároknak ígérte Macedónia, valamint Dobrudzsa (az ország Romániával közös határán fekvő, vitatott hovatarozású vidék) teljes területét – ám a megállapodás Izvolszkij közbelépése következtében nem jött létre, mert úgy találták, hogy túlságosan is sértené a szerb érdekeket. Hartwig Belgrádban Ausztria–Magyarország ellen tüzelte a szerbeket, Szentpétervárott pedig az ő érdekükben vetette be kapcsolatait, így egyre nyilvánvalóbb volt, hogy a szerb és a bolgár cselekvési vonalak összeegyeztethetetlenek.

1910 márciusában két héten belül egy szófiai és egy belgrádi küldöttség is magas szintű tárgyalásokat folytatott Szentpéterváron. A bolgárok arra próbálták rávenni az oroszokat, hogy fordítsanak hátat Szerbiának, és kötelezzék el magukat Bulgária mellett; csakis így jöhet létre tartós szövetség a balkáni államok között. Elképzelhetetlen – mondta Malinov, a bolgár miniszterelnök Izvolszkijnek –, hogy az oroszok egyszerre teremtsék meg Nagy-Bulgáriát és Nagy-Szerbiát:

Ha Önök elhatározzák, hogy saját érdekeiket szem előtt tartva mellénk állnak, mi már könnyen elrendezzük a szerbekkel a macedón kérdést. Mihelyt Belgrádban felismerik a helyzetet – és az Önök dolga, hogy világossá tegyék számukra –, a szerbek mindjárt sokkal engedékenyebbek lesznek.¹⁰⁸

Alig távoztak a bolgárok, megérkezett Péter király (akit a cári udvarban sokkal jobban kedveltek a körmönfont és megbízhatatlan Ferdinándnál), hogy a szerbek ügyét próbálja előmozdítani. Fontos ígérek hangzottak el: Oroszország többé nem kívánja kivételezett szövetséges státusban tartani Bulgáriát. Hivatalosan megmarad a régi orosz elkötelezettség, amelynek értelmében Szentpétervár támogatja a bolgárok igényét Macedónia területére, ám Izvolszkij titokban megígérte, hogy módot fog találni „Szerbia érdekeinek és jogainak érvényesítésére”. Mindenekelőtt – és ez a hír lázba hozta a belgrádi külügyminisztériumot – Oroszország tudomásul vette, hogy Macedónia egy részének Szerbiához kell tartoznia.¹⁰⁹

A Balkán Liga politikáját többek között éppen az ebbe vonzóvá az oroszok szemében, hogy – legalábbis átmenetileg – lehetővé tette a szerbek és

a bolgárok közötti kényszerű választás áthidalását. Mihelyt az 1912 márciusában megkötött szerb–bolgár szövetség megtalálja a kölcsönösen elfogadhatónak ítélt megoldást Macedónia problémájára, a liga akár a félszigeten érvényesíteni kívánt orosz politika hathatós eszköze is lehet. A vitatott zóna felőli döntés joga megerősítette Oroszország különleges szerepét a félszigeten azáltal, hogy létrehozott egy mechanizmust, amellyel a nagy szláv pártfogó mederben tarthatta és a neki megfelelő irányba terelhette a csatlósai közötti konfliktusokat.

A bolgár sereg váratlanul gyors előrenyomulása Konstantinápoly felé pánikot keltett Szentpétervárott. Szazonov felszólította Szófiát, hogy tanúsítson elegendő bölcsességet és megfontoltságot, s „álljon meg a megfelelő pillanatban”. A riadalmat fokozta az a bizarr gyanú is, hogy a franciák biztatják a bolgárokat az oszmán főváros elfoglalására.¹¹⁰ A kedélyek azonban a bolgár előrenyomulás összeomlása után hamar megnyugodtak, s a háború után Szentpétervár elsősorban arra törekedett, hogy az 1912 márciusában kötött egyezmény szellemében egyezséget hozzon létre a két győztes állam között. Szerbia azonban nem kívánta kiüríteni az elfoglalt területeket, Bulgária pedig nem volt hajlandó lemondani róluk. A közvetítés gyakorlatilag lehetetlen volt. A bolgárok kijelentették, hogy a két győztes között bármilyen megállapodás csakis az 1912 márciusában kötött egyezményen alapulhat, a szerb kormány azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy az események érvénytelenné és semmissé tették az egyezményt. A balkáni államok – ahogy II. Miklós cár fogalmazott – „illedelmes kamaszokból önfejű huligánokká cseperedtek”.¹¹¹

Szazonov eleinte Bulgária pártján állt, és (jó okkal) elítélte Szerbiát amiatt, hogy nem hajlandó kiüríteni a megszállt területeket, 1913 márciusára azonban megváltozott a véleménye, és Szófiát unszolta, hogy tegyen engedményeket. Amikor megtudta, hogy a bolgárok vissza akarják hívni belgrádi nagykövetüket, Andrej Tosevet, hatalmas haragra gerjedt, azzal vádolta őket, hogy Bécs utasítására cselekszenek, és kijelentette, hogy „az oroszok és az egész szlávság ellenében tanúsított arcátlanságukkal [...] a bolgárok a vesztükbe rohannak”.¹¹² A bolgárok lemondtak Tosev nagykövet visszahívásáról, és a vita elcsitult, de az oroszok hosszú időre eltávolodtak Szófiától. A változás hozzájárult ahhoz, hogy június 29-én a bolgárok kezdték meg a hadműveleteket; Szazonov ugyanis ismételten figyelmeztetett, hogy a következő háború kiobbantójának súlyos árat kell majd fizetnie. (Az oroszoknak persze ebben is benne volt a kezük, hiszen

Hartwig maga szólította fel Nikola Pašićot, hogy semmiképpen se kezdeményezzen, várja meg, amíg a bolgárok támadnak.)

Ugyanebben az időben megváltozott az oroszok Romániával szembeni álláspontja is. Az első balkáni háború alatt Szazonov közbenjárt Bukarestben azért, hogy a románok az alkalmat kihasználva ne támadják meg Bulgáriát; természetesen a régen vitatott hovatartozású határ menti területre, Dobrudzsára gondolt. 1913 kora nyarán azonban, amikor a Macedóniával kapcsolatos szerb–bolgár megállapodást felrúgták, már arról tájékoztatta Bukarestet, hogy Oroszország tétlen maradna, ha Románia támadást intézne egy esetleges szerb–bolgár háború kiobbantója ellen.¹¹³ Ez volt mindaddig a leghatározottabb lépés Bulgáriával szemben, és minden korábbinál egyértelműbbé tette az oroszok álláspontját.

Pénzügyi okok is vezették Szentpétervárt abban, hogy határozott szerb-barát álláspontra helyezkedjék. A második balkáni háború következtében a hadviselő országok – ahogy a Carnegie Alapítványnak a balkáni háborúk okait és lefolyását feltáró kutatási jelentése fogalmazott – „koldusbotra jutottak, és kölcsönökre kuncsorognak, hogy kifizethessék tartozásaikat, és újjáépíthessék katonai és termelőkapacitásukat”.¹¹⁴ Egyetlen ország sem volt olyan válságos helyzetben, mint Bulgária, amely a négy ellenféllel vívott háborúban súlyos anyagi és embervesztést szenvedett (a második háborúnak 93 ezer bolgár áldozata volt, vagyis több, mint a másik négy hadviselő félnek együttvéve).¹¹⁵ A bolgár koalíciós kormány 1913. július 13-án hivatalba lépett liberális miniszterelnöke, Vaszil Radoszlavov jelentős hiteleket kért. Először Béctől érkezett október végén egy szerény, harmincmillió frankos ajánlat; ez még az esedékes bolgár adósságok törlesztésére sem lett volna elég. Szófia ígéretet tett arra, hogy a Dardanellák örök időkre orosz érdekszféra lesz, de Szentpétervár így sem kívánt segíteni. Szazonov azon a nézeten volt, hogy minden pénzügyi segítséget meg kell tagadni Bulgáriától, amíg az Oroszországgal szemben ellenségesnek tekintett Radoszlavov-kormány hatalomban marad. Oroszország amúgy, ha akarta, sem lett volna képes a Szófia által igényelt összeg folyósítására. Fontos volt tehát nyomást gyakorolnia a még mindig komoly tőketartalékokkal rendelkező franciákra, hogy az oroszok álláspontját követve ők is tagadják meg a segítséget Szófiától.¹¹⁶

Nem volt szükség túl sok győzködésre. A franciák politikai meggondolások alapján már az osztrák–szerb „sertésháború” óta folyósítottak hiteleket Szerbiának. A nemzetközi pénzkölcsönzés a francia diplomácia régi és igen jól bevált eszköze volt. A szófiai francia követ, André de Panafieu jól meg-

ragadta a pénz és a külpolitika összefüggését, amikor 1914. január 20-án kelt jelentésében megjegyezte: amíg Szófia baráti viszonyt tart fenn Béccsel, mindig könnyű lesz okot találni Bulgária kölcsönkérelmeinek megtagadására.¹¹⁷ Ám Szazonov azt is világosan látta, hogy túlzásba vinni sem szabad a dolgot, mert visszaüthet. Az új orosz követet, Alekszander Szavinszkijt 1914 januárjában azzal a feladattal küldték Szófiába, hogy akadályozza meg Bulgária átsodródását a német és osztrák oldalra.¹¹⁸ A szófiai orosz ügyvivőtől figyelmeztetés érkezett: a kölcsön megtagadása azt eredményezné, hogy Bulgária a németektől felvett kölcsönből osztrák fegyvereket vásárolna magának.¹¹⁹ A Párizsban Izvolszkij által igen nyomatékosan felsorakoztatott érvek hatására a Quai d'Orsay februárban fontolóra vette, hogy kölcsönt nyújtson Bulgáriának, de igen kemény feltételeket szabott. Többek között kikötötte: a pénz csakis francia fegyverekre és hadianyagra fordítható.¹²⁰

Előre látható volt, hogy a németek sietnek Bulgária segítségére. Március közepén a berlini kormány hozzájárult a német bankok által támogatott kölcsön folyósításához. Ez nem azt jelentette, mintha a németek valamilye hosszú távú terveket dédelgettek volna Bulgáriának a hármasszövetségbe való beszipkázására; a nyár folyamán igen nagyvonalú feltételekkel hatalmas kölcsönt kínáltak Szerbiának is.¹²¹ Egyszerűen csak az történt, hogy míg a szerbeknek már biztos hitelpozícióik voltak, és nem kívántak elfogadni semmilyen olyan ajánlatot, amivel kétségeket támaszthattak volna az antant iránti elkötelezettségük felől, a bolgárok elkeserítő helyzetükben készen álltak bármire. Az orosz és a francia kormány, mielőtt tudomást szerzett a Berlin és Szófia között folyó tárgyalásokról, mindent elkövetett, hogy megakadályozza a kölcsönügyletet. Szavinszkij ihletett cikkeket írt a bulgáriai oroszbarát lapokba, és fáradhatatlanul unszolta Szazonovot, hogy fokozza a Szófiára nehezedő nyomást.¹²² Ekkor, az utolsó pillanatban feltűnt a színen egy francia bank, a latin-amerikai és keleti kölcsönügyletekre szakosodott Périer & Cie, és ötszázmillió frankos kölcsönt ajánlott fel ötszázalékos kamatra. Az ajánlat (amely szinte biztosan az oroszok, vagyis Izvolszkij közbenjárásának volt köszönhető) kikötötte, hogy a kölcsönre Szentpétervár vállal kezességet; a bolgárok fizetéseképtelensége esetén Oroszország veszi át a kötelezettségeket. A cél az volt, hogy az igen jelentős hitelt politikai függőséggel ötvözzék: azt tervezték, hogy ráveszik a bolgárokat az ajánlat elfogadására, később pedig rákényszerítik őket a kormány leváltására.¹²³ A Périer & Cie ajánlatát azonban túl későn (1914. július 16-án) véglegesítették, hogysem megfordíthatta volna a játszmát, és gyötrelmes tárgyalások után végül a németek győzedelmeskedtek.¹²⁴

A német pénzügyi csomagot a bolgár nemzeti parlament, a Sobranje viharos jelenetek közepette július 16-án *elfogadta* (ha csakugyan ez a megfelelő kifejezés). A valóságban nem történt előterjesztés, nem tartottak vitát, és nem volt szabályos szavazás sem. Az ülés végén a kormány egyszerűen bejelentette, hogy a Ház elfogadta a javaslatot. Az ellenzéki képviselők a haza elárulásával vádolták meg a kormányt, „és könyveket meg tintatartókat vagdosztak a miniszterek fejéhez”. Radoszlavov miniszterelnök egy revolvert lóbálva próbált rendet teremteni.¹²⁵ A kölcsön a szövetségesek igen veszedelmes eszközének bizonyult. A nemzetközi hitelek fegyverként való felhasználásában nem volt semmi újdonság, de alkalmazása ebben az esetben a hármasszövetség politikájához láncolta Bulgáriát ugyanúgy, ahogyan Szerbia ágyazódott bele az antant politikai rendszerébe.

A Balkánon nem kevesebb történt, mint az elkötelezettségek régi mintázatának visszajára fordulása. Régen Oroszország támogatta Bulgáriát, Ausztria–Magyarország pedig a szerbeket és a románokat, 1914-re azonban megfordult a helyzet. A folyamatban része volt Romániának is. 1913 kora nyarán Szazonov arra hívta fel a bukaresti kormányt, hogy szerezzen meg magának egy darabot Bulgária területéből, amennyiben ki találna törni egy szerb–bolgár háború. Az idő megérett egy ilyen nyitólépéshez. A románok görbe szemmel nézték Bécs és Szófia flörtjét, Károly román király pedig neheztelt azért, hogy Ausztria elutasítja a személyes diplomáciai sikerének tekintett bukaresti békét.¹²⁶ Szentpétervár és Bukarest fokozatos közeledésének hivatalos jeleként a cár meglátogatta Károly királyt a Fekete-tenger melletti román üdülőhelyen, Constanțában. A találkozó sokféle szimbolikus tartalmat hordozott. A jelen lévő külföldiek közül a cár kezéből egyedül Franciaország bukaresti követe, Camille Blondel vehetett át kitüntetését, akit történetesen épp a közelmúltban Péter szerb király is magas kitüntetésben részesített. Jelen volt az Osztrák–Magyar Monarchia bukaresti követe, Ottokar Czernin is, aki így értékelte a történeteket: „a hármasszövetség felé való román irányváltás nyilvános elhalálása”.¹²⁷

Az események következtében jelentősen tovább csökkent Ausztria–Magyarország befolyása a Balkán-félszigeten. A román irredentizmus most elfordulhatott Besszarábiától, ahol az orosz érdekekkel találta szembe magát, és új célpontot talált Erdélyben, ahol a Habsburg Birodalom területi épségét veszélyeztette. Románia természetesen csak bizonyos határok között volt hajlandó magáévá tenni az oroszok céljait. Amikor Szazonov megkérdezte a román miniszterelnök–külgyminisztert, Ion Brătianut, milyen álláspontra helyezkedne Bukarest „egy Oroszország és Ausztria–Magyar-

ország között kirobbanó fegyveres konfliktus esetén, ha Oroszország a körülmények hatására kénytelen lenne maga kezdeményezni a harcokat”, a román államférfiú „látható megütközéssel [fogadta a kérdést, és] kitérő választ adott”. További noszogatás hatására azonban Brătianu elismerte: Bukarestnek és Szentpétervárnak közös érdeke megakadályozni „Szerbia bármilyen mértékű gyengülését”. Ennyi elég is volt Szazonovnak. Az orosz–román közeledés ekképpen – amint egy francia követi jelentés megállapította – „az oroszok kezében az Ausztriára való nyomásgyakorlás új eszköze lett”.¹²⁸ A balkáni világpolitika szerkezetváltásában azonban az volt a legmeglepőbb, hogy mennyire gyorsan ment végbe. Nem afféle „időtálló fejlemény” volt, amit aztán évekig tart *visszacsinálni*, hanem inkább gyors alkalmazkodás a geopolitikai környezet szélesebb változásaihoz. 1913 novemberében Szazonov azt mondta a szentpétervári belga követnek, hogy Bulgária új keletű közeledése Bécshez hite szerint rövid életű lesz, s hogy az egész csak annak a parlamenti frakciónak a műve, amelyiket az állhatatlan Ferdinánd király támogat – „iránta egyetlen atomnyi tiszteletet sem érzünk”.¹²⁹ Idővel az új balkáni szövetségek éppily gyorsasággal adhatták volna át a helyüket új társulásoknak és új szövetségi rendszereknek. Ez a bizonyos szövetségi rendszer csak azért fontos, mert 1914 nyarán még érvényben volt.

Szerbia Oroszország balkáni nyúlványa lett, ez azonban nem volt sem természetes, sem szükségszerű. 1909-ben Aehrenthal hevesen tiltakozott Oroszország „eszement követelése” ellen, hogy Szerbia védelmezőjeként kíván fellépni olyan helyzetekben, amelyekben fel sem merül a nagyhatalmak érdekeivel kapcsolatos szerb vonatkozás. Haragja nem volt alaptalan. Az orosz kormány próbálkozása, hogy „ortodox balkáni gyermekek” érdekében cselekedjen, nem volt egyéb, mint populista igazolása annak a törekvésnek, hogy gyengítse Ausztria–Magyarországot, odahaza népszerűséget szerezzen, és befolyásra tegyen szert a Balkánon, a török tengerszorosok tőszomszédságában. A pánszláv doktrína népszerű lehetett az orosz nacionalista sajtóban, de mint politikai cselekvési platformnak, nem volt több jogalapja, mint Hitler *Lebensraum*-elképzelésének. Ráadásul semmilyen értelemben nem lehetett megfelelő alapja egy koherens politikai koncepciónak, hiszen a bolgárok is ortodox hitű szlávok voltak, a románok pedig ortodox vallásúak voltak ugyan, de szlávok nem. Oroszország Szerbia iránti elköteleződése mögött tehát nem a pánszlávizmus kétes energiája, hanem egyedül az erőpolitika állt. Mi több, veszedelmes aszimmetria keletkezett a két balkáni nagyhatalom kapcsolatában, hiszen Ausztria–Magyarország területének nem volt hasonló nyúlványa az Orosz Birodalom periferiáján.

Mérni nehéz, de tagadni lehetetlen a Szerbia iránti orosz elkötelezettség felvillanyozó hatását. Pašić 1914 februárjában a cár iránta tanúsított kegyeitől „megittasultan és lelke legmélyéig megrendülten” tért haza szentpétervári látogatásáról:

Az Önök cárijának minden egyes szavában [mondta Hartwignak] éreztem Őfelsége Szerbia iránti jóindulatát; számunkra becses jutalom ez Oroszország iránti múlhatatlan tiszteletünkért, amelynek külpolitikai kérdésekben minden tanácsát mindig hűségesen követtem. A cár jóindulata egyben biztosítéka is Szerbia fényességes jövőjének; országunk az oroszok hathatós erkölcsi támogatása nélkül nem volna képes leküzdeni a nehézségeket, amelyekkel a szomszédos, velünk szemben örökké ellenséges Monarchia minden adódó alkalommal szembesít.¹³⁰

Spalajković Szentpétervárott kelt üzenetei hasonlóképp megittasultan biza-kodnak az orosz támogatás hathatosságában. A cár „kinyilvánította Szerbia iránti rokonszenvét – jelentette az uralkodóval való találkozása után 1914. január 21-én –, és biztosított arról, hogy érzéseiben az egész orosz nemzet osztozik, különösképpen pedig az a része, amelyiknek ráhatása van a döntéshozatalra”.¹³¹ „Az orosz sajtó teljes egészében szerbbarát” – jelentette ki március 27-én. A bolgár sajtó szerbeket érintő bírálatai rendkívül ellenséges visszhangot váltottak ki az orosz lapokban. „Ha egykor a bolgároknak volt befolyásuk az orosz sajtóra, hát most rajtunk a sor.” Egyetlen lap, a *Recs* volt kevésbé barátságos; az előző hónapokban olyan beszámolókat közölt, amelyek bírálták a szerbek magatartását az újonnan meghódított macedón területeken.¹³² Ezek a kritikus hangok azonban a jelek szerint nem befolyásolták az új tartományokkal kapcsolatos, igen bátorító hivatalos orosz álláspontot. Szazonov helyettesével, Nyeratovval való beszélgetése után Spalajković úgy vélte, hogy az orosz külügyminisztérium igen kedvezően ítéli meg a szerbeknek az újonnan Szerbiához csatolt területeken kifejtett tevékenységét. Derűsen beszélt arról, hogy utakat építenek és épületeket állítanak helyre „úgy, hogy igen rövid idő után már rájuk se lehet ismerni”. A lakosság elűzéséről és a mészárlásokról nem történt említés.¹³³

Léon Descos, a belgrádi francia követ érzékelte a királyságban születő újfajta önbizalmat. Pašićnak a Skupštinában elmondott egyik beszédéről írt jelentésében megjegyezte: a kormány „békepolitikája” azt a célt szolgálja, hogy Szerbiának alkalma legyen „megerősíteni a hadseregét, ápolni szövetségesi kapcsolatait, és annyi hasznót húzni a mindenkori új fejlemé-

nyekből, amennyit csak lehet”. Említésre érdemes, hogy „a máskor mindig oly szerény Monsieur Pašić a jelek szerint bizonyos döntési jogokat követel magának a balkáni kérdésekben; talán úgy véli, eljött az idő, hogy Szerbia magához ragadja a vezető szerepet”. Másfelől – tette hozzá Descos – a szerb vezető „olyan szoros kapcsolatban áll az orosz követtel, hogy utóbbit nehéz megkülönböztetni a magas rangú, nézeteikkel a politikai irányvonalat döntően meghatározó szerb államférfiaktól”.¹³⁴ A szerb és orosz érdekek mélyülő azonosságáról megnyugtatóan biztosított belgrádi vezetők mindinkább hajlamosak lettek elfogadni a Szentpétervárról érkező sugalmazásokat. 1912 végén például a bécsi orosz nagykövet arról panaszkodott az otthoniaknak, hogy a szerb követ mintha túlságosan barátságos lenne az osztrákok iránt. Az orosz külügyminiszter erre levelet írt Pašićnak, s arra kérte, hogy „tartózkodjanak minden nyílt eszmecsereitől” az osztrákokkal, nehogy olyan szóbeszéd támadjon, hogy „[a szerbek] valamiféle titkos egyezsége jutottak Béccsel”. Pašić táviratot küldött bécsi követének; Hartwig jelenlétében fogalmazta, s a lakonikus szöveg így szólt: „Legyen óvatos!”¹³⁵ Természetesen követni fogják az utasításainkat... – biztosította Hartwig 1914 januárjában kelt újévi üdvözlő levelében Szazonovot.¹³⁶

AUSZTRIA GONDJAI

„A nagy balkáni háború tényleges kezdetét – jelentette Bécsből a *The Times* tudósítója, Wickham Steed 1912. október 17-én – itt történelmi jelentőségű pillanatként tartják számon. És bármi is lesz a háború kimenetele, gyökeresen meg fogja változtatni a helyzetet.”¹³⁷ A Balkánon kibontakozó fegyveres konfliktus egyetlen nagyhatalmat sem állított olyan súlyos és sürgető nehézségek elé, mint éppen Ausztriát. A liga államainak váratlanul gyors katonai sikerei egymásba fonódó bajok zűrzavarát eredményezték. Először is Ausztria Balkán-politikája jóvátehetetlenül összeomlott. Bécs régi meggyőződése, hogy mindig meg kell őrizni a régióban a törökök legfőbb rendező szerepét, most már semmit sem jelentett. Gyors rögtönzésre volt szükség. El kellett vetni 1912 nyarának „status quo konzervativizmusát”, s a helyébe lépő új program a Balkánon végbemenő változások kezelését, az osztrák-magyar érdekek sérülésének minimalizálását tűzte ki célul. A szerb területi hódításokat elfogadhatónak tartották, de biztosítékokat kívántak melléjük arra vonatkozóan, hogy Szerbia a jövőben jól fog viselkedni – ami osztrák értelmezés szerint leginkább valami intézményesült

gazdasági együttműködést jelentett (Bécs kész volt az egykori vámuniónál sokkal nagyvonalúbb megoldásokra, küldöttséget is menesztettek Belgrádba, hogy elővezessék az ajánlatukat).¹³⁸ Másfelől azonban úgy vélték: semmiképpen sem szabad megengedni Szerbiának, hogy kitolja határait az Adriai-tengerig. Tartottak ugyanis attól, hogy a szerb kikötő fölött idővel egy idegen hatalom – természetesen Oroszország – veheti át az ellenőrzést. Ez a feltételezés légből kapottnak tűnhetett, de hihetővé tette a dühödten osztrákellenes Hartwig, akit sokan Belgrád koronázatlan királyának tartottak.

Bécs – a kialakított politikával összhangban – ahhoz is ragaszkodott, hogy Albániának önálló állammá kell válnia. Ez az irányvonal, amelyet *A Balkán a balkáni népeké* jelmonddal népszerűsítettek, jó háttérül szolgált ahhoz, hogy megtiltsák Szerbiának az adriai kijárat megszerzését, hiszen bármely kikötő, amihez Belgrád hozzájuthatott, az albánlakta terület kellős közepén feküdt.¹³⁹ Az új politika bejelentése hatalmas felháborodást keltett a Monarchia szerbbaráti köreiben. A szarajevói országgyűlésen 1912 novemberében a szerb képviselők elfogadtak egy határozatot, amelynek értelmében a szerb hadsereg „áldozatai és győzelmei feljogosítják” Belgrádot „Albánia visszaszerzésére”, és kifejezték afölötti sajnálkozásukat, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia a „kulturálatlan albánok” védelmére hivatkozva továbbra is vitatja a délszlávok „autonómiához való jogait”.¹⁴⁰ Az európai nagyhatalmak azonban a Balkánon kibontakozó drámai változásokra adott mérsékelt válasznak tekintették a Berchtold-programot. Idővel maga Szazonov is beállt az albán függetlenség hívei közé.

A *Fekete Péter* Szerbia volt. 1912. október végére a szerb erők már a tengerpart felé nyomultak, s útjukban könyörtelenül levertek minden albán ellenállást. Kisebb provokációk sora még inkább megkeserítette a nemzetközi kapcsolatokat: a szerbek elfogták az osztrák konzulok leveleit, megszakították a diplomaták postai kapcsolatait, és híre járt, hogy le tartóztatták vagy elrabolták magukat a konzulokat is. Vajon mi az igazság például a Monarchia mitrovicai konzulja esetében? Csakugyan a saját biztonsága érdekében tartották négy napon át házi őrizetben a szerb katonák, ahogy a hatóságok állították, vagy azért, „hogy ne lehessen szemtanúja a helyi albán lakosság »eltávolításának«”, amint ő maga fogalmazott? A felfordulás kellős közepén a bécsi külügyminisztérium újabb kísérletet tett arra, hogy a maga javára fordítsa a pánik híreit. Miután lehetetlennek bizonyult a kapcsolatfelvétel a prizreni konzullal, Oskar Prochaskával, Bécsben az a híresztelés kapott lábra, hogy a szerbek elfogták és kiherélték. A minisztérium vizsgálatot indított, és kiderült, hogy a konzult csakugyan

törvényellenesen tartották fogságban (azzal a koholt váddal, hogy szította a török ellenállást), a kasztrálásáról szóló hírek azonban alaptalanok – ám a külügyminisztérium ahelyett, hogy azonnal közzétette volna a valóságos értesüléseket, még egy-két hétig hagyta terjedni a rémült pletykákat, hogy a lehető legtöbb propagandatőkét zsebelje be az állítólagos kegyetlenkedésből. Prochaska néhány héttel később sértetlen férfiassággal került elő. A trükk visszafelé sült el, és rengeteg ellenséges hangú megjegyzés kísért a történetet. A Prochaska-ügy szerény, de ügyetlen kis médiamanipulációs ujjgyakorlat volt, s csak további muníciót szolgáltatott azoknak, akik azt állították, hogy Ausztria amióta világ a világ, hamisított dokumentumokkal és koholt vádakkal manipulált.¹⁴¹

Egy darabig úgy látszott, hogy az albán kérdés kiterjedt európai konfliktushoz vezethet. 1912 novemberében szerb és montenegrói csapatok elfoglalták Észak-Albánia egy részét, benne Alessiót (a mai Lezhë), valamint San Giovanni de Medua (Medva) és Durazzo (Durrës) kikötővárosokat; s egy többségében montenegrói katonákból álló erő ostrom alá vette a harmincezres lakosságú Scutarit. Az invázió azzal fenyegetett, hogy olyan *fait accompli* jön létre, ami végleg romba dönti Bécs politikáját. Berchtold továbbra is kitartott Albánia függetlenségének és a megszálló erők távozásának követelése mellett, a szerbek és a montenegróiak azonban nem voltak hajlandók feladni albániai állásaikat. Bécs eltökélte, hogy szükség esetén akár erővel távolítja el a megszállókat, ám az Ausztria–Magyarországgal közös határ mentén tartott orosz mozgósítási gyakorlat és a fegyveres erők növelése azt sugallta, hogy Szentpétervár sem habozna fegyverrel támogatni csatlósait. November 22-én a montenegrói Nikola király Cetinjében közölte az osztrák követtel: „Ha a Monarchia fegyverrel próbál kiűzni, harcolni fogok az utolsó kecskéig és az utolsó töltényig.”¹⁴²

Az „albán kérdés” 1912–13 telén és az utána következő tavaszon Európaszerte tovább nyugtalanította a kedélyeket. 1912. december 12-én ez került napirendre Londonban, a nagyhatalmak követeinek részvételével és Edward Grey elnökletével tartott, a balkáni háború ügyében összehívott konferencia első ülésén. A követek egyetértettek abban, hogy egy semleges, önálló Albániát kell létrehívni a nagyhatalmak közös védnöksége alatt. Szazonov némi habozás után elfogadta a gondolatot. Az új állam határainak felrajzolása azonban már nehezebb diónak bizonyult. Az oroszok azt követelték, hogy Prizren, Peć, Dibra, Djakovica és Scutari kerüljenek szerb és montenegrói csatlósai birtokába, Ausztria–Magyarország azonban az új Albániának szánta ezeket a városokat. Bécs idővel némiképp megenyhítette

tette Szentpétervárt azzal, hogy elfogadta több vitatott, határ menti terület Szerbiához csatolását; ezt eredetileg nem Berchtold, hanem londoni nagykövete, Mensdorff gróf javasolta, aki orosz kollégájával, Benckendorff gróffal együtt nagyban hozzájárult a konferencián egymásnak ütköző álláspontok összebekítéséhez.¹⁴³ 1913 márciusára az albán–szerb határ kérdése – legalábbis elméletben – megoldottnak volt tekinthető.

A hangulat azonban feszült maradt, hiszen több mint százezer szerb katona továbbra sem hagyta el Albánia területét. A belgrádi kormány csak április 11-én jelentette be a csapatok visszavonását. A nemzetközi figyelem most másfelé fordult: a montenegrói csapatok még mindig ostromolták Scutarit, és nem voltak hajlandók a távozásra. Nikola király kijelentette: hajlandó visszakozni, ha a nagyhatalmak közvetlen támadást intéznek ellene montenegrói területen, s ezzel lehetőséget teremtenek neki a „tiszteletes meghátrálásra” – megállapíthatatlan, hogy komolyan gondolta-e, vagy csak számfűlet mutatott a nemzetközi közönségnek.¹⁴⁴ Az április 23-ára virradó éjszakán Scutari albán születésű katonai parancsnoka, Essad Pasa Toptani megadta magát, és elhagyta a városi helyőrséget. A város és az erőd fölött montenegrói zászlók lengtek; Szerbia és Montenegro ünnepelt. A belgrádi holland követ szerint Scutari bevételének hírére „leírhatatlan örömujjongás tört ki, az üzletek bezártak, és húszezres ünneplő tömeg vette körül az orosz nagykövetség épületét”.¹⁴⁵

A Londonból érkező újabb és újabb felszólítások, hogy Montenegro vonuljon vissza, hatástalannak bizonyultak, s egyetértés alakult ki abban, hogy a nagykövetek konferenciájának május 5-ére kitűzött következő ülésén kell közös cselekvési tervet kidolgozni. Az osztrákok időközben belefogtak a montenegrói megszállók elleni egyoldalú akció előkészítésébe arra az esetre, ha a diplomáciai erőfeszítések kudarcot vallanának. Nem volt világos, milyen választ adnának az oroszok egy osztrák katonai akcióra. 1913 januárjának végére az orosz cári udvar és a külügyminisztérium is torkig lett az indulatos és meggondolatlan montenegrói királlyal. Nikola talán azt gondolta, hogy a szlávság közös érdekében cselekszik, tehát érdemes Szentpétervár feltétlen támogatására – valójában az orosz külügyminisztérium úgy tekintette, mint elszabadult hajóágyút: veszedelmes bizonytalansági tényezőt, akinek legfőbb célja, hogy felfényezze otthoni tekintélyét.¹⁴⁶ 1913 áprilisában a szentpétervári külügyminisztérium fölöttébb szokatlan lépésre szánta el magát: kiadott egy nyilatkozatot, amelyben elhatárolódott Nikolától és Scutarival kapcsolatos terveitől. Szazonov (aki nem volt megnevezve, de elismerte szerzőségét) megfeddte a sajtót a téma hozzá nem

értő kezeléséért, és kijelentette, hogy Nikolának nincs joga a „tisztá albán lakosságú” Scutarihoz.¹⁴⁷ Oroszország tehát készen állt, hogy elfogadja a nagyhatalmak közös kezdeményezését. Ám ahogy a Scutari-válság a tetőpontjához közeledett, Szazonov arra is figyelmeztetett, hogy ha az osztrákok egyedül cselekszenek, az orosz közvélemény esetleg kikényszeríthet egy katonai beavatkozást. „A politikai kilátások – jelentette Buchanan Szentpétervárról – borúsabbak, mint a válság során eddig bármikor.”¹⁴⁸

Hónapokig tartó nagy, nemzetközi körömrágás után a probléma hirtelen szertefoszlott. Május 4-én, egy nappal a nagykövetek londoni találkozója előtt Nikola király bejelentette, hogy „Scutari város sorsát a nagyhatalmak kezébe helyezi”. A várost ezután Albániához tartozónak nyilvánították. A Londonban 1913. május 30-án aláírt békeegyezménnyel hivatalosan véget ért az első balkáni háború. Július 29-én, a konferencia ötvennegyedik ülésén a nagykövetek megerősítették, hogy Albánia önálló állam – tekintet nélkül arra, hogy az albánok lakta területek közel fele (Koszovó) kívül esett az ország Londonban felrajzolt határain.¹⁴⁹

A tinta még meg sem száradt a békeegyezményen, amikor a Balkánon ismét kitört a háború, ezúttal az első háborúban szerzett zsákmány elosztása körüli nézetkülönbségek miatt. Az 1913. augusztus 10-én megkötött bukaresti béke új délkelet-macedóniai területeket adott át Szerbiának, a királyság területét az 1912 előtti *status quo*-hoz képest közel száz, népességét pedig több mint 64 százalékkal megnövelve. Bécs nem tudta eldönteni, miként reagáljon a megváltozott helyzetre. Berchtold még mindig a politikai ellenőrzést igyekezett visszanyerni az egymásnak ellentmondó javaslatok kakofóniájában, amikor 1913 nyarán Bécsben hírt vették, hogy a szerb–albán határon újra felszikráztak az ellentétek. Belgrád az ismételt szemrehányások és figyelmeztetések ellenére továbbra sem volt hajlandó visszahívni csapatait a londoni konferencián megállapított határvonal túloldaláról. Az állítólagos ok az volt, hogy Szerbiát meg kell védelmezni az albán banditáktól; valójában azonban a határ menti vidéken uralkodó zűrzavar egyetlen oka a szerb csapatok kegyetlenkedése volt. Júliusban Bécs ismét követelte a csapatok visszavonását, de eredménytelenül. Ekkor a nagyhatalmak *concertje*, élén Edward Greyjel, közösen követelte a kiürítést, ám ennek sem volt foganatja. Franciaország és Oroszország szeptember elején megakadályozta a további közös tiltakozást, s amikor Ausztria, Németország és Nagy-Britannia egyéni tiltakozást nyújtott át Belgrádnak, válaszként a külügyminiszter, Miroslav Spalajković letagadta, hogy volnának szerb csapatok a kérdéses területeken, majd néhány nappal később – némileg következetle-

nül – azt állította, hogy a csapatokat már visszavonták a Drina folyó vonala mögé (ami még mindig kívül esett Szerbia Londonban megszabott határain). Bécsben újabb elképedést és felháborodást váltottak ki a szeptember 17-én érkezett jelentések, melyek szerint a szerbek vámhivatalokat kívánnak felállítani a megszállt területek egyes körzeteiben.¹⁵⁰

Ez a Bécs és Belgrád közötti gyötrelmes macska-egér harc magyarázza, hogy az osztrák döntéshozók elvesztették a megszokott diplomáciai eszközökbe vetett bizalmukat a Szerbiával kapcsolatos nehézségek kezelésében. Amikor a határ közelében élő albánok a gerillatevékenység fokozásával válaszoltak a szerbek provokációira (például hogy a londoni megállapodásnak fittyet hányva megakadályozták a nagyobb albán vásárosokhoz való eljutást), a szerb egységek még mélyebben nyomultak be Albánia területére. A bécsi szerb követ, Jovanović nagy riadalmat keltett, amikor szeptember 26-án egy bécsi lapnak adott interjúban kijelentette: aligha található alkotmányos albán szervezet, amely felelősséget viselne a határvidéken folyó rendzavarásokért, ezért „Szerbia kénytelen lesz maga megtenni a szükséges intézkedéseket”. Pašić szeptember 30-án azzal fokozta a gondot, hogy kinyilvánította: „Szerbia a saját védelme érdekében stratégiai pontokat [szándékozik] megszállni albán területen.”¹⁵¹ Az osztrákok október 1-jén a bejelentés pontos értelmezésére kérték Pašić kormányát, de csak kitérő választ kaptak.

Pašić október 3-i bécsi látogatása semmit sem javított a helyzeten. A szerb miniszterelnök megnyerően barátságos modorától elbűvölt Berchtold elszalasztotta a lehetőséget arra, hogy tájékoztassa, Ausztriában mennyire veszedelmesnek látják a kialakult helyzetet. Pašić arról biztosította a bécsi sajtó képviselőit, hogy „kedvezőnek ítéli Szerbia és a Monarchia jövőbeni kapcsolatának esélyeit”, de nyugtalanító gondolatokat is megfogalmazott a szerb–albán határvonal korrekciójának szükségességéről.¹⁵² Biztatóak voltak az olyan kijelentések, hogy Belgrádnak nem áll szándékában „Európával dacolva” albán területek megkaparintása, s egészen barátságos hangok is érkeztek egy magas rangú belgrádi külügyi tisztségviselőtől, aki az osztrák ügyvivőt, Ritter von Storckot olyan meleg szívélyességgel fogadta, „mintha Pašić épp most kötött volna Béccsel védelmi szövetséget”.¹⁵³ Az Albániával kapcsolatos politikai elképzeléseik pontos ismertetésére irányuló kéréseket azonban a szerbek udvariasan, de következetesen elhárították; csapataik pedig mindeközben tovább nyomultak előre Albánia területén. Október 9-én az osztrák ügyvivő közölte: ragaszkodik ahhoz, hogy Pašićcsal személyesen beszélhesse meg a helyzetet.

A miniszterelnök a legbarátságosabb hangulatban volt, de továbbra is az albánlakta terület *átmeneti* szerb megszállásáról beszélt.¹⁵⁴ Október 15-én aztán a félhivatalos *Szamouprava* bejelentette, hogy Szerbia mégiscsak megszállva kíván tartani bizonyos „stratégiai pontokat” Albániában.¹⁵⁵ Az osztrákok újabb figyelmeztetésére dacos válasz érkezett, mire október 17-én már ultimátumot adtak át Belgrádnak: Szerbia nyolc napot kapott arra, hogy kiürítse az albán területeket. Ha ez nem történik meg, Ausztria–Magyarország „a megfelelő eszközökhöz fog nyúlni, hogy követeléseinek teljesítését kikényszerítse”.¹⁵⁶

Az ultimátum sikeres volt. 1913 őszén a nagyhatalmak egyetértettek abban, hogy Szerbia jogtalanul tart igényt Albánia területének egy részére. Némi torokköszörülés után még Szazonov külügyminiszter is kijelentette: „Szerbiának még az általában feltételezettnél is nagyobb felelőssége van az eseményekben, amelyek ehhez az ultimátumhoz vezettek”, és visszalépésre szólította fel Belgrádot.¹⁵⁷ Két nappal az ultimátum kézhezvétele után Pašić bejelentette, hogy a szerb csapatokat visszavonják. Október 26-ra minden szerb katona elhagyta a korábban vitatott hovatartozású területeket.

A Szerbiával 1913 októberében folytatott huzavona eredményezett néhány precedenst, amelyeket alkalmazni lehetett a Szarajevó utáni konfliktusok során. Az első és legkézenfekvőbb volt az a tanulság, hogy az ultimátum (feltehetően) célravezető. Az október 17-i osztrák jegyzéket a sajtó általános helyeslése fogadta, s a szerbek visszavonulásának hírére Bécs örömmujjongásban tört ki. Berchtoldot annak idején sokat ócsárolták a Scutari-válság idején tanúsított határozatlansága miatt – most ő lett a nap hőse. A szerbek Béccsel való kommunikációja ugyancsak zavaros benyomást keltett: a gondosan kiadagolt provokációt és alkuképtelenséget zsenialitással határos ravasz nyájasság kendőzte. Nemcsak érdekek ütköztek itt, hanem diplomáciai stílusok is. Belgrád a jelek szerint csak addig hátrál, amíg Bécs előrenyomul, és egykedvűen fogad minden megaláztatást; ha pedig Bécs gyengülni vagy megpihenni látszik, azonnal újrakezdődnek a próbálkozások és provokációk. Új nyomatót nyert a régi tétel, hogy Szerbiával egyedül az erő nyelvén lehet beszélni.

A balkáni háború Ausztria–Magyarország számára mindent megváltoztatott. Elsősorban is feltárta Bécs elszigeteltségét és azt, hogy milyen csekély megértést tanúsítanak a balkáni eseményekkel kapcsolatos nézetei iránt a külföldi kancelláriák. Szentpétervárnak a Monarchiával szembeni ellenségessége és Bécs regionális érdekei iránt tanúsított teljes közönye

most már biztosra volt vehető. Ennél azonban nyugtalanítóbb volt a többi nagyhatalom közömbössége. A nemzetközi közösség magatartásának jelentős megváltozására utalt az érdektelenség az iránt, hogy a Monarchia valóságos biztonsági fenyegetésekkel néz szembe déli határain, és hogy joga van megtenni a szükséges intézkedéseket. A nyugati hatalmak hagyományosan úgy tekintettek Ausztriára, mint a közép- és kelet-európai stabilitás oszlopára – vagyis olyan tényezőre, amelynek fennmaradásáról mindenáron gondoskodni kell. Ez a sarkigazság 1913-ra már nem tűnt olyan megingathatatlan. Aláaknáta az antantállamok között 1907 után gyorsan terjedő szemlélet, amely nem minden országnak szerepet nyújtó kontinentális geopolitikai rendszernek tekintette Európát, hanem csakis szövetségi tömbökben gondolkodott. Ennek a felfogásnak a terjedését segítette a háború előtti évek Nagy-Britanniájában és Franciaországában számos osztrákellenes tudósítás és riport, amelyek azt a vélekedést terjesztették, hogy Ausztria–Magyarország idejélmúlt és pusztulásra ítélt politikai alakzat – vagy ahogy a szerb lapok fogalmaztak: Európa második beteg embere (az első az Oszmán Birodalom volt, amellyel kapcsolatban sokkal gyakrabban használták ezt a metaforát).¹⁵⁸

Különösen riasztó volt a német támogatás lagymatagsága. Berlin eltökélten a Szerbiával való szembenállás pártjára állt 1913 októberében (amikor ez az állásfoglalás nem hordozta a konfliktus kiszélesedésének kockázatát), de magatartása általában nem volt következetes. 1913 februárjában, amikor a mozgósított katonák létszáma háborúval fenyegetően magas volt a galíciai határ mindkét oldalán, még a vezérkarok is megfontoltságra intettek. Moltke levélben biztosította kollégáját, Conrad von Hötzendorfot arról, hogy Németország nem habozna Ausztria–Magyarország mellé állni egy orosz támadás esetén, de „rendkívül nehéz lenne megindokolni a német részvételt egy Ausztria által kezdeményezett háborúban, amellyel a német nép kétségkívül nem értene egyet”.¹⁵⁹

Bécs fő gondja a német császár magatartása volt. II. Vilmos nemhogy nem biztatta kormányát az osztrákokkal való szolidaritásra, de egyenesen megtiltotta a külügyminisztériumnak, hogy részt vegyen „bármilyen akcióban, amely gátolná diadalmas előrenyomulásukban a bolgárokat, a szerbeket és a görögöket”.¹⁶⁰ A balkáni háborúk – érvelt – részei annak a világtörténelmi folyamatnak, amelynek során az iszlám távozni kényszerül Európából. Ha lehetővé tesszük, hogy a balkáni államok Törökország rovására megszilárduljanak és megerősödjenek, azzal alapot teremtünk olyan alakzatok létrejöttéhez, amelyekből idővel létrejöhet valamiféle

„Balkáni Egyesült Államok”. Ennél semmi sem lehet alkalmasabb a béke megőrzésére, az osztrák–oroszfeszültségek levezetésére és a német termékeket felvevő új, regionális piac megteremtésére¹⁶¹ – és így tovább, ebben a stílusban. Az 1912. novemberi válság idején, amikor Szerbia tengeri kijárat megszerzésére törekedett, Vilmos nyíltan elutasította azt a gondolatot, hogy Németországnak bárminemű kötelezettsége lenne Bécs támogatására Belgráddal szemben. Kétségtelen – vélte –, hogy a félszigeten végbemenő változások Bécs számára „kényelmetlenek”, de „semmi szín alatt nem veszem fontolóra, hogy Albánia és Durazzo kedvéért Párizs és Moszkva ellen meneteljek”. November 9-én még azt is felvetette a brit külügyminisztériumnak, hogy sürgesse Bécset: helyezné egy szerb uralkodó fennhatósága alá Albániát.¹⁶²

A zaklatott bécsi döntéshozók nem sok megnyugtatót találtak ezekben a fantáziadús spekulációkban. A barátjával, Ferenc Ferdinánd főherceggel 1912. november 22-én tartott titkos tanácskozáson Vilmos kifejezésre juttatta készségét az Albánia területén állomásozó szerb csapatokkal kapcsolatos osztrák álláspont támogatására még azon az áron is, hogy háborúba keveredik Oroszországgal – de csak akkor, ha egészen bizonyos lehet abban, hogy sem Franciaország, sem Nagy-Britannia nem lép közbe. Igen valószínűtlen – tette hozzá –, hogy egy elszigetelődött Oroszország vállalna egy ilyen katonai konfliktust.¹⁶³ Ám három nappal később még ezeket az óvatosan bátorító jelzéseket is visszavonta Bethmann Hollweg és Kiderlen-Wächter hivatalos üzenete, amelyben már az állt, hogy Németország minden érdekelt felet kielégítő megoldást keres.¹⁶⁴ 1913 februárjában, a balkáni válság mélypontján, Vilmos levelet írt Ferenc Ferdinándnak; sürgette a főherceget, hogy tárgyalásos úton keresse Oroszországgal a feszültség csökkentésének lehetőségét, mert az egész kérdés nem olyan fontos, hogy megérné a kialakult fegyveres patthelyzetet.¹⁶⁵ Október 18-án, amikor még javában tartott az albániai válság, Vilmos Conraddal folytatott egyik beszélgetése során elismerte, hogy „végre” elérkezett a helyzet, amikor „egy nagyhatalom tovább már nem maradhat tétlen, s a kardhoz kell nyúlnia”. Ám mindössze tíz nappal később Ausztria berlini nagykövétének azt mondta, hogy Bécs inkább a szerb vezetőknek adott hatalmas készpénzajándékokkal („a királytól lefelé mind megvásárolhatók”), katonai csereprogramokkal és jobb kereskedelmi feltételekkel csillapítsa le Belgrádot.¹⁶⁶ 1913 decemberében biztosította a müncheni osztrák követet: „néhány millió” bőven elegendő Berchtoldnak ahhoz, hogy biztosan megvesse a lábát Belgrádban.¹⁶⁷

1914. április 25-én kelt jelentésében a nagyra törő Szapáry Frigyes gróf, az osztrák–német kapcsolatok szakértője, aki ebben az időben Szentpéterváron teljesített nagyköveti szolgálatot, borús gondolatokat fogalmazott meg Németország Balkán-politikájáról. Immár a múlté a szilárd német támogatás – jelentette ki –, ami 1909 márciusában lehetővé tette a Bosznia-Hercegovina annektálása nyomán kitört válság lecsendesülését; utána – idézte Szapáry a berlini döntéshozók finomkodóan semleges megfogalmazását – „a gazdasági-kulturális aktivitási zónák konszolidálását célzó konfliktusmentes dialógus” következett. Berlin Oroszországgal szembeni határozottsága szertefoszlott; a németek semmilyen lépést nem tettek anélkül, hogy előzőleg ne egyeztettek volna Szentpétervárral. A balkáni háborúk alatt Németország azzal rontotta az osztrákok helyzetét, hogy csatlakozott a *désinteressement*-t támogatók kórusához, követelve, hogy Bécs fogadja el a szerbek hódításait, és ne kíváncson elégtételt venni a provokációkért – ez voltaképpen Ausztria–Magyarország balkáni érdekeinek teljes feladását jelentette. Meglehetősen álszent helyzetértékelés volt, amit színezett Szapáry magyar szemszögből megfogalmazott neheztelése is Románia fokozódó orosz támogatása miatt, de megjelenítette az általános európai szorongást amiatt, hogy Berlin képtelennek bizonyul bárminemű befolyást gyakorolni a Balkánon végbemenő eseményekre. Különösen bántó volt az a sietség, amivel Berlin elfogadta a bukaresti békét, megfosztva Ausztria–Magyarországot annak lehetőségétől, hogy javítsa az osztrákok által Szerbia lehetséges ellensúlyának tekintett Bulgária helyzetét.¹⁶⁸

Az elszigeteltség érzése ugyanakkor, párosulva az 1912–13-as provokációk hatásával, egyre inkább hajlamossá tette Bécset arra, hogy egyoldalú lépéseket tegyen. Bizonyos jelek arra utaltak, hogy a legfontosabb döntéshozók mind kevésbé elleneznék a katonai megoldásokat. A hangulat megváltozásának legfeltűnőbb jele az volt, hogy az orosz mozgósítási pánik tetőpontján visszahívták Conradot. „Önnek ismét a vezérkar élére kell állnia!” – közölte vele fásultan az 1912. december 22-i kihallgatáson Ferenc József császár.¹⁶⁹ Visszahelyezése után Conrad természetesen megint csak a háború mellett kardoskodott, amivel nem mondott újat. Sokkal nyugtalanítóbb volt a többi kulcsfigura ellenállásának rohamos csökkenése. 1912 őszén csaknem mindenki, még Tisza István magyar miniszterelnök is azon a véleményen volt, hogy ebben vagy abban a kérdésben leghelyesebb lenne a fegyveres fenyegetés által nyomatékosított érdekérvényesítési politika. Figyelemre méltó kivétel volt Ferenc Ferdinánd, aki október 12-én igen határozott levélben figyelmeztette Berchtoldot, hogy ne engedje belerántani

Conrad „háborús boszorkánykonyhájába” a Monarchiát, s gondoljon még az oroszokra is, valamint a bolgárookra és a németekre, akik feltehetően ódzkodnának a kockázatos lépésektől. Ami Belgrádot illeti – tette hozzá a főherceg –, ott is kizárólag a királygyilkosok pártja akarja a háborút (az a párt, amelyik nyolc hónappal később meggyilkolta őt). Nem hisz abban – zárta gondolatait –, hogy a háború „valóban szükségszerű lenne”; az erre irányuló nyomás az Osztrák–Magyar Korona azon szolgálaitól ered, akik „tudatosan vagy tudtukon kívül a Monarchia romlásán munkálkodnak”.¹⁷⁰ Ám 1912. december 11-én a schönbrunni kastélyban magas rangú katonatisztekkel a császár jelenlétében folytatott tanácskozáson még Ferenc Ferdinánd is szakított régi *béke bármi áron* álláspontjával, és támogatta a javaslatot, hogy katonai erőt vessenek be Szerbia ellen.

Kétségtelen, hogy pillanatnyi botlás volt; mihelyt meghallotta Berchtold és a polgári miniszterek ellenkező érveit, a trónörökös azonnal elvetette korábbi álláspontját, és kijelentette, hogy egyetért a Berchtold javasolta diplomáciai megoldással. Négy hónappal később aztán Berchtold volt az, aki kilépett a sorból. A közös minisztertanács 1914. május 2-i ülésén először történt, hogy a Scutari elleni újabb montenegrói támadás miatt felbőszülten elfogadta a Montenegró elleni mozgósítás gondolatát. Ez persze még korántsem jelenti azt, hogy kiállt volna egy európai, vagy akár csak helyi jelentőségű háború mellett, hiszen a montenegróiak ekkorra már teljeséggel elszigetelődtek – még a szerbek is megvonták tőlük a támogatást.¹⁷¹ Berchtold azt remélte, hogy Albánia megszállói a mozgósítás pusztá hírére távozni fognak az országból, és igen valószínűtlennek tartotta, hogy Oroszország beavatkozik. Végül aztán a mozgósítás is szükségtelennek bizonyult; Nikola király már az ultimátum kézhezvétele előtt visszakozott.¹⁷² A gyűlés elszánt hangulata mindazonáltal jelezte az osztrák álláspont harciasabbra fordulását. 1913 szeptember–októberében, Észak-Albánia második szerb lerohanása után, miközben Conrad szokásához híven ismét fegyveres támadást követelt, Berchtold *általánosságban* megint egyetértett a konfrontáció politikájával, akárcsak – tőle szokatlan módon – maga a császár. Ez alkalommal csak Ferenc Ferdinánd és Tisza István maradt (merőben különböző okokból) *galamb* a magas rangú döntéshozó *héjak* között. Az ultimátum sikere, az, hogy a szerbek visszavonták csapataikat Albániából, önmagában is úgy tűnt, mint a harciasabb diplomácia igazolása.¹⁷³

A katonásabb magatartáshoz párosult annak felismerése, hogy a gazdasági korlátok milyen mértékben csökkentik Ausztria–Magyarország stratégiai lehetőségeit. A balkáni háborúkkal összefüggő részleges moz-

gósítások irdatlan pénzügyi terheket jelentettek a Monarchiának. A rendkívüli kiadások 1912–13-ban elérték a 390 millió koronát, annyit, mint az osztrák–magyar hadsereg teljes évi költségvetése, s mindez akkor, amikor a Monarchia gazdasága éppen visszaesett.¹⁷⁴ Ebben az összefüggésben meg kell említenünk, hogy Ausztria–Magyarország igen keveset költött a hadseregére, alig többet, mint a nagyhatalmak között utolsó helyen álló Olaszország. Az évenkénti behívások a népességnek jóval kisebb hányadát érintették (0,27 százalék), mint például Franciaországban (0,63 százalék) vagy Németországban (0,46 százalék). 1906 és 1912 között szárnyalt a Monarchia gazdasága, de a nyereségnek csak igen kicsiny hányada szivárgott át a katonai költségvetésbe. A birodalomnak 1912-ben kevesebb gyalogoszázalója volt, mint 1866-ban (amikor seregei Königrätznél és Custozánál megütköztek a németekkel és az olaszokkal), noha népessége azóta a kétszeresére növekedett. Ennek egyik oka a dualizmus volt, a magyarok folyamatosan akadályozták a hadsereg fejlesztését;¹⁷⁵ a nemzetiségek költséges infrastrukturális beruházásokkal való megbékítésének kényszere is sok pénzt vont el a katonák elől; s mintha mindez nem lett volna elegendő rossz, a nyári/kora őszi mozgósítások súlyos veszteségeket okoztak a mezőgazdaságnak, mert a munkaerő jelentős részét elvonták az aratástól.¹⁷⁶ 1912–13-ban a kormány bírálói azzal érvelhettek, hogy a békeidőben elrendelt mozgósítás óriási összegekbe került, és tönkretette a gazdaságot anélkül, hogy növelte volna a birodalom biztonságát. A taktikai célú mozgósítás minden jel szerint olyan erőpolitikai fogás volt, amelynek alkalmazását a Monarchia már nem engedhette meg magának. Ha pedig így állt a dolog, a kormánynak erősen leszűkült a mozgástere a balkáni peremvidékeken jelentkező válságok kezelésében. A pusztán taktikai célú mozgósítás köztes eszköze nélkül jóval kevésbé árnyalt válaszokat lehetett adni az eseményekre. Már csak a béke és a háború között lehetett választani.

A FRANCIA–OROSZ SZÖVETSÉG BALKANIZÁLÓDÁSA

1912 nyarán még nem volt egészen világos, hogy Franciaország támogatná-e Oroszországot egy tisztán balkáni katonai konfliktusban. A francia–orosz katonai szövetség ebben a kérdésben nem fogalmaz egyértelműen. A 2. cikkely kijelenti, hogy a hármas szövetség *bármely* tagja által elrendelt általános mozgósítás esetén Franciaország és Oroszország minden további egyeztetés nélkül egyidejűleg és haladéktalanul mozgósítja

és a lehető leggyorsabban a határok mentén sorakoztatja fel teljes haderejét.¹⁷⁷ Ez azt jelenti, hogy egy balkáni válsághelyzet, ha elég súlyos ahhoz, hogy az osztrákok mozgósítsák haderejüket, bizonyos körülmények között közvetlenül kiváltott volna egy francia–orosz ellenmozgósítást, ami azonban szükségképpen egy német ellen-ellenmozgósítás elrendeléséhez vezetett volna, mivel az 1879-ben megkötött osztrák–német kettős szövetség 1. és 2. cikkelye értelmében az aláírók tartoznak egymás segítségére sietni, ha és amennyiben bármelyiküket támadás éri Oroszország vagy bármely, Oroszországgal szövetséges hatalom részéről. Ez a mechanizmus első ránézésre úgy festett, mint ami képes kontinentális léptékűre növelni egy balkáni válságot – annál is inkább, mert nem tett különbséget *részleges* és *teljes* osztrák mozgósítás között.

Zavarba ejtő, hogy a francia–orosz katonai szövetség 1. cikkelye csak a következő esetekben írt elő közbelépési kötelezettséget: 1. ha Németország megtámadja Franciaországot, illetve 2. ha Németország vagy Németország támogatásával Ausztria–Magyarország megtámadja Oroszországot. Ez a cikkely sokkal magasabbra tette a lécet egy francia közbelépés előtt, mint a második. A szöveg következtetlensége utal azoknak a szükségleteknek az aszimmetriájára, amelyek a szövetséget elsődlegesen létrehozták. Franciaország számára a szövetség és a hozzá kapcsolódó katonai megállapodás arra szolgált, hogy féken tartsa a németeket. Oroszország elsősorban Ausztria–Magyarországgal törődött, s a franciák bárhogy is próbálták, nem tudták meggyőzni őket arról, hogy mondjanak le egy francia, illetve egy osztrák–magyar általános mozgósítás 2. cikkelyben rögzített egybekapcsolásáról. Ez később – legalábbis papírforma szerint – az oroszok kezébe adta a lehetőséget, hogy balkáni céljaik érdekében bármely pillanatban kirobbantsanak egy kontinentális arányú háborút.¹⁷⁸

Ám a szövetségek, akárcsak az alkotmányok, a legjobb esetben is csak hozzávetőlegesen jelzik a valóságos politikai viszonyokat. A párizsi politikácsinálók felismerték a 2. cikkelyben rejtőző veszélyt, és siettek szűkítő, korlátozó értelmezést adni a francia kötelezettségek meghatározásának. 1897-ben például, a Görögország és az Oszmán Birodalom közötti harmincnapos háború idején Gabriel Hanotaux külügyminiszter arról tájékoztatta Szentpétervárt, hogy Franciaország nem tekinti *casus foederis*-nek (az egyezményben foglalt feltételek szerinti esetnek) az osztrák–magyar közbelépést.¹⁷⁹ Azt már láttuk, hogy Franciaország mennyire nem kívánta engedni belerángatni magát az 1908–1909-es boszniai válságba, amelyről nem volt hajlandó elismerni, hogy ténylegesen veszélyeztetne „létfontosságú francia

vagy orosz érdekeket”.¹⁸⁰ 1911-ben aztán a franciák sürgetésére megváltoztatták a katonai megállapodás feltételeit. A *németek* által elrendelt általános mozgósítás esetére megmaradt a kölcsönös és azonnali katonai segítség kötelezettsége; a részleges vagy teljes *osztrák* mozgósítás esetén azonban további tárgyaláson kellett döntenie a megfelelő válasz felől.¹⁸¹

1912-ben hirtelen a visszájára fordult a dolog, ami a háború előtti időszak egyik legfontosabb politikai irányváltását mutatja. Miután néhány éven át azon fáradozott, hogy elszigetelje Franciaországot a balkáni válság hatásaitól, a párizsi kormány úgy bővítette ki a franciák kötelezettségeit, hogy egy tisztán balkáni jelentőségű válsághelyzetben is lehetséges legyen a fegyveres francia beavatkozás. A változás mögött elsősorban Raymond Poincaré állt, aki 1912. január 14-től 1913. január 21-ig miniszterelnök és külügyminiszter, utána pedig a köztársaság elnöke volt. Kinevezésének másnapján nyilvánosan bejelentette, hogy „a legtisztességesebb viszonyt kívánja fenntartani Oroszországgal”, és „a szövetségesével való legteljesebb egyetértésben kívánja irányítani Franciaország külpolitikáját”.¹⁸² Merőben szokatlan volt, hogy egy hivatalba lépő francia külügyminiszter ilyen programszerű kinyilatkoztatást tegyen. Az Alekszander Izvolszkijjal Párizsban folytatott számos megbeszélés után Poincaré arról biztosította az oroszokat, hogy számíthatnak a franciák támogatására az osztrák–szerb vita nyomán kitörő esetleges háborúban.¹⁸³ Az orosz kormánynak – tájékoztatta Izvolszkijt 1912 novemberében – nincs oka tartani „a [francia] támogatás elmaradásától”.¹⁸⁴

A gondolatmenet alakulását végigtapintani korántsem egyszerű. Poincarénak a német fenyegetéstől való zsigeri szorongása volt az egyik meghatározó tényező. Tízestendős fiúcska volt, amikor a németek 1870-ben lerohanták szülőföldjét, Lotaringiát, s a családnak menekülnie kellett. Szülővárosát, Bar-le-Ducöt a jóvátételre várva három éven át megszállva tartották. Poincaré nem lett a szó boulangeri értelmében revansista, de egész életében mélységes gyanakvást táplált a németek iránt. Csapdának és szemfényvesztésnek tartotta az oroszokkal és a franciákkal való kiegészztelődésre tett erőfeszítéseiket is. Biztos volt abban, hogy csakis a francia–orosz szövetség megerősítése lehet Franciaország biztonságának záloga.¹⁸⁵ Meg akarta akadályozni az egymással párhuzamosan futó, egymásnak ellentmondó politikai irányvonalak okozta Agadir-válság zűrzavarának megismétlődését. Szerette az egyértelműséget, és tiszteletre méltó következetességgel munkálkodott céljai megvalósításán. A pontosan körülírt célok eltökélt követésében bírálói a rugalmasság orvosolha-

tatlan hiányát látták; merevsége (*raideur*) – állította Paul Cambon – „a diplomáciában való járatlanságára és jogászai gondolkodásmódjára mutat”.¹⁸⁶ Öccse, Jules Cambon szerint Poincaré „olyan elme, amely mindent megszámol, osztályoz és feljegyez, mint valami irattár”.¹⁸⁷

Poincaré azonban nem egyedül kívánta határozottabbá, sőt agresszívebbé tenni a francia biztonságpolitikát. Magas hivatalba emelkedése az Agadir-válság utáni korszakban ment végbe, amikor a francia politikai közéletben beköszöntött a történészek által *nemzeti újjáéledés*nek nevezett hangsúly- és hangnemváltozás. A köztársaságpárti politikusok közül a Dreyfus-ügy után sokan helyezkedtek egyfajta *défenciste* álláspontra a francia biztonságpolitika tekintetében: a határok erősítésére és a nehéztüzérség fejlesztésére helyezték a fő hangsúlyt, a „fegyverre kelt nemzet” koncepciójú új hadseregben pedig rövid kiképzési időszakokat kívántak bevezetni. Ezzel szemben az Agadir-válság után olyan szemlélet lett az uralkodó, amely figyelembe vette a hadsereg szakmai igényeit, elfogadta a hosszú kiképzési időszak és egy szorosabban szervezett, hatékony parancsnoki kar létrehozásának szükségességét, és a következő háborút, teljes véleményazonossággal, egyértelműen támadó jellegűként vázolta fel.¹⁸⁸ Ezzel egy időben egyre harciasabb lett az 1905-ben még oly határozottan békepárti és antimilitarista közhangulat. A nacionalista hullám nem borította el az egész országot – elsősorban a fiatal párizsi értelmiség bizonyult fogékonnak –, de Franciaország katonai erejének visszaszerzése a köztársaságpárti politika egyik meglevenítő programpontja lett.¹⁸⁹

Poincaré feltehetően a Líbia elleni olasz támadás és az Oszmán Birodalom kezdődő összeomlása láttán terjesztette ki stratégiai megfontolásait a Balkán-félszigetre. Már 1912 márciusában közölte Izvolszkijjal, hogy a balkáni helyi válságok és a tágabb geopolitikai jelentőségű események közötti régi különbségtételnek „többé nincs gyakorlati jelentősége”. Az európai szövetségi kapcsolatok adott rendszerében nehéz elképzelni „olyan, a Balkánon végbemenő eseményt, amely ne lenne hatással egész Európa egyensúlyára”. „Bármely, Oroszország és Ausztria–Magyarország között a balkáni események nyomán kirobbanó fegyveres összeütközés *casus foederis* jelentene az osztrák–német szövetség számára, ami pedig a következő lépésben a francia–orosz szövetség aktiválódását eredményezné.”¹⁹⁰

Vajon tisztában volt Poincaré az orosz Balkán-politika támogatásának kockázataival? A francia miniszterelnök 1912 augusztusában Szentpéterváron tett látogatásakor Szazonov külügyminiszterrel folytatott egyik beszélgetése részben választ ad erre a kérdésre. Poincarénak, bár Izvolszkij

még az év áprilisában tájékoztatta arról, hogy a szerbek és a bolgárok egyezményt írtak alá, fogalma sem volt az egyezmény tartalmáról.¹⁹¹ A francia külügyminiszter pontosítást kért Szentpétervártól, de nem kapott választ (Szazonov később azt állította, hogy késleltette a szöveg elküldését, mert attól tartott, hogy egyes részeit kiszivárogtatják a francia sajtónak).¹⁹² A külügyminiszterrel augusztusban Szentpéterváron folytatott beszélgetés során Poincaré megismételte a kérést. Szazonov elővette az orosz nyelvű szöveget, és lefordította neki. A részletek mélyen megdöbbenették a miniszterelnököt, különösen a Törökország és szükség esetén Ausztria elleni egyidejű mozgósításra vonatkozó rész, a mélyen az oszmán Macedónián belül fekvő területek felosztására való utalás, és ami talán a legrosszabb, az Oroszországnak szánt döntőbírói szerep minden jövőbeni vitában; a szerep, amelyre – amint Poincaré megjegyezte – „a szerződés minden pontjában található utalás”. A találkozó után papírra vetett észrevételei valamelyest érzékeltetik kínos zavarodottságát:

Úgy tűnik, ez a megállapodás hordozza nemcsak a Törökország, hanem az Ausztria elleni háború magvait is; ráadásul egyeduralmat ad Oroszországnak a szláv királyságok fölött azzal, hogy döntőbírónak teszi meg minden felmerülő vitában. Megemlítettem Monsieur Szazonovnak, hogy ez a megállapodás a legkevésbé sem felel meg [a tőlük származó értesüléseimnek, annak, amiről mindeddig tájékoztattak]; az igazat megvallva nem egyéb, mint háborús szövetség, s nemcsak a szerbek és a bolgárok valódi szándékát tárja fel, de okot ad arra is, hogy attól tartsunk: reményeikre Oroszországtól kaptak bátorítást...¹⁹³

Nem csak Poincaré rémült meg attól, hogy az oroszok ennyire mélyen érdekeltté váltak a balkáni politikában. Jean Doucet, a szentpétervári francia nagykövetség tanácsosa nagyjából ugyanebben az időben jegyezte fel, hogy a balkáni megállapodások voltaképpen „osztzkodási egyezségek”; orosz támogatásuk azt sugallja, „hogy az oroszok készen állnak teljességgel figyelmen kívül hagyni Ausztriát, és úgy törekedni Törökország megsemmisítésére, hogy nem veszik figyelembe [a Monarchia] érdekeit”.¹⁹⁴

Poincaré ezen a ponton akár kételkedni is kezdetett volna abban, hogy bölcs dolog támogatni Szentpétervár balkáni politikáját, ám a felismerés, hogy az oroszok máris milyen mértékben részesei a félsziget zűrzavaros történeteinek, a jelek szerint épp az ellenkező hatást váltotta ki. Talán egyszerűen csak rájött, hogy az orosz külpolitika bonyolultsága következtében

egy fegyveres balkáni konfliktus kitörése nemcsak valószínű, hanem szinte bizonyos, ekképpen pedig a szövetségnek feltétlenül számolnia kell vele. További tényező volt az a meggyőződése (és ebben a francia katonák egy része is osztozott), hogy egy balkáni eredetű konfliktus az a mozzanat, amely a legnagyobb valószínűséggel váltja ki Oroszország teljes haderejének részvételét egy Németország elleni közös hadjáratban. Egy osztrák-szerb háború – tájékoztatták a katonai tanácsadók Poincarét – lekötne az osztrák erők felét-kétharmadát. Ha nagy létszámú orosz alakulatok támadnák meg Németországot, akkor a németek kénytelenek lennének a haderejük jó részét keletre küldeni, s ennek megfelelően enyhülne nyugaton a franciákra nehezedő nyomás.¹⁹⁵

Bármi is volt az oka az irányvonalváltásnak, Poincaré 1912 őszén már eltökélten támogatott egy fegyveres orosz balkáni beavatkozást. Szeptember második hetében (amikor az első balkáni háború már a láthatáron volt, de még nem tört ki) Izvolszkijjal folytatott beszélgetésükön a francia miniszterelnök kijelentette, hogy Törökország Bulgária általi lerohanása vagy egy Szerbia elleni osztrák-magyar támadás „a passzív szerep feladására kényszerítheti Oroszországot”. Amennyiben az oroszok számára elkerülhetetlennek bizonyul katonai cselekmények indítása Ausztria-Magyarország ellen, s ez kiváltja Németország fegyveres beavatkozását (ami a kettős szövetség okmányában foglaltak értelmében szükségszerűen bekövetkezik), „a francia kormány ezt már előzetesen *casus foederis*nek nyilvánítja, és egy pillanatnyi habozás nélkül teljesíteni fogja Oroszország irányában vállalt kötelezettségeit”¹⁹⁶. Hat héttel később, amikor már javában dúlt a háború, Izvolszkij tájékoztatta Szazonovot: Poincarét „nem riasztja” a gondolat, hogy „bizonyos körülmények bekövetkezése esetén háborút kell indítania”, és nincsenek kétségei afelől, hogy a hármas antant országai győzni fognak. Ez a magabiztosság – tette hozzá – a francia vezérkar által készített, s nemrég a miniszterelnök úr kezeihez eljuttatott igen részletes elemzésen alapul.¹⁹⁷

Poincaré valóban oly mélyen átérezte kötelezettségeit, hogy voltak pillanatok, amikor úgy tűnt: Franciaország már az orosz ágyúk eldördülése előtt hadba lép. 1912. november 4-én, az első balkáni háború első hónapjában Szazonovnak írt levelében azt javasolta: Oroszország csatlakozzon Franciaországhoz és Nagy-Britanniához a konfliktusba való osztrák beavatkozás megelőzésére.¹⁹⁸ Ez a javaslat annyira váratlan volt, hogy Izvolszkij válaszlevelében arra kérte Poincarét, fejtené ki részletesebben a javaslatot. A francia kormány – mutatott rá a nagykövet – mindeddig nem kívánt belesodródni a csupán balkáni jelentőségűnek ítélt konfliktusba.

A közelmúltban azonban megváltoztak a nézetek: Párizs felismerte, hogy „Ausztria-Magyarország bármely területi hódítása megbontaná az európai erőegyensúlyt, és hatással lenne Franciaország elemi érdekeire” (félreismerhetetlen a megfogalmazás újszerűsége ahhoz képest, ahogy a franciák korábban a Bosznia annektálása által kiváltott válságban való érdektelenségüket bizonygatták). Poincaré előrelátó álláspontja – mutatott rá Izvolszkij – a francia külügyminisztérium szemléletének alapvető változásáról tanúskodik; a szentpétervári külügyminisztériumnak pedig azt javasolta, hogy haladéktalanul használja ki a helyzetet, és jó előre biztosítsa magának Franciaország és Nagy-Britannia támogatását.¹⁹⁹

November közepén Szazonov már csakugyan megsejtette egy Szerbia (vagy legalábbis az Albániában tevékenykedő szerb erők) elleni osztrák támadás lehetőségét, és tudni szeretne volna, mit lépne London és Párizs egy fegyveres orosz beavatkozás esetén. Grey válasza rá jellemzően kitérő volt. A kérdés – közölte – akadémikus jellegű; „az ember nem hozhat döntést egy hipotetikus, be nem következett eseménnyel kapcsolatosan”.²⁰⁰ Poincaré világos választ kért Szazonovtól: egészen pontosan – kérdezte – mit szándékozik tenni az orosz kormány? Ezt világosan meg kell mondani, máskülönben „a francia kormány a kezdeményezés átvételével azt kockáztatja, hogy olyan álláspontra helyezkedik, amely vagy nem elégíti ki a szövetségesek szándékait, vagy túlmutat azokon”. Az oroszoknak nem szabad kételkedniük abban, hogy Franciaország támogatná őket egy balkáni válsághelyzetben: „ha az oroszok háborút indítanak, Franciaország is azt teszi, mert tudjuk, hogy ebben az esetben Ausztria támogatni fogja Németországot”.²⁰¹ Mindössze pár nappal később Párizsban, az olasz nagykövettel folytatott beszélgetésben Poincaré megerősítette: „ha az osztrák-szerb konfliktus általános háborúhoz vezet, Oroszország teljes bizonyossággal számíthat Franciaország fegyveres segítségére.”²⁰²

Emlékirataiban Poincaré hevesen tagadta, hogy valaha is adott volna ilyen biztosítékokat.²⁰³ Izvolszkij bevallottan nem teljesen elfogulatlan. Ő az az ember, akinek karrierjét a boszniai válság kezelésében elkövetett tévedései derékba törték; diplomata, aki a gyanú árnyékában távozott magas hivatalából, és egész életére a galád Ausztria és Aehrenthal elleni harag megszállottja maradt. Miért ne hazudott volna azért, hogy erősítse kollégája (és volt főnöke), Szazonov elhatározását a Balkán ügyeiben? Miért ne túlozta volna el a francia miniszterelnök elköteleződését (ahogy később maga Poincaré is utalt rá) azért, hogy ezzel is nagyobbítsa a maga szerepét a szövetség megszilárdításában?

Igen hihető feltételezések, de a bizonyítékok arra utalnak, hogy tévesek. Például: Poincaré állítását (amelyről Izvolszkij tett jelentést szeptember 12-én), hogy a francia katonaság biztos a győzelemben, ha a Balkánon kezdődött háború kontinentális arányú konfliktussá terebélyesedik, megerősíti a vezérkar szeptember 2-án kelt önelégült memorandum, amelyről Izvolszkij más úton nem szerezhette tudomást, ez pedig legalábbis arra utal, hogy a kérdéses beszélgetés csakugyan megtörtént.²⁰⁴ Poincaré kínos nyugtalansága miatt, hogy netán túlteljesítik az oroszok kívánságait (erről Izvolszkij beszélt november 17-én), hihető, hiszen pontosan ezekről a kétségekről számolt be naplójában az 1914. júliusi válság idején. Vannak ezenkívül szem- és fültanúk is, mint például a volt miniszterelnök és külügyminiszter, ezenfelül a nagyszerű politikatudós és publicista, Alexandre Ribot, aki 1912 őszén több ízben is találkozott Poincaréval. Egy 1912. október 31-én kelt magánfeljegyzésében említi: „Poincaré úgy véli, hogy Szerbia nem fog kivonulni Üskübből, és ha Ausztria közbelép, Oroszország nem engedheti meg magának, hogy ne tegye ugyanezt. Németországot és Franciaországot egyezményeik kötelezik a színre lépésre. A minisztertanács tárgyalt erről, és úgy határozott, hogy Franciaországnak teljesítenie kell kötelezettségeit.”²⁰⁵

Poincaré irányváltása természetesen egyes reakciókat váltott ki a magas rangú politikusok és tisztségviselők köreiben. Németországgal szembeni bizalmatlanságát és a *casus foederis*-ről alkotott nézeteit üdvözlötték a külügyminisztérium *Sciences Po*-ban * képzett befolyásos körei (amelyekben afféle elvárás volt a szláv népek iránti rokonszenv és a németek utálata), és széleskörűen támogatták a magasabb rangú katonatisztek is. 1912. szeptember 2-án kelt memorandumában (amelyet Poincaré is idézett az orosz nagykövettel folytatott beszélgetése során) Vignal ezredes a Deuxième Bureau-tól** arról tájékoztatta a miniszterelnököt, hogy „a Balkánon kezdődő háború” teremtené meg az antant győzelmének legkedvezőbb feltételeit. Minthogy az osztrákokat lekötné a délszlávok elleni harc, Németországnak jelentős erőket kellene átcsoportosítania nyugatról a keleti határokra, az oroszok elleni védekezésre. Ebben a helyzetben „a hármasszövetségnek igen jó esélyei lennének a győzelemre, amely Ausztria helyi, balkáni sikerei ellenére is lehetővé tenné Európa térképének átrajzolását”.²⁰⁶

* Az 1872-ben alapított Institut d'études politique de Paris, hagyományosan itt tanulnak a mindenkor francia politikai elit tagjai. – A ford.

** A francia vezérkar hírszerző részlege. – A ford.

Akadtak, akiket az irányváltás kevésbé lelkesített. A londoni francia nagykövet, Paul Cambon döbbenten vette tudomásul, hogy Poincaré az első balkáni háború kezdete utáni hetekben milyen ellenséges álláspontra helyezkedett Ausztria–Magyarországgal szemben. 1912. november 5-én Párizsban tett látogatása során fivérének, Jules-nek írt levelében bírálta a *Le Temps* egyik – feltehetően Poincaré által sugalmazott – cikkét, amely nyersen, „árnyalatlanul, türelmetlenül és elővigyázatlanul” támadta Ausztriát. Cambon a továbbiakban beszámol november 2-án, szombaton az esti órákban Poincaréval folytatott beszélgetéséről: azt bátorkodott javasolni a miniszterelnöknek, hogy Franciaország vegye fontolóra a Szandzsák egy részének átengedését Ausztriának („hiszen az csupán egy sziklarakás”), hogy ezzel biztosítsa Bécs érdektelenségét a Balkán más vidékein. Poincaré válasza meglepő volt: „Lehetetlenség megengedni, hogy egy olyan hatalom [Ausztria], amely nem viselt háborút, amelynek nincsenek jogai... stb., előnyre tegyen szert; ez felbolygatná a francia közvéleményt, és hátrányos helyzetbe hozná a hármasszövetséget!” Franciaország – folytatta a miniszterelnök –, „amely már oly sokat tett ennek a háborúnak a kezdete óta [itt Cambon beszűrt egy zárójel közé tett felkiáltójelet], kénytelen lenne ellentételezéseket követelni, egy égei-tengeri szigetet például”. Másnap (november 3-án, vasárnap) Cambon, aki nyilvánvalóan az elhangzottaktól felzaklatva nyugtalanul töltötte az éjszakát, felkereste Poincarét, hogy elébe tárja ellenvetéseit. A Szandzsák nem ér meg egy fegyveres összeütközést – fejtegette –, egy égei-tengeri sziget meg több nehézséget jelentene, mint amennyi előnyt. Kételyeit fejezte ki Poincarénak azon állítása iránt is, hogy a „közvélemény” nyomása alatt cselekedne. A közvélemény a miniszterelnök kijelentésével ellentétben „közömbös” az efféle kérdésekben, és nagyon fontos – figyelmeztetett Cambon –, hogy maga a kormány ne kavarjon fel „olyan érzelmeket, amelyek lehetetlenné tennék a megoldást”. Poincaré mindebből semmivel sem értett egyet, és lezárta a beszélgetést:

– Ismertettem a minisztertanáccsal a nézeteimet – felelte szárazon Poincaré. – Egyetértettek velem, megszületett a kabinet döntése, és már nem léphetünk vissza.

– Hogy érti azt, hogy nem léphetünk vissza? – kérdeztem. – A kabinetből csak két-három miniszter ért valamennyire is a külpolitikához, és az ilyenfajta megbeszélések folytatására mindig van mód...

– A kormány már döntött – mondta erre nagyon szárazon. – A további vita haszontalan.²⁰⁷

A beszélgetésnek nem a tartalma az érdekes, hiszen már régen nem volt szó a Szandzsák egy kis darabjának követeléséről vagy átengedéséről; Ausztria kivonta csapatait a térségből, és átengedte azt a szomszédos Szerbiának és Montenegrónak. A kérdés idejétmúlt volt és érdektelen. Sokkal izgalmasabb az érület, amely átvérzik Poincarénak a balkáni ügyekben való mély francia elköteleződésről tett megjegyzésein, s leginkább azon a bizarr kijelentésen, hogy ha a Szandzsák egy darabkáját átengedné Ausztriának, Párizs kénytelen lenne „egy égei-tengeri sziget formájában” követelni ellentételezést. És még ennél is baljósatúbb az, ami nemcsak Cambon leveléből, hanem Ribot egy feljegyzéséből is sugárzik: hogy Franciaország Balkán-politikája immár nem az adódó helyzetekre adott rögtönzések sorozata, hanem szilárd és megváltoztathatatlan elköteleződések rendszere, döntéseiké, amelyekből visszalépni többé nem lehet.

PÁRIZS DIKTÁLJA AZ IRAMOT

1912. december 19-én kelt levelében Ignatyev ezredes, a párizsi orosz nagykövetség katonai attaséja beszámolt hosszú és megvilágosító beszélgetéséről a francia hadügyminiszterrel, Alexandre Millerand-nal, aki felvetette a kérdést, hogy mi a teendő, miután az osztrákok megerősítették a szerb és a galíciai fronton harcoló csapataikat:

MILLERAND: Ön szerint mi a célja az osztrák mozgósításnak?

ÉN (ti. Ignatyev): Ebben a kérdésben nehéz bármit is előre megmondani, de kétségtelen, hogy az Oroszországgal szembeni osztrák előkészületek mindeddig védelmi jellegűek voltak.

MILLERAND: Csakugyan. De gondolja, hogy Szerbia megszállása* közvetlen háborús kihívás (*vizov*) volt?

ÉN: Erre a kérdésre nem tudok válaszolni, de azt tudom, hogy mi nem akarunk egy európai háborút, és nem kívánunk semmi olyan lépést tenni, ami kiválthatná.

MILLERAND: Tehát önök magára hagynák Szerbiát? Ez természetesen az önök dolga. Azt azonban tudomásul kell venniük, hogy nem a mi hibánkból történik. Mi készen állunk (*Mi gotovi*).²⁰⁸

* Nem világos, hogy Millerand mire céloz, hiszen Ausztria 1912-ben nem „szállta meg” Szerbiát. Feltehetően Bosznia annektálására utal, amely esetben viszont a megszállás kifejezés nem Millerand-tól, hanem Ignatyevtől származik.

Ignatyev arról számol be, hogy higgadt válaszai hallatán Millerand *zavartnak*, sőt *nyugtalan*nak látszott. Nem pusztán az albán kérdés, a szerbek vagy Durazzo – állította a francia miniszter –, de „az egész Balkán-félsziget fölötti osztrák hegemonia” az, amivel kapcsolatban az orosz kormány bizonyosan nem engedheti meg magának, hogy derűlátó maradjon.²⁰⁹

Van valami figyelemre méltó a köztisztelőben álló szocialista politikus, a külügyekben tájékozatlan francia hadügyminiszter e kijelentéseiben, aki pályafutása során figyelmét sokkal inkább a nyugdíjakra, az oktatásra és a munkafeltételek javítására, semmint geopolitikai kérdésekre összpontosította. Ám Millerand – Poincaré barátja és egykori iskolatársa – 1912-re a francia nemzeti megújulás egyik vezéralakja lett. Az emberek csodálták állhatatosságáért, szorgalmáért és hevült hazafiságáért, ő pedig nemcsak a katonai morál megszilárdításáért és a vezérkar függetlenségéért küzdött, hanem azért is, hogy a francia népben fenntartsa a harci szellemet.²¹⁰ Ignatyevhez intézett szavai a francia vezetők között az 1912–13-as téli balkáni válság idején igen elterjedt felfogásról tanúskodnak. „Castelnau tábornok – jelentette Ignatyev – két ízben is kijelentette nekem, hogy ő személy szerint készen áll a háborúra, sőt azt is, hogy szeretné a háborút.” A francia kormány összességében csakugyan „teljességgel készen áll arra, hogy támogasson bennünket Ausztriával és Németországgal szemben, s nemcsak diplomáciai eszközökkel, hanem szükség esetén fegyverrel is”. Ignatyev úgy vélte, ez a készség a franciák abbeli meggyőződésében gyökerezik, hogy egy balkáni háború kínálna a legelőnyösebb kezdetet egy szélesebb konfliktushoz, mert arra kényszerítené Németországot, hogy katonai tevékenységét elsősorban Oroszországra összpontosítsa, „és hátterben hagyja a franciákat”.²¹¹ A Párizsból 1912 novemberében és decemberében érkező jelzések oly lelkesültek voltak, hogy nem hivatalos úton maga Szazonov intette higgadtságra a franciákat.²¹²

A gyökeres hangulatváltozás mögött Poincaré volt az irányító akarat. Külügyminiszterek és miniszterelnökök jöttek és mentek anélkül, hogy rajta hagyták volna kezük nyomát a francia külpolitikán, ő azonban kivétel volt. A miniszterelnöki és a külügyminiszteri kettős szerepet arra használta fel, hogy ne engedjen érvényesülni neinkívánatosnak ítélt befolyásokat. Gyakran már kora reggel dolgozni kezdett, ami a komoly szándékok és az elszántság csillogó jele volt a korabeli francia külügyminisztérium ráérős, laza világában. Ragaszkodott ahhoz, hogy személyesen olvasson el és szignáljon minden iratot és bontsa fel a beérkező leveleket. Beszélték, hogy olykor diktálás helyett maga vetette papírra az üzeneteit

is. Rosszul viselte a nagykövetek önhittségét; 1914 januárjában zsémbesen jegyezte meg, hogy nagyon is hajlamosak magukévá tenni annak az országnak a hivatalos álláspontját, ahol szolgálatot teljesítenek.²¹³ Annak érdekében, hogy a Quai d'Orsay ne önállósíthassa magát, hűséges tanácsadókból létrehozott egy belső kabinetet, ugyanúgy, ahogy Delcassé tette a századforduló idején.

1913 januárjában Poincaré a köztársaság elnökévé választották; ő volt az első, aki a miniszterelnöki hivatalból közvetlenül az állam élére emelkedett. Különös, de ezzel a hatalmas előrelépéssel elvileg csökkent a külpolitikára való ráhatása, az államfői hivatalt ugyanis rendkívül sokirányú jogosítványai ellenére hagyományosan nem tekintették a valódi hatalom székhelyének. A parlament mindkét háza által megválasztott köztársasági elnöktől azt várták, hogy úgy viselkedjen és tevékenykedjen, „mint tekepálya mellett a bábuállítgató legényke”; állítsa helyre a Ház által felborogatott kabineteket.²¹⁴ A volt miniszterelnöknek azonban esze ágában sem volt kiengedni a gyeplőt a kezéből. Már megválasztása előtt kinyilvánította, hogy élni kíván a köztársasági elnök minden alkotmányos jogával és eszközével – és így is tett; ráadásul az alkotmányjog mélyreható ismerete birtokában bravúrosan és igen hatékonyan. 1912-ben még egy politikatudomány témájú tankönyvet is írt, s ebben azt fejtegette, hogy az elnöki jogok – például a képviselőház feloszlátásának joga – fontos, az alkotmányt megszilárdító tényezők, s hogy az elnöknek a nemzetközi ügyekben is meghatározó szerepet kell játszania.²¹⁵

Elnökké választása után Poincaré kiterjesztette közvetlen befolyását a miniszterjelöltek kiválasztására, hogy biztos lehessen benne: utódja a külügyminisztérium élén vagy gyenge figura lesz, vagy tapasztalatlan, vagy olyasvalaki, aki osztja és híven követi az ő stratégiai és diplomáciai elképzeléseit – vagy (és ezt tartotta a legkíváncsabbnak) olyan, aki mindhárom kíváncságnak megfelel. A tökéletes választás Charles Jonnart volt, Algéria korábbi főkormányzója, aki 1913 márciusáig birtokolta a külügyi tárcát, fogalma sem volt a kapcsolatokról, és feltétlenül megbízott a napi ügyek irányítását közben tartó Maurice Paléologue-ban, a politikai osztály vezetőjében.²¹⁶ „Még mindig a kezemben tartom Jonnart-t – írta naplójába Poincaré 1913. január 26-án. – Minden reggel elmegyek a Quai d'Orsay-be.”²¹⁷

Míg a francia vezetők igyekeztek kiterjeszteni a szövetség kereteit, hogy egy lehetséges jövőbeni balkáni konfliktus esetén Oroszország is beleférjen, fontos változások mentek végbe a francia–orosz katonai egyezmény rendelkezéseiben. A francia katonai parancsnokságot megriasztotta

Szuhomlinov 1910-es csapatállomásoztatási terve, amely Oroszország lengyel nyúlványától több száz kilométernyire keletre helyezte vissza az összevonási zónát, jócskán megnövelve ekképpen egy nyugatra irányuló támadáshoz szükséges időt, s erősen megkérdőjelezve az egyezményben megfogalmazott egyidejű támadás végrehajthatóságát.²¹⁸ A francia és az orosz vezérkar évenkénti tanácskozásán a francia küldöttek felvetették a kérdést orosz kollégáiknak; az orosz küldöttséget vezető Jakov Zsilinszkij válasza nem volt különösebben bizalomkeltő. Azt ígérte, hogy az orosz fegyveres erők mindent el fognak követni annak érdekében, hogy a mozgósítás tizenötödik napja után készen álljanak a támadásra. Azt is hozzátette azonban, hogy 1913-ig vagy 1914-ig is eltarthat, amíg befejeződik a hadsereg géppuskákkal és harctéri tüzérségi ütegekkel való felszerelése.²¹⁹

1912 és 1913 nyarán az orosz és a francia vezérkar megbeszéléseinek fő témája volt az a kérdés, hogy Oroszország egy *casus foederis* esetén hány embert és mennyi idő alatt képes mozgósítani, és milyen irányban indítja meg őket. Az 1912. júliusi eszmecsereken a francia vezérkari főnök, Joseph Joffre azt követelte, hogy az oroszok kettőzzék meg a sínpárok számát a kelet-poroszországi és a galíciai határ felé vezető összes vasútvonalon. Egyes, stratégiaileg kiemelten fontos vonalakon egyenesen a sínpárok megnégyszerezését tartották kívánatosnak a nagy létszámú csapatok minél gyorsabb szállítása érdekében. Ezeknek az erőfeszítéseknek egyik eredménye volt az 1912 júliusában megkötött francia–orosz tengerészeti megállapodás, amely a két ország haditengerészetének szorosabb együttműködését irányozta elő. Folyamatosan javultak az oroszok által ígért biztosítékok is. Zsilinszkij 1912-ben még csak azt ígérte, hogy a mozgósítás tizenötödik napján nyolcszáz ezer emberrel támadja meg Németországot, egy évvel később már úgy vélte, hogy ha a fejlesztések megtörténnek, két nappal kevesebb időre lesz szükség ugyanehhez.²²⁰ A másik kérdés a csapatmozgások iránya volt. A vezérkarok közötti megbeszélések jegyzőkönyvei beszámolnak arról, hogy a franciák fáradhatatlanul igyekeztek Ausztria mint főellenség helyett Németországra terelni az oroszok figyelmét. Míg a franciák hajlandók voltak elismerni egy balkáni *casus belli* jogosságát, a szövetség legfőbb katonai célja (francia szemszögből) meghiúsult volna, ha az oroszok a Habsburg Birodalom ellen vetik be fő erőiket, s magukra hagyják a franciákat egy erőteljes német támadással szemben. Amikor az 1912-es tárgyalások során ez a kérdés is terítékre került, Zsilinszkij azt az ellenvetést tette, hogy az oroszoknak más fenyegetésekkel is számolniuk kell. Az osztrákok is fejlesztik stratégiai vasútvonalait,

az pedig (annak ismeretében, hogy az orosz nemzeti büszkeség milyen óriási fontosságot tulajdonít a régiónak) fel sem merülhetett, hogy Szentpétervár megkockáztatna egy balkáni vereséget. További lehetséges fenyegetést jelenthetett Svédország, hogy a törökökről már ne is essék említés. Joffre azonban ragaszkodott ahhoz, hogy „Németország erőinek megsemmisítése” – *l'anéantissement des forces de l'Allemagne* – végső soron a szövetség előtt álló minden problémát megold, s életbe vágóan fontos, hogy figyelmünket „bármi áron” erre a célra összpontosítsuk.²²¹ A vezérkar által később összeállított, a tárgyalások eredményeit összegző feljegyzés annak rendje és módja szerint rögzíti: „az orosz parancsnokság legfőbb ellen-ségként Németországot nevezi meg”.²²²

Poincaré minden tőle telhető módon igyekezett a szövetség orosz felének megerősítését előmozdítani. 1912 augusztusában, mielőtt elindult volna Szentpétervárra, megkérdezte Joffre-tól, milyen kérdések megtárgyalását kezdeményezze vendéglátóival; a francia vezérkari főnök „a vasúti fejlesztéseket jelölte meg, másról nem is tett említést”.²²³ Így a francia miniszterelnök az orosz fővárosban eltökélten a vasúti fejlesztések kérdésével gyötörte minden tárgyalópartnerét: „Egyértelművé tettem [II. Miklós cár] számára, mennyire fontosnak tartjuk a vezérkarunk által javasolt fejlesztéseket”, „Kifejtettem [Szazonovnak] a vasútvonalak megduplázásának, sőt megnégyszerezésének szükségességét” – és így tovább.²²⁴ Poincaré feljegyzései bepillantást engednek még az orosz kormányzatban belül, Kokovcov és a katonai parancsnokság között dúló hatalmi harc mozzanataiba is. Az orosz miniszterelnök nem hitt az agresszív Balkán-politikát célzó tervek sikerességében, és mint gazdasági szakember, nemigen lelkesedett azért, hogy kölcsönzött pénzből hatalmas összegeket fordítsanak kétséges kereskedelmi értékű vasútvonalak építésére. Amikor Poincaré figyelmeztetéseire azzal a megjegyzéssel válaszolt, hogy az oroszok „tanulmányozzák” a vasúti fejlesztés kérdését, Poincaré kijelentette, hogy „ez a kutatás rendkívül sürgős, mert valószínű, hogy éppen az [orosz–] német határon fog eldőlni a háború kimenetele”. Könnyű elképzelni, mit gondolt Kokovcov a közeli háború nyílt előrejelzése hallatán. Poincaré csak annyit jegyzett fel, hogy kollégáját látszólag „felingerelte” az a tény, hogy az orosz hadsereg anélkül biztosította magának a francia kormány segítségét katonai támogatások megszerzéséhez, hogy előzőleg közvetlenül tárgyalnia kellett volna a pénzügyminiszterrel (ti. magával Kokovcovval).²²⁵ Poincaré minden kínálkozó alkalommal igyekezett fokozni az orosz újrafegyverkezés előmozdítására irányuló nyomást.²²⁶

A franciák azt tették odahaza, amit az oroszoknak prédikáltak. Amikor 1911 júliusában – az Agadir-válság tetőfokán – Joseph Joffre-t nevezték ki a vezérkar élére, a „támadó iskola” elvein nevelkedett ember kezébe helyezték a francia stratégiai vezetést. A francia stratégiák egy Németországgal való konfliktus esetére általában védekező hadműveletekben gondolkodtak. A XV. (1903) és XVI. számú (1909) hadművelési tervek az első fázisban egyformán védekező hadmozdulatokat irányoztak elő, s ezeket követte volna – amikor az ellenség szándékai már nyilvánvalóak – egy döntő lendületű, Szuhomlinov 1910-es felfejlődési tervéhez hasonlatos ellentámadás. Joffre azonban megváltoztatta a XVI. számú hadművelési tervet, és lendületes előrenyomulást irányzott elő Elzászon keresztül Németország belseje felé abban a meggyőződésben, hogy „az offenzíva egymagában is elegendő lesz az ellenség harci moráljának lerombolására”. Elődjeinél sokkal többet és önállóbban fáradozott azon, hogy szorosabbra fűzze Franciaország kapcsolatát szövetségeseivel és antantbeli partnereivel. Francia részről Joffre volt az 1911-es, 1912-es és 1913-as vezérkari tárgyalások kezdeményezője, és kollégájával, Zsilinszkijjal való jó kapcsolatának kulcs szerepe volt ezek sikerében. Élénk eszmecserét folytatott ezenfelül a brit katonai parancsnokokkal is, különösen Henry Wilsonnal. Joffre volt az első francia stratégia, aki a Brit Expedíciós Haderő bevetésével is számolt a hadművelési tervezésben; a XVI. számú hadművelési terv átdolgozásakor részletes leírást készített a belga határ menti brit csapatösszevonásról.²²⁷

Joffre-ban Poincaré megtalálta az alkalmas partnert stratégiai elképzeléseihez, noha kétségkívül voltak köztük nézetkülönbségek is. Az egyik legfontosabb ütközési pont Belgium semlegességének kérdése volt. Kiszívárgott német dokumentumok és más katonai hírszerzői értesülések szerint az volt a terv, hogy háború esetén a németek a semleges Belgiumon keresztül intéznek támadást Franciaország ellen. 1912. február 21-én, amikor Poincaré, az újonnan hivatalba lépett miniszterelnök félhivatalos megbeszélést tartott a Quai d'Orsay-ben a francia védelmi előkészületek állásáról, Joffre belga területen keresztül végrehajtott megelőző csapásmérést javasolt. Ez az egyetlen módja – érvelt – a német számbeli fölény semlegesítésének. A britek bizonyosan megérteneik egy ilyen megoldás szükségességét, Németország és Belgium viszonyának közelmúltbeli hűvösödése pedig okot ad a reményre, hogy előzetes megállapodásra lehet jutni a belgákkal is. Poincaré azonban kereken elutasította Joffre elképzelését, kijelentve, hogy Belgium lerohanása elidegeníthetné a brit közvéleményt, s ez lehetetlenné tenné, hogy Sir Edward Grey megtartsa Párizsban tett

ígéreteit. A döntés látványosan mutatta, hogy a Francia Köztársaságban a hadsereg a polgári hatalom alárendeltségében áll, de tanúskodott Poincaré éles és előrelátó elméjéről is: hogy a *casus foederis* keleten rendkívül agresszív értelmezését ötvözte a francia határoknál alkalmazandó védekező stratégiával. Így oldotta meg Párizs a nehéz feladványt, amellyel az 1914-es hadviselők némelyike szembesült: „a paradox követelményt, hogy támadó módon nyissanak meg egy védekező háborút”.²²⁸

Az elköteleződések egyre szorosabbakká váltak azután is, hogy Poincaré a köztársaság elnöke lett; ennek félreérthetetlen jele, hogy 1913 tavaszán Théophile Delcassét nevezték ki szentpétervári nagykövetté. Megbízatása rövid időre szólt; már az első pillanatban sem titkolta, hogy csak az 1914-es franciaországi választásokig kíván Oroszországban maradni. A kitűnő és felkészült férfiú, aki sokáig külügyminiszterként szolgált, s az első Marokkó-válság csúcspontján veszítette el hivatalát, nem sok kétséget hagyott a francia külpolitika iránya felől. Delcasséval Szentpétervárott és Izvolszkijjal Párizsban mindkét szövetségést olyan nagykövet képviselte, aki erős ellenszenvet táplált a németekkel szemben. Delcassé az elmúlt években még a korábbinál is jobban megutálta őket – amikor kelet felé utaztában Berlinben találkozott Jules Cambonnal, nem volt hajlandó kiszállni a vasúti kocsiból, hogy még a cipője talpával se érintsen német földet.²²⁹ Az új nagykövet közismerten szakértő volt a stratégiai vasútépítés és szállítás területén (külügyminiszterként a századforduló éveiben azt szorgalmazta az orosz kormánynál, hogy a brit birodalom elleni háború céljaira kelet felé építse ki a vonalakat).²³⁰ Nem csoda, hogy az orosz sajtó örömmel üdvözölte nagyköveti kinevezését, megjegyezve, hogy a hármass antant számára valódi kincs lesz „harcias természete”.²³¹ A cárhoz írt ajánlólevelében Poincaré kijelentette, hogy az új nagykövet célja „az eddiginél is szorosabbra fűzni a francia–orosz szövetség kötelékeit”, majd az elmaradhatatlan emlékeztetés következett arra, hogy mennyire fontos az ország nyugati határa felé vezető orosz vasútvonalak lehető leggyorsabb és leghatékonyabb fejlesztése.²³² Ignatyev jelentése szerint a francia kormány felhatalmazta Delcassét arra, „hogy felajánljon nekünk bármekkora kölcsönt e cél megvalósítása érdekében”.²³³

Rövid megbízatása során (1913. március 23-tól 1914. január 30-ig) Delcassé a tőle megszokott szorgalommal munkálkodott feladata teljesítésén; annyira elfoglalt volt, hogy alig mutatkozott a szentpétervári előkelő társaságban. Érkezése után néhány nappal, a cártól kapott első kihallgatáson rögtön sürgette „a vasúthálózat fejlesztésének befejezését a vezérkari

főnök kívánalmainak megfelelően”, és merőben szokatlan módon kerek perec megkérdezte, hogy Kokovcov biztosítja-e a szükséges pénzüsszegeket.²³⁴ Szentpétervárott töltött hónapjaiban Delcassé alig tartott kapcsolatot mással, mint Szazonovval és Kokovcovval; még a brit nagykövet is csak komoly nehézségek árán tudott összehozni vele egy találkozót. „Én irányítom az egész orosz külpolitikát – kérkedett francia kollégái előtt. – Ezeknek itt fogalmuk sincs semmiről.”²³⁵ Delcassé felügyelte a hatalmas francia kölcsönt eredményező tárgyalásokat: orosz vasúti magántársaságok öt év alatt két és fél milliárd frankot kaptak évi félmilliárdos részletekben azzal a feltétellel, hogy az ország nyugati nyúlványában az 1913-ban, a két vezérkar közös tárgyalásain rögzített módon megerősítik a stratégiai fontosságú vasútvonalakat.²³⁶ Maurice Paléologue, 1914 januárjától Delcassé utódja a szentpétervári francia nagykövetségen, hasonló személyiség volt, aki a külpolitikai kérdések határozottabb megközelítésével ötvözte a stratégiai erőnövelést.

POINCARÉ NYOMÁS ALATT

Elnöksége első másfél évében (a háború kitöréséig) Poincaré megerősítette a francia katonai tervezőmunkában a támadó szemléletet. Támogatta a hároméves katonai szolgálatot előíró törvényt, amelyet 1913 nyarán a nemzetgyűlés és a szenátus is elfogadott, s amely körülbelül hétszázezer főre emelte a francia hadsereg létszámát, alig ötvenezerre csökkentve a németekkel szembeni hátrányt, és bizonyítva az oroszoknak, hogy a franciák komolyan veszik a „főellenség” elleni közös harcban rájuk háruló feladatokat.²³⁷ Engedelmes miniszterelnökök megválasztásával, a legfelsőbb haditanács fölötti ellenőrzés átvételével és maximálisan kihasználva elnöki jogait arra, hogy alakítsa a kül- és hadügyi politikát, Poincaré lett a harmadik köztársaság egyik legerősebb és legnagyobb befolyású elnöke.²³⁸

Mindeme tevékenységnek megvoltak a nyilvánosság számára is kezelhető vonulatai. A kormánypropaganda sovinizmusa Poincaré, Millerand és Delcassé minisztersége óta visszatérő téma volt a párizsi belga követ, Guillaume báró jelentéseiben. A bárót különösen megdöbbenette a hároméves szolgálati törvényt támogató kampány szónoki hevülete; ez a kampány segítette a köztársasági elnöki székbe Poincarét, s most változatlan lendülettel folytatódott, „tekintet nélkül arra, hogy micsoda veszedelmeket támaszt”.²³⁹ „Poincaré, Delcassé és Millerand

urak voltak azok – állapította meg Guillaume 1914 januárjában –, akik kiesztették és felhasználták a lármásan hazafiaskodó, nacionalista és sovinszta politikát”, aminek megelevenedése oly jellegzetes vonása a francia közéletnek; s ebben látta „a napjaink Európájára leselkedő legfőbb veszélyt”.²⁴⁰ Poincaré nem csupán egy párizsi méltóság – írta a belga követ 1914-ben –, hanem vérbeli nemzeti politikus, aki fáradhatatlanul és rendkívüli tehetséggel munkálkodik azon, hogy széles támogatói háttérre tegyen szert a tartományokban is. Nagyszerű szónok volt, keresztül-kasul beutazta Franciaországot, számtalan beszédet tartott, és lármás éljenzéssel fogadták, ahol csak megjelent.²⁴¹

A franciaországi politikai rendszer lényegéből fakadó ingatagság következtében Poincaré helyzete a vidéki sikerek ellenére Párizsban továbbra is bizonytalan maradt. A francia külügyminisztérium forgóajtaja nem vesztett lendületéből; Poincaré kedvenc külügyminisztere, Charles Jonnart mindössze két hónap után távozni kényszerült. Utódja, a színtelen Stéphen Pichon idején ismét érvényesültek a könyvünk 4. fejezetében vizsgált mechanizmusok. Pichon felsorakozott a meghatározó szerepet játszó nagykövetségek és a Centrale-on belüli szövetségeik mellé, aminek következtében átmenetileg engedékenyebb – vagy legalábbis kevésbé vadul ellenséges – lett a hangulat a németekkel szemben. Amikor 1913 decemberében a Barthou-kormányral együtt Pichon is távozott hivatalából, Poincaré igazi szalmabábot keresett a helyére. Az új külügyminiszter-miniszterelnöknek, Gaston Doumergue-nek hivatalba lépése előtt meg kellett fogadnia, hogy érvényben hagyja a hároméves szolgálati törvényt, és tiszteletben tartja Poincaré külpolitikai irányvonalát. A köztársasági elnök úgy számított, hogy Doumergue, akinek semmiféle tapasztalata nem volt a külügyi munkában, minden fontos kérdésben kénytelen lesz őhöz fordulni útmutatásért. A dolog azonban a visszájára sült el, mert bár Doumergue az oroszokkal való szövetség lelkes híve volt, Poincaré ellenében is dolgozott; a köztársasági elnök esküdt ellenségét, Joseph Caillaux-t juttatta a pénzügyminiszteri székbe, Poincarét pedig fokozatosan kizárta a külpolitikai döntéshozatali folyamatokból.²⁴²

A köztársasági elnöknek voltak más nagy hatalmú és kíméletlen ellenségei is, s hogy mennyire ki volt szolgáltatva politikai mesterkedéseiknek, az egészen világossá vált 1913 májusában, amikor kabinetválság tört ki, mert elfogott diplomáciai üzenetekből fény derült a köztársasági elnök és a katolikus egyház titkos tárgyalásaira. 1913 tavaszán Poincaré és Pichon abban a reményben folytatták ezeket a tárgyalásokat, hogy olyasvalakit

segíthetnek a pápai trónra, aki támogatná Franciaországot. A dolog ártalmatlannak tűnne, hiszen Párizsban érdekében állt megerősíteni befolyását közel-keleti vallási protektorátusaiban, csak hogy a köztársaság egy magas rangú politikusa és a katolikus egyház ilyen jellegű kapcsolatai kényes kérdésnek számítottak az 1914 előtti Franciaországban, ahol az antiklerikalizmus a politikai kultúra alapszemlélete volt. A tárgyalásokat a legszigorúbb titokban tartották, nehogy muníciót szolgáltatssanak a radikálisok és szövetségeseik antiklerikális kampányához. 1913 áprilisában és májusában azonban a Sûreté a belügyminisztériumnál elcsípte és megfejtette a párizsi olasz nagykövet három rejtjelezett sürgönyét, amelyek Poincaré, Pichon és a Vatikán tárgyalásairól fedtek fel részleteket, s Louis-Lucien Klotz belügyminiszter a május 6-i kabinetülésen bemutatta őket. Az ezt követő felhőrdülés nyomán Pichon azzal fenyegetőzött, hogy lemond, ha további táviratok is előkerülnek. A kiszivárogtatás megszűnt, de a baj már megtörtént; a csiklandós anyagot gátástalan kezek bármikor felhasználhatták arra, hogy – mint papok cimboráját – közhivatal viselésére ártalmatlannak gyalázzák Poincarét.

A dolognak volt egy további, személyes vonatkozása is. Poincaré – ahogy azt el is várták a köztársaság élén álló tisztségviselőktől – szigorúan csakis polgári szertartáson vette feleségül a kétszeresen elvált Henriette-et. 1913 májusában azonban, amikor az asszonynak már egyik volt férje sem élt, részint az ő kérésére, részint pedig saját néhai édesanyja iránti tiszteletből, ráállt, hogy egyházi szertartással is szentesítsék egybekelésüket – ha kiderül, ezen is megbotránkozhatott volna a közvélemény. A szertartást a legszigorúbb titoktartás mellett rendezték meg, de Poincaré ettől fogva állandóan félt, hogy egy antiklerikális kampány bármikor alááshatja népszerűségét. Egy kollégájával bizalmasan közölte, hogy kémkednek és kutatnak utána még az Élysée falai között is, „ahol nap mint nap rendőrségi ügynökök, szolgálók, jegyzedők, látogatók, száznál is többen tartják rajtam a szemüket, megfigyelik minden mozdulatomat, és többé-kevésbé pontosan szét is kűrölnék mindent”.²⁴³ Annyira szorongott, hogy minden tőle telhetőt elkövetett a vezető radikálisok lekenyerezésére. A Cambon fivérek nagy bosszúságára még a londoni nagykövetségi posztot is felajánlotta a Radikális Párt angolbarát vezetőjének, Georges Clemenceau-nak (aki elutasította a javaslatot).²⁴⁴ A színpad mögötti intrikáktól és a kompromittáló részletek kiszivárogtatásától való félelem a háború kitöréséig gyötörte Poincarét.

Másként fogalmazva: a köztársasági elnök nem volt sebezhetetlen, sőt úgy tűnt, hogy talán személyének és politikájának napja is leáldozott.

A nacionalista nekibuzdulás, aminek hullámai az Agadir-válság utáni időkhöz magas tisztségébe juttatták, 1914 elejére veszített lendületéből, s kezdte átadni helyét új, jóval összetettebb erőknél.²⁴⁵ Poincarét „egyre jobban és jobban utálták” a szocialisták és az egyesült radikálisok, vetélytársai, Clemenceau és Caillaux pedig egyetlen alkalmat sem szalasztottak el, hogy bírálják és becsméreljék.²⁴⁶ Legnyugtalanítóbb volt az a lehetőség, hogy egy új ellenzéki csoportosulás megbuktathatja a hároméves katonai szolgálat törvényét, amitől pedig megreccsenének a francia–orosz szövetség eresztékei.²⁴⁷ Egy olyan országban, amelyben – főleg a Dreyfus-ügy után – erős antimilitarista érzések uralkodtak, rendkívül merész intézkedés volt a kötelező katonai szolgálat idejének növelése. Az 1914. április 26-án és május 10-én megtartott viharos országos választások eredménye azt sugallja, hogy igencsak vékony szálon függött a hároméves törvény többségi támogatása. A Doumergue-kormány 1914. június 2-án bekövetkezett bukása után Poincarénak meg kellett találnia a törvény megvédelmezéséhez szükséges politikai kombinációt. Néhány sikertelen próbálkozás után (az egyik megalakult kormány már a parlamentben való bemutatkozása napján megbukott, amire nem sok történelmi példát ismerünk)²⁴⁸ végre megtalálta a volt szocialista René Vivianit, s az általa június 12-én alakított kabinet tizenhét minisztere közül tíz a hároméves törvény támogatója volt. Amikor az új kormány június 16-án elnyerte a parlamenti többséget, a válság elhárult; a hároméves törvényt – legalábbis egyelőre – nem fenyegette veszély. Ám továbbra is kérdés maradt, meddig lehet érvényben tartani.

Aggodalomra adtak okot a nemzetközi politika eseményei is. 1913–14-ben a párizsi politikusok egyre világosabban látták az oroszok erejének növekedését. Francia katonai megfigyelők jelentették, hogy az orosz hadsereg hatalmasat fejlődött a Japántól elszenvedett vereség óta: „az orosz katona kiváló, szívós, jól kiképzett, fegyelmezett és odaadó”; az orosz hadsereg feltehetően legyőzi majd „jövőbeni ellenségeit”.²⁴⁹ Az előrejelzést francia pénzügyi szakértők is megerősítették. Az orosz gazdaság értő tanulmányozója volt De Verneuil, a Párizsi Értéktőzsde vagyonkezelője, akinek hatalmában állt megvétetni az egyes értékpapírok piacra bocsátását. Verneuil már régóta foglalkozott a francia–orosz üzleti vállalkozásokkal, amikor Szentpétervárra utazott, hogy Kokovcovval megtárgyalja az új francia kölcsön feltételeit. 1913. július 7-én kelt levelében beszámolt tapasztalatairól a francia külügyminiszternek, Pichonnak. Az orosz gazdasági fejlődésről már korábban is igen kedvező volt a véleménye, de

Szentpéterváron tett legutóbbi látogatása során azt tapasztalta, hogy a valóság még rózsásabb, mint ahogy gondolta:

Itt valami igazán káprázatos dolog van készülődben, aminek jelei még a leg-tájékozottabb megfigyelőt is elképesztik. Egyértelműen az a benyomásom, hogy a következő harminc év során olyan rendkívüli gazdasági fejlődésnek leszünk tanúi Oroszországban, amely az Egyesült Államokban a 19. század utolsó negyedében végbement káprázatos felszárnyaláshoz lesz fogható – de talán felül is múlja azt.²⁵⁰

Verneuil nem volt egyedül a véleményével. A szentpétervári francia katonai attasé, Laguiche tábornok 1914-ben kelt jelentéseiből kirajzolódik egy „kimeríthetetlen erőforrásokkal rendelkező orosz óriás”, amelynek „első osztályú” katonái vannak, és „határtalan erő” fölött rendelkezik. Az év tavaszán tartott hadgyakorlatok megsemmisítése után szinte forrt a lelkesültségtől: „minél többet látok, annál jobban csodálom őket; az orosz ember magasabbrendű bármínél, amit ismerek. Olyan erőt tapasztaltam meg itt, amilyennel egyetlen más hadseregnél sem találkoztam.”²⁵¹ Ezt a vélekedést támasztották alá a sajtójelentések is. 1913 novemberében a *Le Temps* egyik cikkében volt olvasható az oroszországi tudósító, Charles Rivet kijelentése:

Nem tudjuk eléggé bámulni az oroszok hatalmas [katonai] erőfeszítéseit, amelyek miatt az ország jóléte a legkisebb csorbát sem szenvedte el, [...] míg Franciaországban az új katonai kiadások komoly költségvetési gondokat okoztak, Oroszország nem kényszerült arra, hogy új bevételi források után kutasson. [...] Ebben a fegyverkezési versenyben Oroszország jobb helyzetben van bárkinél. A népességnövekedéshez a vagyoni növekedése társul, s a körülmények lehetővé teszik, hogy akár hosszú időn át elviseljék a fokozódó létszámú újoncra és a növekvő katonai kiadásokat. Soha nem fognak arra kényszerülni, hogy javasolják a növekedés tempójának csökkentését, s az orosz katonai vezetők nem is gondolnának ilyesmire.²⁵²

Maga Poincaré is azok között volt, akik lelkesen fogadták és magukévá tették ezt az ábrándos rózsaszínben festett Oroszország-látomást.²⁵³

Mindez első pillantásra igen jó hír volt a francia–orosz szövetség szempontjából, Párizsban azonban kínos kétségeket is támasztott. Mi történik, ha Oroszország olyan erős és gazdag lesz, hogy biztonsága már nem múlik

a franciák segítségén? De legalábbis: ez az eszeveszett fejlődés egészen biztosan Párizs hátrányára fogja megváltoztatni a szövetségben belüli erőegyensúlyt, hiszen ahogyan Laguiche tábornok 1914 februárjában megjegyezte: „Minél kevésbé lesz szüksége Oroszországnak más nemzetekre, annál inkább akar majd kiszabadulni a mi nyomásunk alól.”²⁵⁴ Az aggodalom ma már nevetségesnek tűnik, hiszen az orosz gazdasági fejlődés és katonai erő képtelen túlbecslésén alapult,²⁵⁵ de a hamis jövőkép épp elég valóságosnak tűnt azok szemében, akik megpillantották. A sebesen változó világban más tényezőkkel együtt azt sugallta, hogy a Németország féken tartásában ma még oly hasznos eszköz nem sokáig marad megbízható.

1914 júniusának utolsó heteiben Poincaré – saját maga legnagyobb meglepetésére – még mindig hatalmon volt. Politikáját nem fenyegette veszély; legalábbis addig, amíg a kormány a helyén marad. René Viviani kitűnő parlamenti politikus volt, de a külügyek terén teljesen járatlan. Válság esetén az elnök könnyen kézben tarthatta a kormányrudat. A támadó katonai stratégia és a balkáni *casus foederis* melletti elkötelezettség érvényben volt továbbra is. Közép- és hosszú távon azonban bizonytalan volt Poincaré saját és politikájának jövője. Az erő a jelenben, s a sebezhetőség a jövőben – ez a kettősség irányította annak a válságnak a kezelésében, amely június 28-án robbant ki Gavriló Princip végzetes lövései nyomán. Mint az események fogságába esett döntéshozók közül sokan, Poincaré is úgy érezte, hogy az idővel kell versenyt futnia.

6

Az utolsó esélyek: enyhülés és veszedelem, 1912–1914

„Amióta a külügyminisztériumnál vagyok – írta Nicolson 1914 májusának elején –, még sosem láttam ilyen nyugodtnak a vizeket.”¹ Nicolson megjegyzése ráirányítja figyelmünket a háború előtti két utolsó év egyik legkülönösebb jellegzetességére: miközben egyre halmozódtak a fegyverek, és néhány polgári és katonai vezető egyre harciasabb lett, az európai nemzetközi szerkezet egésze meglepő hatékonysággal kezelte a válsághelyzeteket, és érzékelhetően mutatkoztak az enyhülés jelei. Vajon azt jelenti ez, hogy a háború kitörése a megelőző másfél évben egyre *kevésbé* volt valószínű? Vagy az enyhülés csak köntös volt, amely eltakarta a szövetséges tömbök közötti engesztelhetetlen és egyre mélyülő ellentéteket? S ha ez utóbbi az igaz, vajon hogyan kapcsolódtak az enyhülési folyamat egyes mozzanatai azokhoz az oksági összefüggésekhez, amelyek 1914-ben végül elvezettek a háborúhoz?

AZ ENYHÜLÉS HATÁRAI

1912 nyarán a német császár és az orosz cár magas rangú államférfiak kíséretében félhivatalos találkozót tartott a Pakri-félszigeten fekvő Paldiski orosz kikötővároskában, a mai Észtország északnyugati részén. A nagyszerűen sikerült találkozó a cár 1910-ben Potsdamban tett látogatásának viszonzása volt. Míg a két uralkodó nagyokat sétált, együtt étkezett és megtekintette a csapatokat, a diplomaták barátságos és számos témát felölelő tárgyalásokat folytattak. Kokovcov és Bethmann Hollweg (a két józan, konzervatív, mérsékelt gondolkodású férfiú most találkozott először) az első pillanattól kezdve rokonszenvet érzett egymás iránt. Komoly és nyugodt légkörben beszéltek meg a két nagyhatalom fegyverkezési politikáját. Biztosították egymást arról, hogy elképzeléseik kifejezetten védelmi jellegűek, és egyetértettek abban, hogy a katonai kiadások megugrása a közvéleményre gyakorolt kedvezőtlen hatása miatt mélységesen sajnálatos fejlemény. „Mindegyik országnak – jegyezte meg Bethmann Hollweg – remélhetőleg annyiféle közös érdeke van,

hogy a fegyvereket mindannyian csak a megelőzés eszközeinek fogják tekinteni, és nem engedik, hogy valóban bevessék őket.”²

Bethmann Hollweg és Szazonov külügyminiszter megbeszélésein sok téma szóba került, de mindketten mindvégig a békülékenységre, a közös nevező megtalálására törekedtek. A Balkán-félszigeten fokozódó bizonytalanság kérdésében Szazonov arról biztosította tárgyalópartnerét, hogy Oroszországnak a keresztény szláv államok iránti elkötelezettsége történelmileg lezárt, tehát idejétmúlt dolog. Oroszországnak – jelentette ki – nem áll szándékában kihasználni az Oszmán Birodalom pillanatnyi nehézségeit. Bethmann Hollweg állította: noha Németországot olykor azzal vádolják, hogy bele akarja ártani magát az antantállamok belügyeibe, a valóságban mi sem áll tőle távolabb, sőt: semmiféle okot nem lát arra, hogy Németország ne ápoljon baráti viszonyt ezekkel az államokkal. „És mi a helyzet Ausztriával?” – kérdezte a beszélgetés vége felé Szazonov, mire Bethmann Hollweg biztosította, hogy az osztrákok részéről szó sem lehet valamiféle agresszív Balkán-politikáról. „Németország tehát nem fogja Ausztriát erre bátorítani?” – kérdezte Szazonov. Bethmann Hollweg azt válaszolta, hogy Berlin a legkevésbé sem kíván támogatni egy kalandor osztrák politikát. Mielőtt

Vlagyimir Kokovcov gróf

elváltak, kifejezték abbéli egyetértésüket, hogy egyszerű lenne az ilyen csúcstalálkozókra rendszeresen, mondjuk kétévenként sort keríteni.³

Meglepő, de Paldiskiban még a császár is a legjobb formáját hozta. A cár mindig is borzadt beszédes német unokafivére társaságától; vonakodott őszintén beszélni vele, mert – amint Kokovcov megállapította – „viszolygott a német császár terjengősségétől, ami annyira idegen volt az ő természetétől”.⁴ A látogatás előtt írt egyik feljegyzésében a szentpétervári német nagykövet, Pourtalès gróf azt kérte: mondják meg a császárnak, hogy kerülje a célzatos társalgási témákat, s hacsak lehet, inkább „odafigyelő, érdeklődő magatartást” tanúsítson, hogy szóhoz juthasson néha a cár őfelsége is.⁵ Vilmos az idő nagy részében bámulatos önmérsékletet tanúsított. Csak néhány apróbb kisiklás történt: a cár *Sztandart* nevű hajójának fedélzetén elköltött első ebéd után a császár félrevonta Szazonovot, és több mint egy órán át beszélt vele (helyesebb lenne azt mondani: *nekí*) arról, hogy milyen volt a kapcsolata a szüleivel, akik – mint mondta – soha nem szerették. Szazonov úgy érezte: az eset megdöbbentő illusztrációja annak, hogy a császár „kifejezetten hajlamos átlépni a diszkrécio és a méltóság korlátait”, amiket egy ilyen magas rangú személynek tiszteletben kellene tartania.⁶ A második napon tikkasztó melegben látogatták meg a Nagy Péter cár által építtetett erőd romjait. Vilmos megint megfélekedezett a kapott intelmekről, és rárontott Kokovcovra az egyik legújabb vesszőparipájával: hogy milyen fontos is lenne létrehozni egy összeurópai olajtársaságot, amelyik versenytársa lehetne az amerikai Standard Oilnak. A beszélgetés – emlékezett vissza Kokovcov – rendkívül élénk volt, és messze túlment az udvari etikett határain.

A nap perzselően sütött. A cár nem akarta félbeszakítani beszélgetésünket, de Vilmos császár háta mögül jelezte nekem, hogy kissé már türelmetlen. A császár egyre növekvő hevülettel fejtette ki válaszáat az érveimre. A cár végül elvesztette türelmét, hozzánk lépett, és hallgatni kezdte a beszélgetést. Vilmos császár ekkor a következő szavakkal fordult felé (franciául beszélt): „Az Ön minisztertanácsának elnöke nem rokonszenvez az elképzeléseimmel, de én mindenképpen szeretném meggyőzni. Kérem, engedje meg, hogy Berlinben összegyűjtött adatokkal igazoljam nézeteim helyességét, s ha készen állok, szeretném az Ön jóváhagyásával folytatni a beszélgetést.”⁷

Érdemes elképzelni a jelenetet. A nap forrón tűz a régi erőd romjaira. Kokovcov izzad; a császár kiveresedett arccal és reszkető bajusszal, vadul gesztikulálva egyre jobban belelendül a magyarázatba. Mindenki kényel-

metlenül érzi magát, a cár a császár mögött elkeseredetten próbál jelezni Kokovcovnak, hogy fejezzék be a beszélgetést, s végre a hús árnyékba vonulhasson a társaság. Nem tudjuk, hogy Vilmos végül elküldte-e Kokovcovnak „a Berlinben összegyűjtött adatokat”. Lelkes nekibuzdulásai többnyire ugyanolyan kurták voltak, amilyen hevültek. Nem csoda, hogy uralkodói körökben rettegtek tőle.

Vilmos bakijai azonban nem tudták elrontani a jó hangulatot, s végül minden nagyszerűen sikerült. Egy július 6-án kiadott közös sajtónyilatkozat szerint a találkozó „különlegesen meleg hangulatú” volt, új bizonyítékkal szolgált a két uralkodó közötti „baráti kapcsolatra”, és megerősítette mindkét nagyhatalom „szilárd eltökéltségét [arra, hogy] megőrizik a ketjük közötti [barátság] nemes hagyományát”.⁸

Paldiski volt az orosz–német közeledés folyamatának csúcspontja a háború kitörése előtti években,⁹ de rendkívül szűk korlátok szabták meg, mit lehet egyáltalán elérni a találkozón. A megbeszélések – bármilyen barátságos légkörben folytak is – nem eredményeztek lényegi döntéseket. A kiadott hivatalos sajtótájékoztató körvonalazatlan általánosításokat tartalmazott, azt azonban nyíltan kijelentette, hogy nem születtek „új megállapodások”, és nem történt „semminemű változás a nagyhatalmi csoportosulásokban, amelyek fontossága az egyensúly és a béke fenntartásában bebizonyosodott”.¹⁰ A Bethmann Hollweg és Szazonov által a balkáni helyzet összefüggésében megfogalmazott biztosítékok mögött veszedelmes ellentmondások lapultak: míg a németek valóban törekedtek az osztrákok korlátozására, és kétségeket hintettek el Bécsben afelől, hogy elég szilárd-e a szövetség iránti elkötelezettségük, az oroszok épp az ellenkezőjét csinálták balkáni szövetségeseikkel. Ekkor már a legenyhébben szólva is félrevezető volt, amit Szazonov mondott Bethmann Hollwegnek arról, hogy Oroszországnak nem áll szándékában kihasználni az Oszmán Birodalom gyengeségét, s hogy a Balkán-félszigeten teljesítendő „történelmi küldetése” immár a múlté... Ha ezen, hát igen bizonytalan alapon nyugodott az orosz–német egyetértés. És még a Paldiskiban kiadott zárónyilatkozat erősen visszafogott megfogalmazása is elég volt ahhoz, hogy paranoiás görcsöket váltson ki Londonban és Párizsban. A szentpétervári külügyminisztérium a találkozó előtt és utána is határozott szavakkal biztosította a franciákat és a briteket, hogy Oroszországnak a hármasság iránti elkötelezettsége erősebb, mint valaha. A Paldiskiban megkezdett közeledés bizonyos értelemben azt mutatta, mennyire bizonytalan és törekeny lehet egy valódi, sok résztvevős enyhülési folyamat.

Hasonló politikai és szerkezeti korlátok akadályozták a Németország

és Nagy-Britannia közötti tartós megbékélést. Jó példa Richard Haldane hadügyminiszter 1912. februári berlini látogatása, amelynek során a két ország nem tudott egyetértésre jutni a haditengerészeti fejlesztések korlátozásának kérdésében. A látogatást eredetileg Bethmann Hollweg kezdeményezte azzal a céllal, hogy megegyezésre jusson Nagy-Britanniával, s ezáltal versengés és ellenségeskedés helyett együttműködéssel lehessen megoldani bizonyos nemzetközi – elsősorban a gyarmatokkal kapcsolatos – kérdéseket. A kancellár Tirpitz tengernagy nagyralátó haditengerészeti fejlesztési programjában látta egy ilyen megegyezés legfőbb akadályát, de Vilmos császárnak a program melletti személyes kiállása és a német kormányzat széttagolt, belső összefüggéseket sok tekintetben nélkülöző, elitista felépítése miatt kerülő manőverekre volt szükség az érvényben lévő irányvonal megváltoztatásához. Hogy Tirpitz befolyását gyengítse, Bethmann Hollweg az admirális mellett foglalt állást a Császári Tengerészeti Hivatallal szemben (az admirális kifogásolta, hogy Tirpitz a haditengerészek minél jobb kiképzése helyett a hadihajók számát tartotta a legfontosabbnak). Bátorította a hadsereget, amely már régóta alacsony költségvetésen sínylődött (miközben a haditengerészetre fordított összegek egyre növekedtek), hogy követelje a létszámbeli fejlesztést és a korszerűsítést.¹¹ Metternich gróft, a londoni német nagykövetet utasította, lássa el őt minden szükséges adattal és értesüléssel ahhoz, hogy meggyőzze a császárt: a haditengerészeti költségvetés visszafogását London sokkal meggyőzőbb érvek tekinténé, mint a jelenlegi erőfitogtató politikát. Röviden: Bethmann Hollweg fáradhatatlanul munkálkodva használta fel a rendszer sokféle emeltyűjét, hogy kiszabadítsa Németország védelmi politikáját a haditengerészet aránytalan fejlesztésének megszállottságából.

Akárcsak Joseph Caillaux az Agadir-válság idején, Bethmann Hollweg is kívülről vett igénybe; egy Albert Ballin nevű, hamburgi hajómágnást, aki meghatározó szerepet játszott a két ország közötti kapcsolat megteremtésében. A kereskedői körök és a bankvilág számos szereplőjéhez hasonlóan Ballin is mélységesen hitt a nemzetközi kereskedelem civilizációs értékében, és meggyőződése volt, hogy egy európai háború bűnös örökség lenne. A brit bankárhoz, Sir Ernest Casselhez fűződő kapcsolatai révén el tudta juttatni Berlinbe az üzenetet: a britek elviekben abban érdekeltek, hogy békés megállapodással rendezzék a haditengerészeti fegyverkezéssel és a gyarmatokkal kapcsolatos nézetkülönbségeket. 1912 februárjában Lord Haldane hadügyminiszter Berlinbe utazott, hogy kipuhatolja és feltérképezze a lehetőségeket.

Vajon miért maradt sikertelen a berlini utazás? A válasz nem egyszerűen az, hogy a németek hajthatatlanul ragaszkodtak volna a haditengerészet fejlesztésének tempójához és arányaihoz: Bethmann Hollweg és – noha vonakodva – maga a császár is hajlandó lett volna engedményeket tenni ezen a területen.¹² A valódi ok az volt, hogy Berlin valami kézzelfogható viszonzást várt, nevezetesen garanciákat arra, hogy a britek semlegesek maradnak, ha háború törne ki Németország és valamely másik kontinentális nagyhatalom között. Miért nem voltak hajlandók a britek megtenni ezt az ígéretet? Nem helytálló az az érvelés, amely szerint kötötte volna őket a Franciaországgal való korábbi megállapodás, hiszen Bethmann Hollweg készséggel elfogadott volna egy olyan megszorítást, hogy a brit semlegesség csak azon fegyveres konfliktusok esetén lenne tartható, „amelyekben Németország nem nyilvánítható támadó félnek”, és nyíltan kijelentette, hogy a kívánt megállapodás „nem lépne érvénybe, amennyiben összeegyeztethetetlennek bizonyulna a magas szerződő felek által már korábban megkötött egyezményekkel”.¹³ A britek vonakodásának oka sokkal inkább az volt, hogy nem szerettek volna feladni valamit semmiért: a haditengerészeti fegyverkezési versenyt könnyedén megnyerték, és vitathatatlan egyeduralmat gyakoroltak a világtengereken. Bethmann Hollweg és Vilmos semlegességi egyezményt szerettek volna annak fejében, hogy elismerik ezt az egyeduralmat, de hát miért egyezkedett volna Nagy-Britannia olyasmért, ami már eleve az övé?¹⁴ Összességében: nem a hajók létezése, hanem a felek érdekeinek összeegyeztethetlensége akadályozta meg a megállapodás létrejöttét.¹⁵

Haldane a zűrzavar láttán értetlenül tért vissza Berlinből. A vak is látta, hogy Bethmann Hollwegnek nem sikerült politikai elképzelései mellé állítania sem a császárt, sem a Birodalmi Haditengerészeti Hivatalt – ám küldetésének sikere ellen erős érdekek sorakoztak fel Londonban is,¹⁶ ahol utazását az első pillanattól kezdve tisztán felderítő jellegűnek tekintették. Haldane-nak oktatási ügyekben való tájékozódás álcájával kellett Berlinbe utaznia (ebben az időben ő volt a London University parlamenti vizsgálóbizottságának elnöke), és a német kormánynak küldött brit tájékoztatás szerint nem rendelkezett „jogosultsággal semmilyen megállapodás megkötéséhez, vagy ahhoz, hogy bármely kollégájára nézve elkötelező ígéretet tegyen”.¹⁷ A küldetés célja – mint maga Haldane tájékoztatta Cambont – az *enyhülés* volt, és nem a *megegyezés*.¹⁸ Párizsban Bertie keményen dolgozott a megegyezés megíhásításán; mindenről előre tájékoztatta Poincarét, és arra ösztökölte a Quai d'Orsay-t, hogy gyakoroljon nyomást Londonra.¹⁹

Beszédes tény, hogy akinek az volt a feladata, hogy a tárgyalások során dokumentumokkal és tanácsokkal lássa el Haldane-t, nem más volt, mint Sir Arthur Nicolson – akinek világéletében meggyőződése volt, hogy a Németországnak tett legkisebb engedmény is szembenállást eredményezne az oroszokkal, márpedig az ő jóakaratauk Nagy-Britannia biztonságának szempontjából nélkülözhetetlen. Nicolson nem titkolta a Haldane-küldetéssel szembeni ellenérzéseit: „Nem látom be – mondta 1912 februárjában Sir Francis Bertie-nek, Nagy-Britannia akkori párizsi nagykövetének –, miért kellene feladnunk jelenlegi remek pozícióinkat, és leereszkedve olyan úgynevezett »megállapodásokba« bocsátkoznunk, amelyek nagy valószínűséggel, ha nem egészen biztosan károsak Oroszországgal és Franciaországgal való kapcsolatainkra.”²⁰ A nagykövet egyetértett; Haldane vállalkozása „esztelen lépés”, amelyre kétségkívül csak azért kerül sor, hogy elhallgattassák a „Le Greyjel!”-radikálisokat.²¹ Vagyis: az első pillanattól kezdve semmi esély sem volt arra, hogy Haldane sikerrel jár.²² Nicolson és Bertie óriási megkönnyebbülésére Grey nem volt hajlandó fontolóra venni egy „semlegességi záradékot”, így a próbálkozás kudarcot vallott. Goschen nagykövet Berlinből gratulált Nicolsonnak: „Ön nagyszerűen végezte ezt a remek munkát.”²³

Ahogy Nicolson megjegyzése is sugallja, az enyhülés lehetőségeit – legalábbis Nagy-Britanniában – erősen korlátozta a szövetségi tömbökben való gondolkodás, amit még ekkor is a nemzetbiztonság nélkülözhetetlen alapjának tartottak. A közeledési folyamat kiegészíthette volna a szövetségi stratégiát, de helyettesíteni nem lehetett képes. Sir Edward Grey igen elegánsan fogalmazott az alsóházban 1911. novemberi beszédében: „Az új barátságok nem érik meg, hogy az ember odahagyja értük a régieket. Feltétlenül kössünk új barátságokat, de semmiképpen sem a már meglévők rovására.”²⁴

Épp azért, mert ily igen keveset „fektettek bele” a Haldane-küldetésbe, a kudarcot is könnyen tudomásul vették, és folytatódott az Agadir utáni brit–német enyhülés. A haditengerészeti fejlesztéseket visszafogó megállapodás hiánya csak a későbbi események fényében tűnik történelmi jelentőségűnek. 1912 őszén, a balkáni válság kitörésekor a német külügyminiszter, Kiderlen-Wächter javasolta Goschennek, a berlini brit nagykövetnek: a két ország hangolja össze magatartását annak érdekében, hogy megelőzzék a nagyhatalmak két ellenséges táborba való szerveződését. Grey a maga részéről tudatta Bethmann Hollweggel, hogy „szoros és meghitt politikai együttműködést” kíván Németországgal.²⁵ 1912 decembere és

1913 júliusa között Nagy-Britannia és Németország közösen rendezték meg a „nagykövetek konferenciáját”. A két nagyhatalom segítségével sikerült megoldást találni az első balkáni háborúban felmerült legkényesebb problémákra, és ők intették önmérsékletre szövetséges partnereiket, Oroszországot és Ausztriát.²⁶

Természetesen szerepet játszottak rejtett okok és megfontolások is. Jagow külügyminiszter, az 1912 decemberében váratlanul elhunyt Kiderlen utóda azt remélte, hogy a balkáni együttműködés folytatása fellazíthatja Nagy-Britannia függését az antanttól azáltal, hogy London felismeri a térségben folytatott orosz politika agresszív voltát. Grey abban bízott, hogy a németek továbbra is féken tartják az osztrákokat, s ezáltal a balkáni konfliktusok nem fogják veszélyeztetni Európa békéjét. Egyik oldal sem állt azonban készen arra, hogy gyökeresen megváltoztassa a szövetségi tömbökhöz tartozáson alapuló stratégiáját. A brit-német közeledésre jórészt azért kerülhetett sor, mert célja és figyelme kifejezetten egy bizonyos területre, a Balkán-félszigetre irányult, ahol egyiküknek sem forogtak veszélyben alapvető érdekeik. De szerepet játszott az is, hogy Ausztria és Oroszország is igyekezett kerülni a háborút. Erőtlen és bizonytalan folyamat volt lényegi tartalom nélkül, s csak addig tarthatott, ameddig a békére nem leselkedett komolyabb fenyegetés.

Kimondható tehát, hogy az enyhülés lehetőségét a szövetségi tömbök rugalmasságának mértéke korlátozta – noha ez az állítás burkoltan feltételezi, hogy ezek a tömbök a nemzetközi politikai rendszer szilárd és változhatatlan képződményei voltak. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a döntéshozó kulcsfigurák közül sokan nagyon is törékenynek, illetve cseppfolyósnak érezték ezeket a szövetségi rendszereket. Az osztrákokat időről időre nyugtalanította a gondolat, hogy a németek egyszer csak rendezik nézeteltéréseiket az oroszokkal, és faképnél hagyják Habsburg-szövetségeseiket. Aggodalmuknak némi alapul szolgált, hogy Berlin az 1910 és 1913 közötti időszakban mérsékelni próbálta Bécset, s az oroszok ennek nyomán merészebben s bármiféle biztonsági ellentételezés nélkül érvényesítették a Balkánnal kapcsolatos elképzeléseiket.²⁷ Poincaré a Balkánt és a török tengerszorosokat érintő orosz-német összefogás baljós előjelének látta a tartalmatlan és eredménytelen paldiski találkozót. 1913 tavaszán Párizsban még ingerültség is támadt amiatt, hogy a brit királyi udvar Berlinnel „kacérkodik”, és V. György királyt azzal gyanúsították, hogy meghitt kapcsolatokra törekszik Németországgal.²⁸ A szentpétervári brit nagykövet, Sir George Buchanan szemében az Ausztria és Oroszország közötti

viszony enyhülésének leghalványabb jele is annak fenyegetését jelentette, hogy az oroszok elhagyják az antantot, és a németekkel meg az osztrákokkal egyesítik erőiket, mint az 1870-es és 1880-as években, a három császár szövetségének idején.

A brit-orosz kapcsolatok esetében az erős szövetséges elvesztésének lehetősége miatti aggodalmat súlyosbította az erős ellenfél szerzésének eshetősége is. A háború kitörése előtti utolsó három évben ismét előbukkantak az Oroszország és Nagy-Britannia közötti régi geopolitikai feszültségek. Bajok voltak végig a kínai-közép-ázsiai határ mentén Tibettől és Külső-Mongóliától egészen Turkesztánig és Afganisztánig, de a legforróbb pont Perzsia volt. 1912 nyarán orosz csapatok hatoltak be Észak-Perzsiába, s ez megkérdőjelezte a brit-orosz szövetség meglévő formában való fenntarthatóságát. Grey már 1911 novemberében figyelmeztette a londoni orosz nagykövetet, Benckendorff grófot, hogy hamarosan kénytelen lehet nyilvános nyilatkozatban elhatárolódni az oroszok perzsiai tevékenységétől, s hogy Oroszország a britekkel való szövetség jövőjét kockáztatja.²⁹ A kérdés nemcsak a külügyminisztériumban keltett érdeklődést, de a kabinetben, a parlamentben és a sajtóban is. Szazonov és Grey 1912 szeptemberében a Balmoralban tartott találkozóján elsősorban Perzsiáról volt szó, s közben utcai demonstrációk zajlottak az orosz külügyminiszter ellen. A Nagy-Britannia birodalmi jövőjére leselkedő veszedelmektől való félelem a liberális mozgalom és a brit sajtó hagyományos oroszellenességével párosulva veszedelmes gyűlelyet alkotott. A nyugtalanság 1913-ban és 1914 elején sem csitult. 1914 februárjában és márciusában Szentpétervárra, Buchanan nagykövetnek írt leveleiben Grey haragos megjegyzésekkel illeti az oroszok tervét, hogy stratégiai vasútvonalat építenek Perzsián át egészen az indiai határig. Szentpétervár kezdte kiszorítani a brit kereskedelmi érdekeltségeket, még a konvencióban kifejezetten brit zónának nyilvánított területekről is. A kínai határvidéken sem volt sokkal jobb a helyzet. Brit ügynökök 1912-ben és 1913-ban kelt jelentései arról tájékoztatnak, hogy az oroszok „szokatlan katonai aktivitást” szítnak Mongólia és Tibet között; Urgán keresztül Lhászába tartó orosz puskaszállítmányokat figyeltek meg, oroszországi burját „szerzetesek” képezték ki a tibeti hadsereg katonáit, az oroszok benyomultak Turkesztánba, és erődített állásokat építettek ki a srinagari brit helyőrségtől alig 250 kilométernyire.³⁰ Úgy tűnt, Oroszország csak a jó alkalomra vár, hogy lerohanja Indiát.³¹

A fenyegetések felismerése nyomán finom foszlások kezdtek mutatkozni a külügyminisztérium politikájának szövetén. Az oroszok bosszantó viselke-

dése Grey szemében megnövelte a balkáni térség kérdésében erősödő brit-német közeledés értékét. Nem lehetett csodálkozás nélkül szemlélni a brit és a német diplomaták remek együttműködését, ráadásul éppen akkor, amikor Szazonov cikcakkos balkáni politikája kezdte kimeríteni a britek türelmének utolsó tartalékait is. Greyt a Németországgal való megbékélés fontolgatásában támogatta régi, hűséges magántitkára, William Tyrrell is, aki minden kollegájánál jobban ismerte a külügyminisztert. Tyrrell korábban a németellenes politikát pártolta, később azonban „a kölcsönös megértésre való törekvés meggyőződéses szószólója”³² lett. Kétségtől az új irányvonal mellett szólt annak felismerése is, hogy mivel a németek alulmaradtak a haditengerészeti fegyverkezési versenyben, a Berlin által jelentett fő fenyegetés „fullánkját vesztette”.³³ Egy rugalmasabb politikához való visszatérés azzal kecsegtetett, hogy egyfelől elnémtíja a radikális ellenzék oroszellenes lármázását, másfelől kifogja a szelet a Grey távozását követelők vitorlájából – ezek ugyanis a külügyminiszter németellenességében látták a Nagy-Britannia függetlenségére és az európai békére leselkedő legnagyobb fenyegetést.

Ez a lehetőség azonban pusztán elméleti volt, amíg a németekkel való szoros együttműködés hozadéka nem látszottak ellensúlyozni az orosz szövetséges elvesztésének kockázatát. Eddig a fordulópontig – ami 1913–14-ben még nem tűnt közelesnek – továbbra is nagy jelentősége volt Oroszország megnyugtatásának és a németekkel való szembenállás fenntartásának. Oroszország 1913-ban sokkal veszedelmesebb ellenségnek számított, mint 1900-ban, különösen a brit politikacsinálók szerint, akik francia kollegáikhoz hasonlóan rendkívüli mértékben túlbecsülték az oroszok erejét. Az orosz–japán háború és az 1914-es júliusi válság között eltelt időben – minden ellentétes tény és jelzés ellenére – a brit katonai attasék és szakértők utólag visszatekintve szinte képtelenül túlzó képet festettek Oroszország haderejéről.³⁴ Egy 1909 szeptemberében kelt, egészen tipikus jelentésben Sir Ian Hamilton tábornok (aki mint a Mandzsúriában állomásozó japán erőknél szolgálatot teljesítő katonai attasé korábban már szemtanúja volt az orosz hadsereg harci tevékenységének) azt állította, hogy az azóta eltelt időben hatalmas változás következett be. Az orosz csapatokról elmondható, hogy a *tüzelés és előrenyomulás* taktika rendkívüli fejlődése következtében „jobb harcosok, képzetebb katonák a németeknél”. Mivel Hamilton megszemlélt már német hadgyakorlatokat is, elfogadták és tiszteletben tartották a véleményét.³⁵

Egyes londoni kulcsfigurák továbbra is úgy tartották, hogy az oroszok komolyabb fenyegetést jelentenek, mint a németek. „Szakértőink attól félnek

– ismerte be egy magas rangú külügyi tisztségviselő 1912 december elején, az első albán válság tetőfokán –, hogy a németek elmennek Szentpétervárra, és felajánlják, hogy féken tartják Ausztriát, ha az oroszok kilépnek az antantból. Ez a valódi veszély, nem a nagyhatalmi konfliktus. Komolyan tartunk attól, hogy Oroszország a [hármass] szövetség oldalán fog kibukkanni a válság zűrzavarából.”³⁶ Nicolson hitte, hogy Nagy-Britannia és a világbirodalom biztonságának záloga a brit–orosz egyezmény, amit szeretett volna (a francia antant mellett) teljes értékű szövetséggé fejleszteni. „Sokkal kedvezőtlenebb dolog a franciákkal és az oroszokkal lenni rosszban, mint a németekkel.”³⁷ „Egyszerűen létfontosságú számunkra – írta 1914 májusában –, hogy a legjobb kapcsolatot tartsuk fenn Oroszországgal. Ha az oroszok barátságtalanok vagy akár csak semlegesek lennének, a legsúlyosabb nehézségekkel szembesülnénk bizonyos helyeken, ahol nem vagyunk abban a helyzetben, hogy meg tudnánk védeni magunkat.”³⁸ A Berlinhez való közeledés legcsekélyebb jele azzal a veszéllyel járt, hogy meginog a London megbízhatóságába vetett hit, akkor pedig Oroszország azt is megteheti, hogy egyszerűen hátat fordít Nagy-Britanniának, és ismét a rivális világbirodalom szerepébe helyezkedik. Nicolson véleményét támasztotta alá a Londonban a háború előtti évek során szélteben elterjedt vélekedés is, amely szerint gazdasági és katonai erejének rémítő arányú növekedése révén Oroszország hamarosan viszonylagos önállóságra és függetlenségre tesz szert, vagyis nélkülözni tudja majd a szövetséges Nagy-Britanniát.

Mindebből az következett, hogy Oroszország szövetségesi hűségét gyakorlatilag bármi áron meg kell vásárolni. Nicolson mélyen megdöbbenett Szazonov szerepe a Törökország elleni szerb–bolgár szövetség támogatásában, s általában az, ahogy az oroszok bátorították a szerb kormányt; ezek az ellenérzések azonban jelentéktelenek voltak az Oroszország esetleges átállása nyomán fenyegető katasztrófához képest. A brit diplomaták tehát bizonyos tekintetben elfogadhatóbbnak tartották a Balkánon fennálló, korlátok között tartott feszültséget, mint annak lehetőségét, hogy visszatér az 1903 előtti osztrák–orosz kondomínium állapota, ami könnyen vezethetett volna az 1907 előtt nyílt brit–orosz szembenállás megújulásához – annak kezelésére pedig most, 1913-ban sokkal kevésbé érezték alkalmasnak Nagy-Britanniát, mint a búr háborúk idején.³⁹ 1912 nyarán Nicolson még azt a nézetét is szélteben hangoztatta, hogy a Balkán felé való orosz terjeszkedés elkerülhetetlen, ennél fogva Nagy-Britanniának sem kell elleneznie. „Oroszország most, miután bámulatra méltó módon rendbe hozta pénzügyi helyzetét és újjászervezte had-

seregét – mondta hazája bécsi nagykövetének –, eltökélte, hogy visszanyeri korábbi, meghatározó balkáni szerepét.”⁴⁰

Az enyhülés összetett hatást gyakorolt a szövetségi tömbök képlékeny szerkezetére. Növelhette a háború kockázatát azáltal, hogy csökkentette a politikai döntéshozók veszélyérzetét. Londonban, a nagykövetség konferenciáján (a megrendezés érdemét elősorban magának tulajdonító) Grey megnyugtató bizonyosságot nyert afelől, hogy képes megoldani a válságokat és „megőrizni a békét”; ez a magabiztosság eredményezte, hogy nem tudott időben reagálni 1914 júliusának eseményeire. A Balkánon végbe ment brit–német közeledésből arra következtetett, hogy történjék bármi, Németország továbbra is féken fogja tartani osztrák szövetségését. Hasonlóképpen Jagow és Bethmann Hollweg is azt a vitatható meggyőződést tette magáévá, hogy London végre felismerte az oroszok Balkánnal kapcsolatos valódi szándékait, és Nagy-Britannia minden valószínűség szerint semleges marad, ha Szentpétervár fegyveres konfliktust kezdeményez a félszigeten. Ráadásul az európai szövetségi rendszerek egy részében bekövetkezett enyhülés másutt az elköteleződések megkeményedését eredményezte. Így hatottak például a London felőli, a balkáni brit–német együttműködés okozta bizonytalanságok Párizs és Szentpétervár kapcsolatára. „A francia kormány – írta Belgium párizsi követe 1913 áprilisában – mind szorosabbra és szorosabbra kívánja fogni Oroszországhoz fűződő kapcsolatait, mert tisztában van azzal, hogy Nagy-Britanniával való barátsága egyre kevésbé megbízható.”⁴¹

Mindez azt sugallhatná, hogy a háború előtti európai szövetségi rendszerek valamiképpen olyan helyzetbe manőverezték magukat, amelyből a háború volt az egyetlen kiút. Akár ez is következhetett abból a felismerésből, hogy a békét még az enyhülési folyamat is veszélyezteti. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a rendszer milyen dinamikusan változott, és mennyire nyitottnak tetszett az egész jövő. A háború kitörése előtti hónapokban a legmagasabb rangú brit politikusok közül néhányan már kezdték felismerni, hogy az Oroszországgal Perzsiáról kötött megállapodás nem fogja megérni tervezett megújításának idejét, 1915-öt.⁴² Tyrrell 1913 tavaszán azon a nézeten volt, hogy Nagy-Britanniának a balkáni válság megoldódásáig szemet kell hunynia az oroszok idétlen viselkedése fölött, azután pedig – 1914-ben vagy talán 1915-ben? – igen határozottan kell fellépnie velük szemben Perzsia, Mongólia és Kína kérdésében. Véleménykülönbség alakult ki Grey és az 1914-ben egyre inkább elszigetelődő Nicolson között, akinek a brit–orosz szerződés iránti feltétel nél-

küli elkötelezettségét egyre erősödő kételyekkel figyelték magas rangú külügyminisztériumi kollégái. Tyrrell, Grey és más külügyminisztériumi tisztségviselők igencsak bosszankodtak azon, hogy Szentpétervár nem tartja be az 1907-es megállapodást, és azt kezdték fontolgatni, hogy valamiféle Németországgal kötött megegyezés a kedvező irányba befolyásolhatná az oroszokat. 1914 tavaszára már Nicolson is megértette az üzenetet. 1914. március 21-én arra figyelmeztette egy kollégáját, ne gondolja, hogy a fennálló hatalmi berendezkedés örök életű lesz: „Úgy vélem, rendkívül valószínű, hogy hamarosan új fejleményeknek, az európai politikai helyzet átrendeződésének leszünk szemtanúi.”⁴³

MOST VAGY SOHA

Hogy mit jelentett mindez a németeknek? Ennek a kérdésnek a megválaszolásakor hasznos figyelembe vennünk, hogy a háború előtti két évben mennyire bizonytalanok és többesélyesek voltak a nemzetközi politikai élet eseményei. Egyfelől: az Agadir-válság nyomán csökkentek a feszültségek, különösen Németország és Nagy-Britannia között, s a kontinentális szövetségi tömbök idővel akár el is veszíthették volna az őket összetartó erőket és célokat. Jó ok volt tehát azt hinni, hogy az enyhülés nemcsak a kölcsönös ellenségeskedés átmeneti alábbhagyása, hanem a nemzetközi politikai rendszer lényegében rejlő lehetőség. Ebből a szemszögből nézve egy kontinentális kiterjedésű háború mindennek tűnhetett, csak elkerülhetetlennek nem.⁴⁴ Másfelől azonban az Agadir- és a balkáni válság nyomán ugrásszerűen fokozódott a katonai készenlét, és több jel mutatott arra, hogy az oroszok Párizs támogatását élvezve mind agresszívebb politikát kívánnak érvényesíteni a Balkán-félszigeten. Az antant belső kötelékeinek fellazulásától való félelem rövid távon a szövetségi kapcsolatok szorosabbra fűzését eredményezte, s ebben az irányban hatott a viszonylag harcias politikai csoportosulások Európa-szerte való megjelenése is.

Ennek az összképnek a belső következetlenségét és kitapinthatatlanságát tükrözte a német politika. Elsőként érdemes megjegyezni, hogy a németek ugyanúgy csodálták Oroszország robbanásszerű gazdasági fejlődését és buzgó életerejét, mint mindenki más. 1912. nyári oroszországi utazása után Bethmann Hollweg ugyanolyan lelkesülten számolt be tapasztalatairól Jules Cambonnak, mint kilenc hónappal később Verneuil Pichonnak:

A kancellár kifejezésre juttatta meglepettségét és csodálatát, amely oly mély-séges, hogy hatása lesz politikai álláspontjára is. Az ország nagyszerűsége, roppant mérete, mezőgazdaságának gazdagsága, a nép élettereje – jegyezte meg – szinte elképzelhetetlen. Oroszország ifjúkorát Amerikához hasonlította, ám hozzátette: úgy véli, hogy ezt az ifjúkort áthatja az eljövendő, míg Amerikáé a jelek szerint semmit sem tesz hozzá az emberiség közös örökségéhez.⁴⁵

A legbefolyásosabb német katonai parancsnokok napnál világosabban látták, hogy a geopolitikai helyzet sebesen és Németország hátrányára változik. A vezérkari főnök, Helmuth von Moltke (1906 januárja óta Schlieffen utódja) rendíthetetlenül rideg és harcias álláspontra helyezkedett Németország nemzetközi helyzete tekintetében. Felfogása két alaptételben összegezhető: az egyik, hogy a nagyhatalmi szövetségi tömbök fegyveres összeütközése hosszú távon elkerülhetetlen; a másik pedig, hogy az idő nem Németországnak dolgozik. A lehetséges ellenségek – legkivált pedig a gyors gazdasági fejlődésnek indult és szinte kimeríthetetlen emberi erőforrásokkal rendelkező Oroszország – katonai ereje évről évre növekszik, s végül olyan elvitathatatlan fölénybe kerülnek, hogy ők határozhatják meg az összecsapás pillanatát.

A két állítás közötti lényegi különbség abban áll, hogy az egyik pusztán csak bizonyíthatatlan, Moltke saját paranoiájában és pesszimizmusában fogant feltételezés,⁴⁶ a másikat ugyanakkor (noha ebben is kitapintható némi paranoia) alátámasztja az európai hatalmak katonai erejének össze-

Helmuth von Moltke 1914-ben

hasonlító elemzése. Moltke amiatti nyugtalansága, hogy a két szövetségi tömb közötti egyensúly fokozatosan eltolódik, és Németország mind kevésbé lesz képes arra, hogy győztesen kerüljön ki egy jövőbeni fegyveres összecsapásból, egyre megalapozottabbnak tűnt 1910 után, amikor Oroszország belekezdett az első nagyobb újrakezbeszélési programba; először a szárazföldi erők és fegyverzetük fejlesztésébe.⁴⁷

Az európai országok harckésztsége és a fegyverkezési beruházások fokozásának következő lépése az Agadir- és a balkáni háborúk kirobbantotta válság hajnalán következett be. 1912 novemberében, amikor az oroszok a korábbiánál határozottabban léptek fel Ausztria–Magyarországgal szemben, a franciák pedig a pálya szélén dörzsölték a tenyerüket, a német kormány figyelemre méltó önmérsékletet tanúsított. A tartalékosokat nem hívták be, a leszerelendő besorozottak szolgálati idejét nem hosszabbították meg, és nem tartottak mozgósítási gyakorlatokat sem.⁴⁸ Ám november közepétől, amikor ismertté lettek az oroszok háborús előkészületeinek valódi arányai, a német hadvezetés kezdett komolyan nyugtalankodni. Különösen riasztó volt az orosz sorkatonaság leszerelésre váró állományának visszatartása, ami ugrásszerűen megnövelte a birodalom lengyel végein, a német határ mentén állomásozó alakulatok létszámát. Az aggodalmat alátámasztották a több forrásból is érkező hírszerzői jelentések, amelyek szerint az orosz hadsereg felső köreinek általános vélekedése, hogy az Ausztriával való katonai konfliktus elkerülhetetlen, és „a csapásmérésre a jelen pillanat a legalkalmasabb”.⁴⁹

Theobald von Bethmann Hollweg kancellárt elbátortalanították az előrejelzések és a galíciai határ mindkét oldalán tapasztalható csapatmozgások, de feltétlenül el akarta oszlatni azt a benyomást, hogy Németország már nem kívánja megoltalmazni Ausztria–Magyarországot a regionális fenyegetésektől, ezért 1912. december 2-án tízperces beszédet tartott a Reichstagban. A szöveg Lloyd George előző évi, a londoni Városházán tartott felszólalásának kissé tömörebb és valamivel visszafogottabbra hangolt változata volt. Azzal a kijelentéssel kezdte, hogy Németország mostanáig „arra használta fel befolyását, hogy korlátok között tartsa a háborút”, s az „eledig csakugyan helyi jellegű maradt”, amit a hallgatóság megéljenzett. Ez után következett az igen óvatosan megfogalmazott figyelmeztetés:

Ha – és remélem, nem ez a helyzet – megoldhatatlan nehézségek lépnek fel, a közvetlenül érintett nagyhatalmaknak az lesz a céljuk, hogy igényeiknek érvényt szerezzenek. Ez vonatkozik a szövetségeseinkre is. Ha érdekeik

érvényesítése során a várakozásokkal ellentétben támadás éri őket egy harmadik fél részéről, s ekképpen létükben lennének veszélyeztetve, nekünk, híven teljesítve szövetségi köteleességünket, szilárdan és eltökélten kellene melléjük állanunk. (tetszésnyilvánítás jobbról és a Nemzeti Liberálisok padsoraiból) Ebben az esetben harcolnunk kellene európai helyzetünk, valamint jövőnk és biztonságunk védelmében. (tetszésnyilvánítás jobbról) Meggyőződésem, hogy ezt a politikát követve egész népünket magunk mögött tudhatjuk. (általános tetszésnyilvánítás)⁵⁰

A *The Times* másnap azzal a megjegyzéssel közölte a beszéd teljes szövegét, hogy „semmi új vagy szenzációs” nem található a kancellár szavaiban. „Teljességgel világos – írta a lap berlini tudósítója –, hogy Németország békét kíván, és keresi is azt (vagyis törekszik rá).”⁵¹ Sir Edward Grey más-képpen látta a helyzetet. Egészen váratlanul magához rendelte a német nagykövetet, Lichnowsky grófot, és tudomására hozta, hogy a németek és a francia–oroszl szövetség közötti háború esetén Nagy-Britannia valószínűleg Németország ellenségeinek oldalán fog küzdeni. Az elhangzottakról szóló jelentés nagy ijedséget váltott ki Berlinben – pontosabban fogalmazva: a császár esett pánikba. Vilmos, aki mindig is éberrel figyelte a Londonból érkező jelzéseket, kijelentette, hogy Grey figyelmeztetése voltaképpen „erkölcsi hadüzenet”.⁵² A mélyen megrendült uralkodó vészhelyzeti eligazításra, december 8-án vasárnap délelőtt tizenegy órára magához hívatta Moltkét, Tirpitzet, Heeringent, az admirális főparancsnokát és a Haditengerészeti Kabinet parancsnokát, Müller tengernagyot. A megbeszélés a császár harcias kirohanásával kezdődött: Ausztriának a legnagyobb határozottságot kell tanúsítania Szerbiával szemben (a szerb csapatok ebben az időben még nem hagyták el Albániát), Németországnak pedig támogatnia kell Bécset egy orosz támadás esetén. Ebben az esetben – bömbölte a császár – Németország haderejének jelentős részével kelne Franciaország ellen, tengeralattjárói pedig a brit csapatszallító hajókat torpedóznák meg. Az ezután következő eszmecsere végén azt az utasítást adta ki, hogy a hajógyártó üzemek fokozzák a tengeralattjárók előállítását, követelte, hogy „a sajtó tegyen többet azért, hogy a lakosságot felkészítse egy Oroszország elleni háborúra”, és megerősítette Helmuth von Moltke megállapítását: „A háború elkerülhetetlen, és minél előbb tör ki, annál jobb.”⁵³

A történészek nincsenek azonos állásponton e „haditanács” (ahogy a meghívottak közül kihagyott Bethmann Hollweg gunyorosan emlegette) jelentősége felől. Egyesek szerint a december 12-i tanácskozás nemcsak azt

bizonyítja, hogy a császár továbbra is a döntéshozatali folyamatok első számú irányítója volt, de egyben elő is készítette a színt egy részletes haditervhez, a haditengerészetet, a hadsereget, a német gazdaságot és a közvéleményt is a háborús készülődés és egy előre megfontolt fegyveres konfliktus kirobbantásának szolgálatába állította.⁵⁴ Mások úgy értékelik az összejövetelt, mint a nemzetközi válsághelyzetre adott reflexszerű választ, és elutasítják azt a véleményt, amely szerint a német hadsereg és a politikai vezetés ekkor kezdte volna meg a visszaszámlálást egy megtervezett, egész Európára kiterjedő háború megindításához. Hogy kinek van igaza? Nem kétséges, hogy a katonák a tanácskozáson harcias álláspontot képviseltek, s az is bizonyos, hogy a császár hajlamos volt magáévá tenni a legvérmesebb parancsnokok véleményét. Másfelől azonban nem igaz, hogy ez lett volna egy megelőző háború megindításához való visszaszámlálás kezdete. Az egyetlen hiteles beszámoló, a tanácskozáson jelen lévő Müller tengernagy naplója azzal a megállapítással zárul, hogy az eredmény „közel nulla”. Az összejövetelt nem követte nemzeti propaganda-hadjárat, és nem történtek erőfeszítések arra sem, hogy a háborús készülődés szolgálatába állítsák az ország gazdaságát.⁵⁵ A december 8-án lezajlott dráma kulcsfigurája nem II. Vilmos volt, hanem Bethmann Hollweg, aki később *helyretette* a császárt, és *érvénytelenítette* a tanácskozáson hozott határozatokat.⁵⁶ A „haditanács” pusztá epizód maradt; január elejére Berlinben szertefoszlott a válságtól való félelem, és Vilmos is megnyugodott. Bethmann Hollweg lebeszélte őt a haditengerészet erőltetett fejlesztésére szőtt tervekről, a tengeralattjárók építését nem gyorsították fel, s amikor 1913 április–májusában újabb válsághelyzet alakult ki amiatt, hogy a szerb és montenegrói csapatok megszállták az albániai Scutarit, már nyilvánvaló volt, hogy öfélése ellenez minden olyan lépést, ami növelhetné a háború kockázatát.⁵⁷

A Neues Palais-ban tartott decemberi tanácskozásnál sokkal fontosabb volt az előző hónapban meghozott döntés, amelynek értelmében mindaddig példátlan mértékben nőtt meg a német hadsereg békeleltáma. Az 1913-as védelmi költségvetés megemlése mögött Németország romló biztonsági helyzete állt, s Oroszországnak a balkáni válságban tanúsított magatartása miatti nyugtalanság. Részletes decemberi jelentésében Moltke nagy ívű fejlesztési programot indítványozott. Ha háború törne ki – érvelt –, igen valószínű, hogy Németország két fronton lesz kénytelen harcolni, egyfelől a franciák, másfelől az oroszok ellen, s Ausztriától alig, Olaszországtól pedig egyáltalán nem kap segítséget. Amennyiben – és ez Grey december 3-án elhangzott figyelmeztetése alapján nagyon valószínű – Nagy-Britannia

is hadba lép, Németország nyugaton 192-vel kevesebb gyalogoszászlóaljat lesz képes harcha küldeni, mint a britek, a belgák és a franciák. Ráadásul immár Oroszország sem elhanyagolható tényező, hiszen évről évre erősebbé válik.⁵⁸ A Birodalmi Költségvetési Bizottság áprilisban tartott titkos ülésén a tábornokok borús képet festettek Németország kilátásairól; nem sok lehetőséget láttak a kialakult harapófogó-helyzet békés megoldására, és kevésre becsülték a német hadsereg győzelmi esélyeit. Úgy vélték, hogy az oroszok 1916-ra behozhatatlan katonai fölényre tesznek szert. A franciák máris előnyben vannak a stratégiai vasútvonalak, valamint a mozgósítás és felfejlődés gyorsasága tekintetében; a németeknek 1913-ban mindössze tizenhárom vasútvonaluk vezetett a közös határhoz, míg a franciáknak tizenhat, mindegyik két sín párral, s a hurkokat, állomásokat és kereszteződésekkel elkerülő csatlakozó vonalakkal.⁵⁹

Az új költségvetés a részleteken és az anyagiakon való hosszas civakodás után 1913 júliusában törvényerőre emelkedett. A tisztek és a legénységi állomány együttes békelétszáma 136 ezer fővel 890 ezerre nőtt. Mindez persze továbbra sem volt elegendő, hiszen a lépés nyomán a franciák és az oroszok is fokozták fegyverkezési erőfeszítéseiket, s ezzel Németország nem tudott lépést tartani. A fegyverkezési verseny első fázisában az oroszok diktálták a tempót; most a németek. Az 1913-as fegyverkezési törvénynek döntő szerepe volt abban, hogy a franciák ugyanaz év augusztusában elfogadták a hároméves szolgálati törvényt, Oroszországban pedig válaszul a fokozódó német fegyverkezésre (és a franciák ösztökélésére), megindult a *Nagy Program*nak nevezett bővítési és korszerűsítési folyamat. A cár 1913 májusában jelentős összeget hagyott jóvá a tüzérség és más fegyvernemek fejlesztésére; a lendületes terv 1917-re 800 ezerre növelte volna az orosz hadsereg téli békelétszámát, s az állomány nagy részét (az 1910-es felfejlődési tervtől eltérően) az ország európai területén tervezték állomásoztatni.⁶⁰ Az orosz hadsereg békelétszáma így 1914-ben kétszeresen haladta meg a németét (vagy 300 ezer fővel volt több, mint a német és az osztrák–magyar hadseregé együttvéve), és a tervek szerint 1916–17-re meghaladta volna a kétmilliót.⁶¹ Mindehhez 1914-ben még hozzájárult az orosz stratégiai vasútvonalak franciák által pénzelt fejlesztése is. 1905-ben a németek a Schlieffen-tervvvel válaszoltak, amely úgy szándékozta megoldani a kétfrontos háború problémáját, hogy először elsőprő támadást intéznek Franciaország ellen, miközben keleten feltartóztatják az ellenséget, s csak amikor a nyugati határon végleges megoldást nyer a helyzet, akkor rontanak teljes erővel az oroszokra. Csakhogy mi lesz

akkor, ha a két szövetségi tömb közötti erőegyensúly annyira elbillen, hogy az egész Schlieffen-terv értelmét veszíti?

Korábban már említettük, hogy Németország két ellenfelénél gyorsabban hajtotta végre a modernizálást, s ez 1914-ben átmeneti stratégiai előnyt hozott a német katonai vezetésnek.⁶² Oroszország katonai erejének gazdasági alapjai továbbra is bizonytalanok voltak: 1900 és 1913 között a termelékenység a német gazdaságéhoz viszonyítva egyenesen csökkent;⁶³ de Berlin kilátásai továbbra sem voltak rózsásak. 1904-ben a franciák és az oroszok hadseregének egyesített létszáma 260 982-vel haladta meg az osztrákokét és a németekét; 1914-re a különbség elérte az egymilliót, és gyorsan növekedett. 1914. május 25-én kelt jelentésében a szentpétervári német katonai attasé beszámolt a besorozottak számának legutóbbi, 455 ezerről 585 ezerre való emeléséről, kiszámította az orosz hadsereg erejének a következő három-négy évben várható növekedését, és kijelentette: „az orosz hadsereg növekedése tehát olyan arányú lesz, amilyenre egyetlen ország fegyveres erőinél sem volt még példa soha”. A francia–orosz kölcsönügyletet Moltke úgy értékelte, „mint az egyik legfájdalmasabb stratégiai csapást, amit Franciaország az 1870–71-es háború óta ránk mért”, és azt jósolta, hogy a lépés „fordulópontot jelent, Németország hátrányára”.⁶⁴ Oroszország csapásmérő ereje – vélték a német katonai szakértők – 1916–17-re elég nagy lesz ahhoz, hogy érvénytelenné tegye a Schlieffen-terv alapjául szolgáló számításokat.⁶⁵

A keletről és nyugatról fenyegető veszélyek megszállottjává vált Moltke abban a meggyőződésben, hogy fogytán az idő, ékes szavú hirdetője lett egy „megelőző háborúnak”, ami lehetővé tenné, hogy a Német Birodalom a saját előnyére rendezze a kirobbanni készülő konfliktusokat. Arra a megállapításra jutott, hogy a háború előtti évek minden futó válsága egy-egy elmulasztott lehetőség arra, hogy helyreállítsák a stratégiai egyensúlyt, aminek felbillenése nyomán Németország fokozatosan jóvátehetetlen hátrányba kerül.⁶⁶ A katonai parancsnokok között egyre terjedt a megelőző háború gondolata; egy közelmúltbeli tanulmány többtucatnyi alkalmat térképezett fel, amikor magas rangú tisztek amellest érveltek, hogy „jobb előbb, mint később” megindítani a háborút, még akkor is, ha ezzel Németország vállalja, hogy rásütik az agresszor szégyenbélyegét.⁶⁷ Ám nem csak a németek látták így a helyzetet. 1914 elején Poincaré a *Le Matin* főszerkesztőjének jegyezte meg, hogy a németek tartanak Oroszország megerősödésétől: „Tudják, hogy ez a hatalmas test napról napra erősebb és egysegebb; meg akarják támadni és szét akarják zúzni, mielőtt ereje tel-

jébe ér.”⁶⁸ 1914 márciusában, amikor az orosz hadseregnél végzett fejlesztéseket körvonalazó jelentés eljutott a brit hadműveleteket irányító Henry Wilson vezérőrnagyhoz, ő a következő megjegyzést fűzte hozzá:

Ez roppant fontos jelentés. Most már napnál világosabb, miért nyugtalanodnak a németek, és miért gondolják azt, hogy ez egy afféle most vagy soha helyzet.⁶⁹

A német vezérkar harciassága mögött egyfajta fatalizmus lapult. Amikor a katonai vezetők háborúról beszéltek, többnyire nem a győzelmet, hanem „a vereség és a megsemmisülés kettős fenyegetését” emlegették.⁷⁰ Elég egyértelmű, hogy miért veszélyes az ilyen gondolkodás; arra indította őket, hogy a legagresszívabb kezdeményezéseket is lényegileg védekezésként szentesítsék. Ám vajon milyen mértékben befolyásolták a megelőző háború melletti érvek a német külpolitika alakulását? Még a porosz–némethez hasonló elitista rendszerben is szükség van arra, hogy a legmagasabb rangú katonai vezetők elfogadtassák civil kollégáikkal stratégiai nézeteiket, s a németek ebben a tekintetben nem voltak túlzottan eredményesek. Moltke 1912-ben a Neues Palais-ban tartott tanácskozáson a „háború minél előbb, annál jobb” elgondolást képviselte, ám a császár átmeneti támogatása ellenére mindebből semmi sem következett.

Különös módon az a tény, hogy Berlinben nem létezett olyan kollektív döntéshozó testület, mint Szentpétervárott a minisztertanács, megnehezítette a katonák számára, hogy elképzeléseik támogatására politikai érdekérvényesítő csoportot hozzanak létre, s a katonai követeléseket faltörő kosnak használják a költségvetési korlátok áttörésére. Párizsban a legbefolyásosabb katonai és polgári tisztségviselők szorosan együttműködve érték el egy többé-kevésbé támadó irányultságú stratégia egyre növekvő költségvetési támogatását, Németországban azonban olyan mély alkotmányos és intézményi szakadék választotta el a polgári és a katonai hierarchiát, hogy ilyenfajta együttműködés szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközött. Berlinben nem akadt Krivoszejnhez hasonló figura, Bethmann Hollweg kancellár pedig sokkal erősebb és félelmetesebb alak volt, mint orosz megfelelője, Vlagyimir Kokovcov. Az 1911-es Agadir-válság után Bethmann Hollweg következetesen az Oroszországgal és Nagy-Britanniával való feltűnésmentes, gyakorlatias együttműködés politikáját képviselte. „Legfontosabb feladatunk, hogy megtaláljuk a *modus vivendi* Nagy-Britanniával” – jelentette ki 1911 decemberében, 1913 márciusában pedig

ezt írta: „Oroszországgal és Nagy-Britanniával szembeni megfontolt politikával kell sakkban tartanunk a franciákat. Ez természetesen népszerűtlen, és különösen nem tetszik a sovinsztáinknak. A közeljövőben azonban nem látok más lehetőséget Németország számára.”⁷¹ A megelőző háború indítása melletti megfontolások ekképpen 1914 előtt soha nem szolgáltak a német külpolitika alapjául, s az ország polgári vezetői részéről ugyanúgy elutasítással találtakoztak, mint Bécsben Conrad még sokkalta vérmesebb követelései. A német kormány nem vette fontolóra egy megelőző háború indításának lehetőségét sem 1905-ben, sem 1908–1909-ben vagy 1911-ben (amikor a feltételek német szempontból jóval kedvezőbbek voltak, mint 1914 nyarán). Az 1911-es Agadir-válság idején nem a németek és a franciák, hanem sokkal inkább a britek tettek legtöbbet a konfliktus militarizálásáért. Az 1912–13-as téli válságnál sem a német, hanem a francia politika került legközelebb (noha csak erősen hullámzó elszántsággal) a megelőző háború gondolatához. Berlin sokkal inkább igyekezett önmérsékletre inteni Bécset, mint Párizs Szentpétervárt.

Ami a császárt illeti: hajlamos volt harcias kirohanásokra, de – tábornokainak végtelen bosszúságára – megijedt és óvatosságot ajánlott, valahányszor valódi konfliktus fenyegetését érzékelte; és soha nem szűnt meg reménykedni a Nagy-Britanniával való hosszú távú megegyezés lehetőségében. 1913-ban tett megjegyzései azt sugallják, hogy továbbra is elképzelhetetlennek tartott egy brit–német fegyveres összeütközést. Mindvégig bízott abban, hogy a német haderő elriasztja Oroszországot az Ausztria és Szerbia közötti konfliktusba való beavatkozástól.⁷² Ez a magabízó felfogás arra indította a *héják* közé tartozó Falkenhayn tábornokot (aki hamarosan hadügyminiszter lett), hogy 1913 januárjában levélben jelentse ki: a politikai vezetés – és a császár – hiú elképzelései egy tartós béke lehetőségéről azt eredményezték, hogy Moltke „egyedül maradt” egy határozottabb külpolitikáért folytatott „küzdelmében”.⁷³ Az erősödő „katonai ellenzék” abban látta minden baj okát, hogy a császár nem hajlandó magáévá tenni egy megelőző háború gondolatát.⁷⁴ A kormányzási hierarchiában a polgári vezetés továbbra is őrizte felsőbbbőségét a katonai parancsnokok fölött.⁷⁵ Mindennek ellenére nem gondolhatjuk, hogy a megelőző háború indítása melletti érvek nem hatottak az európai politikai élet német és más országbeli irányítóira – éppen ellenkezőleg: ez a logika az 1914 nyarán bekövetkezett válsághelyzetben észrevétlen, de jelentős nyomást gyakorolt a döntéshozás kulcsfiguráira.

NÉMETEK A BOSZPORUSZNÁL

A német politika meghatározó személyiségei (nem a kétfrontos háború megszállottjai) ugyancsak megvizsgálták egy olyan jövő kilátásait, amelyben Németország úgy követi a saját érdekeit, hogy közben nem vállalja a háború kiszámíthatatlan kockázatát. Egy befolyásos csoport, amelynek tagja volt a Gyarmatügyi Hivatal államtitkára, Bernhard Dernburg, a londoni nagykövet, Paul Metternich és kollégája, Richard von Kühlmann, a későbbi német külügyminiszter, továbbra is igyekezett a német–brit kapcsolatokban egy engedékenyebb, enyhüléspárti irányvonalat érvényesíteni. Ez a felfogás fejeződik ki az 1913-ban Berlinben *Deutsche Weltpolitik und kein Krieg!* (Német világpolitika háború nélkül!) címmel, a szerző megjelölése nélkül megjelent, de tudhatóan a Londonban Kühlmann-nal szorosan együttműködő Hans Plehn tollából származó tanulmányban.⁷⁶ Egy ilyen politikának voltak támogatói a Whitehallban is, elsősorban a Greyjel szemben álló liberálisok, mint például Lewis Harcourt gyarmatügyi miniszter.⁷⁷

Nagy-Britanniában az enyhüléspártiak követeléseit Haldane kudarc ellenére hoztak bizonyos eredményeket. 1912 nyarán újramezdődtek a gyarmatügyi tárgyalások, és 1913 áprilisában a két ország aláírt egy egyezményt a gazdasági összeomlás előtt álló portugál birodalom birtokolta afrikai területek felosztásáról. Az egyezményt soha nem ratifikálták, mert a feleknek nem sikerült egyetértésre jutniuk arról, hogy tartalmát hogyan és mikor hozzák nyilvánosságra, de pusztán léteje is mutatja, hogy elvben mindkét oldal hajlandó volt az érdekszférák határainak tárgyalásos meghatározására és arra, hogy vállalva akadályozzák meg bármely harmadik fél beavatkozását.⁷⁸

A Németország előtt a globális szintén nyitva álló, igen korlátozott lehetőségek és a szövetségi tömbök Európájának viszonylag zárt politikai állapota ismeretében a „háború nélküli világpolitika” pártján álló államférfiak figyelme csakis az Oszmán Birodalom felé irányulhatott.⁷⁹ A világnak ebben a részében, ahol különösen ádáz volt a birodalmak közötti rivalizálás, hagyományosan visszafogott volt, de az 1880-as évektől megélné a német politikai aktivitás. A változást támogatta az Egyiptom 1882-es brit megszállása miatt neheztelő konstantinápolyi kormány is, amely szívesen talált volna szövetségesre Berlinben.⁸⁰ A német bankok, építővállalkozások és vasúttársaságok megindultak a szultán birodalmának fejletlenebb vidékei felé, koncessziókat szereztek, és kialakították érdekeltségi köreiket. 1888-ban megkezdődött a túlnyomórészt német tőkéből és német cégek

által kivitelezett, Konstantinápolyt Konyával és Ankarával összekötő Anatóliai Vasút építése; 1896-ra mindkét vonal elkészült. Az ilyen és hasonló vállalkozások kormányzati támogatása eleinte eléggé rendszertelen volt, ám később egyenletes lett és megbízható; a konstantinápolyi német nagykövet 1913-ban már Németország „politikai, katonai és gazdasági érdekszférájába” tartozó területként beszélhetett az Oszmán Birodalomról.⁸¹ A németek azt remélték, hogy az országban – és főként a legfontosabb infrastrukturális beruházásokban – eszközölt befektetések révén megszilárdíthatják a birodalmat, és védetté tehetik a más nagyhatalmak, elsősorban Oroszország jelentette fenyegetéssel szemben – ha pedig az ország mindennek ellenére összeomlana, biztosak akartak lenni abban, hogy helyet kapnak az asztalnál, ahol a zsákmányon osztozkodnak a győztesek.⁸²

Különösen nagy reményeket fűztek az Anatóliai Vasúthoz. A konstantinápolyi hatóságok szerettek volna békét teremteni az anatóliai „vadkeleten”, és az ország többi részéhez szervesíteni a régiót (ahol ebben az időben még cserkesz rablóbandák garázdálkodtak), és általában: civilizálni a birodalom legfejletlenebb területeit. A vasút által megközelíthetővé tett vidékeken élelmisznövényeket kezdtek termelni – elsősorban cukorrépát és krumplit, amiket már korábban termesztettek ezen az éghajlaton –, és próbáltak meghonosítani ipari növényeket is, például a papírgyártásban felhasználható eszpartófüvet. A tervek egy része nem jutott túl a kísérleti fázison, részben azért, mert sem a talaj, sem az éghajlat nem volt megfelelő, részben pedig mert az elmaradott anatóliai vidék lakossága mereven elutasította az újdonságokat. Akadtak, akik kosárban szénát hoztak a vasútállomásokra, mert azt hitték, hogy lovak vontatják a vagonokat; a gőzmozdonyok látványa felfoghatatlan csodát jelentett az itt élők számára.⁸³

A nagy anatóliai vállalkozás Németországban is lángra gyújtotta a gyarmatosító képzeletet. Egyes pángermán látnokok már-már úgy tekintettek Anatóliára, mint egy jövőbeni tömeges német betelepítés lehetséges színterére, másokat inkább foglalkoztattak az ottani felvevőpiacok, kereskedelmi útvonalak és nyersanyaglelőhelyek.⁸⁴ A vasút – akárcsak az 1930–60-as években a vízerőművek vagy az 1960-as években az úrkutatás – különleges helyet foglalt el a 19. és 20. század fordulójának birodalmi látomásaiban. Nagy-Britanniában és Dél-Afrikában nagy tervek szöttek egy Kairó–Fokváros-vasútvonal megépítésére, s nagyjából ugyanebben az időben a franciák is gondolkodtak az Afrikát nyugat–keleti irányban, Szenegáltól Dzsibutiig átszelő vasút létesítésén. A globális távíróhálózat ekkorra már szoros és bensőséges kapcsolatot teremtett az infrastruktúra és a hatalom

között – kivált a brit birodalom azon területein, ahol a távíróállomások egyben a hatalom és tekintély parányi előretolt állásai voltak.

Nagy megdöbbenés és felzúdulás támadt 1903-ban, amikor kiderült, hogy az Oszmán Birodalom megbízott egy német bankok tulajdonában álló vállalkozást az Anatóliai Vasút ankarai végállomását Adanán és Aleppón keresztül Bagdaddal s végül a Perzsa-öböl mellett fekvő Bászrával összekötő, rekordhosszúságú vasútvonal megépítésével. A tervet, amely azzal kecsegtetett, hogy egy napon majd átszállás nélkül lehet eljutni Berlinből Bagdadba, gyanakvással fogadta és hevesen ellenezte a többi imperialista nagyhatalom. A briteket az nyugtalanította, hogy a németeknek versenytárs nélküli hozzáférésük lenne az oszmán uralom alatt álló Irak olajához, aminek fontossága alig volt túlértékelhető, amikor Nagy-Britannia éppen azt tervezte, hogy hadihajóit olajjal fogja üzemeltetni szén helyett.⁸⁵ Tartottak továbbá attól, hogy ha a németek a kelet felé vezető szárazföldi útvonal birtokában megszabadulnak a világtengerek fölötti brit uralom jelentette korlátoktól, fenyegetést fognak jelenteni a gyarmatvilággal való kereskedelem fölötti brit egyeduradalomra is. Noha a vasút nyomvonalát – a mérnökök és a befektetők legnagyobb bosszúságára – úgy jelölték ki, hogy a lehető legtávolabb essen az orosz érdekeltségi területektől, Szentpétervár is tartott attól, hogy a németek veszélyeztethetik kaukázusi és észak-perzsi pozícióikat.

A stratégiai meggondolásokból adódó nyugtalanság efféle kivetítése viselkedésként már megalapozatlannak tűnik, de a politikusok annak idején el sem tudták képzelni, hogy a gazdasági beruházásokat ne követnék világpolitikai hatalmi törekvések. II. Vilmos császár időnkénti oszmán- és iszlámbarát állásfoglalásai nemigen enyhítették ezeket a szorongásokat. 1898-ban, második közel-keleti útja során rögtönzött pohárköszöntőt mondott a damaszkuszi városházán. Szavait világszerte idézték a lapok: „Öfelsége, a szultán és a világ minden táján élő háromszázmillió muszlim, akik kalifájuknak tekintik őt, mindenkor bizonyosak lehetnek abban, hogy a császár a barátjuk.”⁸⁶ A vendéget köszöntő sokadalom ujjongásának hangulatában fogant túláradozókonszerv e megnyilvánulása nyomán feltámadt a félelem, hogy Németország szövetséget köt a pániszlamizmus és az arab nacionalizmus erőivel, amelyek már teret nyertek a brit és az orosz világbirodalom egyes vidékein.⁸⁷

A németek gazdasági jelenléte nemzetközi mércével mérve valójában nem volt aránytalan. Jelentős összegeket fektettek az elektromos hálózat fejlesztésébe, a mezőgazdaságba, a bányászatba és a szállításba; szépen fejlődött a német-török kereskedelem is, ám Berlin (1913-ban) mindemellett jócskán le volt maradva Nagy-Britannia, Franciaország és Ausztria-

ria-Magyarország behozatala, illetve Nagy-Britannia és Ausztria-Magyarország Törökországba irányuló árukivitele mögött. A franciák beruházásai körülbelül ötven százalékkal haladták meg a németekéit. Azt sem lehetett állítani, hogy a német tőke az Oszmán Birodalomban agresszívebben viselkedett volna európai és brit versenytársainál. A stratégiai fontosságú mezopotámiai olajkoncessziók megszerzéséért folyó hajszában például a London hivatalos támogatását élvező brit bankok és befektetők kemény alkudozással és könyörtelen pénzügyi diplomáciai módszerekkel könnyen hátrányos helyzetbe juttatták a németeket.⁸⁸ A franciák közel 320 millió aranyfrankkal még a vasútépítésben is a németek 340 millió aranyfrankjával nagyjából azonos mértékben voltak érdekeltek (holott ezen a területen működött a befektetett német tőke több mint 50 százaléka). A nemzetközileg adminisztrált teljes oszmán kultartozás 62,9 százaléka irányult Párizs felé, s a maradék túlnyomó részén közel azonos arányban osztoztak a britek és a németek. A legbefolyásosabb konstantinápolyi pénzintézet, a Banque Impériale Ottomane (amely amellet, hogy ellenőrzése alatt tartotta a rendkívül jövedelmező dohánymonopóliumot és számos más vállalkozást, kizárólagos bankjegy-kibocsátási joggal rendelkezett) nem német, hanem brit-francia érdekeltség volt, s minthogy hitel- és pénzügyi műveleteit Párizsból irányították, ugyancsak a francia politika eszköze.⁸⁹

A hosszas tárgyalások során létrejött nemzetközi egyezmények jelentősen enyhítették a Bagdad Vasút körül támadt feszültségeket. Egy 1914. február 15-én kelt francia-német megállapodás kijelölte a legfontosabb francia és német befektetők érdekszféráinak határait (a francia tőke nélkülözhetetlen volt a terv megvalósításához), és a németek június 15-én el tudták hárítani a britek ellenvetéseit azzal, hogy (egyebek mellett) beleegyeztek a létesítendő vasútvonal kulcsfontosságú Bászra-Perzsa-öböl-vonalszakaszának brit ellenőrzésébe – amivel jórészt megszűnt a vállalkozás feltételezett német geostratégiai jelentősége is. Ezek és az együttműködés más példái, amelyeknél a gazdasági megállapodások és a gyakorlati előnyök érdekében félretették a politikai nézetkülönbségeket, tápot adtak annak a reménynek, hogy az Oszmán Birodalom csakugyan a „háború nélküli világpolitika” roppant színpada lehet, s idővel megteremtheti a Nagy-Britanniával való partneri viszony alapjait is.⁹⁰

A Bagdad Vasút ellenőrzésének kérdése körüli huzavonánál jóval komolyabb volt 1913 decemberében egy német katonai küldöttség Konstantinápolyba érkezése miatt kialakult válsághelyzet. A katasztrofális kimenetelű balkáni hadjáratok után az oszmán kormány kétségbeesetten próbálta kül-

földi segítséggel és mélyreható reformokkal megerősíteni hadseregét. A katonai vezetés rövid ideig fontolgatta, hogy a franciákhoz fordul, de a kézenfekvő megoldást mégiscsak a németek jelentették. Német katonai tanácsadók folyamatosan jelen voltak Konstantinápolyban már az 1880-as évek végétől – amikor „Goltz pasa” rendszeres kiképzőkurzusokat tartott válogatott török tisztek számára⁹¹ –, az 1913-as küldöttség létszáma azonban jelentősen meghaladta a korábbiakét. Vezetője parancsnoki megbízatással érkezett (elődjétől megtagadták ezt a hatalmat, s ez volt a korábbi erőfeszítések kudarcának fő oka), neki kellett irányítania a teljes oszmán katonai oktatást, beleértve a vezérkar kiképzését is. Ezenfelül korlátlan felügyeleti és ellenőrzési joga volt, kíséretét negyven, tényleges szolgálatban álló német tiszt alkotta; s ami a legfontosabb: az első Oszmán Hadtest vezénylő tábornokaként ő volt felelős a török tengerszorosok, és maga Konstantinápoly védelméért.⁹² A férfiú, akit minderre méltónak és alkalmasnak ítélték, Liman von Sanders altábornagy volt, a kasseli 22. hadosztály parancsnoka.

Miután sem a császár, sem Bethmann Hollweg kancellár nem vélte úgy, hogy ez a katonai vállalkozás különösebben különbözne a korábbi gyakorlattól, s miután a részleteket az oszmán és a német parancsnokság közösen vázolta fel, senki nem gondolta, hogy a kérdésről hivatalos tárgyalásokat kellene folytatni Oroszországgal. A császár 1913 májusában kötetlen beszélgetés során csak mellékesen említette a dolgot II. Miklósnak és V. Györgynek a poroszországi Viktória Lujza hercegnő és a Hannoveri házból való Ernő Ágoston herceg esküvőjén – őfelségeik egyike sem fogalmazott meg semmiféle észrevételt, nemhogy ellenvetést. Nem történt említés a tervezett küldetésről Bethmann Hollweg és Szazonov 1913 novemberében tartott rövid megbeszélésén sem; a kancellár feltételezte, hogy a cár már tájékoztatta Szazonovot.⁹³ Amikor azonban kezdtek kiszivárogni a Liman megbízatásával kapcsolatos részletek, az orosz lapok felhőrdültek. A külügyminisztérium által is szított közfelháborodás mögött ott volt az amiatti aggodalom, hogy Liman tevékenysége nyomán nemcsak az orosz szempontból létfontosságú földrajzi fekvésű Konstantinápolyra gyakorolt német befolyás fokozódik, de megerősödhet maga az Oszmán Birodalom is, amelynek összeomlása és feldarabolódása a rövid és középtávú orosz stratégiai elképzelések kulcsmozzanata volt.⁹⁴ A Berlinben szolgálatot teljesítő teljhatalmú orosz katonai megbízott a cárhoz írt levelében „rendkívül tetterős és határozott, önismádó egyéniségként” írta le Limant.⁹⁵ A helyzeten az sem javított, hogy a császár a katonai küldöttség tagjainak titkos meghallgatásán arra biztatta az indulni készülőket, hogy hozzá-

nak létre *számára* „erős hadsereget”, amely „engedelmeskedik a parancsaimnak”, és „képes ellensúlyozni Oroszország agresszív szándékait”. A berlini orosz katonai attasé, Bazarov Szentpétervár tudomására hozta az elhangzottakat.⁹⁶ Szazonov mindennek ismeretében „kiemelkedő politikai jelentőségűnek” tekintette a német katonai küldöttség konstantinápolyi jelenlétét.⁹⁷ Szentpéterváron nagy volt a megrökönyödés: „még soha nem láttam őket ilyen izgatottnak” – jegyezte meg Grey a londoni német nagykövettel folytatott beszélgetés során.⁹⁸

Miért reagáltak az oroszok ilyen indulatosan a Liman-küldetés hírének hallatán? Idézzük emlékezetünkbe, hogy az oroszok stratégiai terveinek középpontjában még az 1912–13-as válság idején is a török tengerszorosok ellenőrzése állt (bár Szazonov a jelek szerint fontosabbnak ítélte a Balkán-félszigetet a Dardanelláknál). Soha nem volt még ilyen nyilvánvaló, milyen fontos szerepük van a szorosoknak az orosz gazdasági életben. 1903 és 1912 között az orosz árukivitel 37 százaléka haladt át a Dardanellákon; a rendkívül pénzigényes iparosítás szempontjából létfontosságú búza- és rozsexport esetében ez a szám jóval magasabb: 75–80 százalék körüli volt.⁹⁹ A két balkáni háború éles fénnnyel világította meg ezt a szorongató helyzetet. Szazonov a konfliktusok kezdetétől fogva számos alkalommal jelezte mind a hadviselő feleknek, mind a szövetséges nagyhatalmaknak, hogy a szorosok lezárása a semleges országok kereskedelmi hajóforgalma előtt „hatalmas veszteségeket” jelentene az orosz exportőröknek, s hogy kerülni kell az olyan lépéseket, amelyek erre vezetnének.¹⁰⁰ A háború során végül két ízben is megtörtént, hogy átmenetileg lezárták a Dardanellákat, s ezzel súlyos károkat okoztak az orosz külkereskedelemnek.

Ám egy dolog a külkereskedelem visszaesése, és egészen más a befolyás végleges elvesztése olyan területen, amelyhez Oroszországnak létfontosságú geopolitikai érdekei fűződnek. 1911 nyarán Szuhomlinov amiatt aggódott, hogy a németek esetleg megvethetik a lábukat a Boszpórusznál: „Törökország mögött – figyelmeztetett – Németország áll.”¹⁰¹ 1912 novemberében úgy tűnt, hogy a bolgárok közel állnak Konstantinápoly elfoglalásához. Szazonov utasította Izvolszkijt, hogy figyelmeztesse Poincarét: ha a város esik, az oroszok kénytelenek lesznek teljes fekete-tengeri flottájukat haladéktalanul a helyszínre indítani.¹⁰² A következő hetekben Szazonov arról tanácskozott a vezérkarral és az admirálisokkal, hogy a város és az orosz érdekek védelmére orosz csapatokat kellene Konstantinápolyba szállítani. A britek azt javasolták, hogy az Oszmán Birodalom fővárosát nyilvánítsák nemzetközi területté; ezt azért utasította el, mert úgy vélte, hogy

a lépés gyengítené a régióban az orosz befolyást. Újabb terveket vázoltak fel Konstantinápoly és a szorosok körzetének erővel való elfoglalására.¹⁰³ Egy Kokovcov és a titkosszolgálati vezetők számára november 12-én készített elemzésben Szazonov a város orosz birtokbavételének előnyeit fejtegette: a lépés biztosítaná a világkereskedelem egyik központját, „a Földközi-tenger térségének kulcsát”, és „alapot teremtené az orosz hatalom példátlan megerősödésének”. Oroszország – fejtegette – „világhatalmi helyzetbe kerülhetne, ami méltó és természetes megkoronázása lenne az elmúlt két évszázadban hozott áldozatainak és erőfeszítéseinek”. A közvélemény fontosságára való beszédes utalással még azt is hozzátette, hogy egy ilyen nagyszerű fegyvertény „egyesítené a kormányzatot és a társadalmat egy minden kétséget kizáróan össznemzeti jelentőségű ügy érdekében”, s ekképpen hozzájárulna „népünk gyógyulásához is”.¹⁰⁴

Oroszország rubelmilliókat veszített a tengerszorosok lezárása miatt – mondta Szazonov II. Miklós cárnak 1912. november 23-án: „Gondolja el, Felség, mi történhetett volna, ha nem a törökök birtokolják a szorosokat, hanem egy olyan ország, amely képes szembeszegülni az orosz követelésekkel!”¹⁰⁵ Az emiatti aggodalom következtében az orosz haditengerészet fekete-tengeri parancsnoksága 1913 nyarán és őszén továbbra is a Dardanellák közeles birtokbavételét fontolgatta. „Oroszországnak – jelentette ki a haditengerészeti vezérkar századosa, A. V. Nyemic – fel kell készülnie arra, hogy a közeljövőben véghezviszi [a szorosok elfoglalását].”¹⁰⁶ Az egyre erősödő török flottától való félelem is úgy diktálta, hogy erre minél hamarabb sort kerítsenek. A britektől rendelt óriási török hadihajó máris épült, s 1912–14-ben további kettőt rendeltek, ám a háború kitöréséig egyik sem érkezett meg. A szentpétervári haditengerészeti parancsnokokat mindenesetre nyugtalanította az orosz fekete-tengeri haderőt felülmúló török flotta létrejöttének lehetősége, saját birodalmi törekvéseik visszájára fordulásának előérzete.¹⁰⁷

Az oroszok – és kivált Szazonov, aki következetesen részt vett minden fontos stratégiai megbeszélésen – Liman von Sanders Konstantinápolyba érkezésekor már rendkívül érzékenyek voltak mindenre, ami a szorosok fölötti ellenőrzéssel volt kapcsolatos. A külügyminiszter különösen a németek parancsnoki meghatalmazását kifogásolta. A németek eleinte vonakodtak vitába bocsátkozni erről a kérdésről, mert a törökökkel egyetértésben úgy vélték, a korábbi katonai tanácsadók küldetésének kudarcát elsősorban épp a valódi hatáskör hiánya okozta. A gyakorlat azt mutatta, hogy az utasítások kiadásához való jog mit sem ér, ha nem terjed ki azok teljesítésének ellenőrzésére és számonkérésére is. Szazonovot nem győzte

meg ez az érvelés, és igyekezett fokozni a Berlinre nehezedő nyomást. A franciáknak és a briteknek azt javasolta, hogy közös jegyzékben a leghatározottabban tiltakozzanak a német katonai küldöttség konstantinápolyi tevékenysége ellen, s a szövegbe foglalják bele a burkolt fenyegetést: „Amennyiben Németország ilyen hatalmi helyzetre törekszik Konstantinápolyban, a többi nagyhatalom kénytelen lesz saját törökországi érdekeit figyelembe véve cselekedni.”¹⁰⁸

Szazonov kezdeményezése sikertelen maradt, elsősorban azért, mert egyedül az oroszok látták úgy, hogy Liman von Sanders küldetése létfontosságú érdekeiket veszélyezteti. Liman Konstantinápolyba érkezése nem rendítette meg különösebben sem a brit, sem a francia katonai attasét. Értethető – jelentették –, hogy a németek ragaszkodnak a kiterjedtebb jogokhoz azok után, hogy a korábbi küldetésekkel nem sikerült semmiféle tartós eredményt elérniük. Grey arra hivatkozott, hogy az ír kérdés, valamint az ország nehéz belpolitikai helyzete kizárja, hogy Nagy-Britannia részt vállaljon az oroszok által kifogásolt helyzet megoldásában.¹⁰⁹ A briteket amúgy is sokkal kevésbé érdekelte Németország előrenyomulása az Oszmán Birodalomban, mint a francia tőke növekvő befolyása. „A francia bankárok benyomulása nyomán fokozatosan megszűnik Törökország függetlensége” – mondta Sir Louis Mallet Edward Greynek 1914 márciusában. Az alsóházban március 18-án tartott, szenvedélyesen haragos beszédében egy konzervatív képviselő, Sir Mark Sykes, az Oszmán Birodalom és a Közel-Kelet szakértője figyelmeztetett: a francia tőke megveti a lábát Szíriában, s ez idővel „a terület bekebelezéséhez vezet”.¹¹⁰

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ekkor már a Boszporuszon teljesített feladatot egy brit haditengerészeti egység, s feladatköre ki is szélesedett 1912-ben, a *commandant de la flotte* kinevezéssel érkező Arthur Limpus tengernagy megjelenésekor.¹¹¹ A török flotta kiképzésének és ellátásának fejlesztése mellett Limpus ellenőrizte a torpedónaszádok indítását és a víziaknak elhelyezését a tengerszorosokban, ami a leghatékonyabb módja volt az idegen hadihajók távol tartásának.¹¹² Limpus szélesebb politikai összefüggésben értelmezte megbízatását; az oszmán admiralitással folytatott levelezése a technikai korszerűsítés, ellátás és kiképzés részleteinek taglalása mellett kiterjedt stratégiai fontosságú kérdésekre is, mint például arra, hogy mekkora haditengerészeti ütőerő szükséges ahhoz, „hogy az oroszok számára már kockázatos legyen csapatokat átszállítani a Fekete-tengeren”.¹¹³ Másként fogalmazva: Limpus konstantinápolyi jelenléte igen hasonló célokat szolgált, mint Limané. Limpus bölcs higgadtsággal szem-

lélt az oszmán tengeri és szárazföldi védelem fejlesztésében érvényesülő brit–német közös befolyást. „Nagy-Britanniának vannak – jelentette ki a török admirális előtt 1912. június 12-én – a legkomolyabb tapasztalatai a haditengerészet és a parti létesítmények kérdésében.”

Németországnak van a legerősebb hadserege, s úgy tartják, a leghatékonyabb is. Bizonyos vagyok abban, hogy a hadsereggel kapcsolatos minden kérdésben leghelyesebb a német tanácsadókhöz fordulni. Afelől sincsenek kétségeim, hogy a haditengerészet tárgykörében Nagy-Britanniából kell tanácsadókat hívni.¹¹⁴

Szazonovnak tehát nem volt könnyű dolga, amikor ugyanolyan felháborodást próbált szítani szövetségeseiben, mint amelyet Oroszország érzett a német katonai küldöttség Konstantinápolyba érkezése miatt. Grey nem volt hajlandó aláírni az általa javasolt közös jegyzéket, s inkább azt ajánlotta, hogy egyszerűen csak *érdeklődjenek* a törököknél a német katonai misszió tevékenységének természete és részletei iránt. Delcassé nyomatékos szentpétervári helyeslése¹¹⁵ ellenére a Quai d'Orsay még a brit külügyminisztériumnál is kevésbé lelkesedett a kezdeményezésért, mert Szazonov szövegében felismerte „az ázsiai Törökország széthullásának” lehetőségét, ami katasztrofális lett volna Franciaország pénzügyi érdekeire nézve. Párizs tehát Grey jóval békésebb javaslatát támogatta.¹¹⁶ Vagyis: a düledező Oszmán Birodalommal kapcsolatban túlságosan is sokféle nagyhatalmi törekvés és gyanakvás érvényesült, hogysesem az antanthatalmak a feltételezett fenyegetéssel szemben egységesen léphettek volna fel.

A Liman-epizód mindazonáltal veszedelmesen megkeserítette az orosz külpolitika kulcsfiguráinak kedélyállapotát. Szazonovot mélységesen felháborította az orosz tiltakozásra adott lagymatag francia és brit válasz. 1913. december 12-én a londoni orosz nagykövetnek küldött táviratában kiábrándultan beszélt a brit támogatás hatékonyságába vetett hitének elvesztéséről, hozzátéve: „az antanthatalmak szolidaritásának hiánya komoly aggodalmakat ébreszt bennünk”.¹¹⁷ December 23-án a cárnak írt jelentésében már nyíltan a harcias megoldás mellett foglalt állást; sürgette „közös katonai intézkedések” haladéktalan előkészítését és összehangolását Franciaországgal és Nagy-Britanniával. Az antanthatalmaknak „el kell foglalniuk és meg kell szállniuk Kis-Ázsia egyes stratégiai fontosságú pontjait, s ki kell nyilvánítaniuk eltökéltségüket, hogy ott is maradnak, amíg céljaik nem teljesülnek”. Egy ilyen erőteljes kezdeményezés természetesen

„európai komplikációk” valamelyes kockázatával jár, de valószínűbb, hogy elérí a kívánt hatást, és visszalépésre kényszeríti a németeket – annak ugyanakkor csakugyan „végzetes következményei” lennének, ha az oroszok elállnának követelésüktől. A Liman-ügy okozta bonyodalmak megtárgyalására csúcskonferencia összehívása lenne ajánlatos.¹¹⁸

A konferencia 1913. január 13-án nyílt meg, Vlagyimir Kokovcov elnöklésével. Jelen volt Szazonov, Szuhomlinov, a hadügyminiszter, Zsilinszkij tábornok, a vezérkari főnök és Grigorovics haditengerészeti miniszter. A tanácskozás azzal kezdődött, hogy megvitatták a „kényszerítő intézkedéseket”, amelyek ahhoz szükségesek, hogy rászorítsák Konstantinápolyt: vonja vissza a német katonai misszió kiküldésére irányuló kérést. Elvetették a gazdasági korlátozások alkalmazásának gondolatát, mert ez hátrányosan érintette volna a franciák igen sokrétű törökországi érdekeltségeit, s ezzel lazította volna az antantot összetartó kötelékeket. Másik megoldásként az kínálkozott, hogy egyesített fegyveres erővel foglalnak el egyes török erősségeket. A legfontosabb feltétel – mutatott rá Szazonov – a franciák támogatása. Kokovcov szokásához híven azt a megállapítást szegezte szembe a harcias állásfoglalásokkal, hogy a háború egyszerűen túl kockázatos. A megbeszélések során mindvégig mérsékelt, józan álláspontot képviselt. Ahelyett – javasolta –, hogy haragból és sértettségből *ad hoc* megtorlásban gondolkodnának, inkább pontosan jelöljék ki a határt aközött, amit Oroszország még hajlandó eltűrni, és amit már nem. A németek – szögezte le – keresik a lehetőségét annak, hogy kiszabaduljanak „az orosz követelések nyomán előállt helyzetből”, s már jelezték is, hogy készek engedmények megtételére. Rendkívül fontos lenne elkerülni „az ultimátum jellegű, sommás nyilatkozatokat”, amelyek hatására ők is arra kényszerülnének, hogy megmaccsolják magukat.¹¹⁹ A miniszterelnököt azonban ezúttal kórusban tromfoltta le Szuhomlinov, Szazonov, Grigorovics és Zsilinszkij, azt állítva, hogy egy német fegyveres közbelépés valószínűsége elenyésző, s ha mégiscsak a legrosszabbnak kell bekövetkeznie, a háború, ha nem is kívánatos, elfogadható. Szuhomlinov hadügyminiszter és Zsilinszkij vezérkari főnök kerek perec kijelentette, hogy „Oroszország teljességgel készen áll a Németország elleni háborúra – az Ausztria elleni háborúról nem is beszélve”.¹²⁰

A drámai forgatókönyvek aztán egytől egyig értelmetlennek bizonyultak, mert a németek igen hamar visszaléptek, és a válság szertefoszlott. A berlini kormányt megriasztotta az oroszok reakciójának hevessége, London és Párizs pedig a megbékélést sürgette. Az eredeti terv helyett Limant a szultán hadseregének alárendeltségébe utalták, az altábornagy meg-

maradt kiképzési felügyelőnek, de az *Oszmán Birodalom tábornagya* cím és rendfokozat birtokában megszégyenülés nélkül mondhatott le az 1. sz. Hadtest parancsnokságáról.¹²¹

A Liman von Sanders-ügyből nem bontakozott ki kontinentális háború, de visszatekintve megvilágító jelentőségű mozzanatnak tűnik. Először is: megmutatta, mennyire harcias lett egyes orosz döntéshozók gondolkodása. Különösen Szazonov változott meg. A hivatalában töltött első időszakára jellemző habozás után egyre szilárdabban németellenes álláspontra helyezkedett, s fokozatosan kidolgozott egy olyan értelmezést az orosz–német kapcsolatokról, amely már egyáltalán nem hagyott teret és esélyt a kölcsönös egyetértésnek: Oroszország mindig is szelíd és békeszerető szomszéd volt, Németország pedig kétszínű ragadozó, aki minden kínálkozó alkalmmal elnyomta, megfélemlítette és megalázta az oroszokat – most eljött az ideje, hogy végre szilárdan szembeszálljunk velük! Nem szabad alábecsülnünk az ilyen ferde látószögekből összeáldált narratívák hatékonyságát a politikai láthatár beszűkítésében. Párizs ismételt bizonykodása is megtette a hatását. A január 13-i konferencián Szazonov megállapította: nem világos, hogy a britek hogyan reagálnának, ha háború robbanna ki Németország és Oroszország között, de a franciák bizonyosan „tevékeny segítséget nyújtanának, talán hadba is lépnének mellettünk”. A francia nagykövet, Monsieur Delcassé – mondta Szazonov – nemrég biztosította őt arról, hogy „Franciaország hajlandó olyan messzire elmenni, amennyire csak Oroszország kívánja”. Ami Nagy-Britanniát illeti: noha Londonban eleinte érzékelhető volt némi habozás, kétségtelen, hogy közbelépne, mihelyt a kialakuló konfliktus komolyan sértené Oroszország és Franciaország érdekeit.¹²²

Maga a cár is egyre elszántabb lett. Buchanan nagykövettel 1914 áprilisának elején folytatott eszmecseréje során megállapította: „Az elterjedt vélekedés szerint semmi sem áll Németország és Oroszország között. [...] Ez azonban nem állja meg a helyét, hiszen ott van a Dardanellák kérdése”; a cár attól tartott, hogy a németek az oroszokat be akarják zárni a Fekete-tengerbe. Ha Németország ilyesmivel próbálkozna, nagyon fontos, hogy a három antanthatalom tegye fokozottan egyértelművé Berlin számára, „hogy egységesen lépnek fel a német agresszióval szemben”.¹²³ Másfelől: a németek szemében a Liman-misszióra adott váratlanul heves orosz reakció kiváltotta megütközés a visszalépés okozta keserűséggel párosulva azt az érzést erősítette, hogy áthidalhatatlan szakadék tárult fel Berlin és Szentpétervár között. „Az orosz–porosz kapcsolatoknak örökre végük! – siránkozott a császár. – Ellenségek lettünk!”¹²⁴

A Liman von Sanders-ügy a békeszerető Kokovcov számára is nyilvánvalóvá tette, hogy álláspontja immár végképp tarthatatlan. A válság kitörésekor épp Franciaországban tartózkodott és egy új vasútépítési kölcsönről tárgyalt; Szazonov arra kérte, hogy utazzon Berlinbe, és próbáljon megegyezésre jutni a németekkel. A megbeszélésekről írt beszámolói világosan mutatják, hogy pontosan érzékelte, mennyire pályán kívül került. Igen nehéz – írta alig kendőzött megbántottsággal Szazonovnak – megértetni német tárgyalópartnereivel az orosz kormányzati rendszer azon „furcsaságát”, hogy a minisztertanács elnöke ily csekély „hatalommal és döntési jogokkal” rendelkezik.¹²⁵ Kokovcov a január 13-i konferencián töltötte be utoljára az elnök szerepét. 1914. január végén a cár a minisztertanács elnöki tiszte és a pénzügyminiszterség alól is felmentette.

Kokovcov elbocsátása nemcsak a személy vereségét jelentette, de az irányvonalét is; az orosz külpolitika józan, óvatos és konzervatív vonulataét, amelyet képviselt. A minisztertanács új elnöke az általánosan csak bábnak tekintett Goremikin lett, Szazonov későbbi szavait idézve: „az öregember, aki nemcsak réges-rég elveszítette érdeklődését minden iránt, aminek nem volt közvetlen köze saját, személyes nyugalomához és jólétéhez, de már arra sem volt alkalmas, hogy tudomásul vegye a körülötte zajló eseményeket”.¹²⁶ Az új minisztertanács valódi erős embere a kiterjedt kapcsolatokat ápoló Krivosejn volt, aki már 1913 óta vezette a Kokovcov elleni hadjáratot. A pénzügyminisztérium élére az ő pártfogoltját, a felkészült, de jellegtelen Pjotr Lvovics Barkot állították. Krivosejn a Szuhomlinov és Szazonov által is egyre határozottabban képviselt kemény irányvonal lelkes híve volt. A megfontoltságot képviselő Kokovcov távoztával a minisztertanács egyre inkább hajlott a katonai megoldások felé.

Végül pedig: a Liman von Sanders-válság megmutatta, mennyire égetőnek tartják a török tengerszorosok kérdését az oroszok.¹²⁷ Ugyanakkor nyugtalanító bizonytalanságot ébresztett a gondolat: vajon milyen messzire vannak az antantszövetségesek attól, hogy támogassák Szentpétervár a szorosok akadálytalan használatának követelésében? Szazonov ez irányú kétségeit jól érzékelteti a január 13-i konferencia vitáinak meglehetősen következetlen összegzése, amely szerint egyfelől: az oroszoknak az antanthatalmak támogatásával fokozódóan kényszerítő erejű lépéseket kell tenniük Konstantinápolyal szemben, s másfelől: ha az antanthatalmak *továbbra is megvonják* támogatásukat, az oroszoknak a kényszerítés nem katonai módszereire kell szorítkozniuk. Az oroszok jó okkal kételkedtek az antant támogatásában. A britek még a válság elmúltával is nyug-

talankodtak amiatt, hogy Oroszország „a nem túl távoli jövőben ismét felveti a [török tengerszorosok] kérdését”.¹²⁸

Másként fogalmazva: nemigen lehetett elképzelni olyan helyzetet, amelyben az oroszok képesek lettek volna megszerezni a szükséges nemzetközi támogatást egy nyíltan és közvetlenül a török tengerszorosok fölötti ellenőrzés megszerzésére irányuló politikához. Ezzel a kérdéssel szembesült 1911 novemberében Csarikov, amikor a Portával való kétoldalú megállapodásra törekedett; ekkor döntött úgy Szazonov, hogy leváltja konstantinápolyi nagykövetét, mert korainak vélte a szorosok megszerzése érdekében tett közvetlen lépéseket. Inkább próbált közeledni Hartwighoz, akinek militáns pánszláv irányvonala a Balkánra s elsősorban Szerbiára összpontosította érdeklődését. Szazonov választásának logikája azt sugallja, hogy a szorosokkal kapcsolatos törekvések esetleges kudarca az orosz politika figyelmét ismét a Balkán-félsziget felé terelheti – bizonyos értelemben ez volt a végső lehetőség. A Balkán felé irányuló figyelem megújulása azonban nem jelentette azt, hogy Oroszország felhagyott volna a tengerszorosokkal kapcsolatos szándékaival – épp ellenkezőleg: nem volt egyéb, mint hosszabb és kacskaringósabb út a változatlan cél felé. Az orosz stratégiai gondolkodás

Ivan Gorev

1912–14-ben egyre inkább úgy tekintett a Balkánra, mint a török tengerszorosok „hátszögére”, a Boszporusz fölötti ellenőrzés végleges megszerzésének kulcsára.¹²⁹ E mögött az elképzelés mögött a Szazonov gondolatait a háború előtti években egyre inkább eluraló meggyőződés állt, hogy Oroszország a tengerszorosokra formált igényét csakis egy európai arányú háború során és révén érvényesítheti; olyan háborúban, amelyben végső célként a Boszporusz és a Dardanellák birtoklásáért kell küzdenie.¹³⁰

Ezek a gondok tükröződnek az 1914. február 8-i, Szazonov által összehívott és elnökölt különleges államtanács jegyzőkönyveiben is. A megbeszélés hangulatát és témáját a Kokovcov utáni gátlástalanság jellemzi; a résztvevők megerősítették, hogy Oroszországnak feltétlenül meg kell szereznie a török tengerszorosok fölötti ellenőrzést, ez pedig – tette hozzá Szazonov – egy „általános európai háború” nélkül aligha képzelhető el. A vita ezután arra terelődött, hogy Oroszországnak milyen fontossági sorrendbe kell állítania két különböző feladatot: a Dardanellák elfoglalását és egy európai háború megnyerését, ami önmagában is megkövetelné az ország teljes katonai erejének bevetését. Válaszul Szazonov szavaira Zsilinszkij vezérkari főnök kijelentette, hogy egy összeurópai háború esetén Oroszország nem tudna alakulatokat küldeni a tengerszorosok elfoglalására, mert minden erejére szüksége lenne a nyugati frontokon; ám – és ez igen fontos felismerés – ha nyugaton győzelmet arat, a szorosok kérdése több regionális problémával együtt magától megoldódik, hiszen egytől egyig a szélesebb, geopolitikai konfliktus részei. Danyilov, a vezérlő hadbiztos egyetértett; maga is ellenezett minden, kizárólag a szorosok elfoglalására irányuló katonai akciót:

A nyugati frontokon vívott háború az ország teljes katonai erejének bevetését követeli. Egyetlen hadosztályt sem tudnánk nélkülözni és más feladatra felhasználni. Figyelmünket a legfontosabb hadszíntéren elérendő sikerre kell összpontosítanunk, az ott kivívott győzelem előnyös megoldást hoz minden másodlagos fontosságú kérdésben.¹³¹

Akadtak, akik eltérő véleményüket hangoztatták. Nyemic százados, az admirális hadműveleti csoportjának vezetője arra figyelmeztetett, hogy a Szazonov, Zsilinszkij és Danyilov által felvázolt forgatókönyv csakis akkor érvényes, ha a Konstantinápolyt fenyegető ellenség történetesen azonos azzal, amelyik a nyugati határokon fenekedik – vagyis Németország és/vagy Ausztria–Magyarország. Ha így áll a dolog, akkor Oroszországnak csakugyan az elsődleges konfliktusra kell összpontosítania, s a szorosok a megfelelő

időben annak rendje és módja szerint az ölébe hullanak. Ám az értük való küzdelemben – mutatott rá Nyemic – Oroszország nem csak Németországgal és Ausztriával áll szemben. Elképzelhető tehát – utalt burkoltan Nagy-Britanniára –, hogy idegen hadiflották és hadseregek szállják meg a szorosokat, miközben Oroszország harcol és vérzik a német és az osztrák frontokon.¹³² Nyemicnek igaza volt: a közelmúlt tapasztalatai azt mutatták, hogy ha az oroszok egyoldalúan próbálják megszerezni a szorosok fölötti ellenőrzést, számítaniuk kell nemcsak ellenségeik, de barátaik ellenállására is.¹³³

Mindezek ismeretében érthető, hogy a Liman von Sanders-válság oly fontos fordulópont volt Oroszország Nagy-Britanniához való viszonyában.¹³⁴ Szazonov haladéktalanul követelni kezdte, hogy foganatossítsanak intézkedéseket, amelyek mindenre kiterjedő érvényű szövetséggé formálják az antantot, s élharcosa lett a Londonban 1914. június 7-én megkezdődött haditengerészeti tárgyalásoknak. Emlékirataiban később azt állította: Németország Boszporusz-politikája „rákényszerítette” Oroszországot, hogy „a Berlin által mindkét félre jelentett fenyegetés tudatában [...] szilárd megállapodásra” törekedjen Nagy-Britanniával – s ez természetesen egybeesik a mi utólagos, a világháború 1914-es kitörésének ismeretében megformált vélekedésünkkel is. Kétségtelen: Szazonov arról álmodott, hogy „az ember történelme leghatalmasabb szövetségének tagjaként”¹³⁵ száll szembe és bánik el Németországgal, ám az is világos (noha ez nem volt olyasmi, amivel a külügyminiszter megalapozottan számolhatott): a Nagy-Britanniával kötendő haditengerészeti megállapodás egyben meg is béklyózza a világ legnagyobb tengeri hatalmát, és visszatartja attól, hogy nemkívánatos ötletei legyenek a tengerszorosokkal kapcsolatosan. Ezt a következtetést tükrözi az 1914 májusában brit tengerésztiszteknek a török flotta fejlesztésében játszott szerepe miatt Londonnak küldött hivatalos orosz tiltakozás.¹³⁶ Oroszország, akárcsak Nagy-Britannia, még mindig olyan világban élt, amelyben nem csak egy volt a lehetséges ellenfelek száma. A szövetségek díszletei mögött ott ólálkodtak a régi birodalmi ellentétek kísértetei.

A BALKÁNI KEZDŐPONT FORGATÓKÖNYVE

1913 májusában Hartwignak írt levelében – amelynek tartalmát ismertette Pašićsal is – Szazonov felvázolta a közelmúlt balkáni eseményeit, és a királyság szempontjából elemezte jelentőségüket. „Szerbia – tette hozzá – történelmi útjának még csak első szakaszát tette meg.”

Céljának eléréséért iszonyatos harcot kell még megvívnia, amelyben pusztta fennmaradása is kérdésessé válik. [...] Szerbiának az ígéret földjét a mai Ausztria–Magyarország területén kell keresnie, s nem arrafelé, amerre jelenleg törekszik, s ahol útját a bolgárok állják el. Az adott körülmények között Szerbia létérdeke, [...] hogy eltökélten és türelemmel készüljön fel az elkerülhetetlen küzdelemre. Az idő Szerbiának dolgozik, és bukását hozza ellenségeinek, akiken máris mutatkoznak a széthullás félreismerhetetlen jegyei.¹³⁷

A levélben nem az ártatlan szókimondás érdekes, amivel Szazonov Bulgária felől Ausztria–Magyarország felé igyekszik terelni a szerb agreszsiót, hanem az az állítása, hogy ezzel pusztán elfogadjá a történelem ítéletét, tudomásul véve, hogy a Habsburgok napjai immár megszámoltattak. Az antantállamférfiak beszédeiben gyakran találkozunk az Ausztria elkerülhetetlen hanyatlásáról szóló legendákkal, és érdemes észrevennünk, mennyire hasznosnak is bizonyultak. Igazolták a szerbek fegyveres harcát, s úgy tüntették fel őket, mint egy eleve elrendelt új korszak hírnökeit, akiknek sorsuk, hogy lerombolják a roskadozó kettős monarchiát – ugyanakkor elkendőzték a napnál is világosabb valóságot, hogy míg Ausztria–Magyarország a modern Európa egyik kulturális és ipari központja, a balkáni államok, s különösen Szerbia továbbra is a gazdasági elmaradottság és az egyre csökkenő termelékenység spiráljában vergődik. Az efféle rutinmesék legfontosabb hozadéka azonban kétségkívül az, hogy általuk a döntéshozók még saját maguk előtt is eltitkolhatják tetteik kimenetelért viselt felelősségüket. Ha a jövő már eleve megíratott, akkor a politika művelése már nem azt jelenti, hogy az ember felelősséggel választ különböző lehetőségek közül, amelyek mindegyike más és más jövőndőbe fut; sokkal inkább azt, hogy a történelem személytelen és megváltoztathatatlan sodrásához igazodik.

A francia–orosz szövetség 1914 tavaszára geopolitikai gyűjtőzsinór lett az osztrák–szerb határvonalon. Három világhatalom védelmi politikáját hozzáláncolta Európa legparázslóbb és legkiszámíthatatlanabb régiójának forgandó szerencséhez. Franciaország számára az Európa szerbiai nyúlánya iránti elköteleződés logikus következménye volt a francia–orosz szövetség iránti elkötelezettségnek, amit a francia döntéshozók a megváltoztathatatlan politikai adottságok folyományának tekintettek. Az egyik és legfontosabb ilyen adottság demográfiai jellegű volt: a francia hadsereg létszáma még a hároméves szolgálati törvény hatálybalépésével sem

növekedett olyan mértékben, amit a vezérkar pusztán a német fenyegetéssel való szembeszálláshoz szükségesnek ítélt. A németek legyőzése tehát két dologon múlt: azon, hogy a brit expedíciós erők megjelennek-e a nyugati fronton, és azon, hogy egy Belgium területén keresztül végrehajtott gyors offenzíva lehetővé teszi-e, hogy a franciák megkerüljék a jelentősen megerősített Elzászt és Lotaringiát. A két feltétel azonban kölcsönösen kizárta egymást, mert Belgium semlegességének megsértése eleve azt eredményezte volna, hogy a britek megvonják a támogatást. Ugyanakkor a francia stratégiák akkor sem vehették biztosra a britek segítségét a háború kezdeti, meghatározó jelentőségű szakaszában, ha lemondanak Belgium lerohanásának stratégiai előnyeiről: a brit politika kitapinthatatlansága következtében jókora bizonytalansági margóval kellett számolniuk.

Franciaország tehát keleten volt kénytelen ellensúlyozni a nyugaton jelentkező biztonsági hiányosságokat. Ahogy a belga követ 1913 nyarán fogalmazott: „Minél kevésbé tűnt szilárdnak és megbízhatónak a britek barátsága, annál fontosabbnak érezték a franciák, hogy szorosabbra vonják az oroszokkal kötött szövetségi kapcsolatokat.”¹³⁸ A francia kormány már 1911 óta azt igyekezett előmozdítani, hogy Oroszország növelje támadóerejét, 1912–13-ban pedig arra törekedett, hogy az orosz felvonulási tervek a nyilvánvaló balkáni ellenfél, Ausztria helyett Németország ellen irányuljanak. A szoros katonai kapcsolatokat jelentős anyagi ösztönzéssel is erősítették. Ezért a politikáért némi stratégiai árat is fizetniük kellett, hiszen annak következtében, hogy ily erőteljesen segítették Oroszországot a németekkel szembeni nyitólépésre való felkészülésben, számolni kellett Franciaország cselekvési szabadságának valamelyes csökkenésével. A francia döntéshozók nem kifogásolták ezt a korlátozást, amit az is mutat, hogy készsággal kiterjesztették a francia–orosz szövetség érvényességét egy, a Balkánon kezdődő fegyveres konfliktus esetére, amivel voltaképpen az oroszok kezébe helyezték a kezdeményezést. Azért vállalták ezt a kockázatot, mert a legfőbb aggodalmuk nem az volt, hogy Oroszország elhamarkodottan léphet, hanem hogy egyáltalán nem lép (ez az érdek annyira előtérbe tolult, hogy mellette egészen jelentéktelenné vált a szövetség biztonsági értéke), és hogy minden erejével Ausztria ellen fordulhat – az „ösellenség” Németország helyett.

A háború balkáni kirobbanását tartalmazó forgatókönyv azért volt vonzó, mert ebben volt a legnagyobb valószínűsége annak, hogy Oroszország teljes erejével támogatja a közös hadműveleteket, s nemcsak azért, mert a Balkánhoz hagyományosan erős orosz érdekek fűződtek, hanem

mert a szerbek és az Osztrák–Magyar Monarchia összecsapása a nemzeti összetartozás olyan mély érzését korbácsolná fel az oroszokban, hogy az ország vezetőinek nemigen maradna más választásuk. Ezért voltak fontosak a pénzügyi történelemben mindaddig példátlanul hatalmas francia kölcsönök, amelyek feltételül azért szabták a stratégiai vasútvonalak fejlesztését, hogy az orosz hadsereg minél elsőpróbb erővel zúdulhasson Németországra, s annak így meg kelljen osztania erőit kelet és nyugat között, eléggé tehermentesítve a nyugati frontvonalat ahhoz, hogy ott a franciák győzelmet arathassanak.

A szerbek iránti orosz elkötelezettség egészen máson alapult. Az oroszok régóta igyekeztek egyfajta partnerséget kialakítani a balkáni államokkal, amelyek alkalmasak lennének egy Ausztria–Magyarországgal szembeni védősánc szerepére. Ezt a politikát elevenítették fel az olaszok líbiai háborúja idején, támogatva a létrejövő szerb–bolgár szövetséget, amely döntőbírói helyzetet szavatolt nekik a Balkán-félsziget dolgaiban. Amikor az első balkáni háborúban bekövetkezett területi zsákmányért kitört a második, az oroszok felismerték, hogy korábbi politikájuk nem tartható, így némi taktikázás és köntörfalazás után Szerbiát választották első számú védencükül, hátat fordítva a rövidesen a központi hatalmak gazdasági – és hamarosan politikai – holdudvarába sodródó Bulgáriának. A Szerbia iránti, egyre mélyülő orosz elkötelezettség közvetlen szembenállást eredményezett Ausztria–Magyarországgal, amit jól mutattak 1912 decemberének és 1913 januárjának eseményei is.

Ám az oroszok csak lassan tették magukévá a stratégiai elképzelést, amire a francia vezérkar oly állhatatosan próbálta őket rábeszélni. Szuhomlinov 1910-es *átcsoportosítási terve* azért bosszantotta a franciákat, mert a felfejlődési zónát keletre, Németország nyugati határától távolra helyezte át. A következő években keményen és végül sikerrel munkálkodtak azon, hogy legyőzzék az oroszok ellenállását egy olyan stratégiai elképzeléssel szemben, amely a fő hangsúlyt a nyugati fronton a lehető legnagyobb erővel és a lehető legrövidebb időn belül végrehajtott csapásra helyezte, s ennek érdekében a vasúti pályák megnégyszerezését irányozta elő, hogy rendkívül gyorsan jelentős katonai erőt lehessen a tervezett hadszíntérre szállítani.

Több oka is volt annak, hogy az orosz és francia stratégiai gondolkodás idővel többé-kevésbé összhangba került. A hatalmas francia kölcsönök ígérete nagyban hozzájárult az együttműködés útjának egyengetéséhez. Továbbá: elképzelhetetlen volt, hogy egy Ausztria–Magyarország elleni

orosz támadás esetén Németország tétlen marad, s ezért egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a Balkán fölötti osztrák hatalom megtörése csakis akkor lehetséges, ha Oroszország olyan helyzetbe kerül, hogy képes legyőzni Németországot. Végül pedig, és ez a legfontosabb: Liman von Sanders Konstantinápolyba érkezése nemcsak az oroszok harci készenlétének fokozódását és a németekkel szembeni gyanakvás erősödését váltotta ki, de azt is tisztán megmutatta, hogy az oroszok Balkán-politikája milyen szorosan összefügg a török tengerszorosokhoz fűződő alapvető érdekeikkel. Amint az a február 8-i rendkívüli konferencián nyilvánvalóvá lett, Szazonov, Szuhomlinov és Zsilinszkij végre tudomásul vette: noha Oroszország gazdasági és stratégiai jövője szempontjából elengedhetetlenül fontos a szorosokhoz való hozzáférés vagy azok birtokbavétele, ezt a célt alá kell rendelni a központi hatalmakkal való európai összecsapás megnyerésének – nemcsak, de még csak nem is elsősorban az attól való félelem miatt, hogy Németország ellenőrzése alá veheti a szorosokat, hanem mert az antant-hatalmak még vonakodtak támogatni egy közvetlen orosz lépést a vágyott kincs megszerzésére. A három antanthatalomnak a szorosokkal kapcsolatos elképzelései oly mértékben különböztek, hogy az orosz külügyminiszter már-már úgy tekintett egy általános európai háborút (azaz gyakorlatilag egy Balkánon kezdődő háborút), mint az egyetlen olyan helyzetet, amelyben Oroszország számíthat nyugati szövetségeseinek segítségére.¹³⁹

Meg kell említenünk egy fontos mozzanatot: a francia vagy az orosz stratégiák a legkevesbé sem tervezték, hogy a központi hatalmak ellen támadó háborút indítanak. Mi sem konkrét haditervekről, csak az események lehetséges kimenetelét elemző *forгатókönyvekről* beszélünk. Mindazonáltal meglepő, mennyire nem gondoltak a politika alakítói arra, hogy cselekedeteik feltehetően hatással lesznek a németekre is. A francia döntéshozók tisztában voltak azzal, hogy a katonai fenyegetés és fenyegetettség egyensúlya milyen mértékben tolódott el Berlin kárára; a francia vezérkar 1914 júniusában meglelégedéssel jelentette, hogy „a katonai helyzet Németország hátrányára módosult”, s nagyjából ugyanezt hangoztatták a brit értékelések is. Minthogy azonban saját lépéseiket teljes mértékben védelmi jellegűnek tekintették, és csakis a szemben álló félnek tulajdonítottak támadó szándékokat, a legfelső irányítók soha nem vették komolyan számításba azt a lehetőséget, hogy éppen az általuk foganatosított intézkedések szűkítik le Berlin mozgásterét. Mindebben remek példáját látjuk annak, amit a nemzetközi kapcsolatok szakértői *biztonsági dilemmának* neveznek: az egyik országnak a saját biztonsága fokozása érdeké-

ben tett lépései „kiszolgáltatottabb helyzetbe hozzák a másikat, s ezzel arra készítetik, hogy készüljön fel a legrosszabbra”.¹⁴⁰

Vajon tisztában voltak-e a britek azzal, hogy milyen veszélyeket hordoz, ha az antant biztonsági politikája a Balkánra fókuszálódik? A brit külpolitika alakítói meglehetősen világosan látták, hogy az európai geopolitika létrehozott egy olyan konstrukciót, amely egy balkáni vitát adott esetben egész Európát lángba borító háborúvá képes kiterjeszteni – és (ahogy az európai helyzetnek gyakorlatilag minden vonatkozását) vegyes érzésekkel figyelték ezt a lehetőséget is. Még a leginkább oroszbarát brit politikusok is bírálták Szentpétervár Balkán-politikáját: 1912 márciusában, amikor tudomására jutott, milyen szerepet játszottak az oroszok a szerb–bolgár egyezmény létrejöttében, Arthur Nicolson helytelenítette az oroszok új kezdeményezését, amely „arra utal, hogy az orosz kormánynak nem áll szándékában együttműködni az osztrák kormánnyal a balkáni ügyekben, amit magam rendkívül sajnálatosnak tartok”.¹⁴¹ Szazonov 1912 szeptemberében Londonban és Balmoralban vezető brit államférfiakkal találkozott; megdöbbenette a britek Balkánnal kapcsolatos vélekedésének „túlzott óvatossága” és az, hogy milyen erős gyanakvással szemlélik az oroszok minden olyan lépését, amelyről úgy vélték, hogy az oszmán kormányra kívánnak nyomást gyakorolni velük.¹⁴² 1912 novemberében, amikor a szerb hadsereg Albánia területén át nyomult az Adriai-tenger felé, Bertie vikomt, a párizsi brit nagykövet figyelmeztette a francia külügyminisztert: Nagy-Britannia nem fog hadba lépni azért, hogy biztosítsa Belgrád számára egy adriai kikötőt.¹⁴³

Ám alig néhány nappal később, december 4-én Edward Grey magához rendelte a német nagykövetet, Lichnowsky grófot, és igen határozottan figyelmeztette:

Ha európai arányú háború törne ki annak nyomán, hogy Ausztria megtámadja Szerbiát, Oroszország pedig a közhangulat nyomására – ahelyett, hogy az 1909-ben történetekhez hasonlóan elviselné a megaláztatást – bevonulna Galíciába, s ezzel arra kényszerítené Németországot, hogy Ausztria segítségére siessen, elkerülhetetlen lenne Franciaország beavatkozása, a további fejlemények pedig megjósolhatatlanok.¹⁴⁴

A beszélgetésre Bethmann Hollweg tízperces parlamenti beszéde adott okot; a kancellár arra hívta fel a hallgatóság figyelmét, hogy ha Ausztriát a várakozásokkal ellentétben támadás éri valamely nagyhatalom részéről

(az utalás egyértelműen Oroszországra vonatkozott, amelynek a galíciái határ mentén foganatosított intézkedései a háborús nyugalanságot kiváltották), Németország közbelépne, hogy megvédje szövetségesét. Lichnowsky úgy értékelte Grey szavait, mint „félreérthetetlen célzást” arra, hogy „Nagy-Britannia létfontosságúnak tekinti Franciaország megóvását attól, hogy a németek tönkrezúzzák”.¹⁴⁵ Pár nappal később, rémülten olvasva Lichnowsky összefoglalóját, II. Vilmos császár Németország elleni „erkölcsi hadüzenetnek” minősítette Grey szavait. Ez volt a jel, amelyre 1912. december 8-ára összehívták a potsdami haditanácsot. A francia dokumentumokból nyilvánvaló, hogy Grey később – de még ugyanazon a napon – tájékoztatta a Lichnowsky gróffal folytatott beszélgetés tartalmáról Paul Cambon nagykövetet, aki továbbította Poincarénak a hallottakat.¹⁴⁶

Grey közlésében az a leginkább figyelemreméltó, hogy milyen szoros oksági sorra fűzte fel a Balkánon kirobbanó háború előre látható eseményeit, s hogy milyen sok feltételezést tartalmaz a gondolatmenet. Grey először is Szazonovéval és Izvolszkijével azonos véleményt nyilvánított az 1909-es „megaláztatásról”, a jelek szerint megfedkezve arról, hogy Nagy-Britannia nem volt hajlandó alkut kötni Izvolszkijjal a szorosok kérdésében, s az akkori orosz külügyminiszter csak úgy tudta menteni az irháját, hogy arra hivatkozott, osztrák kollégája rútul rászedte őt. Az az utalás, hogy Oroszország ismételt megaláztatást volt kénytelen elviselni a központi hatalmak részéről, legalábbis vitatható, hiszen az igazság épp az ellenkezője: Oroszország igen szerencsésnek mondhatta magát, hogy megúszta a saját lépései okozta veszedelmeket.¹⁴⁷ Ott van aztán a nagyon is megkérdőjelezhető állítás, amely szerint egy osztrák–szerb konfliktus esetén az orosz közvélemény nyomása következtében Szentpétervárnak nem volna más választása, mint hogy megtámadja Ausztriát – valójában korántsem volt egyértelmű, hogy az orosz közvélemény azonnali közbelépést követelne Szerbia miatt. Egyes nacionalista lapok természetesen igen, voltak azonban más orgánusok is, például a Vlagyimir Mescserszkij herceg alapította konzervatív *Grazsdanyin*, amely bírálta a szlavofilek „tehetetlen romanticizmusát”, és vitatta, hogy Oroszországnak egy szerb–osztrák konfliktus esetén feltétlenül a szerbek oldalára kellene állnia. 1913 februárjában, a balkáni válság tetőfokán a korábbi orosz miniszterelnök, Szergej Vitte úgy becsülte, hogy Oroszország lakosságának körülbelül tíz százaléka híve a háborúnak, kilencven százalék pedig ellene van.¹⁴⁸ Éppily figyelemre méltó Grey azon feltevése,

hogy az orosz beavatkozás (noha kétségtelenül agresszív lépés volna olyan országok ellen, amelyek cselekedetei nem fenyegették közvetlenül Oroszország biztonságát) *elkerülhetetlenül* bevonná a konfliktusba Franciaországot – ez a vélekedés lényegében támogatta, de legalábbis hallgatólagosan elfogadta a francia–orosz szerződés Poincaré-féle kiterjesztését arra az esetre, ha valamely európai nagyhatalmat Oroszország részéről érné támadás. Ez pedig – utalt rá Grey – előbb-utóbb arra kényszerítené Nagy-Britanniát, hogy hadba lépjen Franciaország oldalán. Greyt talán nyugtalanította a gondolat (olykor említette is), hogy „harcolnia kell Szerbiáért”, de megértette, elfogadta és magáévá tette a Balkánon kezdődő háború forgatókönyvét – márpedig nem szabad megfedkezünk arról, hogy ez a forgatókönyv korántsem a nemzetközi politikai helyzet tárgyilagos tükörképe volt, sokkal inkább pártos állásfoglalások, fenyegetések és elköteleződések szötte. Grey elfogadó álláspontja mutatja, hogy mennyire elfordult a tiszta erőegyensúlyi politikától azért, hogy biztosítsa az antantállamok maximális biztonságát.¹⁴⁹ Vázolva Lichnowskynak a kilátásokat, Grey nem egy eleve elrendelt jövőről beszélt, hanem maga is csak megfogalmazott egy sor, a jövőt lehetőségessé tevő értelmezést.

Mindeme számígtatások azon alapultak, hogy Ausztria–Magyarországtól – nyíltan vagy burkoltan – megtagadták annak jogát, hogy mint európai nagyhatalom megvédelmezze közvetlen érdekeit. A francia és a brit döntéshozók kínos pongyolasággal fogalmazták meg egy osztrák–szerb vita kialakulásának lehetséges körülményeit. Poincaré Izvolszkijjal folytatott megbeszélései során sem tett erőfeszítést arra, hogy pontosítsa ezeket az ismérveket. A francia hadügyminiszter és a magas rangú katonai parancsnokok 1912–13 telén a leghatározottabb agresszív lépést követelték, holott Szerbiát nem érte semmiféle osztrák támadás. Grey nem volt ennyire egyoldalú, és szerette volna némiképp árnyalni a dolgot: Bertie-nek Párizsba 1912. december 4-én küldött feljegyzésében (vagyis ugyanazon a napon, amikor Lichnowskyval közölte határozott figyelmeztetését) azt javasolta: a britek attól függően reagáljanak egy lehetséges balkáni konfliktus esetén, „hogy milyen módon tört ki a háború”.

Ha Szerbia provokálná Ausztriát, és ezzel alapos okot szolgáltatna a megtorlásra, az egészen másként festene, mint ha Ausztria követne el nyilvánvaló agressziót.¹⁵⁰

De hát milyen esemény szolgáltatta alapos okot a megtorlásra? Egy olyan környezetben, amilyen 1912–14-ben a szélsőségesen polarizálódott Európa volt, nehéz lehetett egyetértésre jutni abban, hogy milyen fokú provokáció jogosít fel egy országot a fegyveres válaszára. Az pedig, hogy nem voltak hajlandók elismerni és számításba venni Ausztria–Magyarország biztonsági igényeit, további bizonyossága annak, hogy mennyire közömbösekké váltak a nagyhatalmak a kettős monarchia területi épségének kérdése iránt – részben mert pusztán Németország geopolitikai önazonosság nélküli csatlósának tekintették, részben mert arra gyanakodtak, hogy agresszív terveket szövöget a Balkán-félsziget országai ellen, részben pedig, mert magukévá tették azt a gondolatot, hogy a Monarchia napja leáldozott, s a teret hamarosan ifjabb és rátermettebb utódállamoknak adja át. A helyzet ironiája: mit sem számított, hogy a Monarchia külügyminisztere erős és határozott karakter, mint Aehrenthal, vagy lágyabb, simulékonyabb figura, mint Berchtold; utóbbit Berlin bábjának tartották, előbbinél pedig mindig gyanakodtak, hogy agresszív lépésekre ragadtatja magát.¹⁵¹

A Habsburg-állam elleni halálos fenyegetés megerősítő lábjegyzete volt az a rózsásán ábrándos felfogás, amely szerint Szerbia a gáncstalan és lánglelkű szabadságharcosok nemzete, amely előtt a jövő máris tárva-nyitva áll. Ezt a vélekedést tapinthatjuk ki nemcsak ott, ahol leginkább várnánk, vagyis Hartwig lelkesült belgrádi jelentéseiben, hanem a szerb fővárosban szolgálatot teljesítő francia követ, Descos melegen támogató hangú és tartalmú beszámolóiban is. A francia pénzügyi segítség régi és jól bevált politikája folytatódott. 1914 januárjában újabb, az 1912-es szerb állami költségvetés teljes egészét kétszeresen meghaladó összegű kölcsön érkezett Belgrád elképesztő katonai kiadásainak fedezésére, Pašić pedig Szentpétervárral tárgyalt egy katonai segélycsomagról – amelyben 120 ezer puska, 24 tarack, 36 „legújabb rendszerű” ágyú s a hozzájuk szükséges lőszer érkezett volna Szerbiába –, azt állítva (mint később kiderült: hamisan), hogy Ausztria–Magyarország hasonló mennyiségű hadianyaggal támogatja Bulgáriát.¹⁵²

Grey az 1913-as londoni konferencián kendőzötten szerbbarát álláspontra helyezkedett, amikor az új albán állammal szemben Belgrádot támogatta, s nem mintha a nagyszerb gondolat híve lett volna, hanem mert úgy vélte, hogy az antant szilárdságát szolgálja Szerbia megbékítésével.¹⁵³ Az általa is helyeselt határvonal az albán népesség több mint felét kívül rekesztette az újonnan létrejött Albán Királyság határain, és igen sok,

a Szerb Királyságban rekedt albán lett üldöztetés, deportálás, kegyetlenkedés és tömeggyilkosságok áldozata.¹⁵⁴ A belgrádi brit követ, Crackanthorpe, akinek sok barátja volt a szerb politikai elit köreiből, eleinte elhallgatta, később igyekezett jelentéktelennek feltüntetni az újonnan meghódított területeken elkövetett kegyetlenkedésekről érkező beszámolókat. Amikor már túlságosan megszorodtak a szörnyűségek hírei, időről időre felzúdult az ország közvéleménye, de a felháborodás soha nem volt olyan erős, hogy változtatott volna az oroszok szövetségi hűségének megtartására irányuló politikán.

További két tényező is fokozta a balkáni puszkaporos hordó veszélyességét. Az első, hogy Ausztria egyre határozottabban igyekezett megfékezni a szerbek területszerző hevületét. Láttuk, hogy amint a Balkán-félszigeten rosszabbodott a helyzet, a bécsi döntéshozók egyre inkább hajlottak a *héják* által javasolt megoldások felé. Ezek a szándékok a válságok jöttével és elmúltával erősödtek és gyengültek, de érvényesült egy felhalmozódási hatás is: minden alkalommal több és több döntéshozó helyezkedett a radikális megoldás álláspontjára. Pénzügyi, és a közhangulattal kapcsolatos tényezők is fokozták a politikusok idegességét. Ahogy fogyatkozott a pénz a békebeli mozgósítás fokozására, és egyre több kétség merült fel azzal összefüggésben, hogy az milyen hatással lehet a nemzeti kisebbségekhez tartozó besorozottakra, úgy szűkültek Ausztria–Magyarország cselekvési lehetőségei és tanúsított egyre kevesebb politikai rugalmasságot. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a háború előtti utolsó osztrák stratégiai elemzés, amelyet a borús szemléletű Matscheko Berchtold számára készített a régió helyzetéről 1914 júniusában, nemhogy nem javasol, de nem is említ katonai akciót, amivel Ausztria a Balkánon felmerülő nehézségek sokaságát megoldhatná.

Végül ott volt Németország fokozódó „erőpolitikai” irányultsága. A német politikának Bismarck, majd Bülow és Bethmann Hollweg alatt is szilárd meggyőződése volt, hogy az ország biztonsága és függetlensége a lehető legnagyobb katonai erő birtoklásával szavatolható, és az egymást követő döntéshozók egyike sem ismerte fel, hogy az erre való törekvés elidegeníti nemcsak a szomszédokat, de a lehetséges szövetségeseiket is. Amíg az erőpolitika meghozta a várt elrettentő hatást, és nem kellett tartani az ellentábor összehangolt támadásától, nem tűnt elfogadhatatlannak az elszigetelődés kockázata; ez a szemlélet azonban 1912-re, az antant katonai készültségének jelentős fokozódása következtében, hosszú távon már nem volt elfogadható.

A német stratégiákat és politikusokat a háború előtti két évben két kérdés foglalkoztatta. Az első (amelyiket fentebb már elemeztünk): hogyan őrizhetné meg Németország viszonylagos erőfölényét egy esetleges háborúban? A másik kérdés az oroszok szándékaival volt kapcsolatos: vajon készülnek-e Oroszország vezetői egy Németország elleni megelőző háborúra? A két kérdés szorosan összekapcsolódott, hiszen ha az ember arra a következtetésre jutott, hogy az oroszok *valóban* háborúra készülnek Németország ellen, akkor sokat veszít a nyomosságából minden érv, amely amellet szól, hogy politikailag költséges engedményekkel próbálják a békét megőrizni. Ha a háborút elkerülni nem, csak elodázni lehet, akkor ésszerűbb elfogadni a kihívást most, mint várni arra, hogy bekövetkezzék egy hasonló helyzet, de már jóval kedvezőtlenebb körülmények között. Ezek a gondolatok nyomasztották a német politikusokat a szarajevói merénylet nyomán kialakult válság napjaiban.

FÉRFIKLIMAX?

Ha 1914 tavaszán és kora nyarán körbepillantunk az európai országok kormányaiban, követségein és vezérkaraiban, nehéz nem észrevenni, milyen kedvezőtlenül alakult a meghatározó személyiségek palettája. Castelnau és Joffre, Conrad von Hötzendorf, Wilson és Moltke: a legmagasabb rangú katonai vezetők egytől egyig a stratégiai támadás hívei voltak, s változó mértékű, de mindenképpen meghatározó befolyással bírtak a politikai döntéshozók gondolkodására. Szentpéterváron 1913–14-ben előbb Delcassé, majd Paléologue képviselte a keményvonalas Franciaországot, a párizsi orosz nagykövet pedig Izvolszkij volt, aki még mindig bosszúért lihegett az 1909-es „megaláztatásért”. A szófiai francia követ, André Panafieu 1912 decemberében megjegyezte, hogy Izvolszkij „a legnagyobb nagykövet Párizsban, [mert] személyes érdekek fordítják szembe Németországgal és Ausztriával”, orosz kollégái pedig észrevették, hogy valahányszor az osztrákok Belgráddal kapcsolatos politikájáról beszél, „a hangjában szinte tapintható keserűség csendül, és ez már az annexió óta így van”.¹⁵⁵ Az indulatos, osztrákgyűlölő Miroslav Spalajković ebben az időben a szentpétervári szerb követségen teljesített szolgálatot; régi ellenfele, Forgách gróf Bécsben vett részt az osztrák–magyar külpolitika alakításában. Az embernek egy Harold Pinter-darab jut az eszébe, amelyikben a szereplők nagyon jól ismerik és a legkevésbé sem szeretik egymást.

Ebben a darabban csakis férfi szereplők játszottak – s hogy ez mennyire volt fontos? A férfiúság akkor is az volt, ami ma: igen tágas kategória, amelybe számtalan viselkedési forma tartozik, s ezeknek az embereknek a férfiúságát eltorzította osztály-, etnikai és szakmai hovatartozásuk. Mégis meglepő, milyen gyakran választották a legfőbb szereplők a legkarakterszerűbb férfias magatartásmintákat, s hogy ezeket mennyire átszőtték a politikai folyamatok eltérő értelmezései. „Őszintén hiszem, hogy ebben a kérdésben nem fogunk meginogni” – írta barátjának, Charles Hardingnek Arthur Nicolson, azt javasolva, hogy London utasítsa vissza Berlin minden közeledési javaslatát.¹⁵⁶ Fontos – írta a párizsi német nagykövet, Wilhelm von Schoen 1912 márciusában –, hogy a berlini kormány Franciaországgal fenntartott kapcsolatában megőrizze a „tökéletesen hűvös nyugalom” álláspontját, és „hidegvérrel” kezelje a nemzetközi helyzetből adódó nemzetvédelmi feladatokat.¹⁵⁷ Amikor Bertie arról a veszélyről beszélt, hogy a németek „beszorítanak, belöknek a vízbe, és ellopják a ruhánkat”, voltaképpen kamasz fiúkkal zsúfolt vidéki játszótérként ábrázolta a nemzetközi nagyhatalmi színteret. Szazonov elismeréssel nyilatkozott Poincaré egyenes jelleméről és „rendíthetetlen akaratszilárdságáról”,¹⁵⁸ Paul Cambon a hivatásos jogász merevségének megtestesülését látta benne, Grey pedig elsősorban a szabad természetet kedvelő, önálló és hallgatag sportember figurájával lett közismert. Bethmann Hollweg emlékirataiban kijelentette: *önkasztráció* lett volna visszalépni Ausztria–Magyarország támogatásától az 1914-es válság idején.¹⁵⁹

A századvégi értelmezésű férfiúság ilyen felbukkanásai oly gyakoriak a korszak levelezéseiben és emlékirataiban, hogy igen nehéz pontosan meghatározni a jelenség hatásait. Aligha lehet azonban vitás, hogy a férfiúságfogalom európai történetének egészen különös pillanatával van dolgunk. A nemi szerepek mai kutatói felvetik, hogy a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben a patriarchális önazonosság-tudat átfogó, a valóság számos vonatkozását felölelő, a szükséglet- és vágykielégítésen (táplálék, szex, tárgyak birtoklása) alapuló formái átadták a helyüket valami szikárabb, keményebb és mértékletesebb minőségnek. Ezzel egy időben az alárendelt helyzetű vagy marginalizált – proletár vagy nem fehér bőrű – férfiúságmodellek megjelenése kontrasztként emelte ki az elitek „igazi férfiúságának” kifejeződését. A katonai vezetők csoportjaiban az állóképesség, a teherbírás, a kötelességtudat és a szolgálatteljesítés fokozatosan átadta helyét a társadalmi rang és származás régebbi rangsorának – amit immár elpuhultságnak, férfiatlanságnak tartott.¹⁶⁰ „Férfiasnak

lenni, [...] annyira férfiasnak, amennyire csak lehet; [...] ezen múlik a rang és az elismerés [a férfiak között]... – írta 1905-ben a bécsi feminista és szabadgondolkodó Rosa Mayreder. – Az emberek érzéketlenek a vereség brutalitására vagy bármilyen cselekedet merőben hibás voltára, ha az összhangban áll a férfiúság hagyományos kánonjával.”¹⁶¹

A férfiúságnak mindezek a betegesen túlburjázott formái feszült el-lentétben, de együtt léteztek az úriember mivolt legfőbb ismérveinek tekintett engedelmesség, udvariasság, magas kulturáltság és irgalmasság ideáljaival.¹⁶² Lehet, hogy a szerep okozta túlfeszültség és megfáradás jelei, amelyek oly gyakran megfigyelhetők a korabeli politikai élet kulcsfiguráinál – kedélyhullámzás, rögeszmesség, „idegkimerültség”, bizonytalankodás, pszichoszomatikus betegségek és légvárépítő ábrándok, csak hogy néhányat említsünk –, pusztá következményei a gender-szerep kényszerű túlhangsúlyozásának, ami egyre elviselhetetlenebb terhet rótt ezekre a férfiakra. Conrad von Hötzendorfban egymás mellett élt a fegyveres fenevad személyiség és a megértő asszony utáni gyötrő vágyakozás, akinek társaságában lehullhat a parancsolás merev maszkja, és felszínre juthat a vigasztalásra és megerősítésre telhetetlenül áhítozó ego. Anyja, Barbara egészen 1915-ben bekövetkezett haláláig vele vagy a közelében élt; a távozásával feltáruló űrt a tábornok úgy töltötte ki, hogy végre feleségül vette a frissiben elvált Gina von Reininghaust, és – kollégái meg a bécsi magas társaság legnagyobb megütközésére – magával vitte őt a tescheni főhadiszállásra.¹⁶³

A másik érdekes eset a belgrádi francia követ, Léon Descos egyik orosz kollégája. Aki jól ismerte, arról számol be, hogy a két balkáni háború okozta „mély erkölcsi megrázkódtatás megtámadta az idegrendszerét. [...] Egyre visszahúzódóbb lett, és gyakran elmondta kedvenc eszmefuttatását a béke sérthetetlenségéről.”¹⁶⁴ Berchtold a balkáni háborúk idején naplójában állandóan rémálmokról, álmatlanságról és fejfájásról panaszkodott.¹⁶⁵ Amikor az új francia miniszterelnök, a mélységesen békeszerető René Viviani az 1914. júliusi tanácskozásra Szentpétervárra utazott, hamarosan az idegösszeomlás határára került. Hartwig is komoly megpróbáltatásokon ment keresztül. Alekszander Szavinszkij, a szófiai orosz követ úgy vélte, hogy Hartwig „elveszítette kiegyensúlyozottságát” a balkáni háborúk során; „mindenütt maga csinálta ellenségeket lát”. 1914 kora nyarán Hartwig már szüntelenül a szívéletelenségét emlegette, és másra sem vágyott, mint pihenésre meg gyógyulásra Bad Nauheimben. A júliusi válságot aztán nem élte túl.¹⁶⁶ Az állandó izgatottság és idegesség, amit sokan a kor

egyik jellemzőjének tekintettek, ezeknél a férfiaknál nemcsak szűnni nem akaró szorongásban nyilvánult meg, hanem abban is, hogy szinte rögeszmésen igyekeztek legyőzni saját „akaratgyengeségüket”; hogy – amint Walther Rathenau 1904-ben fogalmazott – „ne a félelem, hanem a mersz emberei legyenek”.¹⁶⁷ Ám ha az ember a *gendertörténelem* szélesebb összefüggésében szemléli a történet szereplőit, világosan felismerhető, hogy a viselkedési elvárásrendszer, amelynek alapja az államférfiak korábbi nemzedéke – Bismarck, Cavour vagy Salisbury – által képviselt simulékonysággal, taktikai rugalmassággal és agyafúrtsággal szemben a megalkuvást és engedményt nem ismerő erő felsőbbbsége volt, erősen hozzájárult ahhoz, hogy hajlamosak legyenek fegyveres konfliktusba belemenni a tárgyalás és érdekegyeztetés helyett.

MENNYIRE VOLT NYITOTT A JÖVŐ?

1892-ben megjelent, *System der subjektiven Öffentlichen Rechte* (Az alanyi közjogok rendszere) című munkájában egy osztrák jogtudós, Georg Jellinek elemezte a *valóság normatív erejének* fogalmát: vagyis az emberi lényeknek azon törekvését, hogy a fennálló állapotoknak irányadó tekintélyt tulajdonítsanak. Az emberek azért viselkednek így – érvelt –, mert valóságértékelésüket az adott helyzetben fogant erők irányítják. E hermeneutikai körköröség foglyaként az őket körülvevő világ állapotának megfigyelése alapján hajlamosak igen gyorsan eljutni ahhoz a feltételezéshez, hogy az adott helyzet normális, és fennállásában valamiféle etikai szükségszerűségnek kell munkálnia. Amikor aztán társadalmi felbolydulás vagy összeomlás következik be, gyorsan alkalmazkodnak a megváltozott körülményekhez, és ugyanolyan normatív minőségeket tulajdonítanak nekik, mint a dolgok korábbi rendjének azelőtt.¹⁶⁸

Valami nagyjából hasonló tapasztalunk, ha megsemmisítjük a történelmi eseményeket, különösen az olyan katasztrófákat, mint például az első világháború. Amikor az ilyenek megtörténnek, valamiképpen ránk erőltetik – vagy legalábbis úgy tűnik, mintha ránk erőltetnék – azt az érzést, hogy elkerülhetetlenek voltak. Ez a folyamat egyidejűleg több síkon megy végbe. Tapasztaljuk a kulcsfigurák szónoklataiban, leveleiben és emlékirataiban; ezek az emberek sietnek hangsúlyozni, hogy az új iránynak nem volt alternatívája, hogy a háború szükségszerűség, s hogy kitörését senkinek sem volt hatalmában megakadályozni. Az elkerülhetetlenség legendái a leg-

különbözőbb formákban bukkanhatnak fel: vannak, amelyek egyszerűen csak más országokra vagy államférfiakra hárítják a felelősséget; mások magáról a rendszerről állítják, hogy az egyes személyiségek szándékaitól függetlenül magában hordozta a háború csíráit, megint mások a történelem vagy a sors személytelen erőire mutogatnak.

A háború okainak kutatása, ami csaknem egy évszázada uralja a témával foglalkozó irodalmat, megerősíti ezt a tendenciát: gyűltek, sokasodtak az adatok a háború előtti évtizedek Európájából, mint súlyok a mérleg serpenyőjében, amíg a nyelv el nem billent a lehetségestől az elkerülhetetlen felé. A véletlen, a választás és az emberi akarat valahogy kikerült a látómezőből – ami csak részben tekinthető *perspektívahatásnak*. Ha mostani, távoli helyzetünkben, a 21. század elejéről visszapillantunk az 1914 előtti Európa rángásaira és vonaglásaira, csakis az azóta történtek ismeretében szemlélhetjük és értékelhetjük az akkori eseményeket. Az események valahogy úgy állnak össze, ahogy Diderot jellemez egy jól komponált festményt: „egyetlen nézőpont magában foglalja a teljes egészet”.¹⁶⁹ Természetesen nagy hiba volna ennek a nehézségnek az orvoslása érdekében piederasztárra emelni a véletlenszerűséget és a tévedést, egyebek mellett azért, mert ez csak annyit jelentene, hogy a sziklaszilárd eleve elrendeltettséget a teljes esetlegességgel cseréljük fel; voltaképpen azt mondanánk, hogy a háborúnak nem is voltak okai. Fontos megértenünk: nagyon könnyen úgy is történhetett volna, hogy az első világháború egyáltalán nem tör ki, és ezt a gondolatot kell összevetnünk annak elemzésével, hogy végül miért és hogyan következett be.

Az európai kormányzatok közötti kölcsönkapcsolatok meglepő vonása volt a barátok és lehetséges ellenségek szándékai felőli állandó bizonytalanság. A pártfrakciók és tisztségviselők közötti erőviszonyok folyamatos változása mindvégig nehézségeket okozott, akárcsak a közvélemény lehetséges befolyása miatti aggodalom. Vajon sikerül-e Greynek legyőznie ellenfeleit a parlamentben és a kabinetben? Megmarad-e Poincaré a francia kormány élén? Bécsben a stratégiai viták során a harcias hangok látszottak eluralkodni, de a Redl-ügy nyomán Conrad csillaga leáldozóban volt, s az eshetőségek között szerepelt a leváltása is – ugyanakkor Szentpéterváron a *héják* befolyása erősödött. Ezeket a belső eredetű bizonytalanságokat fokozta annak nehézsége, hogy kövessék és elemezzék a más országok kormányaiban fennálló és változó erőviszonyokat. Brit megfigyelők úgy vélték – ma már tudjuk, hogy tévedtek –, hogy a békepárti konzervatívok, mint Kokovcov (noha a közelmúltban leváltották) és Pjotr

Nyikolajevics Durnovo növelték befolyásukat a cárnál, és készülnek a közeles visszatérésre. Párizsban aggódva pusmogtak arról, hogy Oroszországban hamarosan ismét fölénybe kerülhet a korábbi orosz miniszterelnök, Szergej Vitte vezette németbarát csoport. Aztán ott volt az állandó nyugtalanság amiatt, hogy a döntéshozókat mennyire befolyásolja a mindenkori közhangulat. Egy Berlinben 1914 februárjának végén keletkezett jelentésében a teljhatalmú orosz katonai megbízott, Ilja Leonyidovics Tatyiscsev vezérőrnagy, II. Vilmos császár jó barátja megjegyezte: a német sajtóban igen erőteljes oroszellenesség érzékelhető, ő maga azonban nem tudja megállapítani, hogy ez mennyire befolyásolja a császárt – „általánosságban véve úgy gondolom, hogy Őfelsége békeszeretete megingathatatlan, de a környezetében talán már nem olyan erős ez a békeszeretet”. Két héttel később egyértelműen kijelentette: a jelek szerint a német uralkodóra semmilyen hatást nem gyakorolt a közelmúltbeli orosz–német sajtócsetepaté.¹⁷⁰ Minden dühödt indulat és paranoia mélyén ott lapult a mélységes bizonytalanság: hogyan lehetne kitapintani és értelmezni a többi ország kormányának hangulatát és szándékait, netán előre felbecsülni a még be nem következett eseményekre adandó válaszaikat.

A jövő – ekkor még – nyitottan állt. Annak ellenére, hogy mindkét európai táborban megmerevedni látszottak az álláspontok, egyes jelek arra is utaltak, hogy el lehet kerülni a nagyobb összecsapást. A brit–orosz szövetség komoly próbatételt élt át, és úgy tűnt, nemigen éri meg 1915-öt, amikor a megújítását tervezték. Mintha a brit politikacsinálók véleménye is enyhült volna; épp a közelmúltban ízlették meg a balkáni kérdésben a németekhez való közeledés gyümölcseit. Az sem nyilvánvaló, még kevésbé bizonyos, hogy Poincaré hosszabb távon is fenntarthatta volna biztonsági politikáját. Kissé mintha javult volna Bécs és Belgrád viszonya is, amikor megoldást kerestek és találtak a hadifoglyok cseréjére és a Keleti Vasútársaság kérdésének rendezésére. És mindenekelőtt: ebben az időben egyetlen európai nagyhatalom sem fontolgatta, hogy háborút kezdeményezzen valamely szomszédja vagy szomszédai ellen. Kölcsönösen tartottak ugyanakkor ilyen támadástól, és ahogy az antant katonai készsége fokozódott, bécsi és berlini katonai körökben egyre inkább vélték úgy, hogy szükséges lenne egy megelőző csapás, ami elmozdítaná a helyzetet a holtpontról, a megelőző háború indítása azonban soha nem lett hivatalos politikai célkitűzés. Bécs sem döntött úgy, hogy háborút kezdeményez Szerbia ellen – ez felért volna egy geopolitikai öngyilkossággal. A robbanáshoz még mindig külső szikrára volt szükség, például olyan „gyújtó-

szerkezetből”, amelyet az oroszok és a franciák teremtettek meg az osztrák–szerb határon. Ha Pašić kormánya a belső helyzet megszilárdítására törekedett volna, és csírájában fojtotta volna el az irredenta mozgalmat, amely komoly veszélyt jelentett nemcsak Európa békéjére, de a saját hatalmára is, a három legény soha nem kelt volna át a Drinán, Bécs időben kapott volna sokkal egyértelműbb figyelmeztetést, és a lövések Szarajevóban soha nem dördülnek el. Az egymást átfedő elköteleződések, amelyek 1914 végzetes eseményeihez vezettek, nem az Európában kialakult politikai rendszer hosszú távú jellegzetességei voltak, hanem következményei annak a számos, rövid távú igazításnak, amelyek maguk is a nagyhatalmi kapcsolatok igen gyors változásáról tanúskodnak.

Ha a gyújtószerkezet nem lép működésbe, az a jövő, amely 1914-ben történelemmé vált, valamely más jövőnek engedte volna át a helyet; talán olyannak, amelyben a hármas antant nem éli túl a balkáni válság megoldódását, s a brit–német enyhülés valami tartósabb és tartalmasabb minőséggé vaskosodik. Paradox módon e *másik* jövő hihető volta növelte az *első* valóra válásának valószínűségét. Franciaország pontosan azért fokozta a Szentpétervárra nehezedő nyomást, mert szeretne volna elkerülni, hogy Oroszország elforduljon tőle, és biztosítani szeretne volna magának az oroszok lehető legerőteljesebb támogatását. Ha a szövetségi kapcsolatok szöttese ellenállóbbnak és megbízhatóbbnak látszott volna, a politika kulcsszereplői kevésbé érezték volna kényszerítve magukat arra, hogy úgy cselekedjenek, ahogy cselekedtek. Ennek megfelelően az enyhülés pillanatait, amelyek a háború előtti évekre oly jellemzőek voltak, eredményezték fonák hatásokat is: a valószínűség tartományába tolták a háborút, s így arra csábították a döntéshozókat, hogy alulértékeljék a beavatkozásaik által jelentett kockázatokat. Ez volt az egyik oka annak, hogy a nagy szövetségi tömbök közötti konfliktus veszélye csökkenni látszott éppen akkor, amikor az események áramlata folyamatosan sodorta Európát a háború felé.

3

AZ ÖSSZEOMLÁS

Gyilkosság Szarajevóban

A MERÉNYLET

1914. június 28-án, vasárnap reggel Ferenc Ferdinánd főherceg, az Osztrák–Magyar Monarchia trónjának örököse és felesége, Sophie Chotek von Chotkowa und Wognin (Chotek Zsófia) vonattal érkezett Szarajevóba, azután automobilon indultak a rakparton a városháza felé. A karavánt hat jármű alkotta. Legelől a város polgármestere, a sötét öltönyt és fezt viselő Fehim Effendi Čurčić és a rendőrfőkapitány, dr. Edmund Gerde haladt; mögötte egy szépséges Gräf & Stift sportautóban a főherceg és felesége. Az autó tetejét hátrahajtották, hogy a felséges vendégek jól láthassák az üdvözlésekre összesereglett tömeget. Velük szemben, a lehajtható ülésen foglalt helyet Oskar Potiorek tábornok, Bosznia kormányzója; elől, a sofőr mellett gróf Franz von Harrach alezredes ült. A nyomukban haladó három autóban helyi rendőrök társaságában utaztak a főherceg és a kormányzó kíséretének tagjai.

A Miljačka folyó menti széles sétányon a városközpont felé gördülve festői látvány tárult szemük elé. A közvetlenül a város fölött egy sziklatorokból előtörő folyó mindkét partján ezerötszáz méternél magasabb hegyek szöktek meredeken a magasba; lábuknál mindenütt gyümölcsöskertekkel övezett lakóházak és nyaralók. Feljebb a temető hófehér márvány sírkövei ragyogtak a napsütésben, közöttük fenyők sötétlettek, és itt-ott csupasz sziklahátak domborodtak elő. Az oszmán múltra emlékeztető számtalan mecset minaretjei végig a folyó mentén messze felmagasodtak a házak és a fák fölé. A város szívében, a sétánytól balra terpeszkedett a bazár: keskeny utcácskák, és a kőfalú raktárházaknak támaszkodó árnyas fabódék kusza útvesztője. Szőnyegkereskedők, zöldség- és gyümölcsárusok, nyergesek, rézművesek meg mindenfajta mesteremberek és árusok kínálgatták portékájukat. A bazár közepén egy kicsiny házban egy oszmán jótékonyági szervezet, a *waqf* költségén ingyen kávét mértek a szegényeknek. Előző nap hűvös, esős idő volt, de ma, július 28-án ragyogó napfényben fürdött a város.

Ferenc Ferdinánd és Chotek Zsófia Szarajevóban, 1914. június 28-án

Az osztrákok igen szerencsétlenül választották meg a látogatás időpontját. 1389-ben ezen a napon, Szent Vitus napján történt, hogy az oszmánok Rigómezőnél (Koszovó) tönkrevérték a szerb hadsereget, véget vettek a balkáni Szerb Birodalom korszakának, és megteremtették annak feltételeit, hogy ami Szerbiából megmaradt, beolvadjon az Oszmán Birodalomba. Az egész Szerbiára kiterjedő megemlékezések 1914-ben különösen feszültnek ígérkeztek, mert ez volt az első Vitus-nap azóta, hogy az első balkáni háborúban „felszabadították” Koszovót. „Koszovó szent lángja – írta a Fekete Kéz lapja, a *Pijemont* június 28-án –, amely [szerbek] nemzedékeit lelkesítette, most hatalmas tűzzé terebélyesedett... Koszovó szabad! A bosszú beteljesedett!”¹ A szerbiai és a Boszniában munkálkodó irredenta hálózat szerb ultranacionalistáinak szemében a trónörökös és feleségének szarajevói látogatása éppen ezen a napon olyan sértés volt, ami mindenképpen megtorlást követelt.

A főherceg látogatása előtti napokban két különböző sejthez tartozó hét terrorista érkezett a városba. A nagy nap reggelén bizonyos közökben elhelyezkedtek a rakpart mentén. Derekek köré bombákat erősítettek – nem nagyobbakat, mint egy szappan, tizenkét másodperces késleltetésű kémiai gyújtószerkezettel –, zsebükbe élesre töltött forgópisztolyokat dugtak. A terv sikere szempontjából igen fontos volt a jókora rátartás a merénylők számára és a náluk lévő gyilkos eszközök mennyiségében is.

Ha egyiküket-másikukat átkutatnák és letartóztatnák, vagy egyszerűen csak nem tudna akcióbba lépni, átvinné a helyét a következő. Mindegyiküknél volt egy kis papírcsomag ciánpor, hogy szükség esetén maguk vehessenek véget életüknek a sikeres merénylet után.

Feltűnő volt a biztonsági intézkedések hiánya. Noha a hivatalos szervek figyelmét felhívták a lehetséges terrorcselekményekre, a főherceg és felesége nyitott kocsiban haladt végig az ünneplő sokaság között az előre bejelentett útvonalon. A járda szélén a tömeg előtt ilyen alkalmakkor mindig sorfalat álló katonák ezúttal nem voltak sehol, a konvoj gyakorlatilag védtelen volt. Még a különleges biztonsági osztag sem volt jelen; parancsnoka tévedésből nem a neki kijelölt autóba ült, hanem egy másikba, három bosnyák katonatiszt mellé, emberei pedig hátramaradtak a vasútállomáson.²

A főhercegi pár meglepő közönyt mutatott a biztonság iránt. Az elmúlt három napot egy Ilidza nevű üdülővároskában töltötték, ahol csakis barátok vették körül őket. Itt, Szarajevóban még egy ötletszerű kis bevásárlásra is jutott idejük a bazárban; háborítatlanul sétálgattak a szűk utcácskákon. Álmukban sem gondoltak volna arra, hogy egy ifjú bosnyák, Gavrilo Princip, aki mindössze három nap múlva meg fogja gyilkolni őket, árnyékként követi minden lépésüket. Ilidzában, az utolsó estén, mielőtt vonatra szálltak volna, hogy Szarajevóba induljanak, Zsófia történetesen találkozott még a boszniai horvátok vezetőjével, dr. Josip Sunarićsal is, aki azt tanácsolta a helyi hatóságoknak, hogy ne vigyék a főherceget Boszniába, mert a látogatás az ottani szerbség nagy nemzeti hevülete miatt nem veszélytelen. „Kedves Sunarić doktor – mondta neki Zsófia –, ön kétségkívül téved. Akármerre jártunk, mindenütt a legbarátságosabban bántak velünk, a szerbek is, kivétel nélkül. Szívélyesen és őszinte melegséggel, ami nagyon boldoggá tett bennünket.”³ Ferenc Ferdinánd, aki híres volt arról, hogy rosszul viseli a biztonsági intézkedések nyűgét, a leghatározottabban óhajtotta, hogy boszniai utazásuk utolsó állomásán való időzésük minden formaságtól mentes és fesztelen legyen. Az elmúlt napokat a hadsereg főfelügyelőjeként a közeli hegyekben zajló hadgyakorlat megfigyelésével töltötte. Most a Habsburg-trón örököseként szeretett volna elidőzni leendő alattvalói között.

És ami a legfontosabb: ez a vasárnap, június 28-a a házassági évfordulójuk volt. A Habsburg udvari etikett számtalan akadályt gördített az útjukba, de miután tűzön-vízen át mégiscsak sikerült egybekelniük, boldogságban és egyetértésben éltek. „Életem legértelmesebb lépése volt, hogy feleségül vettem az én Zsófiámat...” – mondta a főherceg egyik bizalmas

barátjának 1904-ben. Az asszony jelentette számára „a tökéletes boldogságot”, gyermekeik pedig „a gyönyörűséget és büszkeséget”. „Ott ülök, és csak bámulom őket egész nap, annyira szeretem őket.”⁴ Semmi okunk azt gondolni, hogy az akkori uralkodóházak világában példátlanul szoros kapcsolatuk heve szarajevói látogatásuk idejére alábbhagyott volna. Zsófia ragaszkodott ahhoz, hogy évfordulójuk napján mindvégig férje mellett maradjon, és kétségkívül különös örömet jelentett neki, hogy a birodalom e távoli, egzotikus csücskében úgy mutatkozhatnak együtt, ahogy Bécsben többnyire nem lehetett.

A menet elhajtott a Habsburgok fekete-sárga és Bosznia piros-sárga színeivel ékesített házak és boltocskák sora előtt a Ćumuriya híd felé, ahol Muhamed Mehmedbašić várakozott, s a tömeg örömmujongása közepette nekikészülődött, hogy meggyújtsa a kanócot és eldobja a bombát. Feszült pillanat volt, mert ha a gyutacsot eltörte (ez is jókora zajjal járt), már nem volt visszaút, dobni kellett. Sikerült a bombát előkotornia, de az utolsó pillanatban úgy érezte, hogy megáll mögötte valaki – talán egy rendőr –, és a rémülettől megdermedt; pontosan úgy, mint 1914 januárjában a vonaton, az Oskar Potiorek ellen tervezett merényletnél. Az autók továbbgördültek. A sorban következő merénylet – az első, aki ténylegesen akcióba lépett – a boszniai szerb Nedeljko Čabrinović volt, aki a sétánynak a folyó felőli oldalán várakozott. Elővette a bombát, és egy lámpaoszlopnak csapva eltörte a gyutacsot. A főherceg testőre, Harrach gróf az éles csattanást hallva azt gondolta, hogy az autó kereke durrant ki, a sofőr azonban látta a feléjük hajított bombát, és azonnal a gázpedálra lépett. Hogy a főherceg látta-e a bombát, és sikerült félreütnie, vagy csak a kocsí hátrahajtott ponyvatejéről pattant le, nem tudjuk, a szerkezet mindenesetre célt tévesztett, és a következő autó alatt robbant fel, megsebesítve néhányat a bent ülők közül, és jókora lyukat ütve a kövezeten.

A főherceg megdöbbenő lélekjelenlétről tett tanúságot. Hátrapillantott, látta, hogy a harmadik kocsí megáll; a levegőben füst és por terjengett, és még mindig visszhangzott a robbanás dőreje. Egy szilánk felsebezte Zsófia arcát, de ettől eltekintve mindketten sértetlenek voltak. A harmadik automobil utasai megsebesültek, de éltek; néhányan meg is próbáltak kiszállni a kocsiból. Legsúlyosabban Potiorek tábornok szárnysegédje, Erik von Merizzi ezredes sérült meg. Esméletén volt, de a fejsebe erősen vérzett. Megsebesültek néhányan a tömegben is.

Čabrinović ahogy elhajította a bombát, azonnal lenyelte a ciánport, és a mellvéden át a folyóba vetette magát. A várt eredmény azonban el-

maradt. A mérge olyan hitvány minőségű volt, hogy noha csúnyán felégette a torkát, nyelőcsővét és gyomrát, a fiatalember nem halt meg, még az eszméletét sem veszítette el. A folyó pedig ebben az évszakban alig csordogált, a csekélyke víz sem elnyelni, sem elsodorni nem tudott egy embert. Čabrinović zuhant vagy nyolc métert, belepuffant a száraz meder homokjába, ahol egy helyi boltos, egy pisztolyos borbély meg két helyi rendőrtiszt hamarosan nyakon csípte.

Ahelyett, hogy haladéktalanul el kívánta volna hagyni a veszélyzónát, a főherceg legelőször is a sebesültek ellátásáról gondoskodott, aztán kiadta a parancsot, hogy a menet folytassa útját a városháza felé, majd vissza a rakparton, hogy felesége társaságában meglátogathassa a kórházban ápolts s érülteket. „Menjünk tovább! – mondta. – Az a fickó nyilvánvalóan háborodott; folytassuk a programot!” A konvoj újra mozgásba lendült, az utolsók megkerülték a harmadik kocsí füstölő roncsait. Az összeesküvők közül négyen, akik még mindig a helyükön álltak, most újabb alkalmat kaptak arra, hogy végrehajtsák tervüket. Csakhogy fiatalok és tapasztalatlanok voltak, hármuknak inába szállt a bátorsága, amikor a kocsik elhajtottak előttük. A legfiatalabb, Vaso Čubrilović az utolsó pillanatban ugyanúgy sóbálvánnyá vált a rémülettől, mint Mehmedbašić, feltehetően a főherceg feleségének látványa okozta meglepődöttség bénította meg. „Nem vettem elő a revolvert, mert láttam, hogy ott van a főherceg asszonya is – vallotta később. – Megsajnáltam.”⁵ Cvijetko Popović is megdermedt a félelemtől. Ott állt a helyén, készen arra, hogy eldobja a bombát, de nem tette meg: „elveszítette a bátorságát az utolsó pillanatban, amikor meglátta a főherceget”.⁶ Amikor meghallotta Čabrinović bombájának robbanását, elrohant a szerb kulturális szervezet, a Prosvjeta székházához, és elrejtette a sajátját a pincében egy láda alá.

Amikor Gavriło Princip meghallotta a robbanást, azt hitte, sikerült a merénylet. Futni kezdett Čabrinović felé, de már csak azt látta, hogy elvonszolják; össze volt görnyedve a kintől, mert a mérge felmarta a torkát. „Azonnal láttam, hogy kudarcot vallott, és magát sem sikerült megmérgeznie. Le akartam löni, és gyorsan elővettem a revolveremet. Az autók abban a pillanatban elindultak.”⁷ Princip ekkor már nem azzal törődött, hogy lelője Čabrinovićot. Figyelme az autókönvoj felé fordult, de amikor megpillantotta a főherceget – könnyen fel lehetett ismerni rikító zöld strucc tollakkal díszített sisakjáról –, az autó már túl gyorsan mozgott, hogysen pontosan célozhatott volna. A fiatalember megőrizte nyugalmát, ami ilyen körülmények között nem kis teljesítmény, s mivel tudta, hogy

a felséges pár hamarosan visszafelé indul, kiszemelt egy helyet az előre meghirdetett visszatérő útvonalon, a Ferenc József út jobb oldalán. Trifko Grabež elhagyta a helyét, hogy megkeresse Principet, és az első robbanáskor kialakult zűrzavarban elfogták. Amikor a konvoj elhaladt, ő is tétlen maradt, valószínűleg félelmében, noha később azt vallotta, hogy a tömegben összepréselődve egyszerűen nem tudta kivenni a bombát a kabátja alól.

Eleinte úgy látszott, hogy a főhercegnek igaza volt, amikor azt parancsolta, hogy ne változtassanak az eredeti programon. A konvoj minden baj nélkül jutott a városháza elé. Itt tragikomikus közjáték következett. A magas látogatók köszöntéseképpen a polgármesternek, Fehim Effendi Čurčićnak kellett volna beszédet mondania, ő azonban a kocsiban utazva mindent látott, tudta, hogy ez a nap már korántsem tökéletes, és az ő beszéde immár cseppet sem illik a helyzethez, ahhoz azonban túlságosan is zaklatott volt, hogysem alkalmas mondókát rögtönözhetett volna, vagy akár csak kissé módosítva, az eseményekhez igazítva mondja el a betanult szöveget. Szörnyű izgalomban, verejtékezve lépett elő, hogy előadja beszédét, olyan mámorító szóvirágokkal, mint: „Szarajevó főváros minden polgára érzi, amint lelkét szíinig telíti a boldogság, és határtalan lelkesültséggel árasztja el, hogy Felségedet mélységesen megtisztelő látogatása alkalmából a legszívélyesebben köszönheti” – de alig kezdett bele, a főhercegből kitört a mindaddig visszafojtott felindultság és harag: „Én az ön vendégeként érkeztem ide, önök meg bombákkal üdvözölnek!” Dermedt csend lett. Zsófia a férjéhez hajolt, és súgott neki valamit, amitől Ferenc Ferdinánd visszanyerte nyugalmát. „Jól van. Beszéljen!”⁸ A polgármester valahogy végigmondta köszöntőjét, csak akkor lett megint egy kis fennakadás, amikor kiderült, hogy a harmadik kocsiban utazó sebesült tiszt vére elszennyezte a trónörökös előre megírt beszédének lapjait.⁹ A főherceg végül csinos kis beszédet mondott, amelyben tapintatosan kitért a délelőtti történetekre is: „Szívből köszönöm, polgármester úr, a harsány éljenzést, amiben az ön népe részesített engem és feleségemet, annál is inkább, mert úgy tekintem, mint a merénylet megghiúsulása fölötti öröm kifejeződését.”¹⁰ Aztán szerbhorvátul tett néhány záró megjegyzést, és ezen a nyelven kérte a polgármestert, hogy tolmácsolja jókívánságait a város népének.

A beszédek után a felséges pár szétvált. Zsófiának muszlim asszonyok küldöttségével kellett találkoznia a városháza első emeletének egyik termében, ahová férfiak nem is léphettek be, hogy a nők levehessék a fátylukat. A helyiség meleg volt és szellőzetlen; a főhercegné gondterheltnak tűnt, és csak a gyermekeire tudott gondolni – amikor meglátott egy kis-

lányt, akit édesanyja elhozott a találkozóra, az mondta: „Látja, ez a lányka éppen akkora, mint az én Zsófiám.” Később megjegyezte: ő és férje alig várják már, hogy viszontlássák a gyermekeiket. „Még soha nem voltunk távol tőlük ilyen sokáig.”¹¹ A főherceg eközben táviratot diktált a császárnak (biztosította Őfelségét, hogy mindketten jól vannak), aztán végigvezették a városháza előcsarnokán. A délelőtti események okozta megrázkódtatás láthatóan megviselte. Egy helybéli szemtanú beszámolója szerint „különös, vékony hangon beszélt, és egészen furcsán állt, mintha mindig helyben akarna járni. Azt hiszem, mutatni próbálta, hogy nem fél.”¹² Potioreknek gúnyos megjegyzéseket kellett lenyelnie, amiért biztonsági intézkedései ily látványosan kudarcot vallottak.

Hogy ez után minek kellett volna történnie? Az eredeti terv szerint rövid autótúrt következett volna visszafelé a rakparton, a bazáron túl a Ferenc József úton a Nemzeti Múzeumig. A főherceg megkérdezte Potioreket, valószínűnek tart-e egy második merényletkísérletet. A tábornok saját későbbi beszámolója szerint azt a nem túl bátorító választ adta, hogy „reméli, nem lesz, de még a legkörültekintőbb biztonsági intézkedésekkel sem lehet teljes biztonsággal kizárni, hogy akár közvetlen közletről hasonló támadással próbálkozzon valaki”.¹³ A biztonság kedvéért azt javasolta, mondják le az aznapi program hátralévő részét, és autóval menjenek vagy vissza egyenesen Ilidzébe, vagy a kormányzó palotájába, a Konakba, onnan pedig a folyó bal partján fekvő Bistrik vasútállomására. A főherceg azonban fel akarta keresni Potiorek sebesült szárnysegédjét, aki a város nyugati külterületén lévő helyőrségi kórházban feküdt. Megegyezték abban, hogy a múzeumi látogatást elhagyják, a konvoj pedig egyenesen a rakparton fog végigmenni, nem pedig a Ferenc József úton, amire egy esetleges merénylet számíтана. Eredetileg úgy volt, hogy a felséges pár ezen a ponton elválik; a főherceg meglátogatja a múzeumot, Zsófia pedig a kormányzó palotájába megy. Zsófia azonban megmáncsolta magát, és az egész kíséret füle hallatára kijelentette: „Önnel tartok a kórházba.”¹⁴ Harrach gróf a biztonság kedvéért úgy döntött, hogy a kocsi bal oldalán (vagyis a folyó felőli oldalon), a külső küszöbön állva fog utazni, hátha újabb támadással próbálkozná valaki.

A konvoj elindult a városháza elől, és a rekkenő hőségben ezúttal nyugat felé gördült át a város, a sofőröket azonban senki sem tájékoztatta arról, hogy az útiterv megváltozott. Ahogy áthaladtak a bazárnegyeden, az első kocsi jobbra fordult, a Ferenc József út felé, a második pedig, amelyben Ferenc Ferdinánd és Zsófia ült, követte. Potiorek ráförmedt

a sofőrre: „Ez nem jó irány! A rakpart felé kell mennünk!” A motor leállt, s a kocsi (amelynek még nem volt hátrameneti fokozata) lassan visszagurult a főútra.

Ekkor jött el Gavriló Princip pillanata. A Ferenc József út jobb oldalán, egy bolt előtt várakozott, és utolérte a lelassuló kocsit. Az övéhez erősített bombát már nem volt ideje kiszabadítani, úgyhogy revolvert rántott, és közvetlen közletről kétszer tüzelt. A bal oldali küszöbön álló Harrach gróf elborzadva nézte a jelenetet. Princip később elmondta: az idő mintha lelassult volna, ahogy a bolt napvédő vásznának árnyékából kilépve célozni készült. A főhercegné láttán egy pillanatra megtorpant: „Láttam, hogy egy hölgy ül mellette, és egy pillanatig tévováztam, lőjek-e vagy sem. De ekkor különös érzés töltött el.”¹⁵ Potiorek vallomása hasonló valószínűtlenség-érzésről tanúskodik. A kormányzó úgy emlékszik vissza, hogy dermedten, mozdulásra is képtelenül ült az autóban, és a gyilkos arcába bámult, miközben a lövések eldördültek, de nem látott sem füstöt, sem torkolattüzet, és a dörrenéseket is csak tompán, fojtottan hallotta, mintha nagy messzeségből érkezne a hang.¹⁶ Először úgy tűnt, hogy a merénylő célt tévesztett, mert a főherceg és Sophie továbbra is mozdulatlanul, egyenesen ült, valójában azonban mindketten haldokoltak. Az első golyó a kocsi ajtaját átütve az asszony törzsébe fúródott, és átszakította a hasi verőeret, a második a főherceg nyakát, éppen a vénát találta el. A kocsi teljes gázzal robogott a hídon át a Konak felé. Zsófia oldalra dőlt, feje lassan lecsúszott a férje térdei közé. Potiorek azt gondolta, a rémülettől ájult el; csak amikor megpillantotta a főherceg szájából előbuggyanó vért, döbbent rá, hogy itt valami sokkal súlyosabb dolog történik. A még mindig a külső küszöbön álló Harrach gróf behajolt, a gallérjánál fogva tartotta egyenesen a trónörökös, és még hallotta, hogy Ferenc Ferdinánd a később Monarchia-szerte elhíresült szavakat susogja: „Zsófia, Zsófia, ne halj meg, maradj életben a gyermekeinkért.”¹⁷ Fejéről lecsúszott a ragyogó zöld strucctollakkal ékes sisak. Harrach megkérdezte, érez-e fájdalmat, s a főherceg suttogva válaszolt: „Semmi-ség” – többször is elismételte, aztán elveszítette az eszméletét.

A hátráló kocsi mögött a tömeg körülvette Gavriló Principet, aki végezni akart magával, de kiűtötték a kezéből a homlokához emelt fegyvert. Ugyanígy járt a nagy nehezen előkotort ciánnal is. Ütötték ököllel és sétatálcával, rugdosták, ahol érték; ott helyben végeztek volna vele, ha a rendőrök el nem vonszolják és őrizetbe nem veszik.

Mire a Konak palotába értek, Zsófia már nem élt, Ferenc Ferdinánd pedig kómában volt. Két első emeleti szobában helyezték el őket. A fő-

herceg inasa, Morsey gróf, aki a gyilkosság helyszínéről rohanvást érkezett, felhasította ura ruháját, hogy könnyebben lélegezzon; sárga kéz-előjére ráfröccsent a vér. Letérdelt az ágy mellé, és azt kérdezte a főhercegtől, üzen-e valamit a gyermekeinek, de nem kapott választ; Ferenc Ferdinánd ajka már kezdett merevedni. Néhány perc múlva a jelenlétőknek már nem voltak kétségeik: a trónörökös meghalt. Pár perccel múlt délelőtt tizenegy. Amikor a hír kijutott a palotából, egész Szarajevóban megszólaltak a harangok.

PILLANATFELVÉTELEK

Stefan Zweig szemében a merénylet a létezés ritmusának megszakadása volt. Június 28-ának délutánján a Bécshez közeli fürdővároskában, Badenben volt. Távol a Kurpark forgatagától egy csendes helyet keresett, és letelepedett, hogy elolvassa a szentpétervári szimbolista, Dmitrij Szergejevics Merezkovszkij esszéjét Tolsztojról és Dosztojevszkijről. Hamarosan mélyen az olvasmányába merült.

Am a lombok közt a szél, a madárcsicsergés s a parkból idehangzó térzene továbbra sem esett ki tudatomból. Világosan hallottam a dallamokat, de nem zavartak, hiszen az emberi hallás oly alkalmazkodóképes, az állandó zaj, az utca moraja, a patak csobogása néhány perc múlva lényünkhöz idomul, vagy hozzá mi magunk, és inkább arra rezzenünk fel, ha a megszokott háttérzsongás alábbhagy, megszűnik.

Így hagytam abba önkéntelenül is az olvasást, amikor a zene egészen váratlanul elhallgatott. Nem tudtam, mit játszott a zenekar, csak azt éreztem, hogy a térzene nem szabályosan ér véget. Ösztönösen felpillantottam a könyvből. A tömeg az imént még vidám, színes forgatag volt a fák között, de most mintha megváltozott volna, egy pillanatra minden megállt. Valami történhetett. Felálltam, s láttam, hogy a zenészek elhagyják a pavilont. Ez is rendkívüli volt, hiszen a térzene máskor legalább egy óráig szokott tartani. Valami komoly oka lehetett e váratlan változásnak. Közelebb mentem, s láttam, hogy az emberek izgatottan csoportosulnak a zenepavilon körül, és bámulnak valami frissen kitett közleményt. Pár perc múlva megtudtam: a sürgönyt, mely a szarajevói hírral érkezett. Hogy ő császári fensége, Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége, a hadgyakorlatok megtekintésére Boszniában tartózkodván, orgyilkos politikai merénylet áldozata lett.¹⁸

A szarajevói kettős gyilkosság – akárcsak John F. Kennedy elnök 1963-ban Dallasban történt meggyilkolása – olyan esemény, amelynek éles fénye örökre beleégette a pillanat szereplőit és a helyszínt a közemlékezetbe. Az emberek pontosan fel tudják idézni, hol és kivel voltak éppen, amikor meghallották a hírt.¹⁹ A bécsi feminista és szabadgondolkodó, Rosa Mayreder történetesen épp Németországban utazgatott férje, a krónikus depresszióban szenvedő Karl társaságában, amikor drezdai szállodájuk hálósobájából a szemközti áruháza kirakatában meglátták a merényletről tudósító plakátot.²⁰ Fél évszázaddal az események után Alfons Clary-Aldringen herceg úgy emlékezett vissza, hogy épp őzvadászaton voltak a csehországi erdőkben Kinski rokonaival, és alkonyatkor gyülekeztek az erdőszéli útnál, amikor kerékpáron megérkezett a Kinski-birtok szakácsa, és ő hozta a hírt a helybéli postamestertől.²¹ Joseph Redlich országgyűlési képviselő telefonon értesült a megdöbbentő eseményről, s a délután hátralévő részét azzal töltötte, hogy összevissza hívogatta barátait, rokonait és politikustársait. A drámaíró Arthur Schnitzler, aki mindössze négy héttel korábban egy éjjel azt álmodta, a jezsuita rend megbízta őt a főherceg meggyilkolásával, ugyancsak telefonon szerzett tudomást a történetekről.²²

Leon Biliński

A Monarchia közös pénzügyminisztere, Leon Biliński már azelőtt megérezte a megrázkódtatást, hogy hírt vette volna a merényletnek. Június 28-ának reggelén bécsi otthonában, mielőtt elindult volna a tizenegy órai istentiszteletre, a *Neue Freie Pressé*t lapozgatta; a lovak már befogva várakoztak a ház előtt. Szeme rátévedt a cikkekre, amely a főherceg boszniai látogatásával kapcsolatos intézkedéseket ismertette.

Máig pontosan emlékszem a valódi, fizikai fájdalomra, amely rám tört, amikor a [szarajevói] utazás részleteiről olvastam. Minthogy azonban semmi ésszerű okát nem láttam ennek a fájdalomnak, meggyőztem magam, hogy semmi okom nincs neheztelni a főhercegre az ünnepség miatt. Pár perc múlva megcsendült a telefon.²³

A hír olyan rettenetes volt, hogy a bécsi orosz nagykövet jelentése szerint eleinte sokan nem is hitték el. A legtöbben csak este tudták elfogadni a valóságot, amikor megjelentek a lapok különkiadásai, és a középületeken is feltűntek az első gyászlobogók. „A fővárosiak csoportokba gyűltek az utcákon, és késő éjszakáig beszélgettek, vitatkoztak a történetekről.”²⁴ Huszonnégy órán belül mindenhol értesültek a tragédiáról, még abban a regénybeli prágai vendégfogadóban is, ahol Švejk, a korcs kutyákkal kereskedő ütődött bölcs üldögélt, és sósborszesszel kenegette a fájós térdét. Jaroslav Hašek *Švejk, a derék katona* című remekművének világában Müllerné, a takarítónő hozza a főherceg halálának hírt, s innen indul a történet a hős együgyű politikai monológiájával (az elsővel a sok közül), ami miatt előbb lázítás vádjával fogdába, aztán hülyeség gyanújával elmeógyógyintézetbe kerül.

– Szarajevóban, Švejk úr, lepuffantották egy revolverrel. Mert ott autóztak éppen, ő meg a fenséges asszony.

– Na ja, Müllerné, autókáztak. Azt egy ilyen úr nyugodtan megengedheti magának. Közben arra nem gondol, hogy az ilyen kocsikázásnak rossz vége is lehet. Pláne Szarajevóban. Hiszen az Boszniában van, Müllerné. Biztos a törökök a ludasok benne. Hiába, kár volt, hogy elvettük tőlük Bosznia-Hercegovinát.^{25*}

A szarajevói hírek évekig visszhangzottak a tovatűnt birodalom irodalmi képzeletében, Karl Kraus *Az emberiség végnapjai* című satirikus darabja-

* Réz Ádám fordítása

nak baljós telefonlarmájától Joseph Roth *Radetzky-induló* című regényének Trotta hadnagyáig, aki úgy fogadja a szörnyű hírt, mint valóra válását olyasvalaminek, amiről gyakran álmodott.²⁶

A főherceg meggyilkolásának az Osztrák–Magyar Monarchiában élő kortársakra gyakorolt hatását nehéz felbecsülni. Ferenc Ferdinánd közéleti szerepének és személyiségének „legszenbetűnőbb jellegzetessége – írta egy szakértő – a rendkívüli népszerűtlenség volt a közélet minden síkján és rétegében”.²⁷ A trónörökös nem volt a nyilvánosság elé való figura. Jellegtelen volt, ingerlékeny, és hajlamos a hirtelen dühkitörésekre. Kövérkés, merev ábrázatát nem találták vonzónak azok, akik sosem látták, ahogyan ez az arc a család vagy a legközelebbi barátok társaságában megelevenedik, s az áthatóan kék szemeket megtölti a fény. A kortársak megjegyezték, hogy telhetetlenül kívánta a tiszteletet és az egyetértést; a legcsekélyebb engedetlenség is felháborította – ugyanakkor gyűlölte a hízelgést, úgyhogy nagyon nehéz volt megfelelni neki. Ahogy csodálójá és politikai szövetségese, Ottokar Czernin fogalmazott: „igazi gyűlölködő”, aki soha nem felejt el visszaütni. Dühkitöréseit annyira rettegtek, hogy a miniszterek és magas rangú tisztségviselők „nemigen álltak elébe szívdobogás nélkül”.²⁸ Nagyon kevés igazi barátja volt. Szinte senkiben sem bízott: „Elsőre mindenkit közönséges gazembernek tartok – mondta egyszer –, és csak apránként engedem meggyőzni magam az ellenkezőjéről.”²⁹ A vadászati iránti, a kor szokásainak ismeretében is szélsőséges rajongása sok bírálatot váltott ki, különösen a vadászkastélya, a Schloss Blühnbach körüli vidéken, ahol lezárta a környéket, hogy megóvja a vadállományt minden lehetséges betegségtől. A középosztálybeli hegymászók nem használhatták többé a népszerű útvonalakat, s a helyi parasztok sem legeltethették kecskéiket a falvak fölötti hegyi réteken.³⁰ A merénylet napján keletkezett naplóbejegyzésében Arthur Schnitzler drámaíró arról számol be, hogy a kettős gyilkosság okozta megrázkódtatás igen hamar elmúlt, s ebben erősen közrejátszott a főherceg „elképesztő népszerűtlensége”.³¹

Vagyis nem mondható, hogy egekig csapott volna a nagy, közös fájdalom lángja, amikor a rémtettnek híre futott. Részben talán ez magyarázza, hogy a merényletet a helyszínről, s nem az áldozatokról nevezték el. (Viszont az emberek John Fitzgerald Kennedy meggyilkolására, és nem „a dallasi merényletre” emlékeznek.³²) A történészek a trónörökös népszerűtlensége alapján olykor arra következtetnek, hogy meggyilkolása önmagában nem volt a későbbi eseményeket kiváltó kulcsmozzanat; sokkal inkább afféle ürügy a távoli múltban gyökerező döntések meghozatalára.

Ez a feltételezés azonban téves. Először is: akár szerették, akár nem, szívtében ismert és elismert volt a trónörökös tetteje és a reformok iránti elkötelezettsége. Ferenc Ferdinánd – mondta a konstantinápolyi osztrák követ szerb kollégájának – „a páratlan lendületesség és az erős akarat embere volt”, igen komolyan foglalkoztatták az államügyek, és jelentős befolyással lett volna az események alakulására.³³ Ő volt az az ember, aki maga köré gyűjtött mindenkit, „aki felismerte, hogy csakis a gyökeres belpolitikai irányváltás” biztosíthatja a birodalom fennmaradását.³⁴ Másodszor: nem is Ferenc Ferdinánd személyes elmúlása volt az, ami számított, hanem a halálos csapás arra, amit jelképezett: a birodalomra és az azt összetartó Habsburg-állameszményre.

Ferenc Ferdinánd közmegítélése a halála után valamelyest megváltozott; a változást a sajtó idézte elő, elképesztő gyorsasággal. A merénylet utáni 24 órában általánosan ismertté vált a sarajevói történet szinte minden részlete: Čabrinović sikertelen bombarobbantása és az, hogy végül a Miljačka folyóba vetette magát. Hogy a főherceg az első merényletkísérlet után sztoikus elutasította a tervezett program megszakítását; hogy milyen gondoskodó figyelemmel kísérte a harmadik kocsis sebesült utasainak sorsát; hogy milyen nyersen teremtette le Čurčić polgármestert; a végzetes útvonalátvesztés a Ferenc József útnál, de még a haldokló főherceg eszméletlen feleségéhez intézett utolsó szavai is.³⁵ A közölt bőséges részletek mélyen tudatosították a történeteket. Gyászszalagok feketéltettek a lapok címlapján, fekete lobogók és szalagok lengtek a házakon a Monarchia minden városában, gyászlepelbe burkolták még a villamosokat is. A vezércikkírók méltatták az elhunyt főherceg tettejét és politikai éleslátását; beszéltek egy nagyszerű házasság erőszakos végét értéről, a három árván maradt gyermek fájdalomáról és a mostanra már túl sok csapást megélt öreg uralkodó bánatos belenyugvásáról.

Most először történt, hogy a lapok a nyilvánosság elé tárták a főherceg magánéletének egyes részleteit. A *Die Reichspost* június 30-i száma idézte a családjával kapcsolatos egyik kijelentését: „Valahányszor a hosszú és megerőltető napi munka után megtérek családom körébe, és megpillantom feleségemet, amint játszadozó gyermekeink között varrogat, minden gondomat odakint hagyom, és szinte befogadni sem tudom a sok boldogságot, ami körülvesz.”³⁶ Ezek az eltávozott trónörököshöz közel álló személyektől származó hiteles valóságtöredékek áttörték a korlátot, amely elválasztotta a magánszemélyt a kíméletlen közérdeklődéstől, s az így felindított érzések semmivel sem voltak kevésbé valóságosak attól, hogy

a média támasztotta és formálta őket. Ahogy Karl Kraus alig két héttel a merénylet után fogalmazott: mindaz, ami Ferenc Ferdinánd életében néma maradt, ékesen és messzehangzóan szólalt meg a halála után.³⁷

A merénylet a legtöbb ember számára mindazonáltal sokkal inkább volt politikai, semmint érzelmi jelentőségű. A vezércikkszerzők hamar ráéreztek az eset korszakos fontosságára. A művelt bécsi polgárság lapja, a *Neue Freie Presse* arról írt, hogy „lesújtott a végzet” – a merénylet utáni hetekben egyre-másra feltűnt a lapokban a *Schicksalsschlag* (sorscsapás) szó.³⁸ Amikor a „rettenetes esemény [...] ismertté vált – így a szerkesztő –, mintha vihar söpört volna végig az egész Monarchián; mintha a történelem vérbe mártott tollal írná fel egy új kor szörnyűséges axiómáját”. Az *Innsbrucker Nachrichten* „Ausztiria történelmében egyedülálló eseményt” emlegetett. A főherceg halálával – állapította meg a *Die Reichspost* szerkesztője – a Monarchia nemcsak leendő uralkodóját veszítette el, de egy egyedülállóan eltökélt és tetterős közéleti személyiséget is, „akiben a Habsburg Birodalom népei minden reménységüket s egész jövőjüket látták”.³⁹ Ezek persze az ausztriai hangok. Egészen más volt a helyzet Budapesten, ahol sokan sunyi örömmel fogadták a hírt, hogy a magyarság fenyegető végzete merénylet áldozata lett, de a polgári sajtó még itt is világtörténelmi jelentőségű pillanatként kezelte az eseményt, és dühödt kirohanásokat intézett a feltételezett értelmi szerzők ellen.⁴⁰ Mindennek ellenére csak a befelé fordulásra hajlamos lelkek nem érzékelték a közfigyelem megfeszülését, az általános hangulat elsötétülését. Egészen kivételes eset volt a Prágában élő Franz Kafka, aki naplójában egyszerűen elsiklott a napi politikai események fölött, és helyettük a legtisztábban magántermészetű szerencsétlenségekkel foglalkozott: hogy egy randevúra tartva sikerült eltévednie, rossz villamosra szállt, és egy telefonhívásról is lemaradt.⁴¹

MEGKEZDŐDIK A NYOMOZÁS

A merénylet körülményeinek hivatalos kivizsgálása szinte már a lövések eldördülésekor megkezdődött. A félig-meddig lenyelt ciántól erős rosszulléttel küszködő, sebekkel és zúzódásokkal borított Gavrilo Principet egy szarajevói osztrák bíró, Leo Pfeffer hallgatta ki órákon belül. „Az ifjú merénylet – idézte fel később Pfeffer – alacsony növésű, vézna, betegesen sápadt, éles arcvonású ember volt. Alig tűnt hihetőnek, hogy egy ilyen tö-

A merénylet a tárgyalóteremben

rékeny külsejű személy ennyire súlyos bűncselekményt követhetett el.” Eleinte úgy tűnt, hogy Princip képtelen megszólalni, amikor azonban Pfeffer közvetlenül hozzá intézte kérdéseit, „tökéletes tisztasággal, s egyre erőteljesebb és magabiztosabb hangon válaszolt”.⁴² A következő napok során hősies erőfeszítésekkel próbálta megakadályozni, hogy az osztrákok feltérképezzék a merénylet hátterét. Június 28-án délután tartott első kihallgatásán azt állította, hogy egyes-egyedül a saját elhatározásából cselekedett, és tagadta, hogy bármi köze lenne Čabrinovićhez. „Amikor meghallottam a robbanást [ti. Čabrinović bombájának robbanását] – jelentette ki –, azt mondtam magamban: hát van itt valaki, aki ugyanúgy érez, mint én.” Másnap további részlettel próbálta hitelesebbé tenni beszámolóját: annyira meglepte a bomba robbanása, hogy elfelejtett rálőni a főhercegre, amikor a kocsisor elhaladt, és kénytelen volt új helyet keresni, ahonnan támadhasson. Čabrinović kezdetben megerősítette a Princip által előadott verziót. A merénylet napjának délutánján tett vallomásaiban még ő is azt állította, hogy tette társak nélkül cselekedett, s a bombát egy belgrádi „anarchistától” szerezte, az illető nevére nem emlékszik.

Másnap, július 29-én, hétfőn azonban már egészen más történettel állt elő. Beismerte, hogy ő és Princip együtt tervezték el Belgrádban a merényletet. A bombákat és a revolvereket is a városban kapták „volt parti-

zánoktól”; olyan férfiakról, akik harcoltak a balkáni háborúkban, és a leszerelés után megtartották a fegyvereiket. A kérdésre, hogy kik voltak ezek a partizánok, Čabrinović az Ápisz által létrehozott hierarchia legalacsonyabb szintjén álló vasúti tisztviselőt, Ciganovićot nevezte meg. Amikor Principet szembesítették Čabrinović vallomásával, ő is beismerte, hogy társak voltak az összeesküvésben.

Ezen a ponton akár meg is rekedhetett volna a nyomozás. A két fiatalember ragaszkodott egy hihető és kerek történethez. Pfeffer nem volt különösebben rámenős, szigorú kihallgató. Az őrizetbe vettek nem érte fizikai ráhatás, és nem alkalmaztak a törvény által nem megengedett fenyegetéseket sem. Pfeffer a jelek szerint még attól is őrizkedett, hogy a gyanúsítottakat szembesítse a többiek állításainak rájuk nézve terhelő vagy ellentmondásos részleteivel. Úgy vélte, az igazság kiderítésére egyedül az egymástól független, kényszer nélkül tett vallomások alkalmasak. Valójában viszont szó sem volt független vallomásokról, Čabrinović és Princip ugyanis egy orosz regényből ismert kopogásos jelrendszer alkalmazásával kapcsolatot tartott egymással a zárkaiból.⁴³

A nyomozást nem a bombát hajító vagy a revolverlövéseket leadó őrizetes vallomása lendítette tovább, hanem a rutinszerű rendőrségi razziák és letartóztatások vonóhálójának kiterjesztése – feltételezték ugyanis, hogy lenniük kell további tettestársaknak is.⁴⁴ Az így rendőrkézzre jutottak között volt Danilo Ilić is. A rendőröknek nem volt ellene bizonyítékuk, csak annyit tudtak, hogy ismerte Principet, és szerb nacionalista körökkel tartott fenn kapcsolatot. Ilićnek fogalma sem volt arról, hogy a rendőrség mennyit tud, de gyaníthatta, hogy vagy Princip, vagy Čabrinović rá vallott. Amikor július 1-jén, szerdán Pfeffer bíró elé vezették, pánikba esett, és alkut ajánlott: elmond mindent, amit tud, ha a bíró úr szavatolja, hogy nem kap halálbüntetést. Pfeffer nem tett elkötelező ígéretet, de Ilić tudomására hozta, hogy az osztrák törvények szerint a perdöntő jelentőségű tanúvallomás enyhítő körülménynek számít.

Ez elég is volt Ilićnek. Vallomása romba döntötte Princip és Čabrinović meséjét, és új irányba terelte a nyomozást. A bombát dobó és a revolverlövéseket leadó fiatalemberek – állította Ilić – egy hétfős csoporthoz tartoznak, amelynek tagjai közül három Belgrádból érkezett, másik hármat pedig ő maga, Ilić szervezett be. Megnevezte a csoport minden tagját, és használható adatokat közölt lehetséges tartózkodási helyükről. Pfeffer fellelkesülten rohant a telefonszobába, és utasítást adott, hogy tartóztassák le a megnevezett személyeket.

A gyanúsítottak letartóztatása

Elsőként a belgrádi sejt harmadik tagját, Trifko Grabežt fogták el. Miután Princip leadta a lövéseket, Grabež gondos óvintézkedéseket tett, hogy minden gyanút elkerüljön. Lassan, nyugodtan elsétált egyik szarajevói nagybátyja házához, ott elrejtette a nála lévő bombát és a revolvért, aztán átballagott a városban a másik nagybátyjához, a bosnyák képviselőház tagjához, megvacsorázott, és ott töltötte az éjszakát. Másnap reggel vonattal a szülővárosába, Paléba utazott; azt remélte, hogy onnan át tud szökni Szerbiába. A határ közelében, egy kisvárosban került rendőrkézzre. Kilenc napon belül elfogták Čubrilovićot és Popovićot is. Egyedül Mehmedbašićnak sikerült megúsznia a letartóztatást; ő ekkorra már Montenegróban volt, egyelőre kívül az osztrák rendőrség hatókörén. A szarajevói rendőrség azonban eleget tudott nélkülük is. Ilić vallomása nyomán seregnyien váltak gyanúsítottá, köztük az elemi iskolai tanító, a csempész és számos szerencsétlen paraszt, akik útjuk során segítséget nyújtottak a legényeknek, éjszakai szállást adtak nekik, és rejtgették vagy szállították a fegyvereiket.

Jóval nehezebb feladat volt a Szerbiához fűződő kapcsolatok feltérképezése. A fegyverek szerb gyártmányúak voltak; a revolverek szerb licenc alap-

ján készültek, s a megtalált bombák is Szerbiából, a kragujevaci állami fegyverraktárból származtak. Június 29-én Čabrinović azt állította, hogy a bombákat és a revolvereket Ciganović adta át Belgrádban a fiatal embereknek. Ő azonban igen alacsonyan helyezkedett el a hálózat ranglétráján, és különben is boszniai száműzött volt; az ő szerepe még nem bizonyította hivatalos szerbiai körök bűnrészességét. Ha – amint egy olasz történész feltételezte – Nikola Pašićnak a Fekete Kéz szervezetébe beépült ügynöke és informátora volt,⁴⁵ ez a szerep semmiképpen sem lehetett hivatalos, és a legtüzesebb nyomozás sem tudta volna bizonyítani. Másként állt a helyzet a szerb Voja Tankosićsal, aki a partizánmozgalom legendás tagja és a szerb katonai hírszerzést vezető Ápisz közvetlen munkatársa volt. Őt is Ilić árulta el; azt állította, hogy Tankosić nemcsak fegyverekkel látta el a merényelőket, de lökiképzést is ő tartott nekik Belgrádban, és tőle kapták az utasítást, hogy inkább végezzenek magukkal, semmint élve rendőrkézre kerüljenek. A három belgrádi összeesküvő, Princip, Čabrinović és Grabež eleinte tagadták, hogy ismernék Tankosićot, csak miután sorra egymás után szembesítették őket Ilićsel (szembesítést csak igen ritkán alkalmaztak vallomástétel kikényszerítésére), vallották be, hogy neki is része volt a merénylet előkészítésében.

Ekkorra azonban már két hét eltelt, s az osztrákok egyre közelebb jutottak a valódi értelmi szerzőhöz, Ápiszhoz. A szemtanúk vallomásainak ismeretében nehéz nem egyetérteni Joachim Remak történésszel, aki azt állítja, hogy Princip, Grabež és Čabrinović nagyon is jól összehangolt megtervező stratégiát folytattak, „káprázatosan félrevezető módon jutva el a kezdeti tagadástól a vonakodó – és korántsem teljes – beismerésig”.⁴⁶ Minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy csökkentsék az Ilić feltáró vallomása okozta károkat, s hogy a lehető legkevésbé keverjék gyanúba a belgrádi hatóságokat. A Fekete Kézről egyikük sem tett említést, inkább utaltak a Ciganović és a Narodna Odbrana közötti kapcsolatra, hogy a lehető legmesszebb vezető áldösvényre tereljék a nyomozókat. Pfeffer bíró lagymatag eljárás módjára ráadásul rengeteg időt hagyott arra, hogy összehangolják meséiket, s ezzel is késleltessék az igazság kiderülését.

A rendőrségi nyomozás nehézkessége természetesen nem akadályozta meg az osztrák vezetést abban, hogy megérezze az események Belgráddal való kapcsolatát vagy hogy szélesebb összefüggésben szemlélje a történeteket. Potiorek kormányzónak a merénylet utáni órákban elküldött sürgönyei már tartalmazznak célzásokat Szerbia bűnrészességére. A „bombát dobó” Čabrinović – írta – tagja egy szerbiai szocialista csoportnak, „amely többnyire Belgrádtól kapja az utasításokat”. A „szerb ortodox” diák, Princip egy ideig a szerb fővá-

rosban tanult, s a rendőrségi házkutatás során „egész könyvtárra való belgrádi eredetű nacionalista-forradalmár kiadványt” találtak bátyja hadzicibeli otthonában.⁴⁷ A belgrádi osztrák nagykövetségről kódolt sürgönyben tudatták, hogy Čabrinović a merénylet előtt néhány héttel még egy belgrádi kiadó alkalmazásában állt. Egy június 29-én kelt hosszabb jelentésben az osztrák követ megállapította: az összeesküvők Belgrádban kaptak „politikai kiképzést”, és kapcsolatba hozta őket a szerb nemzeti emlékezzettel, mely különös jelentőséget tulajdonít a bálványozott középkori öngyilkos merénylő Miloš Obilićnak, „akit hősként tisztelnek mindenütt, ahol csak szerbek élnek a Földön”.

Nem lennék oly vakmerő, hogy a belgrádi [kormányt] közvetlenül vádoljam a merénylet elkövetésével, de közvetetten kétségkívül vétkes benne, s a főkolomposokat nem kizárólag a tanulatlan köznép köreiben kell keresnünk, hanem a [szerb] külügyminisztérium propagandaosztályán, meg azok között a szerb egyetemi professzorok és lapszerkesztők között, akik éveken át gyűlölködést vetettek, s most gyilkos merényletet aratnak.⁴⁸

Potiorek kormányzó még kevésbé volt visszafogott. A hadügyminiszternek küldött kódolt sürgönyben kijelentette: a gyilkosok beismerték, hogy Belgrádban vették át a fegyvereket – ám a vallomás nélkül is „teljességgel meg volt győződve” arról, hogy a rémtett valódi gyökerei Szerbiában keresendők. Nem az ő feladata eldönteni, milyen intézkedésekre van szükség, de az a véleménye, hogy „Bosznia-Hercegovinában egyedül a leghatározottabb külpolitikai lépéssel lehet helyreállítani a békét és a rendet”.⁴⁹ Az események okozta megrázkódítás máig kiérezhető ezekből az első jelentésekből: „Még most sem jutottunk túl a tegnapi katasztrófa letaglózó hatásán – írta a belgrádi osztrák követ –, úgy-hogy igen nehéz a szükséges hidegvérrel, nyugalommal és tárgyilagossággal beszélni a véres szarajevói drámáról.”⁵⁰ Az első perctől kezdve bosszúszomjas düh, a szerbek céljainak ellenséges megítélése és a folyamatosan gyűlő közvetített bizonyítékok alakították a bűntett hivatalos osztrák értékelését, s ez a folyamat csak áttételesen állt kapcsolatban a hivatalos nyomozás eredményeivel.

SZERBIAI VÁLASZOK

Ausztria különösen éberen figyelte, miként reagálnak a szerbek a merényletre. A belgrádi kormány kínosan ügyelt az elvárt előzékenységre, de az osztrák megfigyelők kezdettől fogva tátongó hasadékot érzékeltek

a hivatalos udvariasság és a szerbek többségének örömujjongása között. A belgrádi osztrák követ arról tett jelentést, hogy az orgyilkos Miloš Obilić emlékét ünneplő, a kettős gyilkosság másnapjára kitűzött rendezvényt lemondták; mellékelte azonban informátori jelentéseket, amelyek arról számoltak be, hogy az emberek városszerte vigasságokat tartanak.⁵¹ Koszovóból, ahol a Szent Vitus-nap tiszteletére hatalmas ünnepségeket terveztek, az osztrák konzul azt jelentette, hogy a Szarajevóból érkező híreket a „fanatikus” tömeg olyan ujjongással fogadta, „amit csak a bestiális jelzővel illethetnek”.⁵² Az előzetes bejelentést, amely szerint a szerb királyi udvar hathetes gyászt tart, később helyesbítették: ekkor már mindössze nyolc napról volt szó. Ám még ezt a csekély tiszteletadást is meghazudtolta az a tény, hogy az utcák és kávéházak zsúfolásig voltak szerbekkel, akik a Habsburgokra mért megsemmisítő csapást ünnepelték.⁵³

Az osztrákok kétségeit tovább fokozta a szerb nacionalista sajtó nem csituló gyalázkodása. Június 29-én a belgrádi osztrák nagykövetség személyzete elképedten vette tudomásul, hogy a városban nagy példányszámban terjesztenek egy pamfletet, amely szerint a Habsburg-hatóságok „ölbe tett kézzel nézik”, amint Bosznia-Hercegovinában a „felbérelt csőcselék irtja” a szerbeket, másnap pedig a nacionalista *Politika* vezércikke magukat az osztrákokat vádolta a gyilkosságokkal, és kijelentette: az osztrák kormány mérgezési el a helyzetet, amikor azt a „hazugságot” terjeszti, hogy a szerbeknek közük volt a trónörökös elleni merénylet. Más cikkek azt állították, hogy az összeesküvők „tiszteletre méltó, derék fiatal emberek”.⁵⁴ Az effajta cikkeket (és volt belőlük elég) gyakran fordították le és szemlézték az osztrák és magyar lapok, fokozva az egész országban az általános visszatetszést. Különösen veszélyesek voltak – minthogy tartalmaztak némi igazságot is – az olyan cikkek, amelyek azt állították, hogy a bécsi kormányt hivatalosan figyelmeztették a főherceg ellen készülő merényletre. A belgrádi *Stampában* *A semmibe vett figyelmeztetés* címmel megjelent írás szerint Szerbia bécsi követe, Jovan Jovanović ismertette az összeesküvés részleteit Berchtold gróffal, aki „nagyon hálás” volt, és továbbította az értesülést a császárnak és a trónörökösnek.⁵⁵ Az igazságtörődék kétélű volt; leleplezte az osztrákok gondatlanságát, de azt is, hogy a szerb kormány tudott a merénylet előkészületeiről.

A szerb vezetők nem sokat tehettek volna annak érdekében, hogy elkerüljék a vádakat. A kormánynak nem állt módjában megtiltani, hogy a belgrádi kávéházak mókamesterei éltessek a gyilkosokat, és a koszovói tömeg viselkedésére sem volt befolyásuk. A sajtó afféle senki földje volt.

Jovanović felismerte a legféltelenebb belgrádi lapok cikkeinek veszélyességét, és ismételten intézkedésekre sűrgette Pašićot, hogy a bécsi sajtó ne használhassa ki a legvadabb és legféltelenebb megnyilvánulásokat.⁵⁶ Az osztrákok sem rejtették véka alá nemtetszésüket, s a szerb képviseltek egymás után kapták az intéseket, hogy fékezzék meg a nekivadult sajtót.⁵⁷ A kormány formailag helytálló módon azt állította, hogy nincsenek alkotmányos eszközei a szabad szerb sajtó befolyásolására, Pašić pedig csakugyan utasította a szerb sajtóiroda vezetőjét, hogy intse óvatosságra a belgrádi újságírókat.⁵⁸ Figyelemre méltó, hogy a történetek, amelyek arról szóltak, hogy Belgrád figyelmeztette Bécsset a merénylet veszélyére, gyorsan szétfoszlottak Pašić július 7-én kiadott hivatalos cáfolata után.⁵⁹ Más kérdés, hogy Pašić különlegesen szigorú módszereket vetett-e be a sajtó visszafogására – de feltehető, hogy nem, talán mert úgy gondolta, hogy politikai szempontból nem tanácsos kemény módszereket bevetnie a nacionalista sajtó ellen ily kevéssel a radikális kabinet és a szerb hadsereg elitista elemei közötti, május 14-i keserű összecsapás után. Ráadásul augusztus 14-ére már ki voltak tűzve az új választások, s az indulatoktól szikrázó kampányidőszakban Pašić aligha engedhette meg magának, hogy megsértse a nacionalista közvéleményt.

Történtek más hibák is, amelyek könnyebben elkerülhetőek lettek volna. Június 29-én a szentpétervári szerb követ, Miroslav Spalajković közleményt adott ki az orosz sajtónak, jogosnak állítva be a Bécs elleni bosnyák uszítást, és elítélve az irredenta csoportokhoz való tartozás gyanújával érintett szerb állampolgárokkal szembeni osztrák intézkedéseket. Spalajković azzal traktálta a *Vecsernaja Vremját*, hogy évek óta csak a vezető bécsi politikusok képzeletében léteznek osztrákellenes szervezetek, „közük az úgynevezett »Fekete Kéz«, amely nem más, mint pusztá kitaláció”. Szerbiában – állította – nem létezik semmiféle forradalmi szervezet. Másnap, a *Novoje Vremjának* adott interjújában a szerb diplomata tagadta, hogy Ferenc Ferdinánd gyilkosai Belgrádban kapták volna fegyvereiket, a jezsuitákat vádolta azzal, hogy Boszniában viszályt szítanak a szerbek és a horvátok között, és figyelmeztetett: a boszniai szerbség vezetőinek letartóztatása arra vezethet, hogy Szerbia fegyveres támadást intéz a Monarchia ellen.⁶⁰ Spalajković hírhedt volt lobbanékonyágáról és arról, hogy soha nem fért össze osztrák kollégáival, még jó barátja, az orosz külügyminiszter, Szazonov is „kiegyensúlyozatlannak” tartotta.⁶¹ Nyilvános kirohanásai, amelyekről természetesen azonnal tudomást szereztek Bécsben, csak tovább mérgezték a légkört a merénylet utáni napokban.

A hangulatot rontotta Pašić meggondolatlan harciaskodása is. Június 29-én Új-Szerbiában néhány kabinetminiszter, a Skupština huszonkét tagja, számos helyi tisztségviselő és a Monarchia legkülönbözőbb vidékeiről érkezett szerb küldöttek előtt tartott beszédében figyelmeztetett: ha az osztrákok megpróbálják Szerbia ellen felhasználni „a sajnálatos eseményt”, a szerbek „nem lesznek restek megvédelmezni magukat, és teljesíteni fogják kötelességüket”.⁶² Ez igen különös kijelentés volt azokban a napokban, amikor még egészen friss volt a főhercegi pár halála miatti gyász és fájdalom. A szerb külképviseletekre július 1-jén eljuttatott körlevélben Pašić hasonló hűrokat pengetett: a belgrádi kormány tisztességes és kitartó erőfeszítéseiről, s ezzel szembeállítva a bécsi lapok galád manipulációiról beszélt. Szerbiának és képviselőinek szembe kell szegülniük Bécsnek az európai közvélemény megtévesztésére irányuló minden próbálkozásával. Egy későbbi, hasonló tárgyú közleményében azzal vádolta a bécsi lapszerkesztőket, hogy szándékosan félreértelmezik a szerb sajtóbeszámolók hangvételét, és tagadják, hogy a belgrádi kormány fékezni igyekezne az osztrák provokációk nyomán támadt, jogos felháborodást.⁶³ Röviden: voltak pillanatok, amikor Pašić sokkal inkább látszott csatába vinni a szerb sajtót, semmint tompítani a hangvétel nyersségét és csitítani az indulatokat.

Pašić kapcsolata az osztrák követekkel és diplomatákkal soha nem volt felhőtlen, s a feszültség különösen felerősödött a merénylet utáni napokban. Július 3-án például a trónörökös emlékére tartott hivatalos gyászistentiszteleten azt mondta az osztrák követnek, hogy Belgrád úgy kezeli az ügyet, mintha „saját uralkodóinak” egyikéről lenne szó. Kétségkívül jót akart, csak hogy egy olyan országban, ahol a királygyilkosságnak ilyen színesek és elevenek a hagyományai, az osztrák fél inkább érezhette úgy, hogy a megjegyzés vérfagyasztó, de legalábbis ízléstelen.⁶⁴

Pašić stílusánál sokkal fontosabb volt az a kérdés, hogy számíthatnak-e az osztrákok az ő személyes vagy a kormánya együttműködésére a trónörökös és feleségének meggyilkolására szőtt összeesküvés gyökereinek felderítésében. Kételyre itt is volt ok bőven. Június 30-án a belgrádi osztrák ügyvivő, Ritter von Storck találkozott a szerb külügyminisztérium főttitkárával, Slavko Gruičcsal, és afelől érdeklődött, hogy mit tett a szerb rendőrség annak érdekében, hogy kitapintsa az összeesküvés köztudottan Szerbiába vezető szálait. Gruić megdöbbenő (és minden valószínűség szerint szándékolt) naivsággal kérdezett vissza: a rendőrség nem tett semmit. Kívánja az osztrák kormány, hogy ez irányú nyomozást kezdemé-

nyezzenek? Storck ezen a ponton elveszítette az önuralmát, és kijelentette: Belgrád elemi kötelességének tekinti, hogy minden lehetséges eszköz felhasználásával megkezdjék a nyomozást, akár kéri ezt Bécs, akár nem.⁶⁵

Ám a szerb hatóságok minden hivatalos bizonykodás ellenére soha nem indítottak olyan nagyságú és lendületű nyomozást, amely arányban állt volna a bűntett és az általa kirobbantott válság jelentőségével. Gruić felszólítására Protić belügyminiszter csakugyan utasította Belgrád rendőrfőnökét, Vasil Lazarevićet, hogy kutassa fel a merénylők esetleges belgrádi kapcsolatait. Lazarević egy hét múlva azzal a derűs megállapítással zárta le a „nyomozást”, hogy a szarajevói merénylet semmi módon nem hozható összefüggésbe a szerb fővárossal. „Ciganović nevű egyén – tette hozzá – nem él, és soha nem is élt Belgrádban.”⁶⁶ Amikor Storck a legnyomatékosabban kérte, hogy a szerb rendőrség és a külügyminisztérium segítsen megtalálni és elfogni egy további merényletek tervezésével gyanúsított diákcsoport tagjait, olyan zavaros, ellentmondásos és félrevezető adatokkal halmozták el, hogy meg kellett állapítania: a szerb külügyminisztérium Pašić bizonykodása ellenére nem alkalmas az együttműködésre. A Fekete Kézre nem mérték megelőző csapást, Ápisz a hivatalában maradt, Pašić tapogatózó nyomozása a csempészet megakadályozására rendelt határőrizeti alakulatoknál messze nem volt kellőképpen alapos és célratoró.

Ahelyett, hogy félúton találkoztak volna az osztrákokkal, Pašić és általában a szerb hatóságok a megszokott magatartást és álláspontot választották: az áldozatok valójában maguk a szerbek, a bosznia-hercegovinaiak, most is, a merénylet után; az osztrákok pedig magukat okolhatják mindenért, úgyhogy a szerbeknek joguk van megvédelmezni magukat szavakkal, de ha kell, fegyverrel is – és így tovább... Pašić úgy látta, mindez összhangban áll azzal a meggyőződéssel, hogy a „hivatalos Szerbiának” a merényletkez az égvilágon semmi köze.⁶⁷ Ebből a nézőpontból szemlélve bármilyen, a merénylettel kapcsolatba hozható személy vagy csoport ellen foganatosított intézkedés voltaképpen annak elismerését jelentette volna, hogy a rémtettért Belgrádot is felelősség terheli; a fennkölt közönynek azonban az volt az üzenete, hogy Belgrád a történeteket osztrák belügynek tekinti, amit gátlástalan bécsi politikusok megpróbálnak felhasználni Szerbia ellen. Ennek az okoskodásnak megfelelően a hivatalos szerb nyilatkozatok úgy állították be az osztrákok vádjait, mint a Szerbia jó hírneve elleni, teljességgel indokolatlan támadást, amire az egyedül megfelelő válasz a méltóságteljes hallgatás.⁶⁸ Mindez a belgrádi politika szemszögéből szemlélve nem értelmetlen, ám mélyen felháborí-

totta az osztrákokat, akik semmi mást nem láttak benne, mint arcátlan-ságot, csalárdságot, köntörfalazást, és természetesen újabb bizonyítékot arra, hogy a szerb államnak igenis van felelőssége a merényletben. Ráadásul: az üres és tartalmatlan tagadás nyilvánvalóvá tette, hogy a szerb kormány nem hajlandó, és nem is lesz hajlandó partnerként vagy akár csak jó szomszédként részt venni a kettős gyilkosság nyomán felmerülő, égetően sürgős kérdések megválaszolásában. Bécset nem lepte meg a dolog, hiszen már hozzászókkott a Belgrád részéről megnyilvánuló kétszínűséghez és alattomosághoz, mégis fontos volt, mert így nehezen lehetett elképzelni is, hogy a gázgett után hogyan lehetne külső kényszerítő erő alkalmazása nélkül normalizálni a két ország kapcsolatát.

MI A TEENDŐ?

A merénylet azonnali, mindent felforgató hatással volt az osztrák–magyar döntéshozó elitre. A június 28-a utáni napokban egyetértés alakult ki az osztrák politika kulcsszereplői között abban a tekintetben, hogy a Monarchia és Szerbia kapcsolata csakis katonai úton rendezhető. A provokációra valahogy válaszolni kellett. A minden korábbinál számosabb és összetartóbb, gyors cselekvést követelő *héják* erősen szorongatták Leopold von Berchtold hadügyminisztert. „Tavaly vettem magamnak a bátorságot, hogy írjak Önnek, s levelemben azt állítottam: meg kellett volna tanulnunk anélkül kezelni a szerbek arcátlanságát, hogy a háború eszközéhez folyamodnánk – írta Ritter von Storck Bertholdnak június 30-án. – Mostanra a helyzet gyökeresen megváltozott.”

Amikor meg akarjuk válaszolni a háború vagy béke kérdését, már nem szabad abból kiindulnunk, hogy semmit nem nyerhetünk egy Szerbia elleni háborúval, hanem sokkal inkább meg kell ragadnunk az első adódó lehetőséget egy megsemmisítő csapásra anélkül, hogy fontolóra vennénk efféle fenntartásokat.⁶⁹

Gottfried von Hohenlohe-Schillingsfürst herceg, a tekintélyes diplomata, akit ekkor már kineveztek a régóta szolgáló berlini osztrák nagykövet, Szögyény helyére, összeütközésbe került Berchtolddal már a merénylet másnapjának reggelén. Ha most nem kerül sor valóban határozott lépésekre – fenyegetőzött a függelemsértés határát súroló indulatossággal –

, nem lesz hajlandó elfoglalni berlini hivatalát.⁷⁰ Berthold aznap délutánra valószínűleg sok hasonló beszélgetésen volt már túl, este pedig megérkezett Conrad is. A szarajevói kettős merénylet megszabadította politikai befolyásának legáthatolhatóbb korlátaitól, s a vezérkari főnök most ismét a szokásos *ceterum censeo*-jával állt elő: eljött a cselekvés ideje, Belgráddal többé nincs miről tárgyalni, haladéktalanul el kell rendelni a mozgósítást. „Ha egy mérges vipera sziszeg a sarkadban, nem várod meg a halálos marást, hanem széttaposod a fejét.” A vezérkari főnök tanácsa – idézte fel később Berchtold – három szóban volt összegezhető: „Háború! Háború! Háború!”⁷¹ Ugyanezt szorgalmazta a dél-tiroli ellenőrző körútjáról épp visszatért Krobotin hadügyminiszter, aki június 30-án, kedden találkozott Berchtolddal és Conraddal. A hadsereg készen áll – jelentette ki –, a Monarchia jelenlegi szorult helyzetéből egyedül a háború jelent kiutat.⁷²

A kórushoz a közös pénzügyminiszter, Leon Biliński is csatlakozott. A három közös miniszter egyikeként a válság során fontos szerepet játszott a Monarchia külpolitikájának alakításában. Biliński nem volt szerbgyűlölő. Mint a Bosznia kormányzásáért felelős miniszter, arról volt ismert, hogy rugalmasan és szívélyesen kezeli a tartomány nemzeti kisebbségeit. Olvasott és értett szerbhorvátul, és délszláv kollégáival szívesebben beszélt oroszul, mint németül, így könnyebben megértették, s egyben hangsúlyozta közös szláv gyökereiket is. Az értekezleteket és megbeszéléseket rendkívül közvetlen, baráti hangulatban vezette, a vitákat pedig töméntelen erős feketekávéval és számolatlanul kínált kitűnő cigarettával könnyítette meg.⁷³ A Szarajevóban történetkéig folyamatosan azon fáradozott, hogy tartós és gyümölcsöző kapcsolatot alakítson ki Bosznia-Hercegovina nemzeti kisebbségeivel, s még a merénylet után is szembehelyezkedett a vérszomjas Potiorek *Landescheffel*, aki azonnal megtorló intézkedéseket akart fogantatosítani.⁷⁴

A Szerbiához fűződő kapcsolat kérdésében a közelmúlt balkáni zűrzavara idején Biliński a békülékenység és a harciasabb megközelítés között ingadozott. Az 1913 májusában Észak-Albániában beállt patthelyzetben, majd az októberi albániai válság során a fegyveres megoldás mellett volt, noha ekkor hangsúlyozta: mivel sem a császár, sem a trónörökös nem járulna hozzá egy nyílt háború megindításához, Bécs feltehetően nem fogja elrendelni a mozgósítást.⁷⁵ Remek kapcsolatot ápolt ugyanakkor a bécsi szerb követtel, Jovanovićsal, s ezt felhasználva segített nyugvópontra juttatni a szerb–albán határigazítás körüli vitát. A második balkáni háború idején Bulgária támogatása helyett azt javasolta, hogy inkább próbáljanak

közeledni a győzedelmes, terjeszkedő Szerbia felé. Kitartóan és hevesen ellenezte Conrad elképzelését, hogy a szomszéd ország ellen előre megtervezett háborút indítsanak, mert úgy vélte, hogy ezzel a lépéssel Auszria–Magyarország az agresszor bélyegét venné magára, és elszigetelődne a nagyhatalmak között.⁷⁶

A merénylet véget vetett minden habozásnak. Június 28-a után Biliński a Szerbia elleni közvetlen katonai akció feltétlen híve és szószólója lett. Ferenc Ferdinándhoz soha nem került igazán közel, de gyakran gyötörte az érzés, hogy az ő kötelessége lett volna megvédelmezni az áldozatokat. A történetekre visszatekintve teljesen nyilvánvaló, hogy semmiféle kötelességmulasztást nem követett el. Potiorek nem tájékoztatta arról, hogy a trónörökös és feleségét Sarajevóba is elviszik – innen a hirtelen támadt roszulléte, amikor a lapokból értesült a tervezett utazás részleteiről. Nem kérték ki a véleményét a biztonsági intézkedésekről sem. Biliński Sarajevó után a császárral és Berchtolddal folytatott első megbeszéléseken mégis kínos alapossággal – dokumentumokkal – védekezett a feltételezett és rettegett vád ellen, hogy gondatlanul és hiányosan teljesítette volna feladatait.⁷⁷

Az egyik legádázabb *héja* Biliński egyik alárendeltje, Potiorek volt. A kormányzónak Bilińskitől eltérően minden oka meglett volna arra, hogy kötelességmulasztással vádolja magát. Ő erőltette, hogy Boszniában hajtsák végre a hadgyakorlatot, ő volt felelős azért, hogy a sarajevói látogatás napján szinte nevetségesek voltak a biztonsági előkészületek, és ő volt az, aki rosszul és hibásan készítette elő a főhercegi pár távozását a város házában tartott fogadás után. Ám ha érzett is valamelyes önvádat, azt jól leplezte vérszomjas harciaskodással.⁷⁸ A vezérkarnak és a hadügyminisztériumnak Sarajevóból küldött jelentésekben azonnali katonai csapást sürgetett Belgrád ellen. Az idő fogytán. Bosznia a földalatti szerb irredenta szervezetek aknamunkája következtében hamarosan kormányozhatatlanná válik; annyira, hogy még nagyobb csapategységek odaküldése is meghiúsulhat. A Monarchia csakis a tartományban tevékenykedő szerb nacionalista szervezetek letörésével és a baj Belgrádig húzódó gyökereinek kiirtásával tudja a Balkán gyötrő biztonsági problémáit megoldani. Potiorek nem volt a legbelső döntéshozói kör tagja, de jelentései nagyon is hozzájárultak a megoldások kidolgozásához. Ferenc Ferdinánd mindig azt állította, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia belső ingatagsága teljességgel kizár bármilyen, külső ellenséggel szemben folytatott háborút. Potiorek a visszájára fordította ezt az érvet, kijelentve, hogy a háború nem súlyosbí-

taná, hanem megoldaná a birodalom belső nehézségeit. Ez a meglehetősen légből kapott meglátás (amit a történészek később a *belpolitika el-sőbbbségének* neveztek el) segített Conradnak és Kroatinnak visszaverni egyes polgári kollégáik ellenvetéseit.

A külügyminisztérium felsőbb körei hamar magukévá tették a harcias álláspontot. A bécsi német követ, Tschirschky báró már június 30-án jelentette: kapcsolatai – többségükben minisztériumi emberek – annak az óhajlásuknak adtak kifejezést, hogy „rendezzék végre a számlákat Szerbiával”.⁷⁹ A háborús megoldást mindenki némiképp eltérő okból tartotta kívánatosnak: Alexander von Musulin báró, a külügyminisztérium önjelölt Szerbia-szakértője, aki később megfogalmazta a Belgrádnak szóló ultimátumot, és részt vett néhány meghatározó jelentőségű, korai megbeszélésen, a nagyszerb gondolatot indulatosan elutasító horvát volt, s a Sarajevó után kialakult válsághelyzetben látta az utolsó alkalmat arra, hogy a Monarchia horvát lakosságának segítségével megállítsák a pánszerb gondolatok és szándékok terjedését.⁸⁰ Szapáry Frigyes, a szentpétervári osztrák követet, aki a merénylet utáni két hétben felesége betegsége miatt történetesen épp Bécsben tartózkodott, elsősorban az érdekelte, hogy az oroszok egyre szilárdabban vetik meg lábukat a Balkán-félszigeten. Forgách gróf (1913 októbere óta a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője) nem felejtette el a belgrádi évek kellemetlen emlékeit és a Spalajkovíccsal való összezőrdüléseket. A külügyminisztériumban háborúpárti hangulat lett úrrá. A fegyveres megoldás melletti állásfoglalás mögött a megszokott szándék húzódott meg: az aktív külpolitika, mint az osztrákok magatartására állítólag jellemző tétlenség és piszmogás ellenpólusa. Aehrenthal is ezekkel az érvekkel fejtette ki véleményét a Bosznia annektálása nyomán 1908-ban kitört válság idején, a saját *proaktív* megoldását állítva szembe elődjeinek fatalizmusával. Forgács, Alexander (Alek) Hoyos gróf (Berchtold kabinetfőnöke), Szapáry, Nemes Albert gróf és Musulin báró egytől egyig Aehrenthal tanítványai és lelkes hívei voltak. Az 1912-es és 13-as balkáni válságok idején mindannyian ismételtelen próbálták rávenni Berchtoldot, hogy ne engedjen sem az oroszok fenyegetőzésének, sem a szerbek „fokozódó pimaszságának”, és bizalmas körben gyakran bírálták túlzóan békülékenynek tartott szemlélete és politikája miatt.⁸¹

Sarajevó nem csak a *héjakat* tüzelte fel; lerombolta a békébe vetett utolsó reményeket is. Ha Ferenc Ferdinánd 1914-ben visszatért volna Sarajevóból, továbbra is felemelte volna szavát egy katonai kaland ellen, ahogy oly gyakran megtette korábban is. A nyári hadműveletek szemlé-

jéről visszatérve eltávolította volna hivatalából Conradot, akinek ezúttal nem is lett volna többé visszatérés. „A világnak sejtelve sincs arról, hogy a főherceg mindig is a háború ellen volt – mondta egy magas rangú osztrák diplomata Joseph Redlichnek július utolsó hetében. – A halálával segített hozzá bennünket, hogy megtaláljuk az erőt, amit életében ő maga soha nem tudott volna megtalálni.”⁸²

A merénylet utáni napokban senkire nem nehezedett nagyobb nyomás, mint a Monarchia közös külügyminiszterére, Leopold von Berchtoldra, akit személy szerint mélyen megrendítettek a történetek. Ő és Ferenc Ferdinánd csaknem egykorúak voltak, és gyermekkoruk óta ismerték egymást. A forrófejű, magabiztos, öntelt főherceg és a kifinomult ízlésű, érzékeny, kissé elpuhult gróf minden különbözőségük ellenére tisztelték és kedvelték egymást. Berchtoldnak bőven volt alkalma megismerni a trónörökös sótlan és bakafántoskodó közéleti figurája mögött rejtőző életvidám és lendületes személyiséget. Kapcsolatuknak volt egy tágabb, családi vonatkozása is: Berchtold felesége, Nandine és Chotek Zsófia gyermekkorukban bizalmas barátnők voltak, s azóta sem távolodtak el egymástól. Berchtoldot elnémította a megdöbbenés, amikor egy buchlaui kastélya közelében rendezett jótekonysági rendezvényen hírül vette a Szarajevóban történeteket; azonnal vonatra ült és Bécsbe sietett, ahol aztán egyik gyűlés és tanácskozás követte a másikat. „Egy halott férfiúnak, egy hatalmas halott férfiúnak az árnyéka borult rá ezekre a tárgyalásokra – idézte fel később. – Elviselhetetlenül gyötrelmeseknek éreztem őket. Mintha mindvégig magam előtt láttam volna annak az embernek a képét, akit a leggyalázatosabb módon meggyilkoltak, [...] a hatalmas, vízkék szemét a sötét, akaratos szemöldöke alatt.”⁸³

Vajon nagyon kellett unszolni Berchtoldot arra, hogy elfogadja a Szerbia elleni háború gondolatát? Az őt tanácsaikkal ostromló *héják* a merénylet másnapján bizonyára fel voltak készülve arra, hogy a legerőteljesebb nyomással szorítsák rá a döntés meghozatalára. Berchtold olykor nagyon is határozottnak bizonyult (például Albánia esetében), de általában óvatosnak és megegyezésre törekvőnek – vagyis a külügyekben gyengekezűnek – tartották. Egy befolyásos Habsburg-nagykövet 1914 májusában azt állította róla, hogy „dilettáns, [...] akinek jelentéktelensége és akaratgyengesége” következtében a Monarchia külpolitikájának nincs többé világos irányvonala.⁸⁴ Hogy a minisztert Szarajevó után végre cselekvésre ösztökéljék, a legelszántabb *héják* az Aehrenthal 1912-ben bekövetkezett halála óta folytatott osztrák külpolitika maró bírálataival elegyítették a fennálló

válsághelyzet megoldására irányuló tanácsait. Mint mindig, most is Conrad volt a legrámenősebb. Június 30-án kijelentette: Ausztria–Magyarország a miniszter úrnak a balkáni háborúk idején tanúsított tétovázása és túlzott óvatossága miatt került a mostani zűrzavaros helyzetbe.

Úgy tűnik azonban, hogy Berchtold már korábban, és feltehetőleg saját elhatározásából elkötelezte magát a közvetlen cselekvés mellett. A taktikázásáról és önmérsékletéről hírhedt férfiú egyik napról a másikra erős és rendíthetetlen vezetővé változott.⁸⁵ A szarajevói merénylet utáni első audiencián, a schönbrunni palotában, június 30-án délután 1 órakor alkalma nyílt a császár elé tární nézeteit; kiadatlan emlékirataiban később részletesen felidézte a meghatározó jelentőségű találkozót. Érdeemes megjegyezni: a trónörököshöz fűződő, cseppet sem felhőtlen kapcsolat és a rangon aluli házasság miatti neheztelés ellenére mély gyászban találta az uralkodót. A nyolcvanhárom esztendő császár az udvari protokollnak fitytyet hányva megfogta a miniszter kezét, és kérte, hogy foglaljon helyet. Szeme könnyes volt, miközben átbeszélték a történeteket.⁸⁶ Berchtold kijelentette (a császár egyetértett vele), hogy a Monarchia „türelmi politikája” elveszítette hitelességét. Ha Ausztria–Magyarország a mostani drámai helyzetben gyengeséget mutat – hangsúlyozta –, „tehetetlenségünk láttán déli és keleti szomszédaink még magabiztosabbakká válnak, és még eltökéltebben folytatják romboló tevékenységüket”. A birodalom kényszerhelyzetbe került. A császár – emlékezett vissza Berchtold – rendkívül jól tájékozott volt a helyzetet illetően, és teljes mértékben elfogadta a cselekvés szükségességét. Utasította azonban Berchtoldot, hogy minden további lépést egyeztessen Magyarország miniszterelnökével, gróf Tisza Istvánval, aki ezekben a napokban épp Bécsben tartózkodott.⁸⁷

Ebben a mozzanatban akár komoly nehézségek csírája is lappanghatott. Tisza eltökélten ellenzett minden, azonnali fegyveres konfliktussal számoló elképzelést. 1903 és 1905 között, majd 1913-tól ismét miniszterelnök és a magyar politikai összkép legbefolyásosabb figurája volt. Kivételesen energikus és nagyra törő ember, Bismarck csodálója; hatalmát választási csalásra, a politikai ellenfelek rendőri megfélemlítésére és gazdasági-infrastrukturális reformokra építette, amikkel a magyar ajkú középosztályt és a nemzetiségi elitek beolvadáspárti elemeit kívánta a maga oldalára állítani. Híve volt az 1867-ben létrejött kiegyezés rendszerének, nacionalistaként is mélyen hitt az Ausztriával való egységben mint Magyarország jövőbeni biztonságának zálogában. Eltökélten őrizte a magyar elit egyeduralmát, és szilárdan szembeállt minden próbálkozással,

amely lazította volna a nemzetiségeket a politikai pályán kívülre rekesztő választójogi rendszert.

Tiszának a trónörökös meggyilkolása nem gyászt jelentett, hanem őszinte megkönnyebbülést, hiszen a Ferenc Ferdinánd tervezte reformok veszélyeztették az ő pályafutásának alapjául szolgáló hatalmi szerkezetet. Különösen nyugtalanította, hogy a főherceg szoros kapcsolatokat ápolt a román értelmiség egy részével. A merénylet váratlan és örömteli szabadulást hozott, a magyar miniszterelnök tehát nem osztotta az osztrák politikai élet kulcsszereplőinek haragját, és a legkevésbé sem érezte úgy, hogy bármit is sürgősen cselekedni kellene. Június 30-án, Berchtolddal való találkozásukkor, majd másnap a császárhoz írt levelében arra hívta fel a figyelmet, hogy a gaztettet nem szabad egy Szerbia elleni háború „űrügýűl” felhasználni. Az önmérséklet fő indokául a balkáni államok éppen igen kedvezőtlenül alakuló kapcsolatait jelölte meg. A legnagyobb nehézséget megítélése szerint Románia jelentette, amely 1914 nyarán a legjobb úton volt afelé, hogy Szentpétervárhoz és az antanthoz csatlakozzék. Az Erdélyben élő, igen jelentős román kisebbség és a hosszú román határ védhetetlensége komoly veszélyeket hordozott. Őrütség lenne – érvelt Tisza – megkockáztatni egy háborút Szerbia ellen, amíg nem lehet tudni, hogy Románia hová áll, és hogyan viselkedik az esetleges konfliktusban. Két lehetőséget vázolt fel: Berlin segítségével vissza kell téríteni a románokat a hármas szövetség kebelébe – vagy úgy kell őket féken tartani, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország szorosabbra fűzi a kapcsolatot Bulgáriával, amely a balkáni háborúban Románia ellensége volt.

Minden nagy ívű megtévesztő ábrándjuk ellenére a román néplélek legfőbb mozgatóereje a Bulgáriától való félelem. Ha látják, hogy nem tudják megakadályozni a bolgárokkal való szövetségkötésünket, talán kérni fogják [a hármas szövetségbe való] bebocsátásukat, hogy ezáltal legyenek védve a bolgárok agressziójától.⁸⁸

Ez volt a birodalom biztonsági helyzetét sajátos magyar szemüvegen át elemézve a Balkánnal kapcsolatosan gyakran megfogalmazott gondolatmenet. Románia fenyegető felhőként sötétlett a magyar elit szemhatárán, s a nyugtalanságot Tisza esetében az is fokozta, hogy erdélyi köznemesi család leszármazottja volt. Ő és legközelebb tanácsadói úgy tekintettek a Szentpétervárhoz fűződő jó kapcsolatokra, mint Magyarország biztonságának kulcsára, és a magyar vezetők között népszerű volt az a gondolat,

hogy újjáteremthető a régi szövetség Oroszországgal. Meg kell jegyezni azonban, hogy a magyar miniszterelnök háborúellenessége nem volt feltétel nélküli, általános érvényű és következetes. Tisza támogatott egy Szerbia elleni katonai akciót 1913-ban, a második albán válság idején, és készséggel fontolóra vette a háború lehetőségét egy későbbi időpontban, feltéve, hogy kedvezőbb körülmények között történik valami alkalmas provokáció. Most azonban eltökélten ellenezte az osztrák döntéshozók többsége által kívánatosnak tartott közvetlen katonai beavatkozást.⁸⁹

Bármilyen heves indulatok dúltak is az osztrák politikai elit köreiben a merénylet utáni napokban, hamar nyilvánvalóvá vált, hogy azonnali katonai megtorlásról szó sem lehet. Elsőként ott volt a nehézség, hogy rávegyék Tiszát a Bécsben kialakult elképzelések támogatására; politikai és alkotmányos szempontból sem volt lehetséges, hogy egyszerűen megkerüljék a dualista rendszer e befolyásos figuráját. Minden kétséget kizáróan bizonyítani kellett ezenfelül, hogy Szerbiának köze volt a merényletkez. Június 30-ának délutánján Tisza arra hívta fel Berchtold figyelmét, hogy a szerb kormánynak időt kell hagyni „jó szándékának bizonyítására”. Berchtoldnak kétségei voltak, de elfogadta a javaslatot, hogy a katonai lépéseket el kell halasztani addig, amíg további bizonyítékok nem kerülnek elő a szerbek vétkességéről.⁹⁰ Néhány napnak el kell telnie, hogy világosabban lássák a Belgrád felé mutató szálakat. Érzékeny kérdés volt még a katonai akció előkészítéséhez és tényleges megkezdéséhez szükséges idő. Conrad ismételten *azonnali csapást* javasolt civil kollégáinak (vagyis azt, hogy ne várják meg a nyomozás eredményét), de Berchtoldot június 30-án arról tájékoztatta, hogy a vezérkarnak *tizenhat* napra van szüksége a fegyveres erők Szerbia elleni felvonultatásához – később kiderült, hogy az előrejelzést erősen alulbecsülték.⁹¹ Mindenképpen jelentős késlekedéssel kellett tehát számolni még akkor is, ha a vezetők megegyeznek egy pontos cselekvési tervben.

Végül a legfontosabb: Németország. Vajon támogatná-e Berlin a Belgrád elleni katonai akciót? Az Osztrák–Magyar Monarchia Balkán-politikáját a németek az utóbbi időben messze nem minden tekintetben helyeselték. Szentpétervárott Szapáry nagykövet alig néhány hete amiatt kesergett, hogy Németország következetesen „feláldozza” Ausztria–Magyarország balkáni érdekeit. A válság első napjaiban igen vegyes értelmű üzenetek érkeztek Berlinből. Az ismert újságíró, Viktor Naumann július 1-jén felkereste Berchtold kabinetfőnökét, Alek Hoyos grófot, és elmondta neki, hogy úgy véli: a német vezetés szívből helyeselné egy Szerbia elleni katonai

akciót, és kész vállalni az Oroszországgal való háború kockázatát is abban az esetben, ha Szentpétervár emellett döntene. Naumann természetesen nem rendelkezett semmiféle felhatalmazással, de minthogy köztudottan jó kapcsolatot tartott fenn Wilhelm von Stumm-mal, a berlini külügy-minisztérium politikai osztályának vezetőjével, szavai nem voltak súlytalanok.⁹² Ugyanakkor azonban a német nagykövet, Tschirschky báró óvatosságra intette az osztrákokat. Valahányszor szigorú intézkedésekről beszéltek neki – írta június 30-án –, „éltem az alkalommal, és nyugodtan, de igen komolyan és nyomatékosan figyelmeztettem őket, hogy ne tegyenek elhamarkodott lépéseket”.⁹³ Berlinben az osztrák nagykövettel folytatott beszélgetés során a külügyminiszter-helyettes, Arthur Zimmermann kifejezte együttérzését Bécs illetén kényszerhelyzete miatt, de azt tanácsolta, hogy ne támasszanak Belgráddal szemben „megalázó követeléseket”.⁹⁴

A német császár véleménye is okot adott az aggodalomra. 1913 őszén és telén II. Vilmos ismételtén arra intette Bécset, hogy készpénzajándékokkal és ösztöndíjprogramokkal igyekezzék megnyerni a szerbeket. 1914 júniusában, Ferenc Ferdinánddal való utolsó találkozásukon még mindig nem volt hajlandó elkötelezni magát. Arra a kérdésre, hogy a Monarchia „a jövőben is feltétel nélkül számíthat-e Németországra”, Vilmos „köntörfalazni kezdett, és végül nem adott egyértelmű választ”.⁹⁵ Július 1-jén Ferenc József császárnak küldött jelentésében Tisza István arra figyelmeztette az uralkodót, hogy a német császárt „szerbbarát előítéletek” befolyásolják, és némi győzködésre van szüksége ahhoz, hogy támogassa Bécs Balkán-politikáját.⁹⁶ A Monarchia vezetői eleinte abban reménykedtek, hogy a két császár négy szemközt tanácskozva meg a helyzetet, amikor II. Vilmos a főherceg temetésére Bécsbe érkezik, ám miután híresztelések kaptak lábra arról, hogy a szerbek a német császár ellen is merényletre készülnek, lefűjták a látogatást. Más módot kellett találni a Berlinnel való egyeztetésre.

Itt legalább akadt valami, amiben Berchtold, Tisza és más osztrák döntéshozók is egyetértettek: mielőtt bármilyen további cselekvésre határoznák el magukat, Németországgal feltétlenül egyeztetni kell. Berchtold hozzálátott egy Berlinbe küldendő diplomáciai misszió előkészítéséhez. A német szövetségeseknek két dokumentumot kellett átadni: Ferenc József személyes levelét II. Vilmos császárnak (az aláírás saját kezű volt, a szöveget azonban jórészt Berchtold kabinetfőnöke, Alek Hoyos fogalmazta), valamint a szarajevói merénylet előtt keletkezett Matscheko-memorandum sietősen átdolgozott s a merénylet után fogalmazott utóirattal kiegészített változatát.

A két dokumentum mai szemmel nézve egészen különös olvasmány. Az átdolgozott Matscheko-memorandum a romló balkáni helyzetnek ugyanazt a hosszan részletezett áttekintését nyújtotta, mint az eredeti, de nagyobb hangsúlyt helyezett a románok állhatatlanságának veszedelmes következményeire – ez a mozzanat kifejezetten a Berlin és Bukarest közötti baráti kapcsolat kikezdésének szándékával és Tisza gróf Erdély miatti idegességével függött össze. A francia–orosz szövetség agresszív volta is előtérbe került, és úgy volt tálalva, mint nemcsak Ausztria–Magyarországra, de Németországra is veszélyes fenyegetés. A dokumentum utóiratát az alábbi szavak vezették be: „A fenti memorandum éppen elkészült a rettenetes szarajevói esemény bekövetkeztekor.” Szó esett benne arról, hogy mennyire „veszedelmes és erőteljes [...] a lehetetlen követeléseket hangoztató nagyszerb propaganda”, és megállapítást nyert: immár teljességgel céltalanok a Monarchia arra irányuló erőfeszítései, hogy a jó szándék és az engedmények politikájával keresse a Szerbiához fűződő kapcsolatok javításának lehetőségét. A szöveg nem utalt nyíltan a háborúra, az utóirat azonban beszélt arról, hogy a legutóbbi események fényében „feloldhatatlannak” tűnnek az osztrák–szerb ellentétek. A dokumentum bugyuta kis metaforával zárul: „Az osztrák–magyar sasnak biztos kézzel kell szétszaggatnia a szálakat, amelyekből ellenségei hálót szőttek a feje fölött.”⁹⁷

Ferenc József személyes levele sokkal szókimondóbb volt. Röviden ő is kitért Romániára és az oroszok fondorkodására, zárásképpen azonban nyíltan beszélt a Szerbia elleni közeles katonai akcióról. A merénylet mögött – szögezte le – nem egy személy áll, hanem „jól szervezett összeesküvés, [...] amelynek szálai Belgrádig vezetnek.” Ausztria–Magyarország csakis akkor lesz biztonságban, „ha semlegesíti Szerbiát mint balkáni erőtenyezőt”.

A közelmúltban Boszniában történt szörnyűségek Önt is meg fogják győzni arról, hogy többé már nem lehet kiengesztelődés útján áthidalni a bennünket Szerbiától elválasztó szakadékot, és hogy az európai uralkodók által a béke megőrzése érdekében folytatott politika mindaddig veszélyben lesz, amíg a bűnös háborús uszítás belgrádi melegágya büntetlenül működhet tovább.⁹⁸

Ami a mai olvasót leginkább megdöbbenetheti ezekben a dokumentumokban, az a rémület okozta hóvakság, a világos megfogalmazás helyett használt dagályos metaforák, az érzelmi hatásokra törő színpadiasság,

a különböző nézőpontok egyidejűsége és egy egyesítő, összegző olvasat teljes hiánya. Nem kérnek nyíltan segítséget a németektől, nem javasolnak semmiféle politikai irányvonalat, és nem sorolják fel a lehetőségeket; pusztán egy fenyegető veszedelmektől és előérzetektől borús látkép vázlatai. Az sem világos, hogy a balkáni helyzetet nagy vonalakban elemző, a diplomáciai megoldás szükségességéről szóló passzusok miféle összefüggésben állnak a Szerbiáról szóló részletekkel, amelyek nem hagynak kétséget afelől, hogy szerzőjük a háborúról gondolkodik.

Berchtoldnak eredetileg az volt a szándéka, hogy a rendes kormányzati futárral küldi Berlinbe a császár levelét és az átdolgozott Matschekomemorandumot. Ám július 4-én, szombaton sürgőnyt küldött Berlinbe Szögyény nagykövetnek, és arról tájékoztatta, hogy Hoyos gróf személyesen fogja kézbesíteni a küldeményt, Szögyény pedig szervezze meg számára a találkozót a császárral és Theobald von Bethmann Hollweg kancellárral. Hoyos fiatal kora ellenére (mindössze harminckét éves volt) egyike volt a külügyminisztérium legergikusabb és legnagyobbterűbb *héjának*. 1908-ban, amikor visszahívták Berlinből, Szögyény nagykövet elismerően nyilatkozott a „szokatlanul szoros és bizalmas” kapcsolatokról, amelyeket Hoyos a német politikai élet legmagasabb köreiből kiépített.⁹⁹ Hoyos Kínában is teljesített szolgálatot, s ebben az időben találkozott és kötött ismeretséget Arthur Zimmermann-nal, aki a válság kitörésekor főnökét, az épp nászúton lévő Gottlieb von Jagow külügyminisztert helyettesítette. Hoyos úgy tekintette a Németországgal való kapcsolatot, mint Ausztria–Magyarország biztonságának zálogát és egy aktív Balkán-politika előfeltételét. Nézete szerint ez volt a legfőbb tanulsága a Bosznia-Hercegovina annektálása nyomán kitört válságnak, amelyben neki magának is volt valami csekély szerepe. Ami pedig a legfontosabb: az ifjú *héja* az első perctől kezdve a katonai megoldást tartotta legcélravezetőbbnek, s a Tisza beleegyezésének elfogadtatása körüli küzdelmek során igen becses erkölcsi támogatást nyújtott főnökének.¹⁰⁰

Azzal, hogy a berlini küldetésre Hoyost választotta, Berchtold azt kívánta biztosítani, hogy a két bécsi dokumentum félreérthetetlenül háborúpárti tálalásban érjen el a címzettekhez. A németeknek nem lesznek kétségeik afelől, hogy az osztrákok komolyan gondolják. Miközben látszólag engedett Tiszának, aki semmilyen megállapodásra nem volt hajlandó, mielőtt tárgyalnának a németekkel, Berchtold arra használta fel Hoyos küldetését, hogy a magyar miniszterelnököt voltaképpen kizárja a döntéshozatalból, és elérje, hogy Bécs az ő elképzeléseinek megfelelően egy gyors

és mindent eldöntő csapással válaszoljon a szarajevói merényletre.¹⁰¹ A dolog kétségkívül kezdett sürgőssé válni; a német nagykövet július 3-án nyomtatékosan felhívta Berchtold figyelmét arra, hogy a dagályos szónoklás, amiben az osztrákok tagadhatatlanul igen tehetségesek, cselekvési tervnek aligha tekinthető.¹⁰²

A különböző mozgósítási tervek, a politikai viszálykodás, a szarajevói rendőrségi nyomozás lassú előrehaladása vagy a német támogatás feltétlen szükségessége – mindez bőven elegendő okot adott arra, hogy jócskán késlekedjék a Szerbia elleni katonai akció. Maga Conrad sem tudott számba vethető alternatívát kínálni civil kollégáinak. A júliusi válság során az osztrákoknak mindennek ellenére mindvégig az volt az érzésük, hogy legjobb lenne az általános mozgósítás, és formális hadüzenet nélkül egyszerűen lecsapni Belgrádra, amit az egész világ úgy tekintene, mint reflexszerű, ösztönös választ egy igen súlyos provokációra. Vajon Ausztria–Magyarország miért nem támadja meg haladéktalanul Szerbiát, és miért nem végez a dologgal egyszer és mindenkorra? – kérdezte a román miniszterelnök, Ion Brătianu július 24-én, amikor a válság a legkritikusabb fázisába lépett. „Egész Európa önökkel rokonszenvezne.”¹⁰³ Csak találgathatjuk, mennyire másképpen alakulhatott volna a válság, egyvalami azonban bizonyos: mire Hoyos felszállt a Berlinbe induló éjszakai vonatra, az idő visszavonhatatlanul lezárta ennek a forgatókönyv-változatnak a lehetőségét.

Táguló körök

KÜLFÖLDI REAKCIÓK

Június 28-a délutánján II. Vilmos császár Németország északi-tengeri partjainál épp *Meteor* nevű jachtját készítette fel a kiel regattára, amikor egy apró motoros, a *Hulda* harsány kúrtszóval közeledett Őfelsége hajójához, és Müller tengernagy, a császári haditengerészeti kabinet főnöke már messziről ordítva közölte a szarajevói merénylet hírét az uralkodóval. A fedélzeten rövid megbeszélést tartottak, aztán megszületett a döntés: a császár haladéktalanul visszatér Berlinbe, „és kézbe veszi a dolgot, hogy Európa békéjét megőrizze”.¹ Nagyjából ugyanebben az időben kapott sürgőnyt Raymond Poincaré elnök, aki a diplomáciai testület jó néhány tagja társaságában a longchamp-i lóversenypályán figyelte a Grand Prix eseményeit. Szécsen Miklós gróf, a Monarchia nagykövete azonnal távozott; az elnök és a jelen lévő követek többsége úgy döntött, végignézi a délutáni versenyeket.

A két, önmagában jelentéktelen pillanatkép jól mutatja, mennyire eltérőek voltak a reakciók az 1914-es júliusi válság kezdetekor. A berlini brit nagykövet szerint a merénylet híre Németországban általános megdöbbenést keltett. II. Vilmos császár épp a közelmúltban tért vissza Konopisch-téből (ma Konopiště), ahol Ferenc Ferdinándnál tett látogatást. Közismert volt s a németek örömteli elégedettségére szolgált a két férfiú „meghitt barátsága”. Egész Németország mélyen együtt érzett az agg Ferenc Józseffel.² A németek – akárcsak az osztrákok – számtalan mélyen érzelmi természetű, személyes élményt társítottak az eseményhez; a történész Friedrich Meinecke például elbeszéli, hogy amikor a hírlapárusnál meglátta a fekete szalagcímeket, úgy érezte, elfeketül körülötte a világ.³

Annak ellenére, hogy Bukarest és Bécs a közelmúltban némiképp eltávolodott egymástól, Romániában is általános, mély megrendüléssel fogadták a hírt. A román lapok egyként dicsérték a néhai főherceget, és hangsúlyozták, hogy birodalmában „a kisebbségek védelmezője és a nemzeti célok nagy támogatója volt”.⁴ A bukaresti orosz követ azt jelentette, hogy

a románok a Kárpátok mindkét oldalán Ferenc Ferdinándban látták a magyar államigazgatás és az Erdélyben élő románság közötti megegyezésre irányuló törekvések mögötti mozgóerőt. Számosan vannak azok az „államférfiak és politikusok” – jegyezte meg –, akik abban reménykedtek, hogy a főherceg újabb lehetőséget nyit majd a Béccsel való viszony rendbe hozására. A bukaresti szerb követ sajnálkozva jegyezte meg, hogy a szarajevói gyilkosságokra adott román reakció „sokkal kevésbé volt barátságos a szerbek iránt, mint amire számítottunk”.⁵

Másutt egészen más volt a kép. A legelképesztőbb kontraszt magában Szerbiában volt megfigyelhető. A brit nagykövet szerint a „népesség körében sokkal inkább valamiféle bódult döbbenet, mintsem bánat vagy szánakozás mutatkozott”.⁶ A szomszédos Montenegróból az osztrák követségi titkár, Lothar Egger von Möllwald azt jelentette, hogy a szarajevói gyilkosságok nyomán az áldozatok iránti rokonszenv és együttérzés heves megnyilvánulásait tapasztalja, ám mindenki úgy véli, hogy az osztrákok maguk hozták a nyakukra a bajt.⁷ A közvetlenül az osztrák–montenegrói határ közelében fekvő kisvárosban, Metelkában, július 2-án még ünnepi zászlócskák lengtek mindenütt; az osztrákok által végzett nyomozás során kiderült, hogy június 30-án kerültek ki, s nem a Koszovó-nap tiszteletére, hanem hogy gúnyt űzzenek velük a határon állomásozó osztrák katonákból.⁸ Szentpétervárról a nyakas szerb követ, Spalajković július 9-én arról számolt be, hogy Ferenc Ferdinánd meggyilkolásának híre „örömteli fogadtatásra talált”.⁹

Ausztria szövetségese és riválisa, Olaszország vegyes érzésekkel fogadta a főherceg és felesége halálhírét. Ferenc Ferdinánd majdnem annyira ellenséges volt a Monarchia területén élő olaszokkal, mint a magyarokkal szemben. Minden hivatalos részvétnyilvánítás mellett – írta a római brit nagykövet, Rennel Rodd – nyilvánvaló, hogy „az emberek többsége szinte a gondviselés ajándékának tartja a néhai főherceg meggyilkolását”. Az osztrák nagykövet és a szerb követ jelentései alátámasztják Rodd benyomását.¹⁰ Az orosz nagykövet jelentése szerint vasárnap délután egy túlszúfolt római moziban a közönség ujjongva fogadta a merénylet hírét, és követelte, hogy a zenekar játssza el a nemzeti himnusz – *Marcia reale! Marcia reale!* A zenekar eleget tett a követelésnek, mire vad tapsvihar tört ki. „A merénylet szörnyűséges – mondta San Giuliano külügyminiszter az orosz nagykövetnek, Szverbejevnek –, de a világbéke nincs veszélyben.” A római szerb követtel beszélgetve egy olasz újságíró így összegezte érzéseit: „Köszönjük, Szerbia!”¹¹

A szarajevói merénylet hírének egy óriási botrány szorította le a francia lapok címdaláról. 1914. március 16-án Madame Caillaux, a volt miniszterelnök, Joseph Caillaux felesége besétált a *Figaro* főszerkesztője, Gaston Calmette irodájába, és hat golyót eresztett a férjére. Tettéknek oka a férje ellen indított sajtókampány volt; Calmette megszerezte és nyilvánosságra hozta a szerelmes leveleket, amelyeket az asszony akkor írt Caillaux-nak, amikor az még az első házasságában élt. A gyilkossági per kezdetét július 20-ra tűzték ki, s érthető, hogy a közérdeklődés nagyon is élénk volt, hiszen az esetben egy szexuális természetű botrány és egy *crime passionnel** párosult a francia közélet egyik legfeltűnőbb szereplője körül. A tekintélyes *Le Temps* még július 29-én is ugyanakkora terjedelmet szentelt Madame Caillaux felmentésének (az ítélet indoklása az volt, hogy az asszony becsületén esett sérelem súlyossága elfogadhatóvá teszi a tettét), mint a Közép-Európában kialakuló válsághelyzetnek.¹² Amennyire a párizsi lapok egyáltalán foglalkoztak a szarajevói hírekkel, leginkább azt feszegették, hogy Bécsnek nincs joga bűnrészességgel vádolni a szerb kormányt – sőt az osztrák sajtót vádolták azzal, hogy szerbellenes indulatokat igyekszik szítani.¹³

Ezzel szemben a londoni szerb követ döbbenet és kiábrándultan jelentette, hogy a brit sajtó „a jelek szerint az osztrák propagandát ismétli”, és Szerbiát okolja a gyilkosságért. „Azt állítják, hogy a merénylet elkövetője egy szerb forradalmár, aki Belgráddal állt kapcsolatban. Ez nem jó Szerbiának.”¹⁴ A július 16-i *The Times* vezércikke kijelentette: az osztrákoknak minden joguk megvan ahhoz, hogy ragaszkodjanak a merénylet részleteinek legtűzetesebb kivizsgálásához, és követeljük, hogy Szerbia a továbbiakban fojtson el a Monarchia ellen irányuló minden irredenta izgatást.¹⁵

Mindez azt sugallja, hogy a merénylettel kapcsolatos véleményeket az államközi kapcsolatok és a geopolitikai viszonyok alakították. Érdekes eset Románia. A közismerten románbarát főherceg természetesen népszerű volt, de Károly király, az antant irányában való elmozdulás főalakja, Szerbiával rokonszenvezett, és biztos volt abban, hogy a szerb kormány mindenre kiterjedő és eredményes nyomozást folytat majd. Ausztriának ennél fogva nincs joga követeléseket támasztani Belgráddal szemben.¹⁶

Sokkal vérszerhesebb volt, hogy folyamatosan halmozódtak a feltételezések és elméletek, amelyek alulértékelték a merénylet jelentőségét, s egyre kevésbé tekintették azt elfogadható *casus bellinek*. Először is ott

* Szerelmi szenvedélyből elkövetett bűncselekmény. – *A ford.*

volt az antanthatalmak és az olasz csendestárs diplomáciai köreiben szélben hangoztatott állítás, hogy a néhai főherceg az osztrák–magyar háborús párt főalakja volt – ami egyszerűen nem felelt meg a valóságnak. A meggyilkolt trónörökös népszerűtlenségének hangsúlyozása arra szolgált, hogy kétségeket támasszanak Ausztria–Magyarország felháborodásának megalapozottsága felől, és igazolják azt a feltevést, hogy a merénylet nem tükröz mást, mint a Habsburg-dinasztia iránti délszláv közutálatot – vagyis a dolognak semmi köze Szerbiához. Volt egy igen merész elképzelés – úgy beszéltek róla, mintha hosszú, mélyreható nyomozás és kutatás igazolta volna –, hogy a szerb kormányt az égvilágon semmi sem kapcsolja a szarajevói kettős gyilkossághoz. A berlini szerb követtől származó, 1914. július 13-án kelt jelentés szerint az orosz külügyminisztérium arról tájékoztatta a berlini orosz nagykövetet, hogy „a szerbek semmiféle módon nem állnak kapcsolatban a szarajevói merénylettel” – mindezt akkor, amikor az osztrákok (a nyomozás lassúsága és nehézkessége ellenére) már bizonyítékokkal rendelkeztek az ellenkezőjére. Szentpétervárról Miroslav Spalajković örömmel jelentette, hogy habár az osztrák sajtóiroda egy egész dossziéra való bizonyítékot bocsátott az orosz sajtó rendelkezésére, a szentpétervári lapok az orosz kormány felfogását követve „egyértelműen Ausztria belügyének” tekintik a Szarajevóban történeteket.¹⁷

Ha az orosz diplomáciai jelentéseken keresztül követjük ezt a szálát, láthatóvá válik, hogy mindezek a nézőpontok miként egyesültek egy olyan érveléssé, amely megtagadta Bécsről a jogot, hogy ellenintézkedéseket foganatosítson, és fokozatosan úgy tüntette fel a merényletet, mint valamiféle koholt ürügyet egy akcióhoz, amelynek valódi motivációi valahol másutt keresendők. Ferenc Ferdinánd – írta Bécsből Sebeko nagykövet – az utóbbi években alig volt több, mint a császár Fejbólintó Jánosa. Ha Szarajevó után Bécsben valódi szerbellenes érzület támadt, az csakis „német elemek” műve volt (Sebeko nem tett említést a fontos szerepről, amit horvátok játszottak a merénylet utáni szerbellenes tüntetéseken, noha egy későbbi jelentésében titokzatosan megjegyezte, hogy „bolgár tényezőknél” is volt közük a dologhoz). A német nagykövet, Heinrich von Tschirschky – jelentette július 1-jén Sebeko – minden tőle telhető módon igyekezett „felhasználni a sajnálatos eseményt” arra, hogy feltűzelje a közvéleményt Szerbia és Oroszország ellen (Tschirschky valójában épp az ellenkezőjét tette: II. Vilmos császár legnagyobb bosszúságára boldogboldogtalant türelemre és önmérsékletre intett, s csak később változtatta meg az álláspontját).¹⁸

Belgrádból Hartwig arról tájékoztatta Szentpétervárt, hogy az osztrák–magyar hatóságok minden állítása hamis. Szerbiában nem volt semmiféle általános káröröm – sőt az egész szerb nemzet az őszinte rokonszenv fellángolásával fogadta a merénylet megdöbbentő hírét. Egyszerűen nem létezik belgrádi központú titkos hálózat, amely állítólag támogatta volna tervük végrehajtásában a főherceg gyilkosait, Čabrinović nem szerzett bombákat és kézifegyvereket a kragujevaci fegyverraktárból – és így tovább. Fontos volt az a vád, hogy az osztrákok maguk fabrikálják a bizonyítékokat, s nemcsak azért, mert felidézte a Friedjung-tárgyalások Szerbiában még korántsem elfeledett emlékét (lásd a 2. fejezetet), s nem is azért, mert egyszerűen hamis volt, hanem mert azt sugallta, hogy Bécs kiszámítottan formálja a szarajevói gyilkosságokat olyan ürüggyé, amelynek alapján – területszerző mohóságát kielégítendő – támadást indíthat Belgrád ellen.¹⁹ Mindeme manipulációk mögött pedig állítólag a németek lapultak, akik – ahogy a szófiai orosz követ megjegyezte – az eseményekben jó alkalmat láttak arra, hogy megelőző támadást indítsanak keleti szomszédjuk ellen, s ekképpen szüntessék meg a francia–orosz szövetség növekvő katonai túlsúlyát.²⁰ Hetekkel azelőtt, hogy ténylegesen kitört volna a háború, megszületett egy érvrendszer, amelynek a történeti irodalomban hosszú-hosszú utóélete lett.

Az orosz politikusok megítélése szerint mindebből természetesen következett, hogy Ausztriának nincs joga semmiféle intézkedésre Szerbiával szemben. Az orosz álláspont alaptétele volt az a meggyőződés, hogy egy szuverén államot nem lehet felelőssé tenni magánszemélyek külföldön elkövetett cselekedeteiért, s különösen nem, ha az illető személyek „éretlen anarchisták”; orosz források a legritkább esetben tettek említést a merénylők szerb vagy délszláv nacionalista elkötelezettségéről.²¹ Téves és helytelen volna egy egész nemzetet elmarasztalni egyes személyek külföldön elkövetett gáztetteiért.²² Az osztrákok részéről – mondta július 5-én Sebeko nagykövet Bécsben brit kollégájának – „méltánytalan dolog” azzal vádolni Szerbiát, hogy „ellenszenvével akár csak közvetetten is támogatta volna a főherceg elleni merényletet”.²³ Szazonov és az osztrák ügyvivő, Ottokar von Czernin július 8-i, szentpétervári beszélgetéséből kiderül, milyen szűk játékteret kívántak engedni Bécsnek Szarajevó után az oroszok. Czernin említést tett annak „lehetőségéről”, hogy az osztrák–magyar kormány „a szerb kormány támogatását követelje a legutóbbi merénylettel kapcsolatos nyomozás Szerbia területén való folytatásához”. Szazonov ekkor arra figyelmeztette az osztrák diplomatát,

hogy ez a lépés „nagyon rossz benyomást keltene Oroszországban”. Az osztrákoknak el kell vetniük az ötletet, „nehogy igen veszélyes ösvényre tévedjenek”.²⁴ Július 18-án az osztrák nagykövettel, Szapáryval (aki ekkorra már visszatért állomáshelyére, miután haldokló feleségéhez egy időre Bécsbe utazott) folytatott beszélgetés során Szazonov még határozottabban fejtette ki ugyanezt az álláspontot, kijelentve: „Soha nem fognak előkerülni olyan bizonyítékok, amelyek azt tanúsítanák, hogy a szerb kormány megtűrt efféle mesterkedéseket.”²⁵

Az események illetően utólagos „alakítása” azért fontos, mert része volt annak a folyamatnak, amelynek során Oroszország eldöntötte, miként reagáljon, ha Ausztria lépéseket talál tenni Szerbia ellen. A mély erkölcsi felháborodást keltő szarajevói rémtettet egyszerűen tényként fogadták el, és úgy vélték, hogy a történeteket sebészi higgadsággal kell elkülöníteni minden Szerbiával való összefüggéstől, leleplezendő Ausztria szándékát, hogy „a merényletet egy Belgrádra mért megsemmisítő csapás ürüggyül használja fel”.²⁶ Ez persze az események nagyon is orosz nézete, a szerb *kistestvér* hősi küzdelme iránti történelmi rokonszenvvel átítatva. Mint-hogy azonban az oroszok döntöttek el, hogy az osztrák–szerb vita vajon, s ha igen, mikor fajul el eléggé ahhoz, hogy maguk is közbelépjenek, az ő véleményük esett legnagyobb súllyal a latba – az pedig aligha volt várható, hogy az antanthatalmak közül bármelyik is kiálljon a döntőbíráskodás szigorúbb módja mellett. A francia kormány máris korlátlan felhatalmazást adott Szentpétervárnak az osztrák–szerb konfliktussal kapcsolatos döntések meghozatalára. Anélkül, hogy magát a kérdést alaposan tanulmányozta volna, Poincaré konokul tagadta, hogy bármilyen kapcsolat állna fenn Belgrád és a szarajevói merénylők között. A párizsi osztrák nagykövettel 1914. július 4-én folytatott, igen érdekes beszélgetésben a köztársasági elnök ahhoz az esethez hasonlította a szarajevói gyilkosságot, amikor egy olasz anarchista 1894-ben megölte Sadi Carnot elnököt. A párhuzam alapján akár baráti érzésekre is lehetett volna következtetni, ám valójában csak arra szolgált, hogy Ferenc Ferdinánd meggyilkolását is egy háborodott elme tettének állítsa be, amelyért nem lehet felelőssé tenni semmiféle politikai szervezetet, legkevésbé pedig valamely idegen államot. A nagykövet válaszképpen arra emlékeztette Poincarét – hiába –, hogy Carnot meggyilkolása idején „Olaszországban nem folyt semmiféle franciaellenes izgatás, ám aligha tagadható, hogy Szerbiában már hosszú évek óta minden törvényes és törvénytelen eszközzel szítják a Monarchiával szembeni ellenséges indulatokat”.²⁷

Benckendorff gróf

Edward Grey legalább elméleti érdeklődést tanúsított az iránt, hogy megállapítsák: vajon Ausztria vagy Szerbia volt-e a provokátor – mégpedig azon az alapon, hogy a brit közvélemény nem támogatná a hármass antant hadba lépését egy szerb agresszor oldalán –, ám ő is igen bizonytalan volt afelől, hogy miként lehetne eldönteni egy ilyen vitát, és a merénylet utáni napokban tett nyilatkozatai nem utalnak arra, hogy szándékában állt volna szigorú szempontok figyelembevételére inteni az oroszokat. Július 8-án Benckendorff gróf, londoni orosz nagykövet kijelentette Greynek: „nem látja, milyen alapon lehetne bármiféle lépéseket tenni Szerbia ellen”. A külügyminiszter rá jellemzően határozatlan választ adott:

Azt mondtam, hogy nem tudom, mi van készülődben. Csak feltételezhetem, hogy valami, ami a főherceg meggyilkolásával gyanúsítottak tárgyalása során derült ki – például hogy a bombákat Belgrádban szerezték –, és az osztrák kormány szemében alapul szolgálhat arra, hogy gondatlansággal vádolja meg a szerb kormányt. Ez persze részemről csak találgatás.

Benckendorff gróf azt mondta: reméli, hogy Németország önmérsékletre bírja majd Ausztriát. Nem hiszi, hogy Németország siettetni kívánna a vita kiéleződését.²⁸

Grey nem válaszolt (vagy nem jegyezte fel a választ) erre az utolsó kijelentésre, amelynek nagy jelentősége volt, mert Németországra hárította

a felelősséget azért, hogy féken tartsa szövetségesét, és könnyedén elfogadta, hogy amennyiben Berlin kudarcot vall, a konfliktus (ami ebben az összefüggésben a nagyhatalmak közötti háborút jelentette) elkerülhetetlen. Ugyanezt a gondolatmenetet jóval kendőzetlenebbül fogalmazza meg egy Bécsben kelt sürgöny, amelyet Grey másnap vett kézhez. A szöveg ismerteti a bécsi brit nagykövet és orosz kollégája között lezajlott beszélgetést, amelynek során az orosz kijelentette: nem hiszi, hogy Ausztria olyan bolond volna, hogy engedje magát „belehajszolni egy háborúba”,

hiszen lehetetlen volna elszigetelt háborút vívnia a szerbekkel. Oroszország úgy érezné, hogy kénytelen fegyvert fogni Szerbia védelmében. Ez nem is lehet kérdéses. Egy szerbiai háború általános európai háborút jelent.²⁹

Az oroszok tíz napon belül megalkották a Szarajevóban történtek szép, kerek ellenolvasatát, amelyben persze lapultak ellentmondások is. Amint egy osztrák diplomata rámutatott: az oroszok számára nem lett volna sok értelme egyfelől azt állítani, hogy a bosznia-hercegovinai délszlávok egységesen gyűlölik a Habsburg-zsarnokságot, másfelől kifogásolni, hogy feldühödött horvát bandák fosztogatják az ottani szerbség tulajdonát. Az oroszoknak az az állítása, hogy Belgrád semmi mást nem akar, mint békében és egyetértésben élni szomszédjaival, kényelmetlen ellentmondásban állt Szazonov korábbi, Hartwig közvetítésével Pašićnak tett ígéreteivel, amelyek szerint Szerbia hamarosan örökölni fogja az összeomló Habsburg Birodalom délszlávok lakta területeit. A szentpétervári sajtó szélteben híresztelte Spalajković állítását, hogy a belgrádi kormány időben figyelmeztette Bécsre a merénylet veszélyére, amiből kellemetlen kérdések merülhettek fel azzal kapcsolatban, hogy a szerbeknek tudomásuk volt az előkészületekről – ezzel azonban az oroszok egyszerűen nem foglalkoztak. Mindent egybevéve: félresöpörték a szerb terjeszkedési törekvések orosz támogatásának és a Balkán politikai ingatagságának egész történetét. Végül: az összképből feltűnően hiányzik bármilyen említés Oroszország és a szerb földalatti hálózatok kapcsolatairól. A háború után a belgrádi orosz katonai attasé, Artamonov ezredes ártatlan képpel elismerte, hogy 1914 előtt kapcsolatban állt Ápisszal, sőt hogy a Fekete Kéz vezetőjét ő maga látta el a boszniai hírszerzési műveletek finanszírozásához szükséges pénzzel, ám tagadta, hogy tudomása lett volna a főherceg meggyilkolásának tervéről.³⁰

Akárhogy is, ekkor már világosan látszott, hogy sem Párizs, sem London nem kívánja kétségbe vonni az események orosz olvasatát: saját hazájá-

nak polgárai az éveken át tartó megaláztatástól és komisz bánásmódtól feldühödve meggyilkoltak egy népszerűtlen, harcias uszítót, s most a velejéig romlott, összeomlóban lévő, feltehetően mégis zsákmányra éhes kormányzat, amelyet képviselt, az ártatlan és békeszerető szláv szomszédot akarja felelőssé tenni az amúgy senki által nem fájlalt merényletért. A szarajevói események ilyenén értelmezése önmagában még nem jelentett elhatározást a cselekvésre, de elhárított néhány akadályt az orosz katonai beavatkozás elől egy esetleges osztrák–szerb konfliktusban. A Balkánon kirobbanó háború fenyegető közelségbe került.

HOYOS GRÓF BERLINBE UTAZIK

Már azelőtt, hogy Alek Hoyos az éjszakai vonattal július 5-én, vasárnap reggel megérkezett volna, Berlinben az a felfogás került túlsúlyba, hogy Ausztria–Magyarországnak joga van diplomáciai lépéseket tenni Belgráddal szemben. A szemlélet megváltozása mögött maga II. Vilmos állt. Az uralkodó Tschirschky június 30-án kelt, az osztrákoknak önmérsékletet tanácsoló jelentéséhez dühös széljegyzeteket firkantott:

Ki hatalmazta fel erre? Ez tökéletes hülyeség! Nem az ő dolga, hanem egyedül Ausztriáé, hogy [elhatározza], mit szándékozik tenni. Aztán később, ha a dolgok rosszra fordulnak, majd azt fogják mondani: Németország vonakodott! Tschirschky legyen olyan kedves, és hagyjon fel ezzel a képtelenséggel! Legfőbb ideje rendet csinálni végre a szerbek körül.³¹

Tschirschky valahogy tudomást szerezhetett a dologról, mert július 3-án már biztosította Berchtoldot Berlin támogatásáról egy osztrák katonai akció esetén – feltéve hogy a célok világosak, és kedvező a diplomáciai helyzet.³² Hoyos számára tehát biztosítva volt a kedvező fogadtatás. Első dolga az volt, hogy tájékoztassa a berlini osztrák nagykövetet, Szögyényt a magával hozott dokumentumokról – az átdolgozott Matscheko-memorandumról és Ferenc József II. Vilmosnak írt személyes leveléről. Szögyény ezután a két irat másolataival elindult Potsdamba, ahol a császárral ebédelt, Hoyos pedig találkozott a külügyminiszter-helyettessel, Arthur Zimmermann-nal.

II. Vilmos a potsdami palotapark nyugati végében álló hatalmas, barokk stílusú épületben, a Neues Palais-ban fogadta a nagykövetet. Szögyény

beszámolója szerint a császár gyorsan átfutotta mindkét iratot, majd megjegyezte: „kemény fellépést vár tőlünk Szerbiával szemben”, de azt is fontolóra kell vennie, hogy ez „igen komoly európai következményekkel járhat”. Így aztán nem tud „határozott választ adni, mielőtt tanácskozná a birodalmi kancellárral”. Ezután Őfelsége ebédelni óhajtott. Szögyény jelentette:

Az étkezés után, amikor újból a legnyomatékosabban hangsúlyoztam a helyzet komolyságát, Őfelsége felhatalmazott, hogy a mi Felséges Uralkodónkat [Ferenc Józsefet] tájékoztassam: ebben az esetben számíthatunk Németország teljes támogatására. Mint mondta, meg kell ismernie a birodalmi kancellár véleményét, de a legcsekélyebb kétségei sincsenek afelől, hogy Herr von Bethmann Hollweg a legmesszebb menően egyet fog érteni vele, legkivált abban, ami a Szerbiával szembeni fellépésünket illeti. [Vilmos császár] nézete szerint azonban nem szabad késlekednünk a cselekvéssel. Oroszország magatartása mindenképpen ellenséges lesz, ő azonban már évek óta fel van erre készülve, s ha háborúra kerül sor Oroszország és Ausztria–Magyarország között, bízhatunk abban, hogy Németország a szövetségesei iránti megszokott hűséggel áll ki mellettünk. Oroszország egyébként a dolgok mai állása szerint semmiképpen sem áll készen a háborúra, s minden bizonnyal hosszan és alaposan meggondolja a dolgot, mielőtt fegyvert rántana. [...] Ám ha csakugyan úgy gondoljuk, hogy katonai lépéseket kell tennünk Szerbiával szemben, akkor ő [Vilmos császár] nagyon sajnálná, ha nem használnánk ki a jelen, számunkra roppant előnyös pillanatot.³³

Míg a nagykövet és a császár Potsdamban tárgyalt, Hoyos Berlinben, a külügyminisztériumban találkozott Zimmermann külügyminiszter-helyettessel (a miniszter, Gottlieb von Jagow még mindig nászúton volt), és elviekben egyetértettek abban, hogy Németország támogatna egy Szerbia elleni osztrák katonai akciót. Zimmermann elolvasta a két dokumentumot. Megjegyezte: nincs abban a helyzetben, hogy hivatalos álláspontot fogalmazzon meg, de (Hoyos későbbi visszaemlékezése szerint) hozzátette, hogy ha az osztrákok megtámadják Szerbiát, „annak kilencvenszázalékos valószínűséggel egy egész Európára kiterjedő háború lesz a következménye”, majd biztosította a nagykövetet arról, hogy Németország mindenképpen támogatja Ausztria terveit.³⁴ Nyilvánvaló, hogy a miniszterhelyettes korábbi véleménye, aminek alapján július 4-én még körültekintésre intette Bécset, alapvetően megváltozott.

Délután öt órakor a Neues Palais-ban kicsiny csoport ült össze, hogy megvitassa a délelőtti eseményeket és egyeztesse a véleményeket. Jelen volt a császár, a szárnysegédje, Plessen tábornok, Lyncker tábornok, a katonai kabinet főnöke, Falkenhayn tábornok, a hadügyminiszter, Zimmermann miniszterhelyettes és a birodalmi kancellár, aki időközben visszatért birtokáról. Plessen a naplójában részletesen írt a találkozó részleteiről. A császár felolvasta Ferenc József levelét, amiből mindannyian megtudhatták, hogy az osztrákok „háborúra készülnek Szerbia ellen”, és „legelőször is szeretnének biztosak lenni Németország támogatása felől”. „Véleményazonosság alakult ki abban, hogy minél hamarabb lépnek az osztrákok, annál jobb, s hogy az oroszok – noha Szerbia barátai – egyáltalán nem fognak beavatkozni.”³⁵

Másnap, július 6-án Bethmann Hollweg Zimmermann jelenlétében fogadta Hoyos grófot és Szögyény nagykövetet, hogy hivatalos választ adjon az általuk kézbesített dokumentumokra (Vilmos császár időközben elhagyta Berlint, hogy megkezdje az évi skandináviai hajóútját). Bethmann Hollweg először hosszan elemezte a Balkán általános biztonsági kérdéseit. Bulgáriát szorosabban kellene hozzáfűzni a hármas szövetséghez; Bukarestet arra kellene kérni, hogy csökkentse az erdélyi román irredenta törekvések támogatását – és így tovább. Csak ez után tért rá a javasolt katonai akcióra:

Szerbiával való kapcsolatunk kérdésében [így Szögyény] azt mondta, hogy a német kormány nézete szerint a mi feladatunk megítélni, mit kell tenni a viszony rendbe hozása érdekében, s bárhogy is határozzunk, bizonyosak lehetünk abban, hogy Németország mint barátunk és szövetségesünk, mellettünk fog állni. A beszélgetés további részéből megértettem, hogy a kancellár és Ő Császári Felsége a Szerbia elleni azonnali intervenciót tekinti balkáni nehézségeink legjobb és leggyökeresebb megoldásának. A nemzetközi politika szempontjából a jelen pillanatot kedvezőbbnek ítélik bármely későbbi időpontnál.³⁶

E kurta beszámoló furcsaságai ellenére (például hogy Szögyény összefoglalójának ötvennégy nyomtatott sornyi szövegéből mindössze kilenc sort tesz ki a Szerbia ellen javasolt intézkedések taglalása, az oroszok várható reakcióiról pedig szó sem esik) látható, hogy egyértelmű és rendkívüli jelentőségű döntéssel állunk szemben. A német kormány ez egyszer egységesnek bizonyult. A császár és a kancellár azonos véleményen volt,

s egyetértett velük a Jagowot helyettesítő külügyminiszter-helyettes is. A hadügyminisztert tájékoztatták, s ő azt jelentette a császárnak, hogy a német hadsereg minden eshetőségre készen áll. Mindennek eredménye volt az osztrákok német támogatásának garantálása, amit hamarosan csak *biankó csekként* kezdtek emlegetni.

Amennyire ez az egyébként enyhén félrevezető metafora ígéri a szövetséges partner támogatását, ugyanannyira pontosan tartalmazza a németek szándékait is. A császár és a kancellár hitt abban, hogy az osztrákok megalapozottan készülnek egy Szerbia elleni katonai akcióra, és úgy vélte: megérdemlik, hogy az orosz közbelépéstől való félelem nélkül cselekedhessenek. Jóval bonyolultabb kérdés, hogy a németek netán *túlértelmezték* az osztrákok szándékait, és messze azokat meghaladó arányú ígéretet tettek, így voltaképpen belehajszolták volna őket a háborúba.³⁷ Ferenc József levele nem említi kifejezetten *háborút* Szerbia ellen, az olvasónak azonban nem lehetnek kétségei afelől, hogy Bécs a lehetséges leg-radikálisabb lépés megtételét fontolgatja. Hogyan is lehetne másképpen értelmezni azt a kijelentést, hogy immár nincs esély „a két állam közötti kiengesztelődésre”, és a probléma csakis akkor oldódik meg, ha Ausztria–Magyarország „semlegesíti Szerbiát mint balkáni erőtenyezőt”? Hoyos gróf amúgy sem hagyott kétségeket Bécs szándékai felől. Berlini küldetése során saját „kezelésébe” vette az osztrák felvetések értelmezését, és jóval később Luigi Albertininek, a történésznek beismerte, hogy Szögyény beszámolóját a Bethmann Hollweg által adott biztosítékokról nem a veterán diplomata, hanem ő maga fogalmazta.³⁸

Vajon hogyan becsülte fel a német vezetés azt az eshetőséget, hogy egy Szerbia elleni osztrák támadás kiváltja az oroszok beavatkozását, rákényszeríti Németországot, hogy szövetségese segítségére siessen, és cselekvésre készíti a francia–orosz szövetséget, ami pedig már kontinentális arányú háborúhoz vezet? Egyes történészek azt állítják, hogy II. Vilmos, Bethmann Hollweg és katonai tanácsadók úgy tekintették a Szarajevó után kialakult válságot, mint alkalmat arra, hogy Németország számára kedvező helyzetben és pillanatban robbantsák ki a nagyhatalmak közötti összeütközést. Az előző években a német hadsereg képviselői ismételten indítványozták egy megelőző háború indítását – azzal az indoklással, hogy a katonai erőegyensúly rohamosan billen el a hármas szövetség javára, s az idő Németország ellen dolgozik. Egy azonnal megkezdett háborút még meg lehet nyerni, ám az antant öt év múlva már behozhatatlan katonai fölénybe kerül.

Hogy pontosan mekkora súllyal estek latba ezek az érvek akkor, amikor a német vezetés meghozta döntését? Ennek a kérdésnek a megválaszolásakor először is azt kell figyelembe vennünk, hogy a döntéshozók nem tartották valószínűnek, és nem is akarták kiprovokálni az orosz beavatkozást. Július 2-án a berlini szász követ, Salza Lichtenau arról tett jelentést, hogy noha egyes magas rangú katonai vezetők kíváncsiak tartják „a háború mihamarabbi eljövételét – amíg Oroszország felkészületlen –, ő maga nem hiszi, hogy a császár elfogadná ezt a vélekedést. A szász teljhatalmú katonai megbízott másnapi jelentésében megjegyezte: szemben azokkal, akik a háború minél előbbi kitörését tartanák kedvezőnek, „a császár állítólag a béke megőrzése mellett foglalt állást”. Akik ott voltak július 5-e délutánján Potsdamban a császár jelenlétében tartott megbeszélésen, kivétel nélkül azon a nézeten voltak, hogy az oroszok – noha Szerbia barátai – „egyáltalán nem fognak beavatkozni”. Így aztán amikor Falkenhayn hadügyminiszter megkérdezte Őfelségét: kívánja-e, hogy „bárminemű előkészületeket tegyenek” egy nagyhatalmi konfliktus esetére, Vilmos nemleges választ adott. A katonai előkészületek megtételétől való vonakodás, ami késő júliusig jellemezte a németek magatartását, azt tükrözte, hogy a hadsereg meg volt elégedve a készség állapotával, de azt is, hogy a vezetők a Balkánra kívánták korlátozni a konfliktust – noha a tétlenség veszélyeztette a hadsereg reagálóképességét, ha a konfliktus mégsem korlátozódik a Balkánra.³⁹

A császár nagyon bízott abban, hogy a konfliktus mederben tartható. Július 6-án délelőtt, mielőtt távozott volna Berlinből, azt mondta a haditengerészeti miniszterhelyettesnek, Von Capelle tábornoknak: „nem hiszi, hogy katonai bonyodalmakra kell számítani”, minthogy „a cár ebben az esetben bizonyosan nem áll a királygyilkosok oldalára. Amúgy: sem Oroszország, sem Franciaország nem áll készen a háborúra.” Más magas rangú katonai vezetőket is hasonlóan tájékoztatott. Nem arról volt szó, hogy a saját szorongásait igyekezett volna eloszlatni; már régóta azon a véleményen volt, hogy habár az orosz hadsereg egyre erősödik, még jó időnek el kell telnie, amíg készen áll a bevetésre. 1913 októberének végén, az albániai válság utóhatásainak idején mondta Szögyénynek, hogy „Oroszország miatt nem nyugtalankodik; a következő hat évben arrafelől nincs mitől tartani”.⁴⁰

Ez a vélekedés nem alternatívája volt a megelőző háború melletti érvelésnek, épp ellenkezőleg: részben összefonódott vele. A megelőző háború indítása mellett szóló érvek két, egymástól elkülöníthető motívumon alapultak. Az első volt a megállapítás: rohamosan csökken az esély arra, hogy Németország győztesen kerüljön ki egy európai háborúból; a máso-

dik a következtetés: a problémát úgy lehet megoldani, hogy siettetik egy háború kitörését, amíg még nem késő. A polgári döntéshozók gondolkodásában csak az első mozzanat vert gyökeret. A siker egyre csökkenő esélyére mutató bizonyítékok arra is következtetni engedtek, hogy az oroszok közbelépésének kockázata minimális. Ha az oroszoknak három év múlva sokkal jobb esélyeik lennének a Németország elleni háborúban elérhető győzelemre, ugyan miért kockáztatna meg Szentpétervár egy kontinentális konfliktust most, amikor még csak félig-meddig van felkészülve rá?

Ez a gondolatmenet két lehetséges forgatókönyvet kínált. Az első, amelyet Bethmann Hollweg és kollégái a legvalószínűbbnek tartottak, azt változtatta fel, hogy az oroszok tartózkodnak a közbelépéstől, hagyják, hogy az osztrákok rendezzék a dolgukat Szerbiával, s talán egy későbbi időpontban, egy vagy több más nagyhatalommal összhangban fogalmaznak meg diplomáciai állásfoglalást. A második lehetőség, hogy Oroszország tagadja Ausztria lépésének jogosságát, és nem véve figyelembe fegyverkezési programjának befejezetlenségét, mégiscsak beavatkozik. A lehetőségek e második, valószínűtlenebbnek tartott szintjén lépett be a megelőző háború logikája: ha *úgyis* lesz háború, legjobban lenne most mindjárt belevágni.

Mindeme számítások mögött ott volt az a határozott és – mint láttuk – téves feltételezés, hogy az oroszok nem fognak beavatkozni. A kockázat ily súlyos alábecslésének oka könnyen kitapintható. A fejlemények gyökere az oroszok által is elfogadott 1913. októberi osztrák ultimátum volt. Továbbá mindenkiben mélyen élt a korábban már említett meggyőződés, hogy az idő Oroszországnak dolgozik. A sarajevói merényletet Berlinben úgy tekintették, mint a monarchikus elv elleni támadást egy olyan politikai kultúra részéről, amelyben erős hagyományai vannak a királygyilkosságnak (ez az olvasat a brit sajtóban is megjelent). Akármilyen erős legyen is Oroszország pánszláv rokonszenve – fejtette ki többször is II. Vilmos –, nehéz elképzelni, hogy a cár a királygyilkosok mellett foglaljon állást. Mindehhez még hozzájárult az örök nehézség, hogy miként lehet kihüvelyezni az orosz kormányzat szándékait. A németek nem tudták, hogy az osztrák–szerb nézeteltérés milyen mértékben befolyásolja egy ideje a francia–orosz stratégiai gondolkodást. Azt sem ismerték fel, hogy a két nyugati nagyhatalom mennyire közönyösen szemléli majd, hogy ezt a nézeteltérést voltaképpen ki provokálta ki.

Ráadásul a németek nem fogták fel annak jelentőségét, hogy Szentpéterváron Kokovcovot eltávolították a minisztertanács éléről, és nem tudták pontosan felmérni az új minisztertanácsban kialakult erőviszo-

nyokat. Ebben nem voltak egyedül; a brit diplomaták is csak próbálták felderíteni az új helyzetet, és arra a teljesen félrevezető következtetésre jutottak, hogy a háborúellenes konzervatívok – például Kokovcov vagy Durnovo – befolyása ismét erősödőben van, Párizsban pedig sokan aggódtak amiatt, hogy a Szergej Vitte vezette „németbarátok” újra kézben tarthatják a külpolitika irányítását.⁴¹ A rendszer átlátszatlansága – most is, akárcsak korábban – megnehezítette a kockázatok felbecsülését. Ugyanakkor a közelmúltbeli német tapasztalatok arról, hogy Londonnal együtt lehet működni a balkáni kérdésekben, arra mutattak, hogy Nagy-Britannia a legutóbbi haditengerészeti viták ellenére képes megérteni a németek álláspontját, és ráveheti Szentpétervárt az önmérsékletre. Ez volt az enyhülés egyik hátulütője: arra indította a döntéshozókat, hogy alábecsüljék tetteik veszélyességét.

Az ember beszélhetne – egyes történészekhez hasonlóan – a *kalkulált kockázat politikájáról* is,⁴² ez a meghatározás azonban elfedi a szemlélő elől a német gondolatmenet egy másik fontos láncszemét. Ez volt az az elgondolás, hogy az oroszok közbelépése – lévén jogi-etikai vagy biztonsági alapon igazolhatatlan – voltaképpen valami sokkal baljóslatúbb dolog bizonyosága lenne: azé, hogy Szentpétervár *kívánja* a központi hatalmak elleni háborút, és arra használja fel az osztrák lépés adta lehetőséget, hogy megindítson egy hadjáratot, amellyel megtörheti a hármas szövetség erejét. Ebből a szemszögből nézve az osztrák–szerb válság sokkal kevésbé látszott alkalomnak a háborúra, és jóval inkább lehetőségnek arra, hogy megismerjék az oroszok valódi szándékait. Ha pedig úgy adódna, hogy Szentpétervár csakugyan háborút akar (amit a németek elképzelhetőnek tartottak, tekintettel az oroszok óriási lendületű fegyverkezésére, a Franciaországgal való szoros együttműködésükre, a Liman-misszió miatti felháborodásukra és a Nagy-Britanniával a közelmúltban folytatott haditengerészeti tárgyalásaikra), akkor ismét a *folyamatosan csökkenő győzelmi esélyek/megelőző háború*-féle okoskodás lép érvénybe: jobb most elfogadni, mint meghátrálással késleltetni az oroszok által felkínált háborút. A halogatással Németország azt kockáztatja, hogy elveszíti egyetlen megmaradt szövetségesét, és folyamatosan növekvő nyomás nehezedik rá az antantállamoktól, amelyek egyre inkább képesek érvényesíteni akaratukat annak arányában, ahogy a katonai erőegyensúly visszavonhatatlanul az ő javukra tolódik el Németország és a maradék Ausztria–Magyarország rovására.⁴³

Mindez szigorúan véve nem kockázatközpontú stratégia volt, hanem törekvés az Oroszország által jelentett fenyegetés valóságos szintjének

megállapítására. Másként fogalmazva: ha az oroszok *úgy döntenek*, hogy felvonulnak Németország ellen, és ezzel kirobbantanak egy kontinentális háborút, ez nem a Berlin lépései által jelentett kockázat mértékét fogja mutatni, hanem Szentpétervár eltökéltségét arra, hogy háborús úton változtatja meg az európai erőegyensúlyt. Ebből a bevallottan nagyon is meghatározott szemszögből nézve a németek nem kockázatot vállaltak, hanem a veszélyeket elemezték. Ez a logika állt amögött, hogy Bethmann Hollweg a háború kitörése előtti hónapokban gyakran utalt az Oroszország által jelentett fenyegetésre.

Mindennek jobb megértéséhez röviden fel kell idéznünk, hogy 1914 tavaszán és nyarán mennyire hangsúlyos volt ez a téma a politikai döntéshozók és a lapszerkesztők köreiben. 1914. január 2-án a párizsi *Le Matin* „La plus grande Russie” címmel öt hosszú cikkből álló szenzációs sorozatba kezdett. A szerző a lap főszerkesztője, Stéphane Lauzanne volt, aki épp visszatért moszkvai és szentpétervári utazásáról. A beszámolók nagy hatással voltak a berliniekre, s nemcsak a hangvétel csúfondáros harciasága, hanem az értesülések nyilvánvaló pontossága és jellege miatt is. Legijeszítőbb volt egy *Oroszország háborús készülétei* című térkép, amely a Baltikum és a Fekete-tenger közé eső teljes területet úgy ábrázolta, mint csapatösszpontosítások sűrű szigetvilágát, ahol vasútvonalak szövedéke kapcsolja egymáshoz a csomópontokat. A hozzá fűzött szöveg azt állította: „ezek az orosz katonai alakulatok pontos pozíciói 1913. december 31-én”, és felhívta az olvasó figyelmét „az orosz–porosz határ mentén megfigyelhető rendkívüli erőösszpontosításra”. A cikkek némiképp eltúlzottan és képelegve mutatták be az oroszok katonai erejét, és akár az is lehetett a céljuk, hogy gyengítsék az új orosz kölcsön ellenzőit, de a német olvasók, akiknek tudomásuk volt a közelmúltban véglegesített, jelentős francia–orosz kölcsönszerződésről, igen riasztónak találhatták őket. A hatást erősítette az a gyanú, hogy a megszűlőztetett értesülések kormányzati forrásokból származnak; a *Le Matin* köztudottan közel állt Poincaréhoz, s az sem volt titok, hogy Lauzanne oroszországi utazása során Szazonovval és magas rangú katonai parancsnokokkal is találkozott.⁴⁴ A *sugalmazott* újságírásnak számos más hajmeresztő húzása volt. Ugyanebben az időben a cári vezérkar hivatalos lapjának tartott *Razvedcsik* újságvázlatok vezércikke vérfagyasztó látomást közöl a Németország elleni közeles háborúról:

Nemcsak a katonaságnak, de az egész orosz népnek hozzá kell szoknia ahhoz, hogy megsemmisítő háborúra készülünk a németek ellen, s hogy

a német birodalmakat (sic!) meg kell semmisíteni, még ha ez a feladat emberéletek százazeit követeli is.⁴⁵

Egész nyáron folyt az effajta félhivatalos pánikkeltés. Különösen nyugtalanító volt a *Birzseviya Vedomosztyi* június 13-i száma, amelynek szalagcíme ezt harsogta: *Készen állunk! Készen kell állniuk a franciáknak is!* A szöveget szélteben közölték a francia és német lapok. A berlini döntéshozókat különösen a szentpétervári Pourtalès nagykövetnek az a (helyes) értesülése töltötte el riadalommal, hogy a vészterhes mondatokat nem más, mint a hadügyminiszter, Vlagyimir Szuhomlinov sugalmazta. A cikk lenyűgöző képet vázolt fel a roppant hadigépezetről, amely háború esetén Németországra ront; az orosz hadsereg létszáma – kérkedett a szerző – hamarosan 2,32 millió főre fog duzzadni (Németország és Ausztria összesen 1,8 millió katonát mozgósíthatott). A gyorsan terjeszkedő stratégiai vasútvonal-hálózat jóvoltából ráadásul rohamosan csökkent a mozgósításhoz szükséges idő.⁴⁶

Szuhomlinov fő célja valószínűleg nem az volt, hogy megrémítse a németeket, hanem hogy meggyőzze a franciákat Oroszországnak a szövetség iránti elkötelezettségéről, s emlékeztesse őket arra, hogy be kell hozniuk a lemaradásukat. Ám akárhogy is: a német újságolvasókat természetesen felzaklatta a dolog, így a császárt is, aki a számára készített fordítást a szokásos indulatos széljegyzetekkel látta el: „Hah! Most végre kiterítették a lapjaikat! Aki német még mindig nem hiszi, hogy az oroszok meg a gallok azonnali háborúra készülnek ellenünk, [...] az a Dalldorf-féle örültekházába való!”⁴⁷ Bethmann Hollweg is olvasta a szöveget. Június 16-án Lichnowsky londoni nagykövetnek írt levelében megállapította: „az orosz militarista erők harci dühe még soha nem mutatkozott meg ilyen könyörtelenül”. Mindeddig – folytatta – csak a szélsőséges elemek, a pángermanisták és a militaristák gyanakodtak arra, hogy az oroszok támadó háborúra készülnek Németország ellen, most azonban „már a higgadtabb politikusok is” (akik közé feltehetően magát is számította) „kezdenek hajlani arra, hogy magukévá tegyék ezt a vélekedést”.⁴⁸ A külügyminiszter, Gottlieb von Jagow, aki a higgadtabbak közé tartozott, szintén úgy vélte, hogy noha Oroszország még nem áll készen a háborúra, hatalmas hadseregével, a Balti-flottával és stratégiai vasúthálózatával hamarosan túl fogja szárnyalni a németeket.⁴⁹ A vezérkar 1913. november 27-i és 1914. július 7-i jelentései friss elemzést nyújtottak az orosz stratégiai vasútvonalak fejlesztéséről, s térképet is mellékeltek, amelyen élénk színekkel jelölték

a mélyen az ország belseje felől a német és az osztrák határ felé tartó új, legtöbb esetben számos párhuzamos sínpárral kísért fővonalakat.⁵⁰

A nyugtalanságot erősítették az 1914 júniusában folyó brit–orosz haditengerészeti tárgyalások, amelyek azt jelezték, hogy az antanthatalmak stratégiai felkészülése új, veszedelmes fázisba jutott. A francia külügyminisztérium nyomására a brit kabinet 1914 májusában megkezdte a tárgyalásokat az oroszokkal, s a németek a szigorú titoktartás ellenére minden részletet pontosan ismertek, mert volt egy ügynökük a londoni orosz nagykövetségen, a balti német származású másodtitkár, Benno von Siebert. Ebből a forrásból szerzett Berlin tudomást arról is, hogy London és Szentpétervár megvitatta annak lehetőségét, hogy háború esetén a brit flotta támogatná orosz expedíciós erők pomerániai partraszállását. A hír óriási riadalmat keltett Berlinben. 1913–14-ben először történt meg, hogy az oroszok többet költöttek a haditengerészet fejlesztésére, mint a németek. Aggodalmat okozott az egyre agresszívebb orosz külpolitika és az antant mind erősebbé és összetartóbbá válása, ami azzal fenyegetett, hogy hamarosan megfosztja mozgásszabadságától a német külpolitikát. Grey Lichnowsky kérdéseire adott kitérő válaszai és a Benno von Sieberttől érkező értesülések között feszülő ellentmondás azt a kényelmetlen benyomást keltette, hogy a britek titkolnak valamit, ez tovább fokozta a Berlin és London közötti bizalmi válságot, ami pedig nem volt közömbös Bethmann Hollweg számára, aki mindig is arra a feltételezésre alapozta politikáját, hogy a britek – noha részben az antanthoz kötődnek – soha nem támogatnának egy Németország elleni antantagressziót.⁵¹

Bethmann Hollweg tanácsadója és bizalmasa, a diplomata-filozófus Kurt Riezler naplójából megtudhatjuk, hogyan gondolkodott a kancellár abban az időben, amikor megszületett a döntés Bécs támogatásáról. A július 6-i találkozó után Szögyény és Hoyos elhagyta a kancellár hohenfinowi birtokát. Riezler így emlékszik vissza aznap esti beszélgetésükre Bethmann Hollweggel:

A verandán az éjszakai égbolt alatt hosszú beszélgetés folyt a kialakult helyzetről. A [londoni orosz nagykövetségre beépült informátortól kapott] titkos információ, amit megosztott velem, felkavaró képet mutat. Igen komoly dolognak értékeli az orosz–brit tárgyalásokat a haditengerészeti megállapodásról meg a pomerániai partraszállásról, ami az utolsó szem a lánchan... [...] Oroszország katonai ereje gyorsan növekszik; a lengyel területek stratégiai megerősítése hamarosan tarthatatlanná teszi a helyzetet. Ausztria egyre gyengébb és egyre nehezkesebb...

Ezekkel az aggodalmakkal az Ausztriával való szövetség ereje és tartósága felőli kétségek elegyedtek:

A kancellár nehéz döntésekről beszél. Ferenc Ferdinánd meggyilkolása. Szerbia részessége a merényletben. Ausztria igyekszik megemberelni magát. Ferenc József levele, amelyben afelől érdeklődik, hogy a szövetség készen áll-e a cselekvésre.

Az Ausztria balkáni lépéseivel kapcsolatos régi dilemma. Ha bátorítjuk, azt fogják mondani, hogy mi taszítottuk bele őket. Ha ellentétes tanácsot adunk, azt állítják majd, hogy cserbenhagytuk őket. Aztán megkeresik a nyugati hatalmakat, akiknél tárt karokra találnak, mi meg elveszítjük egyetlen természetes szövetségünket.⁵²

A másnap Riezlerrel folytatott beszélgetés során Bethmann Hollweg megjegyezte, hogy Ausztria képtelen „a német ügy védelmében szövetségeseinkként belépni a háborúba”.⁵³ Ezzel szemben a balkáni konfliktusban fogant, elsősorban osztrák érdekeket szolgáló, „keletről jövő” háborút teljes mértékben támogatnák: „Ha a háború kelet felől érkezik, vagyis nem Ausztria–Magyarország harcol értünk, hanem mi őértük, van némi esélyünk a sikerre.”⁵⁴ Ez a gondolatmenet pontosan tükrözi a francia döntéshozók egyik legfőbb érvét, nevezetesen azt, hogy legnagyobb valószínűséggel a Balkánon kirobbanó háború kényszeríti Oroszországot arra, hogy támogasson egy közös támadást Németország ellen. Sem a francia, sem a német politikusok nem bíztak abban, hogy szövetségeseik teljes erejével melléjük áll, ha kifejezetten az ő érdekeik kerülnek veszélybe.

AZ OSZTRÁK ULTIMÁTUM FELÉ

Megszületett egyfajta döntés: Ausztria (de legalábbis a Berchtold körül kialakult csoport) a Szerbiával való konfliktus katonai megoldása mellett foglalt állást, de a kusza bécsi döntéshozó mechanizmusnak a többi kérdés egyikében sem sikerült megállapodásra jutnia. Hoyos már hazafelé indult Berlinből, de Bécs még abban sem tudott dönten, hogy milyen politikát folytat majd Szerbiával szemben a remélt katonai győzelem után. Amikor Zimmermann Ausztria háború utáni céljai felől érdeklődött, Hoyos bizarr rögtönzésbe kezdett: Szerbiát – jelentette ki – fel fogják osztani Ausztria, Bulgária és Románia között. Természetesen nem volt fel-

hatalmazása arra, hogy ilyesmit közöljön Zimmermann-nal, s osztrák kollégái sem állapodtak meg efféle felosztás felől. Későbbi állítása szerint azért találta ki az egészet, mert attól tartott, hogy a németek nem bíznak meg többé az osztrákokban, ha úgy érzik, „hogy nem alakítottunk ki határozott Szerbia-politikát, és nincsenek világosan körvonalazott céljaink”. Teljesen mindegy volt, hogy milyen célokat jelöl meg, csak az számított, hogy az elszántság és szilárdság látszatát keltse a szövetségesei előtt.⁵⁵ Tisza dühöngött, amikor tudomást szerzett Hoyos fecsegéséről; a magyarok még a bécsi politikai elitnél is jobban irtóztak a még több dühödten lázongó délszláv Habsburg-alattvaló gondolatától. Bécs később egyértelművé tette, hogy nem kíván további szerb területeket a Monarchiához csatolni, de Hoyos káprázatos baklövése mégiscsak felvillant valamit abból a kitalálatlanságból és következetlenségből, ami a válság során jellemezte az osztrák politikát.

A másik probléma az időzítés volt. A németek ragaszkodtak ahhoz, hogy ha Szerbia ellen katonai akcióra van szükség, az történjék meg haladéktalanul, amíg még friss és eleven a merénylet okozta közfelháborodás – csakhogy az osztrák politikai kultúrának nem volt jellemző eleme a gyorsaság. Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy némi időnek el kell telnie, mielőtt megkezdődhetnének a hadműveletek. A nehézkességnek két fő oka volt. Az első politikai jellegű: a közös minisztertanács Bécsben, július 7-én, Hoyos Berlinből való visszatérésének másnapján tartott ülésén kiderült, hogy a fő döntéshozók között továbbra is nézetkülönbség áll fenn a további lépéseket illetően. Megnyitóbeszédében Berchtold emlékeztette kollégáit arra, hogy Bosznia-Hercegovinában a stabil rendezés csakis akkor lehetséges, ha elhárítják a Belgrád által jelentett külső fenyegetést. Ha nem cselekszenek, a Monarchia egyre kevésbé lesz képes kezelni a délszláv és román területeken Oroszország támogatásával működő irredenta mozgalmakat. Az érvelés célja az elsősorban Erdély biztonságát szem előtt tartó magyar miniszterelnök, Tisza gróf megnyerése volt, őt azonban nem sikerült meggyőzni. Válaszában elismerte, hogy a szerbiai sajtó magatartása és a szarajevói rendőrségi nyomozás eredményei a katonai csapás mellett szólnak, de ragaszkodott ahhoz, hogy először a diplomáciai lehetőségeket kell kimeríteni. Belgrádnak olyan ultimátumot kell küldeni, amelynek követelései „szigorúak, de nem teljesíthetetlenek”. Megfelelő erejű katonaságot kell készenlétbe helyezni arra az esetre, ha Románia a helyzetet kihasználva támadást intézne Erdély ellen. Ezután Bécsnek meg kell szilárdítania pozícióját a balkáni hatalmak között:

szorosabb kapcsolatokra kell törekednie Bulgáriával és az Oszmán Birodalommal abban a reményben, hogy ellensúlyozhatja Szerbiát, Romániát pedig rábírhata a hármasszövetséghez való visszatérésre.⁵⁶

Az asztalnál ülők közül senki sem lepődött meg; ez volt Budapest ismert és megszokott álláspontja, amelyben Erdélynek mindig központi szerep jutott. Tisza azonban most szilárd egységgel találta szembe magát: kollégái eltökélték, hogy olyan követeléseket támasztanak, amelyeket várakozásaik szerint Belgrád vissza fog utasítani. Egy tisztán diplomáciai siker – figyelmeztetett Krobatin hadügyminiszter – mit sem érne, mert Belgrádban, Bukarestben, Szentpéterváron és a Monarchia délszlávok lakta területein Bécs gyengeségének és határozatlanságának jeleként értékelnék. Ausztria–Magyarország számára fogytán az idő, biztonsági helyzete a Balkán-félszigeten évről évre törékenyebb. A jegyzőkönyv szerinti (maga Hoyos gróf vezette) végső következtetés a szemben álló vélemények különös és nem egészen egységes elegyét tükrözi. Először is: mindenki egyetértett abban, hogy a Szerbiával folytatott vita gyors rendezésére van szükség „akár békés, akár katonai eszközökkel”. Másodszor: a miniszterek elfogadták Tisza javaslatát, hogy a Szerbia elleni mozgósításra csak akkor szabad sort keríteni, ha Belgrádnak már átadták az ultimátumot. Végül pedig: Tisza kivételével mindannyian úgy vélekedtek, hogy a pusztán diplomáciai siker – még ha Szerbia „látványos megalázásával” járna is – értéktelen lenne, ezért olyan kemény feltételeket kell szabni, amiket Belgrád egészen bizonyosan visszautasít, „s így megnyílik az út a katonai eszközökkel elért radikális megoldás felé”.⁵⁷

Ebéd után csatlakozott a miniszterekhez Conrad és Karl Kailer, aki a haditengerészet vezérkari főnökét képviselte, és közösen nézték át a haditerveket. Krobatin hadügyminiszter kérdésére Conrad kifejtette, hogy míg a Szerbia elleni háború tervében (B terv, mint Balkán) jelentős létszámú csapatoknak a birodalom déli határvidékére való vezénylése szerepel, Oroszország esetleges beavatkozása nyomán Ausztria arra kényszerülne, hogy északra felé tolja el a fő hadműveleti területet. Némi időbe beletelne, hogy megállapítsák, szükséges-e a változtatás, s ha igen, mikor, de Conrad remélte, hogy a mozgósítás elrendelése utáni ötödik napon már tudni lehet, kell-e számolni Oroszországgal. Ez a késlekedés azt is jelentheti, hogy Észak-Galícia egy részét eleinte át kell engedni az oroszoknak. Arról nem esett szó, hogy miként lehet megoldani a két haditerv közötti váltás bonyolult logisztikai feladatát, s a miniszterek nem is tettek fel ez irányú kérdéseket.⁵⁸

A megbeszélés vízvázlatzó volt. Ezután már nemigen volt esély az események békés rendeződésére.⁵⁹ Elhamarkodott lépéseknek azonban ekkor még nem mutatkozott semmi jele. A meglepetésszerű, hadüzenet nélküli támadás gondolatát elvetették. Tisza, akinek hozzájárulása egy ekkora horderejű döntésnél alkotmányos okokból nélkülözhetetlen volt, továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy Szerbiát először diplomáciai téren kell megaláznia, s csak egy héttel később fogadta el a többség álláspontját, miután meggyőzték arról, hogy a szerb kérdés rendezésének kudarc kedvezőtlen hatással lehet Erdélyre is. Az azonnali katonai lépésnek azonban volt kézzelfoghatóbb akadálya is. A Habsburg Birodalom vidéki területein a katonai szolgálat nyaranta komoly nehézségeket okozott, mert a fiatal férfiakat éppen abban az időszakban tartotta távol otthonuktól és földjüktől, amikor a termés betakarításához leginkább szükség volt a munkaerőre. Az osztrák vezérkar jó ideje kidolgozott egy aratási szabadságolási rendszert, hogy a katonák hazamehessenek, elvégezhesék a betakarítást, s időben visszatérve részt vehessenek a nyári hadgyakorlatokon. Július 6-án, az ülés előtt Conrad utánanézett, hogy az Agramban (Zágráb), Grazban, Pressburgban (Bratislava, Pozsony), Krakkóban, Temesváron (Timișoara), Innsbruckban és Budapesten szolgálatot teljesítő katonák épp aratási szabadságon vannak, és július 25-e előtt nem fognak visszatérni.

Conradnak tehát nemigen volt választása: megtilthatta (meg is tette) az új szabadságolásokat, de a már otthon lévő sok ezer fiatal férfit nem rendelhetette vissza anélkül, hogy komoly kárt okozzon a betakarításban, elkeseredést és felháborodást keltsen a nemzeti kisebbségek körében, túlterhelje a vasúthálózatot, és egész Európában felkeltse a gyanakvást, hogy Ausztria katonai akcióra készül. Enyhén szólva is furcsa, hogy Conrad, aki maga dolgozta ki az aratási szabadságolási rendszert, nem látta előre ezt a nehézséget, amikor a merénylet másnapján este azt javasolta Berchtoldnak, hogy Ausztria indítson azonnali támadást Szerbia ellen ugyanúgy, ahogyan a japánok támadták meg hadüzenet nélkül 1904-ben Port Arthurnál az orosz hadiflottát.⁶⁰

Közben Bécsben bizonyos egyetértés alakult ki a teendőik kérdésében. A következő, július 14-i csúcstalálkozón mindenki elfogadta a javaslatot, hogy a minisztertanács vasárnap, július 19-én ellenőrizzen és hagyjon jóvá egy ultimátumtervezetet. Magát a dokumentumot azonban csak július 23-án, csütörtökön tervezték eljuttatni a belgrádi kormányhoz, mert nem akarták, hogy érkezése egybeessen Raymond Poincaré és az új francia miniszterelnök, René Viviani július 20–23-ára tervezett szentpétervári látogatásá-

val. Berchtold és Tisza egyaránt úgy vélekedett: „ha a szentpétervári találkozó idején küldenénk el az ultimátumot, az nyílt sértésnek tetszene, és a nagyra törő köztársasági elnök úr és Őfelsége, Oroszország cárja közötti személyes megbeszélések során [...] megnőne a valószínűsége Franciaország és Oroszország fegyveres beavatkozásának”.⁶¹

Ettől a pillanattól kezdve – diplomáciai és stratégiai okokból is – rendkívül fontossá vált a titoktartás. Lényeges – tájékoztatta Conrad Berchtoldot július 10-én –, hogy elkerüljünk minden olyan lépést, amiből a szerbek előzetes értesüléseket szerezhetnének Ausztria szándékairól, s az ekképpen nyert idő felhasználásával előnyhöz jussanak az osztrák hadsereggel szemben.⁶² A szerbek katonai erejére vonatkozó legutóbbi becslések arra engedtek következtetni, hogy a szerb hadsereg nem lesz könnyű ellenfél (hogy a becslés mennyire helytálló volt, az ki is derült 1914 telén, amikor a szerbek kiűzték a királyság területéről az osztrákokat). A titoktartás azért is igen fontos volt, mert Bécs egyedül így remélhette, hogy Belgrád tudomására hozhatja követeléseit, még mielőtt az antanthatalmaknak alkalmuk lenne kialakítani egy közös álláspontot és cselekvési tervet; ezért kellett kivárni, hogy Poincaré és Viviani hazautazzanak Szentpétervárról. Berchtold tehát utasítást adott arra, hogy szigorúan közöljék a sajtóval: Szerbia kérdésétől őrizkedni kell. Az intézkedés hatékonynak bizonyult: a szerb témák a válság derekának heteiben feltűnően hiányoztak a napilapok hasábjairól, s ez is hozzájárult a köznyugalom csalogó érzésének kialakulásához éppen akkor, amikor a legveszélyesebbre fordult a helyzet. Az Oroszországgal való kapcsolatban Bécs minden módon igyekezett kerülni a legkisebb súrlódást is. Szapáry szentpétervári osztrák nagykövet különösen igyekezett megnyugtatni az orosz külügyminisztériumot, ismételtén erősítgetve, hogy minden rendben lesz.⁶³

A titok azonban mégiscsak kiszivárgott, s különös módon épp Berlinben történt a hiba. Július 11-én Gottlieb von Jagow tájékoztatta a római német nagykövetet Ausztria szándékairól. Flotow továbbadta az értesülést az olasz külügyminiszternek, San Giulianónak, a római külügyminisztérium pedig kódolt táviratokban azonnal értesítette a szentpétervári, a bukaresti és a bécsi olasz nagykövetségeket. Az osztrákok, akik ekkorra már rég feltörték az olaszok által használt kódolást, szinte azonnal megtudták, hogy Róma egy német forrásból tudomást szerzett a tervről, és tovább is adta a hírt két, korántsem baráti fővárosnak azzal a szándékkal, hogy az oroszok és a románok Bécsben és Berlinben „fenyegető magatartást tanúsítva” megakadályozhassák az osztrákok tervezett lépéseit.⁶⁴ Az osztrákoknak

ugyancsak jó okuk volt feltételezni, hogy az oroszok, akiknél Európa legjobb kódfejtői dolgoztak, maguk is elfogták az olaszok üzeneteit, és tudomást szereztek a közelesen várható ultimátumról. Az oroszoknak valójában nem is kellett megfejtetniük az elfogott táviratokat, hiszen más német és osztrák forrásokból is értesültek a tartalmukról. Július 16-án, egy nyugalmazott osztrák diplomatával, Lützow gróffal folytatott beszélgetés során a bécsi orosz nagykövet megtudta, hogy az osztrákok megfogalmaztak egy jegyzéket „igen kemény feltételekkel”; olyanokkal, amelyek bármely független állam számára elfogadhatatlanok. Lützow meglepő módon úgy szerzett tudomást minderről, hogy hosszú és őszinte társalgást folytatott Bécsben Berchtolddal és Forgáchcsal. Sebeko jelentése a szenzációs felfedezésről az orosz külügyminisztériumon keresztül jutott el Miklós cárhoz, aki ezt a figyelemre méltó megjegyzést fűzte hozzá: „Nézetem szerint egyetlen ország sem támaszthat követeléseket egy másikkal szemben, hacsak nem akar háborút indítani.”⁶⁵ Semmi sem fejezhette volna ki világosabban, hogy az oroszok nem ismerik el Ausztria jogát ahhoz, hogy Belgrádtól bárminemű jóvátételt követeljen.

A titok kiszivárgása két fontos következménnyel járt. Az első, hogy az oroszok és nagyhatalmi szövetségeseik július 20-a körül már pontosan tudták, mit terveznek az osztrákok. A szerb hatóságok is tudomást szereztek minderről, ahogy a belgrádi brit követ, Crackanthorpe július 17-én kelt jelentéséből tudjuk.⁶⁶ Az idejekorán megszerzett értesülés Szentpétervár és Belgrád számára is lehetővé tette – még azelőtt, hogy Belgrádnak átnyújtották volna az ultimátumot – a szilárdan elutasító politikai álláspont megfogalmazását és összehangolását. A külföldi szerb képviselteknek július 19-én szétküldött Pašić-féle körlevél ékesszóló szavaival: „nem fogadhatjuk el a követeléseket, amelyeket minden, saját függetlenségére és méltóságára büszke kormány visszautasítana”.⁶⁷ Ez egyebek között azt jelenti, hogy elegendő idő volt az ultimátummal kapcsolatos különböző nézetek kiérlelésére, mire a francia elnök és miniszterelnöke július 20-án megérkezett Szentpétervárra. Szazonov állítása (amit később átvett a szakirodalom), hogy az ultimátum híre július 23-án (amikor ténylegesen átadták a szerb külügyminisztériumnak) szörnyű megrázkódtatásként érte az oroszokat és a franciákat – egyszerű képtelenség.

A másik következmény Bécs és Berlin viszonyában mutatkozott. Berchtold a németeket vádolta azzal, hogy megghiúsították a titoktartást, és válaszként megszakította Berlinnel az információcserét – aminek az lett a következménye, hogy Németország nem volt tájékozottabb a terve-

zett osztrák ultimátum pontos tartalma felől, mint antantellenfelei. Az osztrákok válságkezelésének egyik legfurcsább mozzanata, hogy az ultimátum egy másolatát csak július 22-én este juttatták el a berlini vezetők-höz.⁶⁸ A németek fájlalták tájékozatlanságukat, tiltakozásuk azonban természetesen hamisan csengett az antantállamok diplomatáinak fülében. Úgy vélték, ez is bizonyítja Berlin és Bécs összejátszását egy régóta eltervezett, közös vállalkozásban, amelyre összehangolt, egységes és szilárd választ kell adni – a válság legvégső szakaszában ez a feltételezés is rontotta a béke esélyeit.

Érdemes még egyszer kitérni az osztrák–magyar döntéshozási gépezet furcsaságaira. Berchtold, akit a *héják* egyértelmű elhatározások meghozatalára képtelen, gyenge alaknak tartottak és becsméreltek, július 28-a után – fáradságos és időigényes tárgyalásokat, egyeztetéseket követően – tiszteletet parancsoló eréllyel vette kézbe a viták irányítását. A háború melletti döntés megszületése során keletkezett osztrák dokumentumok elgondolkodtató belső ellentmondásai jól mutatják, hogy a végső változatban mennyire ellentétes nézeteket kellett – még csak nem is feltétlenül összehangoltan – megjeleníteni.

Az osztrák döntéshozatali folyamat talán legelképesztőbb jellegzetessége a személyes és a testületi szűklátókörűség. A felelősök úgy viselkedtek, mint az autópályán átdöcögő sündisznó, aki rá sem hederít a dübörgő forgalomra.⁶⁹ Az orosz hadsereg teljes mozgósítására és az így kirobbanó, akár egész Európára kiterjedő háború rémítő lehetőségére egészen biztosan gondoltak, hiszen a viták során több esetben is szóba került, de soha nem vették számításba a kilátások mérlegelésénél, a szóba jöhető forgatókönyvek elemzésekor. Nem foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy vajon Ausztria–Magyarország képes-e háborút vívni egy vagy több európai nagyhatalom ellen.⁷⁰ Mindennek több lehetséges oka is van. Az egyik: az osztrák–magyar vezetés feltétel nélkül, vakon bízott a német hadsereg erejében, s abban, hogy ez az erő visszaretenti a hadba lépéstől, illetve ha esetleg mégsem, hát legyőzi majd az oroszokat.⁷¹ A második: az osztrák–magyar politikai elit méhkaptárra emlékeztető nyüzsgése egyszerűen nem kedvezett annak, hogy az egymásnak ellentmondó értesülések gondos kirostálásával és elemzésével világos és gyakorlatias határozatok formálódjanak. A vitában részt vevők sokkal inkább voltak hajlamosak sarkos véleménynyilvánításokra és olykor a kölcsönös vádaskodásra, mint arra, hogy a maguk valóságában vegyék szemügyre a Bécs körül tornyo-

suló nehézségeket. Az osztrák döntéshozatal vak önközpontúsága a geopolitikai elszigeteltség érzetével párosult. Az a gondolat, hogy egy osztrák–magyar államférfiú „egész Európáért visel felelősséget – jegyezte meg egy korabeli politikai bennfentes –, képtelenség, hiszen Európa nem is létezik. Az orosz és a francia közvélemény [...] mindig is úgy fogja tartani, hogy mi vagyunk a bűnösök, még akkor is, ha a szerbek a béke kellős közepén ezrével rontanak ránk egy éjszaka a bombáikkal.”⁷² Az osztrák politika nyugtalanító szűklátókörűségének legfontosabb oka azonban kétségkívül az, hogy annyira meg voltak győződve ügyük és a Szerbia ellen javasolt intézkedések igazságosságáról, hogy el sem tudtak képzelni más lehetőséget. Július 7-ére már maga Tisza is tényként fogadta el, hogy Belgrád is részese volt a szarajevói merényletnek, és elviekben hajlott arra, hogy hozzájárulását adja a katonai válaszlépéshez, feltéve, hogy megfelelő az időzítés, és kedvezőek a diplomáciai együttállások. A tétlenség csak azt a szélteben elterjedt vélekedést támasztaná alá, hogy a birodalom az utolsókat rúgja. Egy merész akció ugyanakkor mindent átformáló erkölcsi hatású lehet: „Ausztria–Magyarország ismét hinne önmagában. Azt jelentené: Megvan az akaratom, tehát vagyok.”⁷³

Röviden: az osztrákok olyan döntési helyzetbe kerültek, amelyben a tét elképzelhetetlenül magas volt, a hatás mindent átformáló és végleges, az érzelmek a legmagasabb hőfokon izzottak, és a tétlenség következményei igen tartósan ígérkeztek. Az efféle döntések létkérdéssé válhatnak, hiszen alapvetően újjáformálhatják a döntéshozót, s mélyükön olyan, az önazonosságot érintő, lényegi minőség munkál, ami a józan gondolkodás számára nehezen megragadható.⁷⁴ Mindez nem jelenti azt, hogy az osztrák döntéshozás *irracionalis* lett volna. A válság értékelésénél a közelmúlt eseményeit, valamint számos tényezőt és kockázatot vettek figyelembe. Nem könnyű ugyanakkor elképzelni, miként alkalmazhattak volna bármilyen, kevésbé drasztikus megoldást, hiszen a szerb hatóságok nem voltak hajlandók eleget tenni az osztrák elvárásoknak, az ilyen esetek elbírálására alkalmas, államok fölötti szervezetek még nem léteztek, s az adott nemzetközi klíma nem tette lehetővé Belgrád engedelmességre kényszerítését sem. Ám az osztrákok válaszlépése az 1914-es szín szereplőinél sokkal nagyobb mértékben volt ösztönös és indulatos; „nyers és csupasz elhatározás”,⁷⁵ amelynek alapja annak megértése volt, hogy mi az Osztrák–Magyar Birodalom, és minek kell lennie, ha nagyhatalom akar maradni.

NYIKOLAJ HARTWIG KÜLÖNÖS HALÁLA

A helyzet osztrák kezelésének csendesülő szakaszában történt, hogy a belgrádi orosz követ hirtelen elhalálozott. Már egy ideje angina pectorisban szenvedett, rendkívül kövér volt, és gyakran kínoztta heves főfájás – feltehetően nem a túlfeszített munka, hanem inkább a magas vérnyomás következményeként. Nyaranta Bad Nauheimbe utazott, ahonnan megfrisült szellemmel és valamelyest lefogyva tért vissza állomáshelyére. Amikor alárendeltje, Basil Strandmann meghallva a szarajevói merénylet hírért megszakította velencei nyaralását, és visszatért Belgrádba, igen rossz egészségi állapotban találta Hartwigot, aki másra se vágyott, mint hogy megkezdhesse végre nyári gyógykezelését. A követ úr arról tájékoztatta: „minthogy ősz előtt semmilyen fontos esemény nem várható”, beadta kérelmét, hogy július 13-án megkezdhesse nyaralását.

Július 10-én, vagyis három nappal a tervezett vakáció megkezdése előtt Hartwig megtudta, hogy az osztrák követ, Giesl báró épp visszatért Belgrádba. Felhívta az osztrák követséget, és megbeszélte a báróval egy találkozót, hogy tisztázzanak egyes félreértéseket. Belgrádban szélében beszélték, hogy 3-án, a főherceg gyászszertartásának napján az egész városban egyedül az orosz követség épületén nem eresztették félárbocra a lobogókat. A mulasztásra az olasz és a brit követségek vezetői is felfigyeltek.⁷⁶ A merénylet utáni nap estéjén ráadásul Hartwig állítólag fogadást adott az orosz követségen, s a környező utcákon jól lehetett hallani az épületből kiszűrődő vidám lármát és kacagást. Az orosz követ feltehetően szeretne volna, hogy a hasonló helyénvalótlanságok híre ne jusson osztrák kolégája tudomására.⁷⁷ A találkozó baráti hangulatú volt. Giesl szívélyesen hallgatta végig Hartwig mentegetőzését és magyarázkodását, majd a két férfiú hosszú beszélgetésbe merült az osztrák követ irodájában.

Miután egy darabig meggyengült egészségéről és tervezett nyaralásáról beszélt, Hartwig rátért látogatásának valódi céljára. Kifejtette, hogy Szerbia vétlen a gyilkosságokban, aztán rátért a terveire, de szinte az első mondatnál – valamivel este negyed tíz után – egyszer csak eszméletét veszítette, és kezében a még parázsló cigarettával lassan lecsúszott a kanapéről. Kocsisát sebesen elküldték a hintóval a lányáért, Ludmilláért; aztán megérkezett egy szerb orvos és nem sokkal később Hartwig saját orvosa is, de sem vízzel, sem kölnivízzel, sem éterrel, sem jéggel nem sikerült eszméletre téríteniük. Giesl báróné kifejezte mély együttérzését az időközben megérkezett Ludmillának, de ő csak annyit vetett oda, hogy nem érdekli

az „osztrák fecsegés”. Ludmilla von Hartwig – aki az estét a szerb korona-herceggel, Aleksandarral töltötte – átkutatta a szobát, amelyben atyja elhunyt, belekotort a hatalmas japán vázákba, megszagolta a kölnivizet, amellyel atyját magához próbálták téríteni, és kurtán megkérdezte, hogy kínálták-e őt bármilyen étellel vagy itallal. Giesl azt válaszolta, hogy Hartwig csak néhány orosz cigarettát szívott el a magával hozott pakliból. Ludmilla elkérte az elnyomott cigarettavégeket, és a tárcájában magával vitte őket. Sem Hartwig betegsége – amiből soha nem csinált titkot –, sem az osztrák követ cáfoló nyilatkozatai nem tudták megakadályozni, hogy szárnyra kapjon a szóbeszéd az orosz követ elleni gyilkos merényletről.⁷⁸ Az egyik lap *modern Borgiáknak* nevezte Gieslt és feleségét, s néhány nappal később Giesl maga hallott meg egy beszélgetést egy borbélyüzletben:

Az osztrákok fura nagykövetekeket küldenek nekünk. Előbb egy hülyét [Forgách], most meg egy gyilkost. Ez a Giesl egy olyan villanyos széket hozatott Bécsből, amelyik azonnal megöl bárkit, aki beleül, és nem marad utána a leghalványabb nyom sem...⁷⁹

A beszélgetők szerencsére nem ismerték fel a mellettük lévő székekben ülő Gieslt. A gyászoló család és a szerb kormány kérésére Szazonov engedélyezte, hogy Hartwigot Belgrádban temessék el, noha ez rendkívül szokatlan volt a külszolgálatban elhunyt orosz diplomaták esetében.⁸⁰ A belgrádi állami temetés soha nem látott pompája és az általános gyász ékesszóló megnyilvánulásai jól mutatták, milyen kitüntetett helyet foglalt el a néhai Hartwig a szerbiai közéletben. Értékelve a követ úr befolyását a balkáni politikai folyamatokra, méltánytalan lenne tagadni, hogy fő céljait már sikerült megvalósítania, amikor Giesl kanapéján utolérte a halál. A francia követ, Descos szavaival élve: Hartwig abban a pillanatban távozott, amikor „lebírhatatlan akarataival sikeresen rákényszerítette a szerbségre abszolút felsőbbbségét, Európára pedig a szerb kérdést – abban az erőszakos formában, ami oly kedves volt a szívének”.⁸¹

Franciák Szentpéterváron

DE ROBIEN GRÓF MÁSIK VONATRA SZÁLL

1914. július 6-án egy huszonhat esztendő francia diplomata, Louis de Robien, a szentpétervári francia nagykövetség frissen kinevezett attaséja Párizsban felszállt az Oroszország felé induló vonatra. Indulásának időpontját előbbre hozták, hogy részt vehessen Poincaré elnök július 20-ra tervezett látogatásának előkészítésében. Hogy időt nyerjen, Robien a nem napi rendszerességgel közlekedő Nord Express helyett a kölni gyorsvonat egy közönséges hálókocsijába szállt. Volt egy kevés ideje, hogy megismerje a Rajnát meg a hatalmas gótikus székesegyházat, mielőtt a csatlakozó vonattal átszelte volna „a mindig oly lenyűgöző és nem minden szépség nélküli” Ruhr-vidéket. Innen a vonat keletnek vette az irányt, átszelte Németországot ott, ahol a legszélesebb, s Poroszország keleti határán elérte Wirballent (a mai litván Kybartait). Itt Robien nagy bosszúságára el kellett hagynia a kényelmes német hálókocsit, és át kellett szállnia a szélesebb nyomtávú orosz szerelvényre. A határ túloldalán szerzett első benyomás mély nyomokat hagyott benne: a vonat megállt, fehér kötényes, csizmás és „szakállas személyek hordája” árasztotta el a kocsikat, és olyan lendülettel hurcolták magukkal minden poggyászát, hogy képtelen volt lépést tartani velük. De Robient és utastársait egy barrikádhoz irányították, amely előtt „irdatlan szablyákkal felfegyverzett katonák” álltak sorfalat. Ellenőrizték az útleveleiket, s ez az eljárás elképesztette a fiatal diplomatát, mert „a szabadság korában az ember útlevél nélkül utazhatott Oroszország kivételével egész Európában bárhová”. Miután bemutatta úti okmányait, várakoznia kellett egy hatalmas csarnokban, amelynek sarkaiban gyertyákkal megvilágított ikonok álltak; ezt is „különös összeállításnak” érezte ahhoz képest, hogy a helyiség valójában nem más, mint egy váróterem. Aztán végre lezajlott minden formalitás, s a vonat nekivágott az „elborzasztóan szomorú” vidéknek. Idővel időre falvak tűntek fel, amelyek fölé hagymakupolás templomok tornyosultak. Robien megpróbált szóba elegyedni néhány mérnökfélének látszó

tisztával, de azok egy-két szót ha értettek németül. „Úgy éreztük magunkat – írta később –, mintha csak Kínában volnánk.”¹

A helyzet semmivel sem volt kevésbé szokatlan és kényelmetlen Szentpéterváron, ahol De Robien utóbb a háborús éveket töltötte, és átélte két forradalom megpróbáltatásait – éppen ellenkezőleg: „itt éltük át a legmélyebb csalódást”. Az orosz főváros teli volt „rettenetes kis szekerekkel, hosszú és rosszul karbantartott utakkal meg egzotikus, nagy szakállú kocsisokkal”. Eredetileg az Hôtel France-ban vett ki lakosztályt, ahol a szobák hatalmasak voltak, de a bútorzat olyan csúf, a légkör oly nyomasztó, és „az egész annyira különböző mindentől, amihez Európában hozzászoktunk”, hogy lemondta a foglalást, és inkább átköltözött a „híres Nyevszkij proszpekten lévő” Hôtel d'Europe-ba. A körülmények persze itt sem voltak kimondottan európaiak. A folyóparton sorakozó üzletek csak újabb csalódást okoztak; még a legjobb is – írta a francia arisztokrata – csak egy francia kisváros boltocskáira emlékeztetett.²

A városban igen nehezen boldogult, mert szinte senki nem értette meg. Ez megdöbbenetete, hiszen párizsi kollégái azzal biztatták, hogy Szentpéterváron jószerevével mindenki érti a franciát. A finnyás gróf az ételben és italban sem lelt nagy örömet. Az orosz konyha – írta – szörnyű, különösen a halles, „gyalázatos”, egyedül a borscsot találta érdemesnek arra, „hogy megtartsák az étlapon”. Ami az egy hajtásra leküldött vodkát illeti, hát az „a legkevésbé sem felel meg a mi konyakunk, armagnacunk, marcunk vagy kirschünk komótos élvezetén nevelkedett, kifinomult ízlésnek”.³

Miután nagyjából sikerült eligazodnia a városban, De Robien felkereste új munkahelyét. Némi vigaszt talált abban, hogy a francia nagykövetség a Néva partjának egyik legszebb pontján volt, a Dolgorukij család tulajdonában álló elegáns palotában, s különösen lenyűgözték a kék libériában és térdnadrágban tüsténkedő inasok. A folyóra néző, földszinti teremben volt a nagykövet, Van der Meulen kárpitjaival és festményeivel ékes irodája. A következő helyiség egy kisebb szoba volt, itt tartották a telefont, s itt gyűlt össze szertartásszerű délutánonkénti teázásra a nagykövetség személyzete. Monsieur Doucet tanácsosé volt a következő szoba, falain a valaha Oroszországban szolgált francia nagykövetek arcképeivel. Leghátul, a titkárokkal és aktákkal zsúfolt iroda mögött nyílt a pánceletem, ahol a titkos dokumentumokat és a rejtjelkulcsokat őrizték. A nagykövetség büszkesége az első emeleti fogadóhelyiség volt, egy káprázatos szalon zöld és arany damasztal bevont falakkal, a nagykövet tulajdonában lévő Guardi-festményekkel; az aranyozott karosszékek állítólag egyenesen Marie Antoinette lakosztályából származhattak.⁴

De Robien már korábbról ismerte Maurice Paléologue nagykövetet, ezt a nagy formátumú embert, aki január óta teljesített szolgálatot Szentpéterváron, és három évvel későbbi távozásáig uralma alatt tartotta a nagykövetség mindennapjait. Egy 1914-ből származó fényképén választékosan öltözött, középmagas, borotvált fejű férfiút látunk, „mélyen ülő szeme szinte süt”. „Sokkal inkább volt költő és fantasztá, mintsem diplomata” – emlékezett vissza De Robien. Mindent a dráma és az irodalmiság szémszögéből lát. „Valahányszor elbeszélte egy eseményt vagy megpróbált felidézni egy beszélgetést, szinte teljesen a képzeletére hagyatkozott, és mindent sokkal elevebben, színesebben beszélt el, mint ahogy a valóságban volt.” Paléologue rendkívül büszke volt a nevére, amiről – alaptalanul – azt állította, hogy az ókori Bizánc császáraitól ered. *Egzoitikus* származását (atyja román politikai menekült volt, anyja belga zenész) hevült és hivalkodó hazafisággal igyekezett ellensúlyozni, és azzal, hogy úgy tüntette fel magát, mint a francia kifinomultság és kulturális felsőbbbség megtestesülését.

Amikor elfoglalta szentpétervári állomáshelyét, Paléologue, aki korábban soha nem töltött be ilyen magas tisztséget, hamar méltóvá lett új irodájának arányaihoz. De Robien megfigyelte, hogy a nagykövet hogyan érezte a fontosságát a „kisebb” országok képviselőivel: amikor a titkár bejelentette a belga követ, Buisseret vagy a holland Sweerts érkezését, Paléologue rendszerint a hátsó ajtón át távozott egy kis sétára, hogy egy órácska elteltével az előcsarnokban tárt karokkal üdvözlje őket: „Ó, kedves barátom, ma annyira elfoglalt voltam.” Annyira kedvelte a tékozlást és a hivalkodást, hogy az még a legmagasabb rangú nagykövek világában is ritkaságnak számított. A szentpétervári társaság nagyra értékelte, hogy a követségi fogadásokra Párizsból hozott szakács készítette a fogásokat. De Robien mindezt Paléologue „keleti” származásával magyarázta, cinkosan hozzátéve, hogy a fényűzésben – mint a legtöbb parvenünél – nála is volt valami kimódolt és erőltetett.⁵

Paléologue borzadt a diplomácia hétköznapi munkájának zömét kitevő száraz és részletes jelentésektől, benyomásait szívesebben fogalmazta meg párbeszédekkel fűszerezett, eleven képekben és lendületes mondatokban az Oroszországban szolgálatot teljesítő diplomaták által használt talányos cirkalmak és kacskaringók helyett. De Robien beszámol egy bizonyos napról, amikor a nagykövet a cárhoz készült, hogy fontos katonai kérdésekről tárgyaljanak. Paléologue azt óhajtotta, hogy mihelyt visszatér a nagykövetségre, azonnal küldjék el a jelentését, hogy akkor érjen Párizsba, „ami-

kor a lehető legnagyobb hatást keltheti” – ennek érdekében már az *előtt* megfogalmazta a szöveget, hogy egyáltalán elindult volna a cárhoz. De Robien és kollégái buzgón rejtjelezték a beszámolót a beszélgetésről, amely soha nem hangzott el. A kitalált jelentés szövegéből a gróf jól emlékezett egy igen jellemző, paléologue-i mondatra: „Ekkor a megbeszélés fontos fordulóponthoz ért, s Őfelsége megkínált cigarettával.”⁶

De Robien ellenséges szemmel, de minden valószínűség szerint megalapozottan bírálta a nagykövetet. Paléologue volt minden kor francia nagykövetei közül az egyik legtarkább személyiség. Sok éven át a párizsi Centrale-ban gyötrődött lélekölő másolási feladatokkal. Később megbízták a titkos iratok őrzésével, különösen azokéval, amelyek a francia-orosz szövetséggel, illetve a külügyminisztérium és a katonai hírszerzés kapcsolataival foglalkoztak – ebben a munkában már jóval több örömet talált. A szövetségről és az azt fenyegető veszélyekről a minisztériumban felhalmozott értesülések őrzésével töltött hosszú évek alatt (hozzáférése volt például a németek kétélű mozgósítási tervéről szóló hírszerzői jelentésekhez) figyelme a francia külkapcsolatok terén elsősorban a német veszélyre és az orosz szövetség mindennél fontosabb voltára összpontosult.⁷ Történelmi tárgyú írásai arról tanúskodnak, hogy romantikus felfogást alakított ki a férfiúról, mint olyasvalakiről, aki világtörténelmi horderejű döntéseknek szentelte magát:

A bölcs ember [így Paléologue Cavour grófról írt életrajzában] olykor a véletlenben bízik; a józan gondolkodás azt sugallja neki, hogy a józanságot félretéve az ösztön égi sugallatnak tűnő szavára hallgasson. Senki nem tudja megmondani, mikor kell hallgatni ezekre a sugallatokra s mikor nem; nem lehet könyvekből megtanulni, és szabályok sincsenek; ebben csak egy fajta belső érzék és valamiféle bátorság adhat segítséget.⁸

Paléologue rendíthetetlen németgyűlölete párosult a katasztrófa-forgatókönyvek iránti vonzalmával, amit több kollégája is veszedelmesnek talált. Szófia állomáshelyén 1907 és 1912 között (az itteni követség egyike volt azon kevés tisztségeknek, amiket szentpétervári megbízatása előtt betöltött) egyik munkatársa arról számolt be, hogy jelentéseiben és beszélgetések során hetet-havat összehordott mindenféle „láthatárról, fellegekről meg közeledő fürgetegről”. A leendő szentpétervári nagykövetről voltaképpen alig találni egyértelműen elismerő kortárs beszámolót. Egyszerűen túl sok a kedvezőtlen jelentés – állapította meg 1914-ben egy magas rangú

külügyminisztériumi tisztségviselő –, hogysem egyáltalán beszélni lehetne az új nagykövet iránti bizalomról.⁹ Izvolszkij azt mondta róla: „frázispufogtató, fantasztá és behízeltgő modorú”. 1912-ben még szófiai brit kollégái is úgy tartották, hogy „ingerlékeny, [...] előszeretettel terjeszt riasztó pletykákat, és nagyotmondásra igen hajlamos”.¹⁰

Mindezek ismeretében figyelemre méltó fejlemény Paléologue kinevezése a szentpétervári nagyköveti posztra, a francia diplomáciai tevékenység stratégiaiilag legérzékenyebb feladatának ellátására. A jelentős megbízatást sokkal inkább a politikai helyzet alakulásának, mintsem a ranglétrán való emelkedés rendjének köszönhetette. Delcassé felfedezte és erőteljesen támogatta, elsősorban azért, mert hasonlóan gondolkodtak a Franciaországra leselkedő német fenyegetésről, és úgy vélte, hogy Paléologue-ban olyan alárendeltre tehet szert, aki visszhangozza és erősíti majd az ő nézeteit. Paléologue csillaga Delcassé 1905-ben bekövetkezett bukásakor halványulni kezdett; ekkoriban jelentéktelenebb megbízatásokkal kellett beérnie. Poincaré mentette meg. A két férfi régóta ismerte egymást, mindketten a párizsi Lycée Louis le Grand növendékei voltak. Paléologue „legfőbb erénye” – jegyezte meg komiszul De Robien – abban állt, hogy Poincaré és Millerand középiskolai osztálytársa volt; „ezeknek a barátságoknak köszönhetette káprázatos pályafutását”.¹¹ Poincaré már mint miniszterelnök 1912-ben visszahívta őt Szófiából, és kinevezte a Quai d’Orsay politikai igazgatójává. Ez a szédítő felemelkedés – elképesztő ugrás egy ilyen szószátyár és nem túl jó hírű embernek – a veterán nagykövetek közül sokakat megbotránkoztatott. A madridi francia nagykövet megjegyezte Bertie-nek, hogy Paléologue-ot „nem a megfelelő fából faragták ahhoz, hogy igazgató legyen”, a tokiói francia nagykövet pedig úgy vélte, hogy a választás „igen sajnálatos”.¹² Kemény szavak, még ahhoz képest is, hogy a diplomácia világában a gyors felemelkedés gyakran vált ki irigy és rosszindulatú összűzet. „Remélnünk kell – jegyezte meg Londonban Eyre Crowe –, hogy a párizsi légkör nyugtató hatással lesz Monsieur Paléologue-ra, noha a párizsi légkörnek általában nem ilyen hatása van.”¹³

Poincaré tisztában volt Paléologue népszerűtlenségével, és minden tőle telhetőt megtett, hogy nyesegetse barátja kirívóbb megnyilvánulásait; a két férfi között szoros munkakapcsolat alakult ki, mert minden fontos kérdésben mélységesen egyetértettek. Poincarénak egyre nagyobb szüksége volt Paléologue véleményére – és egyetértésére.¹⁴ Voltaképpen épp Paléologue volt az, aki arra bátorította a miniszterelnököt, hogy Franciaország határozottabb álláspontra helyezkedjék a Balkán kérdésében.

Nem hitt abban, hogy össze lehet békíteni a régióhoz kötődő osztrák és orosz érdekeket, a Bécs és Berlin galád szándékaitól való, már-már a megszálottsággal határos szorongás pedig annyira elvakította, hogy tudomást sem vett az orosz politika mesterkedéseiről. A két balkáni háborúban lehetőséget látott arra, hogy Oroszország megszilárdítsa helyzetét a félszigeten.¹⁵ Poincaréval való szoros kapcsolata volt az egyik oka annak, hogy Szazonov – noha ismerte cseppet sem vonzó különbségeit – örömmel fogadta az új szentpétervári nagykövet kinevezését,¹⁶ benne látván azt az embert, akiről bizvást feltételezhette, hogy ott veszi fel a fonalat, ahol 1914 januárjában Delcassé elejtette. Egy Párizson átutazó orosz diplomatával folytatott beszélgetés során – épp új állomáshelyére indulásának előestéjén – Paléologue kijelentette: azért vállalta a szentpétervári nagyköveti megbízatást, hogy véget vessen a mindeddig folytatott engedékeny politikának, s hogy „harcolni fog egy alkut és tétovázást nem ismerő, új irányvonalért”. Az új nagykövetnek az 1914 nyarán kialakult válsághelyzetben tanúsított meggyőződése, hozzáállása és elképzelései összhangban álltak korábbi kijelentésével: „Elég volt már ebből az egészből, meg kell mutatnunk az erőnket a németeknek!”¹⁷

MONSIEUR POINCARÉ OROSZORSZÁGBA UTAZIK

Július 15-én, csütörtökön éjjel fél tizenkettőkor az elnök vonata elindult a Gare du Nord-ról Dunkerque felé Raymond Poincaréval, René Vivianival, az új miniszterelnökkel és a Quai d’Orsay Paléologue helyére lépett új politikai igazgatójával, Pierre de Margerie-vel. Másnap kora hajnalban a három férfiú felszállt a *France* csatahajó fedélzetére, hogy a Balti-tengeren Kronstadt érintésével Szentpétervárra utazzanak. Viviani még új fiú volt; a korábbi szocialista mindössze négy hete lett miniszterelnök, és sem ismeretei, sem tapasztalatai nem voltak a külügyek terén. Poincaré számára csak azért volt hasznos, mert épp a közelmúltban állt a hároméves katonai szolgálatot előíró törvény partjára, a parlamentben jelentős számú híve volt, és kész volt támogatni a köztársasági elnök katonapolitikai nézeteit. Az oroszországi látogatás és tárgyalások során hamar nyilvánvalóvá vált, hogy röpte ezekben a magasságokban igen bizonytalan. Vele szemben Pierre de Margerie tapasztalt karrierdiplomata volt, őt Poincaré ötvenegy évesen, 1912 tavaszán hozta Párizsba és tette meg a Quai d’Orsay igazgatóhelyettesének; voltaképpen azért – s a frissiben létesített

Raymond Poincaré

René Viviani

őrkutyaposztnak is ez volt a célja –, hogy De Margerie tartsa szemmel Paléologue-ot, és ne engedje, hogy súlyosabb meggondolatlanságokat kövessen el. Az előrelátó intézkedés végül fölöslegesnek bizonyult. Paléologue Poincaré legnagyobb meglepődésére teljesítette feladatait, s amikor jutalmul megkapta a szentpétervári kinevezést, utódja az igazgatói székben De Margerie lett. Ebben a szerepben is kitűnően megállta a helyét, és – ami az elnök szemében a legfontosabb volt – politikai hűségéhez sem férhetett kétség.¹⁸ Az elnök hatalmára sem Viviani, sem De Margerie nem jelentett számottevő kihívást.

Poincarénak volt min töprengenie, amikor július 16-án hajnali ötkor Dunkerque-ben felszállt a *France* fedélzetére. Elsőre mindjárt ott volt Charles Humbert, a belga határ mellett fekvő Meuse szenátora, aki július 13-án a szenátus előtt tartott beszédében, a hadianyag-ellátási költségvetésről tartott szavazáson lendületes és nagy feltűnést keltő támadást intézett a francia hadsereg vezetése és ellátási rendszere ellen. A francia erődök – állította – gyenge minőségűek, tüzérségüknek nincs elegendő muníciója, s a köztük kiépített drót nélküli hírközlő rendszer működésképtelen. Valahányszor a Metzben felszerelt német drót nélküli rendszert bekapcsolják – jelentette ki –, a verduni állomás alig pislákol. A francia tüzérség, s különösen a nehézfegyverzet számbeli hátrányban van a némettel szemben. Egy részlet minden másnál jobban felkeltette a francia közvélemény érdeklődését: a hadsereg rettenetes hiányt lát *bakancsban*; ha háborúra kerülne sor – állította Humbert –, a francia katonák mindössze egyetlen pár, a borjújukban meg egy harmincéves tartalék lábbelivel lennének kénytelenek a harctérre indulni. A beszéd politikai szenzációnak bizonyult. Válaszában Adolphe Messimy hadügyminiszter nem tagadta az elhangzott vádakot, de kijelentette, hogy minden téren rendkívül gyorsan megy végbe a kedvező változás.¹⁹ A tüzérség lemaradását például 1917-re teljesen ledolgozzák.

Mindez annál is nyugtalanítóbb volt, hogy a kialakuló parlamenti felzúdulás élére Poincaré régi ellenfele, Clemenceau állt, aki azt állította: a jelentésből kirajzolódó alkalmatlanság és hozzá nem értés feljogosítja a parlamentet arra, hogy elnapolja az új katonai költségvetés szavazását. Éppcsak hogy sikerült elhárítani a bajt, és időben elfogadtatni a költségvetési előterjesztést ahhoz, hogy ne kelljen elhalasztani a köztársasági elnök utazását. Azon a napon, amikor elhagyták Dunkerque kikötőjét, Viviani idegesnek tűnt, és bármennyire igyekezett is Poincaré megnyugtatni, másra sem tudott gondolni, mint fondorlatokra és összeesküvésekre.²⁰

Mintha mindez nem volna elég, július 20-ára tűzték ki Madame Caillaux tárgyalását, és nagyon is tartani lehetett attól, hogy a napvilágra kerülő tények nyomán fellángoló botránysorozat a kormányt is meggyengíti. A vesztély nagysága még világosabban mutatkozott meg, amikor szárnyra kapott a szóbeszéd, hogy Calmette, a meggyilkolt lapszerkesztő birtokában lévő, megfajtott német sürgönyök feltárják az 1911-es Agadir-válság idején Caillaux által folytatott tárgyalásokat, melyek során – legalábbis a táviratok szerint – a Berlinnel való megbékélés mellett érvelt. Caillaux azt is állította: eskü alatt tett vallomásokkal tudja bizonyítani, hogy Poincaré irányította az ellene folytatott sajtóhadjáratot. Július 11-én, három nappal azelőtt, hogy az elnök elindult volna Oroszországba, Caillaux azzal fenyegette meg Poincarét: mindezt nyilvánosságra hozza, ha az elnök nem veti latba tekintélyét Madame Caillaux felmentése érdekében.²¹ A legmagasabb fordulatszámmon működött a párizsi politikai intrikák sötét gépezete.

Poincaré az aggasztó fejlemények ellenére meglepően nyugodt és határozott hangulatban indult a Balti-tengeri utazásra. Óriási megkönnyebbülés lehetett éppen akkor fordítani hátat Párizsnak, amikor a lapok mohó izgalommal várták a Caillaux-per kezdetét. Az út első három napjában ideje nagy részét az elnök azzal töltötte, hogy Vivianit, akinek a külpolitika terén való tájékozatlanságát „megdöbbentőnek” ítélte, felkészítse a szentpétervári látogatásra.²² E „leckékről” vezetett feljegyzéseiből szemléletesen rajzolódnak ki saját elképzelései, köztük „a szövetség részletei”, „a Szentpéterváron 1912-ben felmerült témák”, „Franciaország és Oroszország katonai megállapodásai”, az oroszok viszonya Nagy-Britanniával, különös tekintettel egy haditengerészeti egyezményre, és „a Németországgal való kapcsolatok”. „Soha nem volt semmi gondom a németekkel – jelentette ki –, mert mindig a legnagyobb határozottsággal kezeltem őket.”²³ „A Szentpéterváron 1912-ben felmerült témák” között szerepelt a stratégiai fontosságú vasútvonalak fejlesztése, az Oroszország lengyel nyúlványa felől mért nagy erejű csapás fontossága, és az, hogy Németországot a legfőbb ellenségnek kell tekinteni. A Nagy-Britanniára való utalás azt mutatja, hogy Poincaré nemcsak az Oroszországgal való szövetségben, hanem egy hármas antant létrehozásának lehetőségében is gondolkodott. Nemzetbiztonsági hitvallása dióhéjban nagyjából így szólhatott: számunkra ez a szövetség az alapja mindennek, honvédelmünk nélkülözhetetlen kulcsa, amelyet csak a szemben álló tömb követeléseivel szemben tanúsított rendíthetetlenséggel lehet fenntartani. Ezek voltak a sarokpontok, amelyek összefüggésében utóbb a Balkánon kibontakozó válságot értelmezte.

Naplóbejegyzéseiből ítélve rendkívül pihentetőnek érezte a tengeri utazás napjait. Miközben Viviani a kurta telegramokat olvasgatva nyugtalanodott a párizsi botrányok és cselszövések miatt, ő a fedélzeten élvezte a nyár melegét, és bámulta a napsugarak játékát a kéklő tenger „alig észrevehető hullámain”. Egyetlen apróság zavarta csak meg a nyugalmat: a *France* július 20-án a kora hajnali szürkességben tizenöt csomós sebességgel beszaladt egy orosz vontatóhajóba, amely egy fregattal igyekezett Kronstadt kikötője felé. A kabinjában alvó Poincaré felriadt. Micsoda bosszantó kellemetlenség: egy semleges vizeken haladó francia hadihajó, amelyen a flotta egyik admirálisa parancsnokol, elgázolja és megrongálja egy szövetséges ország egyik vontatóhajóját... Ez aztán – írta bosszúsan a naplójába – „csakugyan nélkülöz minden ügyességet és eleganciát”.

Az elnök jó hangulatát azonban visszahozta a kronstadti kikötőben tapasztalt káprázatos fogadtatás. Ahogy a *France* a parthoz közeledett, mindenfelől hadihajók meg ünnepi díszbe vont posta- és kirándulóhajók rajzoltak elő, majd megjelent egy őrnaszád, hogy Őfelségét átszállítsa a cár *Alexandria* nevű jachtjára. „Azzal az érzéssel hagyom el a *France*-t – jegyezte meg Poincaré –, ami mindig erőt vesz rajtam, valahányszor ágyúdörögés közepette távozom valamelyik hadihajónkról.”²⁴ Odaát, az *Alexandria* parancsnoki hídján, ahonnan nagyszerű kilátás nyílt az egész jelenetre, a cár mellett ott állt Maurice Paléologue, aki gondolatban talán már ekkor az emlékirataiba szánt mondatokat csiszolgatta:

Lélegzetelállító látvány volt. A *France* a reszkető, ezüstös fényben lassan siklott előre a türkiz- és smaragdszínű hullámokon, hosszú, habfehér barázdát hagyva maga után, aztán méltóságteljesen megállt. A roppant hadihajó, amely Franciaország elnökét hordozta a fedélzetén, méltó a nevére. Valóban Franciaország jött el Oroszországhoz. Éreztem, hogy dübörög a szívem.²⁵

A PÓKERJÁTSZMA

A következő három napot kitöltő csúcstalálkozó jegyzőkönyvei nem maradtak fenn. A *Documents diplomatiques français* szerkesztői már az 1930-as években hiába keresték őket.²⁶ Az orosz feljegyzéseknek – ez talán kevésbé meglepő, minthogy a levéltári anyag folyamatossága a háború és a polgárháború során megszakadt – ugyancsak nyomuk veszett. Poincaré naplójának és Paléologue emlékiratainak, valamint más, e vészterhes

napokban jelen lévő diplomaták feljegyzéseinek párhuzamos tanulmányozásával azonban aránylag pontos képet kaphatunk a történetekről.

A megbeszéléseken elsősorban a Közép-Európában kibontakozó válságról esett szó. Ezt fontos hangsúlyozni, mert némelyek gyakran állítják, hogy az uralkodói látogatás nem afféle *válságcsúcs*, csak egy régen eltervezett találkozó volt, amelyen az eszmecsere megállapodás szerinti napirendet követett, s a szerb kérdés csak alárendelt szerepet kaphatott. Az igazság ennek épp az ellenkezője. Még mielőtt Poincaré elhagyta volna Franciaországot, a cár már elmondta a nagykövetnek, mennyire várja a köztársasági elnök úrral való találkozást: „Súlyos dolgokat kell megvitatnunk. Biztos vagyok abban, hogy minden pontban megegyezésre fogunk jutni. Van azonban egy kérdés, ami erősen foglalkoztat – a Nagy-Britanniával való kapcsolat. [A briteket] mindenképpen be kell vonnunk a szövetségbe.”²⁷

Mihelyt túlestek a formaságokon, a cár vendégével az *Alexandria* hátsó részére vonult, és mély társalgásba merültek. „Vagy inkább talán tanácskozást kellene mondanom – írta Paléologue. – Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy államügyekről folyik a szó, mert csak úgy pattogtak a kérdések és az érvek.” A nagykövetnek úgy tetszett, az eszmecsere Poincaré vezet: „hamarosan már csak ő beszélt, a cár pedig csak egyetértően bólogatott, de egész testtartásán látszott, hogy mélységesen egyetért vele”.²⁸ Poincaré naplója szerint a jachton folytatott beszélgetés során először a szövetség került szóba, amiről a cár „igen határozottan nyilatkozott”. II. Miklós a Humbert-botrány felől érdeklődött – megítélése szerint a dolog igen rossz hatást keltett Oroszországban –, és arra kérte Poincarét, hogy tegyen meg minden tőle telhetőt a hároméves katonai szolgálatot előíró törvény védelmében. Poincaré biztosította, hogy az új francia parlament kimutatta eltökéltségét a szavazásnál, illetve hogy a törvény lelkes támogatója Viviani is. A cár ekkor említést tett a Szergej Vitte és Joseph Caillaux közötti kapcsolatról; arról, hogy ők képviselnek egy új külpolitikai irányvonalat, amelynek alapja Oroszország, Franciaország, Nagy-Britannia és Németország megbékélése. A cár és az elnök egyetértett abban, hogy ez a megvalósíthatatlan elképzelés nem jelent fenyegetést az érvényben lévő geopolitikai csoportosulásokra.²⁹

Röviden: Poincaré és a cár már a part felé haladtukban megállapították, hogy a főbb kérdésekben igen hasonlóan gondolkodnak. A kulcsmozzanat a szövetségi összetartás volt, ami nemcsak diplomáciai támogatást jelent, hanem készenlétet egy esetleges katonai akcióra is. Másnap, július 21-én

a cár kereste fel Poincarét a Peterhof palotában berendezett lakosztályában, s egy teljes órán át beszélgettek négy szemközt – ezúttal az oroszok és a britek Perzsiával kapcsolatos ellentéteiről. Poincaré engesztelő hangot ütött meg, azt állítván, hogy mindezek csak apró bosszúságok, amelyek nem árthatnak a brit-orosz jó viszonyoknak. Egyetértettek abban, hogy a probléma gyökere nem Londonban és nem Szentpéterváron keresendő; a nehézségeket közelebbről meg nem nevezett „helyi érdekek” okozzák, amelyeknek azonban nincs messze mutató jelentőségük. A cár némi megkönnyebbüléssel jegyezte meg: bár Berlin tudomást szerzett a haditengerészeti tárgyalásokról, Grey nem engedte, hogy ez ártsa a megegyezés keresésének. Néhány más téma is szóba került: Albánia, az égei-tengeri szigetek körüli görög-török ellentét meg az olaszok által folytatott politika, ám – állapította meg Poincaré – a cárt leginkább Ausztria érdekelte, és az, hogy mit készül tenni Bécs a szarajevói merényletre adott válaszul. A beszélgetésnek ezen a pontján – így Poincaré – a cár rendkívül fontos kijelentést tett: „Elismételte, hogy jelen körülmények között a kormányaink közötti átfogó szövetséget fontosabbnak tartja, mint valaha.” Nem sokkal ezután II. Miklós távozott a Peterhof palotából.³⁰

A központi motívum itt is az volt, hogy a francia-orosz szövetségnek rendíthetetlen egységben kell fogadnia az esetleges osztrák provokációt. Ám mit jelentett ez a gyakorlatban? Vajon azt, hogy a szövetség a Szerbia elleni osztrák katonai akcióra hadba lépéssel válaszolna, amiből szükségszerűen európai arányú háború bontakozna ki? Poincaré kódolt választ adott erre a kérdésre július 21-e délutánján, amikor Viviani és Paléologue társaságában nagyköveteket fogadott; másodikként Ausztria–Magyarország nagykövetét, Szapáryt, aki felesége halála után épp ekkor tért vissza Bécsből. A miniszterelnök néhány szóban kifejezte részvétét a trónörökös meggyilkolása miatt, aztán megkérdezte, van-e valami újság Szerbiában. „Folyik az igazságszolgáltatási eljárás” – válaszolta Szapáry. Paléologue beszámolója pontosan egybeesik Szapáry jelentésével Poincaré szavairól:

Természetesen nagyon nyugtalanul várom a nyomozás eredményét, Monsieur l'Ambassadeur. Jól emlékszem két korábbi vizsgálatra, amelyek nem használtak a Szerbiával való kapcsolatainknak... Nem emlékszik? A Friedjung- és a Prochaska-ügyre gondolok.³¹

Rendkívül szokatlan mondatok egy államfőtől, aki egy idegen fővárosban fogadja egy harmadik ország nagykövetét. A gunyoros hangnem mellett

Poincaré voltaképpen előre kétségbe vonta a hitelességét bárminek, amit az osztrák nyomozó hatóságok a merénylet háttéréről kideríthetnek. Mintha csak azt jelentette volna ki, hogy Franciaország a továbbiakban sem fogadja el a feltételezést, hogy a szerb kormánynak bármiféle felelőssége volna a Szarajevóban történetekért, és jogtalannak ítélt minden, Belgráddal szembeni követelést – a Friedjung- és a Prochaska-ügy alapján eleve elutasítja az osztrákok panaszait. És Poincaré, mintha mindez nem volna elég, így folytatta:

Nagyon határozottan közöltem a nagykövettel, hogy Szerbiának vannak barátai Európában, akiket egy efféle lépés nagyon megdöbbenetene...³²

Paléologue még élesebb megfogalmazásra emlékszik:

Szerbiának vannak nagyon közeli barátai Oroszországban. És az oroszoknak van egy szövetségesük, Franciaország. Nagyon sok bonyodalomtól lehet tartani...³³

Szapáry is arról tett jelentést, hogy a köztársasági elnök úr szerint egy osztrák katonai akció „a békére veszélyes helyzetet teremtené”. Bárhogy fogalmazott is Szazonov, a hatás megdöbbenítő volt, s nemcsak Szapáry, hanem a jelen lévő oroszok számára is, akik közül néhányan – így De Robien – „közismertek voltak osztrákellenes érzéseikről”.³⁴ Jelentése végén Szapáry megjegyzi – és nehéz volna kétségbe vonni az ítéletét –, hogy „az idegen államférfi, aki csupán vendég ebben az országban”, vagyis a francia köztársasági elnök „otromba, csaknem fenyegető modora” éles ellentétben állt „Monsieur Szazonov tartózkodó és óvatos magatartásával”. Az egész jelenet azt sugallta, hogy Poincaré Szentpétervárra érkezése „minden volt, csak nem megnyugtató”.³⁵

A Szazonov és Poincaré magatartása közötti különbségről beszélve Szapáry rátapintott a francia–oros viszony érzékeny pontjára. Azon az estén az elnök tiszteletére rendezett követségi díszvacsorán Poincaré Szazonov mellett foglalt helyet. A rosszul szellőzött terem tikkasztó melegében az osztrák–szerb helyzetről beszélgettek. Poincaré nagy csalódására úgy találta, hogy Szazonov szórakozott, és nemigen kapható határozott állásfoglalásra. „Az idő számunkra nem kedvező – mondta –, a parasztjainknak még igen sok dolguk van a földeken.”³⁶ A szomszédos *petit salon*ban, ahol a kevésbé fontos vendégek szórakoztak, egészen másmilyen volt a hangu-

lat. Egy francia ezredes a köztársasági elnök kíséretéből pohárköszöntőt mondott „az elkövetkező háborúra és a biztos győzelemre”.³⁷ Poincarét nyugtalanította Szazonov határozatlansága. „Feltétlenül figyelmeztetnünk kell Szazonovot – mondta Paléologue-nak – Ausztria galád terveire; biztatnunk kell, hogy maradjon szilárd, és segítséget kell ígérnünk neki.”³⁸ Még aznap éjjel, valamivel később, a városi előjáróság fogadása után, Poincaré ismét a cári jacht fedélzetén találta magát Vivianival és Izvolszkijjal, aki hazautazott Párizsból, hogy részt vehessen a találkozón. Izvolszkij elgondolkodónak tűnt – talán beszélt Szazonovval... Viviani „szomorúnak és barátságtalannak” látszott. Ahogy a jacht szinte teljes csendben húzott a Peterhof palota felé, Poincaré felbámult a csillagos égre, és magában azt kérdezte: „Vajon mit tartogat számunkra Ausztria?”³⁹

Július 22-e különösen nehéz napnak bizonyult. Viviani mintha összeomlott volna. A bajra az ebédnél derült fény; a francia miniszterelnök, aki történetesen a cár balján kapott helyet, egyetlen hozzá intézett kérdésre sem tudott válaszolni. Viselkedése délutánra még különösebb lett. Miközben II. Miklós és Poincaré egy katonazenekar műsorát hallgatta, ő egymagában ácsorgott a cári sátor közelében, motyogott, dörögött, hangosan átkozódott, és kínos módon felhívta magára a figyelmet. Paléologue próbálta megnyugtani, de minden erőfeszítése kudarcot vallott. Poincaré naplója egyetlen kurta megállapításra szorítkozik: „Viviani egyre nyomorultabb, és ezt már mindenki kezdi észrevenni. Az ebéd kitűnő volt.”⁴⁰ Végül is bejelentették, hogy Vivianit májbántalmak kínozzák, és korábban vissza kell vonulnia.

Nem lehet biztonsággal megállapítani, hogy a francia miniszterelnök miért érezte ennyire rosszul magát. Összeomlásának oka lehetett a párizsi fejlemények miatti nyugtalanság – a szerdán érkezett táviratból megtudta: Caillaux azzal fenyegetőzik, hogy igen érzékeny tartalmú, megfajtott telegramokat mutat be a bíróság előtt⁴¹ –, de sokkal valószínűbb, hogy ez a mélységesen békeszerető férfiú egyszerűen halálra rémült a francia–orosz megbeszélések egyre harciasabb hangvételétől. De Robien kétségkívül erre a második lehetőségre gondolt: nyilvánvaló volt számára, hogy „Vivianit túlságosan is megterhelte a katonai szellem és a harcias szándékok ily nyílt kifejeződése”. Július 22-én – jegyezte meg – másról sem volt szó, csak a háborúról: „az ember úgy érezte, hogy az éjszaka folyamán valami megváltozott”. Kacagott, amikor a *France* tengerészei azt mondták neki: félnek, hogy a hazafelé vezető úton támadás éri őket, de mindenképpen baljós jelnek érezte szorongásukat. A csúcspont július 23-a volt, Poincaré látogatá-

sának utolsó napja. Az államfők tiszteletére a vendéglátók hetvenezer főt felsorakoztató díszszemlét rendeztek, miközben a katonazenekar főként a *Sambre et Meuse*-t és a *Marche Lorraine*-t játszotta, amelyet az oroszok „Poincaré elnök személyes himnuszának” tekintettek. Különösen megdöbbentő volt, hogy a katonák nem szépséges díszegyenruhát viseltek, hanem terepszínű gyakorlóöltözetet, s De Robien ezt is az általános háborús készenlét jeleként értékelte.⁴²

Poincaré és Paléologue a szövetségi szolidaritás egyik legkülönösebb kifejeződésének lehetett tanúja július 22-e estéjén, amikor Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg, a cári gárda parancsnoka vacsorát adott a magas vendégek tiszteletére Krasznoje Szelóban, Szentpétervár csinos villákkal és a cárok nyári pihenőjével ékes üdülőövezetében. A jelenet festői volt; a frissen öntözött, illatozó virágokkal teli kert közepén félig nyitott sátrakban három hosszú asztalt állítottak fel. A francia nagykövetet a nagyherceg felesége, Anasztaszija s húga, Milica (a cár fivérének, Pjotr Nyikolajevicsnek a felesége) – a tetterős és nagyra törő montenegrói Nikola király leányai – üdvözölték. „Őn is úgy véli – kérdezték izgatott kórusban –, hogy történelmi napokat élünk?!”

A díszszemlén a katonazenekar mást sem fog játszani, mint a *Marche Lorraine*-t és a *Sambre et Meuse*-t. Ma kaptam egy (rejtjelezett) sürgőnyt apámtól. Azt írja, még a hónap vége előtt hadban fogunk állni. ... Micsoda hős az én apám! ... Megállná a helyét az *Iliász*ban is! Nézze csak ezt a kicsiny dobozkát, amit mindig magamnál hordok; egy kevéske lotaringiai föld van benne, igazi lotaringiai föld, amit a határon szedtem fel, amikor két évvel ezelőtt férjemmel Franciaországban jártunk. Nézze, bogáncsok borítják a díszasztalt! Nem akarok ott más virágokat látni. Észrevette, hogy ezek lotaringiai bogáncsok? Szedtem néhányat az elcsatolt területen, idehoztam, és elvettem a kertemben a magokat... Milica, szórakoztasd a nagykövet urat! Mondd el neki, mit jelent számunkra ez a nap; én megyek, hogy köszöntsem a cárt...⁴³

Milica nem jelképesen fogalmazott. 1912 novemberében kelt egyik levelében a szentpétervári francia katonai attasé, Laguiche tábornok megemlíti, hogy azon a nyáron, amikor férje megsemmisítette a Nancy közelében tartott hadgyakorlatot, a nagyhercegné átküldött valakit a határon a német ellenőrzés alá került lotaringiai területre, hogy hozzon onnan pár tő bogáncsot meg egy kis földet... A növényeket aztán magával hozta

Oroszországba, gondjukat viselte, a magvaikat elültette a lotaringiai földbe, locsolgatta, amíg ki nem sarjadtak. Ekkor a francia–orosz szövetség jelképeként orosz földdel keverte össze a francia talajt, majd átadta a kertészének, hogy szaporítsa a bogáncsot, s figyelmeztette, hogy ha a növények elpusztulnak, elcsapja az állásából. A saját kertjéből származtak tehát az asztalt díszítő bogáncsok, amiket 1914 júliusában megmutatott Poincarénak.⁴⁴ A külön gesztus valódi politikai jelentőséggel bírt: Anasztaszija férje, Nyikolaj nagyherceg, a pánszlávista unokaafivér (akitől a cár korábban már egyszer megszabadult), azok között volt, akik a legerőteljesebben unszolták II. Miklóst, hogy fegyveresen keljen Szerbia segítségére, ha az osztrákok „elfogadhatatlan követeléseket támasztanak” Belgráddal szemben.

A montenegrói rapszódia az ebéd alatt is folytatódott. Anasztaszija mindvégig jóslatokkal szórakoztatta asztalszomszédjait: „Háború lesz ... Ausztriából semmi sem marad ... Önök vissza fogják szerezni Elzászt és Lotaringiát ... Seregeink Berlinnél találkoznak majd ... Németországot szétzúzzuk” – és így tovább.⁴⁵ A nagyhercegnők rohamából kijutott Poincarénak is. Szazonov mellett ült egy táncjelenetnél, amikor Anasztaszija és Milica rajtaütött, és szemrehányásokkal halmozta el a külügyminisztert, amiért nem elegendő buzgalommal támogatja Szerbiát. A lagymatag modorú Szazonov ezúttal is hosszan eltöprengett a megfelelő válaszon, de Poincaré elégedetten nyugtázta: „a cár a maga részéről – noha korántsem olyan mámorosan, mint a két nagyhercegnő – a jelek szerint Szazonovnál jóval elszántabb arra, hogy Szerbiát diplomáciai eszközökkel megvédelmezze”.⁴⁶

Ezek a csikordulások azonban nem akadályozták meg a szövetségeket egy közös cselekvési terv kidolgozásában. Július 23-án, délután hat órakor, a franciák távozásának estéjén Viviani, akinek mintha alábbhagytak volna a májbántalmai, Szazonovval kidolgozta a bécsi orosz és francia nagykövetnek küldendő utasítások szövegét. A nagykövetek barátságos közös jegyzékben javasolják önmérsékletet Ausztriának, és fejezzék ki abbéli reményüket, hogy Bécs semmi olyan lépésre nem készül, ami sérthetné Szerbia méltóságát és függetlenségét. A természetesen nagy gonddal megszerkesztett szöveg előre elutasította a felszólítást, amelyről mindkét fél pontosan tudta, hogy Ausztria épp átadni készül Szerbiának. George Buchanan hajlandó volt hasonló tartalmú üzenetet ajánlani a saját kormányának.⁴⁷

Azon az estén, a *France* fedélzetén tartott búcsúvacsorán igen jellemző beszélgetés zajlott le Viviani és Paléologue között a sajtónyilvánosság elé

szánt nyilatkozat megszövegezéséről. Paléologue vázlatának zárómondatai ekképpen céloznak Szerbiára:

A két kormány felismerte, hogy az Európában, s elsősorban a Balkán-félszigeten fennálló erőegyensúly megőrzéséről vallott nézeteik teljes mértékben azonosak.

Viviani nem volt elégedett ezzel a megfogalmazással: „Azt hiszem – jelentette ki –, ez így egy kissé túlságosan is belevon bennünket Oroszország Balkán-politikájába.” Bársonyosabb megfogalmazást javasolt:

A köztársasági elnök úr Őfelségénél, Oroszország Cárjánál tett látogatása alkalmat nyújtott arra, hogy a két baráti és szövetséges kormány felismerje: nézeteik a legmesszebbmenőkig azonosak azokat a nehézségeket illetően, amelyekkel az európai békére és erőegyensúlyra való törekvésük során, elsősorban a Balkán-félszigeten szembesülnek.⁴⁸

Ez aztán a szépítés magaskolája volt! A liberális és pánszláv beállítottságú orosz lapok azonban az átdolgozott közleményből a visszafogott hang ellenére könnyen kihüvelyezték, hogy nyíltan sürgethetik a Belgrád védelmére készülő katonai közbelépést.⁴⁹

Poincaré nem volt különösebben boldog attól, ahogy a búcsúvacsora sikeredett. A délutáni felhőszakadás gyakorlatilag elmosta a hátsó fedélzeten felállított sátrat, amelyben a vendégek foglaltak volna helyet, ráadásul a hajószakács sem remekelt: a leves késett, és – ahogy a miniszterelnök később megjegyezte – „senki nem dicsérte a fogásokat”. Összességében azonban mégiscsak elégedett lehetett a látogatással: azért jött, hogy rendíthetetlen eltökéltséget hirdessen, s a szavai nyitott fülekre leltek – rendíthetetlen eltökéltségen pedig azt értette, hogy a legszilárdabb ellenállást kell tanúsítani Bécs Szerbiával kapcsolatos minden kezdeményezésével szemben. A rendelkezésünkre álló források közül egyetlenegy sem utal arra, hogy Poincaré vagy orosz tárgyalófelei egyáltalán fontolóra vették volna, hogy Ausztria–Magyarország részéről milyen, a trónörökös elleni merénylet összefüggésében tett lépések lennének egyáltalán elfogadhatónak tekinthetők. Nem volt itt szükség rögtönzésre vagy új politikai állásfoglalások kidolgozására; Poincaré egyszerűen kitartóan haladt tovább az 1912 nyarán megkezdett úton. Ez magyarázhatja azt is, hogy az őt körülvevőkkel szemben miért maradt mindvégig oly feltűnően nyugodt a cárnál

tett látogatás során. „A Balkánon kezdődő háború” forgatókönyvét addigra már számos francia–orosz tárgyaláson elfogadták, s feltéve, hogy az oroszok is szilárdak maradnak, az események úgy fognak bekövetkezni, ahogy előre látták. Poincaré mindezt *békepolitikának* nevezte, mert úgy képzelte, ily rendíthetetlen összetartás láttán Németország és Ausztria nem tehet mást, mint hogy meghátrál. Ha pedig minden végképp a várakozásokkal szemben alakul, hát vannak rosszabb dolgok is, mint – remélhetően Nagy-Britannia katonai, haditengerészeti, ipari és kereskedelmi támogatását élvezve – hadba szállni a hatalmas Oroszország oldalán.

De Robien, aki mindezt közvetlen közletről szemlélte végig, nem volt megilletődve. Úgy érezte, Poincaré szándékosan ásta alá Viviani tekintélyét, holott miniszterelnökként és külügyminiszterként ő lett volna hivatott biztosítékokat és ígéreteket kieszközölni II. Miklóstól. Mielőtt végleg elbúcsúztak volna, Poincaré még emlékeztette a cárt: „Ezúttal szilárdnak kell maradnunk.”

Csaknem ugyanebben a pillanatban [idézi fel De Robien] adták át Belgrádban az osztrákok ultimátumát. Ellenfeleink is eltökélték, hogy szilárdak maradnak. Mindkét oldal azt hitte, hogy a „blöffölés” elegendő lesz a sikerhez. A játékosok egyike sem gondolt arra, hogy esetleg kénytelen lesz végig is csinálni. A tragikus pókerjátszma megkezdődött.⁵⁰

A nagy embereknek már csak olyan a természetük – írta később Paléologue –, hogy ilyen veszélyes játékokat játszanak. „A tettek embere – állapította meg Cavourról írt tanulmányában – szerencsejátékos, mert minden súlyos lépésében nemcsak a jövő megsejtése rejtőzik, de az az elhatározás is, hogy eltervezi és irányítja az eseményeket.”⁵¹

10

Az ultimátum

AUSZTRIA KÖVETEL

Míg a *France*, fedélzetén Poincaréval és Vivianival, Kronstadt felé tartott, az osztrákok a Belgrádnak szánt ultimátum utolsó részleteit csiszolgatták. A közös minisztertanács tagjai július 19-én, vasárnap a feltűnést elkerülendő jelzés nélküli automobilon érkeztek Berchtold magánlakásához, hogy közösen döntsenek „a Szerbia elleni közeles diplomáciai lépések” felől. Fesztelen vita folyt a Belgrádnak küldendő feljegyzésről, s végleges formába öntötték a szöveget. Megegyezték abban, hogy az ultimátumot július 23-án délután öt órakor kell átnyújtani (ezt később hat órára módosították, hogy bizonyosan Poincaré indulása után történjen meg a dolog). Berchtold ábrándosan megjegyezte: nem tartja valószínűnek, „hogy a lépésünk híre nyilvánosságra kerül, mielőtt [Poincaré] elhagyja Szentpétervárt”, de mivel tudomása van arról, hogy Róma már értesült Bécs terveiről, igen fontosnak tartja a gyorsaságot. A szerb kormánynak 48 órája lesz a válasza. Ha a szerbek nem fogadják el maradéktalanul a feltételeket, július 25-én, szombaton este lejár a határidő.

Hogy mi fog történni azután? A társalgás hátralévő részében az ultimátum átvétele utáni lehetséges fejleményeket elemezték. Conrad biztosította Tiszát, hogy elegendő létszámú katonasággal fogják védelmezni Erdélyt egy esetleges román támadással szemben. Tisza ragaszkodott ahhoz, hogy Ausztria–Magyarország már a kezdetekkor nyilvánítsa ki: „nincsenek terjeszkedési tervei Szerbia rovására”, nem tervezi szerb területek elcsatolását. A magyar miniszterelnök – akárcsak a korábbi alkalmakor – a leghatározottabban ellenezett minden olyan intézkedést, amivel a Monarchia még több délszláv alattvalóját haragítaná magára. Tartott attól is, hogy az osztrákok területszerző lépései végleg lehetetlenné tennék az oroszok számára a visszalépést. Követelése parázs vitát váltott ki. Leghatározottabban Berchtold állította: Szerbia területének csökkentése a fegyveres összecsapás után nélkülözhetetlen eszköze lenne annak, hogy megszüntessék az általa a Monarchiára jelentett veszélyt. Tisza nem engedett,

s a megbeszélés köztes megoldással végződött: Bécs a megfelelő pillanatban hivatalosan bejelenti, hogy nem hódító céllal visel háborút Szerbia ellen, és nem óhajt szert tenni szerb területekre, nyitva hagyja azonban azt a lehetőséget, hogy más államok – nevezetesen Bulgária – birtokba vehetnek jelenleg szerb fennhatóság alatt álló területeket.¹

Sem ekkor, sem más csúcstalálkozók alkalmával nem alakult ki semmi olyan elképzelés, ami akár a legtávolabbról is emlékeztetne arra, amit mai kifejezéssel *visszavonulási stratégiának* nevezhetnénk. Szerbia nem valamiféle zsvány állam volt egy máskülönben nyugalmas szomszédság között közepén: a vele határos Albánia továbbra is rendkívül ingatag volt, állandóan fennállt a lehetőség, hogy Bulgária, ha egyszer sikerült területeket szereznie a szerb fennhatóság alatt álló Mecedóniától, visszatér korábbi oroszbarát politikájához. És ugyan miként lehetne területjuttatással kiengesztelni Romániát, ellensúlyozandó Bulgária macedóniai területszerzéseit?² Helyén maradna-e az osztrákgyűlölő Karađorđević-dinasztia, s vajon kik lépnének a helyébe, ha nem? Voltak kevésbé sorsdöntő, gyakorlati kérdések is: ki venné át a belgrádi és cetinjei osztrák követségeket, ha Ausztria–Magyarország kénytelen lenne megszakítani a diplomáciai kapcsolatot Szerbiával – talán a németek?³ Mindezek a kérdések tisztázatlanok maradtak. És megint: akárcsak a július 7-i megbeszélésen, éppcsak hogy futó figyelmet szenteltek a fegyveres orosz közbelépés kérdésének. Conrad beszámolója a katonai helyzetről kizárólag Ausztria B tervéről szóltak, egy tisztán balkáni forgatókönyvről, s figyelmen kívül hagyták az R tervet, amely számolt az osztrák Galícia felőli orosz támadással. A jelen lévő miniszterek közül senki nem akadt, aki erőltette volna Conradot, hogy beszéljen arról, mit tenne Ausztria, ha az oroszok mégiscsak közbelépnének, vagy megkérdezte volna tőle, mekkora eséllyel váltana át az egyik felvonulási terv a másikba.⁴ Az osztrák politikai elit továbbra is csak a Belgráddal folytatott vitára figyelt, és cseppet sem törődött a szélesebb összefüggésekkel. Bécsbe már eljutott Poincaré Szapárynak címzett, erőteljes figyelmeztetése – „Szerbiának vannak barátai” –, amelyből kitetszett, hogy Franciaország és Oroszország összehangolta tervezett lépéseit egy osztrák katonai akció esetére, de Berchtold még ekkor sem vette fontolóra a változtatást.⁵

A jegyzéket és az ultimátumot a viszonylag alacsony rangú, 1910 óta a Kelet-ázsiai és Egyházpolitikai Szekciónál dolgozó Musulin von Gomirje báró fogalmazta meg; a feladatot azért ő kapta, mert nagyszerű stilszta hírében állt. Lewis Namier későbbi leírása szerint „egyike volt azoknak a középszerű, tisztességes és jó szándékú figuráknak, akiket a balsors

gyalognak választott ki az Európa történelmének legnagyobb katasztrófájába torkolló sakkjátszmában”.⁶ Musulin úgy csiszolta tökéletesre a szövegét, mint ékszerész a drágakövet.⁷ A kísértőlevél bevezetője felidézi az ígéretet, amit Szerbia tett a Bosznia-Hercegovina elcsatolása nyomán kitört válság elültekor: „törekedni fog az Ausztria–Magyarországgal való jószomszédi viszony megalapozására”. A szerb kormány e vállalás ellenére – így a levél – továbbra is megtúr országa területén „egy felforgató mozgalmat”, amely „terrorcselekményeket, erőszakos és gyilkos akciók egész sorát támogatta” – kissé színpadias utalás a Szarajevót megelőző talán tucatnyi, elvetélt délszláv terrorista összeesküvésre. Ahelyett, hogy igyekezett volna elfojtani ezeket a törekvéseket – folytatja a levél –, a szerb kormány „eltúrte különféle társulások és szövetségek bűnös machinációit, és eltúrte a bűnös áskálódást, amely azt célozta, hogy a szerb népesség köreiből gyűlöletet szítson a Monarchia és annak intézményei iránt”.⁸ A főherceg meggyilkolására szerveződött összeesküvés ügyében végzett nyomozás felderítette, hogy az egészhet Belgrádban tervezték el, illetve onnan támogatták, s hogy a gyilkosokat a szerb határőrség tisztjei segítették át Boszniába. Elmúlt tehát az ideje a „béketúrásnak”, amit a Monarchia mindeddig tanúsított Szerbia iránt. A levél utolsó része rögzítette, hogy a belgrádi kormánynak ki kell bocsátania egy, az egész királyság területére érvényes felszólítást (a kívánt szöveg mellékelve), amelyben elutasítja és elítéli a pánszláv irredentizmust.

A szöveg talán legérdekesebb jellegzetessége (s ez szolgáltatott alapot ahhoz a levélhez, amelyet Európa országainak eljuttattak, amikor Ausztria öt nappal később hadat üzent Szerbiának): egyetlen szóval sem utal arra, hogy a szerb államnak közvetlen bűnrészessége lenne a szarajevói merényletben – ehelyett mindössze azt a visszafogott megállapítást teszi, hogy a szerb hatóságok *megtúrik* az ország területén a merényletért felelőssé tehető szervezeteket és tevékenységeket. Az óvatos megfogalmazás részint egyszerűen arra utal, amiről az osztrákoknak tudomásuk volt, illetve amiről nem. A bécsi külügyminisztérium Szarajevóba küldte dr. Friedrich von Wiesler osztálytanácsost, hogy gyűjtsön össze és elemezzen a kettős gyilkossággal kapcsolatos minden elérhető adatot. Igen alapos vizsgálódás után július 13-án Wiesner megfogalmazta jelentését, amelyben megállapítja, hogy egyelőre semmi sem bizonyítja a belgrádi kormány felelősségét vagy részességét.⁹ Ezt a jelentést idézték később azok, akik azt állították, hogy a háború indítására eltökélt Ausztria egyszerűen csak ürügyként használta fel Szarajevót. Az akkori helyzet

azonban jóval bonyolultabb volt. Amint Wiesner később egy amerikai történésznek, Bernadotte Everly Schmittnek kifejtette: az általa írt táviratokat „súlyosan félreértelmezték”.

Személy szerint [idézi fel Wiesner] abban az időben a nyomozás során felszínre került bizonyítékok ismeretében mélységesen meg volt győződve a szerb kormány szarajevói bűntényben viselt erkölcsi vétkeességéről, ezek a bizonyítékok azonban nem olyanok voltak, amiket egy bíróság is elfogadna, ezért vonakodott felhasználni őket egy Szerbiával szembeni formális eljárásban. Állítása szerint mindezt egyértelművé tette Bécsbe való visszatérése után.¹⁰

Mivel az osztrákok eltökélték, hogy jogilag a lehető legszabályosabban kezelik a történeteket, szó sem eshetett arról, hogy a szarajevói merényletben való közvetlen bűnrészességgel vádolják a szerb államot. A merénylők felkészítésére, kiképzésére és a szerb határon való átjuttatására vonatkozó adatok alapján elegendő volt csupán alsóbb szerb hatóságok bűnrészességének bizonyítása. A Narodna Odbrana átláthatatlan szerkezetének feltérképezésével próbálkozó osztrákok ráadásul szem elől tévesztették a sokkal fontosabb Fekete Kezet, amelynek számai mélyen átjárták az egész szerb államszervezetet. Nem tudták végigkísérni az Ápiszig vezető nyomokat, sem pedig eldönteni, hogy a szerb kormánynak volt-e előzetes tudomása az összeesküvésről; talán azért, mert Biliński, akit összezavart, hogy nem tett jelentést Berchtoldnak a szerb nagykövettel folytatott beszélgetéséről, utólag már titokban tartotta az egészet. Ha részletesebb ismereteik lettek volna, az osztrákok minden bizonnyal még jogosabbnak érezték volna tervezett lépéseiket. Pillanatnyilag a szégyenletes Friedjung-per, amelyet az oroszok és a franciák ekkor már érvként használtak fel Ausztria követeléseinek elfogadása ellen, arra készítette az osztrákokat, hogy visszafogják magukat, és csakis arra szorítkozzanak, amit a Szarajevóban folytatott nyomozás eredményei minden kétséget kizáróan bizonyítanak.

Ezután következett a tényleges ultimátum 10 követelése. Az első három pont az irredenta szervezetek és az általuk terjesztett osztrákellenes propaganda visszaszorításáról szólt. A 4., a 6. és a 8. pont a szarajevói merényletben részt vett személyek (köztük az érintett katonák és határőrtisztek, valamint „a június 28-i merénylet szerb területen tartózkodó bűnrészei”) elleni eljárást érinti. A 7. pont konkrétan beszél: Voja Tankosić és Milan Ciganović „haladéktalan” letartóztatását követeli. Tankosić (erről

az osztrákoknak nem volt tudomásuk) a Fekete Kéz Ápiszhoz igen közel álló kulcsfigurája volt; ő szervezte be a három fiatalembert, a merényletet utóbb végrehajtó csoport tagjait. Ciganovićról csak annyit tudtak, hogy „szerb állami alkalmazott, aki az előzetes szarajevói nyomozás során érintettnek bizonyult”, de Ljuba Jovanović későbbi vallomásából róla is kiderült, hogy a Fekete Kéz tagja, és titokban Pašić ügynöke.¹¹ A 9. pont azt követeli, hogy Belgrád adjon magyarázatot Bécsnek „a Szerbiában és külföldön elhangzott megbocsáthatatlan kijelentésekre magas beosztású szerb tisztségviselőktől, akik június 28-a után hivatali helyzetüket meghazudtolóan nem haboztak az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben elenséges kijelentéseket tenni”. Ez a pont utalt egyebek között az interjúkra, amelyeket Spalajković adott Szentpéterváron, egyben emlékeztet arra, hogy az osztrákok magatartását milyen nagy mértékben befolyásolták a szarajevói gáztettre adott szerb reakciók. A 10. pont egyszerűen „haladéktalan” hivatalos tájékoztatást követel az előző pontok teljesítésének érdekében foganatosított intézkedésekről.

A legvitatottabb két pont az 5. és a 6. volt. Előbbi azt követelte, hogy Belgrád „fogadja el a császári és királyi kormányzat szerveinek együttműködését a Monarchia területi épségének megsértésére törekvő felforgató mozgalom elfojtásában”, utóbbi pedig kijelentette, hogy az Ausztria–Magyarország által „kiküldött szervek részt vesznek a [bűnrészesek felderítésére és elfogására irányuló] nyomozásban”. Ahogy az Bécsben szokás volt, a szöveget számosan fogalmazták, de Berchtold volt az, aki ragaszkodott a tevőleges osztrák jelenlét belefoglalásához.¹² Az ok nyilvánvaló: Bécs nem bízott meg a szerb hatóságokban, és nem tételizte fel, hogy képesek vagy hajlandók osztrák felügyelet és ellenőrzés nélkül megfelelő alapossggal elvégezni a nyomozást. Hozzá kell tennünk: a szerb kormány június 28. és az ultimátum átadásának napja között semmi olyat nem tett, ami más vélekedésre készíthette volna az osztrákokat.

Ez a követelés azonban összeegyeztethetetlen volt Szerbia szuverenitásával, amelynek sérelmét már korábban Belgrád, Párizs és Szentpétervár is egy kiterjedtebb összeütközés gyúanyagának nyilvánította. Természetesen feltehető a kérdés, hogy felelőssé tehető-e egy állam a területén magánszemélyek által eltervezett cselekményekért, csakhogy a történeteknek a sérthetetlen szerb szuverenitás keretében való elemzése némiképp eltorzítja az összképet. Először is ott van a kölcsönösség kérdése: a szerb állam – vagy legalábbis az azt irányító államférfiak – kötelezettséget vállalt a teljes szerbség közeles „újraegyesítésére”, nyilvánvalóan beleértve az

Osztrák–Magyar Monarchia területén élő szerbeket is. Ez a legjobb esetben is azt jelentette, hogy csak korlátozottan ismerték el a Monarchia felségjogát a szerbség „fel nem szabadított” területei fölött. További tény, hogy a Pašić vezette szerb államnak csak igen gyenge befolyása volt az irredenta hálózatok tevékenységére. A hálózatok által keresztül-kasul átszőtt szerb államszervezet és az irredentizmus nemzeteken átívelő elfogadottsága eleve értelmetlenné tett minden arra irányuló próbálkozást, hogy a szuverén államok közötti kapcsolatok fogalmai alapján értelmezzük a Monarchia és Szerbia közötti súrlódásokat. Abban az időben természetesen nem léteztek nemzetközi jogi, és egyéb, nemzethatárokon átnyúló szervezetek, amelyek napjainkban kezelik az ilyen természetű nézeteltéréseket, és ellenőrzik a megoldás eredményességét.

Edward Grey így vélekedett az osztrák ultimátumról: „Soha nem olvastam még félelmetesebb dokumentumot, amelyet egy független állam címzett volna egy másiknak.” Feleségéhez írt egyik levelében Churchill így fogalmazott: „ebben a műfajban a valaha kiagyalt legarcátlanabb dokumentum”.¹³ Nem tudhatjuk, milyen példákra gondolt Grey vagy Churchill, s a szarajevói merénylet által teremtett történelmi helyzet sajátos volta igencsak megnehezíti a megfelelő párhuzamok fellelését. Az azonban egész biztosan félrevezető, ha úgy gondolunk az osztrák jegyzékre, mint példátlan és helyénvalótlan visszalépésre egy letűnt, barbár kor elképzeléseéhez és módszereihez. A szöveg jóval szelídebb és mérsékeltebb, mint például az az ultimátum, amit a NATO az 1999 február–márciusában megfogalmazott rambouillet-i egyezmény formájában adott Szerbia–Jugoszláviának azzal a céllal, hogy rákényszerítse a szerbeket a NATO Koszovó-politikájának elfogadására. Ennek rendelkezései között találjuk a következőket:

A NATO személyzete – valamint szárazföldi járművei, hajói, repülőgépei és felszerelése – szabad és akadálytalan átvonulást és korlátlan hozzáférést élveznek a volt Jugoszláv Köztársaság minden területéhez, ideértve a repülőtereket és a felségvizeket is. A hozzáférés kiterjed, de nem korlátozódik ideiglenes táborhelyek kialakítására, hadműveletek végzésére, elszállásolásra; bármely terület, épület és berendezés felhasználására technikai biztosítás, kiképzés vagy hadműveletek céljaira.¹⁴

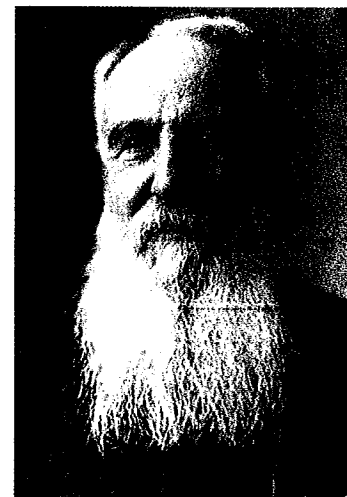
Henry Kissingernek kétségkívül igaza volt, amikor így jellemezte a rambouillet-i egyezményt: „provokatív, csak ürügy a bombázás megkezdésére”, feltételei pedig még a legmérsékeltebb gondolkodású szerbek

számára is elfogadhatatlanok.¹⁵ Ezek mellett szinte kíméletesnek tűnnek az osztrák jegyzék követelései.

A bécsi jegyzék mindenesetre csakugyan arra a feltételezésre épült, hogy a szerbek el fogják utasítani. A szöveg nem valamiféle utolsó próbálkozás volt arra, hogy megőrizze a békét a két szomszédos állam között, sokkal inkább Ausztria álláspontjának bármiféle alkut eleve elutasító rögzítése. Másfelől azonban: a rambouillet-i egyezménytől eltérően *nem* célozta a szerb állam teljes alávetését, követelései kifejezetten a szerb irredentizmus által Ausztria biztonságára jelentett veszélyre összpontosítottak, s még a szerbek együttműködésének megbízhatóságára vonatkozó 5. és 6. pont is azt tükrözi, hogy a szerzőknek okuk volt hinni a jogosságukban. Ne felejtjük, július 16-án Dayrell Crackanthorpe brit követ felvetette Slavko Gruicnak, a szerb külügyminisztérium első titkárának, hogy a Szarajevóban történtek ügyében ésszerű lenne független szerb nyomozást indítani, de Gruic még ekkor is azt válaszolta, hogy „lehetetlen bármilyen határozott intézkedést tenni, mielőtt megismernénk a szarajevói nyomozás eredményeit”. Ha majd a jelentést nyilvánosságra hozzák – folytatta –, a szerb kormány „eleget fog tenni a további nyomozásra irányuló minden kérésnek, amit a körülmények indokolnak, és ami a nemzetközi szokásokkal összhangban áll”. S mintha mindez nem volna elég, baljóslatúan hozzátette: „Szerbia nincs egyedül. Oroszország nem maradna tétlen, ha Szerbiát indokolatlan támadás érné.”¹⁶ Ezek a ködösítő megfogalmazások jól mutatják: csakugyan igen halvány esély volt arra, hogy Belgrád kényszer alkalmazása nélkül teljesítse az ellenséges szomszéd követeléseit. A szerb kormány is éppen a kényszer és az engedelmesség kérdését vetette fel a nagyhatalmaknak küldött körlevelében, amikor a balkáni államok 1912-ben megtámadták az Oszmán Birodalmat. Az oszmánok sorozatos mulasztásai a macedóniai reformok végrehajtásában – érveltek – azt jelentik, hogy nem hajlandók elfogadni semmiféle „idegen részvételt” ebben a feladatban, „arra vonatkozó ígéreteiket pedig [...], hogy a komoly változtatásokat maguk fogják végrehajtani, az egész világon mindenütt mélyen gyökerező bizalmatlanság fogadja”.¹⁷ Mindenesetre kétséges, hogy 1914-ben Belgrádban bárki is észrevette volna a párhuzamot.

SZERBIA VÁLASZOL

Július 23-án délelőtt az osztrák követ, Giesl báró felhívta a belgrádi külügyminisztériumot, és közölte, hogy Bécs aznap este „fontos közleményt”

Nikola Pašić 1919-ben

kíván eljuttatni a szerb miniszterelnökhöz. Pašić nem tartózkodott Belgrádban; választási korteskörúton volt, így a pénzügyminisztert, Lazar Pačut jelölték ki képviselőre. Miután előzetesen értesült a jegyzék tartalmáról, Pačunak sikerült telefonon elérnie Nišben Pašićot, aki azonban minisztere kérése ellenére sem volt hajlandó visszatérni a fővárosba. „Fogadja a nevemben Giesl!” – utasította Pačut. Amikor Giesl délután hat órakor megjelent a minisztériumban (a határidőt egy órával kitolták), Paču és Gruic (a külügyminisztérium főtitkára) fogadta; utóbbit azért kérték fel a részvételre, mert a pénzügyminiszter nem beszélt franciául.

Giesl átadta az ultimátumot, a kétoldalas függelékkel és a kísérelőlevelet, és közölte, hogy a válasza adott határidő pontosan 48 óra. Ha ez a határidő lejár, és nem érkezik válasz, vagy a válasz nem kielégítő, Giesl minden diplomáciai kapcsolatot megszakít, és a követség teljes személyzetével együtt visszautazik Bécsbe. Paču anélkül, hogy a mappát kinyitotta volna, azt válaszolta, hogy a választások javában folynak, és a miniszterek közül sokan nem tartózkodnak Belgrádban. Gyakorlati képtelenség olyan gyorsan összehívni a felelős tisztségviselőket ahhoz, hogy a megjelölt határidőre döntést hozhassanak. Giesl kijelentette, hogy a vasút és a szikratávíró korszakát élik, s egy ekkora országban a miniszterek hazatérése legfeljebb órák kérdése lehet. És akárhogy is – tette hozzá –, „ez már a szerb kormány belügye, amiről neki [Gieslnek] nem kell véleményt alkotnia”.¹⁸ Giesl Bécsbe küldött távirata a következő szavakkal végződik:

„további vitára nem került sor”. A háború után Luigi Albertini történésszel folytatott beszélgetése során azonban elmondta, hogy Paču még ez után is tévovázott, és azt mondta, hogy nem veheti át a jegyzéket, mire Giesl azt felelte, hogy ebben az esetben otthagyja az asztalon, „Paču pedig csináljon vele, amit akar”.¹⁹

Amikor Giesl távozott, Paču összehívta a fővárosban tartózkodó szerb minisztereket, és együtt tanulmányozták át a szöveget. Paču nagyon megdöbbent, mert minden tapasztalható jel ellenére bízott abban, hogy a németeknek sikerül visszatartaniuk az osztrákokat bármilyen lépéstől, „ami háborúba ránthatja Németországot”. A miniszterek egy darabig „néma csendben olvastak, mert egyikük sem merte elsőként kifejtetni gondolatait”. Végül az oktatási miniszter, Ljuba Jovanović törte meg a hallgatást. Fel-alá járkált a szobában, majd kijelentette: „Nincs választásunk. Harcolnunk kell.”²⁰

Ekkor különös közjáték következett. A jegyzék fontosságára való tekintettel mindannyian egyetértettek abban, hogy Pašićnak haladéktalanul vissza kell térnie Belgrádba. A miniszterelnök korteskörútja során aznap délelőtt épp a dél-szerbiai Nišben tartózkodott. Beszédet tartott, aztán mintha hirtelen teljesen elveszítette volna érdeklődését az augusztus 14-ére kitűzött választások iránt. „Jó lenne, ha tartanánk egy kis pihenőt – mondta a külügyminisztérium mindvégig vele tartó politikai igazgatójának, Sajinovićnak. – Mit szólna, ha elmennénk Salonikába [az 1913-as bukaresti békében Görögországhoz csatolt Thesszalonikibe], és ott töltenénk inkognitóban két-három napot?” Már az állomáson várták, hogy a miniszterelnöki kocsit a Thesszalonikibe induló vonathoz csatolják, amikor az állomásfőnök jelentette, hogy sürgős telefonhívás érkezett Belgrádból. Lazar Paču volt a vonalban, és arra kérte Pašićot, térjen vissza a fővárosba. Pašićnak nem állt szándékában visszautazni. „Közöltem Lazával, hogy ha majd újra Belgrádban leszek, válaszolok. Ő azt mondta, hogy abból ítélve, amit hallott, nem közönséges jegyzékről van szó, én azonban ragaszkodtam a döntésemhez.” A miniszterelnök Sajinović társaságában csakugyan fel is szállt a vonatra, és csak amikor a Ništől ötven kilométernyire délre fekvő Lescovacban kézhez kapta Alexandar régensherceg táviratát, értette meg, hogy mégiscsak Belgrádba kell utazniuk.²¹

Viselkedése furcsa volt, de tőle nem szokatlan. Emlékezzünk vissza: 1903-ban, amikor a királygyilkosok időben tájékoztatták az Alexandar király és Draga királyné ellen tervezett merényletről, Pašić vonatra ültette a családját, és biztonságba, az akkor osztrák fennhatóság alatt álló adriai partvidékre küldte őket, hogy ott várják ki a fejleményeket. Soha nem fogjuk

megtudni, mi járt a fejében akkor, 1914. július 23. délutánján. Talán – ahogy Albertini véli – egyszerűen csak remélte, hogy elháríthatja magától a jegyzék átvételének súlyos felelősségét. Különös mozzanat: Berchtold közelebből meg nem nevezett titkos forrásból megtudta, hogy Pašić azonnal le akart mondani, miután átvette a dokumentumot.²² Lehet, hogy pánikba esett, de az is elképzelhető, hogy csak ki akarta szellőztetni a fejét és átgondolni a lehetőségeket. Minden bizonnyal hatalmas súllyal nehezedett vállára a közeledő választások szorítása és a modern szerb állam történetének legsúlyosabb külpolitikai válsága. Ám bármi is történt, a pillanat elmúlt, s a miniszterelnök a politikai igazgató társaságában július 24-én, hajnali öt órakor megérkezett a fővárosba.

Kellett egy kis idő ahhoz, hogy az ultimátumra adott szerb válasz kikristályosodjon. Július 23-a estéjén, miközben Pašić Belgrád felé utazott, Paču a szerb követségeknek küldött körlevélben tudatta: az osztrák jegyzékben felsorolt követelések olyanok, „hogy nincs szerb kormány, amelyik azokat teljes egészükben elfogadná”. Paču ezt a nézetet hangoztatta akkor is, amikor látogatást tett Strandmann ügyvivőnél, aki Hartwig halála után vette át az orosz követség irányítását. Paču távozása után Alexandar herceg jelent meg a követségen, hogy megtárgyalja Strandmann-nal a válságos helyzetet. Ő is szilárdan állította: „teljes képtelenség, hogy ezt az ultimátumot elfogadja bármely állam, amely egy cseppet is ad a méltóságára”, és hozzátette: bízik Oroszország cárijának nemeslelkűségében, „hisz neki egyetlen szava is elegendő ahhoz, hogy megmentse Szerbiát”. Másnap korán reggel Pašić jelent meg Strandmann-nál; azon az állásponton volt, hogy Szerbiának sem elfogadnia, sem elutasítania nem szabad az osztrák jegyzéket, és haladéktalanul a határidő módosítását kell indítványoznia, a nagyhatalmakhoz pedig folyamodványt kell eljuttatni, hogy szavatolják Szerbia függetlenségét. „Ám – zárta szavait a miniszterelnök – ha a háború elkerülhetetlen, hát harcolni fogunk.”²³

Mindez arra is utalhat, hogy a szerb politikai vezetők szinte az első pillanatban arra a nézetre jutottak, hogy Szerbiának el kell utasítania a követeléseket, és ha szükséges, vállalnia kell a háborút. Ám mindezekről a véleménynyilvánításokról Strandmann tett jelentést. A Belgrádban tartózkodó miniszterek valószínűleg azért utasították el oly bátran a jegyzéket, hogy ki-esszököljék az orosz segítséget. Más beszámolókból viszont arra lehet következtetni, hogy a döntéshozók egymás között beismerték: mélységesen megrémíti őket az osztrák támadás lehetősége, és nem látnak más megoldást, mint hogy elfogadják az ultimátumban megfogalmazott követeléseket.

seket.²⁴ Elevenen élt még az emlék, amikor 1913 októberében Szazonov azt tanácsolta, hogy Belgrád engedjen az osztrákok Albániával kapcsolatos követelésének, így nyilvánvalóan megfogalmazódtak a kétségek afelől, hogy a jelenlegi válságban vajon fogják-e támogatni az oroszok Szerbiát. Párizs várható magatartását nehéz volt megjósolni, mert a francia politika kulcsfigurái épp hazafelé tartottak Szentpétervárról, ráadásul a francia követet, Descost, akin egy ideje már mutatkoztak a túlfeszített munka jelei, hazahívták, utódja pedig még nem érkezett meg Belgrádba.

Az első, Paču által július 23-a este összehívott kabinetülésen nem született döntés, és Pašić másnap reggeli érkezése után is megoldatlan maradt a helyzet. A miniszterelnök kijelentette, hogy nem határoznak, amíg nem ismerik az oroszok szándékait. A Strandmann-nal folytatott beszélgetésen kívül (ennek tartalmáról a nagykövet természetesen haladéktalanul jelentést tett) két hivatalos érdeklődés érkezett Szentpétervárra: Pašić táviratban kérte Spalajkovićot, hogy bizonyosodjon meg az orosz kormány álláspontja felől; ugyanazon a napon Alexandar régensherceg sürgönyben tudatta magával a cárral, hogy Szerbia „képtelen megvédeni magát”, s hogy a belgrádi kormány kész elfogadni az osztrák ultimátumnak azon pontjait, „amelyek teljesítését Felsőged tanácsosnak ítéli”.²⁵ Luciano Magrini olasz történész a szerb döntéshozás kulcsfiguráival és az események más tanúival készített interjúi alapján arra következtet, hogy a belgrádi kormány voltaképpen az ultimátum elfogadása és a háború elkerülése mellett foglalt állást: „Úgy vélték: akkori állapotában és helyzetében Szerbia nem tehet mást, mint hogy beadja a derekát egy ilyen félelmetes fenyegetés nyomása alatt.”²⁶ Pašić kétségkívül mélyen lehangolt és beletörődő lelkiállapotban fogalmazta meg a július 25-én a szerb képviselőknek szétküldött táviratát, amelyben tudatta, hogy Belgrád „minden pontban meggyezésre törekvő” választ szándékozik adni, és „maradéktalan elégtételt” tervez kínálni Bécsnek.²⁷ Ez hatalmas visszalépés volt Paču két nappal korábbi, jóval öntudatosabb hangú körleveléhez képest. Crackanthorpe július 25-én, valamivel déli tizenkét óra után Greynek küldött távirata rögzíti, hogy a szerbek az adott pillanatban hajlandók elfogadni még az 5. és a 6. pontot is, és tervezik egy közös vizsgálóbizottság felállítását, „feltéve hogy ilyen bizottság létrehozása bizonyíthatóan összhangban áll a nemzetközi gyakorlattal”.²⁸

Valószínű, hogy a szerbek álláspontja az oroszoktól érkező biztató válasz hatására merevedett meg. Július 23-án délelőtt megérkezett Belgrádba Spalajković előző nap esti távirata, amelyben beszámolt a magas látoga-

tás idején Poincaréval folytatott megbeszéléseiről. A francia köztársasági elnök megkérdezte a nagykövetet, érkezett-e valamilyen hír Szerbiából, s amikor Spalajković azt válaszolta, hogy a helyzet igen rosszra fordult, Poincaré kijelentette: „No, majd mi segítünk javítani rajta.”²⁹ Ez igen kellemes hír volt, ha ígéretnek nem is kifejezetten kézzelfogható. Július 24-én éjjeltájt újabb távirat érkezett Belgrádba, bejelentve, hogy közelesem „merész döntés” várható.³⁰

Spalajković jelentései közül legfontosabb a július 24-éről 25-ére virradó éjszaka elküldött két távirat volt, amelyekben a Szazonovval aznap délután hét óra előtt folytatott beszélgetésének részleteit ismertette. Az orosz külügyminiszter tájékoztatta őt a minisztertanács délután három órakor tartott megbeszélésének eredményéről. Az első táviratban Spalajković tudatta, hogy Szazonov „felháborítónak tartja és elítéli az osztrák-magyar ultimátumot”, és úgy véli, hogy „öngyilkosságot követ el az az állam”, amelyik elfogad és teljesít ilyen követeléseket. A külügyminiszter biztosította Spalajkovićot arról, hogy „Szerbia nem hivatalosan számíthat Oroszország támogatására”. Ám nem részletezte, hogy miben állna ez a támogatás, mert „a cárnak néhány dolgot még tisztázni kell a franciákkal”. Szerbiának addig kerülnie kell minden szükségtelen provokációt. Ha az országot támadás éri, és képtelen megvédeni magát, azonnal vissza kell vonnia fegyveres erőit a délkeleti területekre.³¹ A cél nem az, hogy megakadályozzák az osztrák megszállást, hanem hogy épségben és készenlétben tartsák fegyveres erőiket egy későbbi hadműveletre. A második, aznap éjjel háromnegyed kettőkor feladott távirat már arról számolt be, hogy Oroszország minisztertanácsa „kész határozott lépések megtételére, akár a mozgósítás elrendelésére is”, és „hivatalos közleményben készül bejelenteni, hogy Oroszország oltalmába veszi Szerbiát”.³²

Július 25-én este nyolc órakor Spalajković újabb táviratot küldött. Jelentette, hogy beszélt a II. Miklós Carszkoje Szeló-i palotájából épp visszatért szerb katonai attaséval, aki az orosz vezérkari főnökkel tárgyalt, és arról számolt be Spalajkovićnak, hogy a katonai tanács „a legteljesebb mértékben készen áll a háborúra”, és döntés született arról, hogy „akár a végsőig elmennek Szerbia védelmében”. Különösen meglepett mindenkit Őfelsége eltökéltsége. Ráadásul azt is parancsba adták, hogy pontosan hat órakor, vagyis az osztrákok által megjelölt határidő lejártakor minden végzős orosz kadét tiszti rangot kapjon – ami a közeles mozgósítás egyértelmű jele volt. „A cár és kormányának állásfoglalása nyomán kivétel nélkül mindenütt a legszilárdabb eltökéltséget és a legőszintébb örömet

tapasztaltam.”³³ Más jelentések beszámoltak a máris fogatosított katonai intézkedésekről, „a büszkeségről és bármilyen áldozatra [való készségről]”, ami mind az uralkodói köröket, mind pedig a közhangulatot áthatotta, s az izgalomról, ami a Londonból érkező hírt fogadta, hogy a brit hadiflottát is harckészültségbe helyezték.³⁴

Valószínű, hogy az Oroszországból érkező hírek hatására foszlott szét Belgrádban a világvége-hangulat, s ennek nyomán kezdtek a miniszterek úgy érezni, hogy mégsem kell a háború elkerülése érdekében teljesíteniük az osztrákok követeléseit.³⁵ Spalajković július 24-i távirata két részben érkezett: az első másnap hajnali 4.17-kor, a második délelőtt 10-kor. Az orosz mozgósításra utaló telegram ugyanazon a napon délelőtt 11.30-kor ért Belgrádba, éppen időben ahhoz, hogy a szerb miniszterek megismerjék a tartalmát, mielőtt megfogalmazzák az osztrák jegyzékre adott válaszukat.³⁶

A szerb miniszterek az általános hangulat megváltozása ellenére óriási gonddal csiszolgatták a Bécsnek szánt dokumentumot annak érdekében, hogy a szerb szuverenitás csorbulása nélkül is a lehető legmesszebb menő engedékenységet tanúsítsák. Pašić, Ljuba Jovanović és a Belgrádban tartózkodó miniszterek többsége – köztük Stojan Protić belügyminiszter, Velizar Janković gazdasági miniszter és Marko Đuričić igazságügy-miniszter – mind közreműködtek a szöveg finomításában. Slavko Gruić külügyminiszter-helyettes később beszélt Luigi Albertininek a végleges válasz kidolgozásának mozgalmas folyamatáról. Július 25-én, szombaton délutánra már számos vázlat keletkezett, ahogy a miniszterek hol kihúztak, hol beszúrtak egyes mondatokat és bekezdéseket. Még a véglegesnek szánt változat is alig volt olvasható a sok törléstől és kiegészítéstől.

Délután négy órára végre késznek tűnt a szöveg, és megpróbálták letisztítani. A gépíró azonban tapasztalatlan volt, ráadásul nagyon ideges. Az író-gép nem jól működött, úgyhogy a választ végül kézzel kellett megírni, és azután sokszorosítani. [...] Az utolsó fél óra lázas munkával telt. A választ itt-ott tollal javították. Egy egész, zárójelbe tett bekezdést tintával át-meg áthúзва tettek olvashatatlaná. Öt óra negyvenöt-kor Gruić egy borítékban átnyújtotta Pašićnak a szöveget.³⁷

Pašić azt remélte, hogy Gruić, vagy bárki más, alacsonyabb rangú személy fogja átadni a választ Giesl bárónak, amikor azonban senki nem jelentkezett, kijelentette: „Rendben van, akkor majd elviszem én”, azzal leballagott a lépcsőn, és elsétált, hogy találkozzon az osztrák követtel,

a miniszterek és tisztségviselők pedig rohanvást igyekeztek elérni a Nišbe induló vonatot; a szerb kormány ugyanis a várható konfliktusra számítva ott készült összeülni.

A szerb válasz külalakjára nézvést rendetlen volt, ám egyben a diplomáciai köntörfalazás mesterremeke. Az osztrák ultimátum első változatát fogalmazó Musulin báró ezt mondta róla: „a diplomáciai szakértelem legkáprázatosabb terméke, amivel valaha találkoztam”.³⁸ A szöveg magabiztos szóvirággal kezdődik. A szerb kormány – jelenti ki – a balkáni háborúk során számos alkalommal bizonyosságot tett mérsékelt és békeszerető szemléletéről. Voltaképpen „Szerbiának és az általa az európai béke érdekében hozott áldozatoknak köszönhető, hogy sikerült ezt a békét megőrizni”. Ennek folytán a szöveg megfogalmazói bizonyosak abban, hogy a válasz el fogja oszlatni a két ország közötti félreértéseket. Minthogy a kormány nem tehető felelőssé magánszemélyek cselekedeteiért, és nem gyakorol közvetlen ellenőrzést a sajtó és „magánszervezések békés tevékenysége fölött”, mélyen meglepik és fájdalmasan érintik a Bécs részéről megfogalmazott vádak.³⁹

Az egyes pontokra adott válaszok az elfogadás, a feltételes elfogadás, a kitérés és az elutasítás kifinomult keverékei. A szerzők egyhangúlag kijelentik, hogy hivatalosan elítélnék az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztására vagy egyes területeinek elcsatolására irányuló minden propagandát (noha olyan kifejezést használnak, amellyel elkerülik annak elismerését, hogy valaha is ténylegesen létezett ilyen propaganda). Az irredenta szervezetek betiltásának kérdésében a szöveg leszögezi: a szerb kormány „nem rendelkezik bizonyítékokkal arra, hogy a Narodna Odbrana vagy más, hasonló szervezetek elkövettek volna bármilyen bűntényt”, ám egyetértettek abban, hogy felosztatják a Narodna Odbranát és bármely más szervezetet, „amely Ausztria–Magyarországgal szemben ellenséges tevékenységet fejtene ki”. A 3. pontra adott válasz leszögezi, hogy a kormány készséggel eltávolított az iskolai tananyagból minden osztrákellenes propagandát, „amennyiben a császári és királyi kormányzat feltárja az ilyen propaganda létezésére vonatkozó adatokat és bizonyítékokat”. A 4. pont elfogadja a követelést, hogy a hadseregből távolítsák el a gyanús személyeket, de megint csak azzal a feltétellel, hogy az osztrák–magyar kormány a szerb hatóságok tudomására hozza a kérdéses tisztek és tisztségviselők nevét és kifogásolható tetteiket. A közös osztrák–szerb vizsgálóbizottságok felállításának indítványozására (5. pont) adott válasz úgy szól, hogy „a szerb kormány nem látja világosan a követelés jelentését és tartalmát”, de hajlandó ilyen együttműködésre, amennyiben az bizonyíthatóan összhangban áll „a nemzetközi jog, a bűn-

ügyi eljárási rend és a jó szomszédi viszony elveivel". A 6. pontot (osztrák tisztségviselők részvétele a bűnrészességgel vádolt személyek elleni eljárásban) egyértelműen elutasítják azon az alapon, hogy ellentétes a szerb alkotmánnyal – ez volt az a Szerbia szuverenitását érintő pont, amelynek összefüggésében Szazonov hajthatatlanságra intette Belgrádot. A Voja Tankosić és Milan Ciganović letartóztatását követelő 7. pontot illetően a szerb kormány közli: Tankosićot a jegyzék átvételének napján este letartóztatták, „Ciganović elfogása mindeddig nem volt lehetséges”. Itt is kérést intéznek az osztrák kormányhoz: szolgáltassa ki „a vétkesség valószínűsített és tényleges bizonyítékait – amennyiben léteznek ilyenek – [...] a további nyomozás céljaira”. Ez meglehetősen fondorlatos válasz: mihelyt a szarajevói merénylettel kapcsolatos nyomozás összefüggésében felmerült Ciganović neve, a rendőrkapitányság különleges feladattal azonnal eltávolította őt Belgrádból, és hivatalosan állították, hogy ilyen nevezetű személy nem tartózkodik a fővárosban.⁴⁰ Feltétel nélkül elfogadják a 8. és a 10. pontot (amelyek a vétkesnek talált határőrtisztek ellen indítandó eljárást, valamint azt követelték, hogy tájékoztassák az osztrák–magyar kormányt a fogantatott intézkedésekről), ám a 9. pontra, amelyben Bécs magyarázatot kért a szerb tisztségviselők szájából a merényletet követő napokban elhangzott, nyíltan osztrákellenes kijelentésekkel kapcsolatban, egészen homályos válasz született: Szerbia kormánya „készséggel megadja” a kért magyarázatot, mihelyt az osztrák kormány „tudomására hozza az elhangzott szövegek érintett részleteit, illetve bebizonyítja, hogy az adott kijelentések csakugyan a szóban forgó tisztségviselők szájából hangzottak el”.⁴¹

Nehéz nem egyetérteni Musulinnal, aki elakadt lélegzettel bámulta a finoman kicsiszolt szöveget. Gyakran állítják, hogy a válasz az osztrák követelések szinte maradéktalan elfogadása, ez azonban súlyosan félrevezető. A dokumentum nem Szerbia ellenségeinek, hanem a barátainak szól, és megdöbbenően keveset kínál Ausztriának.⁴² Bécsre hárítja a felelősséget azért, hogy megindítsa a nyomozást a merénylet szerbiai hátterének kiderítésére, ugyanakkor nem ajánlja fel azt a fajta együttműködést, ami a fontos nyomok követését lehetővé tenné. Ebben az értelemben ugyanazt a politikát követi, amit a szerb hatóságok folytattak június 28-a óta: simán tagadni a bűnrészesség minden formáját, és őrizkedni minden kezdeményezéstől, ami efféle bűnrészesség beismeréseként lenne értékelhető. Az egyes pontokra adott válaszok közül több is nyitva hagyta az utat az osztrákokkal folytatható hosszú, gyötrelmes és minden valószínűség szerint eredménytelen vita felé arról, hogy mik is lennének az irredenta propaganda vagy a

tisztek és tisztségviselők felforgató tevékenységének „tényei és bizonyítékai”. A nemzetközi jogra való hivatkozás – noha propagandaként hatékony – tiszta ködösítés, hiszen ilyen esetekre nem léteztek nemzetközi jogszabályok, és olyan nemzetek fölötti szervezetek sem, amelyek törvényes és kötelező érvényű megoldásokat dolgozhattak volna ki. A szöveg azonban tökéletesen alkalmas volt arra, hogy józan államférfiak munkájának tűnjön, akik mély-séges elképedéssel próbálnak valami értelmet kihüvelyezni az eléjük tárt felháborító és elfogadhatatlan követelésekből. A politikus, alkotmányos Szerbia hangja volt; azé, amely megtagad minden kapcsolatot a terjeszkedő párti, pánszerb ikertestvérrel – ahogy az már annyiszor megesett a szerb külkapcsolatok történetében. És – természetesen – teljességgel meggyőzte Szerbia barátait arról, hogy ily maradéktalan engedelmesség láttán Ausztriának semmiféle alapja nem lehet további lépések megtételére.

Valójában azonban a legnagyobb szakértelemmel illatosított visszautasításról volt szó a pontok többségében. Okkal kérdezhetné bárki: volt-e Pašićnak más választása most, amikor azzal, hogy elutasította az irredenta hálózatok betiltására vonatkozó követelést, engedte, hogy a válság idáig súlyosbodjon. A miniszterelnök június 28-a utáni tétlenségére több magyarázat is született: továbbra is sebezhető volt a katonai párttal és a Fekete Kéz hálózatával folytatott küzdelmek után, túlságosan mélyen itatta át személyiségét a szerb politikai élet veszedelmes csúcsán állva harminc éven át folytatott halogatás és titkolózás, vagy éppen az ő és kollégái mély ideológiai rokonszenve az irredenták és célkitűzéseik iránt. Mindehhez hozzáadhatunk még egyet: Pašićnak kétségkívül jó oka volt tartani a merénylet körülményeinek és hátterének alapos kivizsgálásától, hiszen könnyen felszínre kerülhettek volna a szerb politikai elit legbelső köreihez vezető kapcsolatok. A legenyhébben szólva is sokat ártott volna Belgrádnak, ha fény derül Ápisz mesterkedéseire. Még ennél is nyugtalanítóbb lett volna, ha az osztrákok által gyanúba vont kettős ügynök Ciganović utáni hajsza eredményeképpen kiderül, hogy Pašićnak és egyes minisztereinek tudomásuk volt a merénylet tervéről – amit a miniszterelnök oly hevesen cáfolt a budapesti *Az Est*-nek adott, július 7-i interjújában. Az osztrákok bizonyos értelemben valóban lehetetlent kívántak, amikor azt követelték, hogy a térképen körülhatárolt, hivatalos Szerbia *tiltsa be* a mindenáron terjeszkedni vágyó, irredenta *etnikai* Szerbiát. A baj ott volt, hogy a kettős – ugyanannak az oszthatatlan egésznek két minőségeként – elválaszthatatlan egységet alkotott. A belgrádi hadügyminisztériumban – tehát a lehető leghivatalosabb helyen –, a fő fogadócsarnokban ott függött a falon

Szerbia hatalmas térképe, s előtte egy allegorikus nőalak, akinek pajzsán ott sorakoztak a „még felszabadításra váró tartományok” nevei: Bosznia, Hercegovina, Vajdaság, Dalmácia – és így tovább.⁴³

Giesl már a válasz kézhezvétele előtt tudta, hogy a szerbeknek feltételeik lesznek. Szerbiában aznap délután három órakor elrendelték az általános mozgósítást, a városi laktanyából nagy sietséggel és óriási lármával kivonultak a katonák, hogy elfoglalják a környező magaslatokat. A Nemzeti Bankot és az állami levéltárt kiköltöztették Belgrádból és elszállították az ország belsejébe, s a diplomáciai testület tagjai is arra készültek, hogy kövessék a Niš felé igyekvő kormányt Kragujevacba.⁴⁴ Giesl a válasz megfogalmazásában részt vevő egyik minisztertől bizalmas értesítést is kapott.⁴⁵ A kitűzött határidő lejártá előt 5 perccel, július 25-e, szombat délután 5 óra 55-kor megjelent Pašić az osztrák követségen, átadta a választ, és tört németiséggel mondta (nem beszélt franciául): „A követeléseiket részben elfogadtuk. [...] Ami a többit illeti, bízunk az ön osztrák tábornokhoz illő lojalitásában és lovagiaságában” – és távozott. Giesl átfutotta a szöveget, látta, hogy nem felel meg a várakozásoknak, s akkor aláírkantotta az előre megírt levelet, amelyben tájékoztatta a miniszterelnököt: ő és a követség teljes személyzete még azon az estén elhagyják Belgrádot. Az Osztrák–Magyar Monarchia polgárainak és személyi tulajdonuknak a védelmét hivatalosan a német követségre bízták, a rejtjelkulcsokat Giesl kihozta a pánccélteremből és elégette, a már összekészített poggyászt kivitték a kapu előtt várakozó kocsikhoz. Délután fél hétkor Giesl, felesége és a követség személyi állománya már vonaton ült, s tíz perccel később átlépték az országhatárt.

Ez már a háború? Július 24-én a Londonba, Mensdorffnak küldött furcsa táviratban Berchtold utasította nagykövetét, hogy tájékoztassa Greyt: az osztrák jegyzék nem formális ultimátum, csupán „határidős diplomáciai lépés”, amelynek kielégítő eredmény nélküli lejártá a diplomáciai kapcsolatok megszakítását és a szükséges katonai előkészületek megkezdését eredményezi. A háború azonban még most sem elkerülhetetlen. Ha Szerbia úgy dönt, hogy „katonai előkészületeink nyomására” mégiscsak meghátrál – folytatta Berchtold –, arra fogjuk kérni, hogy térítse meg Ausztria költségeit.⁴⁶ Másnap Berchtold Bad Ischlbe utazott, hogy Ferenc József császárral találkozzon, s útközben, Lambachnál érte utol gróf Macchio osztályfőnök távirata, amely arról értesítette, hogy a bécsi orosz ügyvivő, Kudascsev hivatalosan kérte a határidő kitolását. Válaszában Berchtold kijelentette, hogy a kérés nem teljesíthető, de hozzátette: Szerbia még a határidő lejártá után is elkerülheti a háborút, ha teljesíti

Ausztria követeléseit.⁴⁷ Szavai – amint Albertini feltételezte – tükrözhetnek pillanatnyi zavarodottságot,⁴⁸ de az is lehet, hogy egyszerűen csak időt akart nyerni; láttuk, hogy az osztrákok mennyire igyekeztek a katonai előkészületekkel, nehogy késésben legyenek, amikor majd eljön az idő.

Visszatekintve egészen nyilvánvaló, hogy aligha juthattak bármire is ezekkel az utolsó pillanatban tett manőverekkel. Július 26-án és 27-én Spalajković ujjongó jelentésekben tudatta, hogy az oroszok 1 millió 700 ezer fős hadsereget mozgósítanak, és „tervezik, hogy azonnali és erőteljes offenzívát indítanak Ausztria–Magyarország ellen, mielőtt az megtámadja Szerbiát”. A cárnak meggyőződése – így Spalajković –, hogy a szerbek „oroszlánként fognak harcolni”, és az ország belsejében kiépített állásaikból akár egyedül is legyőzik az osztrákokat. Németország álláspontja még nem volt egyértelmű, de a cár úgy vélte, hogy még ha a németek nem is szállnak be a küzdelembe, jó esély van „Ausztria–Magyarország feldarabolására” – ha pedig ez mégsem sikerül, az oroszok „megvalósítják a franciák katonai elgondolásait, úgyhogy a Németország fölötti győzelem is bizonyos”.⁴⁹

Spalajković, a szerb külügyminisztérium volt politikai igazgatója annyira izgatott volt, hogy már politikai megoldásokat kezdett javasolni: „Ez véleményem szerint nagyszerű lehetőséget kínál számunkra, hogy a fejleményeket bölcsen kihasználva megvalósítsuk a teljes szerbség egyesítését. Ennélfogva kíváncsi vagyok, hogy Ausztria–Magyarország megtámadjon bennünket. Akkor pedig Isten nevében, előre!” A Szentpétervárról érkező ömlengés is hozzájárult a szerb álláspont megmerevedéséhez. Ekkor már elképzelhetetlen volt, hogy az utolsó pillanatban engedményeket tegyenek az osztrákoknak. Pašić régóta bizonyos volt abban, hogy a szerbség egyesítése békés folyamat nem lehet; hogy ezt az egységet csakis valami roppant háború hevében s valamely nagyhatalom támogatásával lehet összekovácsolni. Ez persze nem terv volt, és soha nem is vált tényleges tervvé; csak afféle látomás, amelynek teljesülése most közelebb látszott lenni, mint valaha. Még csaknem két hétnek kellett eltelnie, mire megkezdődtek a valóságos harcok, de már tisztán látszott, hogy az út a háború felé vezet. Szerbia számára nem volt visszafordulás.

MEGKEZDŐDIK A „HELYI HÁBORÚ”

1914. július 28-án reggel Őfelsége Ferenc József Bad Ischlben, a császári villában dolgozóasztalánál ülve egy szépséges strucc tollal aláírta a Szer-

biának szóló hadüzenetet. Előtte az asztalon elhunyt feleségének hófehér márványból faragott mellszobra állt, jobb könyökénél elektromos szivargyújtó: sötét fatalapzaton álló otromba bronzszerkezet, textilfonatos vezetékkel az asztal mögötti konnektorig. A szöveg azt a kiáltványformát követte, amit az osztrákok 1866-ban Poroszországnak küldött hadüzenete is alkalmazott:

Népeimhez! Leghőbb vágyam volt, hogy az Isten kegyelméből még hátralevő éveimet a béke műveinek szentelhessem, és népeimet a háború áldozataitól és terheitől megóvhassam. A gondviselés másként határozott. Egy gyűlölettel telt ellenség üzelmei kényszerítettek, hogy a béke hosszú esztendei után kardot ragadjak monarchiám becsületének védelmére, tekintélyének és hatalmi állásának megóvására és területi épségének biztosítására. [...] ⁵⁰

Belgrád ekkorra már jószérével elnéptelenedett. A katonaköteles korú férfiakat behívták, a családok a vidéki rokonoknál kerestek biztonságosabb lakóhelyet. A nem szerb nemzetiségűek többsége elmenekült. Július 28-án, délután két órakor futótűzként söpört végig a városon a küszöbönálló háború híre. A napilapok rendkívüli kiadásait pillanatok alatt szétkapkodták. ⁵¹ A Dunán haladó két löszerszállító hajót már aznap éjjel előtt elfogták az osztrák előőrsök. Másnap éjjeli egy órakor szerb csapatok felrobbantották a Zimony és Belgrád közötti Száva-hidat. Osztrák ágyúnaszádok tüzet nyitottak a szerbekre, akik rövid tűzharc után visszavonultak.

Az ötvennyolc esztendő Sigmund Freud lelkesen fogadta a háború kitörésének hírét. „Harminc éve most először érzem, hogy osztrák vagyok, és szeretnék még egy esélyt adni ennek a nem túl ígéretes birodalomnak. Egész libidóm Ausztria–Magyarországért lobog.” ⁵²

11

Figyelmeztető lövések

FŐ A HATÁROZOTTSÁG

Négy rohanós, fogadásokkal, katonai szemlékkel, beszédekkel, vacsorákkal és pohárköszöntőkkel töltött nap után Paléologue-nak már szüksége volt némi pihenésre. Miután július 23-án este kikísérte Poincarét a *France*-hoz, azt mondta az inasának, hogy másnap reggelig ne zavarják, aludni akar. A sors azonban másként akarta: hét órakor sürgős telefonhívás érkezett – az osztrák ultimátum átadásának híre. A nagykövet a kimerültségtől kótyagosan ült az ágyában, s úgy hallgatta a szavakat, mint valami éber álmot:

A történet úgy hatott rám, mint ami nem valóságos, mégis határozott; képzeletbeli, de kézzelfogható. Úgy tűnt, mintha folytatódna a círral való tegnapi beszélgetés, és én újra előhozakodom az elméleteimmel és találgatásaimmal. Ugyanakkor azonban éreztem, erősen, határozottan és valóságosan éreztem, hogy megmászhatatlan, kész tényekkel állok szemben... ¹

Paléologue lemondott egy ebédet, s helyette megbeszélte egy találkozót a francia nagykövetségen Szazonovval és a brit nagykövettel, Sir George Buchanannel. ² Emlékiratai szerint emlékeztette vendégeit a köztársasági elnök és a cár által az előző este mondott pohárköszöntőkre, és elismételte, hogy a három antanthatalomnak szilárd eltökéltséget kell tanúsítania. Szazonov meghökkent: „És ha ez háborúhoz vezet?” – A szilárdság csakis akkor vezet háborúhoz – válaszolta Paléologue –, „ha a német hatalmak már elszánták magukat arra, hogy erő alkalmazásával biztosítsák egyeduralkodókat a Kelet fölött”. (A francia nagykövet itt ugyanazt az érvelést vetette be, amivel július második hetében Bethmann Hollweg győzködte Riezert.)

Kétséges, hogy Szazonov csakugyan olyan tétova volt-e, amilyennek Paléologue beszámolója mutatja; jelentésében Buchanan is beszámol a beszélgetésről, de nála éppen Szazonov emeli a tétet, kijelentve, hogy „Oroszországnak mindenképpen el kell rendelnie a mozgósítást”. ³ Mindenesetre akárki akármit mondott, a három férfiú nyilvánvalóan igen határozott állás-

pontra helyezkedett az osztrák ultimátum folytán beállt helyzettel kapcsolatban. Szazonov és Paléologue egyesült erővel igyekezett meggyőzni Buchanan, beszélje le kormányát a semlegesség politikájáról, ami „szinte felér az öngyilkossággal”. Buchanan egyetértett velük, és vállalta, hogy „a legerőteljesebben fogja képviselni” Greynél „a német arroganciával való szembe-szegülés” politikáját.⁴ De Robien gróf, aki délután beszélt a nagykövettel, mélységesen megdöbbsent. Ezen a baljós ebéden – idézte fel később – „mindannyian egyre beljebb hajszolták egymást a dologba. Paléologue különösen indulatos volt, és Poincaréval folytatott beszélgetéseivel kérkedett.”⁵

Valójában Szazonov nemigen szorult győzködésre sem Paléologue-tól, sem senki mástól. Már a francia nagykövetségen elköltött ebéd előtt úgy teremtette le az osztrák nagykövetet, hogy semmi kétség sem férhetett a kialakult helyzetről alkotott véleménye felől, s afelől sem, hogy miként kíván reagálni rá. Miután Szapáry gróf az ilyen helyzetekben bevett gyakorlatnak megfelelően fennhangon felolvasta az osztrák jegyzék szövegét, Szazonov felhorkant: „Jól tudom, mi folyik itt! Maguk háborút akarnak Szerbia ellen! A német lapok biztatták fel magukat! Maguk tűzbe borítják Európát! Nagy felelősséget vesznek magukra, de majd meglátjuk, mit szólnak ehhez Londonban, Párizsban, meg talán máshol is.” Szapáry felajánlotta, hogy átküld neki egy dossziét Bécs követeléseinek jogosságát alátámasztó bizonyítékokkal, de Szazonov leintette; azt mondta, nem érdekli: „Maguk háborút akarnak, és felégették a hidakat maguk mögött.” Szapáry azt válaszolta, hogy Ausztria „a világ legbékeszeretőbb nagyhatalma”, és joga van elemi érdekeinek védelméhez, mire Szazonov gúnyosan vágott vissza: „Hogy maguk mennyire békeszeretőek, az jól látszik most, amikor lángba borítják Európát.”⁶ Szapáry felindultan távozott, és egyenesen az osztrák nagykövetségre rohant, hogy rejtjelezze és továbbítsa a jelentését.

Mihelyt az osztrák nagykövet elhagyta a helyiséget, Szazonov a külügyminisztériumba kérette az orosz vezérkari főnököt, Januskievics tábornokot. A kormány – közölte vele – hamarosan hivatalos sajtóközleményt ad ki arról, hogy Oroszország nem kíván „tétlen maradni [...], ha fenyegetés éri a testvéri szerb nép méltóságát és biztonságát”. (A bejelentés másnap került a sajtó elé.) Ezután megvitatták a „csak Ausztria–Magyarország elleni részleges mozgósítás terveit”.⁷ A jegyzék átadását követő napokban az orosz külügyminiszter kitartott a szilárdság politikája mellett, és olyan döntéseket hozott, amelyek tovább mélyítették a válságot.

Délután három órakor kétórás ülést tartott a minisztertanács. Az első felszólaló a Paléologue és Buchanan társaságában elköltött ebédől feltű-

zelt Szazonov volt. Először felvázolta a helyzet hátterének szerinte legfontosabb részleteit. Németország – jelentette ki – már jó ideje „módszeresen készül” nemcsak arra, hogy fokozza befolyását Közép-Európában, de arra is, hogy „minden nemzetközi kérdésben [elérje a céljait] anélkül, hogy figyelembe venné a hármas szövetséghez nem tartozó hatalmak véleményét és befolyását”. Az utóbbi évtized során Oroszország megingathatatlan türelemmel és önmérséklettel fogadta ezeket a kihívásokat, de az engedékenységre csak „agresszív módszereik további alkalmazására” bátorította a németeket. Most eljött az idő, hogy a sarkunkra álljunk. Az osztrák ultimátum „a németek hallgatolagos beleegyezésével” született meg, s belgrádi elfogadása gyakorlatilag a központi hatalmak gyámsága alá helyezné Szerbiát. Ha Oroszország feladná „történelmi küldetését”, hogy őrködjön a szláv népek függetlensége fölött, „eljátszaná szavahihetőségét [...] és a Balkánon élvezett tekintélyét”, s ekképpen másodrendűvé válna a nagyhatalmak között. A szilárd álláspont – figyelmeztetett – az Ausztria és Németország elleni háború veszélyét jelenti, s e veszélyt csak fokozza, hogy Nagy-Britannia álláspontja egyelőre bizonytalan.⁸

A következő felszólaló a mezőgazdasági miniszter, a Kokovcov ellen áskálódó A. V. Krivosejn volt, aki a cárral különös kegyében állt, közel állt a Duma nacionalista erőihez, és mezőgazdasági miniszterként kapcsolatban volt a helyi önkormányzatok nemesek irányította választott szervezeteivel, az egész orosz birodalmat behálózó *zemsztvó*kkal is. Évek óta jó viszonyt tartott fenn a *Novoje Vremjá*val, amely a Balkán és a török tengerszorosok ügyében folytatott nacionalista kampányáról volt nevezetes.⁹ Krivosejn 1912 novemberében támogatta Szuhomlinovot az Ausztria elleni részleges mozgósítás kérdésében, mert úgy vélte, hogy „legfőbb ideje véget vetni a németek előtti hajbókolásnak”.¹⁰ A jelek szerint igen közel állt a szószátyár montenegrói Milicához is, aki úgy tekintett rá, mint Montenegró szövetségesére a délszlávok megváltásának szent küzdelmében.¹¹ Kokovcov távozása után Krivosejn lett a minisztertanács legbefolyásosabb tagja, s külpolitikai nézetei egyre harciasabbak és németellenesebbek lettek.

A minisztertanácshoz 1914. július 24-én intézett beszédében érvek hadát sorakoztatta fel a mozgósítás ellen és mellett, végül azonban az osztrákok lépésével való szilárd szembenállás mellett foglalt állást. Oroszország – állította – politikai, gazdasági és katonai szempontból is összehasonlíthatatlanul jobb helyzetben van, mint az 1904–1905-ös katasztrofá után, az újrafegyverkezési program azonban még nem ért véget, és kétséges, hogy az orosz fegyveres erők valaha is képesek lesznek ver-

senyre kelni „modern technikai hatékonyság” terén a német és az osztrák–magyar hadsereggel. Ugyanakkor azonban az elmúlt években jelentősen javultak az „általános feltételek” (nyilván a francia–oroszl szövetség megerősödésére célzott), s a cári kormány nehezen tudná megindokolni a Dumának és a közvéleménynek, „hogymiért vonakodik bátran cselekedni”. És itt következett a gondolatmenet lényege: a múltban Oroszország „túlzottan is óvatos magatartása” nem tudta megbékíteni a közép-európai hatalmakat. Nem vitás – és ezt az orosz–japán háború be is bizonyította –, hogy Oroszország komoly kockázatot vállal egy háborús konfliktusban, ám bármennyire is óhajtja a békét, annak eléréséhez nem a további tűrésen át vezet az út. „A háború minden békéltető erőfeszítésünk ellenére kitörhet.” Jelen körülmények között a leghelyesebb magatartás, ha „jóval szilárdabban és erélyesebben szegülünk szembe a központi hatalmak ésszerűtlen követeléseivel”.¹²

Krivosejn szavai óriási hatást tettek a hallgatóságra, s az utána következő felszólalók egyike sem mondott semmit, ami ellentmondott volna következtetéseinek. Szuhomlinov hadügyminiszter és Grigorovics haditengerészeti miniszter elismerte, hogy az újrafegyverkezési program még befejezetlen, de mindketten kijelentették, „hogymi a tétovázás többé már nem megfelelő magatartás”, és „nincs kifogásuk az ellen, hogy [Szentpétervár] nagyobb határozottságot tanúsítson”. Pjotr Lvovics Bark a pénzügyminisztérium részéről afelöl aggodalmának adott hangot, hogy Oroszország képes lesz-e elviselni egy kontinentális háború pénzügyi és gazdasági terheit, de elfogadta azt az állítást, hogy a további engedmények önmagukban nem szavatolják a békét, „s minthogy a tét Oroszország becsülete, méltósága és tekintélye”, nem látott okot arra, hogy szembehelyezkedjen a többség véleményével. E többségi véleményt összegezve Goremikin kijelentette: „a cári kormánynak kötelessége, hogy haladéktalanul Szerbia mellett döntson”. A határozottság sokkal nagyobb valószínűséggel szavatolja a békét, mint a békülékenység, s kudarc esetén Oroszországnak „készen kell állnia arra, hogy meghozza a tőle várt áldozatokat”.¹³ Az ülésen végül öt döntés született: 1. Ausztriát felkérlik, hogy tolja ki az ultimátum határidejét. 2. Szerbiának azt tanácsolják, hogy ne ütközzön meg a benyomulókkal a határon, hanem vonja vissza haderejét az ország belsejébe. 3. A cárt arra kéri, hogy *elvben* járuljon hozzá a mozgósítás elrendeléséhez Kijev, Odessza, Kazany és Moszkva katonai körzetekben. 4. A hadügyminisztert utasítják, hogy gyorsítsa fel a hadfelszerelés készletezését, és 5. kivonják a Németországban és Ausztriában befektetett orosz tőkét.¹⁴

„EZ MOST MÁR HÁBORÚ”

Másnap, július 25-én a minisztertanács új, jóval komolyabb és ünnepélyesebb ülést tartott, amelyen jelen volt a cár, Januskievics vezérkari főnök és Nyikolaj nagyherceg, a szentpétervári katonai körzet főparancsnoka, és férje a montenegrói Anasztaszija hecegnőnek, aki oly nyíltan beszélt Poincaréval az elnök oroszországi látogatásakor. Az ülésen jóváhagyták a minisztertanács előző napi határozatait, és döntöttek jóval aprólékosabban kidolgozott katonai lépések felől is. Ami pedig a legfontosabb: határozat született egy sor, „a háborús felkészülés időszakában” végrehajtandó, a mozgósítást előkészítő intézkedésről, amelyek nemcsak az Ausztriával szomszédos területekre, de Oroszország egész európai felére kiterjedtek.¹⁵

Nehéz volna túlértékelni a július 24-i és 25-i ülések jelentőségét. Bizonyos értelemben afféle utolsó feltámadása volt a minisztertanácsnak, amelynek a külpolitikára gyakorolt befolyása Sztolipin halála óta folyamatosan gyengült. Rendkívül szokatlan volt, hogy a tanács ekképpen tárgyaljon meg külpolitikai kérdéseket.¹⁶ Amikor kollégáinak figyelmét Németországra mint a válság legfőbb okozójára irányította, Szazonov megmutatta, mennyire mélyen magáévá tette a francia–oroszl szövetség logikáját, amely szerint az „ösellenség” nem az osztrákok, hanem a németek. Mit sem számított, hogy ez a válság sokkal inkább volt osztrák, mintsem német eredetű, hiszen Ausztriát csak úgy tekintették, mint egyfajta fedezékét egy rosszindulatú német politikának, amelynek végső céljai – a Közel-Kelet fölötti uralom megszerzésétől eltekintve – továbbra sem világosak. Ami Oroszországnak a háborúra való viszonylagos felkészületlenségét illeti (ahhoz az állapothoz képest, aminek elérését három évvel későbbre tervezték), ezt a kérdést a miniszterek azzal a felszínes érveléssel söpörték félre, hogy a háború mindenképpen ki fog törni; akkor is, ha Oroszország a németek „megbékítésére” törekszik azzal, hogy nem támadja meg a velük szövetséges Ausztriát. Ez a gondolatmenet felületesen emlékeztet arra, ahogy Bethmann Hollweg okoskodott július első heteiben (hogy a sarajevói válság tekinthető akár Oroszország szándékainak kipuhatolására kínáló alkalomnak is: ha az oroszok mindennek ellenére a szerbek megsegítése mellett döntenének, az azt jelentené, hogy *mindenképpen* háborút akarnak). Volt azonban egy jelentős különbség: Bethmann Hollwegnél ez a logika a háború *elfogadását* igazolta, amennyiben azt Oroszország kezdeményezi, és (az orosz általános mozgósítás pillanatáig) semmiképpen nem jogosította fel valamiféle megelőző katonai lépésre a németeket. Szentpéterváron ezzel szem-

ben úgy értékelték a háború indítását, mint megelőző lépést, amelynek oka nem Oroszország közvetlen fenyegetettsége, és amely valószínűleg (sőt bizonyosan) súlyosbítani fogja a válsághelyzetet.

A két ülésen elhatározott katonai lépések különösen érthetetlenek. Először is: a Szazonov és Januskievics által javasolt, s később elvben a július 24-i ülésen is elfogadott részleges mozgósítás súlyosan gyakorlatiatlan, amellet veszélyeket is hordozó folyamat volt. Még a részleges mozgósítás is, ha közvetlenül Ausztria–Magyarország ellen irányul, az osztrák–német szövetség logikája szerint elkerülhetetlenül kiváltotta volna Berlin ellenintézkedéseit ugyanúgy, ahogyan egy Oroszország elleni részleges német mozgósítás váltotta volna ki a franciák beavatkozását függetlenül attól, hogy Németország elrendel-e hasonló mozgósítást a nyugati határain, vagy sem. Ha pedig ezeket az ellenintézkedéseket elrendelik, azok a határok, ahol *nem* történt mozgósítás, kétszeresen is veszélyeztetettek lennének, hiszen védtelenné tennék egy oldaltámadáshoz az Ausztria ellen déli irányban mozgósított erők jobbszárnyát. A mozgósítás részleges voltából adódó nagyobb mozgástér tehát jórészt ábránd volt. Ennél is nyugtalanítóbb volt azonban, hogy az oroszok tervei egyszerűen nem tették lehetővé a részleges mozgósítást. Nem létezett külön terv a *csak* Ausztria elleni mozgósításra. Az érvényben lévő terv – az úgynevezett 19. számú mozgósítási ütemterv – rész nélküli egész volt, s nem tett különbséget a két ellenfél között.¹⁷ Az egyes körzetek népsűrűségének eltéréseiből az következett, hogy a legtöbb hadtesthez más mozgósítási körzetekből is hívtak be tartalékosokat. Ráadásul egyes hadtesteket az Ausztriával szomszédos területeken arra jelöltek ki, hogy mozgósítás esetén nyomuljanak be a Németországgal szomszédos lengyel országrészbe. S mintha ez nem volna elég, az egyes szektorokra korlátozott mozgósítás katasztrofális hatással volt a gyülekezési zónákba irányuló vagy azokon áthaladó vasúti forgalom rendkívül bonyolult rendszerére. Egy kizárólag Ausztria ellen irányuló, rögtönzött mozgósítás tehát nemcsak a dolog természeténél fogva lett volna eleve igen kockázatos, de veszélyeztette volna annak az esélyét, hogy Oroszország később szükség esetén áttérjen a teljes mozgósításra.¹⁸

Mindeme nehézségek ismeretében elképesztő, hogy a részleges mozgósítás gondolata akár egy pillanatra is felmerülhetett. Vajon miért erőltette a dolgot Szazonov? Talán azért, mert a köztesnek felfogható megoldás valami enyhébbet kínált a teljes mozgósításnál, ami szükségképpen kiváltott volna egy kontinentális arányú háborút. Szazonov minden bizonnyal jól emlékezett az 1912–13-as téli válságra, amikor a hadsereg afféle *hézag-*

pótló mozgósítási tervet rögtönzött Ausztria–Magyarország ellen, és civilként egy olyan környezetben, ahol féltve őrzött kincs volt a katonai szakértelem, s a kívüllálóknak igen szűken mérték az értesüléseket, nem is igen tudhatott többet a dologról, hiszen közismerten roppant járatlan volt a katonai kérdésekben. Nyilvánvaló, hogy nagyon hiányos felvilágosítást kapott a vezérkari főnöktől, a szerény képességekkel megáldott Januskievicstől, aki maga sem láthatta át teljes mélységében a helyzetet, hiszen mindössze öt hónapja töltötte be még csak a hivatalát. Különben is sokkal inkább volt udvari ember, mint katona; életében soha nem szagolt puskaport, és általános meglepetést keltett kinevezése nyilvánvalóan nem szakmai kiválóságának, hanem a cár személyes rokonszenvének volt köszönhető.¹⁹ Ám Szazonov azután is kitarzott a részleges mozgósítás mellett, hogy Januskievics és alárendeltjei is rámutattak a terv képtelenségére. Talán úgy érezte, hogy fel kell kínálnia a cárnak a teljes mozgósítás alternatíváját; talán azt hitte, hogy ez az „enyhe” változat elegendő lesz az osztrákok és a németek jobb belátásra térítéséhez. Ám elképzelhető, hogy azt remélte: a részleges mozgósítási javaslat olyan helyzetbe hozza az uralkodót, amelyben már nemigen lesz más választása, mint továbblépni a valódi megoldás felé. Mindezek a bizonytalanságok arra mutatnak, hogy az orosz felső vezetésben jellemző volt egyfajta kapcsolathány és következtetlenség – erre utal az is, hogy a cár a balti flottát bevonta Szazonov részleges mozgósítási tervébe, noha ez a lépés homlokegyenest ellentmondott a külügyminiszter abbeli szándékának, hogy semmiképpen se haragítsák magukra a németeket.²⁰

Akárhogy is: a részleges mozgósítás politikája afféle elterelő manőver maradt – legalábbis július 28-ig, amikor a kormány úgy döntött, hogy ténylegesen elrendeli. A minisztertanács közben meghozott egy még fontosabb döntést: életbe léptette a háborús előkészületi időszakról szóló (1913. március 2-i) rendeletet. Ez a mozgósítást előkészítő intézkedés magasabb biztonsági és készségi szintet írt elő a hadianyag- és utánpótlásraktárakban; elrendelte a vasúti karbantartások és javítások felgyorsítását, a készség ellenőrzését minden alakulatnál, biztosítóegységek telepítését a veszélyeztetett frontszakaszokon és tartalékosok behívását a kiképzőegységekhez. Történtek további intézkedések is: a szolgálati helyüktől távoli területeken gyakorlatozó alakulatokat haladéktalanul visszarendelték, körülbelül három-ezer végzős tisztiiskolás előléptetésével háborús szintre emelték a tisztikar létszámát, a kikötőket elaknásították, a lovakat és szekereket begyűjtötték, valamint Varsó, Vilnius és Szentpétervár körzetek erősségeiben kihirdették a hadiállapotot, hogy a katonai hatóságok a parancs érkeztekor teljes jogkör-

rel bírjanak az általános mozgósítás elrendelésére. Mindezek az intézkedések pedig nemcsak az Ausztriával szomszédos határzónában léptek érvénybe, hanem Oroszország egész európai területén.²¹

Szükségtelen hangsúlyozni, hogy az egész folyamat igen kockázatos volt. Vajon hogyan különböztetik majd meg a németek és az osztrákok a rendkívül kiterjedt mozgósítás-előkészítő intézkedéseket a tényleges mozgósítás kezdeti szakaszától? A március 2-i rendelet jól érzékelteti a készülődő lépések arányait. A rendelkezések értelmében a tartalékosokat be kell hívni a határvonali hadosztályokhoz, és el kell igazítani őket az ellenség egyenruhájának és valószínű elhelyezkedésének tárgyában.

A lovakat újra kell patkolni. A tisztikar és a legénység nem kaphat eltávozást, az eltávozáson lévőket vagy a máshol szolgálatot teljesítőket haladéktalanul vissza kell rendelni állomáshelyükre. A kémgyanús egyedeket le kell tartóztatni. Foganatosítani kell a lovak, szarvasmarhák és a gabona kivitelét megakadályozó intézkedéseket. A frontzónában lévő bankokból az ország belsejébe kell szállítani a pénzt és az értéktárgyakat. A hajók térjenek vissza a kikötőkbe, s vegyék fel az ellátmányt és a teljes hadifelszerelést.²²

Januskievics tovább fokozta a félreérthetőséget, amikor nyíltan közölte a kerületi parancsnokokkal, hogy nem kell betű szerint tartaniuk magukat a március 2-i rendelethez; ha szükségesnek ítélik, bátran túlteljesíthetik az előírásokat.

Így aztán sok megfigyelő már részleges mozgósításnak értékelte az előkészületeket. A szentpétervári belga katonai attasé július 26-án arról tett jelentést, hogy a cár elrendelte „tíz hadtest mozgósítását a kijevi és az odesszai katonai körzetekben”, hozzátéve, hogy „katonai körökben hatalmas lelkesedéssel fogadták a hírt”, másnapi jelentésében pedig hangsúlyozta: a sajtónak a legszigorúbban megtiltották, hogy részletezze a hadsereg mozgósítását.²³ A német és az osztrák konzulok, diplomaták és attasék riadt sürgönyöket kezdtek hazaküldeni. Koppenhágából az osztrák követ, Széchényi gróf július 26-án jelentette: a dán külügyminiszter, Eric Scavenius azt a hírt kapta Szentpétervárról, hogy az oroszok máris mozgósításba kezdtek – noha a gróf valószínűtlennek tartotta, hogy az efféle kapkodó támadási előkészületek hatására Franciaország vagy Nagy-Britannia szükségesnek ítélné a beavatkozást.²⁴ Másnap a kijevi osztrák konzul, Hein arról tett jelentést, hogy a tiszteket visszarendelik a laktanyákba, tüzéségi egységek hagyják el Kijevet, és hosszú sorban vonulnak az utakon ismeretlen céllal, de nyugat felé.

Ugyanazon a napon, valamivel később már arról írt, hogy tizenhat, tüzéséget és kozákokat szállító, valamint huszonhat katonai vasúti szerelvény tüzer- és utászalakulatokkal Odessza felől érkezve továbbhaladt az osztrák határ irányába. A hatalmas kijevi katonai tábor most üresen állt; a csapatok vagy téli szállásukra vonultak, vagy bevagonírozásra gyülekeztek a vasútállomásokon.²⁵ A lengyel területen fekvő városból, Szczakowából rejtjeles üzenet tudatta, hogy a térségben folyó hadgyakorlatokat hirtelen megszakították, s a csapatok a városban gyülekeznek. Hatalmas létszámú tüzéséget vagoníroztak be a város bécsi pályaudvarán. Az előző éjszaka folyamán hét, utászalakulatokkal megrakott szerelvény hagyta el az állomást.²⁶ Moszkvából arról érkeztek jelentések, hogy a cári orosz légierő (amelynél csak a francia légiflotta volt erősebb) nyugat felé nyomul, a városba pedig egy lovasezred érkezett a csaknem ezer kilométernyire délre fekvő Jekatyerinoszlavból (ma Dnyipropetrovsk).²⁷ A galíciai osztrák hatóságok arról tájékoztattak, hogy „határozottan óriási létszámú” csapatok, tüzéség és kozákok foglalnak állásokat közvetlenül a határ túloldalán.²⁸ A Fekete-tenger keleti partján fekvő Batumiból arról érkezett hír, hogy gyalogság, kozákok és dragonyosok tartanak Varsó felé.²⁹ Oroszország számos pontjáról a szentpétervári német nagykövetségre befutó konzuli jelentések a folyók elaknásításáról, a vasúti kocsik lefoglalásáról tájékoztattak; egy teljes orosz tüzerhadosztályt láttak elindulni Kijevből nyugat felé; a moszkvai táviróhivatalban megtiltották a rejtjelezett német sürgönyök továbbítását; hadgyakorlatról visszatérő gyalogos és lovassági csapategységek gyülekeznek Lublinban és Kovelben; katonai járművek hatalmas konvojokban mozognak az utakon, és még számos jele tapasztalható annak, hogy a hadsereg tömegesen háborúra készül.³⁰ Már július 25-én, amikor Paléologue kikísérte Izvolszkijt a Varsóba induló vonathoz a szentpétervári pályaudvarra, mindkettejüket meglepte a szokatlan tömeg és felbolydulás:

A peronokon hatalmas volt a nyüzsgés. A vonatok tömve voltak tisztekkel és katonákkal. Minden a mozgósításra vallott. Gyors eszmecsere után azonos következtetésre jutottunk: ez most már háború...³¹

AZ OROSZ ÉRVELÉS

A felsorolt intézkedésekkel Szazonov és kollégái jelentősen elmélyítették a válságot, és jócskán fokozták az egész Európára kiterjedő háború kitő-

résének valószínűségét. Az orosz mozgósítás alapjaiban változtatta meg a szerbiai politikai légkört. Immár elképzelhetetlenné vált, hogy a szerb kormány, amely eredetileg komoly megfontolás tárgyává tette az ultimátum követeléseinek teljesítését, az osztrák nyomás hatására meghátráljon. Fokozta a nyomást magára az orosz kormányra is, hiszen az egyenruhás emberek látványa és annak szüntelen ismételtetése, hogy Oroszország nem nézheti tétlenül Szerbia megpróbáltatásait, egyre növelte a nacionalista sajtó lelkesültségét és harci hevületét. A hír Ausztria–Magyarországon is megkongatta a vészharangokat, de mindezeknél fontosabb, hogy a mozgósítás drámaian megnövelte a Németországra nehezedő nyomást, holott Berlin mindaddig őrizkedett a katonai előkészületektől, és arra számított, hogy az osztrák–szerb konfliktust korlátok között lehet tartani.

Miért tette mindezt Szazonov? Világéletében titkolózó volt, és soha nem adott hihető magyarázatot ekkori tetteiről és indítékairól, de a leghihetőbb magyarázat abban rejlik, ahogy az osztrák ultimátum hírére reagált: „*C'est la guerre européenne!*” Az első pillanattól fogva szilárdan hitte, hogy egy Szerbia elleni osztrák katonai lépésnek okvetlenül ki kell váltania az orosz ellentámadást, s az ultimátumra adott válasza összhangban áll korábbi állásfoglalásaival. Soha nem ismerte el, hogy Ausztria–Magyarországnak joga volna intézkedéseket tenni a szerb irredentizmussal szemben – épp ellenkezőleg: támogatta a balkáni irredenta politikát, nyíltan védelmébe vette azt a vélekedést, hogy Szerbia joggal tart igényt a kettős monarchia szerbek lakta területeire, és úgy tartotta, hogy a Habsburg Birodalom amúgy is idejéért, avított alakzat, amelynek úgyszólván hátra túl sok ideje. A jelek szerint nem tűnt fel neki, hogy az önkényuralommal kormányzott, soknemzetiségű Orosz Birodalom, amelynek kisebbségei sokkal rosszabb helyzetben éltek az Osztrák–Magyar Monarchia nemzeti-ségeinél, semmivel sem kevésbé avított szerkezet, és talán ugyancsak megvannak számlálva a napjai.

Szazonov kezdettől fogva tagadta, hogy Ausztriának joga volna bármiféle lépéshez Belgráddal szemben a sarajevói merénylet után. Ismételt és többféle összefüggésben hangsúlyozta, hogy feltétlenül katonai akcióval válaszolna bármilyen, a csatlós állammal szembeni intézkedésre. Már július 18-án, vagyis nem sokkal azután, hogy kiderült, Bécs valamiféle jegyzék összeállításán fáradozik, közölte Sir Buchanannel, hogy „Oroszország nem fog tétlenül szemlélteni semmi olyasmit, ami csak emlékeztet is egy osztrák ultimátumra Belgráddal szemben, s egy ilyen helyzetben bizonyos megelőző katonai lépések megtételére fog kényszerülni”.³² Szazonov kétségkívül tiszt-

tában volt a rendkívüli kockázattal, hiszen 1912 novemberében, a balkáni válság csúcspontján Kokovcovval együtt ellenezte az Ausztria elleni részleges mozgósítást, arra hivatkozva – ahogy Kokovcov fogalmazott –, hogy „akárminek is nevezzük a tervezett intézkedéseket, azért a mozgósítás az mozgósítás, amire ellenségeinknek tényleges háborúval kell válaszolniuk”.³³

Az 1914-es helyzet azonban természetesen egészen más. A kockázat jóval magasabb volt, s minthogy Kokovcov már nem állt az útban, gátlástalanabb lett a hangulat is. Volt azonban egy fontos különbség: Szazonov 1912 novemberében hozzátett egy kiegészítést a visszalépéséhez, mondván: „még ha készen állnánk is a háborúra [...], nincs jogunk ilyen lépés megtételére anélkül, hogy előzőleg egyetértésre jutnánk szövetségeseinkkel”.³⁴ Az egyetértés felől – legalábbis Franciaországgal – 1914 nyarán már semmiféle kétség nem lehetett. Nem csak Poincaré és Paléologue kardoskodott amellett, hogy az oroszok a lehető legnagyobb szilárdságot tanúsítsák a szerb kérdésben. Ez a válság éppen olyanfajta volt, amilyenről a Balkánon kirobbanó konfliktus foratókönyve beszélt, és amiről a szövetségesek számtalan vita és csúcstalálkozó során nemrégiben állapították meg, hogy tökéletes *casus belli* lenne. Július 30-i elképesztő jelentésében a párizsi orosz katonai attasé, Ignatyev gróf, aki kitűnő kapcsolatokat tartott fenn a legtöbb magas rangú francia katonai vezetővel, arról tájékoztatót, hogy körülötte mindenki „kendőzetlen örömmel fogadta a lehetőséget, hogy ki lehet használni – ahogy a franciák látják – a kedvező stratégiai körülményeket”.³⁵ A párizsi belga követ hasonlóan számolt be az általános felvillanyozottságról: „A francia vezérkar hajlik a háborúra” – írta július 30-án, majd: „A vezérkar óhajtja a háborút, mert úgy véli, a pillanat igen kedvező, s eljött az idő, hogy véghezvigyük”.³⁶

Egyszerűen nem igaz az olykor elhangzó állítás, hogy Paléologue helytelenül képviselte a franciák szándékait, és olyan ígéreteket tett Szentpéterváron, amikre nem volt felhatalmazása. Az sem igaz, hogy félrevezette volna Párizst az orosz mozgósítást illetően azzal a céllal, hogy engedje beérni a válságot addig a pontig, ahol a franciák már nem tudják féken tartani orosz szövetségesüket – épp ellenkezőleg: kezdettől figyelmeztette a francia külügyminisztériumot az orosz kormány lépéseire. Egy július 24-én este fél hétkor keletkezett távirat támogatta a szövetségi szolidaritás elvét annak érdekében, „hogy erő alkalmazásával őrizzék meg a békét”, egy másik, ugyanazon a napon éjjel tizenegykor feladott távirat utalt azokra az intézkedésekre, amelyeket Oroszország „bizonytalanná fogatosítani kényszerülne, ha veszélyeztetve látná Szerbia függetlenségét és területi épségét”. Egy további, másnap hajnali háromnegyed ötkor feladott,

sürgős és *titkos* jelzéssel ellátott távirat azt jelentette, hogy a minisztertanácsban aznap „elvi egyetértés jött létre az Ausztria elleni hadműveletekre kijelölt tizenhárom hadtest mozgósításával kapcsolatban”. Ez után következett a döntő fontosságú mondat:

A mozgósítás csakis akkor lép hatályba és kerül nyilvánosságra, ha Ausztria–Magyarország kormánya fegyverrel kísérli meg Szerbia kényszerítését. A titkos előkészületek [preparatifs clandestins] azonban a mai napon megkezdődnek.³⁷

Viviani később mélységesen felháborodott, amikor megtudta, hogy a dolgokat engedték ennyire és ilyen gyorsan elfajulni. Követelte, hogy Paléologue aprólékosan számoljon be a válság tetőpontjának napjaiban végzett tevékenységéről, és azzal vádolta, hogy az oroszok intézkedéseit illető kulcsfontosságú értesítéseket tartott vissza (innen a nagykövet sötét és jogosulatlan mesterkedéseinek legendája). Ám noha Viviani ekkor már pályán kívülre szorult (semmi kétség afelől, hogy Poincarénak épp ez volt a szándéka), Párizs és Poincaré nagyon is tisztában volt az eseményekkel. Ha Paléologue jelentései nem lettek volna alaposak és hiánytalanok, volt más forrás is: a katonai attasé, Laguiche tábornok, aki július 26-án például arról tájékoztatott, hogy „titkos katonai előkészületek” folynak Varsóban, Vilniusban és Szentpéterváron, a német határral szomszédos körzetekben;³⁸ a Quai d’Orsay azonban nem intette önmérsékletre orosz szövetségését. Poincaré, noha később meghamisította a válságban való szerepének kulcsmozzanatait, soha nem tagadta meg Paléologue-ot vagy az általa Szentpéterváron oly lelkesen képviselt politikát.

Tagadhatatlan, hogy voltak pillanatok, amikor mintha újjáéledt volna Szazonov hite a békés végkimenetel lehetőségében. Láttuk, hogy Bécs az ultimátum július 25-i átvétele után lélegzetvételnyi szünetet tartott abban a reményben, hogy Belgrád az osztrák katonai előkészületek láttán az utolsó percben jobb belátásra tér. Ebből Szazonov – tévesen – arra következtetett, hogy Ausztria talán visszakozni akar, és a tárgyalásos rendezés lehetőségét keresi. „A legutolsó pillanatig – írta július 26-án a francia nagykövetnek – kész és hajlandó leszek a tárgyalásra.” Hogy ezen mit értett, az akkor vált világossá, amikor magához kérette, és „nézeteinek őszinte és pontos kifejtésére” szólította fel Szapáryt. Az osztrák jegyzéket pontról pontra alaposan tanulmányozva szilárdan állította, hogy minden egyes tétel „elfogadhatatlan, képtelen és sértő”, s a következő javaslatot tette:

„Vonják vissza az ultimátumukat, változtassanak a formáján, és én szavatolom, hogy eredményes lesz.”³⁹ Ez a „tárgyalás” aligha szolgálhatott további gyümölcsöző vita alapjául. Az ultimátum átadása utáni rövid szünet oka mindenesetre nem az volt, hogy az osztrákoknak kétségeik lettek volna ügyük jogossága felől, hanem az a remény, hogy Belgrád az utolsó pillanatban mégiscsak visszalép. Az oroszok mozgósítás-előkészítő intézkedéseinek híre természetesen romba döntötte ezeket a reményeket. A bevagonírozó kozákok látványa senkit sem hozott nagyobb izgalomba, mint Spalajkovićot, aki egyenesen a szerb egységért és szabadságért folytatott végső küzdelem arkangyalainak tekintette őket. Ha maga a cár biztatja a szerbeket arra, hogy „oroszlánként harcoljanak”, Szerbia aligha fogja még egyszer fontolóra venni az osztrák ultimátum követeléseinek teljesítését. Mindeközben ráadásul Szazonov azt tanácsolta Belgrádnak, hogy *ne* fogadja el a britek ajánlkozását a közvetítő szerepére.

Az oroszok tehát engedték kibontakozni a válságot, de valamennyire azért körütekintőnek kellett lenniük. A franciák elkötelezték magukat a balkáni orosz beavatkozás támogatása mellett (függetlenül attól, hogy milyen körülmények között és hatására ítélik szükségesnek ezt a beavatkozást), de továbbra is szükség volt a francia és a brit közvélemény lecsillapítására és arra, hogy olyan sokáig tartsák nyugton a németeket, amíg csak lehet. Az orosz mozgósítások során 1912 novembere óta az volt az általános gyakorlat, hogy a csapatösszevonást és a hadianyag felhalmozását lehetőleg a nyílt ellenségeskedés kezdete előtt befejezzék, „nehogy véglegesen megfosszák az ellenfelet a reménytől, hogy a háború még elkerülhető”, a lopva végrehajtott mozgósítás időszakában pedig „ügyes diplomáciai tárgyalásokkal [...] a lehető legteljesebb mértékben el kell altatni az ellenfél nyugtalanságát”.⁴⁰ Amikor Oroszországban elrendelték a mozgósítást, Paléologue a Szazonovval folytatott eszmecsere után arról tett jelentést Párizsnak, hogy az intézkedés kizárólag Ausztria ellen irányul, és mindvégig el fogják kerülni a látszatot, hogy támadólag lépnek fel, „mert Németországnak lehetővé kívánják tenni az arra való hivatkozást, hogy nem áll elő azonnal a *casus foederis*”.⁴¹ Az orosz, a francia és a brit közvéleményre való tekintettel az is fontos volt, hogy ne Oroszországot, hanem Ausztriát láttassák az agresszor szerepében. „Hagynunk kell, hogy Ausztria teljesen belesodródjon a gonosz szerepébe” – mondta Szazonov Paléologue-nak július 24-én.⁴² A gondolatot, hogy hagyni kell az ellenfelet agresszorként feltűnni, mindkét oldal döntéshozói felvetették a válság utolsó napjaiban.

Vajon mindez csakis Szerbia érdekében történt? Vajon Oroszország valóban kész volt kockáztatni a háborút, csak hogy megvédje távoli kis csatlósa sértetlenségét? Láttuk, hogy a háború előtti utolsó években mennyire megnőtt az oroszok szemében Belgrád fontossága – részben azért, mert Szerbia alkalmasabb volt az egyre idegenebb Bulgáriánál arra, hogy Ausztria–Magyarországra nyomást gyakoroljanak. Az orosz pánszláv és nacionalista körökben erős rokonszenv élt a szerb ügy iránt, ez volt az a tényező, amin át a kormány hasznos hidat verhetett a középkelet felé. Másfelől Szentpétervár kész lett volna magára hagyni Belgrádot 1913 októberében, amikor az osztrákok felszólították a szerbeket az Észak-Albániából való kivonulásra. Az oroszok szomszédjától, a Fekete-tenger partvidékének egy szakaszát birtokló Bulgáriától eltérően pedig Szerbiának nem volt különösebb geopolitikai fontossága Oroszország biztonsága szempontjából.

Szentpétervár válaszlépésének súlyossága csak akkor válik érthetővé, ha figyelembe vesszük, hogy háttérben ott van az orosz vezetés növekvő aggodalma a török tengerszorosok jövője miatt. Oroszország (pontosabban: az orosz haditengerészet vezérkara) már az 1890-es évek óta dédelgette a Boszporusz elfoglalását célzó hadjárat terveit.⁴³ Azt is láttuk, hogy a balkáni háborúk idején a bolgárok Konstantinápoly felé való nyomulása, a gabonaexport összeomlása és a Liman von Sanders-ügy 1912–14-ben a napirend első pontjává emelte a szorosok kérdését.⁴⁴ 1914 nyarára egyes újabb fejlemények tovább fokozták az oroszok nyugtalanságát. A legfontosabb mozzanat az volt, hogy szárazon és vízen helyi fegyverkezési verseny alakult ki az Oszmán Birodalom és Görögország között az Égei-tenger északi részében fekvő szigetek jövőbeni hovatartozása miatt. Az oszmánok a görögök sakkban tartására megrendeltek két, a brit Armstrong & Vickers cég által gyártott, *dreadnought* osztályú csatahajót; az elsőnek a tervek szerint 1914 júliusában kellett megérkeznie.⁴⁵

Ez a helyi erőfitogtatás megriasztotta az oroszokat. Fennállt ugyanis a veszély, hogy ha tényleges összecsapás következik be, újból lezárják a tengerszorosokat az orosz kereskedelmi flotta előtt, aminek súlyos anyagi veszteségek lennének a következményei. Azt sem lehetett kizárni, hogy valamely kisebb állam – Görögország vagy Bulgária – hirtelen szert talál tenni az Oszmán Birodalom egy-egy kisebb darabjára, amire korábban már Oroszország is szemet vetett. További aggodalomra adott okot, hogy egy görög–török háború nyomán a brit haditengerészet is megjelenhetne a térségben – éppen akkor, amikor az oroszok azt szorgalmazták, hogy London

csökkentse ottani tengeri jelenlétét. Mindennél sokkalta fontosabb volt azonban az a lehetőség, hogy egy *dreadnought* osztályú török hadihajó jelenhetne meg a Fekete-tengeren, ahová az oroszok nem tudtak hasonló harcértékű hajókat küldeni. Az új török hadihajók – figyelmeztetett 1914 januárjában az orosz haditengerészeti miniszter – olyan erőt képviselnek, amely közel hatszorosan múlja fölül az orosz fekete-tengeri flotta együttes erejét.⁴⁶ „Nyilvánvaló, milyen vészterhes következményekkel járna, ha elveszítenénk erőfölényünket a Fekete-tenger térségében – mondta Szazonov 1914 májusában a londoni orosz nagykövetnek –, ennél fogva nem nézhetjük tétlenül az oszmán haditengerészet igen gyors és folyamatos erősödését.”⁴⁷ 1914 júliusának végén Szazonov nyomatékosan kérte a briteket, hogy tartsák vissza a Konstantinápolynak szánt két hadihajót.⁴⁸

Nehéz megmondani, hogy a júliusi válság idején pontosan mekkora súllyal estek a latba ezek az aggodalmak az oroszok gondolkodásában.⁴⁹ A hivatalos dokumentumok általában a válság osztrák–szerb vonatkozásaira összpontosítják figyelmüket, így érvényesült egy törekvés, amely kizárólag a szláv „kisebb testvérek” iránti szolidaritás fogalmaival és a Balkánon érvényesülő orosz befolyás fenntartásának szükségességével igyekezett magyarázni Szentpétervár döntéseit. Szazonov pontosan tudta, hogy szövetségesei aligha vennék jó néven, ha nyíltan követelné a szorosok fölötti ellenőrzést. A képet kissé még zavarosabbá tette, hogy a Boszporusz kifejezetten a haditengerészet vesszőparipája volt; a hadsereg vezérkara korántsem tartotta olyan fontosnak.

Másfelől a tengerszorosok szabad használatának minden bizonnyal nagy jelentőséget tulajdonított Krivosejn, aki felelősséget viselt a mezőgazdasági termékek kiviteléért, s ezért különösen odafigyelt a kereskedelmi hajózást akadályozó tényezőkre. A balkáni helyzet fokozódó bizonytalansága természetesen érintette a szorosok kérdését is, így a félsziget az oroszok szemében egyre inkább azok stratégiai hátországa lett.⁵⁰ A Balkán fölötti orosz ellenőrzés megszerzése előnyös helyzetbe juttatta volna Szentpétervárt abban, hogy megakadályozza a nemkívánatos behatolásokat a Boszporusz térségébe. A tengerszorosokkal kapcsolatos tervek ennél fogva alátámasztották az elhatározást, hogy az oroszok szilárdan kiállnak Szerbia védelmében.

Ám bárhogyan is alakult a geopolitikai fontossági sorrend, az oroszok már úton voltak a háború felé – és ekkor kezdett bezárulni a lehetőségek horizontja. Visszatekintve nehéz – ha nem is lehetetlen – elképzelni más kimenetelt, mint a háborút, ami csakugyan ki is tört 1914 augusztusának

első napjaiban. Egészen bizonyos, hogy erre gondolt Dobrorolszkij tábornok, az orosz hadsereg mozgósítási csoportjának vezetője, amikor 1921-ben megjegyezte, hogy a július 24-i és 25-i szentpétervári megbeszélések után „a háború már elhatározott dolog volt, s az Oroszország és Németország közötti táviratözön már nem volt más, mint a történelmi dráma díszlete”.⁵¹ Ám július utolsó hetének sorsdöntő napjaiban az oroszok és francia szövetségeseik még mindvégig a békéről szónokoltak. A „szilárdság” politikája Poincaré, Szazonov, Paléologue, Izvolszkij, Krivoszejn és kollégáik magyarázatai szerint olyan irányvonal volt, amelynek célja – a cár szavaival élve – „a béke megóvása azzal, hogy erőt mutatunk”.

Csábító a gondolat, hogy a széplelkű megfogalmazások csak az orosz és a francia politika agresszivitását voltak hivatottak elkendőzni, és talán arra is szolgáltak, hogy megtévesszék a londoni döntéshozókat, csak hogy ugyanezekkel a megfogalmazásokkal találkozunk a belső levelezésekben és a magánbeszélgetésekben is. Izgalmas ellentétben állnak mindezek a hasonló német dokumentumokkal, amelyek jóval nyíltabban beszélnek a háborúról mint külső fenyegetésről, szükségszerűségről és politikai eszközről. Ha azonban közelebbről megsejleljük, mit cselekedtek az orosz és a francia államférfiak, miközben a béke védelmének szükségességéről szónokoltak, már inkább csak megközelítésbelinek, semmint lényeginek látjuk a különbséget. Elsőre nem tűnik egyértelműnek, hogy ez a különbség miért állt fenn egyáltalán, de semmiképpen sem szabad úgy tekintenünk, mint a német háborúpártiság vagy egyenesen vérszomj egyszerű tünetét. Talán csak azt tükrözi, milyen meghatározó hatással volt Clausewitz a német politikai nyelvezetre. Az 1914–18-as háború a tökéletes tagadása volt mindannak, amit Clausewitz hitt és hirdetett, de kifinomult írásaiban úgy jelenítette meg a háborút, mint elsősorban politikai eszközt, amelynek végső érvként való alkalmazását mindig a politika céljainak szolgálatába kell állítani. Ezzel ellentétben az orosz és a francia politikusok nyelvezete azt a meggyőződést sugározza, hogy a háború és a béke homlokegyenest ellentétes, egymást kizáró minőségek. Ám sem Clausewitz bölcs intelmei a politika elsődlegességéről, sem a béke mint a legfőbb jó szívből jövő megidézése nem állította le a döntéshozókat, akik Európát 1914 júliusában háborúba taszították.

12

Az utolsó napok

EURÓPA TÉRKÉPE KÜLÖNÖS MEGVILÁGÍTÁSBAN

Az 1914. júliusi válság során a londoni döntéshozók szinte mindvégig az észak-írországi Ulster kilenc megyéjére függesztették tekintetüket. 1914. május 21-én az alsóház harmadik olvasásra elfogadta, a Lordok Háza azonban elutasította az Ír Önkormányzati Törvénytervezetet. Az ír nacionalisták szavazataira nagyon is rászoruló Asquith-kormány úgy határozott: alkalmazza a parlamenti törvényt, amely ilyen esetekben feljogosítja a kormányt arra, hogy a Lordok Házát megkerülve királyi jóváhagyással fogadjon el törvényeket. A lehetőség, hogy bizonyos kormányzati funkciókat esetleg a katolikus Írországra ruháznak át, késhegyig menő vitákat robbantott ki. A legkényesebb kérdés az volt, hogy a vallási szempontból vegyes Ulster megyei közül melyik legyen kivétel (ha lesz ilyen egyáltalán) az önkormányzati törvény hatálya alól, és maradjon meg ekképpen az unióban. Minthogy nem volt olyan megoldás, amely eleget tett volna a követeléseiknek, mindkét oldal – a katolikus ír nacionalisták és a protestáns unionisták – fegyveres összecsapásra kezdett készülődni, és Írország tavaszra már a polgárháború küszöbén állt. Ebben a helyzetben gyökeresnek az északír mindennapokat a kora 21. századig gyötrő nehézségek.¹

Az Ulster-kérdés okozta feszültségek mélyen átjárták az Egyesült Királyság politikai életét, mert érintették a brit állam múltbeli, jelen és jövőbeni önazonosságát. A Konzervatív Párt (teljes nevén Konzervatív és Unionista Párt) szenvedélyesen ellenezte az önkormányzati törvényt. Az unionista érzelmek magas hőfokon izzottak a brit tisztikarban, amelynek utánpótlása sokszor erős unionista kötődésű protestáns angol-ír családokból származott. Kétségesnek tűnt, hogy a hadsereg kormányhű marad-e, ha történetesen az önkormányzati törvény betartatását kapja feladatul. Az 1914. március 20-i Curragh-incidens során a Kildare megyében lévő Curraghban ötvenhét brit katonatiszt ajánlotta fel inkább a lemondását, hogysem részt vegyen az önkormányzati törvény erőszakkal történő érvényesítésében az unionista ellenállással szemben.²

Herbert Henry Asquith

Az unionisták engedetlenségét támogató katonai vezetők egyike volt Henry Wilson hadműveleti főnök, aki fontos szerepet játszott abban is, hogy kiterjesszék az elméleti helyzetekre kidolgozott brit hadműveleti terveket egy kontinentális beavatkozás lehetőségére. Wilson mind kevésbé igyekezett titkolni megvetését *Squiff** (csak így nevezte Asquithet) és hitvány kabinetje iránt, s még attól sem riadt vissza, hogy az önkormányzati törvény körüli nehézségekkel zsarolva vegye rá a miniszterelnököt az unionista követelések teljesítésére. A haditanácsnak benyújtott, az 1914. június 29-i kabinetülésen előterjesztendő feljegyzésben Wilson és kollégái azzal érveltek, hogy a britek kénytelenek lesznek Írországba küldeni a teljes expedíciós hadsereget, ha érvényt akarnak szerezni az önkormányzati törvénynek, és helyre akarják állítani a rendet.³ Másként fogalmazva: ha a brit kormány ragaszkodik az önkormányzati törvény betartatásához, a belátható jövőben fel kell hagynia minden európai katonai vállalkozás tervével, illetve megfordítva, a kontinensen tervezett beavatkozás megvalósításához le kell mondania arról, hogy az önkormányzati törvénynek

* iszákos, korhely

érvényt szerezzen. Ez pedig azt jelenti, hogy az unionista elkötelezettségű tisztek – márpedig ilyenek jó néhányan voltak a protestáns angol–ír családok sarjaiból álló tisztkarban – nagyon is úgy látták, hogy a törvény erővel való érvényesítését azzal lehet elhalasztani vagy végleg megakadályozni, ha a brit hadsereg részt vesz egy európai intervenciós hadjáratban. Egész Európában – talán Ausztria–Magyarország kivételével – sehol nem formálták a belső körülmények ennyire hatékonyan a magas rangú katonai parancsnokok többségének politikai szemléletét.

A brit kormány figyelmét még mindig Ulster kötötte le, amikor a szarajevói merénylet híre megérkezett. A miniszterelnök nem vezetett naplót, de ifjú barátnőjével és lelki társával, a kifinomult és intelligens Venetia Stanley-vel folytatott meghitt levelezése naplószerű világossággal és aprólékossággal tárja fel mindennapi tevékenységének részleteit. A levelek azt sugallják, hogy „az osztrák királyi személyek” június 28-án bekövetkezett erőszakos halála szinte meg sem érintette Asquithet, akinek politikai érdeklődése továbbra is teljes egészében „az Ulsterben jelenleg végbemenő különös dolgokra” összpontosult.⁴ A miniszterelnök nem is tett több utalást a nemzetközi helyzetre egészen július 24-ig, amikor sajnálkozva számolt be arról, hogy az Ulster körüli alkudozás egy újabb felvonása fulladt kudarcha Tyrone és Fermanagh vallásföldrajzi bonyolultsága miatt. Asquith csak az északír ügyek hosszas fejtegetése után említette meg – szinte mellékesen –, hogy Ausztria átadott „Szerbiának egy megfélemlítő és lealacsonyító ultimátumot, amit a szerbek aligha fogadhatnak el”.

Mérhető vagy felfogható távolságra vagyunk egy valódi Armageddontól, amely mellett Ulster és a nacionalista önkéntesek ügye annyira eltörpül majd, hogy eléri valódi fontosságának arányait. Szerencsére a jelek szerint semmi okunk arra, hogy ne pusztán szemlélői legyünk az eseményeknek.⁵

A levél azzal a megdöbbenő bejelentéssel kezdődik, hogy „a fény kihuny”, de Asquith nem az európai civilizáció közeles összeomlására utal, hanem arra, hogy aznap délelőtt Venetia elutazott Londonból családja anglesey-beli birtokára.

Edward Grey ezekben a napokban személyes ügyekkel volt elfoglalva. Látása romlott, egyre nehezebben tudta követni a labdát a squashjátékban, és éjjelente már nemigen tudta megtalálni a kedves csillagát. Azt tervezte, hogy több időt tölt majd vidéken, és egy ismert német szemész

felkeresését is fontolgatta. Asquithtel ellentétben azonban szempillantás alatt felismerte a Dél-Európában kibontakozó válság komoly veszélyességét.

A nagyhatalmak nagyköveteivel július folyamán Londonban folytatott tárgyalások során Grey a szokásos kacskaringós utat követte, s az elkötelező állásfoglalásoktól mindvégig őrizkedett. Július 8-án figyelmeztette Paul Cambont: ha Ausztria császára az osztrák közvélemény nyomására arra kényszerülne, hogy lépéseket tegyen Szerbiával szemben, Nagy-Britannia és Franciaország szükségképpen minden tőle telhetőt elkövetne Szentpétervár megnyugtatására – „Cambon pedig a legszívélyesebben biztosította egyetértéséről”.⁶ Grey ugyanezen a napon arra emlékeztette az orosz nagykövetet, hogy Berlint nyugtalanítják a közelmúltban tartott brit–orosz haditengerészeti tárgyalások, és rendkívül fontos, hogy Oroszország ne adjon okot a németeknek arra, hogy ellenük irányuló akció előkészületeire gyanakodjanak.⁷ Július 9-én arról biztosította a német nagykövetet, Lichnowsky grófot, hogy nem létezik titkos megállapodás Nagy-Britannia és Franciaország vagy Oroszország között, ám hozzátette: Nagy-Britannia és antantpartnereinek kapcsolata semmit sem veszített melegségéből, s Lichnowskynak tudnia kell, hogy 1906 óta – „természetesen minden agresszív szándék nélkül” – folytak bizonyos megbeszélések az egyes katonai és haditengerészeti parancsnokságok között.⁸

A külügyminiszter és az osztrák nagykövet közötti beszélgetés hangvétele udvarias volt, de tartózkodó és jószerével tartalmatlan. Amikor Mensdorff gróf július 17-én a belgrádi sajtó szélsőséges megnyilatkozásairól beszélt Greynek, amaz meglehetősen furcsán reagált: azt kérdezte, van-e egy olyan szerb lap, amelyik tisztességesen viselkedett. Mensdorff azt válaszolta, hogy ez könnyen elképzelhető, de kifejtette, hogy a Monarchia nem tűrheti tovább ezt a példátlanul intenzív politikai felforgatást. „Ezt Sir Edward Grey elismerte – így Mensdorff –, de nem bocsátkozott további eszmecserébe a kérdéssel kapcsolatban.”⁹ Miután megismerte a Belgrádnak átadott osztrák jegyzéket, Grey július 24-re újabb találkozóra hívta Mensdorffot – ez volt az az alkalom, amikor az általa valaha látott legfélelmetesebb dokumentumnak minősítette a szöveget. Ám a külügyminiszter még ekkor is elismerte, hogy az osztrákok egyes szerb állami szervek bűnrészességére vonatkozó vádja, valamint a felsorolt követelések közül némelyik valóban megalapozott.¹⁰ Ugyanezen a napon, miután biztosította a kabinet egyetértését, azt javasolta, hogy a vitába kevésbé belebonyolódott négy nagyhatalom – Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Németország – járjon közbe

Oroszországnál és Ausztriánál abban az esetben, ha komolyabb összetűzés találna köztük felszíkrazni.¹¹

Semmi sem utalt tehát arra, hogy Grey be kívánt volna avatkozni a konfliktusba. Gyakran jegyezte meg, hogy a közvélemény (ezen alapvetően a sajtóban publikált vélekedéseket értette) lesz a brit válasz meghatározó tényezője, s ebből az irányból nemigen érkezett biztatás a közbelépésre. A vezető lapok többsége irtózással beszélt egy európai háborúban való brit részvételről. A *Manchester Guardian* kijelentette: Nagy-Britanniát nem fenyegeti az a veszély, hogy „szövetségi szerződésai” belerántják az osztrák–szerb konfliktusba, s még azt az elhíresült *bon mot*-t is megkockáztatta, hogy Manchester éppen annyira törődik Belgráddal, mint Belgrád Manchesterrel. Július 29-én a *Daily News* felháborodottan utasította el a gondolatot, hogy brit életeket áldozzanak fel azért, hogy az oroszok megőrizhessék vezető szerepüket a szláv világban.¹² Augusztus 1-jén a liberális lapszerkesztő, Alfred George Gardiner közölt cikket *Nem szabad harcolnunk* címmel. Az írás két fő érve volt, hogy 1. Németország és Nagy-Britannia között nincsenek alapvető érdekütközések, és 2. Németország szétzúzása végeredményben azt eredményezné, hogy Szentpétervár diktatúrát alakít ki Európa és Ázsia fölött. A tory lapok sem voltak lelkesek. A *Yorkshire Post* például kétségeit fejezte ki afelől, hogy a francia–orosz szövetség fölött aratott osztrák–német győzelem után Nagy-Britannia bármivel is rosszabb helyzetben találná magát, mint egy francia–orosz győzelem esetén, és úgy vélte: „semmi ok arra, hogy Nagy-Britannia bármi módon is beavatkozzék”. A *Cambridge Daily News* július 28-án szintén arról írt, hogy Nagy-Britanniának a fenyegető konfliktus által érintett érdekei elhanyagolhatóak, az *Oxford Chronicle* pedig július 31-én kijelentette: a kormány kötelessége a konfliktus elszigetelése és az, hogy maradjon tőle jó távol.¹³ Egyedül a *The Times* érvelt kitartóan a brit intervenció mellett. Noha Wickham Steed július 17-én valamelyes rokonszenvvel elemezte az osztrák álláspontot, a lap július 22-e után már kontinentális arányú fegyveres konfliktusról beszélt, 27-én, 29-én és 31-én pedig kifejezetten a brit részvétel mellett foglalt állást. Különösen bombasztikus cikkeket közölt a magánlapkiadó, önjelölt publicista és színházos Horatio Bottomley, aki *John Bull* című újságjában július első hetében ezekkel a szavakkal kezdte a vezércikket: „Mindig is úgy véltük, hogy Szerbia a hidegvérrel számító összeesküvés és fortélyosság melegágya”, kijelentette, hogy „Szerbiát el kell törölni”, majd nem túl következetesen azt ajánlotta a brit kormánynak, hogy „élve a válság adta alkalommal” semmisítse meg a német hadiflottát.¹⁴ A londoni szerb követet, Boskovićot annyira

elképesztették és feldühítették a *John Bull* cikkei, hogy hivatalos tiltakozást nyújtott be a brit külügyminisztériumban, és peres úton kívánt elégtételt venni a lapon a Szerbiáról terjesztett hazugságokért.¹⁵

Legalább augusztus elejéig nem állítható, hogy a brit kormányt a közvélemény nyomása kényszerítette volna a beavatkozásra. Az sem tűnik valószínűnek, hogy a kabineté lett volna a kezdeményezés. A miniszterek nagy része továbbra is határozottan ellenezte az intervenciót. Ugyanaz a helyzet állt elő, mint 1911 novemberében, amikor a kabinet fellázadt Grey politikája ellen. Greynek mindig ezzel az alapvető nehézséggel kellett megküzdenie: saját pártjának többsége nem támogatta külpolitikai irányvonalát. Egy darabig számíthatott a parlamenti konzervatívokra, de 1914 nyarán, amikor magasra csapott az ír önkormányzati törvény elleni érzések lángja, ez a támogatás jócskán meggyengülni látszott. E nyomás hatására Grey ismét a szokott módszeréhez folyamodott: a nemzetközi helyzetet kizárólag három liberális imperialista szövetségeseivel, Asquithel, Haldane-nal és Churchill-lel vitatta meg.

Csak a július 24-i kabinetülésen, az ulsteri önkormányzati határok elhelyezkedéséről folytatott hosszú és gyötrelmes viták után hozta elő a válsághelyzetben követendő brit politika kérdését, és javasolta, hogy a négy, az osztrák–szerb vita által kevésbé érintett nagyhatalom próbáljon közvetíteni a szemben álló felek között. Több mint egy hónapja ez volt az első alkalom, hogy a brit kabinet külpolitikai kérdéssel foglalkozott. Churchill később kissé szónokiasan, de rendkívül érzékletesen idézte fel Grey szavainak a kormányra gyakorolt hatását: „Fermanagh és Tyrone egyházközségek visszasüppedtek Írország kódébe és felhőszakadásaiba, és Európa térképét jól érzékelhetően erősödő, különös fény kezdte megvilágítani.”¹⁶ A kabinet tagjai elfogadták Grey négyhatalmi közvetítésre vonatkozó javaslatát, majd a hétvégére szétszéledtek.

Július negyedik hetének végére Grey határozottabban kezdett törekedni azon körülmények tisztázására, amelyek alapján a kormánynak netán fel kellene készülnie a beavatkozásra. Július 27-én, hétfőn az iránt érdeklődött, hogy a kabinet vajon támogatná-e a beavatkozást, ha a németek megtámadnák Franciaországot. Régi ellenfelei, Morley, Simon, Burns, Beauchamp és Harcourt azzal fenyegetőztek, hogy igenlő döntés esetén azonnal beadják lemondásukat. Július 29-én, miután a másnap hajnalba nyúló megbeszélésen sem született megoldás, Grey nyomatékosan ajánlotta Franciaország támogatását. A kabinet tagjai közül mindössze négyen (köztük Asquith, Haldane és Churchill) álltak mellé, a többiek ellenezték a javaslatot.

Még Belgium kérdése sem tűnt elégségesnek ahhoz, hogy kiváltsa a brit beavatkozást. Részben a francia vezérkartól kapott hírszerzői jelentések, részben pedig egyszerű stratégiai következtetés nyomán általánosan elterjedt a feltételezés, hogy a németek – a Belgium semlegességét szavatoló 1839-es nemzetközi egyezmény megsértésével – belga területen keresztül szándékoznak megközelíteni Franciaországot. A kabinet azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy noha Nagy-Britannia az aláírók között volt, az egyezmény betartatása nem külön az aláírók bármelyikének feladata, hanem közösen és egységesen mindannyiuké. Ha tehát a kérdés valóban felmerül – vonták le a következtetést –, a brit válasz „sokkal inkább lesz irányultság-, semmint kötelezettség jellegű”.¹⁷ Megdöbbenő az a közöny és hidegvér, amivel a legmagasabb rangú brit katonai és politikai vezetők a belga semlegesség német megsértésének lehetőségét mérlegelték. Az 1911-es brit–francia vezérkari tárgyalásokon elhangzottak alapján Henry Wilson arra a megállapításra jutott, hogy a németek Dél-Belgiumon, az Ardenneken, a Sambre és a Meuse folyóktól délre eső területeken át tervezik Franciaország megközelítését, és ezt a lehetőséget tártá a Birodalmi Védelmi Bizottság 114. ülése elé.¹⁸ Ugyanezt a forgatókönyvet elemezte a kabinet július 29-én, amikor Lloyd George térkép segítségével bizonygatta, miért valószínű, hogy a németek „csupán Belgium legdélibb csücskén” fognak áthaladni. A miniszterek a felháborodás legcsekélyebb jele nélkül úgy fogadták a dolgot, mint ami (német szempontból) stratégiaiul szükséges, ekképpen gyakorlatilag elkerülhetetlen. A brit stratégiák figyelme elsősorban Antwerpenre és a Schelde folyó torkolatvidékére irányult, mert Nagy-Britannia biztonsága szempontjából mindig is kulcsfontosságúnak tekintették ezeket a területeket. „Nem látom be – jegyezte meg Churchill –, miért kellene közbelépnünk, ha csak egy kicsinykét hatolnak be Belgiumba.”¹⁹ Lloyd George később azt állította: elutasította volna Nagy-Britannia hadba lépését, ha a Belgiumba való német behatolás az Ardenneken át vezető útvonalra korlátozódott volna.²⁰ A brit döntéshozók mindvégig feltételezték, hogy a belgák sem makacsolják meg magukat, és nem tartanak ki országuk déli csücskének védelmében, hanem némi jelképes ellenállás után – mutatva, hogy nem könnyen engedtek az erőszaknak – visszavonulnak az északabbra fekvő, megerősített vonalak mögé.²¹ Így semmi automatikus kapcsolat nem lesz a németek Belgiumba való behatolása és Nagy-Britannia hadba lépése között.

A vonakodásra utaló jelekből mindazonáltal tévedés volna arra következtetni, hogy Grey és legközelebbi munkatársai ki akartak hátrálni az antant iránti régi elkötelezettségeikből – épp ellenkezőleg: Grey szinte csakis

ebből a nézőpontból szemlélte az Európában kibontakozó válsághelyzetet. Mélységes nyugtalansággal töltötte el a gondolat, hogy a parlament talán nem tesz eleget annak a Franciaország iránti erkölcsi kötelezettségnek, aminek megteremtésén és megőrzésén oly sokat fáradozott. Osztotta kollégáinak Belgrád kalandorpolitikája iránti ellenszenvét, és tisztában volt azzal, milyen kegyetlenkedés és mézszárlás folyik az újonnan meghódított területeken. Kétségkívül elegendő értesüléssel rendelkezett ahhoz, hogy fel tudja becsülni, mekkora fenyegetést jelent Szerbia az Osztrák-Magyar Monarchiára, és nem titkolta felháborodását arra a gondolatra, hogy „Szerbia háborúba sodorja bármelyik nagyhatalmat”.²² Nem mutatott ugyanakkor érdeklődést egy olyanfajta közbelépés iránt, ami az ultimátumon kívül más megoldást is kínált volna Ausztriának. A négyhatalmi közvetítés július 24-i kabinetülésén felvetődött ötlete nem hozott eredményt;²³ a négy szóba jöhető ország (Nagy-Britannia, Németország, Olaszország és Franciaország) közül mindössze egy lett volna hajlandó védelmébe venni Ausztria–Magyarország érdekeit. Ráadásul sem a Monarchia, sem a nemzetközi közösség nem rendelkezett olyan eszközzel, amivel betartathatta volna az esetleg megszülető határozatokat, s a szerb irreidentizmus támogatásában leginkább érdekelt nagyhatalom nem vett volna részt a határozat meghozatalában, ami így nem is lett volna rá nézve kötelező érvényű. Grey részben azért bízott annyira abban, hogy képes összehozni valamiféle közvetítést, mert tudta, hogy szert tett bizonyos tekintélyre, amikor 1913-ban Londonban a nagykövetek konferenciáján elnökölt. Csakhogy egy dolog az albán határzónáról érvelni, és egészen más háború és béke kérdésében közvetíteni a nagyhatalmak között.

A válság kezelésekor Grey az oroszok politikáját gyakorlatilag hallgatólagosan támogató antant magasabb szempontjainak rendelte alá a szerb–osztrák vitáról alkotott nézeteit. Időnként beszélt ugyan arról, hogy Oroszországot fontos lenne „megnyugtatni”, és kérte is Szentpétervárt, hogy tartózkodjon a szükségtelenül kihívó lépésektől, de vagy nem tudott eleget arról, hogy igazából mi folyik Oroszországban a sorsdöntő napok során, miután az osztrákok átadták az ultimátumot Belgrádnak, vagy nem is különösebben érdekelte a dolog. Tájékozatlansága nem kizárólag az ő hibája volt, hiszen az oroszok szándékosan eltitkolták mozgósítási előkészületeik valódi arányait Sir George Buchanan elől, akivel július 26-án közölték: a Moszkvában és Szentpéterváron elrendelt „védelmi intézkedések” célja csupán az, hogy féken tartsák az orosz ipart összeomlással fenyegető sztrájkhullámmal. Buchanant nem sikerült teljesen meggyőzni;

Greynak július 26-án küldött jelentésében megjegyezte: mivel a sztrájkok gyakorlatilag véget értek, az intézkedések „kétségkívül” a tervezett mozgósítással állnak összefüggésben.²⁴ Greyt azonban nem izgatta a dolog. Buchanan nem igyekezett utánajárni a részleteknek, és Londonból sem kapott utasítást, hogy megtegye. Ez a nemtörődomség sokszor jellemezte a külügyminisztérium magatartását az Oroszországgal való kapcsolattartásban. Július 26-án, amikor Buchanan megírta jelentését, Nicolson találkozott Lichnowsky gróffal, aki egy sürgős telegramot hozott magával. Ebben kormánya arról értesítette, hogy az oroszok „behívják a tartalékosokat”, ami pedig mozgósítást jelent. Nicolson azt válaszolta, hogy Londonnak „nincsenek értesülései sem általános, sem bármilyen folyamatban lévő mozgósításról”, majd hozzátette:

...számunkra pedig igen kényes és nehéz volna arra kérni Szentpétervárt, hogy ne mozgósítson, amikor Ausztria ugyanerre készül; nem is hallgatnának ránk. A legfontosabb, hogy ha lehetséges, megakadályozzuk a tényleges katonai műveleteket.²⁵

Ez a helyzetnek enyhén szólva is meglehetősen furcsa értékelése volt, hiszen egyforma súllyal kezelte az osztrák és az orosz mozgósítást, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy míg az osztrákok kizárólag Szerbia elleni lépésre készültek, az oroszok intézkedései Ausztria és Németország ellen irányultak, minthogy az 1913. március 2-i szabályozás érintett minden nyugat-oroszországi katonai körzetet, és kiterjedt a teljes balti flotta harckészültségbe helyezésére is. A megjegyzés arra is utal, hogy Grey a legkevésbé sem (és részben talán szándékosan nem) volt tisztában a mozgósítási intézkedések jelentőségével egy olyan korban, amikor a csapatösszevonás és a támadás gyorsaságát a katonai siker legfontosabb feltételének tekintették. És végül: ha Grey törekedett volna arra, hogy a közvetítés és a konfliktus korlátok közé szorításának beismerten kusza kérdésében pártatlan és megalapozott véleményt formáljon, bizonyára közelebbről kívánta volna megismerni az osztrákok Szerbiával szembeni követeléseinek igazságossága vagy túlzó volta melletti és elleni érveket, és igyekezett volna megakadályozni a nyilvánvalóan a konfliktus kiszélesedését eredményező orosz ellenintézkedéseket – ő azonban semmi effélet nem tett. Július 8-án Benckendorffal folytatott megbeszélésén, és később is több alkalommal voltaképpen elfogadta az oroszok álláspontját: „egy szerbiai háború elkerülhetetlenül egész Európára kiterjedő háborút jelent”.²⁶

Greynek nagy vonalakban tudomása volt arról, ami a szentpétervári francia államfői látogatáson történt. Július 24-én (vagyis Poincaré távo-zása után) Buchanan nagykövet arról tett jelentést, hogy az orosz fővá-rospan tartott találkozón Franciaország és Oroszország „teljes nézetazo-nosságára derült fény a béke és a hatalmi egyensúly tekintetében”, s a két állam „ünnepélyesen megerősítette, hogy készek teljesíteni a szövetség-ből rájuk háruló kötelezettségeket”. Szazonov arra kérte Buchanant, hogy közölje Greyjel: ő, Szazonov reméli, hogy a brit kormány „kinyilvánítja Franciaország és Oroszország iránti szolidaritását”.²⁷ A jelentést elemezve Eyre Crowe jóval sarkosabban fogalmazott Greynél, de megőrizte azt a belső logikát, amit a külügyminiszter követett:

Bármit tartunk is a Szerbia elleni osztrák vádak helytállóságáról, Francia-ország és Oroszország úgy véli, hogy ezek csak ürügyek, és voltaképpen a hármass szövetség és a hármass antant magasabb érdekeinek konfliktusáról van szó. Azt gondolom, hogy Anglia számára célszerűtlen, sőt veszélyes lenne, ha akár Szentpétervár, akár Párizs ellenében megpróbálná vitatni ezt az álláspontot vagy elködösíteni a világos helyzetet. [...] Érdekeink ösz-szekapcsolódnak az orosz és a francia érdekekkel ebben a küzdelemben, amely nem Szerbia birtoklásáért folyó összecsapás, hanem küzdelem az európai politikai diktátor szerepére törő Németország és az egyes országok szabadságának megőrzését kívánó hatalmak között.²⁸

Grey közölte Lichnowskyval, hogy Nagy-Britanniának nincsenek jogi kö-telezettségei antantpartnereivel szemben, július 29-én viszont (a kabinet jóváhagyásának előzetes megszerzése nélkül) arra figyelmeztette a német nagykövetet, hogy ha Németország és Franciaország is bevonódik a hábo-rúba, Nagy-Britannia kényszerítve érezheti magát arra, hogy erőteljes lépéseket tegyen.²⁹ Amikor Bethmann Hollweg július 30-án kapcsolatba lépett Londonnal, és azt ajánlotta, hogy Németország nem csatol magához további francia területeket, ha Nagy-Britannia semleges marad, Grey táv-iratban tudatta Goschennel, a berlini brit nagykövettel, hogy „a javaslat percnyi megfontolásra sem érdemes”.³⁰

Grey tettei és mulasztásai jól mutatják, hogy az antant fogalmaiban való gondolkodás milyen mélyen áthatotta az elhúzódó válságról alkotott véle-ményét. Voltaképpen a Balkánon kezdődő konfliktus forgatókönyvének új változatáról van szó, amely a francia–orosz szövetség éltető logikája volt, s amelyet Grey is magáévá tett a német nagykövetnek 1912. december ele-

jén adott figyelmeztetésében (5. fejezet). A Balkánon ellenségeskedés tör ki – voltaképpen mindegy, ki kezdte –, Oroszország közbelép, magával rántja Németországot. Franciaország „természetszerűen” beavatkozik szövetségese oldalán, ebben a helyzetben pedig Nagy-Britannia nem teheti meg, hogy félreáll, és tétlenül nézi, ahogy a németek szétzúzzák Franciaországot. Pon-tosan ez az a forgatókönyv, amit Grey 1914-ben – olykor kételkedve és kissé habozva – követett. Nem tanulmányozta és nem mérlegelte az osztrákok Szerbiával szembeni vádjait és követeléseit; a dolog a legkevésbé sem érde-kelte, s nem azért, mintha meg lett volna győződve a szerb kormány ártat-lanságáról,³¹ hanem mert magáévá tette a francia–orosz vélekedést, amely szerint a Szerbia elleni osztrák fenyegetés olyan – Eyre Crowe kifejezésével élve – ürügy, amely mozgásba hozza a szövetségi kötelezettségeket.

A forgatókönyv központi motívuma volt, hogy Nagy-Britannia elfogadja – vagy legalábbis nem vonja kétségbe – az Ausztria elleni orosz fellépés jo-gosultságát a szerb–osztrák vita megoldása érdekében, valamint az orosz lépés francia támogatásának elkerülhetetlenségét. Az osztrák–szerb vita kialakulásának pontos körülményei és a vétkesség kérdése másodlagos je-lentőségűek; ami számít, az a helyzet, ami Oroszország (és Franciaország) közbelépése nyomán létrejött. A probléma illetően meghatározása pedig Németországra hárítja a felelősséget: Ausztria védelmében elhatározott közbelépése természetsszerűen kiváltja a francia mozgósítást, és előidéz egy kontinentális arányú háborút.

POINCARÉ VISSZATÉR PÁRIZSBA

Amikor Grey a június 21-i kabinetülés után megtette a négyhatalmi köz-vetítésre vonatkozó javaslatát, a *France* fedélzetén Poincaréval és Viviani-val épp a Finn-öblöt szelte át orosz torpedónaszádok díszkíséretében. Amikor másnap megérkeztek Svédországba, a köztársasági elnök a lehall-gatásoktól védett távíróvonalak igénybevételével meggyőződött arról, hogy még mindig ő (és névlegesen Viviani) tartja kézben az irányítást. Ez után utasította a miniszterelnököt: adjon ki tájékoztatást a francia lapok-nak, hogy ő, Viviani, kapcsolatban áll minden jelentős tényezővel, és ismét kézbe vette a külügyek irányítását. „Fontos – jegyezte meg –, hogy Fran-ciaországnak ne legyen az az érzése, hogy Bienvenue-Martint [a kül-ügyminiszter helyettesítésével megbízott, ám gyakorlatlan minisztert] magára hagyták.”³² Az elmúlt 24 órában a fedélzeti rádióállomás révén

az osztrák–szerb válság kibontakozásáról szóló értesülésmorzsák jutottak el a *France* utasaihoz, s ahogy lassan körvonalazódott a teljesebb kép, Poincaré végképp megkötötte magát a Szentpéterváron felvázolt álláspontnál: az osztrákok lépése jogosulatlan, Bécs követelései „Szerbia számára nyilvánvalóan elfogadhatatlanok”, sőt egyenesen „megsértik az emberi jogokat”. A béke megőrzésének felelőssége többé már nem Oroszországot terheli (amelynek katonai előkészületei teljességgel összhangban állnak a francia elnöki látogatás során közösen kidolgozott és megerősített állásponttal), hanem a németeket, akiknek kötelességük önmérsékletre szorítani osztrák szövetségüket. Ha a németek ez irányú erőfeszítései sikertelenek maradnak – írta naplójába július 25-én Poincaré –, „abba a rendkívül hátrányos helyzetbe kerülnek, hogy ők viselik a felelősséget Ausztria erőszakos cselekedeteiért”.³³

Hogy Poincaré mennyire pökhendien fogta fel az eseményekben játszott szerepét, azt legbeszédesebben az mutatja, ahogy a Stockholmban kapott hírekre reagált: itt tudta meg, hogy Szazonov arra intette a szerbeket, hogy ne vegyék fel a harcot a határ közelében a benyomuló osztrákokkal, hanem vonják vissza erőiket az ország belsejébe, a nemzetközi közösségnél pedig nyújtsanak be tiltakozást az őket ért támadás miatt, és kérjék az ügyben a nagyhatalmak ítéletét. Szazonov javaslata mögött az a szándék munkált, hogy nemzetközi rokonszenvet keltsen a szerbek ügye iránt, egyúttal Ausztriát a lehető legmélyebben rántsa bele a B terv forgatókönyvébe, s ezzel is csökkentse a Galícia felé irányuló orosz támadással szembeállítható erőit. Poincaré azonban félreértelmezte a hallott híreket, arra következtetett, hogy Szazonov elveszítette a lélekjelenlétét, és ki akar hátrálni Oroszország Szerbia iránti elkötelezettségeiből. „Kétségtelenül nem mutakozhatunk bátrabbnak [vagyis elkötelezettebbnek Szerbia iránt], mint Oroszország – írta. – Szerbiának jó esélye van arra, hogy megalázó vereséget szenvedjen.”³⁴ Mindez mintha visszalépés lett volna az 1912–13-as téli napokhoz, amikor a franciák arra próbálták rávenni az oroszokat, hogy a Balkán dorgában tanúsítsanak szilárdabb szembenállást az osztrákokkal. Akkor, 1912–13-ban a párizsi orosz katonai attasé elképedéssel szemlélte a francia vezérkar harciasságát – most egészen más volt a helyzet. A politikai irányvonalat kidolgozták, és Poincaré főlegesen aggodott amiatt, hogy Szazonov esetleg ismét meg talál inogni.

Különösnek tűnhet, hogy Poincaré a Közép-Európában kibontakozó válság láttán nem mondta le a hazafelé vezető útra tervezett svédországi látogatását. A stockholmi megállásról olykor úgy beszélnek, mint annak

bizonyosságáról, hogy a francia államfő a válsággal összefüggésben lényegében tétlen maradt – ha kezdeményező szerepet kívánt volna vállalni az eseményekben, vajon pazarolta volna-e az időt egy kis tengeri kitérőre Viviani társaságában?³⁵ A kérdésre az a válasz, hogy a stockholmi látogatás a legkevésbé sem volt afféle „turisztika”, sokkal inkább a Szentpéterváron kidolgozott szövetségi stratégia fontos mozzanata. Poincaré és a cár egyetértettek abban, hogy (nyilvánvalóan a közeledő európai háború esetén) nagy szükség van a svédek semlegességének biztosítására. A svéd–orosz kapcsolatok az elmúlt években nem voltak kiegyensúlyozottak; az orosz kémtevékenység hallatlan mértékben megerősödött, s a stockholmiak tartottak egy orosz támadástól a közös szárazföldi határon vagy a Balti-tengeren át.³⁶ Utolsó együtt töltött napjukon Szentpéterváron II. Miklós személyesen kérte Poincarét: tárja fel V. Gusztáv, Svédország királya előtt, hogy az oroszok békés szándékokkal viseltetnek országa iránt. Poincaré azért utazott Stockholmba, hogy elmondja V. Gusztávnak: a cárnak nincsenek ellenséges szándékai a balti szomszédokkal szemben, s mindeddig nem volt tudomása a kémtevékenységről, de most haladéktalanul véget vet neki.³⁷ Mindennél fontosabb volt, hogy a svédek ne vessék magukat a németek karjaiba, ami komoly stratégiai bonyodalmakat okozhatott volna. Július 25-én a svéd király társaságában töltött délutánon Poincaré sikeresen teljesítette

II. Miklós és Poincaré

a megbízatást; örömmel jelenthette, hogy V. Gusztáv szívélyesen fogadta II. Miklós kívánságát – Svédország semleges marad.³⁸

Természetesen kínos lett volna hosszasan falatozni és borozgatni Svédországban, mialatt egyre mélyül az egész Európát veszélyeztető válság – ráadásul a túlterheltség ismét igencsak kezdett meglátszani szegény Vivianin. A francia közvélemény ugyanakkor még mindig nyugodt volt. A figyelem középpontjában továbbra is a Caillaux-per állt, amely július 28-án általános meglepetésre Madame Caillaux felmentésével végződött. Poincaré jól tudta, hogy idő előtti hazatérésük ilyen körülmények között sokkal inkább felkavarná, mintsem elcsendesítené a francia és az európai közhangulatot, sőt azt a benyomást tenné, hogy Franciaország maga is belesodorta magát a konfliktusba.³⁹ Amikor azonban július 27-én köztudottá vált, hogy a német császár idő előtt visszatért Berlinbe balti-tengeri hajóutazásáról, Poincaré, akit most már elárasztottak a hazatérését sürgető miniszterek táviratai, azonnal lemondta Dániába és Norvégiába tervezett, stratégiai szempontból sokkal kevésbé fontos látogatását, és utasította a *France* kapitányát, hogy haladéktalanul induljon Dunkerque felé.⁴⁰

Alig változtattak irányt, amikor a *France* és a kíséretét adó *dreadnought* osztályú *Jean Bart* találkozott egy, a Mecklenburgi-öblöt Kiel felé átszelő német cirkálóval és egy torpedónaszáddal, amely azonnal megfordult és eltűnt. A cirkáló a szokásos módon üdvözölte a *France*-t: vaktöltettel egy sor lövést adott le a felé néző oldal ágyúiból, amit a *Jean Bart* hasonlóképpen viszonzott – a *France* néma maradt, ahogy a szokások előírták azoknak a hajóknak, amelyek fedélzetén államfő tartózkodik. Néhány perccel később a *France* elfogta a cirkálóról küldött rejtjelezett rádiótáviratot; a német hajó minden bizonnyal arra figyelmeztette Berlint, hogy a francia államelnök útban van Párizs felé.⁴¹

Poincaré és Viviani fokozatosan felismerte, hogy egyre eltérőbben ítélik meg a nemzetközi helyzetet. Poincaré megjegyezte, hogy a miniszterelnök „egyre nyugtalanabb és aggodalmaskodóbb [...], s egymásnak homlokegyenest ellentmondó gondolatok gyötrik”.⁴² Amikor egy július 27-én érkezett táviratból megtudták, hogy Edward Grey megerősítette: Nagy-Britannia nem marad tétlen, ha a Balkánon háború tör ki, Poincaré „példaként állította Viviani elé ezt a határozottságot”, hogy ezzel is egy kis erőt öntsön belé. A köztársasági elnök – akárcsak Szentpétervár felé utaztunkban – a nap nagy részét azzal töltötte, hogy győzködte Vivianit: „a gyengeség [...] csak bonyodalmakat szül”, s hogy az egyetlen értelmes magatartás, „ha mindig a legnagyobb szilárdságot tanúsítjuk”. Viviani azonban

továbbra is „zaklatott maradt, felkavaró dolgokat motyogott, és a legsötétebb színben látta a külpolitikai ügyeket”. Pierre de Margerie (a Quay d'Orsay politikai osztályának vezetője) ugyancsak aggódott Viviani „különös elmeállapota” miatt. Poincaré nagy megrökönyödésére a miniszterelnök mintha még összefüggően beszélni sem tudott volna másról, mint pártkongresszusokról meg a szocialisták vezetője, Jean Jaurès körül szerveződő politikai szövetségekről.⁴³

A feszültséget Poincaré is megérezte. Különösen nyugtalanítónak találta a július 27-én érkezett zavaros és szinte érthetetlen táviratsorozatot, amelyből Sir Edward Grey különböző kijelentéseiről értesülhetett. Miután arra figyelmeztette az osztrák nagykövetet, hogy Nagy-Britannia nem marad tétlen a Balkánon kirobbanó háború esetén, Grey most a francia nagykövetet, Paul Cambont tájékoztatta arról, hogy a brit közvélemény nem fogadná el Nagy-Britannia belekeveredését a szerbiai kérdés körül folyó háborúba. Ám míg Viviani attól rettegett, hogy hanyatt-homlok rohannak a háborúba, Poincaré leginkább amiatt aggódott, hogy nem sikerül megállítani a Szerbia ellen induló osztrákokat.

...ha Ausztria továbbra is erőlteti a győzelmet [Poincaré győzelmén azt értette, hogy Belgrád teljesíti Bécs követeléseit]; ha hadat üzen, vagy bevonul Belgrádba, vajon Európa belenyugszik? Vagy egyedül az Ausztria és Oroszország közötti konfliktusban fog Európa közbelépni, hogy megakadályozza [a válság kiszélesedését]? Ez azt jelentené, hogy Ausztria pártját fogjuk, és szabad vadászatot engedünk neki Szerbiára. Vivianinak elsoroltam mindezeket a kétségeket...⁴⁴

Július 28-án, amikor elérték az Északi-tengert, és már a francia partokhoz közeledtek, Poincaré utasította a rádiós tisztet, hogy mondja le a dunkerque-i fogadtatást; az elnöki vonat álljon készen arra, hogy a kikötőből azonnal elindulhassanak Párizs felé. Az Északi-tenger fölött egyre szürkébb lett az ég, a levegő lehűlt, a tenger hullámzott, és csaknem állandóan szakadt az eső. Az utolsó táviratokból Poincaré arról értesült, hogy a britek a nagyhatalmak „kollektív lépését” támogatnák a válság megoldására, s ez felbátorította, mert arra utalt, hogy az oroszok csak akkor fognak visszalépni, ha az osztrákok is. Végül pedig kedvező hírek érkeztek Párizsból is: a német nagykövetnek, Von Scheinne, aki szerint az osztrák–szerb vita a két ország ügye, és egyedül nekik kell megoldást találniuk, Bienvenue-Martin, a külügyminiszter helyettesítője azt válaszolta, hogy Franciaország semmilyen

módon nem igyekszik önmérsékletre bírni Oroszországot, ha Németország nem fogja vissza Ausztria–Magyarországot. A váratlanul kemény válasznak megörülve Poincaré utasította De Margerie-t, hogy szóljon Vivianinak: táviratban fejezze ki Párizsnak a gyakorló külügyminiszter iránti elismerését. Az eset jól érzékelteti, miféle parancsadási rendszer érvényesült a francia külpolitikában 1914 júliusának utolsó napjaiban.⁴⁵

Mire megérkezett Franciaországba (noha Németországban semmi jel sem utalt bármiféle katonai ellenintézkedésre), Poincaré végső döntésre jutott: az egész Európára kiterjedő háború immár semmiképpen sem kerülhető el.⁴⁶ Minisztereit nyugodt és elszánt hangulatban találta, és nagy megkönnyebbüléssel tapasztalta, hogy sokkal hadra foghatóbbak, mint a nyúlászív Viviani. Korábban már táviratban utasította Bienvenue-Martint, hogy lépjen érintkezésbe a hadügy-, a haditengerészeti, a belügy- és a pénzügyminiszterrel, s gondoskodjon arról, hogy hozzanak meg „minden szükséges óvintézkedést” arra az esetre, ha a feszültség növekedne – most elégedetten állapította meg, milyen óriási haladás történt minden fontos területen. A külügyminiszter-helyettes Abel Ferry és René Renoult közmunkaügyi miniszter, aki Dunkerque-be utazott, hogy fogadja a köztársasági elnököt és kíséretét, arról adott tájékoztatást, hogy az eltávozáson lévő katonákat visszarendelték, a kiképzőtáborokban gyakorlatozó alakulatok visszatértek laktanyáikba, a rendőrfőnököket készségbe helyezték, a köztisztviselők utasítást kaptak, hogy maradjanak posztjukon, és Párizs beszerelte a legfontosabb készleteket és felszereléseket – „röviden: intézkedések történtek annak érdekében, hogy szükség esetén elrendelhessek az azonnali mozgósítást”.⁴⁷ Amikor Renoult a Dunkerque-ből Párizs felé tartó vonaton megkérdezte, hogy lehetséges-e még valamiféle politikai megegyezés a nagyhatalmak között, Poincaré így válaszolt: „Nem, nem lehet megegyezni. Itt már nem lehetséges a megállapodás.”⁴⁸ Mindennél beszédesebben érzékelteti Poincaré harcra kész lelkiállapotát naplójának az a bejegyzése, amelyben az üdvözlésére összesereglett sokaságról beszél:

Az első pillanatban felismertük, hogy az emberek, kivált a gyárakban dolgozók és a dokkmunkások hangulata mennyire emelkedett. Sűrű tömeg árasztotta el a rakpartokat és a mólókat, és ujjongva kiáltozták: Vive la France! Vive Poincaré! Uralkodom az érzéseimen, és néhány szót váltok a polgármesterrel, a szenátorokkal és a küldöttekkel. Mindannyian azt mondják – és szavaikat a rendőrfőnök is megerősíti –, hogy számíthatunk az ország egységére és eltökéltségére.⁴⁹

Az orosz kormány ekkorra már széles körű előmozgósítási intézkedéseket foganatosított. Párizsnak mindenről pontos értesülései voltak részben Paléologue rövid, július 25-i jelentéséből, részben pedig a szentpétervári francia katonai attasé, Pierre de Laguiche tábornok másnapi, jóval részletesebb beszámolójából.⁵⁰ Izvolszkij nagykövet július 29-én reggel jelentette, hogy Szentpétervár aznapra tervezi az Ausztria–Magyarország elleni részleges mozgósítás elrendelését. Nem könnyű megállapítani, hogy Poincaré miként fogadta a hírt, mert később (emlékiratainak előkészítésekor) egyszerűen kitépte naplójából a július 29-éről beszámoló rész második felét, amelyben – úgy tűnik – az oroszok háborús előkészületeivel foglalkozott.⁵¹ Az aznapi minisztertanácsi ülés vitáiról sem készültek pontos jegyzőkönyvek. Louis Malvy belügyminiszter azonban, aki részt vett az ülésen, aznap este bizalmasan azt közölte Joseph Caillaux-val, hogy a minisztertanács egyhangúlag helyeselte az oroszok intézkedéseit.⁵² Párizs sem július 26–27-én, sem 29-én nem tartotta szükségesnek, hogy önmérsékletre intse szövetségését.

Mindez teljes összhangban állt a Balkánon kezdődő háború-forgatókönyvvel és a francia stratégiai elképzelésekkel, amelyek nagy súlyt helyeztek az orosz mozgósítás gyorsaságára és hatékonyságára – amit azonban a brit hadba lépés biztosításával kellett kiegészíteni. Július végén a brit kormány még mindig nem hozott döntést arról, hogy részt vesz-e, s ha igen, mikor és hogyan a közelgő európai háborúban. Egyvalami világos volt: ha Franciaország támadó háborút kezdeményez szövetségese oldalán, ez nagyban aláássa erkölcsi jogosultságát a britek támogatására; ugyanakkor az országnak a nyugat felé irányuló német támadással szembeni védelme Szentpétervár lehető leggyorsabb közbelépését követelte meg. A régi paradoxonnal álltak szemben: a nyugaton megvívandó védekező háborúnak keleten, egy támadó háborúval kellett kezdődnie. Az egymásnak elmentmondó követelmények komoly terhet jelentettek a párizsi döntéshozók számára, s a nyomás különösen erős volt július 29-e éjszakáján, amikor a németek figyelmeztették az oroszokat: ha nem állítják le a mozgósítást, fentolóra veszik, hogy maguk is hasonló előkészületeket rendeljenek el.

A július 30-ára virradó éjszakán Szazonov a párizsi orosz nagykövetségre küldött táviratban értesítette Izvolszkijt a németek üzenetéről. Minthogy Oroszország nem léphet vissza – írta –, a kormánynak az a szándéka, „hogy felgyorsítsuk védelmi előkészületeinket, és tudomásul vegyük, hogy a háború valószínűleg elkerülhetetlen”. Izvolszkij utasítást kapott, hogy Szazonov nevében mondjon köszönetet, amiért a francia kormány

nagylelkű ígérete szerint „feltétlenül számíthatunk Franciaország szövetségesi támogatására”.⁵³ Minthogy az oroszok már korábban tanácsolták Franciaországnak, hogy rendelje el a *részleges* mozgósítást (kizárólag Ausztria ellen), arra lehetett következtetni, hogy a Szazonov által említett *felgyorsítás* a közeles orosz *általános* mozgósításra utal, s ez a lépés gyakorlatilag valóban elkerülhetetlenné teszi az egész Európát lángba borító háborút.⁵⁴ Nem meglepő, hogy Párizsban lázas izgalmat keltett az üzenet. Izvolszkij az éjszaka közepén elküldte követségi titkárát a Quai d'Orsay-re, ő maga pedig Vivianit kereste fel, hogy átadja neki Szazonov táviratát. Nem sokkal később, július 30-án hajnali négy órakor Viviani az Élysée-palotában találkozott Adolphe Messimy hadügyminiszterrel és Poincaréval, hogy megvitassák a fejleményeket. Az eredmény egy igen körültekintően megfogalmazott, francia nyelvű válasz volt, amelyet reggel útnak is indítottak Szentpétervárra:

Franciaország kész maradéktalanul teljesíteni a szövetségből adódó kötelezettségeit. Az általános béke érdekében azonban, s minthogy még folynak a megbeszélések a kérdésben kevésbé érintett hatalmakkal, kíváncsúnak vélem, hogy azon óvatossági és védelmi intézkedések végrehajtásakor, amelyeket Oroszország feltétlenül szükségesnek ítél, ne tegyen olyan lépéseket, amelyeket Németország ürügynek tekinthetne ahhoz, hogy erőinek részleges vagy teljes mozgósítását elrendelje.⁵⁵

A választ olykor annak a feltételezésnek a bizonyítékaul idézik, hogy a francia kormány az orosz mozgósítás híréből megriadva, a béke érdekében hajlandó lett volna veszélyeztetni a francia–orosz szövetség biztonsági rendelkezéseit.⁵⁶ Viviani számára kétségtől csakugyan így tűnt; a volt külügyminiszterrel, Gabriel Hanotaux-val aznap este tartott megbeszélésén kifejezte amiatti sajnálkozását, hogy az oroszok „kész tények elé állítanak bennünket, és szinte semmiben sem kérik ki a véleményünket”.⁵⁷ A válasz célja azonban ennél sokkal összetettebb volt. A briteket akarta meggyőzni arról, hogy Franciaország megkísérli féken tartani szövetségét; egy másolatot haladéktalanul el is juttattak Paul Cambonhoz Londonba. A brit–francia antanttal való kapcsolat félreérthetetlenül kitűnik Poincaré naplójából, amelyben azt olvashatjuk, hogy a Szentpétervárnak szánt választ „Nagy-Britannia kétértelmű magatartására való tekintettel” fogalmazták meg.⁵⁸ Ám ugyanebben az időben Poincaré – feltehetően Viviani tudta nélkül – arra utasította De Margerie-t és Messimyt, hogy

ismertesse Izvolszkijjal a francia kormány valódi szándékait. A nagykövet jelentése a diplomatával és a miniszterrel folytatott beszélgetéséről határozatosan semlegesítette az előző, önmérsékletre intő üzenet hatását:

Margerie, akivel épp most beszéltem, arról tájékoztatott, hogy a francia kormánynak nem áll szándékában beleavatkozni katonai előkészületeinkbe, de a béke megóvását célzó tárgyalások folytatása érdekében szerfölött kíváncsúnak véli, hogy ezek az előkészületek a lehető legkevésbé legyenek nyílt és provokatív jellegűek. Ugyane gondolatot fejtetve a hadügyminiszter azt is kijelentette Ignatyev grófnak [a párizsi orosz katonai attasénak], hogy kibocsáthatnánk egy nyilatkozatot, amelyben kijelentjük; a béke magasabb érdekében készen állunk mozgósítási intézkedéseink átmeneti lelassítására, ez azonban nem akadályoz meg bennünket katonai előkészületeinkben, amiket folytatunk is, amennyiben csapataink tömeges megindításától őrizkedünk.⁵⁹

A július 30-i két távirat kirajzolja a francia külpolitika háromszögelési pontjait, azt, hogy miként kellett a francia–orosz szövetség értelmében rá háruló kemény kötelezettségeket és a brit–francia antant homályos logikáját ötvöznie. „A béke magasabb érdekeire” való hivatkozás lényegében alkalmat kínált az ellenfélnek a visszalépésre, egyre kevésbé volt azonban valószínű, hogy az ellenfél él is ezzel a lehetőséggel. Közben az oroszok folytatták a háborús előkészületeket, épp csak az ország nyugati határán történő tömeges csapatösszevonást nem rendelték el. Abel Ferry, a Quay d'Orsay miniszterhelyettese a minisztertanács július 30-i ülésén odavetett feljegyzésében így jellemezte a francia politikai elképzelést: „Ne álljon le az orosz mozgósítás. Mozdósítsanak, csak a csapatösszevonástól tartózkodjanak.”⁶⁰ Poincaré naplójában ezen a napon a Szentpétervárt önmérsékletre intő távirat említése után a következő mondatot találjuk: „Ugyanakkor megteesszük a szükséges intézkedéseket, hogy keleti határainkon felsorakoztassuk saját biztosító egységeinket.”⁶¹

OROSZORSZÁG MOZGÓSÍT

Július 29-én este az orosz vezérkari főnök kiadta Szergej Dobrorolszkij tábornoknak az általános mozgósítást elrendelő parancsot. A mozgósítás irányítójaként Dobrorolszkij feladata volt összegyűjteni a miniszterek alá-

írásait, amelyek nélkül a parancs nem volt végrehajtható. A tábornok később felidézte a hadügy-, a haditengerészeti és a belügyminiszternél tett, borús hangulatú látogatásait. A mindaddig oly szókimondóan harcias Szuhomlinov az utóbbi napokban igencsak elcsendesedett. Dobrorolszkijnek az volt a benyomása, hogy talán megbánta a *Birzsevia Vedomosztyi* hasábjain pár hónappal korábban közölt, gyújtó hangú cikkét, amelyben kijelentette: „Oroszország készen áll a háborúra.”⁶² A haditengerészeti miniszter, Grigorovics tengernagy döbbenten vette tudomásul az ukázt. „Micsoda? Háború Németországgal? A flottánk nincs olyan állapotban, hogy ki tudna tartani a németekkel szemben!”, majd telefonon kérte a parancs megerősítését Szuhomlinovtól, s végül csak „igen nehéz szívvel” adta meg a kért aláírást. A reakciós, ultramonarchista belügyminiszter, Nyikolaj Maklakov irodájában Dobrorolszkijt egy imaterem hangulata fogadta: keskeny asztalon egy templomi lámpa fényében derengve hatalmas ikonok sorakoztak. „Oroszországban – jelentette ki a miniszter – a háború soha nem lesz népszerű gondolat a széles néptömegek köreiben. A forradalmi eszmék sokkal közelebb állnak hozzájuk, mint a Németország fölötti győzelem. De a sorsát az ember nem kerülheti el.” Aztán keresztet vetett, és aláírta a parancsot.⁶³

Este kilenc óra körül, miután minden szükséges aláírást összegyűjtött, Dobrorolszkij elindult a szentpétervári központi táviróhivatalba, ahol az illetékes igazgató már előzetesen utasítást kapott, hogy álljon rendelkezésre „a legnagyobb fontosságú üzenet” továbbítására. A szöveget aprólékos gondossággal gépelték le több példányban, hogy egy időben továbbíthassák a központi csarnok összes berendezéséről, amelyek a hatalmas Orosz Birodalom legjelentősebb városaival álltak kapcsolatban – onnan aztán továbbfutott az üzenet a kisebb városok és körzetek felé. A hivatal a mozgósítási parancs továbbításának esetére kidolgozott rendtartásnak megfelelően minden más levél- és táviratforgalmat leállított. Este fél tízkor, közvetlenül a táviratok kiküldése előtt megcsendült a telefon: a vezérkari főnök, Januskievics utasította Dobrorolszkijt, hogy szakítsa meg a folyamatot, de álljon készenlétben a további utasításig. Néhány perccel később rendkívül izgatott lelkiállapotban megérkezett Tugan-Baranovszkij vezérkari százados, és közölte, hogy a cár megváltoztatta döntését: *általános* mozgósítás helyett *részleges* mozgósítást kell elrendelni a július 24-i és 25-i tanácskozásokon felvázolt irányvonalaknak megfelelően. Az új parancsot július 24-én éjfélkor annak rendje és módja szerint továbbították, elrendelve a mozgósítást Kijev, Odessza, Moszkva és Kazany körzetekben.⁶⁴

A hirtelen visszalépés szinte komikus zavarodottságot váltott ki a francia nagykövetségen. A katonai attasét, Laguiche tábornokot este tíz óra után értesítették a mozgósítás küszöbönálló elrendeléséről, ő azonban úgy intézkedett, hogy Paléologue-ot az oroszok ne értesítsék, nehogy szószátyárságával veszélyeztesse a művelet titkosságát. A nagykövet azonban egy órával később más forrásból (egy fecsegő oroszról) mégis tudomást szerzett a dologról, és azonnal elküldte első titkárát, Chambrunt az orosz külügyminisztériumba, hogy sürgős táviratban értesítse Párizst: titokban általános mozgósítás zajlik (az orosz minisztériumot azért választotta, mert attól tartott, hogy a francia rejtjelezés nem elég biztonságos. Maga pedig ugyanekkor a francia követségről küldött táviratot a Quai d'Orsay-re a következő szöveggel: Kérem, hogy rendkívüli sürgősséggel szerezzék meg az orosz követségről a 304. számú telegramomat). A minisztériumba érve Chambrun összetalálkozott Laguiche-sal, aki épp akkor tudta meg, hogy a cár visszavonta a mozgósítási parancsot. A tábornok utasította Chambrunt, hogy törölje a táviratból „a mozgósítás titokban történő megkezdésének” elrendelésére vonatkozó részt. A párizsi orosz követségre érkező távirat ekképpen mindössze az Ausztria elleni orosz mozgósításról tájékoztatott, így Viviani és kollégái nem is sejtették, milyen közel állt Szentpétervár az általános mozgósításhoz. Másnap reggel Paléologue felháborodottan vette tudomásul, hogy a saját első titkára és a katonai attasé bele merészeltek nyúlni Párizsnak küldött üzenetébe.

A július 29-én elrendelt részleges mozgósítás mindenestre nemigen volt sokáig tartható. Az intézkedés leküzdhetetlen nehézségeket jelentett az orosz vezérkar tervezői számára, mert veszélyeztette a későbbi teljes mozgósítás végrehajtását. Ha 24 órán belül nem vonják vissza a parancsot, vagy nem rendelik el a teljes mozgósítást, jóvátehetetlenül csökkent volna az oroszok felkészültsége egy nyugatra irányuló támadásra. Július 30-án kora reggel Szazonov és Krivosejn telefonon tanácskoztak; mindkettejüket „roppantul felkavarta az általános mozgósítás leállítása”.⁶⁵ Szazonov azt javasolta Krivosejnnnek, hogy kérjen kihallgatást a cártól, és próbálja meggyőzni az általános mozgósítás sürgősségéről. Dél előtt tizenegy órakor Szazonov az irodájában kereste fel Januskievicset, s a vezérkari főnök ismét előadta a teljes mozgósítás haladéktalan elrendelése melletti érveit. Az irodából Szazonov telefonált a Peterhof palotába. Néhány percnyi gyöttrő várakozás után meghallotta a hangot, először meg sem ismerte; olyasvalaki beszélt, „aki nem volt hozzászokva a telefonáláshoz, és afelől tudakozódott, hogy ki keresi”.⁶⁶ A cár beleegyezett, hogy délután háromkor

fogadja Szazonovot (Krivosejn hasonló kérését elutasította, mert nem szerette, ha miniszterei egyesítik erőiket, hogy rávegyék valamire).

Szazonovot a Peterhof palotában azonnal bevezették az uralkodó dolgozószobájába. A cár „fáradtnak és szórakozottnak látszott”. Kérésére a kihallgatáson jelen volt Tatyiscsev tábornok is, aki mint a berlini orosz nagykövetség katonai attaséja épp készült visszatérni állomáshelyére. Szazonov ötven percen át beszélt, részletesen ismertette a technikai nehézségeket, emlékeztette II. Miklóst arra, hogy a németek elutasították „minden békítő ajánlatunkat, amelyek messze túlmutattak azon az engedékenységen, ami egy sértetlen haderővel rendelkező nagyhatalomtól elvárható”, és végezetül kijelentette: „a béke megőrzésére immár nem maradt remény”. A cár a következő szavakkal zárta a kihallgatást: „Önnek igaza van. Nem maradt más választásunk, mint hogy felkészüljünk a támadásra. Közvetítse mozgósítási parancsomat a vezérkari főnöknek.”⁶⁷

Januskievics óriási megkönnyebbülésére megérkezett tehát a várva várt telefonhívás. „Adja ki a parancsot, tábornok – mondta Szazonov –, aztán egész napra tűnjön el.” Attól tartott, hogy a cár újra visszakozik, de nyugtalansága végül alaptalannak bizonyult. Ismét Dobrorolszkij indult el a központi táviróhivatalba, és indította útnak az általános mozgósítást elrendelő telegramokat. Ezúttal mindenki tudta, mi a tét. Délután hat óra tájban ünnepélyes némaság fogadta a tábornokot. A tisztviselők gépeik előtt ülve várták a továbbítandó szöveget. Most nem érkezett futár a cártól, hogy a parancsot visszavonja. Hat óra után néhány perccel kattogni kezdtek a táviró-berendezések. Emberi hang továbbra sem hallatszott, csak a szapora, száraz, határozott kopogás.⁶⁸

A júliusi válság során hozott egyik legnagyobb horderejű döntés az orosz hadsereg mozgósítása, az Európában elsőként elrendelt általános mozgósítás volt. A határozatot akkor hozták meg, amikor Németországban még a háborús fenyegetettség állapotát sem mondták ki (ez felelt meg annak, amit az oroszok háborús előkészületi időszaknak neveztek, s ami már július 26-a óta érvényben volt). Ausztria–Magyarország még mindig csak a *részleges mozgósítást* rendelte el; kifejezetten és csakis Szerbiával szemben. A francia és az orosz politikusok később kissé kényelmetlennek érezték az események menetének ilyen alakulását. A háború kitörése után az orosz kormány kiadott egy úgynevezett *Narancs Könyvet*, amelyben a válság idején tanúsított magatartását igyekezett igazolni; a könyv összeállítói egyszerűen három nappal korábbi időpontra helyezték az osztrák–

magyar hadsereg általános mozgósítását, úgy állítva be az oroszok lépését, mintha pusztán a másutt bekövetkezett fejleményekre adott kényszerű válasz lett volna. A bécsi orosz nagykövet, Sebeko július 29-én kelt táviratát, amelyben azt állítja, hogy az általános mozgósítás elrendelése másnapra *várható*, visszatámozták egy nappal korábbra, s a szövegét is megahamisították, hogy így szóljon: „aláírták az általános mozgósítási parancsot” – amire valójában július 31-én került sor, *másnapi* hatályba lépéssel. A franciák által összeállított *Sárga Könyv* még kalandosabban kezeli a dokumentumokat: július 31-ére egyszerűen beiktat egy kitalált Paléologue-jelentést, amely szerint az orosz mozgósítási parancsot „az Ausztria által elrendelt általános mozgósításra [valamint arra adott válaszként] adták volna ki, hogy a németek az elmúlt hat napban folyamatos titkos mozgósítási intézkedéseket tettek”. Az igazság ezzel szemben az, hogy Németország a válság során – katonai fogalmak szerint – mindvégig a viszonylagos béke és nyugalom szigete volt.⁶⁹

Vajon miért szánták rá magukat az oroszok erre a lépésre? Szazonov számára a döntő érv kétségtávol az volt, hogy Ausztria július 28-án hadat üzent Szerbiának. Ennek hírére azonnal táviratokat küldött Oroszországnak londoni, párizsi, bécsi, berlini és római nagykövetségeire, bejelentve, hogy Szentpétervár másnap elrendeli a *részleges* mozgósítást az Ausztriával szomszédos körzetekben.⁷⁰ (Ezt a táviratot vitatta meg a francia minisztertanács július 29-én.) Szazonov ekkor még fontosnak tartotta biztosítani a németeket, hogy „Oroszországnak nincsenek támadó szándékai Németországgal szemben”; ennek a politikának volt része az *általános* helyett a csupán *részleges* mozgósítás tervezése.⁷¹ Csakhogy akkor miért rendelték el ilyen gyorsan az általános mozgósítást? Négy ok jöhet számításba. Az elsőt már elemeztük: technikailag kivitelezhetetlen volt úgy végrehajtani a részleges mozgósítást (amihez megfelelően kidolgozott terv sem állt rendelkezésre), hogy közvetlenül utána át lehessen térni az általános mozgósításra.

További tényező volt Szazonov abbéli – a válság elején még csak körvonalazódó, de az idő előrehaladtával egyre határozottabb és keserűbb – meggyőződése, hogy Ausztria hajthatatlansága mögött egy alattomos német politika áll. Ez a gondolat mélyen átgázta Oroszország Balkán-politikáját, amely egy ideje már nem tekintette Ausztria–Magyarországot az európai valóság önálló tényezőjének (ne felejtjük: 1912 nyarán Paldiskiben Szazonov intette Bethmann Hollweget, hogy Németország ne pártoljon esetleges osztrák kalandokat). Ezt a vélekedését támasztották alá a jelentések, amelyek (a valóságnak megfelelően) arról tájékoztatták, hogy Berlin továbbra

is támogatja az osztrák álláspontot, ahelyett hogy visszafogni igyekezne szövetségesét. Emlékirataiban Szazonov megemlíti, hogy július 28-án, vagyis azon a napon, amikor Belgrádban átadták az osztrák hadüzenetet, a londoni orosz nagykövet, Benckendorff táviratban számolt be német kollégájával, Lichnowsky gróffal folytatott beszélgetéséről, melynek során „megerősödött az a meggyőződése”, hogy Németország „helyesli Ausztria makacsságát”. A mozzanat fontos, mert az oroszok ennek nyomán kezdték Berlint tekinteni a válság erkölcsi felelősének, és egyben annak a szereplőnek, akinek magatartásán múlik a béke vagy a háború. Ahogy Benckendorff tömören fogalmazott: „A helyzet kulcsa nyilvánvalóan Berlinben található.”⁷²

Szazonov maga is ennek a véleménynek adott hangot június 28-án a párizsi és a londoni orosz nagykövetségre küldött rövid táviratában, amelyben azt állította: a szentpétervári német nagykövettel, Pourtalès gróffal folytatott beszélgetése alapján arra következtet, hogy „Németország támogatja Ausztria csillapíthatatlan mohóságát”.⁷³ Az orosz külügyminiszter álláspontja tovább keményedett másnap, amikor délután Pourtalès felkereste, és ismertette vele a német kancellár üzenetét: ha Oroszország folytatja a háborús előkészületeket, Németország is kénytelen lesz elrendelni a mozgósítást. Szazonov ultimátumként értékelte a hallottakat, és lakonikus választ adott: „Most már csakugyan nincsenek kétségeim afelől, hogy mi a valódi oka Ausztria hajthatatlanságának”, arra készítetve Pourtalès, hogy felálljon, és emelt hangon közölje vele: „Sértő szavai ellen, Monsieur le Ministre, a leghatározottabban tiltakozom!”⁷⁴ A találkozó fagyos hangulatban ért véget. Az oroszok úgy látták a helyzetet, hogy ha látszólagos tétlensége ellenére Németország áll az osztrákok politikája mögött, akkor – a német-osztrák tömb egységének ismeretében – semmi értelme sincs a részleges mozgósításnak. Miért nem ismerjék fel hát a veszély valódi természetét, és rendeljék el mindkét országgal szemben az általános mozgósítást? Végül: Szazonovnak az általános mozgósítás melletti állásfoglalását megszilárdította a Paléologue-tól július 28-án kapott tájékoztatás is, amely szerint az oroszok „szükség esetén [számíthatnak arra, hogy] Franciaország készen áll szövetségesi kötelezettségeinek maradéktalan teljesítésére”.⁷⁵ Az oroszok ebben a korai időszakban valószínűleg bízhattak a britek támogatásában is. „Szentpéterváron jelenleg meg vannak győződve arról – írta a belga katonai attasé, Bernard de l'Escaille július 30-án –, hogy Nagy-Britannia támogatni fogja Franciaországot. Ennek óriási jelentősége van, és a háborúpártiak számára nem csekély előnyt jelent.”⁷⁶ Nem világos, miféle *meggyőződésről* beszélt De l'Escaille, s hogy mikor vált ismertté

az említett támogatás, az azonban biztos, hogy az orosz vezetők – legalábbis hosszabb távon – csakugyan bíztak a brit beavatkozásban.

Mégis: az általános mozgósítás alig kapta meg a cár jóváhagyását, szinte azonnal vissza is vonták, és az Ausztria elleni részleges mozgósítás hivatalosan elfogadott, ám kivitelezhetetlen megoldása mellett döntöttek – elsősorban azért, mert a cár most, hogy a háború karnyújtásnyi közelségbe került, megrettent és iszonyodott. Gyakorlatilag mindenki, aki ismerte őt, és hagyott is róla valami írásos emlékeztetést, egyetért abban, hogy személyiségének két fő vonása volt, s ezek állandó ellentétben álltak egymással: az egyik a nagyon is érthető borzadás a háborútól és a pusztítástól, amit az országában okozna; a másik a nacionalista politikusok és szónokok fennkölt zengzeteire való fogékonyság, s a vonzalom a hazafias érzéseket keltő emberek és cselekedetek iránt. Július 29-én az készítette visszalépésre, hogy este fél tíz előtt tíz perccel, éppen akkor, amikor már szétküldeni készültek az általános mozgósítást elrendelő parancsot, távirat érkezett II. Vilmos császártól. Német unokafivére azt írta: kormánya még mindig reménykedik abban, hogy előmozdíthatja a Bécs és Szentpétervár közötti „közvetlen megállapodást”, s a következőkkel zárta sorait:

Természetesen az Oroszország által tett katonai lépések, amelyeket Ausztria fenyegetőnek ítélt, szerencsétlen helyzetet idézhetnek elő, amit mindketten szeretnénk elkerülni, és veszélyeztetnék az én közvetítői szerepemet, amit készséggel vállaltam, amikor Ön barátságunkra hivatkozva a segítségemért folyamodott.⁷⁷

A cár kijelentette: „nem vállalom a felelősséget egy iszonyatos mézárulásért”, és ragaszkodott ahhoz, hogy a parancsot vonják vissza. Januskievics a telefonhoz nyúlt, hogy leállítsa Dobrorolszkijt, a központi táviróhivatalba pedig futárt menesztettek, hogy közölje: általános helyett részleges mozgósítás elrendelése várható.

Érdemes megállnunk egy pillanatra, és valamelyest megvizsgálnunk azt a tényt, hogy a cár berlini unokafivérétől érkezett telegram elegendő volt-e ahhoz, hogy közel 24 órával késleltesse az általános mozgósítás elrendelését. Az 1917-es februári forradalom után az orosz forradalmár és a cárizmus esküdt ellensége, Vlagyimir Burcev lett a cár magánjellegű iratainak gondozója; ő talált rá a cár és a német császár személyes táviratainak egy elrejtett kötegére. A két felséges férfiú egymást Willynek és Nickynek szólítva, angol nyelven levelezett egymással közvetlen, olykor egészen

meghitt stílusban. A dokumentumok felfedezése igazi szenzáció volt. 1917 szeptemberében a forradalom eseményeiről tudósító újságíró, Hermann Bernstein a *New York Herald*-ban tette közzé őket, négy hónappal később kötetben is megjelentek, Theodore Roosevelt előszavával.⁷⁸

A *Willy-Nicky-táviratok* néven ismertté vált dokumentumok hosszú időn át bűvölték el az olvasókat, részben azért, mert általuk mintha kihallgathatnánk egy hajdani, letűnt Európa két nagy uralkodójának magánbeszélgetését, részben pedig, mert kitapinthatunk bennük egy olyan világot, amelyben még óriási hatalommal felruházott személyek tartották kézben a népek és nemzetek sorsát. Voltaképpen – legalábbis ami a híres 1914-es táviratokat illeti – mindkét benyomás félrevezető. A júliusi válság idején váltott sürgönyök, amelyek tartalmát szelvében ismerték és tárgyalták, nem voltak sem titkosak, sem magánjellegűek.⁷⁹ Diplomáciai üzenetek voltak, s csak formai értelemben személyesek – erre hivatott személyzet fogalmazta meg a legnagyobb körültekintéssel mindkét fél mondatait. Ezek a táviratok különös példái az uralkodók közötti közvetlen kapcsolatnak, ami az európai hatalmi rendszer jellegzetes vonása volt egészen a háború kitöréséig, noha ebben az esetben maga a cár, illetve a császár már inkább csak a közlő csatorna, semmint a forrás szerepét töltötte be. Az üzenetek létezése az európai hatalmi struktúrák monarchikus jellegét, nem pedig az uralkodók politikaformáló hatalmát tükrözi. A július 29-i távirat kivétel; olyan, egészen különleges pillanatban érkezett, amikor valóban minden a cár döntésén múlt, nem mintha II. Miklós a döntéshozási folyamat kulcsfigurája lett volna, csupán azért, mert a mozgósítás elrendeléséhez szükség volt a hozzájárulására (és az aláírására) – ez pedig nem politikai befolyásának jele, hanem az autokratikus rendszer maradék katonai abszolutizmusának következménye volt. Azokban a pillanatokban, amikor a cár (s annak ismeretében, hogy mekkora volt a tét, ez nagyon is érthető) oly gyötrelmesen nehéznek érezte, hogy megadja hozzájárulását, Willy távirata éppen elegendő volt ahhoz, hogy eltántorítsa az általános mozgósítás elrendelésétől. A hatás azonban még egy napig sem tartott, hiszen az uralkodók csak saját kormányaik homlok-egyenest ellentétes álláspontját fogalmazták meg. Július 30-án reggel, kézhez véve II. Vilmos táviratát, amelyben a császár megismételte a Pourtalès által az előző napon átadott figyelmeztetést, Miklós feladta a reményt, hogy az unokafivérek közötti bármiféle megállapodás elejét veheti a háborúnak, és kiadta a parancsot az általános mozgósításra.⁸⁰

Még egy gondolat az Oroszországban elrendelt általános mozgósításhoz: amikor Szazonov július 30-án felkereste, a cárt éppen az foglalkoztatta, hogy

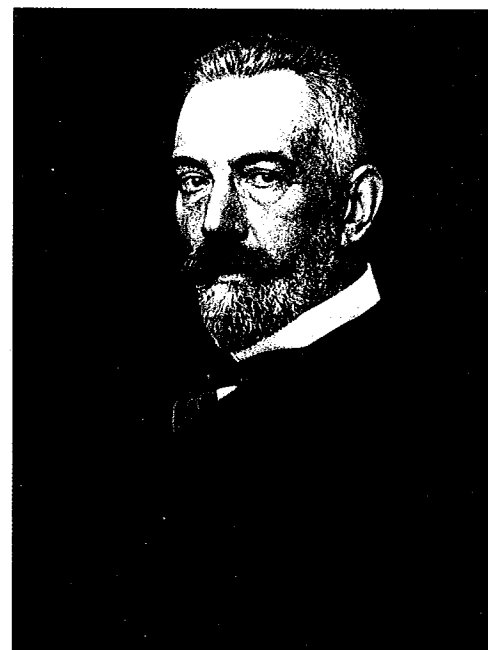
milyen veszélyt jelent Oroszországra az osztrák mozgósítás. „[A németek] nem akarják elismerni, hogy Ausztria előbb rendelte el a mozgósítást, mint mi. Most azt követelik, hogy mi állítsuk le a mozgósítást, de az osztrákoké-ról említést sem tesznek. [...] Jelenleg tehát úgy áll a helyzet, hogy ha teljesítem a németek kérését, kiszolgáltatjuk magunkat Ausztriának.”⁸¹ Csakhogy láttuk: ebben az időben az osztrákok háborús előkészületei egyedül a Szerbia fölötti győzelmet célozták, tekintet nélkül az orosz beavatkozás egyre növekvő veszélyére. A cár nyugtalansága nem valamiféle személyes paranoia, sokkal inkább az orosz kockázatelemzés általánosabb irányzatának megnyilvánulása volt. Az orosz katonai hírszerzés következetesen túlbecsülte az osztrák hadsereg ütőerejét, és – ami még ennél is nagyobb jelentőségű – úgy értékelte, hogy félelmetes képessége van váratlan első csapás mérésére. Ezt a feltételezést erősítette, hogy az 1912–13-as balkáni válság idején úgy tudták jelentősen megerősíteni galíciai csapataikat, hogy az oroszok eleinte észre sem vették az akciót.⁸² Az osztrák erők túlértékeléséhez különös módon hozzájárult az is, hogy az oroszok (az éppen elhunyt Redl ezredes és más jól értesült források jóvoltából) részletesen ismerték az osztrák felvonulási terveket. A probléma nem volt új: Szuhomlinov már 1910-ben, akkor még frissen kinevezett hadügyminiszterként azzal kérkedett, hogy látta a különleges osztrák hadsereg és haditengerészet „Macedónia meghódítására” irányuló terveit. Az ilyen bizonyítékok – állította – elárulják, mekkora fenyegetést jelentenek Oroszországra nézve Ausztria–Magyarország balkáni terjeszkedési erőfeszítései, s hogy a diplomaták által adott biztosítékok mennyire hiteltelenek. Szuhomlinovnak még csak eszébe sem jutott, hogy ezek a rég elavult, érdektelen dokumentumok csupán előre nem látható helyzetekre kidolgozott tervek voltak, nem pedig az osztrák politikai szándékok kifejeződései; ő feltehetően csak a katonai költségvetés emelése mellett szóló érvként kívánta őket felhasználni.⁸³ Az elfogott tervek kényszeresen szorongó túlértékelése 1914-ig jellemezte az orosz biztonságpolitikát. Éppen mert oly jól ismerték az osztrákok mozgósítási terveit, hajlamosak voltak arra, hogy egyfelől az egyes lépéseket egy nagy, összefüggő egész részeinek tekintsék, másfelől pedig, hogy a várt fejleményektől való legkisebb eltérést is úgy tekintsék, mint lehetséges fenyegetést.

1913-ban például hírszerzői forrásokból tudomást szereztek arról, hogy az osztrákok nem kevesebb mint hét hadtestet jelöltek ki egy esetleges, Szerbia elleni háborúhoz való mozgósításra. 1914 júliusában azonban Sebeko nagykövet és az orosz katonai attasé, Vineken (kétséges pontosságú) jelentései azt sugallták, hogy az előkészületekben részt vevő hadtes-

tek száma akár nyolc vagy kilenc is lehet. Az orosz hírszerzés ezt az ellentmondást azzal magyarázta, hogy Conrad a Szerbiára irányuló B haditervet esetleg egy Oroszország elleni R tervvé hangolja át. Másként fogalmazva: „titokban át kíván térni egy teljes vagy közel teljes osztrák mozgósításra”.⁸⁴ Ma már tudjuk, hogy az osztrákok folyamatosan egyre magasabbra becsülték a szerb hadsereg erejét, s ezért növelték az ellene bevetendő hadtestek számát. A háború első évében aztán bebizonyosodott, hogy még ez a megemelt létszám is kevés a győzelemhez, mert a cárnak igaza volt, amikor azt jósolta, hogy a szerbek „oroszlánként fognak harcolni”. Az eset remek példája annak a fajta félreértelmezésnek, amikor az elemző nagy mennyiségű magas szintű, összefüggő hírszerzői értesülést erőltet bele egy kiüresedett és érvénytelen összefüggésrendszerbe. Szorongással és gyanakvással teli légkörben gyakorlatilag lehetetlen józanul megítélni a fenyegetettség mértékét. Az osztrák lépések jelentőségének értékelésében leginkább az számított, hogy a cár, aki buzgó olvasója volt a vezérkar napi hírszerzési jelentéseinek, igen komolyan vette őket – ami magyarázatot ad arra az egyébként nehezen érthető tényre, hogy az oroszok az osztrák mozgósítási intézkedésekkel arányosnak s azok által indokoltnak tekintették a saját háborús előkészületeiket. Az oroszok – mint a válság csaknem minden szereplője – azt állíthatták, hogy sarokba szorították őket.

UGRÁS A SÖTÉTBE

1914 júliusának derekán a német döntéshozók úgy ragaszkodtak a konfliktus elszigetelésének gondolatához, mint a bogáncs. Eleinte könnyű volt azt hinni, hogy a válság gyorsan és könnyen megoldódik. II. Vilmos július 6-án még azt mondta Ferenc József császárnak, hogy „a helyzet egy héten belül tisztázódik, mert Szerbia meg fog hátrálni”, bár – amint Erich von Falkenhayn hadügyminiszternek megjegyezte – a „feszült időszak” valamivel tovább, „akár három hétig is” eltarthat.⁸⁵ De a politikai vezetés még július harmadik hetében is (amikor a gyors rendeződés már korántsem látszott valószínűnek) elkötelezetten ragaszkodott az elszigetelés politikájához. Július 17-én a berlini szász követség ügyvivője úgy értesült, hogy „a válság kétségkívül elszigetelt marad, mert a britek teljes mértékben békepártiak, Franciaország és Oroszország pedig nem óhajt háborút”.⁸⁶ A római, londoni és szentpétervári német nagykövetekhez július 21-én

Theobald von Bethmann Hollweg

eljuttatott körlevelében Bethmann Hollweg kancellár kijelentette: „A meghatározottabban óhajtjuk a válság elszigetelését; bármely más hatalom beavatkozása – az eltérő szövetségi elkötelezettségek következtében – kiszámíthatatlan fejleményekhez vezetne.”⁸⁷

A válság sikeres elszigetelésének egyik feltétele lett volna, hogy maguk a németek őrizzék meg minden olyan lépéstől, ami ellenkező hatást vált ki. Részben ennek tudatában, részben pedig azzal a céllal, hogy megőrizze a válság kezeléséhez szükségesnek ítélt szabadságot és önállóságot, Bethmann Hollweg arra biztatta a császárt, hogy hagyja el Berlint, és kezdje meg tervezett balti-tengeri hajóutazását; s ugyanez okból bátorította a magas rangú katonai parancsnokokat, hogy menjenek szabadságra, illetve ne szakítsák meg már megkezdett pihenésüket. A vezérkar főnöke, Helmuth von Moltke, a Császári Haditengerészet főparancsnoka, Tirpitz tengernagy és az admirális vezérkari főnöke, Hugo von Pohl már a szabadságukat töltötték. Waldersee gróf, a vezérlő hadbiztos pár hetes nyaralásra indult apósa mecklenburgi birtokára, Erich von Falkenhayn hadügyminiszter pedig rövid ellenőrző körutazást kezdett, s úgy tervezte, hogy utána szabadságra megy.

Tévedés lenne túl nagy jelentőséget tulajdonítani ezeknek a távolléteknek. Az érintettek tisztában voltak a válság mértékével, és bíztak abban, hogy a német haderő készségének adott szintje minden eshetőségre elegendő. Abban is bizonyosak voltak, hogy a válság súlyosbodása valószínűtlen, amíg az osztrákok nem szánják el magukat valami határozott lépésre Belgráddal szemben.⁸⁸ Ugyanakkor az is félrevezető volna, ha valami finoman kidolgozott német szemfényvesztésre gyanakodnánk, amivel a világ figyelmét akarták volna elterelni egy egész Európára kiterjedő, rég elhatározott és eltervezett háborúra való felkészülésről. Az ezekben a napokban keletkezett testületen belüli levelek és jelentések azt sugallják: a politikai vezetés, a katonai vezérkar és a haditengerészeti parancsnokság egyként bizonyos volt abban, hogy a válság korlátok között tartható. A legmagasabb rangú német parancsnokok nem tartottak tanácskozásokat, és Helmuth von Moltke tábornok is csak július 25-én tért vissza karlsbadi gyógyvízkúrájáról. Július 13-án azt írta a bécsi német katonai attasénak, hogy Ausztria legjobban tenné, ha „elpáholná a szerbeket, aztán az osztrák–szerb szövetséget egyedüli feltételül szabva gyorsan békét kötne, ugyanúgy, ahogy Poroszország tette Ausztriával 1866-ban” – ekkor még nyilvánvalóan azt gondolta, hogy Bécs megindíthat és győzelemre vihet egy katonai akciót Szerbia ellen anélkül, hogy az oroszok közbelépését kíváltaná.⁸⁹

Különösen figyelemreméltó a katonai hírszerző szervezet tétlensége. Walter Nicolai őrnagy, a vezérkar IIIb osztályának hírszerzésért és kémelhárításért felelős vezetője családi nyaraláson volt a Harz hegységben – nem rendelték vissza. A keleti határvidék hírszerzői állomásai a potsdami megbeszélések után nem kaptak különleges utasításokat, és a jelek szerint nem tettek semmiféle rendkívüli intézkedést. Csak július 16-án jutott valakinek eszébe a műveleti részlegnél, hogy „tanácsos lenne tüzetesebben szemügyre venni az oroszok tevékenységét, mint amennyire a teljes politikai nyugalom időszakában szoktuk”, de még az erről kibocsátott körlevél is hangsúlyozta, hogy szükségtelen „bármiféle különleges intézkedés”.⁹⁰ Több, Oroszországgal szomszédos körzetben a helyi hírszerző tiszteknek – akárcsak Moltkének – egészen július 25-ig nem kellett megszakítaniuk szabadságukat.⁹¹

Hogy a válság elszigetelésének tervét ne veszélyeztessék, Bethmann Hollweg és a német külügyminisztérium ismételten sürgette az osztrákokat, ne vesztegessék az időt, és teremtsenek végre kész helyzetet; a bécsi döntéshozók azonban vagy nem tudtak, vagy nem akartak hallgatni rájuk.

A Monarchia nehézkes államgépezete nem volt alkalmas gyors és lényegi intézkedésekre. A német kancellár már július 11-én bosszankodni kezdett az osztrákok előkészületeinek gyötrelmes lassúsága miatt. Egy Bethmann Hollweg birtokán keletkezett naplóbejegyzésében Kurt Riezler így összegezte a dolgot: „Ezek szerint [az osztrákoknak] rettenetesen sok időre van szükségük a mozgósításhoz. [Conrad von] Hoetzendorf tizenhat napról beszél. Ez igen veszedelmes. Egy gyors *fait accompli*, aztán igen barátságosnak kell lenni az antanttal... – csak így viselhető el a megrázkódtatás.”⁹² Július 17-én a bécsi német nagykövetség titkára, Stolberg említette, hogy Berchtold és Tisza között még mindig folynak a „megbeszélések”.⁹³ Az események felgyorsítása és a nemzetközi bonyodalmak valószínűségének lehető legkisebbre csökkentése érdekében biztosított Berchtold az osztrák ultimátumra adandó válaszhoz mindössze 48 órás határidőt Belgrádnak; s Jagow ugyanezért sürgette az osztrákokat, hogy a tervezett július 29-e helyett már egy nappal korábban üzenjenek hadat Szerbiának.

Ha az osztrákok nehézkessége következtében nem teljesült a válság elszigetelésének egyik legfőbb feltétele, miért ragaszkodtak a németek mégis körömszakadtáig ehhez az elgondoláshoz? Részben azért, mert továbbra is hittek abban, hogy más fontos tényezők – például az orosz fegyverkezési program befejezetlensége – ellene szólnak a nemzetközi katonai beavatkozásnak. A francia kormány szándékait már nehezebb volt kitapintani (annál is inkább, mert július második felében a köztársasági elnök, a miniszterelnök és a Quai d'Orsay politikai osztályának vezetője vagy épp útközben a tengeren, vagy Szentpétervárott tartózkodott), de a francia hadsereg felkészültségéről szóló Humbert-jelentés feltétlenül erősítette az antant várható tétlenségébe vetett hitet.

A németek kétkedéssel fogadták Humbert nagy feltűnést keltő beszámolóját a franciák háborús felkészültségének elégtelenségéről, s az indulatos hangvétel alapján úgy vélték, lényegében inkább politikai támadásról van szó Messimy hadügyminiszter és környezete ellen. Német katonai szakértők nyomban rámutattak, hogy például a franciák kisebb tábori ágyúi még jobbak is, mint a németek hasonló fegyverei; s minthogy a francia hadsereg szakított a korábbi védekező szemlélettel, és áttért egy kifejezetten támadó stratégiára, bizonyára figyelemelterelő fogás a határerődítmények viszonylagos elhanyagolása.⁹⁴ A Humbert-féle leleplezések nyomán keletkezett titkos feljegyzésben viszont Moltke megállapította, hogy a franciák háborús előkészületei az ország keleti határvonalán csakugyan elégtelenek, kivált a nehéztüzérség, az aknavető és a bombabiztos

lőszerraktárak területén.⁹⁵ A Humbert-jelentésből tehát arra lehetett következtetni, hogy a francia kormány nem, a vezérkar pedig még kevésbé szándékozik erőltetni, hogy a francia–oroszl szövetség háborút kezdjen Szerbiáért – így nyilván az oroszok sem éreznek majd efféle indítást.⁹⁶

További érv volt a válság elszigetelésére való törekvés mellett az, hogy – a németek szerint – nemigen volt más választási lehetőség. Szóba sem jöhetett, hogy hátat fordíthatnának a Habsburgokkal való szövetségnek, s nemcsak a hitelesség csorbulását elkerülendő, vagy erőpolitikai megfontolások miatt, hanem azért sem, mert a németek valóban megalapozottnak tartották az osztrákok Szerbiával szembeni követeléseit. Amennyiben a katonai erőegyensúly Berlin hátrányára tolna el, a helyzet kiszámíthatatlanul rosszra fordulna, ha Németország elveszítené egyetlen nagyhatalmi szövetségeseit – a német stratégiai tervezők ebben az időben már nem számoltak a megbízhatatlannak ítélt Olaszországgal.⁹⁷ Az olaszok kiszámíthatatlansága sokat ártott a Grey által képviselt javaslatnak is, amely szerint a válságban kevésbé érintett négy nagyhatalom közösen tegyen erőfeszítéseket a megoldás érdekében. Ha Olaszország (s ez Róma osztrákellenes Balkán-politikájának ismeretében cseppet sem tűnt valószínűtlennek) a két antanthatalom: Franciaország és Nagy-Britannia mellett foglal állást, vajon mekkora esélye lenne annak, hogy Ausztria–Magyarország ügye pártatlan elbírálásban részesül? A németek készséggel közvetítették Bécs felé a britek javaslatát, Bethmann Hollweg azonban úgy vélte, hogy Németország csak az Oroszlország és Ausztria, nem pedig az Ausztria és Szerbia közötti többoldalú nemzetközi közvetítést támogathatja.⁹⁸

Az elszigetelési stratégia mögött (s egyben akadályozva más megoldások lehetőségének felmerülését) ott volt a Bethmann Hollweg szemében oly fontos meggyőződés, hogy ha az oroszok mindennek ellenére úgy döntenek, hogy beavatkoznak csatlósuk védelmében, a lépés nyomán kibontakozó háborúra Németországnak már nincs befolyása; az már olyasvalami, amit végzetként zúdítanak a központi hatalmakra az agresszív Oroszlország és antant szövetségesei. E gondolatmenet megfogalmazását találjuk abban a levélben is, amelyet Gottlieb von Jagow külügyminiszter írt Németország londoni nagykövetének, Lichnowsky grófnak július 12-én:

Meg kell akadályoznunk, hogy a konfliktus túlterjedjen Ausztria és Szerbia határain. Hogy ez lehetséges-e, az elsősorban Oroszlország, másodsorban pedig az antant többi tagjának befolyásán múlik. [...] Nem kívánom egy megelőző háború kirobbanását, de ha harcolni kell, nem hátrálhatunk.⁹⁹

Íme megint a válság oly sok szereplőjének okfejtésében kitapintható gondolat: úgy tekintenek magukra, mint akik lebírhatatlan külső kényszerek hatása alatt kénytelenek cselekedni, s eltökélten az ellenfélre hárítják a béke és háború közötti döntés felelősségét.

Ausztria–Magyarország melletti kiállásukkal és a válság elszigetelésének lehetőségébe vetett naiv hitükkel a németek is hozzátették a magukét a világégés kibontakozásához. Ám ahogy az 1914 nyarán bekövetkezett eseményekre reagáltak, abban semmi sem utal arra, hogy a válsághelyzetben remek alkalmat láttak volna a szomszédjaik ellen régóta tervezett megelőző háború indítására. Éppen ellenkezőleg: Zimmermann, Jagow és Bethmann Hollweg meglepően lassan ismerte csak fel a készülődő katasztrófa valódi arányait. Július 13-án Zimmermann még bízott abban, hogy nem lesz „nagyobb európai konfliktus”, és 26-án a külügyminisztérium vezetői még mindig úgy vélték, hogy Franciaország és Nagy-Britannia távol marad az esetleges balkáni bonyodalmaktól. A német politikusok a legkevésbé sem voltak urai a helyzetnek. A jelek szerint csak küszködtek, hogy lépést tartsanak a fejleményekkel. A válság tetőfokán kollégáinak az a véleményük alakult ki Jagowról, hogy „ideges, határozatlan, félénk [...] és alkalmatlan a hivatalával járó felelősség hordozására”, Bethmann Hollweg pedig „egy fuldoklóra” emlékeztette Tirpitzet.¹⁰⁰

A forró júliusi napokban II. Vilmos császár elindult tervezett utazására Skandináviába; nyaranta pihenésképpen mindig hosszú hajútakat tett, legszívesebben a Balti-tengeren. Ilyenkor megszabadult a szerteágazó feladatoktól, a feszültségtől és a tehetetlenség érzésétől, amitől Berlinben annyira szenvedett. A királyi jacht, a *Hohenzollern* fedélzetén, körülvéve készséges talpnyalókkal, akik bármikor kaphatók voltak császári mulatságokra, Őfelsége úgy érezhette, mindennek ura, amit csak lát, és laza gyeplőre eresztette zabolátlan, dévaj természetét. Szentelt néhány kellemes napot a kieli vitorlásverseny megsemmisítésének és a brit Királyi Haditengerészet tiszteivel való víg cimborálásnak, aztán továbbindult a norvégiai Balholm kikötőváros felé, ahol a *Hohenzollern* horgonyt vetett, és ott is maradt egészen július 25-ig. Július 14-én innen küldte a Németország segítségét kérő Ferenc Józsefnek az első személyes választáviratot, amelyben megismételte korábbi elkötelező ígéreteit, és elítélte „az őrült fanatikusokat”, akiknek „pánszlávista uszító tevékenysége” veszélybe sodorja a Monarchiát – ám bármily különös: háborúról nem tett említést. Kijelentette: őrizkednie kell attól, hogy „véleményt formáljon Bécs és Belgrád kapcsolatainak kérdésében”,

ám „minden civilizált állam erkölcsi kötelességének” tartja, hogy „minden rendelkezésére álló hatalmi eszközt felhasználva [szembeszálljon] az anti-monarchista propagandával”. A levél hátralévő részében azonban kizárólag *diplomáciai* lépésekről beszél; arról, hogy ekképpen kell megakadályozni „egy orosz támogatást élvező, osztrákellenes Balkáni Liga” létrejöttét, zárás-képpen pedig a legmelegebb jókívánságok kíséretében reméli, hogy Őfelsége minél hamarabb kiheveri a súlyos veszteséget.¹⁰¹

II. Vilmosnak a *Hohenzollern* fedélzetén hozzá érkező iratokhoz fűzött megjegyzései mutatják: a vezető berlini – polgári és katonai – döntéshozókhoz hasonlóan ő is türelmetlenül várta, hogy Bécs végre határozott lépésre szánja el magát.¹⁰² A jelek szerint leginkább amiatt nyugtalankodott, hogy ha az osztrákok túl sokáig tétováznak, elvesztegetik a szarajevói merénylet okozta nemzetközi felháborodás jelentette előnyöket – vagy éppen maguk az osztrákok veszítik el a bátorságukat. Július 15-e táján örömmel értesült arról, hogy közelesen „igen határozott döntés” várható; csak azt sajnálta, hogy további időt vesz majd igénybe, amíg az osztrákok követelése eljutnak Belgrádba.¹⁰³

Július 19-én azonban „rendkívüli nyugtalansággal töltötte el” egy Jagow külügyminisztertől érkező távirat. A szöveg nem tartalmazott különösebb újdonságokat, de a figyelmeztetés, hogy az osztrákok most már július 23-ra tervezik az ultimátum átadását, Berlin pedig különleges intézkedéseket tett annak biztosítására, hogy Őfelsége elérhető legyen „abban az esetben, ha előre nem látható körülmények döntő fontosságú határozatok meghozatalát [a mozgósítás elrendelését] tennék szükségessé”, világossá tette előtte a helyzet valódi komolyságát.¹⁰⁴ Azonnal elrendelte, hogy a hadiflotta mondja le tervezett skandináviai látogatását, és helyezkedjen teljes készségbe. Nyugtalansága érthető volt, hiszen ugyanebben az időben a brit flotta történetesen épp mozgósítási gyakorlatot végzett, így igen magas harcckészségi állapotban volt. Bethmann Hollweg és Jagow ugyanakkor joggal tételezte fel, hogy a császár parancsának teljesítésével gyanakvást keltenének, és csak rontanának a helyzeten azzal, hogy elvonnék a britek kedvét a mozgósítási gyakorlat befejezésétől, ezért július 22-én az uralkodó utasítását felülbírálván elrendelték a norvégiai látogatás ütemterv szerinti folytatását. A diplomáciai elsőbbségi sorrend ekkor még fontosabb volt a stratégiai megfontolásoknál.¹⁰⁵

Vilmos császár a növekvő feszültség ellenére bízott abban, hogy a válság kiterjedése megakadályozható. A Belgrádnak küldött ultimátum szövegét kézhez véve megjegyezte: „Nos, tudják, ez mindenesetre csakugyan

egy határozott hangú jegyzék” – nyilvánvalóan osztotta a kísérete körében általános vélekedést, hogy az osztrákok végül meg fognak hátrálni a Szerbiával való konfliktus elől. Amikor Müller tengernagy felvetette, hogy az ultimátum közeles háborút jelent, Őfelsége erőlyesen leintette. A szerbek – jelentette ki – soha nem kockáztatnának meg egy háborút Ausztria ellen. Ezt Müller – mint később kiderült, helyesen – annak jeleként értelmezte, hogy a császár lelkileg a legkevésbé sincs felkészülve a katonai bonyodalmakra, és összeomlik, mihelyt rájön, hogy a háború kitörése nagyon is valóságos lehetőség.¹⁰⁶

Vilmos császár július 27-én délután érkezett vissza Potsdamba. Másnap kora hajnalban vette kézhez a szerbek választát Bécs pár nappal korábbi ultimátumára. Enyhén szólva meglepően reagált. A margóra ezt firkantotta: „Kiváló eredmény ahhoz képest, hogy 48 órájuk volt. Ez több, mint amit várhattunk. Hiszen itt már semmi szükség a háborúra!” Elképedten vette tudomásul, hogy az osztrákok már ki is adták a részleges mozgósítási parancsot. „Ezen az alapon én soha nem rendeltem volna el a mozgósítást.”¹⁰⁷ Dél előtt tíz órakor lefirkantott Jagownak egy levelet, amelyben kinyilvánította: minthogy Szerbia „a legnagyobb megalázkodással kapitulált [...], megszűnt minden ok a háborúra”. Ahelyett, hogy az osztrákok nyíltan megtámadnák az országot – folytatta –, fontolóra kellene venniük a kiűrtett Belgrád ideiglenes megszállását, amivel biztosíthatnák a szerbek engedelmességét. Ezután utasította Jagowot, hogy tájékoztassa Bécset: leghőbb vágya, hogy a háborús okok megszűnjenek, s készen áll arra, hogy ő maga „közvetítsen a béke érdekében”. „A magam módján fogok eljárni, és arra törekszem majd, hogy Ausztria haderejének becsülete és népének nemzeti érzései oly kevésbé sérüljenek, amennyire csak lehetséges.”¹⁰⁸ Moltkéval írásban tudatta: ha Szerbia tartja magát az Ausztria–Magyarországnak tett ígéreteihez, a háború oka fogyottá válik. A hadügyminiszter szerint az egész nap folyamán „zavaros beszédek tartott, amikből világosan kiderült, hogy nem akar háborút, és feltett szándéka, hogy elkerüli még akkor is, ha ezért cserben kell hagynia Ausztria–Magyarországot”.¹⁰⁹

A történészek az idegösszeomlás jelének tekintik az óvatosságnak ezt a rohamát. Július 6-án, amikor Kielben találkozott Gustav Krupp-pal, a Kaiser többször is kijelentette: „Ezúttal nem fogunk habozni” – az iparmágnást mélyen megindította az uralkodói elszántság e szálnalmas bizonygatása.¹¹⁰ Ahogy Luigi Albertini igen találóan fogalmazott: „Vilmos szívesen szájhösködött, amikor távolról sem látszott veszély, de összehúzta magát, ha úgy látta, hogy valóságos háború fenyeget.”¹¹¹ Megállapítása nem alaptalan:

a császár Ausztria érdekeinek megvédelmezésére való elszántsága fordított arányban állt azzal, hogy mekkorára becsülte a konfliktus veszélyét. Július 28-án aztán csakugyan igen nagynak látszott a kockázat. A Londonból, Lichnowskytól érkezett legfrissebb telegram arról tájékoztató, hogy Sir Edward Grey kijelentette: Szerbia olyan mértékben kielégítő választ adott az ultimátumra, „amit [ő, Grey] soha nem hitt volna lehetségesnek”, és arra figyelmeztetett, hogy jelentős tűzvész várható, ha Ausztria nem mérsékli az álláspontját.¹¹² A britek véleményére sokat adó Vilmos császár kétségkívül igen komolyan vette az intelmet, sőt talán éppen Grey szavai nyomán formált a szerbek válaszáról véleményt, amely annyira különbözött a kancellárétól és a külügyminisztériumétól. Ám bizonyos tekintetben Vilmos július 28-i levele jóval kisebb mértékben tér el korábbi állásfoglalásaitól, mint amennyire a feltételezett idegösszeomlás indokolná; a válság során tett megjegyzései (nem úgy, mint azokéi, akik Bécsben és Berlinben úgy látták, hogy az ultimátum csak ürügy a tervezett katonai megoldáshoz) arra mutatnak, hogy valódi diplomáciai eszköznek tekintette a dokumentumot, hitte, hogy az szerepet játszhat a megoldásban, és mindvégig kitarzott a balkáni válság politikai rendezésének elgondolása mellett.

A német döntéshozatali rendszeren belül repedés keletkezett; az uralkodó nézetei ellentétbe kerültek a külpolitika legmagasabb rangú irányítóival. A repedés azonban hamarosan megszűnt. A július 28-án Jagownak írt levélben az a legmeglepőbb, hogy senki nem vette figyelembe. Ha II. Vilmos csakugyan teljhatalmú uralkodó lett volna – ahogy olykor állítják –, a levélben megfogalmazott álláspontja megváltoztatta volna a válság kezelését, és talán az egész világtörténelem másként alakul. A császár azonban nem ismerte pontosan az ausztriai fejleményeket, hiszen a bécsi vezetők már alig várták, hogy nekironthassanak Szerbiának – ráadásul nem ismerte pontosan a berlini fejleményeket sem, hiszen vagy három héten át távol, a tengeren tartózkodott. Jagownak adott utasításai nem voltak hatással Berlin Béccsel kapcsolatos nézeteire. Bethmann Hollweg nem tájékoztatta a császár véleményéről az osztrákokat kellő időben ahhoz, hogy megakadályozhassa a július 28-i hadüzenet kiadását. A kancellár Tschirschkynek küldött sürgős távirata, amelyet mindössze negyedórával azután adott fel, hogy a császár megírta a levelét Jagownak, tartalmazta az uralkodó néhány javaslatát, de egyetlen szót sem szólt arról a kulcsfontosságú kijelentésről, hogy a háborúra immár semmi ok. Ehelyett a császár korábbi, azóta túlhaladott és elvetett álláspontját ismételte meg: „igen gondosan kerülni kell azt a látszatot, hogy féken kívánnánk tartani az osztrákokat”.¹¹³

Nehéz megmondani, miért cselekedett így Bethmann Hollweg. A dokumentumok nem támasztják alá azt a feltételezést, hogy ekkorra már a megelőző háború elképzelésének szolgálatába állította diplomáciai erőfeszítéseit. Sokkal valószínűbb, hogy egyszerűen csak elkötelezte magát egy olyan stratégia mellett, amelyik arra összpontosított, hogy Béccsel közösen rávegye az oroszokat: ne reagáljanak túl hevesen Ausztria lépéseire. Július 28-án rábeszélte a császárt, hogy Miklós cárt táviratban biztosítsa: a német kormány minden tőle telhetőt elkövet annak érdekében, hogy elfogadható megállapodás jöjjön létre Bécs és Szentpétervár között – Vilmos császár mindössze 24 órával korábban még korainak tartott egy ilyen kezdeményezést.¹¹⁴ Az eredmény a korábban már említett üzenet volt, amelyben Willy arra kérte Nickyt, hogy ne hiteltelenítse őt közvetítői szerepében. Bethmann Hollweg nem megelőzni, csak elszigetelni akarta a konfliktust, és eltökélte, hogy minden fölülről érkező beavatkozással szemben megvédelmezi ezt az elképzelést.

Július 25-e után körvonalazódni kezdett a bizonyosság, hogy Oroszország fokozza a katonai előkészületeket. A königsbergi hírszerzői jelentés szerint lehallgattak egy „szokatlan hosszúságú” rejtjeles üzenetváltást az Eiffel-torony és az oroszországi Bobrujszk drót nélküli távíróállomása között.¹¹⁵ Július 26-án, vasárnap reggel Chelius altábornagy, a cári udvarhoz rendelt teljhatalmú német katonai megbízott jelentése szerint az orosz hatóságok „életbe léptettek az Ausztria elleni mozgósításhoz szükséges minden intézkedést”.¹¹⁶ Annak érdekében, hogy teljesebb képet nyerjen a határ túloldalán végbemenő eseményekről, a IIIb részleg tisztje, Nikolai őrnagy hétvégi pihenőjét lerövidítve visszatért Berlinbe, és kiadta az utasítást a *Spannungsreisende* mozgósítására. A társadalom legkülönbözőbb rétegeiből származó önkénteseknek az volt a feladatuk, hogy a nemzetközi feszültség növekedésének első jelére Franciaországba vagy Oroszországba induljanak, s ott a leghétköznapibb turistának vagy kereskedelmi utazónak adva ki magukat, titokban megfigyeléseket folytassanak, s megállapítsák, hogy – amint eligazításában Nicolai őrnagy fogalmazott – „folyanak-e háborús előkészületek Franciaországban és Oroszországban”.¹¹⁷ Az önkéntesek némelyike több rövid utazást tett a határon túlra, és személyesen számolt be tapasztalatairól, mint például a fáradhatatlan Herr Henoumont, aki három nap leforgása alatt kétszer járt Varsóban, s amikor lezárták a határokat, egy időre ott is rekedt az orosz uralom alatt álló Lengyelországban. Mások mélyebben hatoltak be a szomszéd országok terü-

letére, és gyengén rejtjelezett táviratokat küldözgettek haza a nyilvános postaszolgálattal. Még ekkor sem érezte azonban senki, hogy sietni kellene. Az utazóktól érkező értesítéseket begyűjtő hírszerző tisztek július 25-én azt a tájékoztatást kapták, hogy a feszültség időszaka jelentősen elhúzódhat – ám ha véget ér, a szabadságukról visszarendelt utazók folytathatják pihenésüket.¹¹⁸

A keleti határvidéken tevékenykedő utazók és más ügynökök jelentéseiből hamarosan kirajzolódott az orosz háborús előkészületek képe. A Königsbergi hírszerző központból kelet felé tartó, üres tehervonatokról, Kovno környékén megfigyelt csapatmozgásokról és a határőregységek készenlétbe helyezéséről érkezett hír. Július 26-án este tíz órakor egy Venski nevű utazó Vilniusból a közönséges távirószolgálattal küldte jelentését arról, hogy a városban már jócskán előrehaladtak a háborús előkészületek. Július 27-én és 28-án egyenletesen áramlottak az utazók és más ügynökök jelentései a vezérkar frissiben létrehozott Hírszerzési Értesítéseket Kiértékelő Bizottságához. Július 28-án délután a bizottság ekképpen összegezte a legfrissebb értesítéseket:

Oroszországban részleges mozgósítás érzékelhető. Kiterjedése nem állapítható meg bizonyossággal. Odessza és Kijev körzetekben csaknem bizonyos. Moszkva kétséges. Varsó katonai körzetben folyó mozgósításról szórványosan érkező jelentések még nem igazoltak. Más körzetekben, nevezetesen Vilniusban mozgósítás nincs elrendelve. Mindazonáltal bizonyos, hogy Oroszország a német határ mentén is végez katonai tevékenységeket, amelyeket háborús előkészületnek kell tekintenünk. Feltehető, hogy a „háborús előkészületi időszak” állapota van érvényben az egész birodalomban. A határőregységeket mindenütt felfegyverezték és indásra kész állapotba helyezték.¹¹⁹

A helyzet ilyenén súlyos romlása, amit július 29-én a részleges mozgósítás elrendelésének híre tovább súlyosbított, pánikot keltett a német diplomáciában. Az oroszok háborús készülődéseiről folyamatosan áramló hírek és a Londonból érkező jelentések miatt is egyre nyugtalanabb Bethmann Hollweg hirtelen taktikát váltott. Miután egy nappal korábban megíúsította uralkodója arra irányuló erőfeszítéseit, hogy az osztrákokat önmérsékletre bírja, most maga próbálkozott meg a dologgal, és sietősen fogalmazott táviratok egész sorát küldte Tschirschky nagykövetnek.¹²⁰ Igyekezete azonban hiábavaló maradt, mert az orosz háborús előkészületek rendkívül

gyors kibontakozása azzal fenyegetett, hogy hasonló intézkedésekre kényszeríti a németeket.

Miután július 30-án megérkezett a hír, hogy Szentpétervár elrendelte az általános mozgósítást, már csak idő kérdése volt, hogy Berlin is megtegye a szükséges lépéseket. Két nappal korábban Erich von Falkenhayn hadügyminiszternek egy Bethmann Hollweggel folytatott vita után sikerült elérnie, hogy visszarendelhesse laktanyáikba a kiképzésen lévő alakulatokat. Az ekkor kezdeményezett előkészületi intézkedéseket (gabonafelvásárlást a nyugati hadműveleti zónában, különleges vasúti őrség felállítását és a csapatok visszarendelését a laktanyákba) még titokban lehetett tartani, így – legalábbis elméletben – folytatni lehetett a konfliktus békés rendezésére irányuló diplomáciai erőfeszítéseket. Ugyanez azonban már nem volt érvényes a „háborús fenyegetettség állapotára”, ami után a „háborús mozgósítás” fokozata következett. A béke utolsó napjaiban a berlini döntéshozók már csak azon vitatkoztak, hogy meghozzák-e, s ha igen, mikor hozzák meg az Oroszországban július 26-a óta érvényben lévő intézkedéseket.

Július 29-én – azon a napon, amikor Szentpétervár elrendelte a részleges mozgósítást – még mindig nem volt egyetértés a katonai vezetők között. Falkenhayn hadügyminiszter már a *háborús fenyegetettség állapotát* kívánta elrendelni, Helmuth von Moltke vezérkari főnök és Bethmann Hollweg kancellár azonban megelégedett volna azzal, hogy kiterjesztik a katonai felügyeletet a legfontosabb szállítási rendszerekre. A császár a jelek szerint ingadozott a két álláspont között. Berlin és Szentpétervár is egyre nagyobb mértékben hagyatkozott az uralkodók igen nagy horderejű, ám ellentmondásos döntéseire, így a császár és a cár ismét a politikai irányítás központi figurájának mutatkozott. Miklós cár reggeli távirata, amelyben „háborúhoz vezethető rendkívüli intézkedéseket” helyezett kilátásba, először arra indította Vilmost, hogy a hadügyminisztert támogassa, ám Bethmann Hollweg rábeszélésére később megváltoztatta a szándékát, és úgy döntött, hogy nem hirdeti ki a háborús fenyegetettség állapotát. Falkenhayn helytelenítette a dolgot, de naplójában megjegyezte, hogy megérti a császár okait, „hiszen aki bízik a béke megőrzésének lehetőségében, vagy legalábbis óhajtja a békét, aligha támogathatja a háborús fenyegetettség kihirdetését”.¹²¹

Július 31-én, amikor még mindig a háborús intézkedések meghozataláról tanakodtak, üzenet érkezett Pourtalès nagykövettől Moszkvából, hogy az oroszok az előző éjfélkor elrendelték az általános mozgósítást. A császár telefonon intézkedett a háborús fenyegetettség állapotának kihirdetéséről. Falkenhayn 31-én délután egy órakor adta ki a parancsot

a hadseregnek. Az első mozgósítás felelőssége egyértelműen az oroszoké volt, s ez a tény nem volt közömbös a berlini vezetés szemében, mert a néhány német városban tartott béketüntetések miatt fontos volt, hogy ne lehessenek kétségek Németország hadba lépésének védekező jellege felől. Különösen nagy súllyal esett latba a szociáldemokraták (SPD) vezetőségének véleménye, mert a párt a szavazatok több mint egyharmadát kapta a legutóbbi választásokon. Bethmann Hollweg július 28-án találkozott a párt jobbszárnyának vezetőjével, Albert Südekummal, aki ígéretet tett arra, hogy az SPD nem támaszt nehézségeket, ha a kormány védelmi intézkedésekre kényszerül az oroszokkal szemben (az SPD-ben ugyanolyan erősek voltak az oroszellenes érzések, mint a brit liberális mozgalomban). Július 30-án a kancellár biztosíthatta kollégáit: háború esetén nem kell a szervezett munkásosztály felforgató tevékenységétől tartaniuk.¹²²

Az oroszországi fejlemények fényében Vilmos császár aligha késleltethette tovább a háborús fenyegetettség állapotának kihirdetését, érdemes azonban megjegyezni, hogy Von Weininger teljhatalmú bajor katonai megbízott szerint Von Falkenhayn „szinte harapófogóval húzta ki belőle” a döntést. Délutánra az uralkodó visszanyerte hidegvérét, főleg azért, mert sikerült meggyőznie magát arról, hogy külső kényszerek hatására cselekszik – ennek a mozzanatnak a júliusi válság csaknem minden szereplője számára óriási jelentősége volt. Egy megbeszélésen, amelyen Von Falkenhayn hadügy-miniszter is részt vett, a császár lendületes összefoglalót tartott a kialakult helyzetről, s egyértelműen Oroszországra hárított minden felelősséget a közelesen fenyegető fegyveres konfliktusért. „Magatartása és beszéde – jegyezte naplójába aznap Von Falkenhayn – méltó volt a német császárhoz, Poroszország királyához” – igazán meglepő dicséret egy katonaelembertől, aki a *héják* élén kárhoztatta az uralkodót békeszeretetéért és a háborútól való félelméért.¹²³ Szentpétervár nem volt hajlandó visszavonni a mozgósítási parancsot. Németország 1914. augusztus 1-jén hadat üzent az oroszoknak.

„KÉTSÉGGKÍVÜL VALAMI FÉLREÉRTÉS TÖRTÉNT”

Július utolsó napjaiban a német császár figyelme Nagy-Britanniára összpontosult – részben azért, mert sok némethez hasonlóan úgy vélte, hogy London az európai hatalmi rendszer tartóoszlopa, s rajta múlik, sikerül-e elkerülni egy általános háborút. Vilmos is elkövette azt a két gyakori hibát, hogy túlértékelte Nagy-Britannia súlyát a kontinentális diplomáciában,

és nem számolt azzal, hogy az ottani kulcsfigurák (különösen Grey) már elkötelezték magukat egy bizonyos cselekvési irány mellett. Kétségkívül szerepet játszott azonban még egy tisztán pszichológiai mozzanat is: Anglia volt az a hely, ahol Vilmos kétségbeesetten óhajtott – de csak ritkán kapta meg – a tapsot, az elismerést és a szeretetet. Ez az ország jelképezett sok mindent, amit csodált: a legjobb ágyúkkal és a modern tudomány legújabb vívmányaival felszerelt haditengerészetet, gazdagságot, magaskultúrát, nagyvilágiságot (legalábbis azokban a körökben, ahol látogatásai során megfordult), és egyfajta éterien arisztokratikus viselkedést, amit bámult, de elsajátítani soha nem tudott. Itt élt néhai nagyanyja, akiről később egyszer megjegyezte: ha nem halt volna meg, soha nem engedte volna, hogy Nicky és George ily csúnyán nekiessenek... Ez volt az országa gyűlölt és irigyelt nagybátyjának, VII. Edwardnak, akinek sikerült, ami neki, Vilmosnak nem: megerősítenie hazája nemzetközi tekintélyét. És végül: ez volt szülőhazája immár tizenhárom éve halott édesanyjának, akivel oly gyötrelmesen nehéz volt, s végül megváltatlan maradt a kapcsolatuk. A kusza érzelmek és gondolatársítások mindig fontos szerepet kaptak, valahányszor Vilmos értelmezni próbálta a britek magatartását.

A császárt igencsak felbátorította a fivérértől, a poroszországi Henrik hercegtől július 28-án érkezett levél, amely azt sugallta, hogy V. György távol kívánja tartani a háborútól Nagy-Britanniát. Július 26-án kora reggel Henrik, aki Cowes közelében hajózott, a Buckingham-palotába sietett, hogy elbúcsúzzon a királytól, mielőtt hazatér Németországba. Röviden elbeszélgettek, és a herceg szerint az uralkodó ekkor jelentette ki: „minden tőlünk telhetőt el fogunk követni annak érdekében, hogy távol tartsuk magunkat ettől, és semlegesek maradjunk”.¹²⁴ Ezeket a szavakat táviratozta fivérének, Vilmosnak Henrik herceg, mihamarabb július 28-án a kiel kikötőbe ért, és a császár hivatalos brit semlegességi nyilatkozatként értékelte a kijelentést. Amikor Tirpitz megkérdőjelezte a derűlátó értelmezést, Vilmos a rá oly igen jellemző, dölyffel elegyes naivsággal válaszolta: „Nekem egy király szava elegendő.”¹²⁵ Hogy V. György csakugyan mondott-e bármi ilyesmit, nem tudható; naplója természetesen nem túl beszédes, mindössze ennyit olvashatunk benne: „Kora délelőtt meglátogatott a porosz Henrik herceg, aztán azonnal visszatért Németországba.” A találkozóról fennmaradt másik beszámoló (amelyet a király feltehetően Sir Edward Grey kérésére állított össze) valamivel részletesebb. Eszerint a herceg kérdésére, hogy mit tenne Nagy-Britannia egy európai háború kitörése esetén, V. György király a következőket válaszolta:

Nem tudom, mit tennénk; nekünk nincs vitás ügyünk senkivel, és remélem, hogy semlegesek maradunk. Ám attól tartok, ha Németország hadat üzen Oroszországnak, a franciák pedig csatlakoznak az oroszokhoz, magunk is belesodródunk. Önök azonban bizonyosak lehetnek abban, hogy én és kormányom mindent megteszünk azért, hogy megakadályozzuk egy európai háború kirobbanását.¹²⁶

Valószínű tehát, hogy Henrik herceg inkább csak azt írta levelében, amit hallani szeretett volna, noha azt sem zárhatjuk ki teljes biztonsággal, hogy V. György király hangolta kissé át külügyminisztere szája íze szerint a saját beszámolóját – ebben az esetben az igazság valahol a kettő között lehet. Ám akárhogy is: a herceg távirata elég volt ahhoz, hogy a császárnak a britek semlegességébe vetett hite új erőre kapjon. Derűlátása vélhetően abban gyökerezett, hogy a brit kormány, és különösen Grey nemigen volt hajlandó felfedni valódi szándékait.

Vilmos tehát július 30-án délelőtt megdöbbenéssel értesült Grey és a londoni német nagykövet, Lichnowsky gróf beszélgetéséről. A külügyminiszter arra figyelmeztette a nagykövetet, hogy Nagy-Britannia semleges lesz, amíg a konfliktus megmarad Ausztria, Szerbia és Oroszország határai között (különös gondolat), ám ha Franciaország és Németország is beavatkozik, akkor maga is hadba lép az antant oldalán. A nagykövet jelentésének olvastán Vilmos dühös kifakadásokra ragadtatta magát: *gazembereknek meg hitvány szatócsoknak* nevezte a briteket, akik arra akarják kényszeríteni Németországot, hogy hagyja cserben Ausztriát, és végzetes következményekkel mernek fenyegetőzni, miközben nem hajlandók viszatartani a csetepatétől európai szövetségeseiket.¹²⁷ Amikor másnap megérkezett az oroszországi általános mozgósítás híre, Vilmos haragja ismét fellángolt a britek ellen. Grey figyelmeztetéseinek tükrében az orosz hadsereg mozgósítását annak bizonyosságaként értelmezte, hogy Nagy-Britannia a konfliktus kiszélesedését ürügyül akarja felhasználni arra, hogy „a saját hasznára, és velünk szemben játssza ki az európai nemzeteket!”¹²⁸

Aztán augusztus 1-jén, szombaton délután, nem sokkal öt óra után meglepő és öröndetes dolog történt. Alighogy Berlinben elrendelték az általános mozgósítást, távirat érkezett Londonból. Lichnowsky arról számolt be, hogy délelőtt találkozott a brit külügyminiszterrel, aki nemcsak arra tett ígéretet, hogy ha Németország nem támadja meg a franciákat, Nagy-Britannia távol tartja magát a konfliktustól, de arra is, hogy ez esetben Franciaország semlegességét is szavatolja. A távirat így szólt:

Lichnowsky gróf

Sir Edward Grey Sir W. Tyrrell által azt az üzenetet küldte, hogy reméli, az épp folyó minisztertanácsi ülésen [Lichnowsky délelőtt 11.14-kor küldte el a táviratot] hozott döntések eredményeképpen ma délután közölhet velem valamit, ami hasznosnak bizonyulhat a nagy katasztrófa megakadályozásában. Ez Sir W. Tyrrell egy megjegyzéséből ítélve arra utalhat, hogy amennyiben mi nem támadjuk meg Franciaországot, Nagy-Britannia semleges marad, és Franciaország semlegességét is szavatolja. Délután megtudom a részleteket. Sir Edward Grey épp most hívott telefonon, és azt kérdezte: adhatok-e garanciát arra nézve, hogy ha Franciaország semleges marad egy Oroszország és Németország közötti háború esetén, mi sem fogjuk megtámadni a franciákat. Biztosítottam, hogy személyesen vállalom a felelősséget egy ilyen garanciáért, s ő a mai kabinetülésen már fel fogja használni kijelentésemet. Kiegészítés – Sir W. Tyrrell nyomtatékosan kért: vessem latba befolyásomat annak megakadályozásában, hogy német csapatok megsértsék a francia határt. Azt állította, hogy német katonák egy esetben már behatoltak francia területre, s akkor a francia csapatokat visszavonták.¹²⁹

A váratlan ajánlattól meglepett berlini döntéshozók azonnal nekiláttak egy meleg hangú és kedvező tartalmú válaszevél megfogalmazásához, ám még a vázlattal sem készültek el, amikor (este nyolc óra tájban) újabb távirat érkezett Londonból: „[előző táviratom] folytatásaként: Sir W. Tyrrell épp most keresett fel, és azt közölte, hogy Sir Edward Grey ma délután java-

solni készül Nagy-Britannia semlegességét még akkor is, ha mi háborúba keveredünk Oroszországgal és Franciaországgal. 3.30-kor találkozom Sir Edward Greyvel, utána azonnal jelentést teszek.”¹³⁰

Az üzenet heves vitát váltott ki a császár és a vezérkari főnök között. A mozgósítás már javában folyt; a Schlieffen-terv hatalmas gépezete mozgásba lendült. Lichnowsky első távirata után Vilmos arra a megállapításra jutott, hogy a mozgósítási parancsot az adott helyzetben még nem vonja vissza, de a brit és francia semlegesség ígéretének viszonzásául készséggel leállít minden, Franciaország ellen irányuló hadmozdulatot. Bethmann Hollweg, Tirpitz és Jagow egyetértésével elrendelte, hogy ne történjenek további csapatmozgások addig, amíg a következő londoni távirat nem fedi fel a brit ajánlat tényleges tartalmát. Ám míg Vilmos és Bethmann Hollweg meg kívánt ragadni minden lehetőséget egy nyugati háború elkerülésére, Moltke úgy vélte, hogy a megkezdett mozgósítást már nem lehet leállítani. „Ez rendkívül élénk, egyenesen drámai vitát váltott ki – állapította meg egy megfigyelő. – Moltke igen felindultan, reszkető ajkakkal védelmezte álláspontját. A császár, a kancellár és a többi jelenlévő hiába győzködte.”¹³¹ Öngyilkossággal érne fel – állította Moltke – védtelenül hagyni Németország hátát Franciaországnak, ahol már elrendelték a mozgósítást. Az első előőrsök már amúgy is behatoltak Luxemburg területére, és a trieri 16. hadosztály szorosan a nyomukban halad... Vilmost nem győzték meg az érvek; kiadta a parancsot, hogy a 16. hadosztály ne lépje át a luxemburgi határt. Amikor Moltke esdekelve kérte, hogy ne akadályozza meg Luxemburg megszállását, mert ezzel veszélyeztetné a vasútvonalak használatát, a császár csak annyit mondott: „Használjon más útvonalakat!” A vita holtpontra jutott. Moltke szinte magánkívül volt. A vezérkari főnök bizalmasan, szinte könnyezve vallotta be Erich von Falkenhayn hadügyminiszternek, hogy „teljesen összeroppan, mert a császári döntés bebizonyította, hogy Ófelsége még mindig a békében reménykedik”.¹³²

Moltke még a második távirat érkezésekor is érvelni akart, hogy a mozgósítási terv a végrehajtásnak ebben a szakaszában már nem módosítható úgy, hogy Franciaországot ne érintse, de a császár egyszerűen nem hallgatta meg. „Az ön kitűnő nagybátyja nem adott volna ilyen választ nekem. Ha én úgy parancsolom, akkor lehetségesnek kell lennie!”¹³³ Ezután pezsgőt hozott, Moltke pedig mélyen megsértődve elviharzott. A feleségének később keserűen jegyezte meg, hogy tökéletesen felkészült az ellenséggel való harcra, „de nem egy olyan császárral, mint ez”. A császárral való összecsapás olyan mélyen megrázta, hogy az asszony szerint enyhe szélütést kapott.¹³⁴

Amikor a pezsgőt elpukkantották, Bethmann Hollweg és Jagow még az első londoni táviratra szánt választ fogalmazta. Németország elfogadja az ajánlatot – írták –, „ha Nagy-Britannia teljes fegyveres erejével szavatolja Franciaország feltétel nélküli semlegességét egy német–orosz konfliktus esetén”. A mozgósítás folytatódik, de német csapatok a britekkel való meg egyezés véglegesítésére várva egészen augusztus 3-án este 7-ig nem lépik át a francia határt. Vilmos császár személyesen is megerősítette egy György királynak küldött külön táviratban, hogy szívélyes örömmel fogadta az ajánlatot „a franciák Nagy-Britannia garantálta semlegességéről”, és kifejezte abbéli reményét, hogy Franciaország nem fog „idegeskedni”. „Távirati úton és telefonon küldött paranccsal megállítottuk a határainkhoz ért csapatainkat, és megtiltottuk, hogy behatoljanak Franciaországba.”¹³⁵ Jagow Lichnowskynak küldött táviratában arra kérte a nagykövetet, mondjon köszönetet Greynek a kezdeményezésért.¹³⁶

Nem sokkal később újabb üzenet érkezett Lichnowskytól. Időközben sor került a várva várt, 3 óra 30-as találkozóra Greyvel, de a német nagykövet legnagyobb meglepetésére a külügyminiszter nem ajánlotta fel a brit és a francia semlegességet, sőt úgy tűnt, nem is vetette fel a dolgot kabinetbeli kollégáinak, helyette mindössze célzott arra a lehetőségre, hogy „egy Oroszország elleni háború esetén a német és a francia hadsereg továbbra is szemben állna egymással, ám anélkül, hogy bármelyik fél támadást kezdeményezne”, aztán elsősorban arról beszélt, hogy a németek mely lépései váltanák ki a brit beavatkozást. „Különösen nehéz lesz – figyelmeztette a nagykövet – féken tartanunk a britek érzéseit, ha [akár Franciaország, akár Németország] megsérti Belgium semlegességét.” Lichnowsky visszakérdezett: vajon a külügyminiszter úr kész-e szavatolni Nagy-Britannia semlegességét abban az esetben, ha Németország ígéretet tesz arra, hogy nem sérti meg Belgium területi épségét? Különös, de a kérdés felkészületlenül találta Greyt. Kénytelen volt kijelenteni, hogy nem adhat ilyen biztosítékokat, mert Nagy-Britannia nem kötheti meg a kezét... Grey tehát a jelek szerint visszahátrált saját korábbi ajánlatától, ugyanakkor – talán nem is szándékosan – elárulta: javaslatát anélkül tette, hogy előzőleg kikérte volna a franciák véleményét. Lichnowsky a nem túl tartalmas megbeszélésről adott beszámolójában mindössze annyit írt, hogy a britek nem állnak készen semmi olyan megállapodásra, amely korlátozná cselekvési szabadságukat, ám Grey beleegyezett abba, hogy megvizsgálja egy francia–német tétlen fegyveres szembenállás lehetőségét.¹³⁷ A kora este érkezett jelentés óriási zavarodottságot okozott Berlinben, s végül semmilyen válasz nem született.

Közben Londonban óriási megdöbbenést keltett Vilmos távirata, amelyben a császár meleg köszönettel fogadta el György király javaslatát, hogy a brit kormány szavatolja a franciák semlegességét. A jelek szerint senkinek nem volt tudomása Grey aznapi ügyeskedéséről és fondorkodásairól, s a külügyminisztert azonnal a Buckingham-palotába hívták, hogy magyarázatot adjon a történetekről és megfogalmazza a válaszlevelet. Este kilenc óra tájban meg is szerkesztette a szöveget, amely V. György király Vilmos császár táviratára adott válasza lett:

Kétségtől valami félreértés történt a javaslatot illetően, amely akkor került fel, amikor ma délután Lichnowsky herceg és Sir Edward Grey baráti beszélgetést folytatott arról, hogy elkerülhető lenne a tényleges összecsapás a német és a francia hadsereg között, amíg van még némi esély az Ausztria és Oroszország közötti megegyezésre. Sir Edward Grey holnap reggel szerét fogja ejteni, hogy találkozzon Lichnowsky herceggel, és tisztázzák, hol történt a félreértés.¹³⁸

Minden további homályosságot eloszlatott aztán a következő távirat Lichnowsky hercegtől, aki körülbelül ugyanakkor kapta meg Jagow levelét, amelyben elfogadja a brit „javaslatot”, amikor György király vette kézhez unokafivére túlradóan örvendező sorait. Lichnowsky vérfagyasztó szenvtelenséggel írta: „Minthogy brit részről semmilyen javaslat nem érkezett, az Ön távirata tárgytalan. További lépéseket ennél fogva nem tettem.”¹³⁹

Berlinben ekkor már éjjel tizenegy óra is elmúlt. Közel volt már a vigasz Moltkénak, aki a vezérkari főhadiszálláson könnyezett a 16. hadosztályt veszteglésre utasító császári parancs fölött. Nem sokkal éjfél előtt visszarendelték a palotába, hogy tudomására hozzák az új híreket. A császár megmutatta neki a britek (immár tényleges) álláspontját tartalmazó táviratot, és azt mondta: „Most már azt tehet, amit akar.”¹⁴⁰

Mit akarhatott Grey? Lichnowskyval, Cambonnal és több brit kollégájával augusztus 1-jén folytatott megbeszéléseit utólag annyira nehéz kibogozni, hogy az első világháború irodalmának egyfajta alfejezete alakult ki az értelmezésükre tett erőfeszítések körül. Július 29-én arra figyelmeztette Lichnowskyt, hogy Nagy-Britannia azonnali cselekvésre kényszerülhet, ha Németország és Franciaország között háború tör ki; előlotti felháborodásában nevezte Vilmos császár *gazembereknek* meg *gyáva szatócsoknak* a briteket.¹⁴¹ Július 31-én azonban arra intette párizsi nagykövetét, Bertie-t, hogy a brit közvélemény aligha támogatná a katonai beavatkozást egy

olyan konfliktusban, amely ennyire kevésbé érinti az ország érdekeit.¹⁴² Grey talán valóban a semlegesség lehetőségével kecsegtette Lichnowskyt, s ez azt jelentené, hogy a nagykövet mégsem értette félre a külügyminiszter alapvető elképzeléseit.¹⁴³ Ha ezt tételezzük fel, akkor a „félreértésre” való hivatkozással csak Grey próbált kikeveredni a kutyaszorítóból, amibe manőverezte magát. Az is elképzelhető ugyanakkor, hogy ezzel próbálta kipuhatolni, vajon a brit kabinet pártolná-e az ő Franciaországot támogató politikáját; ha nem pártolná, akkor a semlegességi ajánlat legalább kínált volna Nagy-Britanniának valamilyen eszközt, amivel kicsikarhat a németektől bizonyos garanciákat (például arra, hogy nem intéznek megelőző támadást Franciaország ellen).¹⁴⁴ Lehet, hogy egyáltalán nem is kívánta Nagy-Britannia semlegességét, csak átmenetileg erős nyomást gyakorolt rá liberális imperialista szövetségese, Haldane lordkancellár annak érdekében, hogy találjon valami módot a Berlin és Párizs közötti konfliktus kitörésének megakadályozására, vagy legalább késleltetésére, s így a brit expedíciós erők felkészítésére időt nyerhessenek. Ugyancsak habozásra készíthette a nemzetközi pénzpiacok ingatagsága miatt július utolsó heteiben növekvő nyugtalanság.¹⁴⁵

Bármelyik lehetőséget választjuk (e tekintetben igen beszédes a történetek közötti nézetkülönbség), nyilvánvaló, hogy Grey homályossága már-már nyílt önellentmondásba fordult. Nagy-Britannia semlegességét ajánlani – egy Franciaországot is magával sodró kontinentális háború küszöbén – azt jelentette, hogy száznolcva fokos fordulatot vesz korábbi álláspontjához képest; így igen nehéz elhinni, hogy valóban komolyan gondolta volna a dolgot. Másfelől azonban az a javaslat, hogy Franciaország és Németország tartson meg egy állandósult fegyveres patthelyzetet, egyértelműen kiolvasható a dokumentumokból. Augusztus 1-jén, délután 5.25-kor küldött táviratában Grey maga tájékoztatta Bertie-t, hogy azt indítványozta a német nagykövetnek: „a mozgósítás után a nyugati határ mentén a francia és német alakulatok ne mozduljanak, amíg a másik nem teszi. Nem tudom, hogy ez összhangban áll-e Franciaország szövetségi kötelezettségeivel.”¹⁴⁶ Ám még ez a felvetés is meglehetősen bizarr, hiszen azon a feltételezésen alapult, hogy Franciaország készséggel sutba veti az oroszokkal kötött szövetséget, amelynek megerősítésén Poincaré és munkatársai oly sokat fáradoztak az elmúlt évek során – vagyis a legjobb esetben is arra utal, hogy megfogalmazója igen kevésbé látta át a valóságos katonai és politikai helyzetet. Bertie mindenesetre hamarosan odapörkölt egy kicsit Greynek, amikor figyelemre méltóan pimasz levélben vezette le a külügyminiszter képzelgéseire miatti ingerültségét:

Nem tudom elképzelni, hogy abban az esetben, ha Oroszország háborúba keveredik Ausztriával, és Németország részéről is támadás éri, összeférne Franciaország Oroszország iránti elkötelezettségével az, hogy tétlen marad. Ha Franciaország mégis így tenne, a németek előbb Oroszországot támadnák meg, s ha őket legyőzték, a franciák ellen fordulnának. Megkérdezhetem, hogy egészen pontosan mik is Franciaország kötelezettségei a francia–orosz szövetségben?¹⁴⁷

Mint tudjuk, a különös ötletből semmi sem lett; maga Grey vetette el, még mielőtt kézhez vette volna Bertie vitriolos üzenetét. Egyvalamit bizonyosan tudunk: a külügyminiszterre ezekben a napokban rendkívüli nyomás nehezedett. Alig aludt. Nem tudhatta, hogy a kabinet fogja-e, s ha igen, mikor fogja támogatni beavatkozáspárti elgondolásait. A kabinetben még mindig többségben lévő benemavatkozás-párti kollégái és a konzervatív ellenzék épp ellentétesen gondolkodó tagjai egyformán próbálták a maguk álláspontjának megnyerni.

További feszültségforrás volt – s ez is segít magyarázni Grey augusztus 1-jei köntörfalazását –, hogy Szentpétervár július 30-án kiadta a parancsot a teljes mozgósításra. Július 31-én késő éjjel a német nagykövetség arról tájékoztatta Londont, hogy az oroszok lépésére válaszul Berlin kihirdette a háborús fenyegetettség állapotát, és bejelentette, hogy ha Oroszország nem vonja vissza haladéktalanul a mozgósítási parancsot, maga is mozgósítani kényszerül hadseregét, „ami pedig háborút jelent”.¹⁴⁸ A hír nagy riadalmat váltott ki Londonban. Hajnali fél kettőkor Herbert Asquith miniszterelnök és Grey magántitkára, Sir William Tyrrell taxival száguldott a Buckingham-palotába, felébresztették a királyt, és azt javasolták neki: azonnal küldjön a cárnak táviratot, és kérje, hogy állítsa le a mozgósítást. Asquith később így írta le a jelenetet:

Szegény királyt kirángattuk az ágyából; életem legkülönösebb élménye volt (pedig Ön tudja, hogy volt részem jó néhányban), ahogy ott ültünk – ő a hálóingé fölött barna háziköntösben & számos jelét mutatva annak, hogy a legszébb álmából vertük fel –, és én felolvastam az üzenetet & a válasz általunk javasolt szövegét. Mindössze annyit tett hozzá, hogy a szöveg legyen közvetlenebb és személyesebb hangú; betoldotta, hogy „Kedves Nickym”, a végére meg aláírásként, hogy „Georgie”!¹⁴⁹

Hajnaltól délelőttig egyre lázasabban folyt a diplomáciai tevékenység. Gondoljuk át, milyen hatásuk volt a Szentpétervárról érkező híreknek annak

tudatában, hogy mennyire zavarosak voltak a külügyminisztérium Oroszországról alkotott fogalmai a júliusi válság előtti hónapokban. Mint láttuk, Grey és Tyrrell egy időre átértékelte az Oroszországgal való kapcsolatot. Figyelembe véve, hogy az oroszok egyre nagyobb nyomást gyakoroltak Perzsiára és a brit birodalom más peremterületeire, felvetődött, hogy mellőzni kellene a brit–orosz szövetséget egy nyitottabb politikai irányvonal kedvéért, amely nem zár ki szükségképpen valamelyes közeledést Németországhoz. Az elgondolás soha nem lett a külügyminisztérium hivatalos álláspontja, ám annak híre, hogy az orosz mozgósítás nyomán a németek is hasonló lépéseket tettek, egy időre háttérbe szorította a mélyülő válság orosz vonatkozásait. A brit döntéshozók nem tápláltak sem különösebb érdeklődést, sem kiemelkedő rokonszenvet Szerbia iránt. Ez a háború az ő szemükben a kelet háborúja volt, amelyet a Whitehall hivatalos szemléletétől igen távol álló érdekek robbantottak ki. Vajon ez keltett bizalmatlanságot Greyben a Balkánon kezdődő nagy háború forgatókönyvével szemben?

Július 29-én délelőtt Grey közölte Cambonnal (a nagykövet legnagyobb rémületére): Franciaország engedi „belesodorni magát egy vitába, amelyik nem az övé, de amelyikbe szövetségi elkötelezettségeinél fogva a tisztesség és az érdek kényszeríti”. Ezzel szemben Nagy-Britannia „mentes az elkötelezettségektől, és el kell majd döntenie, hogy a kormány milyen brit érdekek figyelembevételével cselekedjék”. Majd hozzátette: „mindig az volt az elvünk, hogy ne engedjük magunkat háborúba rántani a balkáni kérdés miatt”.¹⁵⁰ Két nappal később, miután tudomást szerzett arról, hogy Berlinben kihirdették a háborús fenyegetettség állapotát, ugyanezen a csapáson haladva érvelt, amikor Cambon ellenvetéseire azt válaszolta, hogy a jelenlegi helyzet nem hasonlítható az 1911-es Agadir-válsághoz, amelyben Nagy-Britannia támogatta Franciaországot, „mert Párizs most olyan vitába sodródik bele, ami nem az övé”.¹⁵¹ Amikor Cambon mélységes csalódottságát fejezte ki a válasz miatt, és megkérdezte, hogy Nagy-Britannia vajon kész lenne-e Franciaország segítségére sietni, ha utóbbit német támadás érné, Grey még kendőzetlenebbül fejtette ki álláspontját: „Legutóbb arról értesültünk, hogy Oroszország mozgósította teljes hadseregét és hadiflottáját. Megítélésem szerint ez elmélyíti a válságot, és úgy tűnik, hogy Oroszország erőszakolta ki a német mozgósítást.”¹⁵² Csak az események ilyen értelmezésének ismeretében tűnik úgy, hogy volt értelme a német és francia hadsereg közötti pattállapot fenntartására irányuló javaslatnak, miközben a szövetségese által cserbenhagyott Oroszország keleten egyedül találja szembe magát Németországgal és Ausztriával. „Ha Franciaország

nem volt képes előnyt kovácsolni ebből a javaslatból – mondta Grey Cambon-nak augusztus 1-jén délután –, annak csakis az volt az oka, hogy kötötte egy olyan szövetség, amelynek mi nem voltunk a részesei, és amelynek a feltételeit sem ismertük.”¹⁵³ E szavak papírra vetésével Grey jóval többet tett, mint hogy Nagy-Britannia támogatásának visszatartásával egyszerűen csak lehűtötte a kedélyeket, és időt nyert a katonai felkészülésre – a hármas antant egy sajátos értelmezésének automatizmusával szállt szembe: azzal, amelyet időről időre maga is osztott és hangoztatott. Nyilvánvalóan megijesztette – legalábbis ebben a kritikus időszakban – az a lehetőség, hogy egy valahol Délkelet-Európában folyó homályos vita nyomán kontinentális arányú háború robbanhat ki – habár az antanthatalmak egyikét sem éri közvetlen támadás vagy akár fenyegetés. Végül aztán hű maradt az antantista irányvonalhoz, amelyhez már 1912 óta tartotta magát, ám ezek a mélységes óvatosságról tanúskodó pillanatok ismét emlékeztetnek bennünket a júliusi válság egy bonyolult jellemzőjére, nevezetesen arra, hogy az egymással ellentétes, de mindenképp kedvezőtlen választás kérdése nemcsak a pártokat és kabineteket osztotta meg, de a döntéshozatal kulcsfiguráinak elméjét is.

PAUL CAMBON MEGPRÓBÁLTATÁSAI

Ezek voltak Paul Cambon életének legkeservesebb napjai. Attól a perctől kezdve, hogy megismerte a Belgrádnak átadott osztrák ultimátum szövegét, meg volt győződve arról, hogy Európát hamarosan elnyeli a háború. Noha olykor bírálta Poincarét, amiért támogatta Oroszország balkáni elköteleződését, most arra az álláspontra helyezkedett, hogy a francia–oros szövetségnek szilárdnak kell maradnia a Szerbiát fenyegető Ausztriával szemben. Július 25-én elhagyta Londont, hogy röviden beszámoljon a helyzetről a tapasztalatlan átmeneti külügyminiszternek, Bienvenue-Martinnek; valószínű, hogy Cambon figyelmeztetése sarkallta emezt a német nagykövetnek adott igen határozott válasza, amely annyira elnyerte Poincaré tetszését, amikor értesült róla július 28-án, a *France* fedélzetén.¹⁵⁴

Cambon – akárcsak II. Vilmos – számára minden Nagy-Britannián múlt. „Ha a brit kormány most a sarkára áll – mondta André Géraud újságírónak július 24-én –, meg lehet menteni a békét.”¹⁵⁵ Július 28-án kora délelőtt Greynek hasonlóképpen fogalmazott: „Ha feltesszük, hogy Nagy-Britannia bizonyosan távol tartja magát az európai háborútól, a béke megóvása igen

komoly veszélybe kerül”¹⁵⁶ – ismét egyszer azzal az elhárító magatartással találkozunk, amely valaki más vállára próbálja helyezni a háború és béke közötti választás felelősségét. Cambon felfogása szerint Nagy-Britanniának kellett megóvnia a békét azzal, hogy óriási haditengerészeti erejét és kereskedelmi hatalmát bevetve retenti vissza Berlint attól, hogy támogassa szövetségesét. Cambon éveken át arról győzködte politikai feletteseit, hogy feltétlenül számíthatnak Nagy-Britannia támogatására.

Mostani helyzete a legkevésbé sem volt irigylésre méltó. A jelenlegi háborút a szó szigorú értelmében véve aligha lehetett védekező jellegűnek nevezni. Sokkal inkább arról volt szó, hogy Franciaországot felszólították az oroszok megsegítésére a balkáni konfliktusban; vagyis olyan kötelezettséget teljesít, amellyel kapcsolatban korábban maga is nyugtalanságának adott kifejezést. A francia kormány minden tőle telhető módon igyekezett tompítani az élet ennek a kedvezőtlen mozzanatnak, így kínosan került minden agresszív lépést a németekkel szemben. Július 30-án délelőtt Párizsban a minisztertanács úgy döntött, hogy a francia határbiztosító erők állásokat foglalnak a Vogézekről Luxemburgig húzódó vonal mentén, de tíz kilométernél jobban nem közelítik meg a német határt. A szándék az volt, hogy még a lehetőségét is kerüljék el bármiféle határ menti csetepaténak, és győzzék meg Londont a franciák békés szándékairól. Úgy vélték, hogy a fegyvermentes zónának nagyobb az erkölcsi és propagandaértéke, mint amekkora katonai kockázatot jelent. Cambon haladéktalanul tájékoztatta a briteket Párizs új döntéséről,¹⁵⁷ a tény azonban tény maradt: Grey ismételten rámutatott, hogy Nagy-Britannia nem tagja a szövetségnek, amely elvben beavatkozásra kényszeríti Franciaországot, és hivatalosan nem is tájékoztatták a szövetség tartalmáról és feltételeiről. Sem Oroszországot, sem Franciaországot nem érte támadás, de közvetlen fenyegetés sem. Cambon hiába bizonygatta Greynek, hogy „Franciaországnak kötelessége Oroszország segítségére sietni, ha azt támadás éri”, pillanatnyilag semmi jele nem mutatkozott annak, hogy akár Ausztria, akár Németország az oroszok megtámadását fontolgatná.¹⁵⁸ Az sem tűnt valószínűnek, hogy ha a britek kinyilvánítják készségüket a beavatkozásra, a központi hatalmak visszafordulnának egy olyan politikai útról, amelyen Nagy-Britannia megkérdése nélkül indultak el.

E kínos helyzet hátterében a brit–francia antant történetébe mélyen beágyazódott látásmódbeli különbség lapult. Cambon mindig arról ábrándozott, hogy hazájához hasonlóan Nagy-Britannia is úgy tekinti az antantot, mint Németország ellensúlyozásának és féken tartásának eszközét.

Nem vette észre, hogy a szervezet a brit politika meghatározó figuráinak szemében sokkal összetettebb célokra szolgál: többek között, hogy tompítsa a földrajzilag erre legkedvezőbb fekvésű nagyhatalom, nevezetesen Oroszország által a brit birodalom világszerte szétszórtan elhelyezkedő területei ellen irányuló fenyegetést. Cambon tévedésének egyik oka lehet, hogy túlságosan is ráhagyatkozott Sir Arthur Nicolson miniszterhelyettes garanciáira és tanácsaira – Nicolson pedig szenvedélyes híve volt az oroszokkal és a franciákkal való kapcsolatnak, és elszántan igyekezett mindkettőt teljes értékű szövetséggé fejleszteni. Ám bármily befolyásos volt is, nem ő irányította London politikáját, és nézetei fokozatosan eltávolodtak a Grey körül kialakult csoporttól, amelynek tagjai egyre kevésbé bíztak meg Oroszországban, és egyre fogékonyabban közeledtek egy jóval inkább németbarát (legalábbis kevésbé németellenes) szemlélet felé.¹⁵⁹ A dolog remekül példázza, hogy még a legújékorozottabb kortárs számára is mennyire nehéz kitapintani a szövetségesek és az ellenségek szándékait.

A geopolitikai szemlélet különbségeit erősítette a brit politikai elit mélyszéges ellenszenvé bármiféle elkötelezettség iránt, s különösen a vezető radikális liberálisok szívből jövő oroszutálata. Az Entente cordiale ekképpen mást jelentett Nagy-Britannia, és mást Franciaország számára.¹⁶⁰ A brit külügyminisztérium mindvégig „arra törekedett, hogy a lehető legkisebbre szorítsa az antant jelentőségét, a Quai d'Orsay pedig igyekezett a lehető legtöbbet kihozni belőle”.¹⁶¹ Ezt a disszonanciát erősítette a szövetséget Londonban megtestesítő két férfiú – az óvatos, mindig kitérő, Franciaország és Európa dolgaiban tökéletesen járatlan Edward Grey és a minden ízében francia, az antant mellett a végsőkig elkötelezett, azt nemcsak politikai pályafutása csúcsának, de hazafiúi életcéljának is tekintő Paul Cambon – éles különbözősége is.

Grey ugyancsak igen szűk korlátok között tevékenykedett. Július 27-én nem sikerült megszereznie a kabinet támogatását a beavatkozáshoz. Két nappal később ismét kudarcot vallott, amikor Franciaország megsegítésére vonatkozó hivatalos ígéret kimondását javasolta, de mindössze négy kollégájától, Asquithtól, Haldane-tól, Churchilltől és Crewe-től kapott támogatást. A kabinet ezen az ülésen utasította el azt a felfogást, hogy a Belgium semlegességét kimondó 1839-es londoni egyezmény aláírójaként Nagy-Britannia köteles katonai erővel fellépni az egyezmény német részről történő megsértése esetén. Az egyezmény érvényének védelme – érveltek a radikálisok – nem egyedül Nagy-Britannia, hanem az aláírók összességének feladata. Ha a helyzet úgy alakul – összegezte a kabinet –,

„a döntés politikai, és nem jogi kötelezettség jellegű lesz”.¹⁶² A franciák és az oroszok szilárdan állították, hogy egyedül az angol–francia szövetséggel való brit szolidaritás egyértelmű kinyilvánítása veheti rá Ausztriát és Németországot arra, „hogy behúzzák végre a farkukat”.¹⁶³ Greyre legközelebb munkatársai felől is nagy nyomás nehezedett: Nicolson és Eyre Crowe keményen igyekezett rábeszélni az antantállamok melletti szolidaritás kinyilvánítására. Július 31-i memorandumában Crowe bőven ellátta kabinetbeli ellenfeleivel szemben bevethető munícióval: lehet, hogy Nagy-Britanniának nincsenek kötelezettségei Franciaország iránt, de hogy *erkölcsi* kötelezései igenis vannak a Csatorna túlsópartján lévő *barátai* iránt, ahhoz kétség sem férhet:

Szoros értelemben véve helytálló az az érv, hogy semmilyen írott kötelezettség nem köt minket Franciaországhoz. Valóban nem létezik szerződéses kötelezettség. Csakhogy az antant úgy jött létre, erősödött meg és kapott elismerést, hogy a közvéleményben joggal keletkezett meggyőződés egy morális kötelék létrejöttéről. Az antant egész politikája értelmetlenné válik, ha nem jár azzal a következménnyel, hogy egy jogos vita esetén Nagy-Britannia kiáll a barátai mellett. Ez a megbecsülésre érdemes alkalom pedig elérkezett. Nem tagadhatjuk meg segítségünket anélkül, hogy súlyos bírálatnak tennénk ki jó hírnevünket.¹⁶⁴

Nicolson ezzel szemben Belgiumra és a belga semlegesség melletti brit elköteleződésre helyezte a hangsúlyt. A helyzet azonban megváltozott: azon körülmények, melyek között a Grey-csoport kialakította politikáját, egyszerűen nem álltak fenn. A döntéshozatal központja áttolódott a külügyminisztériumból a kabinethez; Grey és antantpárti tanácsadóinak holdudvara pályán kívülre került.

Augusztus 1-jén, egy délelőtti ülés után Grey elmondta az egészen megzavarodott Cambonnak, hogy a kabinet egyszerűen elutasított mindennemű beavatkozást. A nagykövet tiltakozott. Ilyen üzenetet ő nem hajlandó továbbítani Párizsnak, azt fogja mondani, hogy nem született döntés. De igen, született, válaszolta Grey. A kabinet úgy találta, hogy a brit érdekek nem elég mélyen vannak érintve ahhoz, hogy expedíciós erőket küldjenek a kontinensre. Cambon kétségbeesetten váltott át egy másik gondolatmenetre: emlékeztette Greyt, hogy az 1912-es haditengerészeti megállapodás értelmében Franciaország leszerelte északi kikötőinek védelmét, gyakorlatilag a brit Királyi Haditengerészetre bízva partvonalának biztonságát. Még

ha nincs is formális szövetség a két ország között – kérdezte –, „vajon nem erkölcsi kötelessége-e Nagy-Britanniának, hogy segítsen rajtunk, vagy legalább a flottája siessen a segítségünkre, hiszen a miénket éppen az önök tanácsára távolítottuk el?”. Különös, hogy Greynek ezt épp Cambontól kellett hallania, de az érv talált. A külügyminiszter elismerte, hogy a francia partvonal elleni német támadás és/vagy Belgium semlegességének német megsértése csakugyan megváltoztathatja a brit közhangulatot. S ami ennél is fontosabb: megígérte, hogy felveti a kérdést a másnapi kabinetülésen. Cambon könnyes szemmel, halálsápadtan távozott a találkozóról, és betámolygott a Grey irodája melletti, a nagykövetek számára fenntartott helyiségbe. Nicolson egy karosszékhez vezette, s ő egyre csak azt motyogta maga elé: „Ezek ejtenek minket... ezek ejtenek minket.”¹⁶⁵

NAGY-BRITANNIA KÖZBELÉP

A helyzet valójában nem volt olyan komisz, mint amilyennek Cambon gondolta. 1914 augusztusának első válságos napjaiban magasra csaptak az indulatok. Cambon attól félt, hogy magára marad, Grey pedig attól, hogy elveszíti lába alól a biztos talajt, mielőtt még ideje volna támogatást szerezni elképzeléseihez; szorongásuk miatt egyre élesebb és elkeseredettebb lett a vita, s ez félrevezethet bennünket a mögöttes motívumokat illetően. A döntés valószínűsége – noha meghatározhatatlan mértékben – már eltolódott annak javára, hogy Nagy-Britannia mégiscsak avatkozzon be az európai konfliktusba. Július 29-én az Admiralitás Első Lordja, Churchill kérésére a kabinet beleegyezett a flotta elővigyázati mozgósításába. Ugyanaznap este Asquithnek „metsző pillantásokkal” és „kurta mordulásokkal” sikerült Churchill tudomására hoznia néma egyetértését: helyesli a flotta kiküldését a harcálláspontokra. Augusztus 1-jén anélkül, hogy előzetesen elnyerte volna a kabinet hozzájárulását (ám a miniszterelnök hallgatólagos beleegyezésével), Churchill mozgósította a brit hadiflottát.

Ugyanebben az időben a konzervatív ellenzék komolyan kezdett szervezkedni a beavatkozás mellett. A tory sajtó is hasonló hírokat kezdett pengetni. A *Manchester Guardian*, a *Daily News* és a *Standard* – mindhárom liberális – a semlegességhez ragaszkodott; a tory lapok élén a *The Times* követelt kemény kiállást Ausztriával és Németországgal szemben és részvételt a közelgő kontinentális háborúban. A katonai művelti csoport igazgatója, Henry Wilson, a beavatkozás lelkes támogatója, akit ezekben a napokban

gyakran láttak ide-oda sietni a francia nagykövetség és a külügyminisztérium között, a színpalak mögött riadóztatta a konzervatív vezetőket: Nagy-Britanniát az a veszély fenyegeti, hogy cserbenhagyja a franciákat.

Augusztus 1-jén, nem sokkal azután, hogy Grey találkozott a francia nagykövettel, egy konzervatív képviselő, George Lloyd is felkereste a még mindig igen felindult Cambont: ugyan mi lett – kérdezte a nagykövet – a brit-francia haditengerészeti egyezményből meg a vezérkari egyeztetésekből, amelyekről korábban mindenki úgy hitte, hogy egy közös biztonsági politika kezdeményei? És mi van az elmúlt években annyiszor elhangzott brit ígéretekkel Franciaország megsegítéséről? „Minden tervünket közösen készítettük el! – kiabálta. – A vezérkaraink együttműködtek! Önök ismerik minden tervünket és előkészületeinket!”¹⁶⁶ Aztán leküzdötte felindultságát, és már rutinos diplomataként folytatta: a külügyminisztérium – jelentette ki – voltaképpen a konzervatív ellenzékre tolja a felelősséget a saját tétlenségéért, amikor azt állítja, hogy a toryk semmi olyan kezdeményezést nem támogatnának, ami háborúhoz vezethetne. Ezt Lloyd hevesen tagadta, és azzal az eltökélt szándékkal távozott a megbeszélésről, hogy mozgásba hoz egy beavatkozáspárti, konzervatív érdekcsoportot. Késő éjjel került sor egy találkozóra Austen Chamberlain otthonában, és másnap (augusztus 2-án) délelőtt tíz órára sikerült rávenni vezető konzervatív pártiak egy csoportját – köztük Lansdowne-t és Bonar Law-t, az alsóház és a Lordok Háza konzervatívjainak vezetőit – a határozott cselekvésre. Levelet fogalmaztak Asquithnek, kijelentették, hogy az ellenzék támogatná a beavatkozást, és arra figyelmeztettek, hogy ha Nagy-Britannia semleges marad, az nemcsak igen rosszat tesz az ország tekintélyének, de a biztonságát is aláássa.¹⁶⁷

Ám a döntő küzdelmet az erősen benemavatozás-párti kabinetben kellett megvívni, ahol a többség gyanakvással fordult az Entente cordiale és mély ellenérzésekkel az Oroszországgal való szövetség felé.¹⁶⁸ „Mindenki szeretne félreállni” – írta Asquith Venetia Stanley-nek július 31-én.¹⁶⁹ A kabinet tagjainak legalább kétharmada – idézte fel később Churchill – mindenáron távol kívánt maradni „az európai civakodástól”, hacsak Nagy-Britanniát nem éri támadás, „ami nem látszott valószínűnek”.¹⁷⁰ A be nem avatkozás hívei ráadásul némi joggal hivatkozhattak a banki és kereskedelmi érdekek védelmére; július 31-én a City képviselői arra kérték Asquithet, hogy ne engedje belerángatni egy fegyveres európai konfliktusba Nagy-Britanniát.

Az augusztus 1-jén délelőtt tartott kabinetülésen letisztultak és még világosabban eltávolodtak egymástól az eltérő nézetek. A Morley és Simon

vezette benemavatkozás-pártiak követelték, hogy a kormány „egyszer és mindenkorra” nyilvánítsa ki: „semmilyen körülmények között” nem fog közbelépni. Churchill azonban „rendkívül harciasan [...] a mozgósítás azonnali elrendelését” követelte. Grey késznek látszott lemondani, amennyiben a kabinet a semlegesség mellett döntene. Haldane *terjengős* volt és *bizonytalan*.¹⁷¹ A kabinet elvetette a brit expedíciós erők azonnali bevetését a kontinensen – a döntést nem ellenezte sem Grey, sem a liberális imperialisták, de Paul Cambont ez taszította a végső csüggedésbe. John Morley annyira biztos volt abban, hogy soha nem fog sor kerülni a beavatkozásra, hogy Churchill előtt így kérkedett a „békepárt” diadalával: „Hát végül csak legyőztük önöket.”¹⁷²

Ám a brit kormány már másnap, augusztus 2-án, vasárnap este megtette a döntő lépést a beavatkozás felé. Az aznapi első, délelőtti tizenegyedtől délután kettőig tartó kabinetülésen Grey felhatalmazást kapott, hogy tájékoztassa a francia nagykövetet: ha a német hadiflotta átkel az Északi-tengeren, vagy behatol a Csatorna vizeire azzal a céllal, hogy megghiúsítsa a francia kereskedelmi hajózást, vagy támadást intézzen a francia partok ellen, a brit flotta teljes védelmét kiterjeszti a területre. Walter Runciman földművelési és halászati miniszter később így fogalmazott: „Ez volt az az ülés, amelyen a kabinet úgy határozott, hogy a Németország elleni háború elkerülhetetlen.”¹⁷³ A második, este fél héttől nyolcig tartó ülésen egyetértés született abban is, hogy Belgium semlegességének „lényegi megsértése cselekvésre kényszerítene bennünket”.¹⁷⁴ Nem volt kétséges, hogy ez a kifejezés a háborúba való belépést jelenti, mert a németek egyértelműen a brit kormány tudomására hozták, hogy Belgium területén keresztül kívánják Franciaországot megközelíteni. Burns, felismerve, hogy a beavatkozás híveinek bukását hirdető lángbetűk megjelentek a falon, az első, John Morley vikomt pedig a második ülés után bejelentette lemondását. A békepárt szétesett.

Miként következhetett be ilyen drámai fordulat? Legelőször is meg kell említenünk a beavatkozáspártiak ügyességét a vita feltételeinek körvonalazásában. Herbert Samuel kabinetminiszter nagyban hozzájárult a megbeszélések medrének kijelöléséhez azzal, hogy előre felvázolta a két ülés témáját: először a francia partok elleni német tüzérségi támadást, másodszor pedig Belgium semlegességének „lényegi megsértését” mint a fegyveres brit válasz lehetséges kiváltó okait. A javaslatok vonzereje abban rejlik, hogy mindkét konstrukció szerint Németország akciója, és „nem a miénk vezetett a kudarchoz”.¹⁷⁵ Az augusztus 2-i délelőtti ülésen Grey igen

hevülten jelentette ki, hogy Nagy-Britanniának erkölcsi kötelessége Franciaország segítségére sietni a közelgő konfliktusban, s hozzátette: „Franciaországot mi vezettük arra, hogy ránk hagyatkozzék, s ha mostani gyötrelmes küzdelmében nem állunk mellé, magam sem maradhatok a külügyminisztériumban.”¹⁷⁶ És míg a beavatkozáspártiak összetömörültek Grey és a miniszterelnök körül, a békepártiak képtelenek voltak párt-határokon átnyúló vagy parlamenten kívüli támogatást szerezni, és olyan vezető figurát sem találtak, aki kiállhatott volna az imperialistákkal és konzervatív szövetségeseikkel szemben.

Mennyire voltak meghatározók a liberális imperialisták érvei? Minthogy Nagy-Britannia Belgium német inváziója után, augusztus 4-én üzent hadat Németországnak, és minthogy az antant igen hamar teljes értékű szövetséggé erősödött (amelynek eseményeit később úgy fogalmazták át, mint a tartós brit-francia barátság kialakulásának és megszilárdulásának történetét), később az az általános vélemény alakult ki, hogy a kabinetet, a parlamentet és a brit népet Belgium és Franciaország rángatta bele a háborúba. Ez a vélekedés nem helytelen; lehetetlen tagadni e két ország fontosságát részben az elfogadott politika igazolásában, részben pedig abban, hogy létrejött a kabinet, a parlament és a közvélemény közötti *union sacrée*, a háború korai időszakának szembetűnő jellegzetessége.¹⁷⁷ Az alsóházban augusztus 3-án tartott nagyszerű beszédében Grey összemosta a brit-francia antantot a kialakuló háborúpárti egyetértéssel. A britek franciákkal szembeni kötelezettségvállalásai – jelentette ki – mindig megtorpantak „egy háborús együttműködés előtt”. Csakhogy a két ország haditengerészeti együttműködésének pusztá tényéből erkölcsi kötelezettség is származik:

A francia flotta jelenleg a Földközi-tengeren tartózkodik, így Franciaország északi és nyugati partjai teljesen védtelenek. A francia flotta a Földközi-tengeren összpontosul, s a helyzet egészen eltér a szokásostól, mert a barátság, ami a két ország között kialakult, biztonságérzetet adott nekik; úgy érezték, hogy tőlünk semmiképpen sem kell tartaniuk. A francia partok teljességgel védtelenek. A francia flotta a Földközi tengeren tartózkodik, s néhány éve már, hogy a két ország közötti bizalom és barátság érzésére alapozva összpontosul ott.¹⁷⁸

Ehhez az erkölcsi számvetéshez Grey még hozzáfűzött egy kis fejtegetést arról, hogy ha Franciaország visszavonná hadiflottáját a Mediterráneumból, Olaszország megragadhatná az alkalmat, hogy feladja semlegességét,

akkor pedig Nagy-Britannia később mégiscsak a hadba lépésre kényszerülhetne, hogy biztosítsa „az ország számára létfontosságú” földközi-tengeri kereskedelmi útvonalakat. A legtöbb értékelés szerint ez volt Grey életének legsikeresebb beszéde. A mai olvasó alig titkolhatja bámulatát, ahogy a külügyminiszter a rá annyira jellemző, megtévesztően bizonytalan, tapogatózó *gentleman*-stílusban felépítette imperialista álláspontjának erkölcsi megalapozását. A korábban békepárti, liberális Christopher Addison így nyilatkozott: „Véleményem szerint [Grey beszéde] az egész Háznak tetszésére volt talán három vagy négy [képviselő] kivételével, olyanira, hogy mi is kénytelenek voltunk csatlakozni.”¹⁷⁹ Amikor aztán megszületett a döntés, a nemzet elképesztő gyorsasággal állt mögé, s létrejött a brit *union sacrée*, amelyben már egyikek voltak a legkülönbélebb színezetű unionisták, a munkáspártiak, de még az ír nacionalisták is.¹⁸⁰ Cambon tehát mégsem hiába bízott annyira a brit külügyminiszterben. Igaz, voltak gyötrelmes pillanatok, de a francia nagykövetnek hosszabb távon mégiscsak igaza volt, s a *hosszabb táv* nem is tartott, csak néhány napig...

Az azonban, hogy július utolsó napjaiban a kabinet még sem Franciaországot, sem Belgiumot nem tekintette túlságosan fontosnak, azt sugallja, hogy árnyalatokat kell fellelnünk a gondolatmenetben, és különbséget tennünk a döntés valódi okai, s a megalapozására és népszerűsítésére felsorakoztatott érvek között. Mindenképpen közre kellett játszaniuk más tényezőknek is a semlegességtől a beavatkozás melletti döntéssig való átmenetben, különösen az ingadozó minisztereknél, akiknek egyetértése nélkülözhetetlen volt a kabinet határozatának elfogadásához. E szigorúbb elemzés szerint minden bizonnyal döntő jelentőségű volt a pártpolitikai aggály: vajon túlélheti-e a liberális kormányzat Grey és Asquith lemondását? Minthogy a konzervatív ellenzék támogatta a beavatkozást (ami részben összefüggésben volt az ír kérdésben elfoglalt álláspontjukkal és azzal a feltételezéssel, hogy a háború a meghatározatlan jövőbe halasztaná az önkormányzati törvény hatálybalépését), a liberális kabinet bukása csak annyit jelentett volna, hogy valamivel később válnak valóra Grey elképzelései. Azoknak, akiket nem különösebben érdekelt Belgium semlegessége vagy a brit-francia haditengerészeti egyezmény, ez elég erős érv volt az ellen, hogy a beavatkozás körüli vita miatt hagyják a kormányt megbukni.¹⁸¹

Mindeme latolgatások mögött ott volt a jóval emésztőbb nyugtalanság a miatt a fenyegetés miatt, amit a közeledő fegyveres konfliktus jelentett Nagy-Britannia biztonságára. Körülbelül 1900 óta az orosz veszély elhárítására való törekvés volt a brit külpolitika egyik legfőbb mozgatórugója. 1902-ben

Nagy-Britannia Oroszország távol-keleti hatalmának ellensúlyozására használta fel a japánokkal kötött szövetséget. Az 1904-es brit-francia antant tovább gyengítette Szentpétervárt (legalábbis Nagy-Britannia ellenfeleként), s az oroszokkal 1907-ben kötött megállapodás – legalábbis elméletben – eszközt adott ahhoz, hogy kezelni lehessen a feszültségeket a birodalomnak azokon a peremvidékein, ahol Nagy-Britannia már nem engedhette meg magának állandó katonaság állomásoztatását. Az orosz fenyegetés 1914-re sem szűnt meg, sőt a háború kitörése előtti utolsó esztendőben újra felerősödött. Ebben az időben az oroszok Perzsiában és Közép-Ázsiában tanúsított rendkívül gőgös és provokatív viselkedése egyes londoni döntéshozókat arra a gondolatra indított, hogy a brit-orosz megállapodás talán az utolsókat rúgja, mások meg úgy vélekedtek, hogy még hatékonyabban kell munkálkodni egy Szentpétervárral kötendő szövetség létrehozásán. 1914 áprilisában Nicolsonnak írt levelében Buchanan így fogalmazott: „Oroszország hamarosan olyan erős lesz, hogy mindenáron meg kell őriznünk a barátságát. Ha arra a megállapításra jut, hogy megbízhatatlanok és barátként hasznavehetetlenek vagyunk, egy napon talán Németországgal köt alkut, és visszanyeri cselekvési szabadságát Törökországban és Perzsiában.”¹⁸² Vagy még 1912-ből, Nicolson kendőzetlenebb előadásában:

...sokkal nagyobb hátrány egy barátságtalan Oroszország és Franciaország, mint egy barátságtalan Németország. [Németország] sok bosszúságot okozhat nekünk, de legfontosabb érdekeinkre nem jelent valódi veszélyt, míg Oroszország különösen súlyos zavarokat idézhet elő, valódi fenyegetést képvisel a Közép-Keleten és indiai határaink mentén, s a legnagyobb szerencsétlenség lenne, ha visszatérnénk az 1904 és 1907 előtti állapotokhoz.¹⁸³

Nagy-Britannia 1914-ben mégsem Oroszország, hanem Németország féken tartásának szándékával lépett be a háborúba. A történészek között vita folyt arról, mekkora a jelentősége a látszólag egymással szemben álló két biztonsági felfogásnak. A régebbi tanulmányok (és néhány az újabbak közül) úgy tartják, hogy a brit politika fő célja az európai erőegyensúly megőrzése volt, a későbbiek globális mezőbe helyezve a történeteket azt állítják, hogy Nagy-Britanniának világhatalmi sebezhetősége folytán sokkal inkább kellett a komolyabb veszélyt jelentő Oroszországra összpontosítania. Igaz: a kontinentális erőegyensúly megőrzésére való hivatkozás nagyobb súllyal esett latba a brit közgondolkodásban az 1905-ös és 1911-es válságok után,¹⁸⁴ ám félrevezető lenne túlhangsúlyozni a különbséget a két

szemlélet között, melyek gyakran egybe is mosódtak a döntéshozók érvelésében. Jó példa egy feljegyzés, amelyet Eyre Crowe fűzött Buchanan nagykövet július 25-én Szentpétervárról érkezett táviratához. Crowe mindig is azon a nézeten volt, hogy az európai erőegyensúly fenntartása érdekében Németország féken tartása a legfontosabb, ám ezúttal nyíltan szólt Nagy-Britannia világbirodalmi biztonságáról is:

Ha háború lesz, és Nagy-Britannia félreáll, két dolog történhet: a. Németország és Ausztria győz, széttűzzák Franciaországot, és megalázzák Oroszországot. Milyen sors vár akkor egy barátok nélkül maradt Nagy-Britanniára? b. Franciaország és Oroszország győz. Milyen magatartást tanúsítanak majd Nagy-Britannia iránt? És mi lesz a helyzet Indiával és a Mediterráneummal?¹⁸⁵

Röviden: a brit döntéshozás kulcsfigurái 1914-ben nem kényszerültek választani a kontinentális és a birodalmi érdekek elsődleges képviselői között. Akár Oroszországot, akár Németországot tekintették legfőbb ellenségnek, a gondolatmenet végkimenetele ugyanaz volt, hiszen az antant oldalán való hadba lépés alkalmat kínált nemcsak Oroszország megbékítésére és lebéklyózására, de a németekkel való szembeszállásra és korábban tartásukra is. Az 1914-es helyzetben a kontinentális és a globális biztonság logikája egyformán azt diktálta, hogy Nagy-Britannia Németországgal és Ausztriával szemben támogassa az antanthatalmokat.

BELGIUM

A francia elképzelések az orosz oldalról támadó, a saját részükről védekező stratégiáról szóltak. Németország esetében fordítva állt a dolog. A két fronton folytatandó háború adottsága arra kényszerítette a német stratégiákat, hogy először az egyik, aztán a másik oldalon törekedjenek döntő győzelemre. Elsődleges fontosságot a nyugati oldalnak tulajdonítottak, mert ott lehetett eltökéltebb és hatékonyabb ellenállásra számítani, s úgy vélték, hogy a keleti fronton elegendő lesz akkora erő bevetése, amekkora fel tudja tartóztatni az orosz előnyomulást. A nyugati, illetve a keleti frontra szánt haderők aránya a legutóbbi években némiképp eltolódott, mert Moltke igyekezett ellensúlyozni az oroszok katonai és infrastrukturális fejlesztéseit, de az alapvető logika változatlan maradt:

Németország először és a lehető legkeményebben nyugaton sújt le, és megsemmisíti a francia ellenséget, mielőtt keleten szembeszállna az oroszokkal. A stratégiák már 1905 óta úgy ítélték, hogy a nyugati győzelem csak akkor lehetséges, ha két semleges ország, Luxemburg és Belgium területén keresztül csapnak le a franciákra. A támadást az Ardennek két oldalán futó útvonalak mentén kell végrehajtani; az egyik Luxemburgon, a másik Hollandia úgynevezett Maastricht-nyúlványát megkerülve Belgium déli területén halad át. Egy széles frontvonalon végrehajtott koncentrált támadás Észak-Franciaországban megkerülné a Verdun, Nancy, Epinal és Belfort körül kiépített erődrendszereket, ami lehetővé tenné, hogy a német hadsereg északkelet felől megközelítse Párizst, és valóban gyorsan véget vessen a nyugati összecsapásnak.

Moltke és vezérkarbeli alárendeltjei kétségbevonhatatlan katonai szükségyszerűségnek tekintették ezt a hadműveleti tervet. Nem számoltak más lehetőségekkel és nem dolgoztak ki más forgatókönyveket, így az ország polgári vezetőinek sem volt lehetőségük mérlegelni és választani. Az egyetlen alternatív lehetőséget, a keleti hadjárat tervét, amely egyedül Oroszország elleni mozgósítással számolt, már 1913-ban elvetették. A katonai vezetők megdöbbenő közönnyel viseltettek az iránt, hogy Belgium semlegességének megsértése mennyire leszűkítené Németország diplomáciai mozgásterét a háború és béke közötti kritikus napokban. A történészek joggal bírálják a német katonai tervezés merevségét, s azt a politikai rendszert teszik felelőssé miatta, amelyben a hadsereg bármiféle polgári ellenőrzés és felügyelet nélkül követhette saját, a *teljes pusztításról* szőtt álmait.¹⁸⁶ A lehetőségek leszűkülése mögött azonban volt józan megfontolás is: a francia–orosz szövetség mind nagyobb mértékben összefonódó védelmi elgondolásai gyakorlatilag elképzelhetlenné tettek egy egyfrontos háborút – ezért is vetette el Berlin a keleti hadjárat tervét –, s a német katonai vezetők stratégiai és politikai képzelőerő híján (ellentétben francia kollégáikkal és a német *polgári* kormányzattal) nem tulajdonítottak túlzott jelentőséget a többségük által katonai szempontból érdektelennek tartott brit beavatkozásnak.

Ahogy közeledett augusztus 1-je, a német mozgósítás pillanata, a berlini politikacsinálók még két hatalmas hibát követtek el. A nyugati felvonulási terv Belgium haladéktalan és gyors megszállását követelte. Késlekedésről – érvelt Moltke – szó sem lehet, mert ha a belgák befejezik a megerősített Liège körüli védelmi előkészületeket, meg tudják állítani a német előrenyomulást, és nagyszámú áldozatra is számítani kell. Az azonnali

cselekvéshez való ragaszkodás azonban politikai bonyodalmakkal járt. Ha Németország kívárja, hogy erői valóban készen álljanak a támadásra, mielőtt átlépik a belga határt, a belga és a francia hadsereg is időt nyer a védelem megerősítésére – ám ezzel sokkal nehezebbé (ha ugyan nem lehetetlenné) teszi Grey és kollégái számára, hogy okot találjanak a beavatkozásra. Grey ellenfelei rámutathatnának, hogy Oroszország és (vele együtt) Franciaország fokozta a feszültséget, s a brit beavatkozás híveinek egyik leghathatósabb érve kútba esne. Ezt felismerve Tirpitz tengernagy, aki átérezte a britek szerepének fontosságát, később keserű haraggal kérdezte: „Miért nem vártunk?”¹⁸⁷

Katasztrofális hiba volt az is, hogy augusztus 2-án ultimátumot adtak át a brüsszeli kormánynak. Mivel már eldöntötték, hogy megsértik Belgium semlegességét, és mivel nagy szükségük volt a gyorsaságra, német szempontból sokkal kedvezőbb lett volna, ha egyszerűen keresztülron-tanak Belgiumon, nem keresnek mentségeket, hanem *fait accompli* teremtenek, s később háborús jóvátétellel simítják el a dolgot. A brit kormány pontosan ezt várta. Asquith kabinetjének miniszterei – köztük maga Churchill is – ismételten hangot adtak annak a nézetüknek, hogy nem tekintenek *casus bellinek*, ha a németek csak átvonulnának Belgium területén, de távol maradnának a Sambre–Meuse-vonaltól, így nem közelítenék meg a stratégiai szempontból kényes helyzetű Antwerpen körzetet és a Schelde torkolatát.

A német polgári vezetők ugyanakkor nem láttak más lehetőséget, mint az ultimátumot, mert úgy tűnt, ez az egyetlen módja, hogy valamilyen megállapodásra jussanak Brüsszellel, s ekképpen távol tartsák a háborútól Nagy-Britanniát. A Moltke által július 26-án megfogalmazott, majd a berlini külügyminisztériumban kissé átdolgozott ultimátum szövegezése a belga nemzeti érdeket a színen megjelenő erők súlyos aránytalanságának fényében józanul felismerő közvéleményt igyekezett megszólítani. A bevezető megállapította, hogy úgy vélik: közelesen fenyeget egy belga területen keresztül végrehajtott francia támadás, s a német kormány „a legmélyebb sajnálkozással venné tudomásul, ha Belgium ellenséges cselekménynek tekintené, ha Németország, ellenségeinek lépései által kényszerítve, saját védelme érdekében behatolna belga területre”. Majd néhány pont felsorolása következett: Németország 1. szavatolja minden belga terület és tulajdon sértetlenségét; 2. kivonul Belgium teljes területéről, mihelyt az ellenségeskedések véget érnek; 3. készpénzbeli jóvátétellel térít meg minden, Belgiumnak okozott kárt és költ-

séget. Ellenállás esetén viszont 4. „Németország sajnálná, de ellenségeinek kellene tekintenie Belgiumot”. Ám ha ezt sikerül elkerülni, „még erősebbé és tartósabbá válnak a két szomszéd ország közötti baráti kapcsolatok”.¹⁸⁸

A jegyzéken az utolsó pillanatban két igen beszédes módosítást tettek: a belga kormány válaszára hagyott időt Moltke sürgető kérésére 24-ről 12 órára csökkentették; az arra utaló záradékot pedig, hogy ha a belgák „barátságos magatartást tanúsítanak, [területi kártalanításra is számíthatnak] Franciaország rovására”, kihúzták a szövegből, mert a külügyminisztériumban hirtelen arra gondoltak, hogy még a belga területre való tervezett benyomulásnál is jobban felbőszítheti Nagy-Britanniát. Hogy ezt Bethmann Hollweg rögtön nem vette észre, az nem túlságosan kedvező fényben tünteti fel politikai ítézőképességét, éppen a válság tetőfokán.¹⁸⁹

Attól a perctől kezdve, hogy a német követ, Claus von Below-Saleske átnyújtotta a jegyzéket Davignonnak, Belgium külügyminiszterének, minden rettenetesen rosszul kezdett alakulni a németek számára. Ha Moltke egyszerűen csak átnyomul Belgium déli részén, később a katonai célszerűsége hivatkozva mentegethette volna a határsértést, a jegyzék azonban arra kényszerítette a belga kormányt, hogy elvi állásfoglalást fogalmazzon meg a németek tervezett lépésével kapcsolatosan. A feladat I. Albert belga királyra és a kormányfőre, Charles de Broqueville-re hárult. De Broqueville este nyolc órakor magával vitte a jegyzék francia nyelvű fordítását az uralkodóhoz. Nem lehetett kérdéses, miként fognak dönteni. A király közismert volt határozottságáról és szókimondásáról, De Broqueville pedig előkelő, régi vágású hazafi volt. A jegyzéket mindketten a belga méltóság megsértésének tekintették – mi másnak is tekinthették volna? A német jegyzéket egy órával később, este kilenckor megtárgyalta a minisztertanács, utána pedig a koronatanács, ahol a miniszterekhez számos kiváló és magas rangú államférfiú is csatlakozott. Vitára nem került sor; első pillanattól kezdve nyilvánvaló volt, hogy Belgium ellenáll. A külügyminiszter még azon az éjszakán megrendítően méltóságteljes és emelkedett hangú válaszlevelet fogalmazott, amelynek végén büszkén utasította vissza a németek ajánlatát: „Ha Belgium kormánya elfogadná az elé tárt ajánlatot, a nemzet becsületét áldozná fel, s egyben elárulná Európával szembeni kötelezettségeit is.”¹⁹⁰

Augusztus 3-án reggel kapta kézhez az ultimátum és a belga válasz szövegét a brüsszeli francia követ, Antony Klobukowski, aki haladéktla-

lanul továbbította mindkettőt az Havas Hírügynökségnek. Az antant országain és Belgiumon végigsöprő sajtóvihar óriási felháborodást keltett mindenütt. Belgiumban heves lánggal lobbant fel a hazafias érzület. Brüsszelben és a nagyobb városokban nemzeti zászlók borították el az utcákat, az antiklerikális liberálisoktól és szocialistáktól a mélyen vallásos katolikusokig minden párt kifejezte elszántságát a haza megvédelmezésére a behatolókkal szemben.¹⁹¹ A király augusztus 5-én arról beszélt a képviselőházban, hogy nemzeti egységre van szükség a haza védelmében, s amikor azt kérdezte a jelenlévőktől: „Eltökéltek önök arra, hogy bármilyen áron megvédelmezzék őseink szent örökségét?”, minden oldalról mámoros éljenzés volt a válasz.¹⁹² A német ultimátum tehát „rettegetes lélektani balfogásnak” bizonyult.¹⁹³ Visszhangzott tőle a háborús propaganda, háttérbe szorította a háborúhoz vezető okok bonyolult szövevényét, és megingathatatlan erkölcsi fölényt kölcsönzött az antant háborús erőfeszítéseinek.

Németországban sokan megdöbbenéssel fogadták a hírt, hogy a belgák a végsőkéig való ellenállás mellett döntöttek. „Szegény bolondok! – fakadt ki egy diplomata a brüsszeli német követségen. – Miért nem térnek ki a gőzhenger útjából? Nem akartuk bántani őket, de ha az utunkba állnak, beletapossuk őket a földbe. Szegény bolondok.”¹⁹⁴ Talán ezt ismerték fel a németek, amikor mindössze hat nappal később, augusztus 8-án ismét a belgák józan eszére próbáltak hatni. A Moltke szemében oly fontos liège-i erődöt időközben a védők elszánt ellenállása ellenére jelentős számú halálos áldozat és sebesült árán bevették. A brüsszeli amerikai követnek, Brand Whitlocknak átadott feljegyzésben a berlini kormány kifejezésre juttatta sajnálkozását „a Liège körüli véres összecsapások” miatt, majd hozzátette:

Most, hogy a belga hadsereg egy sokkalta nagyobb katonai erővel szembeni hősi ellenállással megvédelmezte becsületét, a német kormány arra kéri Belgium királyát és a belga kormányt, hogy ne tegye ki tovább az országot a háború szörnyűségeinek. [...] Németország még egyszer ünnepélyesen kijelenti, hogy nem áll szándékában birtokba venni Belgiumot, s hogy távol áll tőle ennek még a gondolata is. Németország továbbra is készen áll arra, hogy kivonuljon Belgiumból, mihelyt ezt a háborús helyzet lehetővé teszi.¹⁹⁵

Ezt az ajánlatot is visszautasították.

CSIZMÁK

Az általános mozgósítások, ultimátumok és hadüzenetek sorozatával véget ér könyvünk története. Szentpéterváron, augusztus 1-jén, szombaton, Szazonovval való utolsó találkozásán Pourtalès nagykövet „érthetetlen szavakat” motyogott, majd könnyekben tört ki, és azt hebegte: „Ez hát küldetésem eredménye!” – és kirohant a teremből.¹⁹⁶ Amikor Lichnowsky gróf augusztus 2-án felkereste Asquithet, a miniszterelnök „teljesen összetörtén [fogadta], orcáján könnyek csorogtak”.¹⁹⁷ Brüsszelben a német követség távozó tanácsosai ott ültek székeiken egy már lesötétített szobában összecsomagolt dobozaik és aktáik között, a homlokukat törölgették, és egyik cigarettáról a másikra gyújtva igyekeztek úrrá lenni felindultságukon.¹⁹⁸

A diplomácia ideje véget ért; ez már a katonák és a haditengerészek ideje volt. Amikor Bajorország berlini teljhatalmú katonai megbízottja a mozgósítás elrendelése után felkereste a német hadügyminisztert, „mindenütt örömtől sugárzó arcokat [látott], a folyosókon egymás kezét rázták az emberek, mindenki büszke volt, hogy végre túljutottak az akadályon”.¹⁹⁹ Július 30-án Párizsban Ignatyev ezredes beszámolt francia kollégáinak „kendőzetlen örömről afölött, hogy kihasználhatják – amint a franciák gondolják – a kedvező körülményeket”.²⁰⁰ Az Admiralitás Első Lordja, Winston Churchill élvezettel ízlelgette a közeles összecsapás gondolatát. „Minden a katasztrófa és az összeomlás felé halad – írta feleségének július 28-án. – Izgatott, felcsigázott és boldog vagyok.”²⁰¹ Szentpéterváron a kedélyes természetű Alekszandr Krivosejn biztosította a Duma küldötteit, hogy Németországot hamarosan szétzúzzák, s Oroszország számára valóságos jótétemény lesz a háború: „Bízzanak bennünk, uraim, minden a legnagyobb rendben lesz.”²⁰²

Mansell Merry, az oxfordi Szent Mihály-templom lelkésze július derekán Szentpétervárra utazott, hogy a nyári hónapokban a város anglikán templomában teljesítsen szolgálatot. Amikor a mozgósítást elrendelték, gőzhajón próbált Stockholmba menekülni, ám hajója, a *Døbeln* már nem hagyhatta el a kikötőt. A Finn-öböl egész partvonalán kioltották a világítótoronyok fényét, és elrendelték, hogy a kronstadti erőd ütegei nyissanak tüzet minden hajóra, amely át próbálna jutni az aknamezőn. Július 31-én csúf, szürke, viharos idő volt Szentpéterváron, és Merry ott találta magát a fedélzeten számos társával együtt, akik ugyancsak utazni szerettek volna, szemben pedig végig a Nyikolajevszkaja rakparton hullámozott és kavar-

gott a katonák és tartalékos haditengerészek tömege. Néhányan a rezes-banda „vérpezsdítő zenéjére” meneteltek, de a legtöbben „csak némán vándorogtak batyúval a hátukon vagy a kezükben. Az asszonyok szívet tépő zokogással, kifogyó szusszal igyekeztek lépést tartani férjükkel, fiukkal vagy kedvesükkkel, ahogy egyik csapat vonult el a másik után.”²⁰³

Augusztus 2-án az éjféli utáni órákban Párizs szívében, a boulevard du Palais-n is tömegek meneteltek hosszú oszlopokban a Gare de l'Est és a Gare du Nord felé. Nem volt sem zene, sem ének, sem éljenzés, csak a csizmák és a sok száz ló patáinak dobogása hallatszott, meg teherautók motorzaja és a vontatott lövegek vasalt kerekeinek csikorgása a kövezeten. Az emberek álmátlanul forgolódtak ágyukban, vagy álmosan figyelték a komor látványosságot a kivilágítatlan ablakokból.²⁰⁴

A háború hírének fogadtatása meghazudtolta a politikusok oly gyakran hangoztatott állítását, hogy a döntéshozók csakis a közvélemény nyomásának engedelmességre. Az emberek nem tanúsítottak ellenállást a behívásokkal szemben, és többé-kevésbé önszántukból mentek a kijelölt gyülekezőpontokra,²⁰⁵ de az engedmesség mögött nem harci lelkesülés volt, hanem a szülőhaza védelmének hevülete – a nagy világégés kórtörténete ugyanis annyira bonyolult volt, hogy minden hadviselő ország katonái és polgári lakossága biztosan hihette: védekező háborút vív, mert hazáját mindenre elszánt, ádáz ellenség támadta meg, noha az ő *kormány*a mindent elkövetett a béke megőrzéséért.²⁰⁶ Ahogy a nagy szövetségi tömbök a háborúra készültek, a tűzvészt fellobbantó események bonyolult láncolata hamar kikerült a látómezőből. „Úgy tűnik – írta naplójában egy brüsszeli amerikai diplomata augusztus 2-án –, már senki sem emlékszik arra, hogy ebben az egészben pár nappal ezelőtt még Szerbia játszott a főszerepet. Az az ország mára teljesen eltűnt a színpalak mögött.”²⁰⁷

Helyenként fellángolt a sovíniszta indulatokból fakadó örömujjongás, de ezek kivételes esetek voltak. Minden ízében hamis a legenda, amely szerint az európai országok polgárai kapva kaptak az alkalmon, hogy régi ellenségeikkel leszámoljanak.²⁰⁸ A mozgósítás híre a legtöbb helyen és az emberek túlnyomó többségének mély megrázkódtatást okozott, „úgy érte őket, mint derült égből a villámcsapás”. És minél távolabbra került az ember a nagyvárosoktól, annál kevésbé érzékelte, hogy bármilyen hatást is gyakorolt volna a mozgósítás híre azokra, akik elindultak, hogy harcoljanak, meghaljanak, megsebesüljenek vagy magukra maradjanak a háborúban. Az orosz falvakra „dermedt csend” borult, nem hallatszott más,

mint „férfiak, asszonyok és gyermekek halk zokogása”.²⁰⁹ A Délkelet-Franciaország Rhône-Alpes régiójában lévő Vatilieu-ben a félrevert harang hallatán a falu főterére gyűltek az emberek. Néhányan egyenesen a földékről jöttek, vállukon a vasvillával.

Mit jelenthet ez? Mi lesz velünk? – kérdezték az asszonyok. Az érzések úrrá lettek férfiakon, nőkön és gyermekeken. Az asszonyok férjük karjába kapaszkodtak. A gyerekek anyjuk könnyei láttán maguk is zokogni kezdtek. Mindenütt csak riadalom és döbbenet. Micsoda megrázó kép...²¹⁰

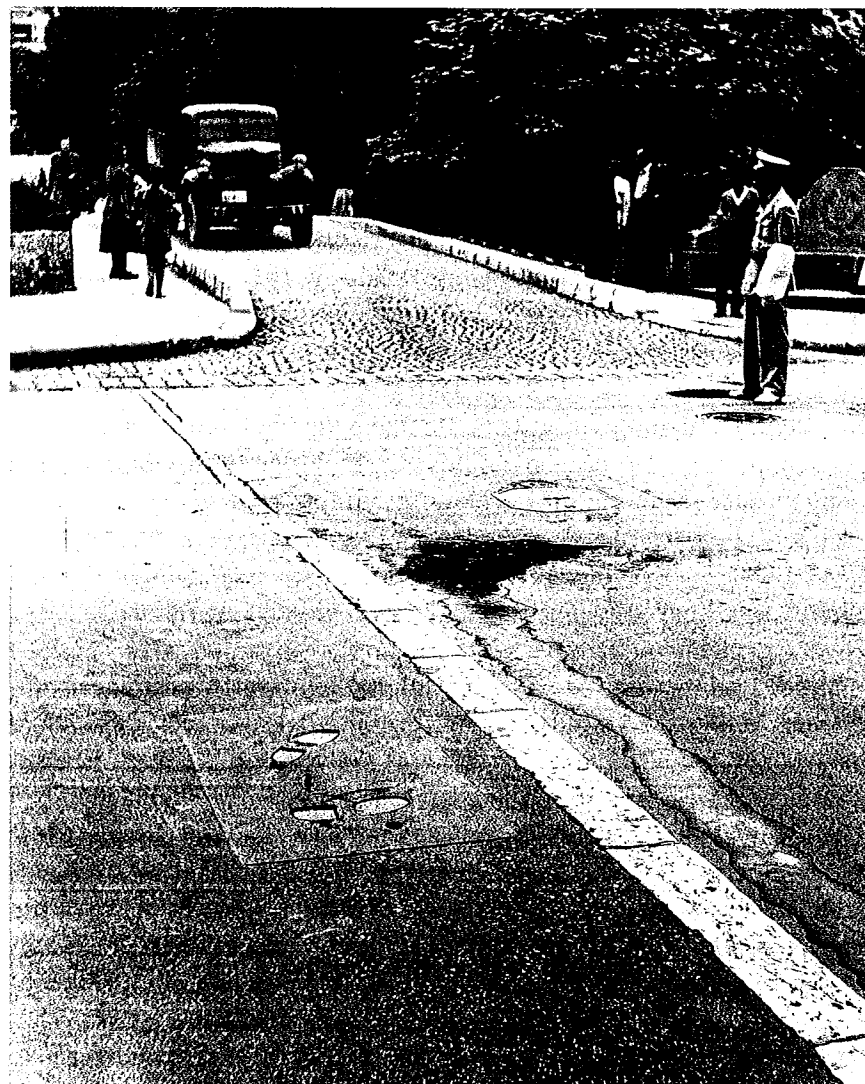
Egy angol utazó beszámolt egy altaji kozák falu (Szemipalatyinszk) lakóinak reakciójáról, amikor futár érkezett a „kék zászlóval”, és riadókürt szava tudatta mindenkivel a mozgósítás hírért. A cár szolt, s a harc elhivatottságában és hagyományaiban élő kozákok „égtek a vágytól, hogy ráronthassanak az ellenségre”. De hogy ki az ellenség? Senki sem tudta. A mozgósítást elrendelő távirat nem közölt részleteket. Sokféle szóbeszéd kapott lábra. Eleinte mindenki azt gondolta, hogy csakis Kína ellen indulhat háború – „Oroszország túlságosan mélyen nyomult be mongol területre, és a kínaiak hadat üzentek”. Aztán híre futott, hogy nem, „Anglia lesz az, az angolok”. Ez a feltételezés aztán tartotta is magát jó darabig.

Csak négy nappal később ért el hozzánk valami hír a valódi helyzetről, de akkor sem akarta senki elhinni...²¹¹

Befejezés

„Soha nem fogom megérteni, mi történt” – mondta az író, Rebecca West férjének 1936-ban a szarajevói városháza erkélyén. Nem az volt a baj, hogy túl kevés volt az információ, hanem éppen hogy túl sok...¹ Könyvünk egyik fő témája az 1914-es válság bonyolultsága volt. Az akkor történetekben gyökerező kuszaság a mai politikai szintér jelenségeiben is kitapintható. A könyv utolsó része a 2011–12-es európai pénzügyi válság csúcspontján, vagyis akkor íródott, amikor jelenünkben mentek végbe éppilyen érthetetlenül összetett folyamatok. Figyelemre méltó, hogy az euró-zóna válságának fő szereplői – akárcsak 1914-ben – tisztában voltak azzal, hogy a folyamat egyik lehetséges végkimenetele a katasztrófa (a közös fizetőeszköz összeomlása). A főszereplők mindannyian remélték, hogy ez nem fog bekövetkezni, de a nagy, közös érdek mellett megvoltak a saját, egymáséival ellentétes érdekeik is. A rendszeren belüli kölcsönkapcsolatokból eredően minden cselekvés következményeit a többiek válaszlépései határozták meg, ezeket azonban a döntéshozatali folyamatok átlátszatlansága miatt nehéz volt előre kiszámítani. Az euró-zóna-válság politikai szereplői ezenfelül mindvégig eszközül használták az általános katasztrófa *lehetőségét* arra, hogy saját maguknak előnyöket szerezzenek.

Az 1914-ben élt emberek ebben az értelemben kortársaink; a különbségek azonban ugyanolyan fontosak, mint a hasonlóságok. A miniszterek, akiknek az euró-zóna-válság megoldása volt a feladatuk, legalább *általános értelemben* egyetértettek a probléma lényegének kérdésében. 1914-ben viszont az erkölcsi és politikai távlatok szélsőséges eltávolodása aláásta az egyetértést, s elemésztette a kölcsönös bizalmat. Az erős, nemzetek feletti intézményeknek, amelyek keretei között ma már lehetséges a feladatok meghatározása, a közvetítés, a békítés és a bajok orvoslásának kidolgozása, 1914-ben még nyomuk sem volt. Az 1914-es válság bonyolultsága ráadásul nem abból származott, hogy a hatalom túlságosan megoszlott volna egyetlen politikai-pénzügyi konstrukción belül, hanem az igen gyors kölcsönhatás-sorozatokból a talpig felfegyverkezett, önálló hatalmi központok között, amelyek sokféle és igen gyorsan változó fenyegetéssel szembesültek, és kénytelenek

Gavrilo Princip lábnyomai a szarajevói utcán (1955)

voltak a magas kockázat és az alacsony bizalom és átláthatóság légkörében cselekedni.

Az 1914-es események hallatlan bonyolultságának fontos jellemzője volt a nemzetközi hatalmi-politikai rendszer igen gyors változása: egy albán területi állam hirtelen megjelenése; a török-orosz haditengerészeti fegyverkezési verseny a Fekete-tenger térségében; az orosz diplomácia rokonszenvének elfordulása Szófiától Belgrád felé – hogy csak néhányat említsünk. Mindezek következményeit felerősítette az európai kormányzatokon belüli hatalmi viszonyok változása: Grey küzdelme a liberális radikálisok által jelentett veszély féken tartásáért; Poincaré és az általa képviselt szövetségi politika bizonytalan felemelkedése vagy Szuhomlinov harca Kokovcov ellen. Egy politikai bennfentes kiadatlan emlékiratai szerint miután Vlagyimir Kokovcov 1914 januárjában távozott a miniszterelnöki posztról, II. Miklós cár a hivatalt először a megrogzított konzervatív P. Ny. Durnovónak ajánlotta fel, ennek az erős kezű és eltökélt férfiúnak, aki a leghatározottabban ellenezte a belekeveredést bármilyen balkáni konfliktusba. Durnovo visszautasította a megtisztelő ajánlatot, így kapta meg a miniszterelnökséget Goremin, akinek gyengekezűsége lehetővé tette, hogy Krivosejn és a katonai parancsnokok túlzott befolyásra tegyenek szert az 1914. júliusi tanácskozásokon.² Hiba lenne túl sokáig időzni ezeknél a részleteknél, ám felhívják figyelmünket arra, hogy milyen szerepük volt a rövid távú, váratlan irány- és szövetségváltásoknak a válság kibontakozásában.

Mindez átlátszatlanná és megjósolhatatlanná tette a rendszer működését, és fokozta a mindent átjáró bizalmatlanságot még a szövetségesek között is, ami ugyancsak a békét veszélyeztette. Az orosz és a brit vezetők 1914-re már viszonylag kevésbé bíztak meg egymásban, s a helyzet folyamatosan romlott, ami azonban nem akadályozta meg a brit külügyminisztériumot abban, hogy belemenjen az oroszok által kialakított feltételekkel megvívandó háborúba – ellenkezőleg: éppen ez növelte a brit beavatkozás esélyeit. Ugyanez mondható el a francia-orosz szövetségről: a jövője felőli kétségek mindkét oldalon nemhogy csökkentették volna, inkább fokozták a készséget a fegyveres konfliktusra. A hatalmi viszonyok folyamatos átrendeződése mindegyik kormányzatban s emellett a külső körülmények gyors változása a politikai irányvonal ingadozását és bizonytalan tartalmú üzenetek kibocsátását eredményezte, ami oly jellemző a háborúkat megelőző válsághelyzetekre. Az 1914 előtti időszakban annyira lazák és kontúrtalanok voltak az

elkötelezettségek, hogy talán nem is alkalmazható minden esetben a *politikai irányvonal* kifejezés. Kérdéses, hogy az 1912 és 1914 közötti időszakban volt-e egyáltalán Balkán-politikája akár Németországnak, akár Oroszországnak. Sokkal inkább azt látjuk, hogy a kezdeményezések, forгатókönyvek és állásfoglalások sokféleségében olykor csakugyan nehéz kitapintani a fővonulatot. Az egyes kormányokon belüli hatalmi átrendeződések nyomán a külpolitika formálóra jelentős belső nyomás nehezedett, s nem is annyira a sajtó, a közvélemény vagy az ipari-pénzügyi érdekcsoportok, mint sokkal inkább a saját kormányukon és elitjükön belüli ellenfelek felől – ez is nyugtalanította a döntéshozókat 1914 nyarán.

Különbséget kell tennünk a döntéshozókra ható objektív tényezők és a maguknak vagy másoknak elmondott történeteik között afelől, hogy mit gondoltak arról, amit tettek, és miért tették. Történetünk kulcsfiguráinak mindegyike félelmekből, előítéletekből és tapasztalatmorzsákból összeáldált, de velős életbölcsségeknek kiszínezett szűrőkön át szemlélte a valóságot. Ausztriában a türelmes öreg szomszédot végeérhetetlenül piszkáló és bosszantó, fiatal útonállókból és királygyilkosokból álló nemzet meséje akadályozta a Belgráddal való viszony józan és higgadt kezelését. Hasonlóképpen vitték tévútra Szerbiát az áldozat lét és a nagy hatalmú, kapzsi Habsburg Birodalom általi elnyomatás lázálmái. Németországban 1914 nyarán a legázoltatás és feldaraboltatás sötét látomása gyötörte a döntéshozókat; az orosz politikacsinálók esetében a központi hatalmaktól elszenvedett sorozatos megaláztatások legendája torzította el a múlt szemléletét és igazolta a jelenben tett lépéseket. Mindezen felül az Osztrák–Magyar Monarchia történelmi előregeredéséről és szükségszerű hanyatlásáról szóló, széltében hangoztatott elmélet fokozatosan kiszorította a korábbi, Ausztriát a közép- és kelet-európai stabilitás kulcsának tekintő elképzelést. Ez felbátorította a Monarchia ellenségeit, és aláaknáztta azt a felfogást, hogy Ausztria–Magyarországnak minden más nagyhatalomhoz hasonlóan érdekei vannak, és joga is ahhoz, hogy megvédelmezze ezeket.

Nyilvánvalónak látszik, hogy a háború kitörésében központi szerepe volt a Balkánnak, hiszen itt történt a válság kialakulásához vezető ketős merénylet – ám két mozzanat különös figyelmet érdemel. Az első, hogy a balkáni háborúk veszélyes módon rendezték át a nagyobb és kisebb európai hatalmak egymáshoz való viszonyát. Az osztrák és az orosz vezetők szemében – elsősorban az 1912–13-as téli válság idején – új és

baljóslatú hangsúlyt nyert az igény, hogy ellenőrzésük alatt tartsák a Balkán-félszigeten végbemenő eseményeket. Ennek egyik következménye a francia–orosz szövetség „balkanizálódása” volt. Franciaország és Oroszország különböző ütemben és más-más okokból geopolitikai gyűjtősinórt helyezett el az osztrák–szerb határvonalon. A Balkánon kezdődő háború forgatókönyve nem politikai program volt, nem hosszú időn át kiérlelt terv vagy összeesküvés; ahogy nem volt szükségszerű vagy közvetlen kapcsolat az 1912-ben és 1913-ban kialakított álláspontok és a háború egy évre rá bekövetkezett kitörése között sem. Nem a balkáni kezdet – voltaképpen *szerbiai* kezdet – forgatókönyve hajszolta Európát az 1914-ben bekövetkezett világegés felé. Inkább fordítva: ez szolgáltatta a fogalmi keretet a válság értelmezéséhez *azután*, hogy csakugyan kitört a háború. Oroszország és Franciaország ezáltal (bár rendkívül aszimmetrikus módon) kapcsolta egybe két világhatalom sorsát egy forrongó és olykor igen erőszakosan viselkedő kisállam bizonytalan végzetével.

Ausztria–Magyarország, amelynek regionális biztonságát a balkáni háborúk nyomán kialakult helyzet tönkretette, a szarajevói gyilkosságot nem úgy tekintette, mint ürügyet Szerbia régóta tervezett inváziójának nyélbe ütésére. A merénylet valódi és szimbolikus veszedelmeket hordozó, mindent megváltoztató esemény volt. A 21. század távlatából könnyű azt mondani, hogy Bécsnek higgadt kétoldalú tárgyalásokon kellett volna tisztáznia Belgráddal a merénylet nyomán felmerült kérdéseket, ez azonban akkor, 1914 nyarán szóba sem jöhetett. Ami azt illeti, ugyanennyi realitása volt Sir Edward Greynek a négyhatalmi közvetítéstről fél szívvel tett, s Ausztria–Magyarország helyzete iránti elfogult közönyön alapuló javaslatának is – nemcsak azért, mert a szerb hatóságok részben hajlandók sem, részben képesek sem voltak arra, hogy elfojtsák az irredenta tevékenységet, amelynek csúcspontját a szarajevói merénylet jelentette, hanem mert Szerbia barátai nem adták meg Bécsnek a jogot ahhoz, hogy Belgráddal szembeni követeléseibe belefoglalja a végrehajtást kikényszerítő és ellenőrző eszközöket. Azon az alapon utasították el az erre irányuló kezdeményezést, hogy összeegyeztethetetlen Szerbia szuverenitásával. Párhuzamokat ismerhetünk fel itt azzal a vitával, amely 2011 októberében folyt az ENSZ Biztonsági Tanácsában a NATO-országok által előterjesztett javaslatról, amely szerint intézkedéseket kellett volna foganatosítani a szíriai Asszad-rezsimmel szemben, hogy megakadályozzák az ország másként gondolkodó polgárainak

további mérsárlását. Oroszország képviselője azzal érvelt a javaslat ellen, hogy a nyugati hatalmakra oly jellemző, „helytelenül konfrontatív megközelítést” tükrözi, a kínai képviselő pedig arról beszélt, hogy a lépés összeegyeztethetetlen lenne Szíria szuverenitásával.

De hol marad a vétkesség kérdése? A versailles-i szerződés 231. cikkelye azt állította, hogy Németország és szövetségesei erkölcsi felelősséget viselnek a háború kirobbantásáért, így biztosította, hogy ez a kérdés maradjon a háború okairól és előzményeiről folyó vita középpontjában. A bűnbakkeresődsi azóta sem vesztett vonzerejéből. E hagyomány leghatásosabb megfogalmazása az úgynevezett *Fischer-tézis* – az 1960-as években a háborúért elsősorban Németországot hibáztató Fritz Fischer, Imanuel Geiss és ifjú német munkatársaik által tett megállapítások összegzése. E szerint (nem említve a Fischer-iskolán belüli számos változatot) a németek nem *belesodródtak* a háborúba, hanem a háborút *választották*, sőt – ami még ennél is rosszabb – már régóta tervezgették abban a reményben, hogy általa megtörhetik Európán belüli elszigeteltségüket, és versenybe szállhatnak a világhatalmi pozícióért. A *Fischer-vita* közelmúltbeli vizsgálata rávilágított a kapcsolatra azzal a rendkívül kényes folyamattal, amelyben a német értelmiség a náci korszak mérgező morális örökségét kezeli, és több ponton bírálattal illetve Fischer érveit.³ A *Fischer-tézis* egy felhígított változata mindezen ellenére máig uralja a Németország háborús szerepéről szóló tanulmányokat.

Valóban szükségünk van arra, hogy egyetlen országot jelöljünk meg bűnösneként, vagy hogy „vétkességi sorrendbe” állítsuk az államokat a háború kitörésében való felelősségük mértéke szerint? A világháborús irodalom egyik klasszikus tanulmányának szerzője, Paul Kennedy megjegyzi: meglehetősen *lagymatag* dolog úgy térni ki a valódi vétkes megtalálásának feladata elől, hogy egyformán vádoljuk az összes hadviselő államot – vagy egyiket sem.⁴ Egy határozottabb megközelítésnek – állítja Kennedy – nem volna szabad vonakodnia attól, hogy rámutasson a vétkesre vagy a vétkesekre. A vádra összpontosító összegzés nehézsége nem abban áll, hogy a végén nem a valódi bűnösre sikerül rámutatni, sokkal inkább abban, hogy a vétkesség kérdése köré szerveződő beszámolók eleve beépített feltételezéseket tartalmaznak. Leggyakoribb az az előítélet, hogy minden konfliktusban végső soron az egyik fél a *jó*, a másik pedig a *rossz*. *Rosszak* voltak a szerbek akkor, amikor szeretnék volna a szerbséget egyesíteni? *Rosszak* voltak az osztrákok, amikor ra-

gaszkodtak Albánia függetlenségéhez? És *rosszabb*-e a másiknál e két törekvés bármelyike? A kérdés teljességgel értelmetlen. A vádló típusú megközelítések további hátránya, hogy leszűkítik a vizsgálódás látómezejét, amikor a többoldalú kölcsönhatások folyamatai helyett egy-egy állam politikai vérmérsékletére és kezdeményezéseire összpontosítanak. Aztán ott van az a buktató, hogy ha mindenáron bűnöst keresünk, hajlamosak vagyunk a döntéshozók cselekedeteit úgy szemlélni, mint célirányos terv és világosan körvonalazott szándék eredményeit – arra törekszünk, hogy bebizonyítsuk: *aki háborút csinált, az akarta is*. Szélsőséges formájában ez a fajta megközelítés eredményezi azokat az összeesküvés-elméleteket, amelyekben nagy hatalmú figurák – mint a James Bond-filmek bársonyzakós gazemberei – galád terveiknek megfelelően irányítják az eseményeket a színpalak mögül. Kár volna tagadni, hogy az ilyen értelmezések érzelmileg igen megnyugtatóak, és logikailag az sem képtelenség, hogy 1914-ben csakugyan ilyen mesterkedések következtében robbant ki a világháború, könyvünk azonban éppen arról szól, hogy a tények nem támasztják alá ezeket a feltételezéseket.

A háború kitörése nem valamiféle Agatha Christie-dráma, amelynek végén ott áll a tettes az üvegházban, kezében füstölő forgópisztollyal a holttest fölött. Ebben a történetben nincs forgópisztoly – vagy inkább minden fontosabb szereplő kezében van egy. Ilyen megvilágításban szemlélve a háború kitörése nem krimi, hanem tragédia.⁵ Ennek elismerése nem azt jelenti, hogy alábecsüljük az osztrák és a német politikácsinálók harciasságát és imperialista dühét, ami joggal került Fritz Fischer és történész szövetségesei figyelmének homlokterébe. Csakhogy nem egyedül a németek kívántak hódítani, és nem ők voltak az egyedüliek, akiket elragadott a paranoia. Az 1914-es háborúhoz vezető válság egy közös politikai kultúra gyümölcse volt, de egyben sok, egymásra ható tényező és szereplő története is – ez teszi a modern kor legösszetettebb eseménysorozatává, és ez az oka annak, hogy az első világháborúval kapcsolatos viták változatlanul folynak száz évvel azután is, hogy Gavrilo Princip a sarajevói Ferenc József úton leadta azokat a végzetes lövéseket.

Egyvalami világos: az 1914-ben tevékenykedő politikusok vágyott céljai közül egyik sem érte meg, hogy ez a katasztrófa bekövetkezzék. Vajon felfogták a szemben álló felek, hogy mekkora a tét? A közvélekedés szerint az európaiak áldozatul estek annak a csalóka elképzelésnek, hogy a közelgő háború afféle 18. századi típusú gyors és rövid összecsapa-

pás lesz – ahogy mondani szokták: *a férfiak karácsonyra otthon lesznek...* Újabban viszont egyre kevésbé látszik valószínűnek, hogy csakugyan ebben az illúzióban ringatták volna magukat.⁶ A német Schlieffen-terv azon alapult, hogy nagy erejű, villámgyors csapást mérnek Franciaországra, de még Schlieffen közvetlen alárendeltjei között is pusmogták, hogy ez a háború nem gyors diadal lesz, hanem „lépésről lépésre való gyötrelmes és véres vonzsolódás”.⁷ Helmuth von Moltke remélte, hogy az európai háború – ha kitör – gyorsan véget ér, de számításba vette azt is, hogy esetleg évekig elhúzódhat, és mérhetetlen lesz a pusztulás. A brit miniszterelnök, Herbert Asquith 1914. július végén a közeli Armageddonról írt. Francia és orosz tábornokok „megsemmisítő háborúról” és „a civilizáció pusztulásáról” beszéltek.

Vagyis tudták. De átérezték-e *igazán*? Ez talán a legfontosabb különbség az 1914 előtti és az 1945 utáni idők között. Az 1950-es és 60-as években a közvélemény és a döntéshozók is a csontjuk velejéig tisztában voltak azzal, hogy mit jelent az atomháború – a Hiroshima és Nagaszaki fölött tornyosuló gombafelhők képe megjelent a hétköznapi állampolgárok rémálmaiban. Ennek köszönhető, hogy az emberiség történelmének legádázabb fegyverkezési versenye soha nem vezetett a szuperhatalmak közötti atomháborúhoz. 1914 előtt más volt a helyzet. Számos politikus úgy volt a dologgal, hogy a háború gyors lefolyásába vetett remény és az elhúzódásától való félelem mintegy kioltotta egymást, és megakadályozta a kockázatok helyes értékelését. 1913 márciusában a *Le Figaro* egyik tudósítója beszámolt egy Párizsban tartott előadás-sorozatról, amelyet a francia katonai orvoslástan legkiválóbb szaktekinntélyei tartottak. Az előadók között volt Jacques-Ambroise Monprofit professzor, aki nemrég tért haza görögországi és szerbiai katonai kórházakban tett különleges körútjáról, amelynek során a tábori sebészet módszereit igyekezett fejleszteni. A professzor megállapította, hogy a korábban a balkáni államoknak eladott „francia ágyúk által okozott sebesülések nemcsak igen gyakoriak, de iszonyatosan súlyosak is; szétzúzott csontok, felszakított szövetek, összetört bordák és koponyák”. Az okozott emberi szenvedés olyan elborzasztó mértékű volt, hogy az egyik kitűnő szakértő, Antoine Depage professzor azt javasolta: tiltsák meg ezeknek a fegyvereknek a harctéri alkalmazását. „Megértjük a professzor javaslatának mélyen emberbaráti indítékait – fejtette ki az újságíró –, de ha egyszer túlerővel kerülünk szembe a harctereken, jobb, ha az ellenfeleink tudják, hogy rendelkezünk ilyen rettegett fegyverekkel,

és meg tudjuk védeni magunkat.” A cikk azzal a megállapítással végződik, hogy Franciaország büszke lehet magára elremítő erejű fegyverei miatt, és azért is, hogy „olyan katonai szervezettel hozott létre, amely bizvást nevezhető bámulatosnak”.⁸ A háború előtti Európában bármerre nézünk, ugyanilyen üres fecsegéssel találkozunk. Az 1914-ben egymással szemben álló felek ebben az értelemben valóban alvajárók voltak; néztek, de nem láttak, álmokat kergettek, de nem ismerték fel annak az iszonyatnak a valóságosságát, amit a világra szabadítottak.

Jegyzetek

RÖVIDÍTÉSEK

- AMAE – Archive Ministère des Affaires Étrangères, Párizs
 AN – Archives Nationales, Párizs
 AS – Arhiv Srbije, Belgrád
 AVPRI – Arhiv Vnesnyey Polityiki Rosszijszkoj Imperiji, Moszkva
 BD – G. P. Gooch és H. Temperley (szerk.): *British Documents on the Origins of the War: 1898–1914*, 11 kötet, London, 1926–38
 BNF – Bibliothèque Nationale de France, Párizs
 DD – Karl Kautsky, gróf Max Montgelas és Walter Schücking (szerk.): *Deutsche Dokumente zum Kriegsausbruch*, 4 kötet, Berlin, 1919
 DDF – Commission de publication de documents relatifs aux origines de la guerre de 1914 (szerk.): *Documents diplomatiques français relatifs aux origines de la guerre de 1914*, 41 kötet, Párizs, 1929–59
 DSP – Vladimir Dedijer és Života Anić (szerk.): *Dokumenti o Spolnoj Politici Kraljevine Srbije*, 7 kötet, Belgrád, 1980
 GARF – Goszudarsztvennij Arhiv Rosszijszkoj Fegyveraciji (Orosz Állami Levéltár), Moszkva
 GP – Johannes Lepsius, Albert Mendelssohn-Bartholdy és Friedrich Wilhelm Thimme (szerk.): *Grosse Politik der europäischen Kabinette, 1871–1914*, 40 kötet, Berlin, 1922–27
 HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs
 HSA – Hauptstaatsarchiv, Stuttgart
 IBZI – Kommission beim Zentralexekutivkomitee der Sowjetregierung unter den Vorsitz von M. N. Pokrowski (szerk.): *Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus. Dokumente aus der Archiven der zarischen und der provisorischen Regierung*, ford.: Otto Hoetzsch, 9 kötet, Berlin, 1931–39
 KA – Krasznij Arhiv
 MAEB AD – Ministère des Affaires Étrangères Belgique – Archives Diplomatiques, Brüsszel
 MFA – Ministry of Foreign Affairs
 MID-PO – Minisztersztvo Inoszttrannih Gyel – Politikai Odelenje (Szerb Külügyminisztérium, Politikai Részleg)
 NA – National Archief, Hága
 NMM – National Maritime Museum, Greenwich
 ÖUAP – Ludwig Bittner és Hans Uebersberger (szerk.): *Österreichs-Ungarns Ausenpolitik von der bosnischen Krise bis zum Kriegsausbruch 1914*

PA-AA – Das Politische Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin
 PA-AP – Papiers d'Agents – Archives Privées
 RGIA – Roszsijszkij Goszudarsztvennij Isztoricseszki Arhiv (Orosz Állami Történeti Levéltár), Szentpétervár
 RGVIA – Roszsijszkij Goszudarsztvennij Vojenno-isztoricseszki Arhiv (Orosz Állami Hadtörténeti Levéltár), Moszkva
 TNA – The National Archives, Kew

BEVEZETŐ

- 1 Idézi David Fromkin: *Europe's Last Summer. Who started the Great War in 1914?* New York, 2004, 6.
- 2 A német külügyminisztérium pénzelte az Arbeitsausschuss Deutscher Verbände tevékenységét, amely elsősorban a háborús bűnösség kimondása és bélyege elleni kampány szervezésén fáradozott, illetve nem hivatalosan támogatott egy, elsősorban tudósokat tömörítő szervezetet, a Zentralstelle zur Erforschung der Kriegsursachent; lásd Ulrich Heinemann: *Die Verdrängte Niederlage: politische Öffentlichkeit und Kriegsschuldfrage in der Weimarer Republik*. Göttingen, 1983, elsősorban 97–115; Sacha Zala: *Geschichte unter der Schere politischer Zensur. Amtliche Aktensammlung im internationalen Vergleich*. München, 2001, elsősorban 57–77; Immanuel Geiss: „Die manipulierte Kriegsschuldfrage. Deutsche Reichspolitik in der Julikrise 1914 und Deutsche Kriegsziele im Spiegel des Schuldreferats des Auswärtigen Amtes, 1919–1931.” *Militäreschichtliche Mitteilungen*, 34, 1983, 31–60.
- 3 Barthou Martinnak, 1934. május 3-án kelt levél, idézi Keith Hamilton: „The Historical Diplomacy of the Third Republic” in: Keith M. Wilson (szerk.): *Forging the Collective Memory. Government and International Historians through Two World Wars*. Providence, Oxford, 1996, 29–62, itt: 45. A német kiadás francia kritikájáról lásd pl.: E. Bourgeois: „Les archives d'État et l'enquête sur les origines de la guerre mondiale. À propos de la publication allemande: Die Grosse Politik d. Europ. Kabinette et de sa traduction française.” *Revue Historique*, 155, 1927. május–augusztus, 39–56. Bourgeois azzal vádolja a német szerkesztőket, hogy a kiadvány anyagának csoportosításával és felépítésével elkendőzik a dokumentumok helyenkénti hiányosságát. A német szerkesztő válaszát lásd Friedrich Thimme: „Französische Kritiken zur deutschen Aktenpublikation.” *Europäische Gespräche*, 8/9, 1927, 461–79.
- 4 Ulfried Burz: „Austria and the Great War. Official Publications in the 1920s and 1930s” in: Wilson: *Forging the Collective Memory*, 178–91, itt: 186.
- 5 J.-B. Duroselle: *La grande guerre des Français, 1914–1918: L'incompréhensible*. Párizs, 1994, 23–33; J. F. V. Keiger: *Raymond Poincaré*. Cambridge, 1997, 194–95.

- 6 Keith M. Wilson: „The Imbalance in British Documents on the Origins of the War, 1898–1914. Gooch, Temperley and the India Office” in: K. M. Wilson (szerk.): *Forging the Collective Memory*, 230–64, itt: 231, lásd még ugyanebben a kötetben Wilson bevezetőjét: „Introduction. Governments, Historians and Historical Engineering”, 1–28; különösen 12–13.
- 7 Bernhardt Schwertfeger: *Der Weltkrieg der Dokumente. Zehn Jahre Kriegsschuldforschung und ihr Ergebnis*. Berlin, 1929. A kérdéstről általánosabban lásd Zala: *Geschichte unter der Schere*, különösen 31–36, 47–91 és 327–28.
- 8 Theobald von Bethmann Hollweg: *Betrachtungen zum Weltkriege*, 2 kötet, Berlin, 1919, különösen 1. kötet, 113–84; Szergej Dmitrijevic Szazonov: *Les Années fatales*. Párizs, 1927; Raymond Poincaré: *Au service de la France – neuf années des souvenirs*, 10 kötet, Párizs, 1926–33, különösen 4. kötet, *L'Union sacrée*, 163–431. Az előző köztársasági elnöknek a válságról írt részletesebb, de nem feltétlenül tartalmasabb elemzését lásd René Gerin: *Les responsabilités de la guerre: quatorze questions, par René Gerin ... quatorze réponses par Raymond Poincaré*. Párizs, 1930.
- 9 Edward Viscount Grey of Fallodon: *Twenty-Five Years, 1892–1916*. Chicago, 1930.
- 10 Bernadotte Everly Schmitt: *Interviewing the Authors of the War*. Chicago, 1930.
- 11 Uo., 11.
- 12 Luigi Albertini: *The Origins of the War of 1914*, 3 kötet, Oxford, 1953, 2. kötet, 40. Magrini az olasz történész, Luigi Albertini megbízásából tevékenykedett.
- 13 Derek Spring: „The Unfinished Collection. Russian Documents on the Origins of the First World War” in: Wilson (szerk.): *Forging the Collective Memory*, 63–86.
- 14 John W. Langdon: *July 1914: The Long Debate, 1918–1990*. Oxford, 1991, 51.
- 15 Nem sok értelme lenne felsorolni itt egyes alapműveket. A vitáról és annak történetéről lásd John A. Moses: *The Politics of Illusion: The Fischer Controversy in German Historiography*. London, 1975; Annika Mombauer: *The Origins of the First World War: Controversies and Consensus*. London, 2002; W. Jäger: *Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland. Die Debatte um den Ausbruch des Ersten Weltkriegs 1914–1980*. Göttingen, 1984; Langdon: *The Long Debate*; Langdon: „Emerging from Fischer's Shadow: Recent Examinations of the Crisis of July 1914.” *The History Teacher*, 20. kötet, no. 1., 1986. november, 63–86; James Joll: „The 1914 Debate Continues: Fritz Fischer and His Critics.” *Past & Present*, 34/1, 1966, 110–13, illetve a válasz: in: P. H. S. Hatton: „Britain and Germany in 1914: The July Crisis and War Aims.” *Past & Present*, 36/1, 1967, 138–43; Konrad H. Jarausch: „Revising German History. Bethmann Hollweg Revisited.” *Central European History*, 21/3, 1988, 224–43; Samuel R. Williamson és Ernest R. May: „An Identity of Opinion. Historians and

- July 1914." *Journal of Modern History*, 79/2, 2007. június, 335–87; Jay Winter és Antoine Prost: *The Great War in History. Debates and Controversies, 1914 to the Present*. Cambridge, 2005.
- 16 Az „ornamentalizmusról” lásd David Cannadine: *Ornamentalism. How the British Saw Their Empire*. London, 2002; az 1914 előtti idők távoli, „hajdanvolt világ”-felfogásának nagyszerű példáját lásd Barbara Tuchman: *Proud Tower. A Portrait of the World before the War, 1890–1914*. London, 1966, valamint uő: *August 1914*. London, 1962.
- 17 Richard F. Hamilton és Holger Herwig: *Decisions for War 1914–1917*. Cambridge, 2004, 46.
- 18 Svetoslav Budinov: *Balkanskite Voini (1912–1913). Istoricheski predstavi sistemata na nauchno-obrezovatelna komunikatsia*. Szófia, 2005, 55.
- 19 Lásd elsősorban Holger Afflerbach: „The Topos of Improbable War in Europe before 1914” in: Holger Afflerbach – David Stevenson (szerk.): *An Improbable War? The Outbreak of World War I and European Political Culture before 1914*. Oxford, 2007, 161–82, valamint a szerkesztők előszava, 1–17.

ELSŐ FEJEZET • SZERBIAI KÍSÉRTETEK

- 1 Sir George Bonham telegramja Lansdowne márkijának (másolat), Belgrád, 1903. június 12., TNA, FO 105/157, f 43.
- 2 A királygyilkosság utáni hetekben egymásnak ellentmondó beszámolók járták Belgrádban az eseményekről; sokan igyekeztek elhallgatni, elkendőzni a legszörnyűbb részleteket, vagy a saját szerepük jelentőségét próbálták nagyobbítani. Részletes és jól tájékozott korabeli sajtójelentések június 10–11-ének eseményeiről, lásd *Neue Freie Presse*, 1903. június 12, 1–3., valamint június 13, 1–2. A brit diplomaták jelentései különösen értékesen tájékoztatnak a pletykák és a szóbeszéd sűrűjéből lassan kikristályosodó valóságról: TNA FO 105/157, „Servia. Coup d’Etat. Extirpation of the Obrenovitch dynasty & election of King Peter Karageorgević. Suspension of diplomatic relations with Servia June 1903”, valamint Wayne S. Vucinich: *Serbia Between East and West. The Events of 1903–1906*. Stanford, 1954, 55–59. Hiteles beszámolók: Slobodan Jovanović: *Vlada Aleksandra Obrenovica*, 3 kötet, Belgrád, 1934–36, 3. kötet, 359–62; Dragisa Vasić: *Devetsto treća (majski prevrat) prilozi za istoriju Srbije od 8. jula 1900 do 17. januara 1907*. Belgrád, 1925, 75–112; Rebecca West: *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey Through Yugoslavia*. London, 1955, 11–12, valamint 560–64.
- 3 David MacKenzie: *Apis: The Congenial Conspirator. The Life of Colonel Dragutin T. Dimitrijević*. Boulder, 1989, 26; Alex N. Dragnich: *Serbia, Nikola Pašić and Yugoslavia*. New Brunswick, 1974, 44.
- 4 MacKenzie: *Apis*, 29.

- 5 Vukasin Petrović naplójában beszámol egyik, Alexandar Obrenovićcsal folytatott beszélgetéséről, amelyet Vladam Georgević jegyzett le: *Das Ende der Obrenovitch. Beiträge zur Geschichte Serbiens 1897–1900*. Lipcse, 1905, 559–99.
- 6 Vucinich: *Serbia Between East and West*, 9.
- 7 Uo., 10.
- 8 Branislav Vranesević: „Die Aussenpolitischen Beziehungen zwischen Serbien und der Habsburgermonarchie” in: Adam Wandruszka és Peter Urbanitsch (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, 10 kötet, Bécs, 1973–2006, 6/2 kötet, 319–86.
- 9 *The Times*, április 7., 3., 37048. sz., B hasáb; április 23., 37062. sz., A hasáb.
- 10 Vucinich: *Serbia between East and West*, 21; Gale Stokes: „The Social Role of the Serbian Army before World War I: A Synthesis” in: Stephen Fischer-Galati és K. Király Béla (szerk.): *War and Society in Central Europe, 1740–1920*. Boulder, 1987, 105–17.
- 11 A „klikk-karizmáról” lásd Roger Eatwell: „The Concept and Theory of Charismatic Leadership.” *Totalitarian Movements and Political Religions*, 7/2, 2006, 141–56; itt: 144, 153 és 154, valamint uő: „Hacia un nuevo modelo de liderazgo carismático de derecha” in: Miguel Ángel Simon Gomez (szerk.): *La extrema derecha en Europa desde 1945 a nuestros días*. Madrid, 2007, 19–38.
- 12 Mindkét idézet: MacKenzie, *Apis*, 50.
- 13 Vucinich: *Serbia between East and West*, 47.
- 14 MacKenzie: *Apis*, 35; Vucinich: *Serbia Between East and West*, 51; Vladimir Dedijer: *The Road to Sarajevo*. London, 1967, 85.
- 15 *The Times*, április 27., 6., 37065, B hasáb.
- 16 Jovanović: *Vlada Aleksandra Obrenovica*, 3. kötet, 359.
- 17 Sir George Bonham Lansdowne márkijának, megfejtett rejtjeles távirat, Belgrád, 1903. június 11., délután 7 óra 45, TNA, FO 105/157, 11. dosszié.
- 18 Sir George Bonham Lansdowne márkijának, távirat, Belgrád, 1903. június 12., TNA, FO 105/157, 43. dosszié.
- 19 Sir F. Plunkett Lansdowne márkijának, Bécs, 1903. június 12., uo., 44. dosszié.
- 20 Lásd Peter június 25-i nyilatkozatát (OS) in: Djurdje Jelenić: *Nova Srbija i Jugoslavija. Istorja nacionalnog oslobodjenja i ujedinjenja Srba, Hrvata is Slovenaca, od Kočine krajine do vidovdanskog ustava (1788–1921)*. Belgrád, 1923, 225.
- 21 Az 1903-as államcsínyről mint a szerb aranykor nyitányáról szóló beszámolót lásd M. Popović: *Borba za parlamentarni režim u Srbiji*. Belgrád, 1938, elsősorban 85–105, valamint 110–11; Z. Mitrović: *Srpske politicke stranke*, Belgrád. 1939, elsősorban 95–114; Alex N. Dragnich: *The Development of Parliamentary Government in Serbia*. Boulder, 1978, 95–98, valamint uő: *Serbia, Nikola Pašić and Yugoslavia*.

- 22 M. Kalijević megjegyzése, Bonham Lansdowne márkijának, 1903. június 21., TNO, FO 105/157, 309–311. sz. dossziék; itt: 310. Lásd még: Vucinich: *Serbia between East and West*, 70–71.
- 23 Wilfred Thesiger Lansdowne márkijának, Belgrád, 1905. november 15., TNO, FO 105/158, 247–52 dossziék, itt: 250. (Thesiger a hírneves író és felfedező atyja volt.)
- 24 Thesiger Lansdowne márkijának, Belgrád, 1905. december 5., uo., 253–55. sz. dosszié; Dragnich: *Serbia, Nikola Pašić and Yugoslavia*, 73–74.
- 25 MacKenzie: *Apis*, 56.
- 26 Gróf Mérey von Kapos-Mére Aehrentalnak, 1903. november 27., idézi F. R. Bridge: *From Sadowa to Sarajevo. The foreign Policy of Austria-Hungary, 1866–1914*. London, 1972. Mérey állítását megerősíti Kosztowits (belgrádi holland konzul) Melvil van Lijndennek írt jelentése. Belgrád, 1903. szeptember 4., NA, 2.05.36, 10. sz. dokumentum: Rapporten aan en briefwisseling met het Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- 27 David MacKenzie: „Officer Conspirators and Nationalism in Serbia, 1901–1914” in: S. Fischer-Galati és K. Király Béla (szerk.): *Essays on War and Society in East Central Europe, 1720–1920*. Boulder, 1987, 117–50, itt: 125; D. Djordjević: „The Role of the Military in the Balkans in the Nineteenth Century” in: R. Melville és H.-J. Schroeder (szerk.): *Der Berliner Kongress von 1878*. Wiesbaden, 1982, 317–47, különösen 343–45.
- 28 D. T. Bataković: „Nikola Pašić, les radicaux et la »Main Noire«.” *Balkanica*, 37, 2006, 143–69, itt: 154; a „niši ellen-összeesküvés” elbeszélő ismertetését lásd Vasić: *Devetsto trecá*, 131–84.
- 29 Pašić személyiségének igen alapos elemzését lásd Djordje Stanković: *Nikola Pašić. Prilozi za biografiju*. Belgrád, 2006, 2. rész, 8. fej., 322.
- 30 Slobodan Jovanović: „Nicholas Pašić: After Ten Years.” *Slavonic and East European Review*, 15., 1937, 368–76, itt: 369.
- 31 Pašić sokkal inkább gyakorlatias, mintsem elméleti vagy érzelmi jellegű orosz-barátságáról lásd Ćedomir Popov: „Nova Osvetljenja Rusko-Srpskih odnosa.” (Latinka Petrović és Andrej Šemjakin (szerk.): *Nikola Pašić: Pisma članci i govori*. Belgrád, 1995, ismertetése in: *Zbornik Matice Srpske za Slavistiku*, 48–49, 1995, 278–83, itt: 278; Vasa Kazimirović: *Nikola Pašić i njegovo doba 1845–1926*. Belgrád, 1990, 54–55 és 63. Egy beszámoló, amely épp Pašić orosz-barátságának ideológiai oldalát elemzi: Andrej Šemjakin: *Ideologija Nikole Pašića. Formiranje i evolucija (1868–1891)*. Moszkva, 1998; a szentpétervári megbízatásról lásd MacKenzie: *Apis*, 27.
- 32 Nikac Djukanov: *Bajade: anegdote o Nikoli Pašiću*. Belgrád, 1996, 35.
- 33 Stanković: *Nikola Pašić*, 315–16.
- 34 Batraković: *Nikola Pašić*, 150–51; Dragnich: *Serbia, Nikola Pašić and Yugoslavia*, 3, 6, 7 és 28; MacKenzie: *Apis*, 26–28.

- 35 Bataković: *Nikola Pašić*, 150–51; Dragnich: *Serbia, Nikola Pašić and Yugoslavia*, 76; MacKenzie: *Apis*, 57; Constantin Dumba: *Memoirs of a Diplomat*, London, 1933, 141–43.
- 36 Vucinich: *Serbia between East and West*, 102.
- 37 A *Načertanije* teljes szövegét lásd Dragoslav Stranjaković: „Kako postalo Garašaninovo »Načertanije«” in: *Spomenik Srpske Kraljevske Akademije*, VCI, 1939, 64–115, itt: 75; idézi Wolf Dietrich Beschnitt: *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914*. München, 1980, 55.
- 38 Idézi Beschnitt: *Nationalismus*, 57, lásd még: Horst Haselsteiner: „Nationale Expansionsvorstellungen bei Serben und Kroaten im 19. Jahrhundert.” *Österreichische Osthefte*, 39, 1977, 145–254, itt 247–48.
- 39 A Srbi svi i svuda szövegét lásd Vuk Stefanović Karadžić: *Kovčezic za isroriju, jezik, običaje Srba sva tri zakona* (Mindhárom vallásbeli szerbek történelmének, nyelvének és szokásainak kincsháza). Bécs, 1849, 1–27, itt 1, 7, 19 és 22; a horvátok érthetetlen vonakodásáról attól, hogy szerbeknek nevezzék magukat: 2–3; Haselsteiner: „Nationale Expansionsvorstellungen”, 246–47.
- 40 Karadžić: *Kovčezic*, 2–3; Haselsteiner: „Nationale Expansionsvorstellungen”, 248.
- 41 Stranjaković: „Kako postalo Garašaninovo »Načertanije«”, 84, idézi Beschnitt: *Nationalismus*, 56; Haselsteiner: „Nationale Expansionsvorstellungen”, 249.
- 42 David MacKenzie: „Serbia as Piedmont and the Yugoslav Idea, 1804–1914.” *East European Quarterly*, 28, 1994, 153–82, itt 160.
- 43 Leopold von Ranke: *The History of Servia and the Servian Revolution*, London, 1853, 52.
- 44 Tim Judah: *The Serbs. History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. 2. kiadás, New Haven, 2000, 29–47.
- 45 Arthur J. Evans: *Through Bosnia and Herzegovina on Foot during the Insurrection, August and September, 1875*. London, 1877, 139.
- 46 Barbara Jelavitch: „Serbia in 1897: A Report of Sir Charles Eliot.” *Journal of Central European Affairs*, 18, 1958, 183–89, itt 185.
- 47 Dedijer: *Road to Sarajevo*, 250–60.
- 48 A „régí Szerbia” (Koszovó, Metohija, a Szandzsák és Bujanovac) pontos népességi adatai ismeretlenek; lásd Beschnitt: *Nationalismus*, 39.
- 49 Lásd Justin McCarthy: *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*. Princeton, 1996, 161–64 és másutt.
- 50 Kitűnő áttekintés (térképpel) Andrew Rossos: *Macedonia and the Macedonians. A History*. Stanford, 2008, 4.
- 51 John Shea: „Macedonia in History: Myths and Constants.” *Österreichische Osthefte*, 40, 1998, 147–68; Loring M. Danforth: „Competing Claims to Macedonian Identity: The Macedonian Question and the Breakup of Yugoslavia.” *Anthropology Today*, 9/4, 1993, 3–10; Rossos: *Macedonia*, 5.

- 52 Jelavich: „Serbia in 1897”, 187.
- 53 Carnegie Foundation Endowment for International Peace: *Enquête dans les Balkans: rapport présenté aux directeurs de la Dotation par les membres de la commission d'enquête*. Párizs, 1914, 448, 449.
- 54 Idézi Djordje Stanković: *Nikola Pašić, saveznívi i stvaranje Jugoslavije*. Zajecar, 1995, 29; Pašić elgondolásai a szerb és a horvát nép lényegi azonosságáról: uő: *Nikola Pašić. Prilozi za biografiju*, különösen az első fejezet.
- 55 Idézi David MacKenzie: *Ilja Garašanin: Balkan Bismarck*. Boulder, 1985, 99.
- 56 Vucinich: *Serbia between East and West*, 122.
- 57 Kosztowits Melvil de Lijndennek, Belgrád, 1903. augusztus 25., NA, 2.05.36, 10. sz. dokumentum, Rapporten aan en briefwisseling met het Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- 58 MacKenzie: „Officer Conspirators”, 128–29; Vucinich: *Serbia between East and West*, 158–59.
- 59 Haselsteiner: „Nationale Expansionsvorstellungen”, 249.
- 60 Idézi Vucinich: *Serbia between East and West*, 172, 174.
- 61 Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 122–23.
- 62 Kazimirović: *Nikola Pašić*, 607.
- 63 A kereskedelmi és fegyverszállítási kérdésekről lásd Jovan Jovanović: *Borba za Narodno Ujedinjenje, 1903–1908*. Belgrád, 1938, 108–16.
- 64 Kosztowits W. M. de Weede-nek, Belgrád, 1905. május 24., NA 2.05.36, 10. sz. dokumentum, Rapporten aan en briefwisseling met het Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- 65 M. B. Hayne: *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914*. Oxford, 1993, 52, 150.
- 66 Herbert Feis: *Europe, the World's Banker 1870–1914. An Account of European Foreign Investment and the Connection of World Finance with Diplomacy before the War*. New Haven, 1930, 364.
- 67 Čedomir Antić: „Crisis and Armament, Economic Relations between Great Britain and Serbia 1910–1912.” *Balkanica*, 36, 2006, 151–61.
- 68 J. B. Whitehead: „General Report on the Kingdom of Servia for the Year 1906” in: David Stevenson (szerk.): *British Documents on Foreign Affairs. Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, 1. rész, *From the Mid-Nineteenth Century to the First World War*, F sorozat, *Europe, 1848–1914*, 16. kötet, *Montenegro, Romania, Servia 1885–1914*, 43. sz. dokumentum, 205–220, itt 210.
- 69 Michael Palaret: *The Balkan Economies c. 1800–1914. Evolution without Development*. Cambridge, 1997, 28.
- 70 Uo., 86–87.
- 71 Holm Sundhaussen: *Historische Statistik Serbiens. Mit europäischen Vergleichsdaten, 1834–1914*. München, 1989, 26–28.

- 72 Palaret: *Balkan Economies*, 23.
- 73 Uo., 112, 113, 168, valamint John R. Lampe: „Varieties of Unsuccessful Industrialisation. The Balkan States Before 1914.” *Journal of Economic History*, 35, 1975, 56–85, itt 59.
- 74 Palaret: *Balkan Economies*, 331.
- 75 Martin Mayer: „Grundschulen in Serbien während des 19. Jahrhunderts. Elementarbildung in einer »Nachzüglergesellschaft«” in: Norbert Reiter és Holm Sundhaussen (szerk.): *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg*. Berlin, 1994, 77–102; itt 87, 88, 91 és 92.
- 76 Andrei Simić: *The Peasant Urbanites. A Study of Rural-Urban Mobility in Serbia*. New York, 1973, 18–59, 148–151.
- 77 Lásd Mira Crouch visszaemlékezéseit a két világháború közötti Belgrádra: „Jews, Other Jews and »Others«: Some Marginal Considerations Concerning the Limits of Tolerance” in: John Milfull (szerk.): *Why Germany? National Socialist Anti-Semitism and the European Context*. Providence, 1933, 121–38, itt 314.
- 78 Whitehead: *General Report... 1908*, 312–14, itt 314.
- 79 Idézi Violeta Manjlović: „Defense of National Interest and Sovereignty: Serbian Government Policy in the Bosnian Crisis, 1906–1919.” Doktori disszertáció, Simon Fraser University, 1997, 58.
- 80 Idézve uo., 68–69.
- 81 Uo., 3.
- 82 Paul Miliukov: *Political Memoirs 1905–1917*, Carl Goldberg, Ann Arbor, 1967, 182.
- 83 Whitehead: *General Report... 1908*, 314–15.
- 84 Jovan Cvijić: *The Annexation of Bosnia and Herzegovina and the Serb Problem*. London, 1909, 14; Pašićra gyakorolt hatásáról lásd Vladimir Stojancević: „Pašićevi pogledi na resavanje pitanja Stare Srbije i Makedonije do 1912 godine” in: Vasilje Krestić: *Nikola Pašić. Život i del* *Zbornik radova za Naucnog Skupa u Srpskoj Akademiji Nauka i Utmenosti*. Belgrád, 1997, 284–301, itt 285.
- 85 Lazarovich-Hrebelianovich herceg: *The Servian People. Their Past Glory and Destiny*. New York, 1910, 142.
- 86 Beschmitt: *Nationalismus*, 108.
- 87 MacKenzie: „Officer Conspirators”, 130–131; valamint uő: *Apis*, 63.
- 88 Idézi Milorad Radusinović: „Antanta i aneksiona kriza.” *Istorija 20. Veka* 9, 1991, 7–22, itt 9.
- 89 Aleksandr Pavlović: *Ljudi i događaji, ideje i ideali*. Belgrád, 2002, 30–38. Pavlović szociáldemokrata politikus volt, a belgrádi értelmiségi elit tagja; naplóját (amelynek létezéséről kevesen tudtak) lánya adta ki 2002-ben.
- 90 Idézi Manojlović: „Defense of National Interest and Sovereignty”, 78.

- 91 Radusinović: „Antanta i aneksiona kriza”, 18.
- 92 Idézi Milan St. Protić: *Radikali u Srbiji: Ideje i Pokret*. Belgrád, 1990, 246.
- 93 Manojlović: „Defence of National Interest and Sovereignty”, 109.
- 94 Milovije Buha: *Mladna Bosna – Sarajevski atentat. Zavod za udžbenike i nastava stredstva*. Szarajevó, 2006, 171.
- 95 Beschnitt: *Nationalismus*, 117.
- 96 Az Ujedinjenje ili smrt! alapításának részleteiről lásd MacKenzie: „Serbia as Piedmont”, 153–82; uő: *Apis*, 64–68; Dragoslav Ljubibratic: *Mlada Bosna i Sarajevski atentat*. Szarajevó, 1964, 35–37 és Beschnitt: *Nationalismus*, 115–17.
- 97 Buha: *Mlada Bosna*, 170.
- 98 *Pijemont*, 1911. november 12.; idézi Bataković: *Nikola Pašić*, 143–69, itt 158; a protofasizmussal való kapcsolatáról említést tesz Vladimir Dedijer és Branko Pavičević: „Dokazi za jednu tezu.” *Novi Misao*. Belgrád, 1953. június.
- 99 Idézi Joachim Remak: *Sarajevo. The Story of a Political Murder*. London, 1959, 46; Jovanović szerzőségéről és részvételéről lásd David Mackenzie: „Ljuba Jovanović-Čupa and the Search for Yugoslav Unity.” *International History Review*, 1/1, 1979, 36–54.
- 100 Dedijer: *Road to Sarajevo*, 49.
- 101 Remak: *Sarajevo*, 49.
- 102 Idézi MacKenzie: *Apis*, 73.
- 103 Vojislav Vučković: *Unutrašnje krize Srbije i Prvi Svetski Rat*. Belgrád, 1966, 179.
- 104 Bataković: *Nikola Pašić*, 160.
- 105 MacKenzie: *Apis*, 73.
- 106 Ugrom Aerenthalnak, Belgrád, 1911. november 12., HHStA Bécs, PA Serbien XIX 62, nr. 94a.
- 107 Buha: *Mlada Bosna*, 143, 175.
- 108 A Politika (Belgrád, 1910. augusztus 18.) „fajának nemes sarjaként” dicsőíti Žerajićot, akinek nevét „mint megszentelt szót ejtik ki ma az emberek”. A cikk Peter Karađorđević király születésnapján jelent meg; említi az osztrák „Vörös Könyv”, az idézet forrása: <http://209.85.135.104/search?q=cache:oYxuZRIgw9Yj:www.geocities.com/weldes1/varesanin.html+%22bogdan+zera+jic%22=en&ct=clnk&cd=uk&ie=UTF-8>
- 109 Remak: *Sarajevo*, 36–37.
- 110 Dedijer: *Road to Sarajevo*, 236; Jean-Jacques Becker: „L'ombre du nationalisme serbe.” *Vingtième Siècle*, 69, 2001, 7–29, itt 13.
- 111 Paget Greynek, Belgrád, 1913. június 6., TNA, FO 371/1748.
- 112 Crackanthorpe Greynek, Belgrád, 1913. szeptember 7., uo., 74–76. dosszié.
- 113 Carnegie Foundation: *Enquête dans les Balkans*, 144, Katrin Boeckh: *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf den Balkan*. München, 1996, 125–26.
- 114 Boeckh: *Von den Balkankriegen*, 164.

- 115 Peckham Crackanthorpe-nek, Üsküb, 1913. október 23., Crackanthorpe Greynek, Belgrád, 1913. november 17., TNA, FO 371/1748, 147–48. és 158. sz. dosszié.
- 116 Greig Crackanthorpe-nek, Monastir, 1913. november 25., uo., 309. sz. dosszié.
- 117 Greig Crackanthorpe-nek, Monastir, 1913. november 30., uo., 341–50. sz. dosszié, itt 341. sz. dosszié.
- 118 Greig Crackanthorpe-nek, Monastir, 1913. december 16., uo., 364. sz. dosszié.
- 119 Greig Crackanthorpe-nek, Monastir, 1913. december 24., TNA, FO 371/2098, 11–15. sz. dosszié, itt 13–14. sz. dosszié.
- 120 Szeljegyzet RGV (Robert Gilbert Vansittart) szignóval egy külügyminisztériumi körlevélen, 1913. december 9., TNA, FO 371/1748, 327. sz. dosszié.
- 121 Lásd Pašić 1914. április 3-i megjegyzéseit, amelyeket Đorđevićnek a belgrádi külügyminisztériumhoz küldött leveléhez fűzött; Konstantinápoly, 1914. április 1., in: *DSP*, 7 kötet, Belgrád, 1980, 7/1 kötet, 444. sz. dokumentum, 586.
- 122 A segítségnyújtást Belgrád arra való hivatkozással tagadta meg, hogy a bizottság orosz tagja, Pavel Miljukov „Szerbia ellensége”, mert korábban a Dumában Macedónia autonómiája mellett foglalt állást; lásd Boeckh: *Von den Balkankriegen*, 172.
- 123 Remak: *Sarajevo*, 57.
- 124 Buha: *Mlada Bosna*, 173–74.
- 125 Arról, hogy a háború hozzájárult a szerb hadsereg radikalizálódásához, lásd Descos Doumergue-nek, Belgrád, 1914. május 7., DDF, 3. sor., 10. kötet, 207. sz. dokumentum, 333–35.
- 126 Míg vitás, hogy Ápisz csakugyan tervezett-e efféle államcsínyt; lásd MacKenzie: *Apis*, 119–20; a Fekete Kéz és a parlamenti ellenzék kapcsolatáról lásd Vučković: *Unutrašnje krize*, 187.
- 127 Dedijer: *Road to Sarajevo*, 389.
- 128 Ápisz 1917-ben, a Szalonikiben tartott tárgyalásán azt állította, hogy egy Rade Malobabić nevű ügynököt bízott meg a merénylet részleteinek megszervezésével. Nem egyértelmű, hogy a teljes Ujedinjenje ili smrt!, vagy csak tisztek egy kicsiny csoportja és az Ápisz környezetét alkotó ügynökök vettek-e részt a tervezésben; lásd David MacKenzie: *The „Black Hand” on Trial: Salonika, 1917*. Boulder, 1995, 45 és 261–62; Fritz Würthle: *Die Sarajewoer Gerichtsakten*. Bécs, 1975; Miloš Bogičević: *Le Procès de Salonique, Juin 1917*. Párizs, 1927, 36 és 63; MacKenzie: *Apis*, 258–59.
- 129 Bogičević: *Le Procès de Salonique, Juin 1917*. Párizs, 1927, 78–80 és 127.
- 130 Luigi Albertini: *The Origins of the War of 1914*, 3 kötet, Oxford, 1953, 2. kötet, 73; MacKenzie: *Apis*, 128.
- 131 1914. október 12-i ülés; in: Albert Mousset: *Un drame historique: l'attentat de Sarajevo*. Párizs, 1930, 131.
- 132 Albertini: *Origins*, 2. kötet, 86–88.

- 133 Köhler: *Prozess*, 44.
 134 Remak: *Sarajevo*, 63.
 135 Köhler: *Prozess*, 4.
 136 Uo., 23.
 137 Bosznia Szerbiához viszonyított gazdasági helyzetének kérdéséről lásd Evelyn Kolm: *Die Ambitionen Österreich-Ungarns im Zeitalter des Hochimperialismus*. Frankfurt am Main, 2001, 235–40; Robert J. Donia: *Islam under the Double Eagle. The Muslims of Bosnia and Herzegovina, 1878–1914*. New York, 1981, 8; Peter F. Sugar: *The Industrialization of Bosnia-Herzegovina, 1878–1918*. Seattle, 1963; Palairot: *Balkan Economies*, 171, 231 és 369; Robert A. Kann: „Trends towards Colonialism in the Habsburg Empire, 1878–1918” in: D. K. Rowney és G. E. Orchard (szerk.): *Russian and Slavic History*. Columbus, 1977, 164–80; Kurt Wessely: „Die wirtschaftliche Entwicklung von Bosnien-Herzegovina” in: Wandruszka és Urbanitsch (szerk.): *Die Habsburgermonarchie*, 1. kötet, 528–66.
 138 A *Gorski Vinejac* nem konkrétan Miloš Obilićről szól, de a hős neve húsz alkalommal bukkan fel a szövegben, a bátor és önfeláldozó küzdés szerb hagyományának szimbólumaként. A teljes költemény angol nyelven a www.rastkrs/knjizevnost/njegos/njegos-mountain_wreath.html webcímen olvasható.
 139 Gavril Princip vallomása a *Professor Pharos* álnév alatt megjelent *Der Prozess gegen die Attentäter von Sarajevó*ból. Berlin, 1918, 40.
 140 Köhler: *Prozess*, 41.
 141 Uo., 30 és 53.
 142 Uo., 5.
 143 Uo., 6.
 144 Uo., 6.
 145 Uo., 9.
 146 Uo., 24.
 147 Uo., 137 és 147.
 148 Uo., 145–46 és 139.
 149A Čabrilovic és tanárai közötti összeütközésekről lásd Zdravko Antonić: „Svedočenje Vase Čubrilića o sarajevskom atentatu i svom tamnovanju 1914–1918.” *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 46, 1992, 163–80, itt 165 és 137.
 150 Ljuba Jovanović: „Nach dem Veitstage des Jahres 1914.” *Die Kriegsschuldfrage, Berliner Monatshette für Internationale Aufklärung*, 3/1, 1925, 68–82, itt 68–69; a dokumentum fontosságáról lásd Albertini: *Origins*, 2. kötet, 90, a történetnek ezt a változatát azonban nem mindenki tekinti hitelesnek, lásd például: Buha: *Mlada Bosna*, 343. Buha a közvetlen bizonyítékok teljes hiánya okán úgy érvel, hogy Pašić tudott a fiatal emberek Boszniába érkezéséről, küldetésük természetéről azonban nem. Lásd még: Bataković: *Nikola Pašić*, 162; Stanković: *Nikola Pašić*, elsősorban 262.

- 151 Albertini hosszan tárgyalja, hogy Pašić előre tudott-e a merényletről: *Origins*, 2. kötet, 90–97; L. Jovanović vallomására alapoz, és feltételezi, hogy Ciganović Pašić ügynöke volt. Albertini munkatársa, Luciano Magrini további két, Pašić munkatársaitól származó vallomást sorakoztat fel; mindkettő a háború idején keletkezett: *Il Dramma di Saraiev Origini i responsabilità della guerra europea*. Milánó, 1929, 106–108, valamint 114–16. Az akkoriban hozzáférhető értesüléseket józan alapossággal kezeli Sidney Bradshaw Fay: *The Origins of the First World War*, 2 kötet, New York, 1929, 2. kötet, 140–46; Ezt támasztja alá Pašićnak a szerb külügyminisztériumban fellelt kéziratos feljegyzése, amelyben „iskolás fiúkat”, „bombákat” és „revolvereket” említ; Hans Uebersberger: *Österreich zwischen Russland und Serbien. Zur südslawischen Frage und der Entstehung des Ersten Weltkrieges*. Köln, Graz, 1958, 264–65. Vladimir Dedijev rendkívül részletes beszámolója a merénylet háttéréről (*Road to Sarajevo*) azt állítja, hogy Pašić valószínűleg előre tudott a merényletről, de megítélése szerint csakis azért, mert megvolt az a ritka képessége, hogy valamiképpen elégtelen információból is kitalálja a lényegét. Újabb tanulmányok (köztük Friedrich Würthle rendkívül részletes könyve, a *Die Spur führt nach Belgrad*. Bécs, 1975) igen sokféle értelmezést kínálnak, de új értesülésekkel nem járulnak hozzá a téma irodalmához.
 152 A Ciganović informatori szerepéről szóló adatok közvetettek, de hihetőek; lásd Bogičević: *Procès de Salonique*, 32, 131–32; Fay: *Origins*, 2. kötet, 98; Pašić unokafivére ugyancsak az Ujedinjenje ili smrt! tagja volt.
 153 Lásd a Podrinje körzet vezetőjének Protićhoz írt levelét, Sabac, 1914. június 4; Protić Pašićnak (a határőrségtől érkezett jelentések összefoglalásával), Belgrád, 1914. június 15., a Podrinje körzet vezetője az 5. Határőrezred parancsnokának, Loznice, Sabac, 1914. június 16.; a Drina hadosztálykörzet (Valevo) parancsnoka a hadügyminiszternek, 1914. június 17.; DSP 7. kötet, 155, 206, 210, 212, 290, 337–39, 344–45 és 347.
 154 A belügyminiszter a Podrinje körzet parancsnokának, Sabac, 1914. június 10., uo., Protić válasza mellékelve a 155. sz. dokumentumhoz, 290.
 155 A Podrinje körzet parancsnoka Protićnak, Sabac, „Szigorúan titkos”, 1914. június 14., uo., 198. sz. dokumentum, 331.
 156 A 4. Határőrezred parancsnoka az 5. sz. határkörzet parancsnokának, 1914. június 15.; az 5. sz. határkörzet parancsnoka a vezérkari főnöknek, ugyanaznap, uo.; mindkettő mellékelve a 209. sz. dokumentumhoz, 343; lásd még: Dedijer: *Road to Sarajevo*, 390–91, valamint Buha: *Mlada Bosna*, 178.
 157 Ápisz bíróság előtt tett vallomásának teljes, szerb nyelvű szövegét lásd Milan Z. Živanović: *Solunski process hiljadu devetsto sedamnaeste. Prilog zaproučavanja političke istorije Srbije od 1903. do 1918. god*. Belgrád, 1955, 556–58; lásd még: MacKenzie: „Black Hand” on Trial, 46.
 158 A Királyi Vezérkar Operatív Csoportja (Ápisz) a Vezérkar Hadművelleti Részlegének, 1914. június 21., DSP, 7/2 kötet, 230. sz. dokumentum, 364–65.

- 159 Pašić Stepanovičnak, Belgrád, 1914. június 24., uo., 234. sz. dokumentum, 391–92.
- 160 Albertini: *Origins*, 2. kötet, 99; Stanković: *Nikola Pašić, saveznivi i stvaranje Jugoslavije*, 40.
- 161 Lásd „Die Warnungen des serbischen Gesandten.” *Neue Freie Presse*, 1914. július 3., 4.
- 162 M. Abel Ferry feljegyzése, 1914. július 1., DDF, 3. sorozat, 10. kötet, 466. sz. dokumentum, 670–71.
- 163 Lešanin tanúvallomása, in: Magrini: *Il dramma di Saraievo*, 115.
- 164 Jovanović levele a *Neues Wiener Tageblatt*hoz, 177, 1924. június 28., idézi Albertini: *Origins*, 2. kötet, 105; Bogičević: *Procès de Salonique*, 121–25; Magrini: *Il dramma di Saraievo*, 115–16; Fay: *Origins*, 2. kötet, 152–66.
- 165 Remak: *Sarajevo*, 75.
- 166 Uo., 74; Albertini: *Origins*, 2. kötet, 102.
- 167 Vučković: *Unutrašnje krize*, 192.
- 168 Stanković: *Nikola Pašić. Prilozi za biografiju*, 264.
- 169 Radušinović: „Antanta i aneksiona kriza”, 18.
- 170 Stanković: *Nikola Pašić, saveznimi i stvaranje Jugoslavije*, 30–32; Dragnich: *Serbia, Nikola Pašić and Yugoslavia*, 18.
- 171 Stanković: *Nikola Pašić, saveznimi i stvaranje Jugoslavije*, 36.
- 172 Uo., 41.
- 173 Pašić Oroszország Balkán-politikájával kapcsolatos nézeteiről lásd A. Šemjakin: „Rusofilstvo Nikole Pasica”, 28.
- 174 Idézi Beschnitt: *Nationalismus*, 128.
- 175 Protić a szentpétervári szerb katonai attasé jelentéseit foglalta össze Pašićhoz írt levelében (Belgrád, 1914. június 12.); az oroszok katonai készülődéséről a szerb követség további izgatott jelentéseket küldött Belgrádba a külügyminiszternek; Szentpétervár, 1914. június 3., DSP, 7. kötet, 185. és 189. sz. dokumentumok, 317 és 322.
- 176 Bogičević: *Procès de Salonique*, iii.

MÁSODIK FEJEZET •

A TULAJDONSÁGOK NÉLKÜLI BIRODALOM

- 1 Norman Stone: „Constitutional Crises in Hungary, 1903–1906.” *Slavonic and East European Review*, 45, 1967, 163–82; Peter F. Sugar: „An Underrated Event: The Hungarian Constitutional Crisis of 1905–1906.” *East European Quarterly* (Boulder), 15/3, 1981, 281–306.
- 2 A. Murad: *Franz Joseph and His Empire*. New York, 1978, 176; Andrew C. Janos: „The Decline of Oligarchy: Bureaucratic and Mass Politics in the Age of Dualism (1867–1918)” in: Andrew C. Janos és William B. Slottman (szerk.): *Revolution*

in Perspective: Essays on the Hungarian Soviet Republic of 1919. Berkeley, 1971, 1–60, itt 23–24.

- 3 Idézi Alan Sked: *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918*. New York, 1991, 190.
- 4 Samuel R. Williamson: *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*. Houndmills, 1991, 24; az 1880-as adatok forrása: Sked: *Decline and Fall*, 278–79.
- 5 Sked: *Decline and Fall*, 210–11; Janos: „The Decline of Oligarchy”, 50–53.
- 6 Brigitte Hamann: *Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators*. München, 1996, 170–74.
- 7 Steven Beller: *Francis Joseph*. London, 1966, 173; Arthur J. May: *The Hapsburg Monarchy, 1867–1914*. Cambridge, Massachusetts, 1951, 440; C. A. Macartney: *The House of Austria. The Later Phase, 1790–1918*. Edinburgh, 1978, 240; R. A. Kann: *The History of the Habsburg Empire, 1526–1918*. Berkeley, 1977, 452–61; Robin Okey: *The Habsburg Monarchy, c. 1765–1918, From Enlightenment to Eclipse*. London, 2001, 356–60.
- 8 A probléma érdekes elemzését lásd Arthur J. May: „R. W. Seton-Watson and British Anti-Hapsburg Sentiment.” *American Slavic and East European Review*, 20. kötet, 1. sz., 1961. február, 40–54.
- 9 Nagyszerű, rövid elemzés: Lothar Höbelt: „Parliamentary Politics in a Multi-national Setting: Late Imperial Austria.” CAS Working Papers in Austrian Studies Series, Working Paper 92–96; okfejtése részletesebben: uő: „Parteien und Fraktionen im Cisleithanischen Reichsrat” in: Adam Wandruszka és Peter Urbanitsch (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, 10 kötet, Bécs, 1973–2006, 7/1 kötet, 895–1006.
- 10 László Katus: „The Common Market of the Austro-Hungarian Monarchy” in: András Gerő (ed.): *The Austro-Hungarian Monarchy Revisited*, New York, 2009, 21–49, itt 41.
- 11 István Deák: „The Fall of Austro-Hungarian Monarchy: Peace, Stability and Legitimacy” in: Geir Lunestad (szerk.): *The Fall of Great Powers*. Oxford, 1994, 81–102, itt 86–87.
- 12 György Kövér: „The Economic Achievements of the Austro-Hungarian Monarchy, Scales and Speed” in: András Gerő: *Austro-Hungarian Monarchy*, 51–83, itt 79; Nachum T. Gross: „The Industrial Revolution in the Habsburg Monarchy 1750–1914” in: Carlo C. Cipolla (szerk.): *The Emergence of the Industrial Societies*, 6 kötet, New York, 1976, 4/1 kötet, 228–87; David F. Good: „»Stagnation« and »Take-Off« in Austria, 1873–1913.” *Economic History Review*, 27/1, 1974, 72–88 azt állítja, hogy bár Ausztriában a szó szoros értelmében vett *fellendülés* nem volt, a Monarchia osztrák felében az egész háború előtti időszakban jelentős volt a növekedés; John Komlos: „Economic Growth and Industrialisation in Hungary 1830–1913.” *Journal of European Economic History*, 1, 1981, 5–46; uő: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union, Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century*. Princeton, 1983,

- különösen 214–20; (a magyarral szemben) az ausztriai egy főre eső nemzeti-össztermék-növekedés tartósságát hangsúlyozó tanulmány: Max Stephan Schulze: „Patterns of Growth and Stagnation in the Late Nineteenth-Century Habsburg Economy.” *European Review of Economic History*, 4, 2000, 311–40.
- 13 Henry Wickham Steed: *The Hapsburg Monarchy*. London, 1919, 77.
- 14 John Leslie: „The Antecedents of Austria-Hungary’s War Aims. Policies and Policy-makers in Vienna and Budapest before and during 1914” in: Elisabeth Springer és Leopold Kammerhold (szerk.): *Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas*. Bécs, 1993, 307–94, itt 354.
- 15 Kann: *History*, 448; May: *Hapsburg Monarchy*, 442–43; Sked: *Decline and Fall*, 264; Szazonov II Miklós cárnak, 1914. január 20., GARF, 543, op. 1., del. 75.
- 16 Okey: *Habsburg Monarchy*, 303, 305.
- 17 Wolfgang Pav: „Die dalmatinischen Abgeordneten in Österreichischen Reichsrat nach der Wahlrechtsreform von 1907.” Doktori disszertáció, Bécsi Egyetem, 2007, 144; online: http://othes.univie.ac.at/342/1/11-29-2007_0202290.pdf
- 18 Részletesebben lásd John Deak: „The Incomplete State in an Age of Total War. Or: The Habsburg Monarchy and the First World War as Historiographical Problem.” Kiadatlan kézirat, University of Notre Dame, 2011; dolgozata egy példányát Deak átadta a Cambridge Modern European History Seminarnak; rendkívül hálás vagyok neki azért, hogy a teljes szöveget rendelkezésemre bocsátotta.
- 19 Maureen Healy: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge, 2004, 24; John W. Boyer: „Some Reflections on the Problem of Austria, Germany and Mitteleuropa.” *Central European History*, 22, 1989, 302–15, itt 311.
- 20 Az állam növekedéséről ezekben az években lásd Deak: „The Incomplete State in an Age of Total War.”
- 21 Gary B. Cohen: „Neither Absolutism nor Anarchy: New Narratives on Society and Government in Late Imperial Austria.” *Austrian History Yearbook*, 29/1, 37–61, itt 44.
- 22 Robert Musil: *A tulajdonságok nélküli ember*. Budapest, 1977, I. kötet, 40–41 (Tandori Dezső fordítása.)
- 23 Barbara Jelavich: *History of the Balkans*, 2 kötet, Cambridge, 1983, 2. kötet, 68.
- 24 F. Palacky a frankfurti előparlament „ötvenes bizottságához”, 1848. április 11. in: Hans Kohn: *Pan-Slavism. Its History and Ideology*. Notre Dame, 1953, 65–69.
- 25 Idézi May: *Hapsburg Monarchy*, 199.
- 26 Lawrence Cole: „Military Veterans and Popular Patriotism in Imperial Austria, 1870–1914” in: Lawrence Cole és Daniel Unowsky (szerk.): *The Limits of Loyalty. Imperial Symbolism, Popular Allegiances and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. New York, Oxford, 2007, 36–61, itt 55.
- 27 Ferenc Józsefről mint „személytelen személyiségről” és „a közepszerűség démonáról” lásd Karl Kraus: *The Last Days of Mankind. A Tragedy in Five Parts*, New York, 1974, IV. jelenet, 29. szín, 154; lásd még Hugh LeCaine Agnew: „The Flyspecks on Palivec’s Portrait. Franz Joseph, the Symbols of Monarchy and Czech Popular Loyalty” in: Cole és Unowsky (szerk.): *Limits of Loyalty*, 86–112, itt 107.
- 28 Lothar Höbelt: *Franz Joseph I. der Kaiser und sein Reich. Eine politische Geschichte*. Bécs, 2009; a császár alkotmányozói és törvényhozói szerepéről lásd László Péter: „Die Verfassungsentwicklung in Ungarn” in: Wandruszka és Urbanitsch (szerk.): *Die Habsburgermonarchie*, 7/1 kötet, 239–540, különösen 403–14.
- 29 Beller: *Francis Joseph*, 173.
- 30 Joseph Maria Baernreither: *Fragmente eines politischen Tagebuches. Die süd-slavisches Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg*, szerk.: Joseph Redlich. Berlin, 210.
- 31 A császárhűségről lásd Stephen Fischer-Galati: „Nationalism und Kaiserterue.” *Slavic Review* 22, 31–36; Robert A. Kann: „The Dynasty and the Imperial Idea.” *Austrian History Yearbook*, 3/1, 1967, 11–31; Lawrence Cole és Daniel Unowsky: „Introduction. Imperial Loyalty and Popular Allegiances in the Late Habsburg Monarchy” in: uők (szerk.): *Limits of Loyalty*, 1–10; ugyanebben a kötetben lásd még a következő tanulmányokat: Christiane Wolf: „Representing Constitutional Monarchy in Late Nineteenth Century and Early Twentieth-Century Britain, Germany and Austria”, 192–222, különösen 214; Alice Freifeld: „Empress Elisabeth as Hungarian Queen? The Uses of Celebrity Monarchy”, 138–161.
- 32 Joseph Roth: *The Radetzky March*, London, 2003, 75.
- 33 F. R. Bridge: *From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866–1914*. London, 1972, 71.
- 34 Noel Malcolm: *Bosnia. A Short History*. London, 1994, 140.
- 35 Michael Palaret: *The Balkan Economies c. 1800–1914. Evolution without Development*. Cambridge, 1997, 171, 369; Peter F. Sugar: *The Industrialization of Bosnia-Herzegovina, 1878–1918*. Seattle, 1963; egy kevésbé lelkes értékelés az osztrák beruházások önérdékű vonatkozásairól beszél: Kurt Wessely: „Die wirtschaftliche Entwicklung von Bosnien-Herzegovina” in: Wandruszka és Urbanitsch (szerk.): *Die Habsburgermonarchie*, 1. kötet, 528–66.
- 36 Robert J. Donia: *Islam under the Double Eagle. The Muslims of Bosnia and Herzegovina 1878–1914*. New York, 1981, 8; Robert A. Kann: „Trends towards Colonialism in the Habsburg Empire, 1878–1914: The Case of Bosnia-Herzegovina, 1878–1918” in: D. K. Rowney és G. E. Orchard (szerk.): *Russian and Slavic History*. Columbus, 1977, 164–80.
- 37 Martin Mayer: „Grundschulen in Serbien während des 19. Jahrhunderts. Elementarbildung in einer »Nachzüglergesellschaft«” in: Norbert Reiter és Holm

- Sundhaussen (szerk.): *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor zur Geschichte, der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg*. Berlin, 1994, 93.
- 38 Malcolm: *Bosnia*, 144.
- 39 Vladimir Dedijer: *The Road to Sarajevo*. London, 1967, 278.
- 40 Az elnök szavait a volt osztrák kereskedelmi miniszter, Joseph Maria Baernreither jegyezte fel: *Verfall des Habsburgerreiches und die Deutschen. Fragmente eines politischen Tagebuches 1897–1917*, szerk.: Oskar Mitis. Bécs, 1939, 141–42.
- 41 William Eleroy Curtis: *The Turk and His Lost Provinces: Greece, Bulgaria, Serbia, Bosnia*. Chicago, London, 1903, 25; Roosevelt elnök feltehetően olvasta Curtis írását, amelyben ugyancsak találunk utalást a Fülöp-szigetekre.
- 42 Edvard Beneš: *Le problème Autrichien et la Question Tchèque*. Párizs, 1908, 307, idézi Joachim Remak: „The Ausgleich and After – How Doomed the Habsburg Empire?” in: Ludovik Holotik és Anton Vantuch (szerk.): *Der Österreich-Ungarische Ausgleich 1867*. Bratislava, 1971, 971–88, itt 985.
- 43 Wickham Steed: levél a szerkesztőnek. *Times Literary Supplement*, 1954. szeptember 24., uő: *The Hapsburg Monarchy*, xiii.
- 44 Tomáš G. Masaryk: *The Making of a State. Memoirs and Observations, 1914–1918*. London, 1927. (Az eredeti cseh és német nyelvű kiadások 1925-ben jelentek meg.) Steed nézeteiről és az idézett szövegrészletről lásd Deak: „The Incomplete State in an Age of Total War.”
- 45 Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983, 93 és 556.
- 46 Jászi Oszkár: „Danubia: Old and New.” *Proceedings of the American Philosophical Society*, 93/1, 1949, 1–31, itt 2.
- 47 Babits Mihály: *Keresztül-kasul életemen*. Budapest, 1939.
- 48 Az egyes országokat sorra vevő, hasznos összeállítás: Marian Kent (szerk.): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. London, 1984.
- 49 Williamson: *Austria-Hungary*, 59–61; Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 211–309.
- 50 A három császár szövetségének szövege (az 1881-es változat) és a külön álló jegyzőkönyv olvasható: Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 399–402.
- 51 Idézve uo., 141. Lásd még Ernst R. Rutkowski: „Gustav Graf Kálnoky. Eine biografische Skizze.” *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 14, 1961, 330–43.
- 52 Kálnoky Taaffe-nek, 1885. szeptember, idézi Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 149.
- 53 Edmund Glaise von Horstenau: *Franz Josephs Weggefährte: das Leben des Generalstabschefs, Grafen Beck nach seinen Aufzeichnungen und hinterlassenen Dokumenten*. Zürich, Bécs, 1930, 391.
- 54 Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 263.
- 55 Kosztowits Tets van Godriaannak, Belgrád, 1906. január 22., NA 2.05.36, 10. sz. dokumentum. Rapporten aan en briefwisseling met het Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- 56 A megállapodások tanulságos, Krisztofor Keszapcsev bolgár diplomata emlékiratain és naplóján alapuló elemzését lásd Kiril Valtchev Merjanski: „The Secret Serbian-Bulgarian Treaty of Alliance of 1904 and the Russian Policy in the Balkans before the Bosnian Crisis.” Doktori disszertáció, Wright State University, 2007, 30–31, 38–39, 41–42, 50–51 és 53–78. Lásd még: Constantin Dumba: *Memoirs of a Diplomat*, London, 1933, 137–39, valamint Miloš Bogičević: *Die auswärtige Politik Serbiens 1903–1914*, 3 kötet, Berlin, 1931, 3. kötet, 29.
- 57 A probléma klasszikus feldolgozását lásd Solomon Wank: „Foreign Policy and the Nationality Problem in Austria-Hungary, 1867–1914.” *Austrian History Yearbook*, 3, 1967, 37–56.
- 58 Pomiankowski Becknek, Belgrád, 1906. február 17., idézi Günther Kronenbitter: „Krieg im Frieden.” *Die Führung der k.u.k. Armee und die Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns 1906–1914*. München, 2003, 327.
- 59 „Konzept der instruction für Forgách anlässlich seines Amtsantrittes in Belgrad”, Bécs, 1907. július 6., in Solomon Wank (szerk.): *Aus dem Nachlass Aehrenthal. Briefe und Dokumente zur österreichisch-ungarischen Innen- und Aussenpolitik 1885–1912*, 2 kötet, Graz, 1994, 2. kötet, 377. sz. dokumentum, 517–20, itt 518.
- 60 Solomon Wank: „Aehrenthal’s Programme for the Constitutional Programme of the Habsburg Monarchy: Three Secret Memoirs.” *Slavonic and East European Review*, 42. 1963, 513–36, itt 515.
- 61 Az annexió háttéréről: Bernadotte E. Schmitt: *The Annexation of Bosnia 1908–1909*. Cambridge, 1937, 1–18.
- 62 Okey: *Habsburg Monarchy*, 363.
- 63 Holger Afflerbach: *Der Dreibund. Europäische Grossmacht- und Allianzpolitik vor dem Ersten Weltkrieg*. Bécs, 2002, 629.
- 64 N. Shebeko: *Souvenirs. Essay historique sur les origines de la guerre de 1914*. Párizs, 1936, 83.
- 65 Harold Nicholson: *Die Verschwörung der Diplomaten. Aus Sir Arthur Nicholsons Leben 1849–1928*. Frankfurt am Main, 1930, 201–302; Williamson: *Austria-Hungary*, 68–69; Schmitt: *The Annexation of Bosnia*, 49–60; mindezeket alátámasztó kortárs beszámoló: Baron M. de Taube: *La politique russe d’avant-guerre et la fin de l’empire des Tsars*. Párizs, 1928, 186–87.
- 66 Theodor von Sonosky: *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*. Berlin, 1913, 170–72; Schmitt: *Annexation of Bosnia*, 43–44; Afflerbach: *Dreibund*, 750–54, 788–814; R. J. B. Bosworth: *Italy, the Least of the Great Powers: Italian Foreign Policy before the First World War*. Cambridge, 1979, 87–88, 223–24 és 225.

- 67 W. M. Carlgren: *Iswolsky und Aehrenthal vor der bosnischer Annexionskrise. Russische und österreichisch-ungarische Balkanpolitik 1906–1908*. Uppsala, 1955, 86–87.
- 68 David Stevenson: *Armaments and the Coming of War. Europe 1904–1915*. Oxford, 1996, 162–63.
- 69 Paul Miliukov: *Political Memoirs 1905–1917*, Ann Arbor, 1967, 242; V. N. Strandmann: *Balkanske Uspomene*, fordítás oroszról szerbre: Jovan Kachaki. Belgrád, 2009, 238.
- 70 G. Schödl: *Kroatische Nationalpolitik und 'Jugoslavenstvo', Studien zur nationalen Integration und regionaler Politik in Kroatien-Dalmatien am Beginn des 20. Jahrhunderts*. München, 1990, 289.
- 71 Tomáš G. Masaryk: *Der Agrarer Hochverratsprozess und die Annexion von Bosnien und Herzegovina*. Bécs, 1909; a dolgozat tartalmazza Masaryknak a botrányos agrami perrel kapcsolatos legfontosabb beszédeit. Lásd még Sosnosky: *Die Balkanpolitik*, 221–24; Baernreither: *Fragmente. Die südslawische Frage*, 133–45.
- 72 Forgách Aehrenthalnak, Belgrád, 1910. november 9. ÖÜAP, 3. kötet, 2296. sz. dokumentum, 40; Forgách Aehrenthalnak, Belgrád, 1910. november 13., uo., 2309. sz. dokumentum, 49; Forgách Aehrenthalnak, Belgrád, 1910. november 15., uo., 2316. sz. dokumentum, 56–58; Forgách Aehrenthalnak, Belgrád, 1910. november 22., uo., 2323. sz. dokumentum, 64–66.
- 73 Forgách Aehrenthalnak, Belgrád, 1910. november 26., uo., 2329. sz. dokumentum, 72–74.
- 74 Forgách Macchiónak, Belgrád, 1911. január 17., uo., 2413. sz. dokumentum, 146.
- 75 Forgách Aehrenthalnak, Belgrád, 1910. december 2., uo., 2369. sz. dokumentum, 109–10.
- 76 Forgách Aehrenthalnak, Belgrád, 1911. április 1., uo., 2490. sz. dokumentum, 219.
- 77 Lásd Miroslav Spalajković: *La Bosnie et l'Herzégovine. Étude d'histoire diplomatique et de droit international*. Párizs, 1897, elsősorban 256–79 és 280–316.
- 78 Jean Doucet feljegyzései a Descosszal folytatott beszélgetésről, Szentpétervár, 1913. december 8., AMAE Papiers Jean Doucet, 23. kötet, Szentpétervár, IV., személyes feljegyzések, 1912–1917.
- 79 Leslie: „Antecedents”, 341; a Forgách és Spalajković közötti ellenségeskedésről lásd még: Friedrich Würthle: *Die Spuhr führt nach Belgrad*. Bécs, 1975, 186–92.
- 80 Tschirnshky Bethmann Hollwegnek, Bécs, 1910. február 13., PA-AA, R 10984.
- 81 Feljegyzések az André Panfieu-vel folytatott beszélgetésről, Szentpétervár, 1912. december 11., AMAE Papiers Jean Doucet, 23. kötet.
- 82 Strandmann: *Balkanske Uspomene*, 249.
- 83 Malenković Pašićnak, Budapest, 1914. július 12., AS, MID-PO 416, 162. sz. dosszié.

- 84 Andres Lamb: „Lehár's *Die Lustige Witwe* – Theatrical Fantasy or Political Reality?” Cikk *A víg özvegy* Royal operabeli előadásának programfüzetében, London, 1997; átdolgozott, online változat: www.josef.weinberger.com/mw/politics.html
- 85 Egon Erwin Kisch: *Mein Leben für die Zeitung 1906–1913. Journalistische Texte 1*. Berlin és Weimar, 1983, 140–42.
- 86 Polivanov Neratovnak, Szentpétervár, 1911. augusztus 14. IBZI, 3. sor., 1. kötet, 1. rész, 318. sz. dokumentum, 383–84.
- 87 Kronenbitter: *Grosmachtpolitik Österreich-Ungarns*, 321; Cristopher Seton Watson: *Italy from Liberalism to Fascism, 1870–1925* London, 1967, 333–38.
- 88 Seton Watson: *Italy*, 344.
- 89 A Racconigi-egyezmény francia és orosz nyelvű szövege in: Narodnij Komisszariat po inosztrannim gyelam, *Materialnij po isztorii franko-russzih otnoszenyij za 1910–1914 gg. Szbornyik szekretnih diplomaticseszkih dokumentov bivsevo Imperatorszkovo rosszizszkovo minisztjersztva inosztrannih gyel*. Moszkva, 1922, 298. Az Ausztria–Magyarország és Olaszország közötti későbbi megállapodásról lásd Guido Donnino: *L'Accordo Italo-Russo di Racconigi*. Milánó, 1983, 273–79.
- 90 Čedomir Antić: „Crisis and Armament. Economic Relations between Great Britain and Serbia 1910–1912.” *Balkanica*, 36, 2006, 158–59.
- 91 Aehrenthal Szögyényinek, Erlass nach Berlin, 1911. december 29., ÖÜAP, 3. kötet, 3175. sz. dokumentum, 733.; Radoslav Vesnić: *Dr Milenko Vesnić, Gransenjer Srbske Diplomatijske*. Belgrád, 2008, 275 és 280.
- 92 Von Haymerle az MFA-nak, Bécs, 1910. október 9., ÖÜAP, 3. kötet, 2266. sz. dokumentum, 13–14.
- 93 Ugron Aehrenthalnak, Belgrád, 1911. november 12., ÖÜAP, 3. kötet, 2911. sz. dokumentum, 539; Ugron Aehrenthalnak, 1911. november 14., uo., 2921. sz. dokumentum, 545–46; Gellinek a vezérkari főnöknek, Belgrád, 1911. november 15., uo., 2929. sz. dokumentum, 549–50.
- 94 Gellinek a vezérkari főnöknek, Belgrád, 1911. november 22., uo., 2966. sz. dokumentum, 574; lásd még: Ugron Aehrenthalnak, Belgrád, 1912. január 29., in: Barbara Jelavich: „What the Habsburg Government Knew about the Black Hand.” *Austrian History Yearbook* 22, 1991, 131–50, itt 141.
- 95 Gellinek a vezérkari főnöknek, Belgrád, 1911. november 15., ÖÜAP, 3. kötet, 2928. sz. dokumentum, 549; Gellinek a vezérkari főnöknek, Belgrád, 1911. november 15., uo., 2929. sz. dokumentum, 549–50.
- 96 Gellinek a vezérkari főnöknek, Belgrád, 1911. december 3., uo., 3041. sz. dokumentum, 627; Gellinek a vezérkari főnöknek, Belgrád, 1912. február 2., uo., 3264. sz. dokumentum, 806–807..
- 97 Ugron az osztrák külügyminisztériumnak, Bécs, Belgrád, 1912. február 6., uo., 3270. sz. dokumentum, 812–14.

- 98 Jelavich: „What the Habsburg Government Knew”, 138.
- 99 Gellinek a vezérkari főnöknek, Belgrád, 1914. január 18., in: Jelavich: „What the Habsburg Government Knew”, 142–44, itt 143.
- 100 Gellinek a vezérkari főnöknek, Belgrád, 1914. május 10., uo., 145–47, itt 145.
- 101 Gellinek a vezérkari főnöknek, Belgrád, 1914. május 21., uo., 147–49, itt 147–48.
- 102 Gellinek a vezérkari főnöknek, Belgrád, 1914. június 21., uo., 149–50, itt 150.
- 103 Hugo Hantsch: *Leopold Graf Berchtold. Grandseigneur und Staatsmann*, 2 kötet, Graz, 1963, 2. kötet, 489.
- 104 Leon Biliński: *Wspomnienia i dokumenty*, 2 kötet, Varsó, 1924, 1. kötet, 260–62; a találkozó beható elemzését lásd Samuel R. Williamson: *Serbia and Austro-Hungary: The Final Rehearsal, October 1913* (kiadatlan kézirat), 13–15. Rendkívül hálás vagyok Williamson professzornak, amiért betekintést engedett a kéziratba, amely sokat segített, hogy megértsem az osztrák–szerb viszony alakulását a második balkáni háború utáni időkben.
- 105 „Politesse exquisite, mais peu sincère, léger, peu sûr de lui-même et à cause de cela réservé et peu communicatif” – lásd Shebeko: *Souvenirs*, 167.
- 106 Jelavich: „What the Habsburg Government Knew”, 131–50.
- 107 Kronenbitter: *Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns*, 386.
- 108 Gellinek: a szerb hadsereg értékelése 1913 nyarán, a Bulgária elleni háború után, idézve uo., 343–45; a szerb haderő osztrák értékeléséről lásd Rudolf Jerábek: *Potiorek. General im Schatten von Sarajevo*. Graz, 1991, 106.
- 109 Az osztrák–magyar döntéshozó rendszer nagyszerű elemzését lásd Leslie: *Antecedents*, több helyen.
- 110 Gina Conrad von Hötzendorf bárónő: *Mein Leben mit Conrad von Hötzendorf*. Lipcse, 1935, 12.
- 111 Lawrence Sondhaus: *Franz Conrad von Hötzendorf: Architect of the Apocalypse*. Boston, 2000, 111.
- 112 Holger Herwig: *The First World War. Germany and Austria-Hungary, 1914–1918*. London, 1997, 10.
- 113 Hans-Jürgen Pantenius: *Der Angriffsgedanke gegen Italien bei Conrad von Hötzendorf. Ein Beitrag zur Koalitionskriegführung im Ersten Weltkrieg*, 2 kötet, Köln, 1984, 1. kötet, 350–57; Holger Herwig: *The First World War*, 9–10.
- 114 Roberto Segre: *Vienna e Belgrado 1876–1914*. Milánó, 1935, 43.
- 115 Gina Conrad von Hötzendorf bárónő: *Mein Leben mit Conrad von Hötzendorf*. Lipcse, 1935, 44.
- 116 Conrad: Memorandum, 1907. december 31., idézi Kronenbitter: *Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns*, 330.
- 117 Gina Conrad von Hötzendorf bárónő: *Mein Leben mit Conrad von Hötzendorf*. Lipcse, 1935, 101.
- 118 Herwig: *First World War*, 19–21.

- 119 Conrad nézetei a fegyveres konfliktusról: Kronenbitter: *Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns*, 135–37, 139 és 140; István Deák: *Beyond Nationalism. A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps*. New York, 1990, 73; Pantenius: *Angriffsgedanke*, 231 és 233–36.
- 120 Aehrenthal: Memorandum, 1911. október 12., idézi Kronenbitter: *Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns*, 363–64.
- 121 Conrad von Hötzendorf: *Aus meiner Dienstzeit, 1906–1918*, 5 kötet, Bécs, 2. kötet, 282.
- 122 Deák: *Beyond Nationalism*, 73.
- 123 Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 336; Sondhaus: *Architect of the Apocalypse*, 106.
- 124 Rudolf Sieghart: *Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht*. Berlin, 1932, 52; Georg Franz: *Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie*. Brno, 1943, 23.
- 125 Lawrence Sondhaus: *The Naval Policy of Austria-Hungary 1867–1918. Navalism, Industrial Development and the Politics of Dualism*. West Lafayette, 1976. Az osztrák miniszterelnök, Koerber volt az, aki az árnyékkormány kifejezést alkalmazta, lásd Franz: *Erzherzog Franz Ferdinand*, 25.
- 126 Idézi Kronenbitter: *Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns*, 669.
- 127 Lavender Cassels: *The Archduke and the Assassin*. London, 1984, 23; Franz: *Erzherzog Franz Ferdinand*, 18.
- 128 Keith Hitchins: *The Nationality Problem in Austria-Hungary. The Reports of Alexander Vaida to Archduke Franz Ferdinand's Chancellery*. Leiden, 1974, x, 8–14, 176–79 és másutt.
- 129 Stephan Verosta: *Theorie und Realität von Bündnissen. Heinrich Lammasch, Karl Reiner und der Zweibund, 1897–1914*. Bécs, 1971, 244, 258–59, 266 és másutt.
- 130 Kronenbitter: *Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns*, 74 és 163; Sondhaus: *Architect of the Apocalypse*, 118.
- 131 Sondhaus: *Architect of the Apocalypse*, 104–105.
- 132 Ferenc Ferdinánd Aehrenthalnak, 1908. augusztus 6., idézi Leopold von Chlumecky: *Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen*. Berlin, 1929, 98.
- 133 Ferenc Ferdinánd Aehrenthalnak, 1908. október 20., idézi Kronenbitter: *Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns*, 338–39.
- 134 Ferenc Ferdinánd Alexander Brosch von Aarenau őrnagynak, 1908. október 20., idézi Chlumecky: *Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen*, 99; Rudols Kiszling: *Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este, Leben, Pläne und Wirken am Schicksalsweg der Donaumonarchie*. Graz, 1953, 127–30; Sondhaus: *Architect of the Apocalypse*, 102.
- 135 Arról, hogy miért vállalta a nagyköveti megbízatást, lásd Berchtold naplóját, 1908. február, 2. bejegyzés; idézi Hantsch: *Berchtold*, 1. kötet, 88.
- 136 Uo., 86.

- 137 Berchtold Aehrenthalnak, Szentpétervár, 1908. november 19.; idézve uo., 132–34.
- 138 Uo., 206; Berthold véleménye a szentpétervári felső tízezer életviteléről: 233.
- 139 Leslie: *Antecedents*, 377.
- 140 Ferenc Ferdinánd Berchtoldnak, Bécs, 1913. január 16., idézi Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 342.
- 141 Idézi Hantsch: *Berchtold*, 1. kötet, 265.
- 142 Jehlitsckha főkonzul jelentése, Üsküb, 1913. október 24.; Griesingernek a német külügyminisztériumhoz küldött jelentése mellékleteként, Belgrád, 1913. október 30., PA-AA, R14, 276, idézi Katrin Boekh: *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*. München, 1996, 168.
- 143 Jovanović Pašićnak. Bécs, 1914. május 6., AS, MID-PO, 415, 674. sz. dosszié.
- 144 Storck Berchtoldnak, Belgrád, 1914. október 28., idézi Katrin Beeckh: *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*. München, 1996, 171–72.
- 145 Giesl a bécsi külügyminisztériumnak, Belgrád, 1914. május 30., ÖUAP, 8. kötet, 9774. sz. dokumentum, 96–97.
- 146 Gellinek a bécsi külügyminisztériumnak, uo., 9883. sz. dokumentum, 158–59.
- 147 A Matscheko-memorandum szövege angolul: Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 443–48, itt 443.
- 148 A külső segítség szükségességéről lásd De Veer és Thompson (az albániai holland követség tisztviselői) a holland hadügyminisztériumnak, NA, 2.05.03, 652. sz. dokumentum, Allgemeine Correspondentie over Albanië, Ministerie Buitenlandse Zaken.
- 149 A Matscheko-memorandumban említett *paranoiáról* és nyelvezetének *éles határozottságáról* lásd Williamson: *Austria-Hungary*, 165–170, békevágyó végkicsengéséről Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 334–35; egy eltérő értelmezés, amely szerint a szövegben megfogalmazott egyes célok teljesülése (nevezetesen Románia kooptálása) feltétlenül válságot robbantott volna ki. Lásd Paul Schroeder: „Romania and the Great Powers before 1914.” *Revue Roumanie d'Histoire*, 14/1, 1975, 39–53.
- 150 Lásd Kronenbitter: *Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns*, 236–38; az ifjabb Hötendorf érintettségéről lásd Bruce W. Menning: „Russian Military Intelligence, July 1914. What St Petersburg Perceived and Why It Mattered.” Kiadatlán, gépirásos tanulmány. Rendkívül hálás vagyok Menning professzornak, amiért a *Journal of Modern History*-ban való közlést megelőzően rendelkezésemre bocsátotta a szöveget, s mert megosztotta velem gondolatait arról, hogy milyen szerepet játszott a hírszerzés az oroszok döntéshozatali rendszerében. Sevcsik Menning által is elemzett emlékiratairól lásd Mikhail Sevchin: *Zapiski starogo generala o bylom*. Nizza, 1964, főleg 99.

- 151 Williamson: *Austria-Hungary*, 146.
- 152 Idézi Sondhaus: *Architect of the Apocalypse*, 122.
- 153 Von Hötendorf: *Aus meiner Dienstzeit*, 3. kötet, 169.; Karl Bardolff: *Soldat im alten Österreich*. Jena, 1938, 177; Kiszling: *Erzherzog Franz Ferdinand*, 196.
- 154 Idézi Kronenbitter: *Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns*, 71.
- 155 Strandmann: *Balkanske Uspomene*, 245–50; a szerb tárgyalók Pašić beavatkozásai elleni kifogásairól lásd Mikhail Ilić Pašićnak, Bécs, 1914. március 9., Mikhail Ilić Pašićnak, Bécs, 1914. március 10., és különösen: Mikhail Ilić Pašićnak, 1914. március 11.; itt Ilić arra kéri Pašićot: őrizkedjen attól, hogy „új ötletekkel” hiúsítsa meg a tárgyalásokat. AS, MID-PO, 415, 9–12., 14–24. és 25–27. sz. dossziék; arról, hogy mindkét fél készen állt a megegyezésre, lásd Hartwig Szazonovnak, Belgrád, 1914. március 4., IBZI, 3. sor., 1. kötet, 379. sz. dokumentum, 375.

HARMADIK FEJEZET •

EURÓPA POLARIZÁLÓDÁSA, 1887–1907

- 1 A szerződés szövegét lásd The Avalon Project, Documents in Law, History and Diplomacy, Yale Law School; http://avalon.law.yale.edu/19th_century/frumil.asp
- 2 Claude Diegon: *La Crise allemande dans la pensée française 1870–1914*. Párizs, 1959, 334–42.
- 3 Klaus Hildebrand: *Das vergangene Reich. Deutsche Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler 1871–1945*. Stuttgart, 1995, 18.
- 4 A kérdés alapos elemzését lásd Paul W. Schroeder: „The Lost Intermediaries. The Impact of 1870 on the European System.” *International History Review*, 6/1, 1984, 1–27.
- 5 J. B. Eustis: „The Franco-Russian Alliance.” *The North-American Review*, 165, 1897, 111–18, itt 117.
- 6 Ulrich Lappenküper: *Die Mission Radowitz. Untersuchungen zur Russlandpolitik Otto von Bismarcks (1871–1875)*. Göttingen, 1990, 226.
- 7 Idézet a híres Bad Kissingen-i memorandumból (1879. június 15.), amelyet egyik szemét a Balkánra függesztve fogalmazott, de kitetszenek belőle a kancellár politikai elképzeléseinek legfőbb motívumai. GP, 2. kötet, 153–54.
- 8 Otto von Bismarck beszéde a Reichstagban, 1876. december 5. in: Horst Kohl (szerk.): *Politische Reden Bismarcks. Historische-kritische Gesamtausgabe*, 14 kötet, Stuttgart, 1892–1905, 6. kötet, 461.
- 9 Hildebrand: *Das vergangene Reich*, 50–51, lásd még Hermann Oncken: *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Weltkrieges*, 2 kötet, Lipcse, 1933, 1. kötet, 215.

- 10 A bulgáriai válság kitűnő elemzését lásd J. M. Roberts: *Europe, 1880–1945*, 1. kötet, 215.
- 11 Herbert von Bismarck a fivérének, Wilhelmnek, 1987. november 11., in: Walter Bussmann (szerk.): *Staatssekretär Graf Herbert von Bismarck: aus seiner politischen Privatkorrespondenz*. Göttingen, 1964, 457–58.
- 12 A fronde-ról lásd J. A. Nicholls: *Germany after Bismarck*. Cambridge, Massachusetts, 1958, 101–103, 132–34; Katherine Lerman: *Bismarck. Profiles in Power*. Harlow, 2005, 244–48; Konrad Canis: *Bismarcks Aussenpolitik 1870 bis 1890: Aufstieg und Gefährdung*. Paderborn, 2004, 381–83; Ernst Engelberg: *Bismarck. Das Reich in der Mitte Europas*. München, 1993, 309–313; Otto Pflanze: *Bismarck and the Development of Germany*, 3 kötet, Princeton, 1990, 3. kötet, *The Period of Fortification 1880–1898*, 313–16.
- 13 William L. Langer: „The Franco-Russian Alliance (1840–1894).” *The Slavonic Review*, 3/9, 1925, 554–75, itt 554–55.
- 14 A szerződés elengedésének szentpétervári visszhangjáról lásd Peter Jakobs: *Das Werden des französisch-russischen Zweibundes, 1890–1894*. Wiesbaden, 1968, 56–58; George F. Kennan: *The Decline of Bismarck's European Order. Franco-Prussian Relations, 1875–1890*. Princeton, 1979, 398.
- 15 *Morning Post*, 1891. július 1., *Standard*, 1891. július 4., mindkettőt idézi Patricia A. Weitsman: *Dangerous Alliances, Proponents of Peace, Weapons of War*. Stanford, 2004, 109.
- 16 Antoine Laboulaye Alexander Ribotnak, 1890. június 22., idézve uo., 105.
- 17 Gjersz Mohrenheimnek, 1891. augusztus 19–21., idézve uo., 105–106.
- 18 George F. Kennan: *The Fateful Alliance, Russia and the Coming of the First World War*. Manchester, 1984, 153–54.
- 19 Francis R. Bridge és Roger Bullen: *The Great Powers and the European State System 1815–1914*. Harlow, 1980, 259; az újonnan létrejött szövetség britellenes jellegéről lásd Jakobs: *Das Werden des französisch-russischen Zweibundes*, 73–78.
- 20 Kennan: *Fateful Alliance*, több helyütt.
- 21 Weitsman: *Dangerous Alliances*, 117.
- 22 A szövetségről és a mindennapi életről lásd I. S. Ribacszenok: *Rossija i Francija: szojuz intereszov i sojuz szeryec, 1891–1897: russzko-francuszkij szojuz v diplomatyicseszkij dokumentah, fotografiah, riszunkah, karikaturah, sztyikah, tosztah i menju*. Moszkva, 2004.
- 23 Thomas M. Iiams: *Dreyfus, Diplomats and the Dual Alliance: Gabriel Hanotaux at the Quai d'Orsay, 1894–1898*. Genf, 1962, 26–28.
- 24 Lamsztorf és Lobanov-Rosztovszkij beszélgetése, feljegyezve 1895. október 9-én, in: V. N. Lamsztorf: *Dnyevelyik: 1894–1896*, szerk.: V. I. Bovikin és I. A. Diakonova. Moszkva, 1991, 264–66; D. C. B. Lieven: *Nicholas II. Emperor of All the Russians*. London, 1993, 93.

- 25 Hanotaux-nak a gyarmatokról alkotott nézeteit, amelyek szerint a kérdés kedvező megoldása az elveszített nemzeti presztízs helyreállításához elengedhetetlen, lásd Peter Grupp: *Theorie des Kolonialimperialismus und Methoden der imperialistischen Aussenpolitik bei Gabriel Hanotaux*. Bern és Frankfurt, 1962, elsősorban 78–84, 122–27 és 142–45; lásd még: Alf Heggoy: *The African Policies of Gabriel Hanotaux, 1894–1898*. Athén, GA, 1972, különösen 10–11; Christopher Andrew és A. S. Kanya-Forstner: „Gabriel Hanotaux, the Colonial Party and the Fashoda Strategy” in: E. F. Penrose (szerk.): *European Imperialism and the Partition of Africa*. London, 1975, 55–104.
- 26 Idézi Christopher Andrew: *Théophile Delcassé and the Making of the Entente Cordiale. A Reappraisal of French Foreign Policy 1898–1905*. London, 1968, 19; M. B. Hayne: *The French Foreign Office and the Origins of the First World War, 1898–1914*. Oxford, 1993, 95.
- 27 G. N. Sanderson: *England, Europe and the Upper Nile, 1882–1889*. Edinburgh, 1965, 140–61.
- 28 Hayne: *French Foreign Office*, 97.
- 29 Andres: *Delcassé*, 168.
- 30 Uo., 171.
- 31 Jules Clarétie: „Vingt-huit ans à la Comédie-Française – Journal”, 1900. március 8., *Revue des deux mondes*, 1949/6, november, 122–40, itt 129.
- 32 Uo., 139; Andrew: *Delcassé*, 307–308; Hayne: *French Foreign Office*, 113.
- 33 Andrew: *Delcassé*, 172; az 1890-es évek utolján végbement brit–német közeledés francia fogadtatásáról lásd P. J. V. Rolo: *Entente Cordiale. The Origin and Negotiations of the Anglo-French Agreement of 8 April 1904*. London, 1969, 73.
- 34 Rolo: *Entente Cordiale*, 106.
- 35 Maurice Paléologue: *Un grand Tournant de la politique mondiale (1904–1906)*. London, 1969, 73.
- 36 Hayne: *French Foreign Office*, 55.
- 37 Disraeli beszéde az alsóházban; <http://hansard.millbanksystems/1871/feb/09/address-to-her-majesty-on-her-most>
- 38 Vezércikk, *The Times*, 1871. február 15., 9., C hasáb.
- 39 „The Eastern Question: The Russian Repudiation of the Treaty of 1856, A New Sebastopol Wanted...” *New York Times*, 1871. január 1., 1.
- 40 Disraeli beszéde az alsóházban; <http://hansard.millbanksystems/1871/feb/09/address-to-her-majesty-on-her-most>
- 41 Keith Neilson: *Britain and the Last Tsar. British Policy and Russia 1894–1917*. Oxford, 1995, xiii.
- 42 A kínai kérdés részletes elemzését lásd Thomas Otte: *The China Question. Great Power Rivalry and the British Isolation 1894–1905*. Oxford, 2007.
- 43 Payson J. Treat: „The Cause of the Sino-Japanese War, 1894.” *The Pacific His-*

- torical Review, 8, 1939, 149–57; Stewart Lone: *Japan's First Modern War. Army and Society in the Conflict with China, 1894–95*. London, 1994, 24.
- 44 Keith Neilson: „Britain, Russia and the Sino-Japanese War” in: Keith Neilson, John Berryman és Ian Nish: *The Sino-Japanese War of 1894–95 in its International Dimension*. London, 1994, 1–22.
- 45 Rolo: *Entente Cordiale*, 64 és 108.
- 46 D. Gillard: *The Struggle for Asia, 1828–1914. A Study in British and Russian Imperialism*. London, 1977, 153–66.
- 47 Godley (az India Office örökös államtitkára) Curzonnak, 1899. november 10., idézi Neilson: *Britain and the Last Tsar*, 122.
- 48 Hadügyminisztérium, hírszerzési részleg: *Military Needs of the Empire in a War with France and Russia*, 1901. augusztus 12., idézve uo., 123.
- 49 Idézve uo., 16–17.
- 50 Idézi Otte: *China Question*, 71.
- 51 Idézve a pekingi brit katonai attasé Kimberley-nek írt leveléből, uo., 71.
- 52 A franciák Indokína felől elkövetett határsértéseire történő brit reagálásról és ennek kapcsolódásáról az *Entente* politikájához, lásd J. D. Hargreaves: „Entente Manquée: Anglo-French Relations, 1895–1896.” *Historical Journal*, 11, 1953–55, 62–92, valamint Otte: *China Question*, 330.
- 53 Neilson: *Britain and the Last Tsar*, xiv.; Rolo: *Entente Cordiale*, 273; Delcasséról: Keith M. Wilson: *The Policy of the Entente. Essays on the Determinants of British Foreign Policy, 1904–1914*. Cambridge, 1985, 71.
- 54 Idézi Wilson: *Policy of the Entente*, 71.
- 55 Idézi Neilson: *Britain and the Last Tsar*, 22.
- 56 Uo., 124–25.
- 57 Az indiai határ közelében „lázás sietséggel” folyó orosz katonai előkészületekről lásd a brit katonai attasé, H. D. Napier titkos jelentését (Szentpétervár, 1904. november 9.), amelyet Charles Hardinge levelével együtt küldtek el Lansdowne-nak 1904. november 10-én; Hardinge Papers, Cambridge University Library, 46. kötet.
- 58 „Demands for the Reinforcement by the Government of India”, 1905. február 20., idézi Neilson: *Britain and the Last Tsar*, 131.
- 59 Stanley Wolpert: *Morley and India, 1906–1910*. Berkeley, 1967, 80.
- 60 Neilson: *Britain and the Last Tsar*, 134–35; Wilson: *Policy of the Entente*, 7.
- 61 Edward Grey Spring Rice-nak, London, 1905. december 22., idézi Neilson: *Britain and the Last Tsar*, 12.
- 62 Otto: *China Question*, 71, 90 és 133.
- 63 A németek Angra Petafiára formált igényéről lásd Hildebrand: *Das vergangene Reich*, 87–88, valamint Canis: *Bismarcks Aussenpolitik*, 209–17.
- 64 A „négy hónapi gögös hallgatásról”, amivel a Salisbury-kormány fogadta Cleveland elnök 1895. július 20-i, a venezuelai brit agresszió miatt tiltakozó jegyzékét, és a brit kormánynak az Egyesült Államok további közleményeire adott fennhéjázó válaszáról lásd Bradford Perkins: *The Great Rapprochement: England and the United States 1895–1914: A History of Anglo-American Relations (1783–1952)*. London, 1954, 532–41.
- 65 Bismarck megjegyzése Hatzfeldt gróf 1884. május 24-én kelt levelére, GP, 4. kötet, 58.
- 66 Bülow Eulenburgnak, 1890. május, idézi Peter Winzen: *Bülow's Weltmacht-konzept. Untersuchungen zur Frühphase seiner Aussenpolitik 1897–1901*. Boppard am Rhein, 1977, 93–94.
- 67 Konrad Canis: *Von Bismarck zur Weltpolitik. Deutsche Aussenpolitik, 1890 bis 1902*. Berlin, 1997, 93–94.
- 68 Uo., 124.
- 69 Rolo: *Entente Cordiale*, 116.
- 70 Gordon Martel: *Imperial Diplomacy: Rosebery and the Failure of Foreign Policy*. London, 1986, 187.
- 71 Az egyezmény elleni német kifogásokról lásd Jacques Willequet: *Le Congo Belge et la Weltpolitik (1894–1914)*. Brüsszel, 1962, 14–21; Canis: *Von Bismarck zur Weltpolitik*, 134–35; vö.: A. J. P. Taylor: „Prelude to Fashoda: The Question of the Upper Nile, 1894–95.” *English Historical Review*, 65, 1950, 52–80.
- 72 Canis: *Von Bismarck zur Weltpolitik*, 142–43.
- 73 A Kruger-telegram teljes szövege: GP, 11. kötet, 2610. sz. dokumentum, 31–32.
- 74 A transvaali válság lefolyásáról és következményeiről lásd Harald Rosenbach: *Das deutsche Reich, Grossbritannien und der Transvaal (1896–1902). Anfänge deutsch-britischer Entfremdung*. Göttingen, 1993.
- 75 Friedrich Kiessling: *Gegen den grossen Krieg? Entspannung in den internationalen Beziehungen 1911–1914*. München, 2002, 137.
- 76 P. Winzen: „Zur Genesis von Weltmachtkonzept und Weltpolitik” in: J. C. G. Röhl (szerk.): *Der Ort Kaiser Wilhelms in der deutschen Geschichte*. München, 1991, 189–222, itt 192–93.
- 77 Jan Rüger: *The Great Naval Game. Britain and Germany in the Age of Empire*. Cambridge, 2007.
- 78 Gregor Schöllgen: *Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und die orientalische Frage, 1871–1914*. München, 1984, 76; Christopher Clark: *Kaiser Wilhelm II. A Life in Power*. London, 2008, 184.
- 79 Jonathan Steinberg: *Yesterday's Deterrent: Tirpitz and the Birth of the German Battle Fleet*. London, 1965, 71, 101–102, 109; Ivo Nikolai Lambi: *The Navy and the German Power Politics, 1862–1914*. Boston, 1984, 68–86.
- 80 Steinberg: *Yesterday's Deterrent*, 201, valamint 125–48.
- 81 Idézi Rosenbach: *Transvaal*, 70.
- 82 A memorandum szövege olvasható: Steinberg: *Yesterday's Deterrent*, 209–21; lásd még Volker R. Berghahn és Wilhelm Deist (szerk.): *Rüstung im Zeichen*

- der wilhelminischen Weltpolitik. Düsseldorf, 1988, különösen a II/11., II/12. és VII/1. sz. dokumentumok.
- 83 Lásd James Ainsworth: „Naval Strategic Thought in Britain and Germany 1890–1914.” Doktori disszertáció, University of Cambridge, 2011; arról, hogy a britek az 1900 körüli években tartottak a francia haditengerészettől, és hogy milyen csekélyre értékelték a „német fenyegetést”, lásd Andreas Rose: *Zwischen Empire und Kontinent. Britische Aussenpolitik vor den Ersten Weltkrieg*. München, 2011, 209–11.
- 84 Lord Selborne-t sokszor úgy idézik, mint annak az elméletnek a szószólóját, hogy a német flottaépítés hatására változott meg a brit haditengerészeti stratégia, de még ő is ugyanolyan mértékben nyugtalankodott a francia és az orosz, mint a német hadiflotta miatt – lásd Dominik Geppert és Andreas Rose: „Machtpolitik und Flottenbau vor 1914. Zur Neuinterpretation britischer Aussenpolitik im Zeitalter des Hochimperialismus.” *Historische Zeitschrift* 293, 2011, 401–37, itt 409; valamint Andreas Rose: *Zwischen Empire und Kontinent*, 223–62.
- 85 A brit–német haditengerészeti vetélkedés irodalma egy darabig folyamatosan változó állásponton volt. A korábbi vélekedés szerint (Arthur J. Marder: *From the Dreadnought to Scapa Flow. The Royal Navy in the Fischer Era, 1904–1919*, 5 kötet Oxford, 1961–1970) a német fenyegetés erősen foglalkoztatta és át is formálta a brit haditengerészet szemléletét. Ezt a felfogást számos újabb keletű tanulmány megkérdőjelezte, lásd Jon T. Sumida: „Sir John Fischer and the Dreadnought. The Sources of Naval Mythology.” *The Journal of Military History*, 59, 1995, 619–38; Charles H. Fairbanks Jr.: „The Origins of the Dreadnought Revolution. A Historiographical Essay.” *International History Review*, 13, 1991, 246–72; Nicholas A. Lambert: „Admiral Sir John Fischer and the Concept of Flottilla Defence, 1904–1909.” *The Journal of Military History*, 59, 1995, 639–60. A hagyományos vélekedést elvető legfontosabb tanulmány: Rose: *Zwischen Empire und Kontinent*.
- 86 Idézi Niall Ferguson: *Pity of War*. London, 1998, 71.
- 87 Hardinge, Wilson és Grey; idézi Wilson: *Policy of the Entente*, 106.
- 88 Rose: *Zwischen Empire und Kontinent*, 202–207 és 404–24; arról, hogy Tirpitz lemondott a fegyverkezési versenyről, lásd Hew Strachan: *The First World War*. Oxford, 2001, 33.
- 89 Hans Delbrück in: *Preussische Jahrbücher* 87, 1897, 402, idézi Canis: *Von Bismarck zur Weltpolitik*, 225.
- 90 Bernhard von Bülow beszéde a Reichstagban, 1897. december 6., in: Johannes Penzler (szerk.): *Fürst Bülow's nebst urkundlichen Beiträgen zu seiner Politik. Mit Erlaubnis des Reichskanzlers gesammelt und herausgegeben*, 2 kötet, Berlin, 1907, 1. kötet, 1897–1903, 6.
- 91 Canis: *Von Bismarck zur Weltpolitik*, 255–56.
- 92 Waldersee naplóbejegyzése, 1900. július 13., in: Heinrich Otto Meisner: *Denkwürdigkeiten des General-Feldmarschalls Alfred Grafen von Waldersee*, 3 kötet, Stuttgart, 1922–23, 2. kötet, 449.
- 93 George C. Herring: *From Colony to Superpower: US Foreign Relations since 1776*. New York, 2009, 307; Ferguson: *Pity of War*, 54–55.
- 94 Idézi Paul Kennedy: *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860–1914*. London, 1980, 365 és 236.
- 95 A *Weltpolitik*ről mint belső célokra szánt „szociálimperialista” találmányról lásd elsősorban Hans-Ulrich Wehler klasszikus művét: *Das deutsche Kaiserreich 1871–1918*. Göttingen, 1973, 178; uő: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 5 kötet, München, 1987–2008, 3. kötet, 1139. Hasonló nézeteket fogalmaz meg Wolfgang M. Mommsen: *Grossmachtstellung und Weltpolitik. Die Aussenpolitik des Deutschen Reiches, 1870 bis 1914*. Frankfurt am Main, 1993, 139–40; a haditengerészetről mint a hazai „válságkezelés” eszközéről lásd Volker Bergahn: *Der Tirpitz-Plan. Genesis und Verfall einer innenpolitischer Krisenstrategie unter Wilhelm II.* Düsseldorf, 1971, 11–20, 592–604 és másutt.
- 96 II. Vilmos császár Bülow-nak, Szirakuza, 1904. április 19., *GP*, 20/1 kötet, 6378. sz. dokumentum, 22–23.
- 97 II. Vilmos császár II. Miklós cárnak, 1904. február 11., in: W. Goetz (szerk.): *Briefe Kaiser Wilhelms II. an der Zaren, 1894–1914*. Berlin, 1920, 337–38.
- 98 II. Vilmos császár II. Miklós cárnak, 1904. június 6., augusztus 19.; uo., 340–41.
- 99 Delcassé Barrère-nek, 1900. február 28., idézi Andrew: *Delcassé*, 151.
- 100 Abel Combarieu: *Sept ans à l'Élysée avec la président Émile Loubet: de l'affaire Dreyfus à la conférence d'Algésiras, 1899–1906*. Párizs, 1932, 183–84.
- 101 Idézi Andrew: *Delcassé*, 271; Samuel R. Williamson: *The Politics of Grand Strategy. Britain and France prepare for War, 1904–1914*. Cambridge, Massachusetts, 1969, 14, vö.: J. C. G. Röhl: *Wilhelm II. Der Weg in den Abgrund, 1900–1914*. München, 2009, 372.
- 102 Metternich (londoni német nagykövet) a német külügyminisztériumnak, London, 1904. június 4., *GP*, 20/1 kötet, 6384. sz. dokumentum, 29–30.
- 103 Hildebrand: *Das vergangene Reich*, 222–23; Williamson: *Grand Strategy*, 31–32.
- 104 „The German Emperor in Tangier.” *The Times*, 1905. április 1., 5, A hasáb.
- 105 „The Morocco Question.” *The Times*, 1906. január 8., 9, A hasáb.
- 106 Katherine Lerman: *The Chancellor as Courtier: Bernhard von Bülow and the Governance of Germany, 1900–1909*. Cambridge, 1990, 147–48.
- 107 Kennedy: *Anglo-German Antagonism*, 280.
- 108 Hardinge Nicolsonnak, London, 1909. március 26., idézi Zara S. Steiner: *The Foreign Office and Foreign Policy, 1898–1914*. Cambridge, 1969, 95.
- 109 Mariana Soroka: *Britain, Russia and the Road to the First World War. The Fateful Embassy of Count Aleksandr Benckendorff (1903–1916)*. London, 2011, 146; Rogers Platt Churchill: *The Anglo-Russian Convention of 1907*. Cedar Rapids,

- 1939, 340; David MacLaren McDonlad: *United Government and Foreign Policy in Russia, 1900–1914*. Cambridge, Massachusetts, 1992, 110.
- 110 Az európai diplomáciára a perifériák felől nehezedő nyomást elfogulatlanul elemző beszámolók: Thomas Otte: *China Question*, illetve uő: *The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Policy, 1865–1914*. Cambridge, 2011; Nils Petersson: *Imperialismus und Modernisierung. Siam, China und europäischen Mächte, 1895–1914*. München, 2000; az „egyezményes nézet” (amely szerint botrányos nemzetközi viselkedésével Németország saját maga okozta elszigetelődését) erőteljes kritikáját lásd Paul W. Schroeder: „Embedded Counterfactuals and World War I as an Unavoidable War”, <http://ir.emu.edu.rtf/staff/ekaymak/courses/IR515/Articles/Schroeder%20n%20counterfactuals.pdf>, 28–29 és több helyütt.
- 111 Fiona K. Tomaszewski: *A Great Russia. Russia and the Triple Entente*. Westport, 2002, 68.
- 112 Lansdowne Bertie-nek. London, 1905. április 22., *BD*, 3. kötet, 90. sz. dokumentum, 72–73.
- 113 Diplomáciai feljegyzés a párizsi brit nagykövetségről, Párizs, 1905. április 24., *DDF*, 2. sorozat, 6. kötet, 347. sz. dokumentum, 414–15; arról, hogy Delcassé-nak nem volt tudomása egy marokkói kikötő megszerzésére irányuló német tervekről, lásd 5. sz. láb.
- 114 Delcassé és Paléologue április 26-i beszélgetése, felidézi Maurice Paléologue: *The Turning Point. Three Critical Years 1907–1906*, London, 1935, 233.
- 115 Andrew: *Delcassé*, 283–85; Fischer németellenességéről lásd Strachan: *First World War*, 18.
- 116 Steiner: *Foreign Office*, 100 és 102.
- 117 Lásd azokat a feljegyzéseket, amelyeket Grey, Crowe és VII. Edward fűzött Cartwright egyes, Greynek küldött leveleihez – München, 1907. január 12., 1907. április 23., 1907. augusztus 7., 1908. január 8., *BD*, 6. kötet, 2., 16. és 23. sz. dokumentumok, valamint a Cartwright Münchenben, 1908. január 8-án kelt jelentéséhez fűzött feljegyzéseket; 11, 32, 42 és 108. Sidney B. Fay az *American Historical Review* 36. számában (1930, 151–55) Gooch és Temperley *British Documents* című kötetét szemlélve elemzi London reakcióit Cartwright jelentéseire.
- 118 G. S. Spicer feljegyzései Bertie-nek és Greynek, Párizs, 1907. szeptember 12., *BD*, 6. kötet, 35. sz. dokumentum, 55–58, itt 56.
- 119 Edward Grey: *Twenty-Five Years, 1892–1916*, 2 kötet, London, 1925, 1. kötet, 33.
- 120 Eyre Crowe: Memorandum on the Present State of British Relations with France and Germany, 1 January 1907, *BD*, 3. kötet, a 445. sz. dokumentum függeléke, 397–420, itt 406.
- 121 Edward Grey: *Twenty-Five Years, 1892–1916*, 2 kötet, London, 1925, 2. kötet, 29; J. A. S. Grenville: *Lord Salisbury and Foreign Policy. The Close of Nineteenth Century*. London, 1970, 213.
- 122 Hardinge feljegyzése Greynek, 1909. november 10., Berlin, 1909. november 4., *BD*, 6. kötet, 204. sz. dokumentum, 304–12, itt 311; ennek és más kijelentéseknek sokatmondó és határozottan újszerű elemzését lásd Keith M. Wilson: *The Policy of the Entente. Essays on Determinants of British Foreign Policy, 1904–1914*. Cambridge, 1985, 100.
- 123 Eyre Crowe: Memorandum on the Present State of British Relations with France and Germany, 1 January 1907, *BD*, 6. kötet, 204. sz. dokumentum, 394–420, itt 406. A külügyminisztérium legmagasabb köreiből tevékenkedő „németellenes falanx” megszilárdításáról lásd Jürgen Angelow: *Der Weg in die Urkatastrophe. Der Zerfall des alten Europas 1900–1914*. Berlin, 2010, 51–52.
- 124 Az adatok forrása Hans-Ulrich Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 5 kötet, München, 2008, 3. kötet, *Von der deutschen Doppelrevolution bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges, 1849–1914*, 610–12.
- 125 Clive Trebilcock: *The Industrialisation of the Continental Powers 1780–1914*. London, 1981, 22.
- 126 Keith Neilson: „Quot homines tot sententiae: Bertie, Hardinge, Nicolson and British Policy 1906–1916.” Kiadatlan kézirat. Hálás vagyok Nicolson professzornak, hogy a megjelenés előtt rendelkezésemre bocsátotta a szöveget.
- 127 Hardinge Bertie-nek, magánlevél, 1904. február 14., Bertie Papers, TNA, FO 800/176; Hardinge Bertie-nek, magánlevél, 1904. május 11., uo., FO 800/183; mindkettőt idézi Nicolson: „Quot homines, tot sententiae.”
- 128 Keith Neilson: „»My Beloved Russians«: Sir Arthur Nicolson and Russia, 1906–1916.” *International History Review*, 9/4, 1987, 521–24, itt 524–25.
- 129 Wilson *Policy of the Entente* című könyvének hatodik fejezete (100–20) a *The Invention of Germany* címet viseli.
- 130 A búr háború után a britek védelmi képességeik elégtelensége miatti nyugtalanságáról lásd Aaron L. Friedberg: *The Weary Titan. Britain and the Experience of Relative Decline, 1895–1905*. Princeton, 1988, 232–34 és több helyütt; David Reynolds: *Britannia Overruled. British Policy and World Power in the Twentieth Century*, 2. kiadás, Harlow, 2000, 63–67.
- 131 Az Egyesült Államok külpolitikájának erről a vonásáról lásd John A. Thompson: „The Exaggeration of American Vulnerability: The Anatomy of a Tradition.” *Diplomatic History*, 16/1, 1992, 23–43.
- 132 Az effajta fantáziák jó példáját lásd A. Dekhnewallah (álnév): *The Great Russian Invasion of India. A Sequel to the Afghanistan Campaign of 1879–9*. London, 1879; William le Queux: *The Great War in England in 1897*. London, 1984 (rémlátomás egy francia invázióról, amelyet a császári Németország bátor közbelépésével sikerül visszaverni); nagyszerű áttekintés: I. F. Clarke: *Voices Prophesying War, 1763–1984*. London, 1970.
- 133 29. naplórészlet, 1906. november 29., Paléologue: *The Turning Point*, 328.

- 134 David McDonald: *United Government and Foreign Policy in Russia 1900–1914*. Cambridge, Massachusetts, 1992, 103–11.
- 135 E. W. Edwards: „The Franco-German Agreement on Morocco, 1909.” *English Historical Review*, 78, 1963, 483–513, itt 413; az ellenséges brit és orosz reakciókról: Paul Cambon Jules Cambonnak 1911. december 9-én írt levele, in: Paul Cambon: *Correspondence 1870–1924*, 3 kötet, Párizs, 1940–46; Jean-Claude Allain: *Agadir, 1911. Une crise impérialiste en Europe pour la Conquête du Maroc*. Párizs, 1976, 232–46.
- 136 Hildebrand: *Das vergangene Reich*, 256–57; Uwe Liskowski: *Zwischen Liberalismus und Imperialismus. Die zaristische Aussenpolitik vor dem Ersten Weltkrieg im Urteil Miljukovs und der Kadettenpartei, 1905–1914*. Stuttgart, 1974, 70 és 156; a korszakban érvényesülő enyhülési tendenciákról általában: Kiessling: *Gegen den Grossen Krieg*, több helyütt.

NEGYEDIK FEJEZET • A SOKHANGÚ EURÓPAI KÜLPOLITIKA

- 1 Johannes Paulmann: *Pomp und Politik: Monarchanbegegnungen in Europa zwischen Ancien Régime und Ersten Weltkrieg*. Paderborn, 2000, 338–340.
- 2 Arról, hogy a császár képes volt megformálni a nyelvezetet, amelyen a német kisember is megértette a külpolitikai kapcsolatok lényegét, lásd Michael A. Obst: „Einer nur ist ein Herr im Reiche”. *Wilhelm II als politischer Redner*. Paderborn, 2010, 406–407.
- 3 Christopher Hibbert: *Edward VII. A Portrait*. London, 1976, 282.
- 4 Virginia Cowles: *Edward VII. and His Circle*. London, 1956, 110.
- 5 Zara S. Steiner: *The Foreign Office and Foreign Policy, 1898–1914*. Cambridge, 1969, 69–71.
- 6 Robert és Isabelle Tombs: *That Sweet Enemy. The French and British from the Sun King to the Present*. London, 2006, 438; Hibbert: *Edward VII.*, 259 (idézet), 258; Roderick McLean: *Royalty and Diplomacy in Europe 1890–1914*. Cambridge, 2001, 147–48.
- 7 Idézi Hibbert: *Edward VII.*, 261–62.
- 8 Harold Nicolson: *King George the Fifth*. London, 1952, 175.
- 9 Kenneth Rose: *George V*. London, 1983, 166.
- 10 Harold Nicolson: *King George the Fifth*. London, 1952, 175.
- 11 Idézi Miranda Carter: *The Three Emperors. Three Cousins, Three Empires and the Road to World War One*. London, 2009, 82.
- 12 D. C. B. Lieven: *Nicholas II. Emperor of All the Russians*. London, 1993, 117.
- 13 Idézi David M. McDonald: *United Government and Foreign Policy in Russia, 1900–1914*. Cambridge, Massachusetts, 1992, 31.
- 14 Idézi Lieven: *Nicholas II.*, 100.
- 15 MacDonald: *United Government*, 106.

- 16 Lieven: *Nicholas II.*, 97.
- 17 McDonald: *United Government*, 106.
- 18 Uo., 168–98.
- 19 J. C. G. Röhl: *Germany Without Bismarck. The Crisis of Government in the Second Reich, 1890–1900*. London, 1967; uő: „The »kingship mechanism« in the Kaiserreich” in: Röhl: *The Kaiser and His Court. Wilhelm II and the Government of Germany*, Cambridge, 1994, 107–30; Hans-Ulrich Wehler: *Das deutsche Kaiserreich, 1871–1918*. Göttingen, 1973, 60–69; uő: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. 5 kötet, München, 1995, 3. kötet, 1016–20.
- 20 L. Cecil: „Der diplomatische Dienst im kaiserlichen Deutschland” in: K. Schwabe (szerk.): *Das diplomatische Korps, 1871–1945*. Boppard am Rhein, 1985, 15–39, itt 39.
- 21 Idézi J. C. G. Röhl: „Kaiser Wilhelm II: A Suitable Case for Treatment” in: *The Kaiser and His Court. Wilhelm II and the Government of Germany*, Cambridge, 1994, 2–27, itt 12.
- 22 J. C. G. Röhl: „The Splendour and Impotence of the German Diplomatic Service” in: uő: *The Kaiser and His Court*, 150–61, itt 159; E. C. Stahl: „Preussische Armee und Reichsheer, 1871–1914” in: Hauser: *Zur Problematik Preussen und das Reich*. Köln és Bécs, 1984, 181–245, itt 202; Johannes Paulmann: „»Dearest Nicky...« Monarchical Relations between Prussia, the German Empire and Russia during the Nineteenth Century” in: R. Bartlett és K. Schönwalder (szerk.): *The German Lands and Eastern Europe. Essays on the History of Their Social, Cultural and Political Relations*. London, 1999, 157–81.
- 23 A leghitelesebb kritikai munka: J. C. G. Röhl: *Wilhelm II. Der Weg in der Abgrund 1900–1941*. München, 2008, 26.
- 24 O'Brien Elihu Rootnak, Berlin, 1906. április 7., idézi Alfred Vagts: *Deutschland und die vereinigten Staaten in der Weltpolitik*, 2 kötet, New York, 1935, 1878, idézi Röhl: *Der Weg in der Abgrund*, 488.
- 25 Ragnhild Fiebig von Hase: „Die Rolle Kaiser Wilhelms II. in den deutsch-amerikanischen Beziehungen, 1890–1914” in: John C. G. Röhl (szerk.): *Wilhelm II*. München, 1991, 223–57, itt 251; uő: *Der Weg in den Abgrund*, 653.
- 26 Röhl: *Der Weg in den Abgrund*, 233, 125 109 és 269.
- 27 Lásd Holstein Eulenburgnak, Berlin, 1891. október 20., in: Röhl (szerk.): *Philipp Eulenburgs politische Korrespondenz*, 3 kötet, Boppard am Rhein, 1976–1983, 1. kötet, 716.
- 28 Röhl: *Der Weg in der Abgrund*, 82 és 90.
- 29 Harald Rosenbach: *Das deutsche Reich, Grossbritannien und der Transvaal (1896–1902). Anfänge deutsch-britischer Entfremdung*. Göttingen, 1993, 58–61; a császár hasonlóan zavaros távol-keleti elképzeléseiről lásd Gordon Craig: *Germany 1866–1945*. Oxford, 1981, 244.

- 30 Röhl: *Der Weg in der Abgrund*, 375; Holger Afflerbach: *Falkenhayn: Politisches Denken und Handeln im Kaiserreich*. München, 1994, 58–59.
- 31 Az epizódról részletesebben: Röhl: *Der Weg in der Abgrund*, 348.
- 32 K. Hildebrand: *Das vergangene Reich. Deutsche Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler 1871–1945*. Stuttgart, 1995, 155–56; Rainer Lahme: *Deutsche Aussenpolitik 1891–1894. Von der Gleichgewichtspolitik Bismarcks zur Allianzstrategie Capravis*. Göttingen, 1994, 18; N. Rich, M. H. Fisher és W. Frauendienst (szerk.): *Die geheimen Papiere Friedrich von Holsteins*, 4 kötet, Göttingen, Berlin, Frankfurt, 1957, 1. kötet, 130.
- 33 Vilmos Bülow-nak, 1905. augusztus 11., in: GP, 19/2 kötet, 496–98; lásd még Katherine Lerman: *The Chancellor as Courtier. Bernhard von Bülow and the Governance of Germany, 1900–1909*. Cambridge, 1990, 129–30; Christopher Clark: *Kaiser Wilhelm II. A Life in Power*. London, 2008, 99–100.
- 34 Röhl: *Der Weg in der Abgrund*, 543.
- 35 Uo., 366 és 473; Holstein, dátálatlan feljegyzés; Rich, Fischer és Frauendienst (szerk.): *Geheime Papiere*, 4. kötet, 366.
- 36 Julius Cambon Maurice Paléologue-nak, Berlin, 1912. május 10, AMAE PA-AP, 43, Jules Cambon, 56. sz. dosszié, 204.
- 37 Jean-Paul Bled: *Franz Joseph*, London, 1994, 200–203.
- 38 R. J. B. Bosworth: *Italy, the Least of the Great Powers: Italian Foreign Policy before the First World War*. Cambridge, 1979, 14–17.
- 39 Fortunato Minniti: „Gli Stati Maggiori e la politica estera italiana” in: R. J. B. Bosworth és Sergio Romano (szerk.): *La politica estera italiana (1860–1985)*. Bologna, 1991, 91–120, itt 120; Bosworth: *Italy, the Last of the Great Powers*, 219.
- 40 Lieven: *Nicholas II*, 105.
- 41 Gyermekai például a családdal baráti viszonyban lévő nagykövetek gyermekeivel játszottak, lásd Helene Izvolsky: „The Fateful Years: 1906–1911.” *Russian Review*, 28/2, 1969, 191–206.
- 42 David McLaren McDonald: *United Government and Foreign Policy in Russia, 1900–1914*. Cambridge, Massachusetts, 1992, 84–85 és 94–96.
- 43 Sir Edward Grey emlékeztetője, 1907. március 15.; Grey Nicolsonnak, London, 1907. március 19., TNA FO 413/38, 79. sz. dosszié, 90–91.
- 44 Paul Miliukov: *Political Memoirs 1905–1917*, Ann Arbor, 1967, 184.
- 45 McDonald: *United Government*, 153, 157–58; Andrew Rossos: *Russia and the Balkans. Inter-Balkan Rivalries and Russian Foreign Policy 1908–1914*. Toronto, 1981, 11; Ronald Bobroff: *Roads to Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits*. London, 2006, 13–15.
- 46 A potsdami egyezmény háttéréről lásd I. I. Astaf'ev: *Russko-germanskie diplomaticheskie otnosheniye, 1905–1911 g.g.* Moszkva, 1972.
- 47 Hartwigról lásd Rossos: *Russia and the Balkans*, 50–51; Csarikov 1911-es diplomáciai tevékenységéről: Bobroff: *Roads to Glory*, 23–26.

- 48 McDonald: *United Government*, 166.
- 49 Idézi Lieven: *Nicholas II.*, 82.
- 50 Rossos: *Russia and the Balkans*, 9; Uwe Liszkowski: *Zwischen Liberalismus und Imperialismus. Die zaristische Aussenpolitik vor dem Ersten Weltkrieg im Urteil Miljukovs und der Kadettenpartei 1905–1914*. Stuttgart, 1974, 173–74.
- 51 Az orosz politikának erről a sajátosságáról lásd Dietrich Geyer: *Russian Imperialism. The Interaction of Domestic and Foreign Policy 1860–1914*, Leamington Spa, 1987, 293–317 és több helyütt.
- 52 M. B. Hayne: *The French Foreign Office and the Origins of the First World War, 1898–1914*. Oxford, 1993, 34.
- 53 Uo., 81.
- 54 „Un Diplomate” (álnév): *Paul Cambon, ambassadeur de France*. Párizs, 1937, 234.
- 55 Hayne: *French Foreign Office*, 84 és 103.
- 56 Uo., 85.
- 57 Uo., 174 és 200.
- 58 Az 1909. február 9-i marokkói egyezményről lásd Paul Cambon Henri Cambonnak az előző napon írt levelét: Cambon: *Correspondance*, 2. kötet, 272–73.
- 59 Hayne: *French Foreign Office*, 84 és 103.
- 60 Herbet: „Relations avec la France de 1902 à 1908, Notes de Maurice Herbet”, AMAE NS Allemagne 26, különösen a 3. dosszié, 25, 27, 34, 36, 37, 58, 87, 91, 113, 150, 160, 175, 200, 212, 249 és 343; a dokumentum elemzését lásd Hayne: *French Foreign Office*, 209.
- 61 Idézi Jean-Claude Allain: *Agadir. Une Crise impérialiste en Europe pour la conquête du Maroc*. Párizs, 1976, 284; lásd még Hayne: *French Foreign Office*, 212; arról, ahogyan a franciák a németekkel Marokkóban folytatott kapcsolatokat kezelték, lásd még E. Oncken: *Panthersprung nach Agadir. Die deutsche Politik während der zweiten Marokkokrise 1911*. Düsseldorf, 1981, 98–109.
- 62 E. W. Edwards: „The Franco-German Agreement on Morocco, 1909.” *English Historical Review*, 78, 1963, 483–513.
- 63 A „kalandordiplomácia” felé 1910–11-ben történt elmozdulás alapos elemzését lásd Allain: *Agadir*, 279–97.
- 64 Hildebrand: *Das vergangene Reich*, 161.
- 65 Wolfgang J. Mommsen: *Grossmachtstellung und Weltpolitik. Die Aussenpolitik des Deutschen Reiches, 1870 bis 1914*. Frankfurt am Main, 1993, 125.
- 66 Geoff Eley: „The View from the Throne: The Personal Rule of Kaiser Wilhelm II.” *Historical Journal*, 28/2, 1985, 469–85.
- 67 Holstein Eulenburgnak, Berlin, 1897. február 3.; lásd még: Eulenburg Holsteinnek, Bécs, 1897. február 7., in: Rich, Fisher és Frauendienst (szerk.): *Die geheimen Papiere*, 599. és 601. sz. dokumentumok, 4. kötet, 8 és 12, valamint Hohenlohe Eulenburgnak, Berlin, 1897. február 4., in: C. z. Hohenlohe-

- Schillingsfürst: *Denkwürdigkeiten der Reichskanzlerzeit*, szerk.: K. A. v. Müller. Stuttgart, Berlin, 1931, 297.
- 68 Lerman: *Chancellor as Courtier*, 258.
- 69 Vilmos Bülow-nak, 1905. augusztus 11., in: *GP*, 19/2, 496–98; lásd még Lerman: *Chancellor as Courtier*, 129–30.
- 70 Peter Winzen: *Reichskanzler Bernhard Fürst von Bülow: Weltmachtstrategie ohne Fortune, Wegbereiter der grossen Katastrophe*. Göttingen, 2003, 134–46.
- 71 Lerman: *Chancellor as Courtier*, 258.
- 72 Konrad J. Jarausch: *The Enigmatic Chancellor: Bethmann Hollweg and the Hubris of Imperial Germany*. New Haven, 1973, 72 és 110.
- 73 Sir Edward és Lady Gray: *Cottage Book. The Undiscovered Country Diary of an Edwardian Statesman*, szerk.: Michael Waterhouse. London, 2001, 63; arról, hogy Grey nem lelte örömét a politikában, lásd 21.
- 74 Spring-Rice Fergusonnak (alias Lord Nova), 1898. július 16., in: Stephen Gwynn (szerk.): *The Letters and Friendships of Cecil Spring-Rice*. London, 1929, 252–53.
- 75 Arthur Ponsonby, idézi Steiner: *British Foreign Office*, 84.
- 76 Uo., 92.
- 77 Uo., 97.
- 78 Dominik Geppert: *Pressekriege. Öffentlichkeit und Diplomatie in den deutsch-britischen Beziehungen (1896–1912)*. München, 2007, 412–18.
- 79 A brit elit német kapcsolatairól lásd Thomas Weber: *Our Friend „The Enemy”. Elite Education in Britain and Germany before World War I*. Stanford, 2008.
- 80 Grey Eighty Club-beli beszéde, *The Times*, 1905. június 1., 12, B hasáb.
- 81 Jean-Claude Allain: *Joseph Caillaux*, 2 kötet, Párizs, 1978, 1. kötet, elsősorban 327–30; W. Henry Cooke: „Joseph Caillaux. Statesman of the Third Republic.” *Pacific Historical Review*, 13/3, 1944, 292–97.
- 82 Allain: *Joseph Caillaux*, 1. kötet, 388.
- 83 John Keiger: *France and the Origins of the First World War*. London, 1983, 35 és 42.
- 84 Allain: *Agadir*, 402.
- 85 Ralf Forsbach: *Alfred von Kiderlen Wächter (1852–1912). Ein Diplomatenleben im Kaiserreich*, 2 kötet, Göttingen, 1997, 2. kötet, 500–501.
- 86 Oscar Freiherr von der Lancken-Wakenitz jelentése Lengwerth von Simmernnek, Párizs, 1911. augusztus 21., *GP*, 29. kötet, 10717. sz. dokumentum.
- 87 Arról, hogy Kiderlennek miért nem sikerült megfelelően tájékoztatnia Bethmann Hollweget a fejleményekről, lásd Kurt Riezler naplóját 1911. július 30., in: Karl Dietrich Erdmann (szerk.): *Kurt Riezler. Tagebücher, Aufsätze, Dokumente*. Göttingen, 1972, 178–79.
- 88 Schoen a német külügyminisztériumnak, Párizs, 1911. május 7., *GP*, 29. kötet, 10554. sz. dokumentum, 113. dosszié.

- 89 David Stevenson: *Armaments and the Coming of War: Europe 1904–1914*. Cambridge, 1996, 182–83; Oncken: *Panthersprung*, 136–144; a Panther küldetéséről mint Kiderle megfontoltságának a háború elkerülésére irányuló törekvésének bizonyágáról lásd elsősorban Allain: *Agadir*, 333.
- 90 G. P. Gooch: „Kiderlen-Wächter.” *Cambridge Historical Journal*, 5/2, 1936, 178–92, itt 187.
- 91 Forsbach: *Kiderlen-Wächter*, 469, 471, 474, 476 és 477.
- 92 A megjegyzések olvashatók: „Indications données à M. Stéphen Pichon à M. de Margerie, 18 October 1918”, in: AMAE, NS Allemagne 51, 202. sz. dosszié; idézi Stefan Schmidt: *Frankreichs Aussenpolitik in der Julikrise 1914. Ein Beitrag zur Geschichte des Ausbruchs des Ersten Weltkrieges*. München, 2009, 228.
- 93 Grey Bertie-nek, 1911. július 19. és 20.; Bertie Greynek, 1911. július 21.; *BD*, 7. kötet, 397. sz. dokumentum, 376, 382 és 385; lásd még Samuel R. Williamson: *The Politics of Grand Strategy. Britain and France Prepare for War, 1904–1914*. Cambridge, Massachusetts, 1969, 146–47.
- 94 Keith M. Wilson: „The Agadir Crisis, the Mansion House Speech and the Double-edgedness of Agreements.” *Historical Journal*, 15/3, 1972, 517.
- 95 Bertie Greynek, Párizs, 1911. július 17., *BD*, 7. kötet, 391. sz. dokumentum, 370–71.
- 96 Grey Goschennek, London, 1911. július 21., uo., 411. sz. dokumentum, 390.
- 97 „Mr. Lloyd George on the British Prestige.” *The Times*, 1911. július 22., 7., A hasáb.
- 98 Stevenson: *Armaments*, 186.
- 99 Timothy Boyle: „New Light on Lloyd George’s Mansion House Speech.” *Historical Journal*, 23/2, 1980, 431–33; a beszéd németellenes éléről lásd Richard A. Cosgrove: „A Note on Lloyd George’s Speech at the Mansion House, 21 July 1911.” *Historical Journal*, 12/4, 1969, 698–701; a beszéd mögött meghúzódó liberális imperialista tervről lásd Wilson: „The Agadir Crisis”, 513–32, valamint uő: *The Policy of Entente. Essays on the Determinants of British Foreign Policy, 1904–1914*. Cambridge, 1985, 27; Williamson: *Grand Strategy*, 153–55.
- 100 Idézi Wilson: „Agadir Crisis”, 513–14.
- 101 Wilson: *Policy of Entente*, 27.
- 102 Steiner: *British Foreign Office*, 125.
- 103 A „háborús opció” szerepéről Grey politikájában lásd Jost Dülffer, Martin Kröger és Rolf-Harald Wippich: *Vermiedene Kriege. Deeskalation von Konflikten der Grossmächte zwischen Krimkrieg und Ersten Weltkrieg 1856–1914*. München, 1997, 639.
- 104 Bethmann Metternichnek, 1911. november 22., *GP*, 29. kötet, 10657. sz. dokumentum, 261–66 (a brit kormány háborús előkészületeiről); Bethmann Metternichnek, 1911. november 22., *GP*, 31. kötet, 11321. sz. dokumentum, 32 (arról, hogy Nagy-Britannia bármikor kész a csapásmérésre). Nagy-Britannia szerepéről a válság kiszélesedésében, lásd Hew Strachan: *The First World War*. Oxford, 2001, 294.

- 105 Aehrenthal kihallgatása Ferenc József császárnál, Mendel, 1911. augusztus 3, *ÖUAP*, 3. kötet, 2579. sz. dokumentum, 292–94, itt 294.
- 106 Kiderlen és Osten-Sacken beszélgetése in: Osten-Sacken Neratovnak, Berlin, 1911. augusztus 20, *IBZI*, 3. sor., i. kötet, 1. rész, 238. sz. dokumentum, 344.
- 107 Friedrich Kiessling: *Gegen den grossen Krieg? Entspannung in den internationalen Beziehungen, 1911–1914*. München, 2002, 59.
- 108 Wilson: *Policy of the Entente*, 31–36.
- 109 Uo., 29.
- 110 Williamson: *Grand Strategy*, 46; Christopher Andrew: *Théophile Delcassé and the Making of the Entente Cordiale. A Reappraisal of French Foreign Policy (1898–1905)*. London, 1968, 283–84; Haldane szerepéről lásd Edward M. Spiers: *Haldane. An Army Reformer*. Edinburgh, 1980, 78.
- 111 Williamson: *Grand Strategy*, különösen a 7. fejezet.
- 112 Wilson: *Policy of the Entente*, 123.
- 113 Schmidt: *Frankreichs Aussenpolitik*, 156–71 és 196.
- 114 Guillaume báró Davignonnak, 1913. április 14., MAEB, AD, France 11, Correspondence politique – légations.
- 115 Edward House: *The Intimate Papers of Edward House*, 2 kötet, London, 1926, 1. kötet, *Behind the Political Curtain, 1912–1915*, 254–55.
- 116 Ezt az apró „nyalánkságot” Lawrence W. Martin professzornak, a *Peace Without Victory. Woodrow Wilson and the British Liberals* (Port Washington, 1973) című könyv szerzőjének köszönhetem.
- 117 Peter Gatrell: *Government, Industry and Rearmament in Russia, 1900–1914. The Last Argument of Tsarism*. Cambridge, 1994, 128–29; William C. Fuller: *Strategy and Power in Russia, 1900–1914*. New York, 1992, 411; Stevenson: *Armaments*, 156.
- 118 Peter Gatrell: *Government, Industry and Rearmament in Russia, 1900–1914. The Last Argument of Tsarism*. Cambridge, 1994, 147–48.
- 119 V. A. Sukhomilov: *Erinnerungen*. Berlin, 1924, 271–77; V. N. Kokovtsov: *Out of my Past: The Memoirs of Count Kokovtsov, Russian Minister of Finance, 1904–1914, Chairman of the Council of Ministers, 1911–1914*, szerk.: H. H. Fischer, ford.: Laura Matveev. Stanford, 1935, 229 és 313–15.
- 120 Stevenson: *Armaments*, 147–48.
- 121 Peter-Christian Witt: *Die Finanzpolitik des Deutschen Reiches von 1903 bis 1913. Eine Studie zur Innenpolitik des wilhelminischen Deutschland*. Lübeck, 1970, 318–320 és 323.
- 122 Stig Förster: *Der doppelte Militarismus. Die deutsche Heeresrüstungspolitik zwischen Status-Quo-Sicherung und Aggression, 1890–1913*. Stuttgart, Wiesbaden, 1985, 112–16 és 224.
- 123 Lásd Terence Zuber: *Inventing the Schlieffen Plan*. Oxford, 2002, több helyütt.

- 124 A Német Birodalom katonai kiadásainak intézményi korlátozásáról: Niall Ferguson: „Public Finance and National Security. The Domestic Origins of the First World War Revisited.” *Past & Present*, 142, 1994, 141–68.
- 125 Karl von Einem Bernhard von Bülow-nak, 1906. június 18., idézi Herrmann: *The Arming of Europe*, 67.
- 126 Annika Mombauer: *Helmut von Moltke and the Origins of the First World War*. Cambridge, 2001, 88.
- 127 David G. Herrmann: *The Arming of Europe and the Making of the First World War*. Princeton, 1996, 64–65.
- 128 Conrad, idézve uo., 98; Stevenson: *Armaments*, 6; Norman Stone: „Army and Society in the Habsburg Monarchy 1900–1914.” *Past & Present*, 33, 1966. április; István Deák: „The Fall of Austria-Hungary: Peace, Stability and Legitimacy” in: Geir Lunestad (szerk.): *The Fall of Great Powers*. Oxford, 1994, 89.
- 129 A költségvetési pénzekért folytatott küzdelemről lásd Joseph Joffre: *Mémoires du Maréchal Joffre (1910–1917)*. Párizs, 1932, 45–59, az idézet az 58. oldalról; Gerd Krumeich: *Armaments and Politics in France on the Eve of the First World War. The Introduction of the Three-Year Conscription 1913–1914*, Leamington Spa, 1984; Stevenson: *Armaments*, 218; a közvélekedés megváltozásáról lásd Paul B. Miller: *From Revolutionaries to Citizens. Antimilitarism in France, 1870–1914*. Durham és London, 2002, 173–200.
- 130 Krumeich: *Armaments and Politics*, 47.
- 131 Förster: *Der doppelte Militarismus*, 216–20 és 272; Herrmann: *The Arming of Europe*, 190; Witt: *Die Finanzpolitik*, 356–57.
- 132 William C. Fuller: *Civil-Military Conflict in Imperial Russia 1881–1914*. Princeton, 1985, 225; idézet: H. H. Fischer (szerk.): *Out of My Past. The Memoirs of Count Kokovtsov Russian Minister of Finance, 1904–1911, Chairman of the Council of Ministers, 1911–1914*, Stanford, 1935, 340.
- 133 Joseph Caillaux: *Mes Mémoires*, 3 kötet, Párizs, 1942–47; Herrmann: *The Arming of Europe*, 190; Witt: *Die Finanzpolitik*, 356–57.
- 134 Lieven: *Nicholas II*, 175; a „polgári szemléletre” való utalás Durnovótól való, lásd D. C. B. Lieven: *Russia's Rulers Under the Old Regime*. New Haven, 1989, 218.
- 135 Bruce W. Menning: *Bayonets Before Bullets. The Imperial Russian Army, 1861–1914*, Bloomington, 1992, 221–37.
- 136 Fuller: *Strategy and Power*, 424–33.
- 137 Fischer (szerk.): *Memoirs of Count Kokovtsov*, 348.
- 138 David McDonald: „A Lever without a Fulcrum: Domestic Factors and Russian Foreign Policy, 1904–1914” in: Hugh Ragsdale (szerk.): *Imperial Russian Foreign Policy*. Cambridge, 1993, 268–314, itt 302; Szuhomlinov minisztertanácsbeli támogatottságáról lásd Fischer (szerk.): *Memoirs of Count Kokovtsov*, 349.
- 139 Lásd például: Peter Rassow: „Schlieffen und Holstein.” *Historische Zeitschrift*, 173, 1952, 297–313.

- 140 Widenmann Tirpitznek, London, 1911. október 28. és 30., GP, 31. kötet, 11 313. és 11314. sz. dokumentum, 11–15 és 16–17.
- 141 A Widenmann-jelentés tanulmányos elemzését, amelyből magam is sokat merítettem, lásd Kiessling: *Gegen den grossen Krieg?*, 73–74.
- 142 Bethmann Hollweg Metternichnek, Berlin, 1911. október 31.; Metternich Bethmann Hollwegnek, London, 1911. november 1., GP, 31. kötet, 11 315. és 11 316. sz. dokumentum, 17–18 és 18–24.
- 143 Kiessling: *Gegen den grossen Krieg?* 74.
- 144 „Der Kaiser machte eine, der Kanzler eine andere Politik, der Generalstab seine Antworten für sich.”; Alfred von Waldersee Jagow külügyminiszternek, 1919. május 6.; idézi Dieter Hoffmann: *Der Sprung ins Dunkle: Oder wie der I. Weltkrieg entfesselt wurde*. Lipcse, 2010, 137.
- 145 D. Ralston (*The Army of the Republic*. Cambridge, Massachusetts, 1967, 338–40) rámutat, hogy Joffre-től eltérően Moltkénak meg kellett küzdenie a császárral, aki komolyan vette *legfelsőbb hadúri* feladatát; ezt a véleményt bírálja Douglas Porch: *The March to the Marne. The French Army, 1871–1914*. Cambridge, 1981, 171–72.
- 146 Wilson naplóbejegyzései, 1911. augusztus 9. és november 16.; Imperial War Museum, London; a harmadik idézet: Hew Strachan: *The Politics of the British Army*. Oxford, 1977, 114; Wilson politikai és alkotmányos nézeteiről lásd *uo.*, 114–15 és 125–26.
- 147 Samuel Williamson és Russell Van Wyk: *Soldiers, Statesmen and the Coming of the Great War. A Brief Documentary History*. Boston, 2003, 218.
- 148 Raymond Poincaré: „Entretien avec Kokovtsoff – Chemins de fer stratégiques”, Szentpétervár, 1912. augusztus, AMAE, NS Russie 41, 280. sz. dosszié.
- 149 Porch: *March to the Marne*, 175; az oroszokkal való szövetség hatásáról a francia biztonsági intézkedésekre lásd még Maurice Herbette 1914. július 17-i megjegyzéseit: Georges Louis: *Les carnets des Georges Louis*, 2 kötet, Párizs, 1926, 2. kötet, 114.
- 150 Krumeich: *Armaments and Politics*, 214.
- 151 Mombauer: *Moltke*, 45.
- 152 Fuller: *Civil-Military Conflict*, 225.
- 153 Marc Trachtenberg: „The Coming of the First World War: A Reassessment” in: *uo.*: *History and Strategy*, Princeton, 1991.
- 154 Pourtalès Bethmann Hollwegnek, Szentpétervár, 1913. február 1., jelentés a Szazonovval folytatott beszélgetésről, PA-AA, R 10896.
- 155 *Uo.*, 1914. március 11., PA-AA, R 10898.
- 156 Miliukov: *Political Memoirs*, 235.
- 157 Modris Eksteins: „Sir Edward Grey and Imperial Germany in 1914.” *Journal of Contemporary History*, 6/3, 1971, 121–31.
- 158 Bernhard von Bülow beszéde a Reichstagban, 1909. március 29., idézi Bern-

- hard Rosenberger: *Zeitungen als Kriegstreiber? Die Rolle der Presse im Vorfeld des Ersten Weltkrieges*. Köln, 1998, 33.
- 159 Mindezekről és a német politikai életre való hatásokról lásd Joachim Radkau: *Das Zeitalter des Nervosität. Deutschland zwischen Bismarck und Hitler*. München, 1998; Mommsen: *Bürgerstolz und Weltmachtstreben*, 187; Hans-Ulrich Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 5 kötet, München, 1987–2008, 3. kötet, 905; J. Sperber: *The Kaiser's Voters. Electors and Elections in Imperial Germany*. Cambridge, 1997; J. N. Retallack: *Notables of the Right. The Conservative Party and Political Mobilization in Germany*. Winchester, 1988; G. Eley: *The Reshaping of the German Right. Radical Nationalism and Political Change after Bismarck*. New Haven, 1980; T. Nipperdey: *Die Organisation der deutschen Parteien vor 1918*. Düsseldorf, 1961; D. Blackbourn: „The Politics of Demagoguery in Imperial Germany” in: *uo.*: *Populist and Patricians. Essays in Modern German History*. London, 1987, 217–45, itt 222-től.
- 160 Bosworth: *Italy*, 44.
- 161 Corradiniról és hatásáról páneurópai összefüggésben: Monique de Taeye-Henen: *Le Nationalisme d'Enrico Corradini et les origines du fascisme dans la revue florentine Il Regno, 1903–1906*. Párizs, 1973; hasznos olvasmány Enrico Corradiniról: *Scritti e discorsi*, szerk.: Lucia Strappini. Torino, 1980, vii–lix.
- 162 William Mulligan: *The Origins of the First World War*. Cambridge, 2010, 139.
- 163 MacDonald: *United Government*, 182; Louise McReynolds: *The News Under Russia's Old Regime. The Development of a Mass-Circulation Press*. Princeton, 1991, 223–52.
- 164 Bosworth: *Italy*, 17; Clark: *Kaiser Wilhelm II.*, 218–55; Geppert: *Pressekriege*, több helyütt.
- 165 Lieven: *Nicholas II*, 96.
- 166 Buisseret (Belgium szentpétervári követe) Davignon belga külügyminiszternek, 1914. január 17.; MAEB AD, Empire Russe 34, 1914.
- 167 Hardinge Nicolsonnak, 1908. október 28., idézi Keith Neilson: „»My Beloved Russians«: Sir Arthur Nicolson and Russia, 1906–1916.” *International History Review*, 9/4, 1987, 538–39.
- 168 Judith A. Head: „Public Opinions and Middle-Eastern Railways. The Russo-German Railway Negotiations of 1910–11.” *International History Review*, 6/1, 1984, 28–47, itt 46–47.
- 169 Theodore Roosevelt: *America and the World War*. London, 1915, 36.
- 170 Hibbert. *Edward VII.*, 256–57; Tombs és Tombs: *The Sweet Enemy*, 438–40.
- 171 Kosztovits Tets von Goudriaannak, 1906. március 7., NA, 2.05.36, 10. sz. dokumentum, Rapporten aan en briefwisseling met het Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- 172 Stevenson: *Armaments*, 193; Allain: *Agadir*, 379–92.
- 173 Descos (belgrádi francia követ) a francia külügyminiszternek, Doumergue-nek,

1914. március 23., 1914. április 22., 1914. június 9., in: *DDF*, 3. sor. (1911–1914), 10. kötet, 17., 145. és 347. sz. dokumentumok, 26–27, 252–55 és 513–15.
- 174 Fuller: *Civil-Military Conflict*, 210.
- 175 Kohlhaas: feljegyzés Pourtalès-nek, Moszkva, 1912. december 3., PA-AA, R 10895.
- 176 Guillaume Davignonnak, Párizs, 1913. május 5., MAEB AD, France, 11., 1914.
- 177 Keith Robbins: „Public Opinion, the Press and Pressure Groups” in: F. H. Hinsley (szerk.): *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*. Cambridge, 1977, 70–88, itt 72; Geppert: *Pressekriege*, 59–69.
- 178 Denis Mack Smith: *Italy and Its Monarchy*. New Haven, 1989, 191.
- 179 D. W. Spring: „Russia and the Coming of War” in R. J. W. Evans és H. Pogge von Strandmann (szerk.): *The Coming of the First World War*. Oxford, 1988, 57–86, itt 59–60.
- 180 Egy meg nem nevezett német tudósító jelentése a szentpétervári *Lokal Anzeiger*ből, továbbítva Portalès Bethmann Hollwegnek írt levelében, Szentpétervár, 1911. március 17., PA-AA, R 10544.
- 181 Hayne: *French Foreign Office*, 47.
- 182 McDonald: *United Government*, 133, 134 és 191.
- 183 Hayne: *French Foreign Office*, 47.
- 184 Krumeich: *Armaments and Politics*, 46–47.
- 185 Fuller: *Strategy and Power in Russia*, 419–20.
- 186 Buisseret Davignonnak, Szentpétervár, 1914. január 17., 1914. március 27., 1914. június 9., MAEB AD, Empire Russe 34, 1914.
- 187 Leopold Kammerhofer: „Diplomatie und Pressepolitik 1848–1918” in: Adam Wandruszka és Peter Urbanitsch (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1948–1918*, 10 kötet, Bécs, 1973–2006, 6/1. kötet, *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen* 459–95, itt 489–490; Joseph Goričar és Lyman Beecher Stowe: *The Inside Story of Austro-German Intrigue or How the World War Was Brought About*. New York, 1920.
- 188 Hayne: *French Foreign Office*, 45.
- 189 A szentpétervári újságíróknak folyósított összegekről lásd Pourtalès Bethmann Hollwegnek, Szentpétervár, 1911. december 2., PA-AA, R 10544; brit tudósítók lekenyerezéséről: Mulligan: *Origins of the First World War*, 169.
- 190 Georges Louis a Politikai és Kereskedelmi Osztálynak, MFA, Szentpétervár, 1912. február 24., AMAE NS, Russie 41.
- 191 Genther Kronenbitter: „Krieg im Frieden.” *Die Führung der k.u.k. Armee und die Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns 1906–1914*. München, 2003, 450.
- 192 „Angol pénz”: Mirbach-Sorquitten gróf Bethmann Hollwegnek, 1914. július 3., PA-AA, R 10544.; Konstantinápoly: Sean McMeekin: *The Berlin-Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power 1898–1918*. London, 2010, 69.

- 193 Jules Cambon Maurice Paléologue-nak, Berlin, 1912. május 10., AMAE PA-AP 43, Cambon Jules, 56. sz. dosszié, 204.
- 194 Jules Cambon Raymond Poincarénak, Berlin, 1912. október 26., AMAE PA-AP 43, Cambon Jules, 56. sz. dosszié, 51–52.
- 195 Moltke Bethmann Hollwegnek, 1912. december 2., PA-AA, Berlin, R 789.
- 196 Krumeich: *Armaments and Politics*, 48; Schmidt: *Frankreichs Aussenpolitik*, 216–18 és 227.
- 197 Idézi H. Temperley és L. Penson: *Foundation of British Foreign Policy from Pitt to Salisbury*. Cambridge, 1938, 519–20.
- 198 Justin de Selves Georges Louisnak, 1911. augusztus 21., *DDF*, 2. sor., 14. kötet, 200. sz. dokumentum, 255–56; Georges Louis Justin de Selvesnek, 1911. szeptember 1., uo., 234. sz. dokumentum, 305–307.
- 199 Tschirschky Bethmann Hollwegnek, beszámolva Jovanovičcsal folytatott beszélgetéséről, 1912. november 18.; Pourtalès Bethmann Hollwegnek, beszámolva Szazonovval folytatott beszélgetéséről, Szentpétervár, 1912. december 17., PA-AA, R 10895.
- 200 Pourtalès Bethmann Hollwegnek, Szentpétervár, 1912. november 17., uo.; Az orosz diplomáciának erről a gyakran alkalmazott fogásáról lásd még: Geyer: *Russian Imperialism*, 315.
- 201 Ronald Bobroff: „Behind the Balkan Wars. Russian Policy Towards Bulgaria and the Turkish Straits, 1912–13.” *Russian Review*, 59/1, 2000, 76–95, itt 79.
- 202 Pourtalès Bülow-nak, Szentpétervár, 1908. december 11., *GP*, 26/1 kötet, 9187. sz. dokumentum, 378–88; II. Vilmos Ferenc Józsefnek, Berlin, 1909. január 26., *GP*, 26/2 kötet, 9193. sz. dokumentum, 401–402; II. Miklós II. Vilmosnak, Szentpétervár, 1909. január 25., *GP*, 26/2 kötet, 9194. sz. dokumentum, 402–404.
- 203 Grey Asquithnek, 1911. szeptember 13., idézi Kiessling: *Gegen den grossen Krieg?* 401; Pourtalès Bethmann Hollwegnek, Szentpétervár, 1910. február 12., PA-AA, R 10894.
- 204 Stevenson: *Armaments*, 160.
- 205 Radolin Bethmann Hollwegnek, Párizs, 1910. február 10., PA-AA, R 10894.
- 206 Guillaume Davignonnak, 1914. január 5., MAEB AD, France 12, 1914.
- 207 Geppert: *Pressekriege*, 123 és 230.
- 208 Lieven: *Nicholas II*, 192.
- 209 Geppert: *Pressekriege*, 123 és 358.
- 210 Tatyiscsev II. Miklósnak, 1913. február 27., GARF Fond 601, op. 1. del 746/2.
- 211 Rosenberger: *Zeitungen*, több helyütt; Geppert: *Pressekriege*, 27.
- 212 Friedrich von Bernhardi: *Germany and the Next War*, London, 1912, 1. fejezet.
- 213 Kiessling: *Gegen den grossen Krieg?*, 70 és 99.
- 214 James Joll: 1914: *The Unspoken Assumptions. An Inaugural Lecture Delivered 25 April 1968*. London, 1968.

- 215 A „védekező hazafiságról” mint az európai közszféra szemléletét meghatározó álláspontról lásd Mulligan: *Origins*, 159.
- 216 R. B. Brett, Escher 2. vikomtja: „To-day and to-morrow” in: *To-day and To-morrow and Other Essays*. London, 1910, 13; uő: *Modern War and Peace*. Cambridge, 1912, 19.
- 217 Idézi John Gooch: Attitudes to War in the Late Victorian and Edwardian England in: uő: *The Prospects of War: Studies in British Defence Policy, 1847–1942*. London, 1981, 35–51.
- 218 Az „áldozati eszmeiségről” lásd Alexander Watson és Patrick Porter: „Be-reaved and Aggrieved: Combat Motivation and the Ideology in the First World War.” *Historical Research*, 83, 2010, 146–64; a háború pozitív ábrázolásáról lásd Glenn R. Wilkinson: „»The Blessings of War«: The Depiction of Military Force in Edwardian Newspapers.” *Journal of Contemporary History*, 33, 1998, 97–115.
- 219 Idézi C. E. Playne: *The Pre-War Mind in Britain: A Historical Review*. London, 1928, 148.
- 220 Kitéző beszámoló minderről: Zara Steiner: „Views of War: Britain Before the Great War – and After.” *International Relations*, 17, 2003, 7–33.
- 221 Fuller: *Civil-Military Conflict*, 197; uő: *Strategy and Power*, 395.
- 222 Krumeich: *Armaments and Politics*, 101–102; Herrmann: *The Arming of Europe*, 194.
- 223 Stevenson: *Armaments*, 150; Herrmann: *The Arming of Europe*, 113–14.
- 224 Playne: *The Pre-War Mind*, 147–48.
- 225 Brendan Simms: *The Impact of Napoleon. Prussian High Politics, Foreign Policy and the Crisis of the Executive, 1797–1806*. Cambridge, 1997.
- 226 Andrew Preston: *The War Council: McGeorge Bundy, the NSC and Vietnam*. Cambridge, Massachusetts, 2006.
- 227 Philip E. Moseley: „Russian Policy in 1911–12.” *Journal of Modern History*, 12, 1940, 69–86, itt 86.

ÖTÖDIK FEJEZET • ZÚRZAVAR A BALKÁNON

- 1 G. F. Abbott: *The Holy War in Tripoli*. London, 1912, 192–95.
- 2 Gustavo Ramaciotti alezredes: *Tripoli. A Narrative of Principal Engagements of the Italian-Turkish War*. London, 1912, 117.
- 3 Ernest N. Bennett: *With the Turks in Tripoli. Being Some Experiences of the Turco-Italian War of 1911*. London, 1912, 24–25.
- 4 Uo., 77.
- 5 George Young: *Nationalism and War in the Near East*. Oxford, 1915.
- 6 Interjú M. Miroslav Spalajkovičsal, *La Revue Diplomatique*, 1924. július 31., lapkivágás Miroslav Spalajkovič személyes iratai között, Fiche, 101, 95. sz. dosszié.

- 7 William C. Askew: *Europe and Italy's Acquisition of Libya 1911–1912*. Durham, NC, 1942, 19; a Líbiával kapcsolatos garanciák beépítéséről a hármasszövetség második, 1887-es megújításába, lásd Holger Afflerbach: *Der Dreibund. Europäische Grossmacht- und Allianzpolitik vor dem Ersten Weltkrieg*. Bécs, 2002, 691.
- 8 R. J. B. Bosworth: *Italy, the Least of the Great Powers. Italian Foreign Policy before the First World War*. Cambridge, 1979, 137–38.
- 9 Enrico Serra: „La Burocrazia della politica estera italiana” in: R. J. B. Bosworth és Sergio Romano (szerk.): *La Politica estera italiana (1860–1985)*. Bologna, 1991, 69–90, itt 80.
- 10 Miles Ignatus (álnév): „Italian Nationalism and the War with Turkey.” *Fortnightly Review*, 90, 1911. december, 1084–96, itt 1088–91; Askew: *Europe and Italy's Acquisition of Libya*, 25 és 27; Francesco Malgeri: *Guerra Libica (1911–1912)*. Róma, 1970, 37–96.
- 11 A Líbia lerohanása idején fellángolt, szocialistafajta hazafiaskodásról lásd Bennett: *With the Turks*, 7.
- 12 Bosworth: *Italy*, 151.
- 13 Pietro di Scalea San Giulianónak, 1911. augusztus 13, idézve uo., 158.
- 14 Sir Rennell Roddnak írt levelében Grey így összegezte a beszélgetést, lásd Grey Roddnak, 1911. július 28., TNA FO, 371/1250, 311. sz. dosszié.
- 15 Bosworth: *Italy*, 152–53.
- 16 Grey Nicolsonnak, London, 1911. szeptember 19., *BD*, 9/1 kötet, 231. sz. dokumentum, 274.
- 17 Bosworth: *Italy*, 159; Afflerbach: *Dreibund*, 693.
- 18 Idézi Bosworth: *Italy*, 160.
- 19 A nagykövet a korábbi külügyminiszter, Marschall von Bieberstein volt, aki határozottan ellenezte az olaszok líbiai hadjáratát. A német külpolitikai feszültségekről lásd W. David Wrigley: „Germany and the Turco-Italian War, 1911–1912.” *International Journal of Middle Eastern Studies*, 11/3, 1980, 313–38, különösen 315 és 319–20, valamint Malgeri: *Guerra Libica*, 138; Afflerbach: *Dreibund*, 693–94.
- 20 Malgeri: *Guerra Libica*, 119.
- 21 San Giuliani feljegyzése Giolittinak, Fuiggi, 1911. július 28., in: Claudio Pavone: *Dalle carte di Giovanni Giolitti: quarant'anni di politica italiana*, 5 kötet, Milánó, 3. kötet, *Dai prodromi della grande guerra al fascismo, 1910–1928*, 49. sz. dokumentum, 52–6.
- 22 Timothy W. Childs: *Italo-Turkish Diplomacy and the War over Libya*. Leiden, 1990, 44–45.
- 23 San Giuliano jelentése Giolittinak, 1911. július 28., in: Pavone: *Dalle carte*, 52–56.
- 24 Childs: *Italo-Turkish Diplomacy*, 46–47.
- 25 Chevalier Tullio Irace: *With the Italians in Tripoli. The Authentic History of the Turco-Italian War*. London, 1912, 11–12.

- 26 Kitűnő beszámoló a Tripoli körül 1911 októberében és novemberében vívott harcokról: W. K. McLure: *Italy in North Africa. An Account of the Tripoli Enterprise*. London, 1913, 60–109; az olaszok kegyetlenkedéseit és az arab ellenállást ismertető nemzetközi jelentésekről lásd Malgieri: *Guerra Libica*, 195 és 165–94.
- 27 A megállapodások és a császári fermán szövegét lásd Childs: *Italo-Turkish Diplomacy*, 243–53.
- 28 Sergio Romano: *La Quarta Sponda: La Guerra di Libia, 1911–1912*. Milánó, 1977, 14.
- 29 Malgieri: *Guerra Libica*, 303, 306–308 és 309.
- 30 Uo., 327–29.
- 31 Paul Cambon Poincarénak, 1912. január 25., DDF, 3. sor., 1. kötet, 516. sz. dokumentum, 535–38, itt 536.
- 32 A „koncertnek” a háború előtti utolsó években végbement széthullásáról lásd Richard Langhorne: *The Collapse of the Concert of Europe. International Politics, 1890–1914*. New York, 1981, elsősorban 97–107; Günther Kronenbitter: „Diplomatisches Scheitern: Die Julikrise 1914 und die Konzertdiplomatie der europäischen Grossmächte” in: Bernhard Chiari és Gerhard P. Gross (szerk.): *Am Rande Europas? Balkan – Raum der Bevölkerung als Wirkungsfelder militärischer Gewalt*. München, 2009, 55–60; F. R. Bridge: „Österreich(-Ungarn) unter der Grossmächter” in: Wandruszka és Urbanitsch (szerk.): *Die Habsburgermonarchie*, 6/1 kötet, 196–373, itt 329–32.
- 33 Rainer Lahme: *Deutsche Aussenpolitik 1890–1894. Von der Gleichgewichtspolitik Bismarcks zur Allegianzstrategie Capravis*. Göttingen, 1990, 316–37 és 494.
- 34 Idézi William L. Langer: *The Franco-Russian Alliance, 1890–1894*. Cambridge, 1929, 83.
- 35 Treadway: *Falcon and Eagle*, 88–89.
- 36 Andrew Rossos: *Russia and the Balkans. Inter-Balkan Rivalries and Russian Foreign Policy, 1908–1914*. Toronto, 1981, 36.
- 37 Richard C. Hall: *The Balkan Wars, 1912–1913. Prelude to the First World War*. London, 2000, 11.
- 38 Idézi Robert Elsie (szerk.): *Kosovo. In the Heart of the Balkan Powder Keg*. Boulder, 1997, 333.
- 39 Az adatok eredete: Hall: *Balkan Wars*, 24.
- 40 Richard C. Hall: *Bulgaria's Road to the First World War*. Boulder, 1997, 78–79.
- 41 Alex N. Dragnich: *Serbia, Nikola Pašić and Yugoslavia*. New Brunswick, 1974, 101.
- 42 Rapaport (holland főkonzul) Vredenbuchnak, a hivatalosan szerb ügyekben is illetékes bukaresti holland követnek, Belgrád, 1913. március 23, NA, 2.05.36, 9 Consulaat-Generaal Belgrado en Gezantschap Zuid-Slavië.
- 43 Rosso: *Russia and the Balkans*, 161; Ivan T. Teodorov: *Balkanskite voini (1912–1913)*. Istoricheski, diplomatcheski i strgategischeski ocherk. Szófia, 2007, 182.

- 44 Teodorov: *Balkanskite Voini*, 259 és 261.
- 45 Kiril Valtchev Merjansky: „The Secret Serbian-Bulgarian Treaty of Alliance of 1904 and the Russian Policy in the Balkans before the Bosnian Crisis.” Doktori disszertáció, Wright State University, 2007, 19, 27, 52 és 79.
- 46 Rossos: *Russia and the Balkans*, 175.
- 47 Rapaport Vredenburchnak, Belgrád, 1913. május 27., NA, 2.05.36, 9. sz. dokumentum, Consulaat-Generaal Belgrado en Gezantschap Zuid-Slavië, 1891–1940.
- 48 Philip E. Mosely: „Russian Policy in 1911–12.” *Journal of Modern History*, 12, 1940, 73–74; Rossos: *Russia and the Balkans*, 12 és 15.
- 49 Ronald Bobroff: *Roads to Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits*. London, 2006, 23–24.
- 50 Lásd David Schimmelpenninck van der Oye: „Russian Foreign Policy: 1815–1917” in: D. C. B. Liven (szerk.): *Cambridge History of Russia*, 3 kötet, Cambridge, 2006, 2. kötet, *Imperial Russia, 1689–1917*, 554–74, itt 573.
- 51 Idézi Rossos: *Russia and the Balkans*, 27.
- 52 V. N. Strandmann: *Balkanske Uspomene*, oroszról szerbre fordította Jovan Kachaki. Belgrád, 2009, 238–329.
- 53 Hartwig Nyeratovnak, Belgrád, 1911. október 6., in: *IBZI*, 2. sor., 1. kötet, 2. rész, 545. sz. dokumentum.
- 54 Mosely: *Russian Policy*, 74, a fejleményekről szóló beszámolót lásd Edward C. Thaden: „Charykov and Russian Foreign Policy at Constantinople in 1911.” *Journal of Central European Affairs*, 16, 1956–57, 25–43; Alan Bodger: „Russia and the End of the Ottoman Empire” in: Marian Kent (szerk.): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. London, 1984, 76–100, Bobroff: *Roads to Glory*, 24–25.
- 55 Buchanan Nicolsonnak, Szentpétervár, 1912. március 21., *BD*, 9/1 kötet, 563. sz. dokumentum, 561–62; Edward C. Thaden: *Russia and the Balkan Alliance of 1912*. University Park, Texas, 1965; „Charykov and Russian Foreign Policy at Constantinople” in: Edward C. Thaden és Marianna Forster Thaden: *Interpreting History. Collective Essays on Russia's Relations with Europe*. Boulder, 1990, 99–119.
- 56 Bobroff: *Roads to Glory*, 26–27.
- 57 Uo., 30–31.
- 58 Szazonov Izvolszkijnek, Szentpétervár, 1912. október 2., AVPRI, Fond 151 (PA) op. 482., 130. sz. dokumentum, 5.
- 59 Szazonov beszélgetése Nyekljudovval, Davos, 1911. október, idézi Thaden: *Russia*, 78.
- 60 Szazonov meggyőződéséről, hogy Ausztria megszállja a Szandzsákot, ha Oroszország nem köti meg Bécs kezét egy *status quo* megállapodással, lásd Szazonov: Confidential letter to the Russian ambassadors in Paris, London, Berlin, Vienna, Rome, Constantinople, Sofia, Belgrade, Cetinje, Athens, Bucharest and St Petersburg, 1912. október 18., AVPRI, 151 (PA), op. 482., d. 130., ll. 79–81.

- 61 Katrin Boeckh: *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf den Balkan*. München, 1996, 26–27; David Stevenson: *Armaments and the Coming of War. Europe 1904–1915*. Oxford, 1996, 232–33.
- 62 Rossos: *Russia and the Balkans*, 45.
- 63 A titkos kiegészítésekről és a későbbi, 1912. május 12-i katonai megállapodásról lásd Boeckh: *Von den Balkankriegen*, 25–27; Thaden: *Russia*, 56, 101 és 103; Bobroff: *Roads to Glory*, 43–44.
- 64 Szazonov Benckendorffnak, 1912. október 24., in: „Pervaya Balkanskaya voina (okonchanie)”, KA, 16, 1926, 3–24, 36. sz. dokumentum, 9; lásd még Benno Siebert (szerk.): *Benckendorffs diplomatischer Schriftwechsel*, 3 kötet, Berlin, 1928, 2. kötet, 698. sz. dokumentum, 462–63; David M. McDonald: *United Government and Foreign Policy in Russia 1900–1914*. Cambridge, Massachusetts, 1992, 180.
- 65 David M. McDonald: *United Government and Foreign Policy in Russia 1900–1914*. Cambridge, Massachusetts, 1992, 181.
- 66 Radoslav Vesnić: *Dr Milenko Vesnić, Gransenjer Srbske Diplomatiije*. Belgrád, 2008, 296.
- 67 Stevenson: *Armaments*, 234; Ernst Christian Helmreich: *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912–1913*. Cambridge, Massachusetts, 1938, 153; Thaden: *Russia*, 113.
- 68 Helmreich: *Balkan Wars*, 156–57.
- 69 Beszélgetés Szazonovval, Buchanan Greynek, 1912. szeptember 18., BD, 9/1 kötet, 722. sz. dokumentum, 693–69, itt 694.
- 70 Szazonov Nyekljudovnak, Szentpétervár, 1912. október 18., AVPRI, 151, (PA) op. 482., d. 130., ll. 69–70.
- 71 Rossos: *Russia and the Balkans*, 87–88.
- 72 *Novoje Vremja*, idézi Buchanan Greynek, 1912. október 31., BD, 9/2 kötet, 78. sz. dokumentum, 63–66.
- 73 Szazonov Izvolszkijnek, Benckendorffnak, Szverbejevnek stb., 1912. október 31., KA, 16. kötet, 45. sz. dokumentum, idézi Bobroff: *Roads to Glory*, 48.
- 74 Buchanan Greynek, 1912. október 30., BD, 9/2 kötet, 78. sz. dokumentum, 63–66; Szazonov Krupenszkij római orosz nagykövetnek, Szentpétervár, 1912. november 8.; Szazonov Hartwignak, Szentpétervár, 1912. november 11., mindkettő in: AVPRI, 151 (PA), op. 482., d. 130., ll. 110., ll. 121–121 verso.
- 75 Szazonov Hartwignak, „titkos sürgöny”, Szentpétervár, 1912. november 11., AVRI 151 (PA), op. 482, d. 130, ll. 121–122; Note de l’ambassade de Russie, 1912. november 12., DDF, 3. sor, 4. kötet, 431. sz. dokumentum, 443–44; Rossos: *Russia and the Balkans*, 97.
- 76 Pourtalès Bethmann Hollwegnek, Szentpétervár, 1912. november 17., PA-AA, R 10895.

- 77 Szazonov Izvolszkijnek, Szentpétervár, 1912. november 14., in: Friedrich Stieve (szerk.): *Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis, 1911–1914*. Berlin, 1925, 4 kötet, 2. kötet, *Der Tripolskrieg und der Erste Balkankrieg*, 566. sz. dokumentum, 345.
- 78 Buchanan jelentése, Szentpétervár, 1912. november 28., idézi L. C. F. Turner: *Origins of the First World War*. London, 1973, 34; lásd még Pourtalès hasonló értelmű megjegyzéseit: Pourtalès Bethmann Hollwegnek, Szentpétervár, 1912. november 12., PA-AA, R 10895.
- 79 Buchanan Nicolsonnak, Szentpétervár, 1913. január 9., BD, 9. kötet, 481. sz. dokumentum, 383.
- 80 Idézi Rossos: *Russia and the Balkans*, 109; általánosabban arról, hogy Oroszország képtelen meghatározni és kivitelezni egy saját programot, lásd Hew Strachan: *The First World War*. Oxford, 2001, 20.
- 81 Stevenson: *Armaments*, 234; Helmreich: *Russia and the Balkans*, 157–62.
- 82 Szazonov Kokovcovnak, „szigorúan bizalmas”, Szentpétervár, 1912. október 23., AVPRI, 151 (PA), op. 482., d. 130., ll. 46–46 verso.
- 83 Uo., ll. 47–47 verso.
- 84 V. I. Bovykin: *Iz isztorii vozniknovenija pervoj miravoj vojni: Otnoseniya Rosszii i Francii v 1912–1914 gg.* Moszkva, 1961, 136–37.
- 85 Bruce W. Menning: *Russian Military Intelligence, July 1914. What St Petersburg Perceived and Why It Mattered*, kiadatlan, gépelt kézirat.
- 86 Laguiche a hadügyminisztériumnak, Szentpétervár, 1912. december 16., idézi Stevenson: *Armaments*, 237.
- 87 MacDonald: *United Government*, 185.
- 88 Stevenson: *Armaments*, 260.
- 89 Bovykin: *Iz istorii vozniknoveniya*, 152–53.
- 90 Bécs Szazonov kezdeményezésére adott válaszáról lásd Tschirschky a bécsi külügyminisztériumnak, 1912. december 28.; Zimmermann Tschirschkynek, Berlin, 1913. január 3.; Tschirschky Bethmann Hollwegnek, Bécs, 1913. január 2., GP, 34/1 kötet, 12580., 12650. és 12607. sz. dokumentumok, 91, 117–19 és 120–21.
- 91 Az orosz katonai lépésekről lásd Grey Buchanannek, 1913. január 2.; Buchanan Greynek, 1912. december 30.; BD, 9/2 kötet, 438. és 419. sz. dokumentumok; a mozgósításról lásd Louis Poincarénak, 1912. december 25. és 27.; DDF, 3. sor, 5. kötet, 122. és 131. sz. dokumentumok, 142–43 és 153.
- 92 Az ausztriai helyzetről lásd Stevenson: *Armaments*, 262; Oroszországról: Pourtalès Bethmann Hollwegnek, Szentpétervár, 1912. február 20., PA-AA, R 10896.
- 93 A válságról és a fokozatos visszavonulásról Lucius a külügyminisztériumnak, 1912. december 23., GP, 43/1, 12570. sz. dokumentum; Buchanan Greynek, 1912. december 30.; Grey Buchanannek, 1913. január 2., BD, 9 (2), 419. és 438. sz. dokumentumok; Louis Poincarénak 1912. december 25. és 27., DDF, 3. sor, 5. kötet, 122. és 131. sz. dokumentumok.

- 94 A téli válság hatásairól az osztrák–oroszbalkáni kapcsolatokra, lásd Samuel R. Williamson: „Military Dimensions of Habsburg–Romanov Relations During the Era of the Balkan Wars” in: K. Király Béla és Dimitrije Đorđević (szerk.): *East Central European Society and the Balkan Wars*. Boulder, 1987, 317–37.
- 95 Buisseret Davignonnak, Szentpétervár, 1913. január 7., MAEB AD, Russie 3, 1906–1913.
- 96 V. I. Gurko: *Cserti i szilueti proslava. Pravityelsztvo i obsesztvennoszty v carsztvovanije Nyikolaja II v izobrazsenyii szavremennyika*. Moszkva, 2000, 241.
- 97 A. Ju. Arijev (szerk.): *Szogyba veka Krivosejni*. Szentpétervár, 2002, 91.
- 98 S. E. Kryzhanowskii: *Vospominania*. Berlin, 1938, 20.
- 99 1910-ben Krivosejn levélben kérte Sztolipint, hogy fokozza a katonai jelenlétet az Amur völgyében, az oroszok lakta terület keleti peremvidékén; Krivosejn Sztolipinnak, Szentpétervár, 1910. április 30., RGIA, F. 1276, op. 6., d. 690., L. 129–30.
- 100 A. Ju. Arijev (szerk.): *Szogyba veka Krivosejni*, Szentpétervár, 2002, 189.
- 101 H. H. Fisher (szerk.): *Out of My Past. The Memories of Count Kokovtsov Russian Minister of Finance, 1904–1914, Chairman of the Council of Ministers 1911–1914*, Stanford, 1935, 349.
- 102 I. V. Besztuzsev: *Borba Rosszii pa vaproszham vnyesnyej politiki nakanune pervoj miravoj vojni*. Moszkva, 1965, 74 és 162; Krivosejn összeütközésbe került Kokovcovval a parasztnak nyújtott támogatott hitelek miatt; Kokovcov a pénzügyi szigor nevében ellenezte az ötletet. Az orosz–német kereskedelmi kapcsolatok körül kialakult politikai feszültségekről lásd Horst Linke: *Das Zarische Russland und der Erste Weltkrieg. Diplomatie und Kriegsziele 1914–1917*. München, 1982, 23–24.
- 103 A. Ju. Arijev (szerk.): *Szogyba veka Krivosejni*, Szentpétervár, 2002, 189.
- 104 MacDonald: *United Government*, 185.
- 105 Paul Miliukov: *Political Memoirs 1905–1917*, Ann Arbor, 1967, 177.
- 106 Sir George Buchanan: *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memories*, 2 kötet, London, 1923, 1. kötet, 71.
- 107 Rossos: *Russia and the Balkans*, 19.
- 108 Idézve uo., 28.
- 109 Uo., 29.
- 110 Szazonov Szófiának adott tanácsa: Szazonov Nyekljudovnak, Szentpétervár, 1912. október 31.; a Franciaországra vetülő gyanúról: Szazonov Izvolszkijnek, Szentpétervár, 1912. november 8.; mindkettőt idézi Bovikin: *Iz isztorii voznyiknovenija*, 138 és 142.
- 111 Szazonov beszámolója a cár véleményéről, idézi Teodorov: *Balkanskite voini*, 192.
- 112 Szazonov Bobcsevnek, 1913. június 12., idézve uo., 233.
- 113 Rossos: *Russia and the Balkans*, 192; Teodorov: *Balkanskite voini*, 42 és 212.

- 114 Carnegie Endowment for International Peace (szerk.): *Report of the International Commission to Enquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*. Washington, 1914, 264.
- 115 Hall: *Balkan Wars*, 135.
- 116 Wolfgang-Uwe Friedrich: *Bulgarien und die Mächte 1913–1915*. Stuttgart, 1985, 21–26.
- 117 Panafieu Pichonnak, Szófia, 1914. január 20., DDF, 3. sor., 9. kötet, 118. sz. dokumentum, 139–41.
- 118 Szavinszkij Szazonovnak, Szófia, 1914. február 1., IBZI, 3. sor., 1. kötet, 157., 144–48 és különösen 147.
- 119 Wolfgang-Uwe Friedrich: *Bulgarien und die Mächte 1913–1915*. Stuttgart, 1985, 27.
- 120 Jegyzőkönyv a bolgároknak nyújtandó kölcsön feltételeiről, Párizs, 1914. február 16., DDF, 3. sor., 9. kötet, 306. sz. dokumentum, 389–90.
- 121 Malenic Pašićnak, Berlin, 1914. június 30., AS, MID – PO, 415., 613–20. sz. dossziék.
- 122 Alexander Savinsky: *Reflections from a Russian Diplomat*. London, 1927, 213–23; Dard (szófia-i francia követ) Doumergue-nak (a francia külügyminiszternek), Szófia, 1914. május 18., DDF, 3. sor., 10. kötet, 246. sz. dokumentum, 379–82.
- 123 Friedrich: *Bulgarien und die Mächte*, 33–35; Doumergue Izvolszkijnek, Párizs, 1914. május 30., DDF, 3. sor., 10. kötet, 305. sz. dokumentum, 455.
- 124 Matthew A. Yokell: „Sold to the Highest Bidder. An Investigation of Diplomacy Regarding Bulgaria’s Entry into the World War I.” Doktori dolgozat, University of Richmond, 2010, 33–35; online: <https://dspace.lasrworks.org/bitstream/handle/10349/911/10HIS-YokellMatthew.pdf?sequence=1>
- 125 Savinsky: *Reflections*, 223–24.
- 126 Samuel R. Williamson: „Vienna and July 1914: The Origins of the Great War Once More” in: Samuel R. Williamson és Peter Pastor (szerk.): *Essays on World War I: Origins and Prisoners of War*. New York, 1983, 9 és 36, különösen 19.
- 127 Czernin Berchtoldnak, Bukarest–Sinaia, 1914. június 22., ÖUAP, 8. kötet, 9902. sz. dokumentum, 173–76, itt 174.
- 128 Szazonov és Brătianu beszélgetéséről szóló jelentés: Szazonov: „Audiencia vázlata II. Miklós cárnak”, 1914. június 18., IBZI, 1. sor., 3. kötet, 339. sz. dokumentum, 296; francia külügyminisztérium, politikai és kereskedelmi osztály (Európa), „Note pour le Président du Conseil”, Párizs, 1914. július 11., AMAE NS, Russie 46 (Politique étrangère, Autriche-Hongrie-Russie), 312–14. sz. dosszié, itt 314. sz. dosszié.
- 129 Buisseret Davignonnak, Szentpétervár, 1913. november 25., MAEB AD, Russie 3 1906–1914.
- 130 Hartwig Szazonovnak, Belgrád, 1914. február 24., IBZI, 3. sor., 1. kötet, 314, 311–13.

- 131 Spalajković Pašićnak, Szentpétervár, 1914. január 8–24., AS, MID-PO, 416. és 420–21. sz. dossziék.
- 132 Spalajković Pašićnak, Szentpétervár, 1914. március 14–27., uo., 451. sz. dosszié.
- 133 Spalajković Pašićnak, Szentpétervár, 1914. április 24–május 7., uo., 475. sz. dosszié.
- 134 Descos (belgrádi francia követ) Doumergue-nak (a francia külügyminiszternek), Belgrád, 1914. április 6., DDF, 3. sor. (1911–1914), 10. kötet, 80. sz. dokumentum, 124–26.
- 135 Milos Bogičević: *Die Auswärtige Politik Serbiens 1903–1914*, 3 kötet, Berlin, 1931, 1. kötet, 280; Friedrich Würthle: *Die Spur führt nach Belgrad*. Bécs, 1975, 28.
- 136 Hartwig Szazonovnak, Belgrád, 1914. január 14., IBZI, 3. sor., 1. kötet, 7. sz. dokumentum, 5–6.
- 137 Austrian Sympathies, *The Times*, 1912. október 18., 5, B hasáb.
- 138 Boeckh: *Balkankriege*, 26–27.
- 139 F. R. Bridge: *From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866–1914*. London, 1972, 346; lásd még: „Servia and the Sea.” *The Times*, 1912. november 9., 7, A hasáb.
- 140 (Wickham Steed:) „The Problem of Albania.” *The Times*, 1912. november 18., 5, A hasáb. A nacionalista és pánszláv érzelmű orosz sajtó hasonló hírokat pengetett.
- 141 Samuel R. Williamson: *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*. Houndmills, 1991, 127–28; Bridge: *From Sadowa to Sarajevo*, 347; a Prochaska-ügyet részletesen elemző tanulmány: Robert A. Kann: *Die Prochaska-Affäre vom Herbst 1912. Zwischen kaltem und heissem Krieg*. Bécs, 1977.
- 142 Idézi Treadway: *Falcon and Eagle*, 125.
- 143 Friedrich Kiessling: *Gegen den grossen Krieg? Entspannung in der internationalen Beziehungen*. München, 2002, 186.
- 144 Idézi Treadway: *Falcon and Eagle*, 137.
- 145 Rapaport Vredenburgnak, Belgrád, 1913. április 23, NA 2.05.36, 9, Consulaat-General Belgrado en Gezantschap Zuid-Slavië 1891–1940.
- 146 Gjersz (montenegrói orosz követ) II. Miklós cárnak, Cetinje 1913 [január elején] és 1913. január 21., GARF, Fond 601., op. 1., del. 785.
- 147 Buisseret Davignonnak, Szentpétervár, 1913. április 11., MAEB AD, Russia 3.
- 148 Buchanan Nicolsonnak, 1913. május 1., idézi Treadway: *Falcon and Eagle*, 148.
- 149 A határozat szövegét lásd Robert Elsie: „Texts and Documents of Albanian History”; online: www.albanianhistory.net/texts20_1AH1913_2.html
- 150 Ez a leírás a Samuel R. Williamson kiadatlan kézírata „Serbia and Austria-Hungary? The Final Rehearsal, October 1913” című fejezetének elbeszélési sorrendjét követi.

- 151 A bécsi szerb követ, Jovanović bejelentése a *Neue Freie Presse*nek, „The Albanian Outbreak.” *The Times*, 1913. szeptember 27., 5, A hasáb; „Return of M. Pashitch to Belgrade.” *The Times*, 1913. október 1., 6, E hasáb.
- 152 Williamson: *Serbia and Austria-Hungary*, 14–15.
- 153 „M. Pashitch in Vienna.” *The Times*, 1913. október 4., 5, C hasáb; Williamson: *Serbia and Austria-Hungary*, 19.
- 154 Williamson: *Serbia and Austria-Hungary*, 21.
- 155 „Servian Aggression in Albania.” *The Times*, 1913. október 16., 7, C hasáb.
- 156 Idézi Williamson: *Austria-Hungary*, 153.
- 157 Jelentés Szazonov hozzászólásáról, O’Beirne (szentpétervári brit ügyvivő) Greynek, Szentpétervár, 1913. október 28., BD, 10 (i). kötet, 56. sz. dokumentum, 49.
- 158 Paul Schroeder: „Stealing Horses to Great Applause. Austria-Hungary’s Decision in 1914 in Systematic Perspective” in: Holger Afflerbach és David Stevenson (szerk.): *An Improbable War*, 17–42, különösen 38–40.
- 159 Von Fabeck őrnagy a vezérkarnak, Berlin, 1913. február 11., csatolva Moltke Conradhoz írt levelének vázlata, 1913. február 10., PA-AA, R 10896.
- 160 II. Vilmos, lapszéli jegyzet a Wolffsches Telegraphenbureau-tól érkezett sürgönyön, 1912. november 4., GP, 33. kötet, 276–77 (12321. sz. dokumentum); Varnbüler Weizsäckernek, Berlin, 1912. november 18., PA-AA, R 10896.
- 161 II. Vilmos, lapszéli jegyzet Kiderlen-Wächter II. Vilmosnak, Berlin, 1912. november 3., GP, 33. kötet, 274–76 (12320. sz. dokumentum).
- 162 II. Vilmos a német külügyminisztériumnak, Letzlingen, 1912. november 9., uo., 33. kötet, 302 (12348. sz. dokumentum).
- 163 E. C. Helmreich: „An Unpublished Report on Austro-German Military Conversations of November 1912.” *Journal of Modern History*, 5, 1933, 197–207, itt 206; Ferenc Ferdinánd főherceg tett jelentést a megbeszélésekről; az osztrák nagykövet, Szögyény agresszívabb álláspontból számolt be, nevezetesen arról, hogy a császár kijelentette: vállalja a mindhárom antanthatalommal való fegyveres összecsapást.
- 164 Stevenson: *Armaments*, 250 és 259; Helmreich: „Unpublished Report”, 202–203.
- 165 II. Vilmos Ferenc Ferdinándnak (vázlat), 1913. február 24.; PA-AA, R 10896.
- 166 Szögyény a külügyminisztériumnak, Berlin, 1913. október 28., *ÖUAP*, 7. kötet, 8934. sz. dokumentum, 512.
- 167 Velics Berchtoldnak, München, 1913. december 16., uo., 9096. sz. dokumentum, 658.
- 168 Szapáry a külügyminisztériumnak, Szentpétervár, 1914. április 25., uo., 9656. sz. dokumentum, 25–27.
- 169 Lawrence Sondhaus: *Architect of the Apocalypse*. Boston, 2000, 120.
- 170 Williamson: *Serbia and Austria-Hungary*, 23; Hugo Hantsch: *Leopold Graf Berchtold. Grandseigneur und Staatsmann*, 2 kötet, Graz, 1963, 2. kötet, 499–500.

- 171 Treadway: *Falcon and Eagle*, 143–44 és 145.
 172 Uo., 150–56.
 173 Stevenson: *Armaments*, 271; lásd még Williamson: *Austro-Hungary*, 155–56.
 174 Williamson: *Austria-Hungary*, 157–58.
 175 Norman Stone: „Army and Society in the Habsburg Monarchy 1900–1914.” *Past & Present*, 33 (1966. április); a gyalogság létszámáról lásd Holger Herwig: *The First World War. Germany and Austria-Hungary, 1914–1918*. London, 1997, 12.
 176 Kronenbitter: *Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns*, 146, 147, 149 és 154.
 177 Lásd a szerződés szövegét George F. Kennan: *The Fateful Alliance, France, Russia and the Coming of the First World War* című munkájának (Manchester, 1984) függelékében (271).
 178 Uo., 250–52.
 179 Hanotaux Montebellónak (a szentpétervári francia nagykövetnek), Párizs, 1897. április 10., DDF, 1. sor., 13. kötet, 193. sz. dokumentum, 340–46.
 180 Stevenson: *Armaments*, 125.
 181 Mindezek részletes tárgyalása, amelyen az én beszámolóim is alapul: Stefan Schmidt: *Frankreichs Aussenpolitik in der Julikrise 1914. Ein Beitrag zur Geschichte des Ausbruchs des Ersten Weltkrieges*. München, 2009, 246–50; lásd még Murielle Avice-Hanoun: „L'Alliance franco-russe (1892–1914)” in: Ilja Mieck és Pierre Guillen (szerk.): *Deutschland – Frankreich – Russland. Begegnungen und Konfrontationen. La France et l'Allemagne face à la Russie*. München, 2000, 109–124, itt 113–14.
 182 Friedrich Stieve: *Iswolski und der Weltkrieg. Auf Grund der neuen Dokumenten-Veröffentlichung des Deutschen Auswärtigen Amtes*. Berlin, 1924, 45.
 183 Minderről lásd D. C. B. Lieven: *Russia and the Origin of the First World War*. London, 1983, 48; Luigi Albertini: *The Origins of the War of 1914*, 3 kötet, Oxford, 1953, 1. kötet, 372–73; Thaden: *Russia*, 115–18; Poincaré magyarázkodó beszámolóját a megbeszélésekről (amelyeknek semmiféle politikai jelentőséget nem tulajdonít) lásd uő: *Au service de la France – neuf années de souvenirs*, 10 kötet, Párizs, 1926–1933, 2. kötet, 202.
 184 Poincaré Izvolszkijnak, Párizs, 1912. november 16., DDF, 3. sor., 4. kötet, 468. sz. dokumentum, 480–81.
 185 Gerard Krumeich: *Armaments and Politics in France on the Eve of the First World War. The Introduction of the Three-Years Conscription 1913–1914*, Leamington Spa, 1984, 28.
 186 Paul Cambon Jules Cambonnak, Párizs, 1912. november 5., AMAE PA-AP, 43, 251–57, itt 252.
 187 Jules Cambon Paul Cambonnak, Berlin, 1912. december 14., uo., 100, 178–180.
 188 Douglas Porch: *The March to the Marne. The French Army, 1871–1914*. Cambridge, 1891, 169–70.
 189 Uo.

- 190 Izvolszkij Szazonovnak, Párizs, 1912. március 28., IBZI, 3. sor., 2. kötet, 2. rész, 699. sz. dokumentum.
 191 Risto Ropponen: *Die Kraft Russlands. Wie beurteilte die politische und militärische Führung der europäischen Grossmächte in der Zeit von 1905 bis 1914 die Kraft Russlands?* Helsinki, 1968, 235.
 192 Krumeich: *Armaments and Politics*, 28; Moseley: *Russian Policy*, 84; Sergei Dmitrievich Sazonov: *Les Années fatales*. Párizs, 1927, 57.
 193 Raymond Poincaré: „Entretien avec M. Sazonoff”, 1912. augusztus, AMAE, AE NS, Russie 41, 270–72. és 282–83. sz. dossziék; Szazonovnak ugyanerről a találkozóról írt beszámolója, amely említést tesz a francia miniszterelnök bosszúságáról és nyugtalanságáról, de azt is megjegyzi, hogy hamarosan megtalálta az okot arra, hogy méltányolja a szerb-bolgár egyezmény „óriási politikai jelentőségét”: Sazonov: *Les Années fatales*, 60.
 194 A különböző megbeszélésekről készült feljegyzések, Szentpétervár, 1913. augusztus 12., AMAE, Papiers Jean Doucet, 23. kötet, Saint Petersburg IV, Notes personnelles, 1912–1917, 312. sz. dosszié.
 195 Ropponen: *Die Kraft Russlands*, 236.
 196 Izvolszkij Szazonovnak, Párizs, 1912. szeptember 12., in: Stieve: *Schriftwechsel Iswolskis*, 2. kötet, 429. sz. dokumentum, 249–52, itt 251.
 197 Izvolszkij Szazonovnak, Párizs, 1912. október 24., idézi Bovikin: *Iz isztorii voznyiknovenyija*, 137.
 198 Poincaré Izvolszkijnak, 1912. november 4., in: Narodnaja komisszariata pa inosztrannim gyelam (szerk.): *Materiali pa isztorii franko-russzkij otnosenyij za 1910–1914 gg: szbornik szekretnih diplomatycseszkij dokumentov bivseva Imperatorszkava rosszizskava minisztyersztva inosztrannih gyel*. Moszkva, 1922, 297; lásd még: Bovikin: *Iz isztorii voznyiknovenyija*, 142.
 199 Izvolszkij Szazonovnak (levél), Párizs, 1912. november 7., uo., 295–97; Strive: *Schriftwechsel Iswolskis*, 2. kötet, 554. sz. dokumentum, 335–37, itt 336.
 200 Rossos: *Russia and the Balkans*, 100.
 201 Izvolszkij Szazonovnak, 1912. november 17., in: Narodnaja komisszariata pa inosztrannim gyelam (szerk.): *Materiali pa isztorii franko-russzkij otnosenyij za 1910–1914 gg: szbornik szekretnih diplomatycseszkij dokumentov bivseva Imperatorszkava rosszizskava minisztyersztva inosztrannih gyel*, Moszkva, 1922, 299–300; Poincaré ígéreteiről lásd Stieve: *Iswolski und der Weltkrieg*, 99; uő (szerk.): *Schriftwechsel Iswolskis*, 2. kötet, 567. sz. dokumentum, 346; lásd még: Bovikin: *Iz isztorii voznyiknovenyija*, 146.
 202 Izvolszkij Szazonovnak, 1912. november 20. és Izvolszkij Szazonovnak, 1912. november 20., IBZI, 3. sor., 4. kötet, 1. rész, 298. és 300. sz. dokumentumok.
 203 Poincaré: *Au service de la France*, 2. kötet, 199–206., ahol a szerző azzal vádolja Izvolszkijt, hogy „festői, és kissé túlszínezett történetté” kerekítette beszélgetésükről adott beszámolóját.

- 204 Schmidt: *Frankreichs Aussenpolitik*, 256.
- 205 Alexander Ribot 1912. október 31-i naplóbejegyzése, AN, 563 AP 5, idézve uo., 257.
- 206 Note de l'État-Major de l'Armée, 1912. szeptember 2., illetve Paul Cambon Jules Cambonnak, Dieppe, 1912. szeptember 3., *DDF*, 3. sor., 3. kötet, 359. és 366. sz. dokumentumok, 439–40, ill. 449–51.
- 207 Paul Cambon Jules Cambonnak, Párizs, 1912. november 5., AMAE, PA-AP, 43, Cambon, Jules, Letters de Paul à Jules 1882–1922, 101. és 251–57. sz. dossziék, itt 252–53. sz. dossziék.
- 208 Ignatyev Zsilinszkijnek (az orosz vezérkari főnöknek), Párizs, 1912. december 19., idézi Bovikin, *Iz isztorii voznyiknovenija*, 149.
- 209 Uo., 149.
- 210 Millerandról mint hadügyminiszterről (1912. január–1913. január) lásd Marjorie M. Farrar: „Politics versus Patriotism: Alexandre Millerand as French Minister of War.” *French Historical Studies*, 11/4, 1980, 577–609; a miniszter pályafutásának előző, mérsékelt szocialista szakaszáról lásd Leslie Derfler: *Alexandre Millerand. The Socialist Years*. Hága, 1977; az átmenet tárgyilagos áttekintéséről lásd Marjorie M. Farrar: *Principled Pragmatist: The Political Career of Alexandre Millerand*. New York, 1991; Millerand pályafutásáról és a benne feszülő ellentmondásokról érdekes gondolatok: Antoine Prost, Marie-Louise Goorgen, Noelle Gérome és Danielle Tartakowsky: „Four French Historians Review English Research on the History of French Labour and Socialism.” *The Historical Journal*, 37/3, 1994, 709–15, különösen 714.
- 211 Ignatyev Zsilinszkijnek, Párizs, 1912. december 4., idézi Bovikin: *Iz isztorii voznyiknovenija*, 150.
- 212 Lucius Bethmann Hollwegnek, Szentpétervár, 1913. január 8., jelentés a Szazonovval folytatott beszélgetésről, PA-AA, R 10896.
- 213 Raymond M. B. Poincaré: „Notes journalières”, 1914. január 29., BNF (NAF 16026), Poincaré MSS; Hayne: *The French Foreign Office and the Origins of the First World War, 1898–1914*. Oxford, 1993, 239.
- 214 G. Wright: *The Reshaping of French Democracy. The Story of the Founding of the Fourth Republic*. New York, 1948, 10.
- 215 John Keiger: *France and Origins of the First World War*. London, 1983, 117.
- 216 Jonnart külügyminiszterrel való kapcsolatairól lásd Maurice Paléologue 1913. január 22-én és február 13-án kelt naplóbejegyzéseit: M. Paléologue: *Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente. Journal 1913–1914*. Párizs, 1947, 15 és 42.
- 217 Idézi Keiger: *France and the Origins*, 120.
- 218 William C. Fuller: *Strategy and Power in Russia, 1600–1914*. New York, 1992, 440–44.
- 219 Stevenson: *Armaments*, 161.
- 220 Fuller: *Strategy and Power*, 439.

- 221 „8ème Conference. Procès-verbal de l'entretien du 13 Juillet 1912 entre les Chefs d'État-Major des armées française et russe”, AMAE, AE NS, Russie 41, 131–37. sz. dosszié, itt 134–35. sz. dosszié.
- 222 État-Major de l'Armée, 3ème bureau, „Note sur l'action militaire de la Russie en Europe”, uo., 255–63. sz. dossziék.
- 223 Stevenson: *Armaments*, 162.
- 224 Raymond Poincaré: „Entretien avec l'Empereur – Chemins de fer stratégiques; Entretien avec M. Sazonoff – Mobilisation”, Szentpétervár, 1912. augusztus, AMAE, AE NS Russie 41., 278–79. és 288. sz. dosszié.
- 225 Raymond Poincaré: „Entretien avec Kokovtsoff – Chemins de fer stratégiques”, Szentpétervár, 1912. augusztus, uo., 280. sz. dosszié.
- 226 Bovikin: *Iz isztorii voznyiknovenija*, 147.
- 227 S. R. Williamson: „Joffre Reshapes French Strategy, 1911–1913” in: Paul Kennedy (szerk.): *The War Plans of the Great Powers, 1880–1914*. London, 1979, 133–54, itt 134–36.
- 228 A feladvány német megoldásáról lásd Jonathan Steinberg: „A German Plan for the Invasion of Holland and Belgium, 1987” in: Paul Kennedy (szerk.): *War Plans*, 155–70, itt 162. Steinberg a német stratégiai gondolkodásmódról beszél, de hasonló problémával álltak szemben a párizsi döntéshozók is.
- 229 Hayne: *French Foreign Policy*, 266.
- 230 D. N. Collins: „The Franco-Russian Alliance and the Russian Railways, 1891–1914.” *The Historical Journal*, 16/4, 1973, 777–88, itt 779.
- 231 Buisseret Davignonnak, Szentpétervár, 1913. február 25., MAEB AD, Russia, 3, 1906–1913.
- 232 François Roth: „Raymond Poincaré et Théophile Delcassé: Histoire d'une relation politique” in: Conseil général de l'Ariège (szerk.): *Delcassé et l'Europe à la veille de la Grande Guerre*, Foix, 2001, 231–46, itt 236.
- 233 Bovikin: *Iz isztorii voznyiknovenija*, 151.
- 234 Delcassé Pichonnak, Szentpétervár, 1913. március 24., *DDF*, 3. sor., 6. kötet, 59. sz. dokumentum, 81–82, ugyanezt a kérdést tette fel Szazonovnak, lásd Delcassé Jonnartnak, Szentpétervár, 1913. március 21., uo., 44. sz. dokumentum, 66.
- 235 Jelentés Delcassé és a szentpétervári francia katonai attasé, Laguiche tábornok 1914. június 18-án folytatott beszélgetéséről in: Georges Louis: *Les Carnets de Georges Louis*, 2 kötet, Párizs, 1926, 2. kötet, 126.
- 236 B. V. Ananyics: *Rosszija i mezsdunarodnij kapital 1897–1914. Ocserki isztorii financovih otnosenyij*. Leningrád, 1970, 270–71.
- 237 A hároméves katonai szolgálatot elrendelő törvényről és arról, hogy milyen szerepet játszott Poincaré az elfogadásában, lásd J. F. V. Keiger: *Raymond Poincaré*. Cambridge, 1997, 152–53 és 162–63; Krumeich: *Armaments and Politics*, 112–13.
- 238 Keiger: *France and the Origins*, 144.

- 239 Guillaume Davignonnak, Párizs, 1913. április 27., június 12., MAEB AD, France 11, Correspondance politique – légations.
- 240 Guillaume Davignonnak, Párizs, 1914. január 16., uo.
- 241 Guillaume Davignonnak, Párizs, 1914. május 28., uo.
- 242 Keiger: *France and the Origins*, 136–37.
- 243 Naplóbejegyzés, 1913. április 18., kedd in: Maurice Paléologue: *Journal, 1913–1914*, 103.
- 244 Keiger: *France and the Origins*, 136; mindezekről lásd még Paléologue 1913. április 16. és május 5. közötti naplóbejegyzéseit, *Journal, 1913–1914*, 100–24.
- 245 Krumeich: *Armaments and Politics*, több helyütt.
- 246 Guillaume Davignonnak, Párizs, 1914. június 9., MAEB AD, France 12, Correspondance politique – legations.
- 247 A hároméves katonai szolgálatot előíró törvény erősödő ellenzékéről lásd Guillaume Davignonnak, Párizs, 1914. január 16., uo.
- 248 A Ribot-kormány összeomlásáról lásd Guillaume Davignonnak, Párizs, 1914. június 13., uo.
- 249 Parchement százados „helyszíni” jelentése, Vilna körzet, 1912. október, idézi Pertti Luntinen: *French Information on the Russian War Plans, 1880–1914*. Helsinki, 1984, 175.
- 250 Verleuil Pichonnak, Brolles, 1913. július 7., AMAE NS, Russie 42, 58–60. sz. dosszié, itt 59. sz. dosszié.
- 251 Idézi Schmidt: *Frankreichs Aussenpolitik*, 271–73.
- 252 Charles Rivet: „Lettre de Russie: L'Effort militaire russe.” *Le Temps*, 1913. november 13., lapkivágás: Bousseret Davignonnak, Szentpétervár, 1913. november 15., MAEB AD, Russie 3, 1906–1914.
- 253 Uo., 275.
- 254 Laguiche Dupont-nak, 1914. február 14., idézve uo., 279.
- 255 Paul Kennedy: „The First World War and the International Power System” in: Steven E. Miller (szerk.): *Military Strategy and the Origins of the First World War*. Princeton, 1985, 7–40 itt 28.

HATODIK FEJEZET • AZ UTOLSÓ ESÉLYEK: ENYHÜLÉS ÉS VESZEDELEM, 1912–1914

- 1 Idézi Zara S. Steiner: *The Foreign Office and the Foreign Policy, 1898–1914*. Cambridge, 1969, 153.
- 2 Az 1912. július 4–6-án tartott paldiski találkozóról lásd H. H. Fisher (szerk.): *Out of My Past. The Memories of Count Kokovtsov, Russian Minister of Finance, 1904–1911, Chairman of the Council of Ministers, 1911–1914*, Stanford, 1935, 322.
- 3 Bethmann Hollweg feljegyzései a Szazonovval folytatott megbeszélésről, 1912. július 6., GP, 31. kötet, 11542. sz. dokumentum, 439–44.

- 4 Fischer (szerk.): *Memoirs of Count Kokovtsov*, 320.
- 5 Pourtalès feljegyzése, 1912. június 29., GP, 31. kötet, 11537. sz. dokumentum, 433–36.
- 6 Sergei Dmitrievich Sazonov: *Les Années fatales*, Párizs, 1927, 48–49.
- 7 Fischer (szerk.): *Memoirs of Count Kokovtsov*, 320–21.
- 8 Bethmann Hollweg a külügyminisztériumnak, a Hohenzollern fedélzetén, 1912. július 6., GP, 31. kötet, 11540. sz. dokumentum, 437–38.
- 9 Az enyhülésről mint 1914 előtt a nemzetközi közösség előtt álló lehetőségről lásd Friedrich Kiessling: *Gegen der grossen Krieg? Entspannung der internationalen Beziehungen, 1911–1914*. München, 2002, 77–148.
- 10 Bethmann Hollweg a külügyminisztériumnak, Paldiski, a Hohenzollern fedélzetén, 1912. július 6., GP, 31. kötet, 11540. sz. dokumentum, 437–38.
- 11 Klaus Hildebrand: *Das vergangene Reich. Deutsche Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler, 1871–1945*. Stuttgart, 1995, 269–76.
- 12 Vö.: Volker Berghahn: *Germany and the Approach of War in 1914*. Basingstoke, 1993, 120–22; Imanuel Geiss: „The German Version of Imperialism: Welt-politik” in: G. Schöllgen: *Escape into War? The Foreign Policy of Imperial Germany*. Oxford, New York, München, 1990, 105–120, itt 118.
- 13 Bethmann Hollweg: „Egy elfogadható megszövegezés vázlata a brit–német tárgyalásokhoz”, idézi R. Langhorne, „Great Britain and Germany, 1911–1914” in: Francis Harry Hinsley (szerk.): *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*. Cambridge, 1977, 288–314, itt 293–94.
- 14 Niall Ferguson: *Pity of War*. London, 1998, 72; Langhorne: „Great Britain and Germany”, 294–95.
- 15 R. Langhorne: „The Naval Question in Anglo-German Relations, 1912–1914.” *Historical Journal*, 14, 1971, 359–70, itt 369; vö.: Fritz Fischer: *War of Illusions. German Policies from 1911 to 1914*, London, 1975, 123–31.
- 16 R. J. Crampton: *Hollow Détente. Anglo-German Relations in the Balkans, 1911–1914*. London, 1980, 56–58 és 72–73; Kiessling: *Gegen den Grossen Krieg?*, 103.
- 17 A küldetés céljairól és arról, ahogy a brit kormány „megtagadta” Haldane-t, lásd B. D. E. Kraft: *Lord Haldane's Zending naar Berlijn in 1912. De duitse-englische onderhandelingen over de vlootquaestie*. Utrecht, 1931, 209–211, 214–17 és 220–21; feljegyzéstervezet a német kormánynak, 1912. március, idézi Gregor Schöllgen: *Imperialismus und Gleichgewicht, Deutschland, England und die orientalische Frage, 1871–1914*. München, 1984, 330.
- 18 Kraft: *Zending naar Berlijn*, 246.
- 19 Samuel R. Williamson: *The Politics of Grand Strategy. Britain and France Prepare for War, 1904–1914*. Cambridge, Massachusetts, 1969, 258.
- 20 Nicolson Bertie-nek, 1912. február 8., TNA FO 800/171, idézi Steiner: *Foreign Office*, 127.

- 21 Bertie Nicolsonnak, Párizs, 1912. február 11., idézi Thomas Otte: *The Foreign Office Mind. The Making of the British Foreign Policy, 1865–1914*. Cambridge, 2011, 364; Nicolson részességéről és elkötelezettségéről a brit–oroszlövetség iránt: lásd Keith Neilson: „My Beloved Russians»: Sir Arthur Nicolson and Russia, 1906–1916.” *International History Review*, 9/4, 1987.
- 22 Jonathan Steinberg: „Diplomatie als Wille und Vorstellung: Die Berliner Mission Lord Haldanes im Februar 1912” in: Herbert Schottelius és Wilhelm Deist (szerk.): *Marine und Marinepolitik im kaiserlichen Deutschland, 1871–1914*. Düsseldorf, 1972, 263–82, itt 264; Haldane útjáról és kudarcáról lásd még Michael Epkenhans: *Die wilhelminische Flottenrüstung. Weltmachtstreben, industrieller Fortschritt, soziale Integration*. München, 1991, 113–37; David Stevenson: *Armaments and the Coming of War: Europe 1904–1914*. Cambridge, 1996, 205–207.
- 23 Goschen Nicolsonnak, Berlin, 1912. április 20., TNA FO, 800/355, 20–22. sz. dossziék.
- 24 „Foreign Affairs. The Morocco Crisis. Sir Edward Grey’s Speech.” *The Times*, 1911. november 28., 13, B hasáb.
- 25 Kühlmann Bethmann Hollwegnek, London, 1912. október 14., GP, 33. kötet, 12284. sz. dokumentum; lásd még Jost Dülffer, Martin Kröger és Rolf-Harald Wippich: *Vermiedene Kriege. Deeskalation von Konflikten der Grossmächte zwischen Krimkrieg und Ersten Weltkrieg 1856–1914*. München, 1997, 650.
- 26 Crampton: *Hollow Détente*.
- 27 Kiessling: *Gegen den grossen Krieg?*, 89 és 122; Paul W. Schroeder: „Embedded Counterfactuals and World War I as an Unavoidable War”, 28–29.
- 28 Ronald Bobroff: *Roads to Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits*. London, 2006; az V. György gesztusai miatti francia aggodalmakról lásd Guillaume Davignonnak, Párizs, 1913. április 11., MAEB AD, France 11, Correspondence politique – legations.
- 29 Ira Klein: „The Anglo-Russian Convention and the Problem of Central Asia, 1907–1914.” *Journal of British Studies*, 11, 1971, 126–47, itt 128.
- 30 Uo., 141.
- 31 Grey Buchanannek, London, 1914. február 11.; Grey Buchanannek, London, 1914. március 18.; TNA, Grey Papers, FO 800/74, idézi Thomas McCall: „The Influence of British Military Attachés on Foreign Policy Towards Russia, 1904–1917.” Doktori disszertáció, University of Cambridge, 2011, 53.
- 32 Max von Lichnowsky herceg: *My Mission to London, 1912–1914*. London, 1918, 29.
- 33 Steiner: *Foreign Office*, 121–40 és 149; Otte: *Foreign Office Mind*, 380.
- 34 McCall: *British Military Attachés*, 33–75.
- 35 Hamilton Haldane-nak, 1909. szeptember 1., idézve uo., 60.
- 36 H. A. Gwynne (a *Morning Post* szerkesztője) feljegyzése a külügyminisztériumban (valószínűleg Sir William Tyrrell-lel) készült bizalmas beszélgetésről; idézi és elemzi Keith M. Wilson: „The British Démarche of 3 and 4 December

- 1912: H. A. Gwynne’s Note on Britain, Russia and the First Balkan War.” *Slavonic and East European Review*, 60/4, 1984, 552–59, itt 556.
- 37 Nicolson Goschennek, London, 1912. április 15, BD, 6. kötet, 575. sz. dokumentum, 747.
- 38 Nicolson Goschennek, 1914. május 25, TNA FO, 162–64. sz. dossziék, itt 163. sz. dosszié, 800/374.
- 39 Kiessling: *Gegen den Grossen Krieg?*, 82–83; Bovikin: *Iz istorii voynyknove-niya*, 180.
- 40 Idézi Steiner: *British Foreign Office*, 134; Nicolson nézeteiről általában lásd 128, 129, 131, 133., 134, 136–37; Otte: *Foreign Office Mind*, 384.
- 41 Guillaume Davignonnak, Párizs, 1914. április 14., MAEB AD, France 11, Correspondance politique – légations.
- 42 Otte: *Foreign Office Mind*, 358–59 és 387–88.
- 43 Nicolson Bunsennek, London, 1914. március 30., TNA, FO 800/373, 80–83. sz. dossziék, itt 83. sz. dosszié.
- 44 A nemzetközi politikai rendszer ilyenén jellegeiről részletesebben lásd Kiessling: *Gegen den grossen Krieg?*, valamint Holger Afflerbach és David Stevenson (szerk.): *An Improbable War? The Outbreak of the World War I and European Political Culture before 1914*. Oxford, 2007, több helyütt.
- 45 Jules Cambon Poincarénak, Berlin, 1912. július 28., AMAE, PA-AP, 43, Cambon Jules 56, 45. sz. dosszié.
- 46 Annika Mombauer: *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War*. Cambridge, 2001, 145, 211 és 281.
- 47 Stevenson: *Armaments*, 159–63.
- 48 Uo., 247.
- 49 Az orosz katonai parancsnokok köreiben elterjedt vélekedés német értelmezéséről lásd például: Pourtalès Bethmann Hollwegnek, Szentpétervár, 1912. november 20.; Griesinger (belgrádi német követ) Bethmann Hollwegnek, 1913. február 5.; az idézet forrása: Romberg (berni német követ) Bethmann Hollwegnek, Bern, 1913. február 1., a városban működő orosz katonai attasé és az osztrák–magyar követség egyik tisztviselője közötti beszélgetésről tett jelentés; mind: PA-AA, R 10895.
- 50 *The Times*, 1912. december 3., 6, B hasáb.
- 51 Uo.
- 52 Idézi Lamar Cecil: *Wilhelm II*, 2 kötet, Chapel Hill, 1989 és 1996, 2. kötet, *Emperor and Exile, 1900–1914*, 186; Bethmann Hollweg beszédéről és annak jelentőségéről lásd Dülffer, Kröger és Wippich: *Vermiedene Kriege*, 652–54.
- 53 A találkozó rekonstrukcióját és jelentőségének elemzését lásd J. C. G. Röhl: „Dress Rehearsal in December: Military Decision-making in Germany on the Eve of the First World War” in: uő: *The Kaiser and His Court. Wilhelm II and the Government of Germany*. Cambridge, 1994, 162–89, itt 162–63.

- 54 Röhl: *Dress Rehearsal*, több helyütt, valamint uő: „Admiral von Müller and the Approach of War, 1911–1914.” *Historical Journal*, 12, 1969, 651–73. Röhlnek az 1912. decemberi „haditanácsról” kialakított nézete, hogy ez volt a pillanat, amelyben megkezdődött a visszaszámlálás a Németország által eltervezett háború kirobbantásához, kisebbségi vélemény. A „The Fischer Controversy 50 Years On” című konferencián (2011. október 13–15., German Historical Institute, London) Röhl kitartott a véleménye mellett: ezen a „haditanácson” született meg az elhatározás, hogy Németország nem kezdi meg azonnal a háborút, hanem „elhalasztja” 1914 nyaráig – hasonló nézetet fejtett ki korábban Fischer *War of Illusions* című munkájának 164. és 169. oldalán. Az „elhalasztás”-elmélet központi helyet foglal el a Röhl II. Vilmos császárról írt monográfiájának 3. kötetében kifejtett gondolatmenetben, lásd J. C. G. Röhl: *Wilhelm II. Der Weg in den Abgrund, 1900–1914*. München, 2008.
- 55 Röhl: *Dress Rehearsal*; Stevenson: *Armaments*, 288–89; F. Fischer: „The Foreign Policy of Imperial Germany and the Outbreak of the First World War” in: Schöllgen: *Escape into War?* 19–40, itt 22; M. S. Coetzee: *The German Army League*. New York, 1990, 36–37; Wolfgang J. Mommsen: „Domestic Factors in German Foreign Policy before 1914.” *Central European History*, 6, 1973, 3–43, itt 12–14.
- 56 E. Hölzle: *Die Selbstentmachtung Europas. Das Experiment des Friedens vor und im Ersten Weltkrieg*. Göttingen, 1975, 180–83; Hildebrand: *Das vergangene Reich*, 289.
- 57 Jagow Lichnowsky, Berlin, 1913. április 26.; Jagow Flotownak, Berlin, 1913. április 28., GP 45/2, 737–38; a tengeralattjáró-építésről és a haditengerészetet érintő más intézkedésekről lásd Holger H. Herwig: „Luxury” Fleet. *The Imperial German Navy, 1888–1918*. London, 1980, 87–89; Gary E. Weir: „Tirpitz, Technology and Building U-Boats 1897–1916.” *International History Review*, 6, 1984, 174–90; Hew Strachan: *The First World War*. Oxford, 2001, 53–55.
- 58 Moltke Bethmann Hollwegnek és Heeringennek, 1912. december 21., idézi Stevenson: *Armaments*, 291–92.
- 59 David Stevenson: „War by Timetable? The Railway Race Before 1914.” *Past & Present*, 162, 1999, 163–94, itt 175.
- 60 Peter Gatrell: *Government, Industry and Rearmament in Russia, 1900–1914. The Last Argument of Tsarism*. Cambridge, 1994, 133–34.
- 61 Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik der Kaiserlichen Deutschland 1914–1918*. Düsseldorf, 1961, 48.
- 62 Lásd Stevenson: *Armaments*, 298 és 314; I. V. Bestuzhev: „Russian Foreign Policy, February–June 1914.” *Journal of Contemporary History*, 1/3, 1966, 93–112, itt 96.
- 63 Paul Kennedy: „The First World War and the International Power System” in: Steven E. Miller (szerk.): *Military Strategy and the Origins of the First World War*. Princeton, 1985, 29.
- 64 Militär-Bericht Nr. 28, Szentpétervár, 1914. május 8–21. (másolat a Birodalmi Admiralitásnak), BA-MA Freiburg, RM5/1439. Hálás vagyok Oliver Griffinnek, amiért elküldte nekem a dokumentum másolatát. Moltke (1913. december 15-én és 1914. július 11-én megfogalmazott) véleményét idézi Stevenson: „War by Timetable”, 186.
- 65 Matthew Seligmann és Roderick McLean: *Germany from Reich to Republic*. London, 2000, 142–44.
- 66 Ferguson: „Public Finance and National Security. The Domestic Origins of the First World War Revisited.” *Past & Present*, 142, 1994; Moltke „megelőző háború” kezdeményezésére tett felhívásairól lásd Fischer: *Griff nach der Weltmacht*, 49–50, Fischer: *War of Illusions*, 88; Norman Stone: „Moltke-Conrad: Relations between German and Austro-Hungarian General Staffs.” *Historical Journal*, 9, 1966, 201–28; Isabel V. Hull: „Kaiser Wilhelm II and the Liebenberg Circle” in: J. C. G. Röhl és N. Sombart (szerk.): *Kaiser Wilhelm II. New Interpretations*. Cambridge, 1982, 193–220, különösen 212; Holger H. Herwig: „Germany” in: Richard F. Hamilton és Holger H. Herwig (szerk.): *The Origins of World War I*. Cambridge, 2003, 150–87, különösen 166.
- 67 Dieter Hoffmann: *Der Sprung ins Dunkle oder wie der I. Weltkrieg entfesselt wurde*. Lipcse, 2010, lásd elsősorban a 325–30. oldali táblázatot.
- 68 Idézi Stefan Schmidt: *Frankreichs Aussenpolitik in der Julikrise 1914. Ein Beitrag zur Geschichte des Ausbruchs des Ersten Weltkriegs*. München, 2009, 276.
- 69 Henry Wilson, lapszéli megjegyzés a szentpétervári Knox ezredestől érkező legújabb, 1914. március 23-i jelentés összefoglalóján, TNA, WO, 106/1039.
- 70 Kevin Kramer: „A World of Enemies: New Perspectives on German Military Culture and the Origins of the First World War.” *Central European History*, 39, 2006, 290–98, itt 272; a háborútól való félelem és a harci készenlét összefüggéséről lásd még Kiessling: *Gegen den grossen Krieg?*, 57.
- 71 Bethmann Hollweg Eisendeckhernek, 1911. december 26. és 1913. március 23.; mindkettő idézve: Konrad J. Jarausch: „The Illusion of Limited War: Chancellor Bethmann Hollweg’s Calculated Risk, July, 1914.” *Central European History*, 2/1, 1969, 48–76.
- 72 Cecil: *Wilhelm II*, 2. kötet, 195.
- 73 Falkenhayn Hannekennek, 1913. január 29., idézi Holger Afflerbach: *Falkenhayn: Politisches Denken und Handeln im Kaiserreich*. München, 1994, 102. (Falkenhayn 1913. június 7-én lett hadügyminiszter.)
- 74 Uo., 76.
- 75 A polgári vezetés felsőbbbségéről az 1914-es Európában lásd Marc Trachtenberg: „The Coming of the First World War: A Reassessment” in: uő: *History and Strategy*. Princeton, 1991, 47–99.
- 76 Névtelen szerző: *Deutsche Weltpolitik und Kein Krieg!* Berlin, 1913.
- 77 Hildebrand: *Das vergangene Reich*, 278.

- 78 Strachan: *First World War*, 33.
- 79 Németország politikai lehetőségeiről lásd Hildebrand: *Der vergangene Reich*, 277–82.
- 80 Mehmet Yercil: „A History of the Anatolian Railway, 1871–1914.” Doktori értekezés, Cambridge, 2010.
- 81 Marschall von Biberstein Bethmann Hollwegnek, Konstantinápoly, 1911. december 4., GP, 30. kötet, 10987. sz. dokumentum.
- 82 Carl Mühlmann: *Deutschland und die Türkei 1913–1914. Die Berufung der deutschen Militärmission nach der Türkei 1913, das deutsch-türkische Bündnis 1914 und der Eintritt der Türkei in der Weltkrieg*. Berlin, 1929, 5.
- 83 Yercil: „Anatolian Railway”, 91.
- 84 Uo., 95–120.
- 85 Helmut Mejcher: „Oil and British Policy Towards Mesopotamia.” *Middle Eastern Studies*, 8/3, 1972, 377–91, különösen 377–78.
- 86 Idézi J. C. G. Röhl: *Wilhelm II. The Kaiser's Personal Monarchy, 1888–1900*, Cambridge, 2004, 953.
- 87 A pániszlamizmushoz mint a külpolitika eszközához fűződő német érdekekről lásd Sean McMeekin: *The Berlin-Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898–1918*. London, 2010, 7–53.
- 88 Fischer: *Griff nach der Weltmacht*, 54.
- 89 Herbert Feis: *Europe, the World's Banker 1870–1914*. New York, 1939, 53; Ulrich Trumpener: *Germany and the Ottoman Empire 1914–1918*. Princeton, 1968, 3–11; Harry N. Howard: *The Partition of Turkey, 1913–1923*. Norman, 1931, 49–50.
- 90 Hildebrand: *Der vergangene Reich*, 281–82.
- 91 „Goltz pasáról” és más, Liman előtt Konstantinápolyban működő német katonai tanácsadókról lásd Bernd F. Schulte: *Vor dem Kiegsausbruch 1914. Deutschland, die Türkei und der Balkan*. Düsseldorf, 1980, 17–38.
- 92 Mühlmann: *Deutschland und die Türkei*, 10–11; Hildebrand: *Das vergangene Reich*, 297.
- 93 Theobald von Bethmann Hollweg: *Betrachtungen von Weltkriege*, 2 kötet, Berlin, 1919, 1. kötet, 88–89.
- 94 A *Novoje Vremja* felülről sugalmazott sajtóhíztériájáról lásd David MacLaren McDonald: *United Government and Foreign Policy in Russia 1900–1914*. Cambridge, Massachusetts, 1992, 191; arról, hogy az oszmán hatóságok eltökélten törekedtek fegyveres erőik fejlesztésére, s ezáltal a további területvesztés megakadályozására felhasználni a német katonai küldöttség jelenlétét, lásd Szverbejev (berlini orosz nagykövet) Szazonovnak, 1914. január 16., IBZI, 3. sor, 1. kötet, 21. sz. dokumentum, 22–23.
- 95 Tatyiscsev II. Miklósnak, Berlin, 1913. november 6., GARF, 601, op. 1., del 746 (2).

- 96 Idézte Bazarov 1913. december 16-án Berlinben kelt jelentéséből in: Fischer: *War of Illusions*, 334. Nem ismeretes, hogy Bazarov honnan szerzett tudomást a titkos találkozáson elhangzottakról.
- 97 Pourtalès a német külügyminisztériumnak, 1913. november 28. és december 5., GP, 38. kötet, 15 457. és 15 466. sz. dokumentumok; Mühlmann: *Deutschland und die Türkei*, 12.
- 98 Idézi Lichnowsky: *My Mission to London*, 14.
- 99 Bovikin: *Iz isztorii vozniknovenija*, 125–26; Fischer: *War of Illusions*, 147–48.
- 100 Szazonov Gyemidovnak (az athéni orosz követnek), Szentpétervár, 1912. október 16. (másolat Konstantinápolyba, Párizsba és Londonba); Szazonov Girsznek, Szentpétervár, 1912. október 18.; Szazonov a párizsi, londoni, berlini, bécsi és római orosz nagyköveteknek, 1912. október 5.; mind: AVPRI, 151 (PA), op. 482., d. 130., ll. 14, 21, 22.
- 101 Szuhomlinov Nyeratovnak, 1911. augusztus 11., IBZI, 3. sor., 1. kötet, 310. sz. dokumentum, 375–78, itt 376.
- 102 Szazonov Izvolszkijnek, 1912. november 4. (másolat Londonba és Konstantinápolyba); Szazonov Girsznek (a konstantinápolyi orosz nagykövetnek), „titkos telegram”, Szentpétervár, 1912. november 2.; mindkettő: AVPRI, 151 (PA), op. 482., d. 130., ll. 96., 87.
- 103 Bobroff: *Roads to Glory*, 52–53.
- 104 Szazonov Kokovcovnak és a titkosszolgálati vezetőknek, 1912. november 12., idézte uo., 55.
- 105 Szazonov II. Miklósnak, 1912. november 23., idézi Bovikin: *Iz isztorii vozniknovenija*, 126.
- 106 Ia. Zakher: „Konstantinopol i Prolivy”, KA 6 (1924), 48–76, itt 55; KA 7 (1924), 32–54.
- 107 Bobroff: *Roads to Glory*, 76–95.
- 108 Szazonov az orosz ügyvivőnek, London, 1913. december 7., in: B. von Siebert (szerk.): *Graf Benckendorffs diplomatischer Schriftwechsel*. Berlin, 1928, 3. kötet, 982. sz. dokumentum, 208–209.
- 109 D. C. B. Lieven: *Russia and the Origins of the First World War*. London, 1983, 47; Etter (londoni orosz ügyvivő) Szazonovnak, London, 1914. január 14., IBZI, 3. sor., 1. kötet, 3. sz. dokumentum, 2–3.
- 110 Louis Mallet Edward Greynek, London, 1914. március 23., TNA FO 800/80; Great Britain, House of Commons Debates, 1914, 59. kötet, 2169–70. hasáb, mindkettőt idézi William I. Shorrock: „The Origin of the French Mandate in Syria and Lebanon: The Railroad Question, 1901–1914.” *International Journal of Middle East Studies*, 1/2, 1970, 133–53, itt 153; lásd még Stuart Cohen: „Mesopotamia in British Strategy, 1903–1914.” *International Journal of Middle East Studies*, 9/2, 1978, 171–81, különösen 174–77.
- 111 Az Oszmán Birodalom kormánya nevében Kursid Pasa haditengerészeti

- miniszter és Limpus tengernagy között létrejött megállapodás, 1912. május 25., Limpus Papers, Kairói Könyvtár, MNN, LIM./12; Limpus kinevezéséről lásd még Paul G. Halpen: *The Mediterranean Naval Situation, 1908–1914*. Cambridge, Massachusetts, 1971, 321.
- 112 Lásd Instructions for Halifax Bey, 1914. május 11., uo., LIM/9.
- 113 Limpus a török admirálisnak, 1912. június 5., uo., LIM 8/1 (másolókönyv), 63–67. sz. dosszié.
- 114 Limpus a török admirálisnak, 1912. június 5., uo., LIM 8/1 (másolókönyv), 68–69. sz. dosszié.
- 115 Delcassé a külügyminisztériumnak, 1914. január 29., AMAE NS, Russie 42, 223–24. sz. dossziék; lásd még Izvolszkij Szazonovnak, Párizs, 1914. január 15., *IBZI*, 3. sor., 1. kötet, 12. sz. dokumentum, 12–14, az Oszmán Birodalom elleni orosz gazdasági bojkott francia ellenzéséről.
- 116 Izvolszkij Szazonovnak, Párizs, 1913. december 18., in: Stieve (szerk.): *Der diplomatische Schriftwechsel Izvolskis*, 3. kötet, 1179. és 1181. sz. dokumentumok, 425 és 428–31; Dülfer, Kröger és Wipplich: *Vermiedene Kriege*, 663–64.
- 117 Szazonov Benckendorffnak, Szentpétervár, 1913. december 12., in: Benno Siebert (szerk.): *Benckendorffs diplomatische Schriftwechsel*, 3 kötet, Berlin, 1928, 3. kötet, 991. sz. dokumentum, 217.
- 118 Erről a jelentésről lásd McDonald: *United Government*, 193; a Liman-ügy „polarizáló” hatásáról: Strachan: *First World War*, 61.
- 119 M. Pokrowski: *Drei Konferenzen. Zur Vorgeschichte des Krieges*, fordító ismeretlen. Berlin, 1920, 34 és 38.
- 120 Uo., 42.
- 121 Hildebrand: *Das vergangene Reich*, 298.
- 122 Pokrowski: *Drei Konferenzen*, 39 és 41; Szazonovnak a vitákban játszott szerepéről lásd Horst Linke: *Das zarische Russland und der Erste Weltkrieg. Diplomatie und Kriegsziele 1914–1917*. München, 1982, 22.
- 123 Buchanan Greynek, 1914. április 3., idézi Lieven: *Russia and the Origins*, 197.
- 124 Összefoglaló lapszéli jegyzet, Pourtalès Bethmann Hollwegnek, Szentpétervár, 1914. február 25., *GP*, 39. kötet, 15841. sz. dokumentum, 545; lásd még Dülfer, Kröger és Wippich: *Vermiedene Kriege*, 670.
- 125 Idézi McDonald: *United Government*, 193.
- 126 Sergei Dmitrievich Sazonov: *Fateful Years, 1909–16: The Reminiscences of Serge Sazonov*, London, 1928, 80.
- 127 Liszkowski: *Zwischen Liberalismus und Imperialismus. Die zaristische Aussenpolitik vor dem Ersten Weltkrieg im Urteil Miljukovs und der Kadettenpartei, 1905–1914*. Stuttgart, 1974, 224–25.
- 128 Mallet Greynek (N 400) 1914. június 2., valamint Russell és Crowe feljegyzései, 1914. június 4. és 9.; idézi Thomas Otte: *Foreign Office Mind*, 378–79.

- 129 Lieven: *Russia and the Origins*, 42–46; lásd még Bovikin: *Iz isztorii vozniknovenija*, 129.
- 130 Bobroff: *Roads to Glory*, 151; uő: *Behind the Balkan Wars*, 78.
- 131 „Journal der Sonderkonferenz, 1914. február 8.” in: Pokrowski: *Drei Konferenzen*, 47 és 52.
- 132 Uo., 52–53.
- 133 Bovikin: *Iz isztorii vozniknovenija*, 128.
- 134 Stephen Schröder: *Die englisch-russische Marinekonvention*. Göttingen, 2006, 97–101; Linke: *Das zarische Russland*, 28–30.
- 135 Idézi Schröder: *Die englisch-russische Marinekonvention*, 128.
- 136 William A. Renzi: „Great Britain, Russia and the Straits, 1914–1915.” *Journal of Modern History*, 42/1, 1970, 1–20, itt 2–3; Mustafa Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge, 2008, 46.
- 137 Szazonov Hartwignak, idézi Friedrich Stieve: *Iswolski und der Weltkrieg, auf Grund der neuen Dokumenten-Veröffentlichung des Deutschen Auswärtigen Amtes*. Berlin, 1924, 178.
- 138 Guillaume Davignonnak, Párizs, 1914. április 14., MAEB AD, France 11, Correspondance politique – légations.
- 139 Arról, hogy ez a gondolat mennyire meghatározta Szazonov szemléletét, lásd Bobroff: *Roads to Glory*, 151–56.
- 140 John H. Herz: „Idealist Internationalism and the Security Dilemma.” *World Politics*, 2/2, 157–80, itt 157; a kérdésnek az 1914-es válságot érintő vonatkozásairól lásd Jack L. Snyder: „Perceptions of the Security Dilemma in 1914” in: Robert Jervis, Richard Ned Lebow és Janice Gross Stein: *Psychology and Deterrence*. Baltimore, 1989, 153–79; Klaus Hildebrand: „Julikrise 1914: Das europäische Sicherheitsdilemma. Betrachtungen über den Ausbruch des Ersten Weltkrieges.” *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 36, 1985, 469–502; Gian Enrico Rusconi: *Rischio 1914. Come si decide una guerra*. Bologna, 1987, 171–87.
- 141 Nicolson Cartwrightnak, London, 1912. március 18., TNA, FO 800/354, 253–54. sz. dossziék.
- 142 Sazonov: *Les Années fatales*, 63.
- 143 Bertie Greynek, Párizs, 1912. november 26., *BD*, 9/2. kötet, 280. sz. dokumentum, 206.
- 144 Max von Lichnowsky herceg: *Heading for the Abyss*. New York, 1928, 167–68, kiemelés az eredeti szövegben.
- 145 Uo., 167–68; kiemelés az eredeti szövegben.
- 146 Cambon Poincarénak, London, 1912. december 4., *DDF*, 3. sor., 4. kötet, 622. sz. dokumentum, 642–43; lásd még Wilson: *The British Démarche*, 555.
- 147 Schroeder: *Embedded Counterfactuals*, 37.

- 148 Jelentés a Hamburg-Amerikanische Paketfahrt-Aktien-Gesellschaft (HAPAG) ügynökének Vittével folytatott beszélgetéséről, továbbítva in: Müller Bethmann Hollwegnek, Hamburg, 1913. február 21., PA-AA, R 10137, Allgemeine Angelegenheiten Russlands, 1907. január 1. – 1915. december 31.; egy másik jelentés, amely szerint a háború gondolata csak az orosz eliten belüli szűk körben népszerű: Kohlhaas (moszkvai német főkonzul): memorandum, 1912. december 3., PA-AA, R 10895.
- 149 A brit politikának erről a vonulatáról lásd Christopher John Bartlett: *British Foreign Policy in the Twentieth Century*, London, 1989, 20.; Paul W. Schroeder: „Alliances 1815–1914: Weapons of Power and Tools of Management” in: Klaus Knorr (szerk.): *Historical Dimensions of National Security Problems*. Lawrence, Kansas, 1976, 227–62.; Christel Gade: *Gleichgewichtspolitik oder Bündnispflege? Maximen britischer Aussenpolitik (1909–1914)*. Göttingen, 1997, 22; arról, hogy Franciaország elfordult az erőegyensúly politikájától, lásd Bovikin: *Iz istorii vozniknovenija*, 133.
- 150 Grey Bertie-nek, London, 1912. december 4., BD, 9/2 kötet, 328. sz. dokumentum, 244; Grey nagyjából ugyanezt mondta Buchanan szentpétervári brit nagykövetnek, lásd Grey Buchanannek, 1913. február 7., uo., 626. sz. dokumentum, 506.
- 151 Arról, hogy a britek gyanakvással szemlélték és találgatták az osztrákok terveit; arról a feltételezésről, hogy Bécs Berlin csatlósa, illetve az osztrák–magyar kettős monarchia működési zavarairól lásd Kiessling: *Gegen den grossen Krieg?*, 127–129; Strachan: *First World War*, 81.
- 152 Katrin Boeckh: *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische selbstbestimmung auf dem Balkan*. München, 1996, 121 és 131; V. N. Strandmann: *Balkanske Uspomene*, oroszról szerbre fordította Jovan Kachaki, Belgrád, 2009, 244; Pašić Szazonovnak, 1914. február 2., IBZI, 3. sor., 1. kötet, 161. sz. dokumentum, 149–150; a fegyverszállításról, amelynek jócskán kellett idő ahhoz, hogy az orosz államigazgatási rendszeren keresztüljusson: Szuhomlinov Szazonovnak, 1914. március 30.; Szazonov Hartwignak, Szentpétervár, 1914. április 9.; Szazonov Hartwignak, Szentpétervár, 1914. április 14.; Hartwig Szazonovnak, 1914. április 28.; mind: IBZI, 1. sor, 1. kötet, 161. sz. dokumentum, 149–150; uo., 1. sor, 2. kötet, 124., 186., 218. és 316. sz. dokumentumok, 124, 198, 227–28 és 309.
- 153 Miranda Vickers: *The Albanians. A Modern History*. London és New York, 1999, 70.
- 154 Mark Mazower: *The Balkans*. London, 2000, 105–106.
- 155 A szentpétervári francia követségi titkár, Jean Doucet feljegyzései André Panafieu beszélgetéseiről, Szentpétervár, 1912. december 12., AMAE. Papiers Jean Doucet, 23. kötet, Notes Personelles, 1912–1917; Strandmann: *Balkanske Uspomene*, 239.

- 156 Nicolson Hardinge-nak, London, 1912. február 1., idézi Richard Langhorne: „Anglo-German Negotiations Concerning the Future of the Portuguese Colonies, 1911–1914.” *Historical Journal*, 16/2, 1973, 362–87, itt 371.
- 157 Schoen Bethmann Hollwegnek, Párizs, 1912. március 22., GP, 31. kötet, 11 520 sz. dokumentum, 396–401, itt 400–401.
- 158 Sazonov: *Les Années fatales*, 61.
- 159 Bethmann Hollweg: *Betrachtungen zum Weltkrieg*, 2. kötet, 133.
- 160 A tisztí férfiúság 1914 előtti „megkeményedéséről” lásd Markus Funck: „Ready for War? Conceptions of Military Manliness in the Prusso-German Office Corps before the First World War” in: Karen Hagemann és Stephanie Schüler-Springorum (szerk.): *Home/Front, The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*. New York, 2002, 43–68.
- 161 Rosa Mayreder: „Von der Männlichkeit” in: Mayreder: *Zur Kritik der Weiblichkeit*, esszé, szerk.: Hana Schnedl. München, 1981, 80–97, itt 92.
- 162 Christopher E. Forth: *The Dreyfus Affair and the Crisis in French Masculinity*. Baltimore, 2004; lásd még: Hagemann és Schüler-Springorum (szerk.): *Home/Front* című kötetének esszéit, különösen Karen Hagemann: „Home/Front. The Military, Violence and Gender Relations in the Age of the World Wars”, 1–42; a társadalmi elit köreiben érvényes férfiúsfelfogásról brit–német összehasonlításban: Sonja Levensen: „Constructing Elite Identities. University Students, Military Masculinity and the Consequences of the Great War in Britain and Germany.” *Past & Present*, 198/1, 2008, 147–83; az uralkodó férfiúsfogadalmak közötti feszültségekről lásd Mark Connellan: „From Manliness to Masculinities.” *Sporting Traditions*, 17/2, 2001, 46–63.
- 163 Samuel R. Williamson: „Vienna and July. The Origins of the Great War Once More” in: Samuel R. Williamson és Peter Pastor (szerk.): *Essays on the World War I: Origins and Prisoners of War*. New York, 1983, 9–36, különösen 13–14.
- 164 Strandmann: *Balkanske Uspomene*, 241.
- 165 Hugo Hantsch: *Leopold Graf Berchtold. Grandseigneur und Staatsman*, 2 kötet, Graz, 2. kötet, 374, 455 és 475 14 lj, 500 és 520.
- 166 Strandmann: *Balkanske Uspomene*, 244.
- 167 Joachim Radkau: *Das Zeitalter der Nervosität. Deutschland zwischen Bismarck und Hitler*. München, 1998, 396–97.
- 168 Georg Jellinek: *System der subjektiven Öffentlichen Rechte*. Freiburg, 1982, 8–17 és 21–28; a jellineki „normative Kraft des Faktischen”-ról lásd Lepsius: *Besitz und Sachherrschaft im öffentlichen Recht*. Tübingen, 2002, 176–79.
- 169 Denis Diderot: „Composition in Painting.” *Encyclopédie*, 2. kötet, 1953 in: Beatrix Tollemache: *Diderot's Thoughts on Art and Style*. New York, 1893–1971, 25–34.
- 170 Tatyiscsev II. Miklós cárnak, Berlin, 1914. február 28. és 1914. március 13., GARF, 601, op. 1., del. 746(2).

HETEDIK FEJEZET • GYILKOSSÁG SZARAJEVÓBAN

- 1 *Pijemont*, 1914. június 28., idézi Wolf Dietrich Beschnitt: *Nationalismus bei Serben und Kroaten, 1830–1914*. München, 1980, 132.
- 2 Leon Biliński: *Wspomnienia i dokumenty*, 2 kötet, Varsó, 1924–25, 1. kötet, 282.
- 3 Idézi Vladimir Dedijer: *The Road to Sarajevo*. London, 1967, 10.
- 4 Idézi Joachim Remak: *Sarajevo. The Story of a Political Murder*. London, 1959, 25.
- 5 Veljko Čubrilović vallomása in: J. Kohler (szerk.): *Der Prozess gegen die Attentäter von Sarajevo. Nach dem amtlichen Stenogramm der Gerichtsverhandlung aktenmässig dargestellt*. Berlin, 1918, 72.
- 6 Veljko Čubrilović vallomása, uo., 77.
- 7 Gavrilo Princip vallomása, uo., 30.
- 8 Igelstroem (szarajevói orosz főkonzul) Shebekónak, Szarajevó, 1914. július 7., *IBZI*, 3. sor., 4. kötet, 120. sz. dokumentum, 123.
- 9 Rebecca West: *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia*. London, 1955, 332.
- 10 Idézi Remak: *Sarajevo*, 131.
- 11 Uo., 134.
- 12 A szarajevói turisztikai iroda jugoszláv vezetőjének visszaemlékezései, feljegyezte Rebecca West a városban 1936–37-ben tett látogatásakor, lásd R. West: *Black Lamb and Grey Falcon*, 333 és 350.
- 13 Oskar Potiorek vallomása in: Kohler (szerk.): *Der Prozess*, 156–57.
- 14 Idézi Dedijer: *Road to Sarajevo*, 15; Rudolf Jęřábek: *Potiorek. General im Schatten von Sarajevo*. Graz, 1991, 82–86.
- 15 Kohler (szerk.): *Der Prozess*, 30.
- 16 Oskar von Potiorek vallomása, uo., 157.
- 17 Franz von Harrach vallomása, uo., 159.
- 18 Stefan Zweig: *A tegnap világa. Egy európai emlékezései*. Budapest, Európa, Tandori Dezső fordítása, 1981.
- 19 R. J. W. Evans: „The Habsburg Monarchy and the Coming of War” in: R. J. W. Evans és H. Pogge von Strandmann (szerk.): *The Coming of the First World War*. Oxford, 1988, 33–57.
- 20 Naplóbejegyzés 1914. szeptember 17-éről, in: Rosa Mayreder: *Tagebücher 1913–1916*, szerk.: Harriet Anderson. Frankfurt am Main, 1988, 145.
- 21 Alfons Clary-Aldridgen: *A European Past*, London, 1978, 153.
- 22 Naplóbejegyzés, 1914. június 1., in: Arthur Schnitzler: *Tagebücher 1913–1916*, szerk.: P. M. Braunwarth, R. Miklin, S. Perlik, W. Rupprechter és R. Urbach. Bécs, 1983, 117.
- 23 Biliński: *Wspomnienia i dokumenty*, 1. kötet, 276.
- 24 Sebeko Szazonovnak, 1914. július 1., *IBZI*, 3. sor., 4. kötet, 46. sz. dokumentum, 56.
- 25 Jaroslav Hašek: *Švejk, egy derék katona kalandjai a világháborúban*. Európa, 1986.

- 26 Joseph Roth: *The Radetzky March*. Michael Hofmann. London, 2003, 327.
- 27 Robert A. Kann: „Gross-Österreich” in: R. A. Kann: *Erzherzog Franz Ferdinand Studien*. München, 1976, 26–46, itt 31.
- 28 Ottokar Czernin gróf: *In the World War*. London, 1919, 36.
- 29 Rudolf Kiszling: *Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este. Leben, Pläne und Wirken am Schicksalsweg der Donaumonarchie*. Graz, 1953, 49–50.
- 30 Robert Hoffmann: *Erzherzog Franz Ferdinand und der Fortschritt. Altstadterhaltung und bürgerliche Modernisierungswille in Salzburg*. Bécs, 1994, 94–95.
- 31 Naplóbejegyzés, 1914. június 28. és szeptember 24., in: Schnitzler: *Tagebücher*, 123 és 138.
- 32 Lásd Bernard Sösemann: „Die Bereitschaft zum Krieg. Sarajevo 1914” in: Alexander Demandt (szerk.): *Das Attentat in der Geschichte*. Köln, 1996, 295–320.
- 33 Đorđević Pašićnak, Konstantinápoly, 1914. június 30., AS, MID – PO, 411, 744–48. sz. dossziék, itt 744–45. sz. dosszié.
- 34 Sebeko Szazonovnak, 1914. július 1., *IBZI*, 3. sor., 4. kötet, 47. sz. dokumentum, 53.
- 35 Lásd például: „Die Ermordung des Tronfolgerpaares.” *Prager Tageblatt*, 1914. június 29., második rendkívüli kiadás, 1; „Ermordung des Tronfolgerpaares.” *Innsbrucker Nachrichten*, 1914. június 29., 2; „Die Erste Nachricht”, „Das Erste Attentat”, „Das Tödliche Attentat.” *Pester Lloyd*, 1914. június 29., 2; „Die letzten Worten des Erzherzogs.” *Vorarlberger Volksblatt*, 1914. július 1., 2.
- 36 „Franz Ferdinand über seine Ehe.” *Die Reichpost*, 1914. június 30., délutáni kiadás, 4.
- 37 Karl Kraus: „Franz Ferdinand und die Talente.” *Die Fackel*, 1914. július 10., 1–4.
- 38 Lásd például: „Nichtamtlicher Teil.” *Wiener Zeitung*, 1914. június 29., 2.
- 39 „Ermordung der Thronfolgerpaares.” *Innsbrucker Nachrichten*, 1914. június 29., 1; „Die Ermordung der Thronfolgers und seiner Gemahlin.” *Die Reichspost*, 1914. június 29., 1; a főhercegről mint a birodalom jövőjének letéteményeséről lásd még: „Erzherzog Franz Ferdinand. Das Standrecht in Sarajevo.” *Neue Freie Presse*, 1914. június 30., 1.
- 40 Galántai József: *Magyarország az első világháborúban 1914–1917*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.
- 41 Franz Kafka: *Tagebücher*, szerk.: Hans-Gerhard Koch, Michael Müller és Malcolm Pasley. Frankfurt am Main, 1990, 543.
- 42 Idézi Remak: *Sarajevo*, 183.
- 43 Uo., 183.
- 44 Potiorek Bilińskinek, Szarajevó, 1914. június 29., *ÖUAP*, 8. kötet, 9947. sz. dokumentum, 213–14, itt 214.
- 45 Luigi Albertini: *The Origins of the World War of 1914*. Isabella M. Massey, 3 kötet, Oxford, 1953, 2. kötet, 55 és 97–98.
- 46 Remak: *Sarajevo*, 194–96 és 198.

- 47 Potiorek Bilińskinek, Szarajevó, 1914. június 28., Potiorek Bilińskinek, Szarajevó, 1914. június 28., Potiorek Bilińskinek, Szarajevó, 1914. június 29., *ÖUAP*, 8. kötet, 9939. és 9947. sz. dokumentumok, 208, 209 és 213–14; arról, hogy Potiorek – talán fel sem ismert bűntudatát csillapítandó – elrendelte minden gyanús boszniai szerb letartóztatását, lásd Jeřábek: *Potiorek*, 88.
- 48 Wilhelm Ritter von Storck a bécsi külügyminisztériumnak, Belgrád, 1914. június 29., Wilhelm Ritter von Storck a bécsi külügyminisztériumnak, Belgrád, 1914. június 29., *ÖUAP*, 8. kötet, 9941. és 9943. sz. dokumentumok, 209–210 és 210–12.
- 49 Potiorek Krobotinnak, Szarajevó, 1914. június 29., uo., 9948. sz. dokumentum, 214; arról, hogy Potiorek meg volt győződve Belgrád bűnrészességéről, lásd még Roberto Segre: *Vienna e Belgrado 1876–1914*. Milánó, 1935, 48.
- 50 Wilhelm Ritter von Storck a bécsi külügyminisztériumnak, Belgrád, 1914. június 29., *ÖUAP*, 8. kötet, 9943. sz. dokumentum, 210–12.
- 51 Storck a bécsi külügyminisztériumnak, Belgrád, 1914. június 29., uo., 9943. sz. dokumentum, 210–12.
- 52 Heinrich Jelitschka a bécsi külügyminisztériumnak, távirat, Üsküb, 1914. július 1., uo., 9972. sz. dokumentum, 237–40, itt 239.
- 53 Storck a bécsi külügyminisztériumnak, Belgrád, 1914. június 30., uo., 9951. sz. dokumentum, 218–19; hasonló beszámolók érkeztek Szerbia minden tájáról, lásd például: a mitrovicai konzulátus vezetője, Josef Umlauf jelentését, 1914. július 5., uo., 10 064. sz. dokumentum, 311–12.
- 54 Storck Belgrádból 1914. július 1-jén a bécsi külügyminisztériumhoz küldött levelének csatolmánya, uo., 9964. sz. dokumentum, 232–34; a Straza által kiadott röplap, 1914. június 30., HHStA, PA, I, Liasse Krieg, 810, 78. sz. dosszié.
- 55 A figyelmeztetés valójában felszínes általánosságok formájában hangzott el, részletekről nem esett szó, ráadásul Jovanović nem Berchtolddal, hanem Bilińskivel beszélt, *Stampa*, 1914. június 30., uo., 24. sz. dosszié.
- 56 Jovanović (Szerbia bécsi követe) Pašićnak, Bécs, 1914. július 1., lásd még Jovanović Pašićnak, Bécs, 1914. július 6., AS-MID, PO, 441, 659. és 770. sz. dossziék.
- 57 Đorđević (Szerbia konstantinápolyi követe) Pašićnak, Konstantinápoly, 1914. június 29. Đorđević jelentése szerint a konstantinápolyi román követ arra figyelmeztetett, hogy a szerb sajtónak „nem lenne szabad ünnepelnie, sőt el kellene ítélnie [a történeteket]”; Đorđević nem értett egyet vele, és javasolta Pašićnak inkább az *emelkedett pártatlanság* hangvételének alkalmazását. Vesnić Pašićnak, 1914. július 1., uo., 411., 662. és 710. sz. dossziék.
- 58 Mark Cornwall: „Serbia” in: Keith M. Wilson (szerk.): *Decisions for War 1914*. London, 1995, 55–96, itt 62.
- 59 Pašić cáfolatáról lásd Albertini: *Origins*, 2. kötet, 99; Đorđe Stanković: *Nikola Pašić, saveznivi i stvaranje Jugoslavije*. Zajecar, 1995, 40.

- 60 Lásd Czernin (a Monarchia szentpétervári követe) jelentését a bécsi külügyminisztériumnak, Szentpétervár, 1914. július 3., *ÖUAP*, 8. kötet, 10017. sz. dokumentum, 282–83, a cikk teljes másolatát lásd in: *Vecsernyeje Vremja*, 1914. június 29., uo., 10 017. sz. dokumentum, 283–84.
- 61 Szapáry a bécsi külügyminisztériumnak, Szentpétervár, 1914. július 21., uo., 10461. sz. dokumentum, 567–68.
- 62 Heinrich Jelitschka főkonzul telegramja a bécsi külügyminisztériumnak, Üsküb, 1914. július 1., uo., 9972. sz. dokumentum, 237–40, itt 239.
- 63 Pašić a szerb külképviselteknek, Belgrád, 1914. július 1.; Pašić a szerb külképviselteknek, Belgrád, 1914. július 14.; *DSP*, 7/1 kötet, 244. és 415. sz. dokumentumok.
- 64 Storck a bécsi külügyminisztériumnak, Belgrád, 1914. július 3., *ÖUAP*, 8. kötet, 10 000. és 10 004. sz. dokumentumok, 274 és 276.
- 65 Storck a bécsi külügyminisztériumnak, Belgrád, 1914. június 30., uo., 9950. sz. dokumentum, 218.
- 66 *Neue Freie Presse*, 1914. július 7. (17 911), 4, 1. hasáb.
- 67 Cornwall: *Serbia*, több helyütt.
- 68 Az emelkedett hallgatás politikájáról lásd például Hartwig Szazonovnak, 1914. július 9., *IBZI*, 3. sor., 4. kötet, 148. sz. dokumentum, 147.
- 69 Storck a bécsi külügyminisztériumnak, Belgrád, 1914. június 30., *ÖUAP*, 8. kötet, 9951. sz. dokumentum, 218–19.
- 70 Hugo Hantsch: *Leopold Graf Berchtold, Grandseigneur und Staatsmann*, 2 kötet, Graz, 1963, 557.
- 71 Uo., 558.
- 72 Uo., 559.
- 73 Biliński: *Wspomnienia i dokumenty*, 1. kötet, 238.
- 74 Lásd például Biliński Potioreknek, Bécs, 1914. június 30. és július 3., *ÖUAP*, 8. kötet, 9962. és 10 029. sz. dokumentumok, 227–31 és 289–91.
- 75 Lásd az 1913. október 13-i megbeszélésről szóló beszámolót in: Conrad von Hötzendorf: *Aus meiner Dienstzeit, 1906–1918*, 5 kötet, 1921–1915, 3. kötet, 464–66.
- 76 John Leslie: „The Antecedents of Austria-Hungary’s War Aims. Policies and Policy-makers in Vienna and Budapest before and during 1914” in: Elisabeth Springer és Leopold Kammerhold (szerk.): *Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas*. Bécs, 1993, 366–67.
- 77 Biliński: *Wspomnienia i dokumenty*, 1. kötet, 277.
- 78 N. Shebeko: *Souvenirs. Essai historique sur les origines de guerre de 1914*. Párizs, 1936, 185.
- 79 Tschirschky Bethmann Hollwegnek, Bécs, 1914. június 30., *DD*, 1. kötet, 7. sz. dokumentum, 10–11.

- 80 Musulin motivációjáról lásd az Alexander Hoyos gróf által összeállított és Fritz Fellner fordításában megjelent „Die Mission »Hoyos«” in: uő: *Vom Dreibund zum Völkerbund. Studien zur Geschichte der internationalen Beziehungen 1882–1919*, szerk.: H. Maschl és B. Mazohl-Wallnig. Bécs, 1994, 112–41, itt 135.
- 81 Leslie: *Antecedents*, 378 (idézet: Szapáry Berchtoldnak, 1912. november 19.).
- 82 Joseph Redlich, naplóbejegyzés, 1914. július 14., in: Franz Fellner (szerk.): *Schicksalsjahre Österreichs, 1908–1919. Das politische Tagebuchs Joseph Redlichs*, 2 kötet, Graz, 1953–54, 1. kötet, 239.
- 83 Berchtold: *Die ersten Tage nach dem Attentat vom 28. Juni*, idézi Hantsch: *Berchtold*, 2. kötet, 552.
- 84 Mérey (a Monarchia római nagykövete) atyjának, 1914. május 5., idézi Fellner: *Die Mission „Hoyos”*, 119.
- 85 Lásd R. A. Kann: *Kaiser Franz Joseph und der Ausbruch des Krieges*. Bécs, 1971, 11, idézet egy Bilińskivel készített lapinterjúból; William Jannen: „The Austro-Hungarian Decision for War in July 1914” in: Samuel R. Williamson és Peter Pastor (szerk.): *Essays on the World War I: Origins and Prisoners of War*. New York, 1983, 55–81, különösen 72.
- 86 Ezt a részletet feltehetően a császár szárnysegédje, gróf Paar tábornok hozta Margutti tudomására, lásd Albert Alexander von Margutti báró: *The Emperor Francis Joseph and His Times*. London, 1921, 138–39.
- 87 Berchtold emlékiratai, idézi Hantsch: *Berchtold*, 2. kötet, 559–60.
- 88 Tisza: feljegyzés Ferenc József császárnak, Budapest, 1914. július 1., ÖUAP, 8. kötet, 9978. sz. dokumentum, 248–49.
- 89 Günther Kronenbitter: *Krieg im Frieden. Die Führung der k.u.k. Armee und die Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns 1906–1914*. München, 2003, 465–66; Segre: *Vienna e Belgrado*, 49; Sidney Bradshaw Fay: *The Origins of the First World War*, 2 kötet, New York, 2. kötet, 224–36.
- 90 Berchtold emlékiratai, idézi Hantsch: *Berchtold*, 2. kötet, 560 és 561.
- 91 Conrad: *Aus meiner Dienstzeit*, 4. kötet, 34; Samuel R. Williamson: *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*. Houndmills, 1991, 199–200.
- 92 Hoyos feljegyzése Naumann-nal folytatott beszélgetéséről, 1914. július 1., ÖUAP, 8. kötet, 9966. sz. dokumentum, 235–36; valamint Albertini: *Origins*, 2. kötet, 129–30.; Dieter Hoffmann: *Der Sprung ins Dunkle: Oder wie der I. Weltkrieg entfesselt wurde*. Lipcse, 2010, 181–82; Fritz Fischer: *War of Illusions. German Policies from 1911 to 1914*, ford.: Marian Jackson. London, 1975, 473.
- 93 Idézi Albertini: *Origins*, 2. kötet, 138.
- 94 Szögyény Berchtoldnak, Berlin, 1914. július 4., ÖUAP, 8. kötet, 10 039. sz. dokumentum, 295.
- 95 Uo., 36; vö.: Fischer: *War of Illusions*, 418.
- 96 Tisza, feljegyzés Ferenc József császárnak, Budapest, 1914. július 1., ÖUAP, 8. kötet, 9978. sz. dokumentum, 248–49.

- 97 Uo., 9984. sz. dokumentum függeléke, 253–61.
- 98 Ferenc József II. Vilmos császárnak, 1914. július 2., uo., 9984. sz. dokumentum, 250–52.
- 99 Szögyény jelentése Hoyosról (1908), idézi Verena Moritz: „»Wir sind also fähig, zu wollen!« Alexander Hoyos und die Entfesselung des Ersten Weltkrieges” in: Verena Moritz és Hannes Leidinger (szerk.): *Die Nacht des Kirpitschnikow. Eine andere Geschichte des Ersten Weltkrieges*. Bécs, 2006, 66–96, itt 82–83.
- 100 Fellner: *Die Mission „Hoyos”*, 119, 125 és 115–16.
- 101 Berchtold szándékainak igen alapos elemzését lásd Williamson: *Austria-Hungary*, 195–96; Hoyos küldetéséről: Manfred Rauchensteiner: *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*. Graz, 1994, 70–73; Hantsch: *Berchtold*, 2. kötet, 567–73.
- 102 Berchtold, jelentés a német nagykövettel folytatott beszélgetésről, Bécs, 1914. július 3., ÖUAP, 8. kötet, 1006. sz. dokumentum, 277–78.
- 103 Beszámoló a Brătianuval folytatott beszélgetésről in: Czernin a bécsi külügyminisztériumnak, Sinaia, 1914. július 24., HHStA, PA I, Liasse Krieg 812, 699–708. sz. dossziék.

NYOLCADIK FEJEZET • TÁGULÓ KÖRÖK

- 1 Idézi David Fromkin: *Europa's Last Summer. Who Started the Great War in 1914?* New York, 2004, 138.
- 2 Rumbold Greynek, Berlin, 1914. július 3., BD, 11. kötet, 26. sz. dokumentum, 18.
- 3 Friedrich Meinecke: *Erlebtes, 1862–1919*. Stuttgart, 1964, 245.
- 4 Akers-Douglas Greynek, Bukarest, 1914. június 30., BD, 11. kötet, 30. sz. dokumentum, 23.
- 5 Poklewski-Koziell Szazonovnak, 1914. július 4., IBZI, 4. kötet, 81. sz. dokumentum, 87; Hristić Pašićnak, Bukarest, 1914. június 30., AS, MID-PO, 411, 689. sz. dosszié.
- 6 Crackanthorpe Greynek, Belgrád, 1914. július 2., BD, 11. kötet, 27. sz. dokumentum, 19–20.
- 7 Möllwald a bécsi külügyminisztériumnak, Cetinje, 1914. június 29., HHStA, PA, I, Liasse Krieg, 810, 22. sz. dosszié.
- 8 Feljegyzés a hadügyminisztériumból (Krobatin aláírásával), Bécs, 1914. július 2.; Berchtold Möllwaldnak, ÖUAP, 8. kötet, 9996. és 10 040. sz. dokumentum, 270–71 és 293–96.
- 9 Spalajković Pašićnak, Szentpétervár, 1914. július 9., AS, MID – PO, 412, 28. sz. dosszié.
- 10 Rodd Greynek, 1914. július 7., BD, 11. kötet, 36. sz. dokumentum, 28; Mérey Berchtoldnak, Róma, 1914. július 2., ÖUAP, 8. kötet, 9988. sz. dokumentum, 263; Mihajlović Pašićnak, Róma, 1914. július 1., AS, MID – PO, 412, 762–65. sz. dossziék.

- 11 Szverbejev Szazonovnak, magánlevél, Róma, 1914. június 30., *IBZI*, 3. sor., 4. kötet, 29. sz. dokumentum, 37; Mihajlović Pašićnak, Róma, 1914. július 1., AS, MID – PO, 411, 762–65. sz. dossziék.
- 12 John Keiger: *France and the Origins of the First World War*. London, 1983, 139 és 145.
- 13 Szécsen Berchtoldnak, Párizs, 1914. július 1., *ÖUAP*, 8. kötet, 9970. sz. dokumentum, 237.
- 14 Bosković Pašićnak, London, 1914. július 18., AS, MID – PO, 411, 684. sz. dosszié.
- 15 Mensdorff a bécsi külügyminisztériumnak, London, 1914. július 16., HHStA, PA I, Liasse Krieg, 812, 478. sz. dosszié.
- 16 Czernin a bécsi külügyminisztériumnak, Bukarest, 1914. július 10., uo., 810, 369. sz. dosszié.
- 17 Jovanović Pašićnak, Berlin, 1914. július 13., AS, MID – PO, 412, 63–64. sz. dosszié; Spalajković Pašićnak, Szentpétervár, 1914. július 12., uo., 105–106. sz. dossziék.
- 18 Sebeko Szazonovnak, Bécs, 1914. június 30.; Bécs, 1914. július 1., *IBZI*, 3. sor., 8. kötet, 32., 46. és 47. sz. dokumentumok, 39, 53 és 54.
- 19 Hartwig Szazonovnak, Belgrád, 1914. július 30., uo., 4. kötet, 35. sz. dokumentum, 43; Friedjung jelentőségéről, amennyiben arra használták fel, hogy elutasítsák az osztrákok Szerbia elleni vádjait, lásd Manfred Rauchensteiner: *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*. Graz, 1994, 77.
- 20 Bronewsky Szazonovnak, Szófia, 1914. július 8., *IBZI*, 3. sor., 4. kötet, 136. sz. dokumentum, 143.
- 21 Szverbejev (berlini orosz nagykövet) Szazonovnak, 1914. július 2., uo., 62. sz. dokumentum, 68.
- 22 Benckendorff Szazonovnak. London, 1914. június 30., uo., 26. sz. dokumentum, 32.
- 23 Bunsen (Nagy-Britannia bécsi követe) Greynek, 1914. július 5., *BD*, 11. kötet, 40. sz. dokumentum, 31–32.
- 24 Carlotti San Giulianónak, Szentpétervár, 1914. július 8., *IBZI*, 3. sor., 4. kötet, 128. sz. dokumentum, 128; A közlemény orosz publikációja megjegyzi, hogy a beszélgetésről az orosz külügyminisztérium nem rendelkezik hiteles dokumentumokkal; Czernin beszámolója ugyanerről a találkozóról nem említi ezt a mozzanatot. Az ok az lehet, hogy Czernin bizalmas értesülésekhez jutott egy bécsi informátorától, de nem kívánta nyilvánosságra hozni, hogy elfecsegte Szazonovnak az osztrákok szándékait. A Czernin által kiszivárogtatottak és a bécsi hivatalos álláspont szoros egyezése ugyanakkor azt sugallja, hogy a megjegyzés valóban elhangzott.
- 25 Szapáry Berchtoldnak, 1914. július 18., *ÖUAP*, 8. kötet, 10 365. sz. dokumentum, 495.

- 26 Sebeko szóbeli közlése Berchtoldnak, Bécs, 1914. június 30., lásd N. Shebeko: *Souvenirs. Essai Historique sur les origines de la guerre de 1914*. Párizs, 1936, 258.
- 27 Szécsen Berchtoldnak, 1914. július 4., *ÖUAP*, 8. kötet, 10047. sz. dokumentum, 299.
- 28 Grey Buchanannek, London, 1914. július 5., uo., *BD*, 11. kötet, 39. sz. dokumentum, 31.
- 29 Bunsen Greynek, 1914. július 5., uo., 41. sz. dokumentum, 31–32.
- 30 Bernadotte Everly Schmitt: *Interviewing the Authors of the War*. Chicago, 1930, 10. Schmitt elfogadja Artamonov tagadását, Albertini azonban szkeptikus; lásd Luigi Albertini: *The Origins of the War of 1914*, 3 kötet, Oxford, 1953, 2. kötet, 81–86.
- 31 II. Vilmos lapszéli megjegyzése, Tschirschky Bethmann Hollwegnek, Bécs, 1914. július 30., in: Imanuel Geiss (szerk.): *Julikrise und Kriegsausbruch 1914. Eine Dokumentensammlung*, 2 kötet, Hannover, 1963–64, itt 1. kötet, 2. sz. dokumentum, 559.
- 32 Berchtold jelentése a Tschirschkyvel folytatott beszélgetésről, 1913. július 3., *ÖUAP*, 8. kötet, 10006. sz. dokumentum, 277; Hugo Hantsch: *Leopold von Graf Berchtold. Grandseigneur und Staatsman*, 2 kötet, Graz, 1963, 2. kötet, 566–68.
- 33 Szögyény Berchtoldnak, Berlin, 1914. július 5., *ÖUAP*, 8. kötet, 10 058. sz. dokumentum, 306–307.
- 34 Hoyos emlékiratai, Fritz Fellner: „Die Mission »Hoyos«” in: Fritz Fellner: *Vom Dreibund zum Völkerbund. Studien zur Geschichte der internationalen Beziehungen 1882–1919*, szerk.: H. Mashl és B. Mazohl-Wallnig. Bécs, 1994, 137.
- 35 Holger Afflerbach: *Falkenhayn: Politische Denken und Handeln im Kaiserreich*. München, 1994, 151; Albertini: *Origins*, 2. kötet, 142; Annika Mombauer: *Helmut von Moltke and the Origins of the First World War*. Cambridge, 2001, 190; Geis (szerk.): *Julikrise*, 1. kötet, 79.
- 36 Szögyény Berchtoldnak, Berlin, 1914. július 6., *ÖUAP*, 8. kötet, 10 076. sz. dokumentum, 320.
- 37 Imanuel Geiss: *July 1914, The Outbreak of the First World War. Selected Documents*. New York, 1974, 72; Albertini: *Origins*, 2. kötet, 137–40.
- 38 Albertini: *Origins*, 2. kötet, 147; Hantsch: *Berchtold*, 2. kötet, 571–72.
- 39 Albertini: *Origins*, 2. kötet, 159 és 137–38; Afflerbach: *Falkenhayn*, 151; Stevenson: *Armaments*, 372 és 375.
- 40 Geiss: *July 1914*, 72; David Stevenson: *Armaments and the Coming of War. Europe 1914–1915*. Oxford, 1996, 372; Szögyény Berchtoldnak, Berlin, 1913. október 28., *ÖUAP*, 7. kötet, 8934. sz. dokumentum, 513–15.
- 41 Arról, hogy a britek 1914 tavaszán és nyarán nyugtalankodtak az oroszok megbízhatósága miatt, lásd Thomas Otte: *The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Policy, 1865–1914*. Cambridge, 2001, 376–78; a franciák Szergej Vitte felőli aggodalmairól lásd Stefan Schmidt: *Frankreichs Aussenpolitik in der Julikrise 1914. Ein Beitrag zur Geschichte des Ausbruchs des Ersten Weltkrieges*. München, 2009, 266–68.

- 42 Konrad J. Jarausch: „The Illusion of a Limited War: Chancellor Bethmann Hollweg's Calculated Risk, July 1914.” *Central European History*, 2/1, 1969, 48–67; Gian Enrico Rusconi: *Rischio 1914. Come si decide una guerra*. Bologna, 1987, 95–115.
- 43 Jarausch: *Bethmann Hollweg's Calculated Risk*, 48.
- 44 Dieter Hoffmann: *Der Sprung ins Dunkle: Oder wie der I. Weltkrieg entfesselt wurde*. Lipcse, 2010, 159–62; *Le Matin*, 1914. január 4., lásd még: Ignatyev Danyilovnak (az orosz vezérőrhadbiztosnak), Párizs, 1914. január 22., *IBZI*, 3. sor., 1. kötet, 65–68, itt 66. Izvolszkij arra gyanakodott, hogy a cikkeket a Quai d'Orsay egyik középmagas beosztású tisztségviselője sugallta, lásd uo., 66., 1. l.
- 45 Idézi Hermann von Kuhl: *Der deutsche Generalstab in Vorarbeitung und Durchführung des Weltkrieges*. Berlin, 1920, 72.
- 46 Pourtalès Bethmann Hollwegnek, 1914. június 13., *DD*, 1. kötet, 1. sz. dokumentum, 1.
- 47 II. Vilmos császár széljegyzetei a cikk fordításának lapjain, uo., 2. sz. dokumentum, 3.
- 48 Bethmann Hollweg Lichnowskynak, Berlin, 1914. június 16., *GP*, 39. kötet, 15 883. sz. dokumentum, 628–30, különösen 628.
- 49 I. V. Bestuzhev: „Russian Foreign Policy, February-June 1914.” *Journal of Contemporary History*, 1/3, 1966. 96.
- 50 Vezérkari jelentés, Berlin, 1913. november 27. és 1914. július 7., *PA-AA*, R 11011.
- 51 Zara S. Steiner: *Britain and the Origins of the First World War*. London, 1977, 120–24; Wolfgang J. Mommsen: „Domestic Factors in German Foreign Policy before 1914.” *Central European History*, 6, 1973 3–43, itt 36–39.
- 52 Karl Dietrich Erdmann (szerk.): *Kurt Riezler. Tagebücher, Aufsätze, Dokumente*. Göttingen, 1972, naplóbejegyzés, 1914. július 7., 182–83. A naplók kiadása hosszú és időnként el-elfajuló vitát váltott ki részben a németeknek a háború kirobbanásáért viselt felelőssége kérdésében (a *Fischer-vita* napjainkban sem ült még el), részben pedig a naplók (s különösen azok háború előtti részének) hitelességéről. Leghatározottabban Bernd Sösemann vádolta Erdmannt azzal, hogy helytelenül tekinti összefüggőnek az erősen átszerkesztett, részben csonka különálló lapokból álló kéziratot a feltehetően eredeti naplórészletekkel és azok későbbi értelmezéseivel, félrevezetően állítva, hogy a „napló” az események kortárs látképét tárja az olvasó elé – lásd Bernd Sösemann: „Die Erforderlichkeit des Unmöglichen. Kritische Bemerkungen zu der Edition: Kurt Riezler: Tagebücher, Aufsätze, Dokumente.” *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 110, 1974; uő: „Die Tagebücher Kurt Riezlers. Untersuchungen zu ihrer Echtheit und Edition.” *Historische Zeitschrift*, 236, 1983, 327–69; valamint Erdmann részletes válaszát: Karl Dietrich Erdmann: „Zur

- Echtheit des Tagebücher Kurt Riezlers. Eine Antikritik.” *Historische Zeitschrift*, 236, 1983, 371–402; a kiadás és Riezler feljegyzéseinek (a források összetett voltának ellenére) maradandó értékéről lásd Holger Afflerbach bevezetőjét az új kiadáshoz. Göttingen, 2008.
- 53 Erdmann: *Riezler*, naplóbejegyzés, 1914. július 7., 182.
- 54 Uo., naplóbejegyzés, 1914. július 8., 184; e gondolatmenet fontosságáról a német politika szempontjából lásd még Jürgen Angelow: *Der Weg in die Urkatastrophe. Der Zerfall des alten Europa 1900–1914*. Berlin, 2010, 25–26.
- 55 A. Hoyos: „Meine Mission nach Berlin” in: Fellner: *Die Mission „Hoyos”*, 137.
- 56 A közös minisztertanács 1914. július 7-i ülésének jegyzőkönyve, *ÖUAP*, 8. kötet, 10 181. sz. dokumentum, 343–51, itt 343–45.
- 57 Uo., 349.
- 58 Gunther E. Rothenberg: *The Army of Francis Joseph*. Lafayette, 1976, 177–79; Rauchensteiner: *Tod des Doppeladlers*, 74–75; Roberto Segre: *Vienna e Belgardo 1876–1914*. Milánó, 1935, 61.
- 59 Samuel R. Williamson: *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*. Houndmills, 1991, 199.
- 60 Conrad von Hötzendorf: *Aus meiner Dienstzeit, 1906–1918*, 5 kötet, Bécs, 1921–1925, 4. kötet, 33.
- 61 Berchtold jelentése Ferenc József császárnak, Bécs, 1914. július 10., *ÖUAP*, 8. kötet, 10 272. sz. dokumentum, 447–48.
- 62 Conrad Berchtoldnak, Bécs, 1914. július 10., uo., 10 226. sz. dokumentum, 414–15.
- 63 Shebeko: *Souvenirs*, 214; Sidney Bradshaw Fay: *The Origins of the First World War*, 2 kötet, New York, 2. kötet, 243–48.
- 64 Az osztrák nagykövet, Mérey gróf elkeseredett sürgönyben tájékoztatta Bécset a német kiszivárogtatásról július 18-án; válaszában Berchtold jelezte, hogy „titkos forrásból” értesült a lehallgatott üzenetekről: Róma utasításairól a bukaresti és a szentpétervári nagykövetnek lásd Mérey Berchtoldnak, Róma, 1914. július 18., valamint Berchtold Méreynek, Bécs, 1914. július 20., *ÖUAP*, 8. kötet, 10 364. és 10 418. sz. dokumentum, 494 és 538. A titoksértés következményeiről lásd Williamson: *Austria-Hungary and the Origins*, 201; Williamson: „Confrontation with Serbia: The Consequences of Vienna's Failure to Achieve Surprise in July 1914.” *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 43, 1993, 168–77; Williamson: „The Origins of the First World War.” *Journal of Interdisciplinary History*, 18, 1988, 795–818, itt 811–12; minderről még: San Giuliano Berlinnek, Szentpétervárnak, Bécsnek és Belgrádnak, 1914. július 16., in: olasz külügyminisztérium (szerk.): *I Documenti Diplomatici Italiani*, 4. sor., 1908–1914, 12 kötet, Róma, 1964, 12. kötet, 272. sz. dokumentum; R. J. B. Bosworth: *Italy, the Least of the Great Powers: Italian Foreign Policy before the First World War*. Cambridge, 1979, 380–86.
- 65 Lásd Shebeko: *Souvenirs*, 213.

- 66 Crackanthorpe Greynek, Belgrád, 1914. július 17., *BD*, 11. kötet, 53. sz. dokumentum, 41.
- 67 Pašić a szerb követségeknél és nagykövetségeknél, Belgrád, 1914. július 19., *AS*, MID – PO 412, 138. sz. dosszié.
- 68 Albertini: *Origins*, 2. kötet, 254–57 (további részletekkel).
- 69 Robin Okey: *The Habsburg Monarchy, c. 1765–1918. From Enlightenment to Eclipse*. London, 2001, 377.
- 70 William Jannen: „The Austro-Hungarian Decision for War in July 1914” in: Samuel R. Williamson és Peter Pastor (szerk.): *Essays on World War I: Origins and Prisoners of War*. New York, 1983, különösen az 58–60.
- 71 Arról, hogy Bécs mennyire bízott az elrettentésben, lásd Segre: *Vienna e Belg-rado*, 69.
- 72 1914. június 28. és július 7. között keletkezett jelentés Berthold Molden szabadúszó tudósító tollából a bécsi külügyminisztérium részére, idézi Solomon Wank: „Desperate Counsel in Vienna in July 1914: Berchtold Molden's Unpublished Memorandum.” *Central European History*, 26/3, 1993, 281–310, itt 292.
- 73 Molden jelentése, idézve *uo.*, 293.
- 74 Edna Ullmann-Margalit: „Big Decisions: Opting, Converting, Drifting”, Hebrew University of Jerusalem, Centre for Study of Rationality, 409. sz. vitacikk, online: www.ratio.huji.ac.il. Lásd még: Edna Ullmann-Margalit és Sidney Morgenbesser: „Picking and Choosing.” *Social Research*, 44/4, 1977, 758–85. Köszönet Ira Katznelsonnak, amiért felhívta a figyelmemet ezekre a dolgozatokra.
- 75 Edna Ullmann-Margalit: „Big Decisions”, 11.
- 76 Storck a bécsi külügyminisztériumnak, távirat, 1914. július 6., *HHStA*, PA I, Liasse Krieg, 810, 223. sz. dosszié; a jelentés szerint a brit követ, Crackanthorpe elmondta Storcknak: „több mint különösnek találja a hármas szövetségbeli kollégáinak viselkedését”.
- 77 Erre gyanakodott az olasz követ, Cora, aki több alkalommal, például a hírhedt bridzspartin is jelen volt, amikor Hartwig gúnyt űzött a néhai főhercegből; lásd Storck Berchtoldnak, Belgrád, 1914. július 13., 422. sz. dosszié.
- 78 Giesl Berchtoldnak, Belgrád, 1914. július 11., *ÖUAP*, 8. kötet, 10193. sz. dokumentum, 396–98. További beszámoló a követ haláláról: Strandmann Szazonovnak, Belgrád, 1914. július 11., *IBZI*, 1. sor., 4. kötet, 166. sz. dokumentum, 163.
- 79 Idézi Albertini: *Origins*, 2. kötet, 277.
- 80 Szazonov Strandmann-nak, Szentpétervár, 1914. július 13., *IBZI*, 1. sor., 4. kötet, 192. sz. dokumentum, 179.
- 81 Descos Vivianinak, Belgrád, 1914. február 11., *DDF*, 3. sor., 10. kötet, 499. sz. dokumentum, 719–21, itt 721.

KILENCEDIK FEJEZET • FRANCIÁK SZENTPÉTERVÁRON

- 1 Louis de Robien: „Arrivée en Russie”. Louis de Robien MSS, AN 427, AP 1, 2. kötet, 1–2. sz. dossziék.
- 2 *Uo.*, 3–4. sz. dossziék.
- 3 *Uo.*, 6–7. sz. dossziék.
- 4 *Uo.*, 8–9. sz. dossziék.
- 5 *Uo.*, 13. sz. dossziék.
- 6 *Uo.*, 12. sz. dossziék.
- 7 M. B. Hayne: *The French Foreign Office and the Origins of the First World War, 1898–1914*. Oxford, 1993, 117–18.
- 8 Maurice Paléologue: *Cavour*, London, 1927, 69.
- 9 Daeschner Doulcetnek, Párizs, 1914. május 25., *AMAE*, PA-AP, 240, Doulcet, 69.
- 10 Izvolszkij Szazonovnak, Párizs, 1914. január 1., *IBZI*, 3. sor., 1. kötet, 13. sz. dokumentum, 14–16; Bertie Greynek, Párizs, 1912. január 26. és június 15., lásd Bertie Nicolsonnak, 1912. január 16., *TNA FO 800/165*, 133–34. sz. dossziék.
- 11 De Robien: „Arrivée”, 10. sz. dosszié.
- 12 Bertie Nicolsonnak, 1912. január 26., *TNA FO 800/165*, 133–34. sz. dossziék, „lamentable choix”: Gérard (tokiói francia nagykövet) megjegyzése, 1914. június 18., elbeszéli Georges Louis: *Les Carnets de George Louis*, 2 kötet, Párizs, 1926, 2. kötet, 126.
- 13 Crowe, lapszéli jegyzet Bertie Greynek írt leveléhez, Párizs, 1912. január 26., idézi John Keiger: *France and the Origins of the First World War*. London, 1983, 5.
- 14 *Uo.*, 51.
- 15 Hayne: *French Foreign Office*, 253–54 és 133.
- 16 Izvolszkij Szazonovnak, Párizs, 1914. január 15., *IBZI*, 3. sor., 1. kötet, 13. sz. dokumentum, 14–16.
- 17 Jelentés a Paléologue-gal 1914 januárjában folytatott beszélgetésről, V. N. Strandmann: *Balkanske Uspomene*, oroszról szerbre fordította: Jovan Kachaki, Belgrád, 2009, 240.
- 18 Margerie Poincaréhoz való hűségéről lásd Szevasztopol (párizsi orosz ügyvivő) Szazonovnak, Párizs, 1914. január 15., *IBZI*, 3. sor., 1. kötet, 16. sz. dokumentum, 19; Bernard Auffray: *Pierre de Margerie, 1861–1942 et la vie diplomatique de son temps*. Párizs, 1976, 243–44; Keiger: *France and the Origins*, 51.
- 19 „The French Army.” *The Times*, 1914. július 14., 8. D hasáb; „French Military Deficiencies.” „No Cause for Alarm.” *The Times*, 1914. július 15., 7. A hasáb; Gerd Krumeich: *Armaments and Politics in France on the Eve of the First World War. The Introduction of the Three-Year Conscription 1913–1914*, Leamington Spa, 1984, 214; Keiger: *France and the Origins*, 149.
- 20 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 15., *Notes journalières*, BNF 16027.
- 21 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 11., *uo.*

- 22 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 18., uo.
- 23 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 16., uo.
- 24 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 20., uo.
- 25 Maurice Paléologue: *An Ambassador's Memoirs 1914–1917*, London, 1973, 5.
- 26 Luigi Albertini: *The Origins of the War of 1914*, 3 kötet, Oxford, 1973, 189.
- 27 Paléologue: *An Ambassador's Memoirs*, 4.
- 28 Uo., 5.
- 29 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. június 20., Notes journalières, BNF 16027.
- 30 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. június 21., uo.
- 31 Paléologue: *An Ambassador's Memoirs*, 10; Szapáry is beszámol „a Prochaska-ügy közvetett említéséről”, lásd Szapáry Berchtoldnak, Szentpétervár, 1914. július 21., *ÖUAP*, 8. kötet, 10461. sz. dokumentum, 567–68; Friedrich Würthle: *Die Spur führt nach Belgrad*. Bécs, 1975, 207 és 330–31.
- 32 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. június 21., Notes journalières, BNF 16027.
- 33 Paléologue: *An Ambassador's Memoirs*, 10.
- 34 Louis de Robien: „Voyage de Poincaré”, AN 427 AP 1, 2. kötet, 54. sz. dosszié.
De Robien nem volt jelen, amikor a kérdéses szavak elhangzottak; a történetekről csak orosz szem- és fültanúk elbeszéléseiből szerzett tudomást.
- 35 Szapáry Berchtoldnak, 1914. július 21., *ÖUAP*, 8. kötet, 10 461. sz. dokumentum, 568; a rövid beszélgetés más értelmezéseiről lásd Keiger: *France and the Origins*, 151. Keiger szerint Szapáry tévedett, amikor fenyegetést érzékelt a köztársasági elnök szavaiban.
- 36 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 21., Notes journalières, BNF 16027.
- 37 De Robien: „Voyage de Poincaré”, 55. sz. dosszié.
- 38 Uo., 57. sz. dosszié.
- 39 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. június 21., Notes journalières, BNF 16027.
- 40 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. június 22.
- 41 Christopher Andrew: „Governments and Secret Services: A Historical Perspective.” *International Journal*, 34/2, 1979, 167–86, itt 174.
- 42 De Robien: „Voyage de Poincaré”, 56–58. sz. dossziék.
- 43 Paléologue: *An Ambassador's Memoirs*, 15.
- 44 Az anekdota forrása Laguiche levele Georges Louisnak, az akkori szentpétervári francia nagykövetnek és a francia hadügyminiszternek, 1912. november 25., Service Historique de la Défense, Château de Vincennes, 7. sz. doboz, n. 1478. Hálás vagyok Paul Robinson professzornak (University of Ottawa, Graduate School of Public and International Affairs), amiért felhívta figyelmemet erre a dokumentumra, és megadta a szükséges hivatkozásokat.
- 45 Paléologue: *An Ambassador's Memoirs*, 15.
- 46 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 22., Notes journalières, BNF 16027.
- 47 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 23.
- 48 Paléologue: *An Ambassador's Memoirs*, 16–17.

- 49 De Robien: Voyage de Poincaré, 62. sz. dosszié.
- 50 Uo., 62–63. sz. dossziék.
- 51 Paléologue: *Cavour*, 70.

TIZEDIK FEJEZET • AZ ULTIMÁTUM

- 1 A Bécsben 1914. július 19-én tartott minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvei, *ÖUAP*, 8. kötet, 10393. sz. dokumentum, 511–14; Conrad von Hötzendorf: *Aus meiner Dienstzeit 1906–1918*, 5 kötet, Bécs, 1921–1925, 4. kötet, 89–92.
- 2 Ez a kérdés bukkan fel in: Czernin Berchtoldnak, *szigorúan titkos*, Sinaia, 1914. július 27., HHStA, PA I, Liasse Krieg 812, 193–98. sz. dossziék.
- 3 Szögyény a bécsi külügyminisztériumnak, Berlin, 1914. július 14., uo., 446. sz. dosszié.
- 4 Uo., 512. sz. dosszié.
- 5 Samuel R. Williamson: *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*. Houndmills, 1991, 203.
- 6 Lewis Bernstein Namier: *In the Margin of History*. London, 1939, 247.
- 7 Manfred Rauchensteiner: *Der Tod des Doppeladlers, Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*. Graz, 1994, 78.
- 8 Lásd az osztrák ultimátum és a kísérőlevél szövegét, *ÖUAP*, 8. kötet, 10 395. sz. dokumentum, 515–17.
- 9 Wiesner Berchtoldnak (két távirat), Sarajevó, 1914. július 13., *ÖUAP*, 8. kötet, 12 253, 436–37; a Wiesner-jelentés hatásáról lásd Sidney Bradshaw Fay: *The Origins of the First World War*, 2 kötet, New York, 2. kötet, 236–39.
- 10 Bernadotte Everly Schmitt: *Interviewing the Authors of the War*. Chicago, 1930, 22.
- 11 Luigi Albertini: *The Origins of the War of 1914*, 3 kötet, Oxford, 1953, 2. kötet, 90–97.
- 12 A 6. pont első fogalmazványát Musulin készítette el, ezt Berchtold átfogalmazta, és Forgách öntötte végleges formába; uo., 2. kötet, 255–56.
- 13 Grey Bunsennek (Nagy-Britannia bécsi nagykövetének) Lichnowskyval folytatott beszélgetéséről, *BD*, 11. kötet, 91. sz. dokumentum, 73–74; Churchill idézi David Fromkin: *Europe's Last Summer. Who Started the Great War in 1914?* New York, 2004, 184.
- 14 Rambouillet-i egyezmény, a koszovói béke és öngazgatás tárgyában létrejött ideiglenes megállapodás, az Egyesült Államok külügyminisztériumának weboldala: www.state.gov
- 15 Ian Bancroft: „Serbia's Anniversary is a Timely Reminder.” *Guardian Unlimited*, 2009. március 24.; <http://global.factiva.com/ha/default.aspx>
- 16 Crackanthorpe Greynek, Belgrád, 1914. július 18., *BD*, 11. kötet, 80. sz. dokumentum, 64–65.

- 17 A londoni Szerb Királyi Követség a holland külügyminisztériumnak, 1912. október 18., NA 2.05.3, Ministerie van Buitenlandse Zaken, 648. sz. dokumentum, Correspondentie over de Balkan-oorlog.
- 18 Giesl Berchtoldnak, Belgrád, 1914. július 23., *ÖUAP*, 8. kötet, 10 526. sz. dokumentum, 596.
- 19 Albertini: *Origins*, 2. kötet, 285.
- 20 Ljuba Jovanović visszaemlékezései, idézve uo., 2. kötet, 347.
- 21 Mindeme részleteket Gruić elevenítette fel; idézve uo., 347.
- 22 Berchtold Gieslnak, Bécs, 1914. július 23., *ÖUAP*, 8. kötet, 10 519. sz. dokumentum, 594.
- 23 Strandmann Szazonovnak, 1914. július 24., *IBZI*, 3. sor., 5. kötet, 35. sz. dokumentum, 38.
- 24 Pavlović ezredes Luciano Magrinivel folytatott beszélgetései során, az 1915. októberi visszavonulás idején árult el erre vonatkozó adalékokat, lásd Magrini: *Il dramma di Seraievo. Origini e responsabilità della guerra europea*. Milánó, 1929, 203–205.
- 25 Pašić Spalajkovićnak, Belgrád, 1914. július 24., *DSP*, 7/2 kötet, 501. sz. dokumentum; Alexander régensherceg II. Miklós cárnak, in: Strandmann Szazonovnak, 1914. július 24., *IBZI*, 3. sor., 5. kötet, 37. sz. dokumentum, 39.
- 26 Magrini: *Il dramma di Seraievo*, 205–206.
- 27 Pašić a szerb követségeknek, Belgrád, 1914. július 25., brit külügyminisztérium (szerk.): *Collected Diplomatic Documents Relating to the Outbreak of the European War*. London, 1915, 389–90.
- 28 Crackanthorpe Greynek, Belgrád, 1914. július 25., 12.30-kor, *BD*, 11. kötet, 114. sz. dokumentum, 87–88.
- 29 Spalajković Pašićnak, Szentpétervárról elküldve 1914. július 24. 18.15-kor, *DSP*, 7/2 kötet, 484. sz. dokumentum.
- 30 Albertini: *Origins*, 2. kötet, 354.
- 31 Spalajković Pašićnak, Szentpétervár, elküldve 1914. július 24-én éjfélkor, *DSP*, 7/2 kötet, 527. sz. dokumentum.
- 32 Gale Stokes: „The Serbian Documents from 1914: A Preview.” *Journal of Modern History*, 48, 1976, 69–84, itt 74; Spalajković Pašićnak, Szentpétervár, elküldve 1914. július 25. (a szerkesztők tévesen 24-ét írják) 1.40-kor, *DSP*, 7/2 kötet, 503.
- 33 Spalajković Pašićnak, Szentpétervár, elküldve 1914. július 25-én 20 órakor, *DSP*, 7/2 kötet, 556. sz. dokumentum.
- 34 Spalajković Pašićnak, Szentpétervár, elküldve 1914. július 25-én 15.22-kor; Spalajković Pašićnak, Szentpétervár, elküldve 1914. július 25-én 14.55-kor; uo., 559. és 556. sz. dokumentumok.
- 35 Az Oroszországból érkező távirati jelentések hatásáról lásd Albertini: *Origins*, 2. kötet, 354–56; arról, hogy Szazonov elutasította az ultimátum 5. és 6. pont-

- jának teljesítését, lásd Magrini: *Il dramma di Seraievo*, 206; Stokes: „Serbian Documents”; vö.: Mark Cornwall: „Serbia” in: Keith M. Wilson (szerk.): *Decisions for War 1914*. London, 1995, 79–80; Cornwall a belgrádi fejleményekről adott felülmúlhatatlan elemzésében azzal érvel, hogy a szentpétervári telegramok szövegezése túlságosan is felületes volt, hogysem minden kétséget kizáróan megnyugtathatták volna Pašićot afelől, hogy az oroszok Szerbia segítségére akartak sietni. Igaz, hogy Szazonov (kénytelenségből) homályosan fogalmazott Oroszország tervezett lépéseinek részletei felől, magam azonban úgy vélem, hogy a Spalajković távirataiból kiolvasható, töretlenül erősödő bizonyosság igenis meggyőzhette a szerb vezetőket arról, hogy az oroszok véglegesen döntöttek a katonai közbelépés kérdésében. El kell azonban ismerni, hogy a szerbek többnyire már a kezdetektől el voltak szánva az ellenállásra, ami a válság belgrádi kezelésének egész folyamatából látható.
- 36 A telegramok feladásának és megérkezésének időpontjairól lásd a szerkesztő megjegyzését in: Spalajković Pašićnak, Szentpétervár, elküldve 1914. július 24-én éjfélkor, *DSP*, 7/2 kötet, 527. sz. dokumentum, valamint Stokes: „Serbian Documents”.
- 37 Gruić visszaemlékezései, idézi Albertini: *Origins*, 2. kötet, 363–64.
- 38 Alexander Musulin von Gomirje: *Das Haus am Ballhausplatz, Erinnerungen eines österreich-ungarischen Diplomaten*. München, 1924, 241.
- 39 A válasz szövege francia nyelven in: „Note der serbischen Regierung und die belgrader Gesandtschaft”, Belgrád, dátum nélkül [1914. július 25.], *ÖUAP*, 8. kötet, 10 648. dokumentum, 660–63.
- 40 Milos Bogičević: *La Procès de Salonique, Juin 1917*. Párizs, 1927, 132; Joachim Remak: *Sarajevo. The Story of a Political Murder*. London, 1959, 207.
- 41 A válasz szövege francia nyelven in: „Note der serbischen Regierung und die belgrader Gesandtschaft”, Belgrád, dátum nélkül [1914. július 25.], *ÖUAP*, 8. kötet, 10 648. sz. dokumentum, 660–63.
- 42 Roberto Segre: *Vienna e Belgrado 1876–1914*. Milánó, 1935, 78; lásd még James Joll: *The Origins of the First World War*. London, 1984, 13; Joachim Remak: „1914 – The Third Balkan War: Origins Reconsidered.” *Journal of Modern History*, 43, 1971, 353–66.
- 43 Lásd Monarchienfeindliche Bilder im Belgrader Kriegsministerium; a szerb válasz kézhezvétele után az osztrák–magyar követségeken körözött dosszié egyik dokumentuma, *ÖUAP*, 8. kötet, 10654. sz. dokumentum, 665–704, itt 704.
- 44 A belgrádi katonai attasé a vezérkari főnöknek, Belgrád, 1914. július 25., Kriegsarchiv Wien, AOL Evidenzbureau, 3506, 1914, Resumés d. vertraulichen Nachrichten – Italien, Russland, Balkan, „B” [Balkan]; N. Shebeko: *Souvenirs. Essai historique sur les origines de la guerre de 1914*. Párizs, 1936, 231.
- 45 Giesl távozásáról való beszámoló alapja: Albertini: *Origins*, 2. kötet, 373.

- 46 Berchtold Mensdorffnak, Bécs, 1914. július 24., *ÖUAP*, 8. kötet, 10 599. sz. dokumentum, 636.
- 47 Macchio Berchtoldnak, Bécs, 1914. július 25.; Berchtold Macchióknak, Lambach, 1914. július 25., uo., 10 703. és 10 704. sz. dokumentumok, 731–32.
- 48 Albertini: *Origins*, 2. kötet, 376–80.
- 49 Spaljasković a szerb külügyminisztériumnak Nišbe, Szentpétervár, 1914. július 26., 4.10.-kor, *DSP*, 7/2 kötet, 376–80.
- 50 Ferenc József: Császári határozat és kiáltvány, 1914. július 28.; ford. és reprint in: „Austria-Hungary's Version of the War.” *New York Times Current History of the European War*, 1/2. (1914. december 26.), 223–26, itt 223. Online konzultáció: Periodical Archives Online: <http://hu.wikisource.org/wiki/N%C3%Anépeimhez!>
- 51 Rapaport Vredemburchnak, Belgrád, 1914. július 28., NA, 2.05.36, 9, Consulaat-Generaal Belgrado en Gezandschap Zuid-Slavië.
- 52 Ernest Jones: *Sigmund Freud: Life and Work*, 3 kötet, London, 1953–1957, 2. kötet, 192.

TIZENEGYEDIK FEJEZET • FIGYELMEZTETŐ LÖVÉSEK

- 1 Maurice Paléologue, naplóbejegyzés, 1914. július 24., *An Ambassador's Memoirs 1914–1917*, London, 1973, 21.
- 2 De Robien: „Copie des notes prises par Chambrun du 23 juillet au 3 août 1914”, AN 427, AP 1. Louis de Robien MSS, 2. kötet, 2. sz. dosszié, szemközt. Ezt az érdekes forrást De Robiennek a gépírással másolathoz fűzött széljegyzetei alkotják. A szöveget Chambrun jegyezte le; Viviani kérésére összefoglalta a nagykövetnek a háború előtti napokban végzett tevékenységét.
- 3 Buchanan Greynek, 1914. július 24., *BD*, 11. kötet, 101. sz. dokumentum, 81.
- 4 Paléologue, naplóbejegyzés, 1914. július 24., *An Ambassador's Memoirs*, 22.
- 5 De Robien: „Copie des notes prises par Chambrun”, 2. sz. dosszié, szemközt.
- 6 Szapáry Berchtoldnak, Szentpétervár, 1914. július 24., *ÖUAP*, 8. kötet, 10 616., 10 617. és 10 619. sz. dokumentumok, 645, 646–47 és 648.
- 7 Januskijevics így számolt be a mozgósítási részleget vezető Dobrorolszkij tábornoknak, lásd S. K. Dobrorolszkij: „La Mobilisation de l'armée russe en 1914.” *Revue d'Histoire de la Guerre Mondiale*, 1923, 53–69 és 144–59, itt 64; a sajtóközleményről lásd Paléologue, naplóbejegyzés, 1914. július 25., *An Ambassador's Memoirs*, 25.
- 8 Az idézetek forrása Peter Bark pénzügyminiszter kiadatlan emlékirata; idézi D. C. B. Lieven: *Russia and the Origins of the First World War*. London, 1983, 142.
- 9 A. Ju. Arieiev (szerk.): *Sud'ba Veka Krivosheiny*. Szentpétervár, 2002, 76; lásd még a *Novoje Vremja* egyik vezető munkatársa, Mensikov Krivoshejnnnek írt leveleit: RGIA, elsősorban F 1571, op. 1., d. 181., ll. 2–3.

- 10 H. H. Fischer (szerk.): *Out of My Past, The Memoirs of Count Kokovtsov Russian Minister of Finance, 1904–1914, Chairman of the Council of Ministers 1911–1914*, Stanford, 1935, 349.
- 11 Lásd Milica Krivoshejnnhez írt leveleit, RGIA, F. 1571, op. 1., d. 289., ll. 3, 7.
- 12 Bark beszámolójából, idézi Lieven: *Russia and the Origins*, 142–43.
- 13 Uo., 143–44.
- 14 *Sonderjournal der russischen Ministerrats*, 1914. július 24., *IBZI*, 3. sor., 5. kötet, 19. sz. dokumentum, 25–26.
- 15 Leonard Turner: „Russian Mobilisation in 1914.” *Journal of Contemporary History*, 3/1, 1968, 75–76.
- 16 Lieven: *Russia and the Origins*, 59–61; az orosz határozatok jelentőségéről lásd még Jürgen Angelow: *Der Weg in die Urkatastrophe. Der Zerfall des alten Europa 1900–1914*. Berlin, 2010, 145.
- 17 Bruce W. Menning: „Russian Military Intelligence, July 1914. What Petersburg Perceived and Why it Mattered”, kiadatlan kézirat, 20; Dobrorolsky: *La mobilisation de l'armée russe*, 64–67.
- 18 Dobrorolsky: *La mobilisation de l'armée russe*, több helyütt; Sidney Bradshaw Fay: *The Origins of the First World War*, 2 kötet, New York, 2. kötet, 286–300.
- 19 Turner: „Russian Mobilisation”, 65–88, itt 75; A. Knox: *With the Russian Army, 1914–1917*, 2 kötet, New York, 1921, 1. kötet, 42.
- 20 Luigi Albertini: *The Origins of the War of 1914*, 3 kötet, Oxford, 1953, 2. kötet, 558; Turner: „Russian Mobilisation”.
- 21 Lieven: *Russia and the Origins*, 144–45; Dobrorolsky: „La mobilisation de l'armée russe”, 68; Turner: „Russian Mobilisation”, 76.
- 22 A háborús előkészületi időszakról szóló, 1913. március 2-i rendelet szövegéből in: Fay: *Origins*, 316–18.
- 23 De l'Escaille Davignonnak, Szentpétervár, 1914. július 26. és 27.; lásd még: Buisseret Davignonnak, Szentpétervár, 1914. július 26., MAEB AD, Empire Russe, 34.
- 24 Széchényi a bécsi külügyminisztériumnak, Koppenhága, 1914. július 26., HHStA, PA, I, Liasse Krieg, 812, 63. sz. dosszié.
- 25 Hein a bécsi külügyminisztériumnak, Kijev, 1914. július 27., uo., 226. sz. dosszié.
- 26 Andrian a bécsi külügyminisztériumnak, 1914. július 27., Szczakowa, 1914. július 27., uo., 237. sz. dosszié.
- 27 Von Haydin a bécsi külügyminisztériumnak, 1914. július 28., Moszkva; uo., 3. sz. dosszié.
- 28 Stürgk (a galíciai Statthalterből érkező jelentés kivonatai) a bécsi külügyminisztériumnak, Bécs, 1914. július 28., uo., 26. sz. dosszié.
- 29 Corossacz a bécsi külügyminisztériumnak, Tiflisz (Tbiliszi), 1914. július 28., uo., 69. sz. dosszié.
- 30 Mindezekről a jelentésekről lásd Sean McMeekin: *The Russian Origins of the*

- First World War*. Cambridge, Massachusetts, 2011, 62; a lovak ijesztő arányú összegyűjtéséről: Dobrorolsky: „La Mobilisation de l'armée russe”, 68–69.
- 31 Paléologue, naplóbejegyzés, 1914. július 25., *An Ambassador's Memoirs*, 25.
- 32 Buchanan Greynek, Szentpétervár, 1914. július 18., *BD*, 11. kötet, 60. sz. dokumentum, 47.
- 33 Fischer (szerk.): *Memoirs of Count Kokovtsov*, 346–47.
- 34 Uo., 347.
- 35 Ignatyev a vezérkarnak, Párizs, 1914. július 30., RGVIA, Fond 15304 – Upravlenie Voennogo Agenta vo Frantsii, op. 2., d. 16. Különleges jegyzőkönyvekbe jegyzett jelentések és közlések, l. 38.
- 36 Guillaume Davignonnak. Párizs, 1914. július 30., MAEB AD, France 12, Correspondance politique – légations.
- 37 Paléologue a Quai d'Orsay-nek, 1914. július 24. 18.30-kor; július 24. 23 órakor; július 25. 4.45-kor, mindhárom piszkozatban; AMAE, PA-AP, Maurice Paléologue, Correspondance politique 1, 30–32. sz. dossziék; a dokumentumot elemzi: M. B. Hayne: *The French Foreign Office and the Origins of the First World War, 1898–1914*. Oxford, 1993, 298.
- 38 Laguiche a francia vezérkarnak, kivonat: Paléologue a párizsi külügyminisztériumnak, Szentpétervár, 1914. július 26., idézi McMeekin: *Russian Origins*, 69.
- 39 Így tájékoztatta Szazonov Paléologue-ot a Szapáryval folytatott beszélgetésről, lásd Paléologue a Quai d'Orsay-nek, 1914. július 26. 19.30-kor, AMAE PA-AP, Maurice Paléologue, Correspondance politique 1, 35. sz. dosszié. Szapáry beszámolója a miniszter úr szívélyességét hangsúlyozza, de azzal a közléssel zárul, hogy az oroszok háborús előkészületei már folyamatban vannak, és Szazonov kezdeményezése csak időnyerés céljára szolgál, *ÖUAP*, 8. kötet, 10 835. sz. dokumentum, 308.
- 40 1912. november 8-án egy titkos orosz katonai bizottság új irányelveket fogadott el a teljes mozgósítást megelőző intézkedésekről, lásd Fay: *Origins*, 2. kötet, 308.
- 41 Paléologue a Quai d'Orsay-nek, 1914. július 25., 16.45-kor, piszkozat, AMAE, PA-AP, Maurice Paléologue, Correspondance politique, 1. sz. fólió, 32. hátoldal.
- 42 Paléologue a Quai d'Orsay-nek, 1914. július 24., 23 órakor, piszkozat, uo., 1. sz. fólió, 31. hátoldal.
- 43 McMeekin: *Russian Origins*, 34.
- 44 Ronald Bobroff: *Roads to Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits*. London, 2006, 52–53.
- 45 Mustafa Aksakal: *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge, 2008, 43; a görög–török haditengerészeti fegyverkezési versenyről lásd Paul G. Halpern: *The Mediterranean Naval Situation 1908–1914*. Cambridge, Massachusetts, 1971, 314–54.
- 46 Grigorovics Szazonovnak, 1914. január 19., *IBZI*, 3. sor., 1. kötet, 50. sz. dokumentum, 45–47.

- 47 Szazonov Benckendorffnak, Szentpétervár, 1914. május 8., uo., 2. kötet, 384. sz. dokumentum, 381–82, itt 382; Aksakal: *Ottoman Road to War*, 46.
- 48 Szazonov Benckendorffnak, Szentpétervár, 1914. július 30., *IBZI*, 3. sor., 5. kötet, 281. sz. dokumentum, 195.
- 49 A török tengerszorosokról mint az orosz külpolitika érdeklődésének hangsúlyos pontjáról lásd Bobroff: *Roads to Glory*, több helyütt; arról, hogy a Boszporusz fölötti ellenőrzés megszerzése az orosz külpolitika fontos törekvése volt a júliusi válság idején, lásd McMeekin: *Russian Origins*, 6–40 és 98–114 – McMeekin külön elemzi a szorosok fontosságának megnövekedését a háború kitörése után.
- 50 Lieven: *Russia and the Origins*, 45–47 és 99–101.
- 51 Dobrorolsky: *La Mobilisation de l'armée russe*, 68.

TIZENKETTEDIK FEJEZET • AZ UTOLSÓ NAPOK

- 1 A klasszikussá vált beszámoló: A. T. Q. Stewart: *The Ulster Crisis*. London, 1969.
- 2 Lásd Ian F. W. Beckett: *The Army and the Curragh Incident 1914*. London, 1986; James Fergusson: *The Curragh Incident*. London, 1964.
- 3 Zara S. Steiner: *Britain and the Origins of the First World War*. London, 1977, 215; Keith Jeffery: *Field Marshal Sir Henry Wilson. A Political Soldier*. Oxford, 2006, 126.
- 4 Asquith Venetia Stanley-nek, 1914. június 30., in: Michael és Eleanor Brock (szerk.): *H. H. Asquith. Letters to Venetia Stanley*. Oxford, 1985, 93.
- 5 Asquith Venetia Stanley-nek, 1914. július 24., uo., 122.
- 6 Grey Bertie-nek, London, 1914. július 8., Imanuel Geiss (szerk.): *Julikrise und Kriegausbruch 1914. Eine Dokumentensammlung*, 2 kötet, Hannover, 1934, 1. kötet, 55. sz. dokumentum, 133, *BD*, 11. kötet, 38. sz. dokumentum, 30–31.
- 7 Grey Buchanannek, London, 1914. július 8., Geiss: *Julikrise*, 1. kötet, 60. sz. dokumentum, 136–37.
- 8 A beszélgetésről szóló beszámoló: Lichnowsky Bethmann Hollwegnek, London, 1914. július 9., Geiss (szerk.): *Julikrise*, 1. kötet, 60. sz. dokumentum, 136–37.
- 9 Mensdorff a bécsi külügyminisztériumnak, London, 1914. július 17., *ÖUAP*, 8. kötet, 10 337. sz. dokumentum, 480–81.
- 10 Mensdorff a bécsi külügyminisztériumnak, London, 1914. július 24., uo., 8. kötet, 10 660. sz. dokumentum, 636.
- 11 Steiner: *Britain and the Origins*, 222.
- 12 Idézi H. D. Lasswell: *Propaganda, Technique in the World War*. New York, 1927, 49.
- 13 Adrian Gregory: „A Clash of Cultures. The British Press and the Opening of the Great War” in: Troy E. Paddock (szerk.): *A Call to Arms. Propaganda, Public Opinion and Newspapers in the Great War*. Westport, 2004, 15–30, itt 20.

- 14 John Bull, 1914. július 11.; Niall Ferguson: *Pity of War*. London, 1998, 219; Gregory: „A Clash of Cultures”, 20–21.
- 15 Bosković Pašićnak, London, 1914. július 12., AS, MID-PO 412, 36. sz. dosszié; a Bosković végső lépését kiváltó, sértő újságcikk: *John Bull*, 1914. július 11., 6.
- 16 Winston Churchill: *The World Crisis*, 2 kötet, London, reprint 1968, 1. kötet, 114.
- 17 Steiner: *Britain and the Origins*, 224–25.
- 18 Az 1911. augusztus 23-án tartott beszámoló kivonatos ismertetése: *BD*, 8. kötet, 314. sz. dokumentum, 381–82.
- 19 Idézi Michael Brock: „Britain Enters the War” in: J. R. V. Evans és H. Pogge von Strandmann (szerk.): *The Coming of the First World War*. Oxford, 1988, 145–78, itt 150–51.
- 20 Lásd Trevor Wilson (szerk.): *The Political Diaries of C. P. Scott 1911–1928*. London, 1970, 96–97 és 104.
- 21 Brock: „Britain Enters the War”, 153–54.
- 22 Grey Rumboldnak, London, 1914. július 20., *BD*, 11. kötet, 68. sz. dokumentum, 54.
- 23 Grey javaslatának következtetlenségéről és gyakorlatatlanságáról lásd Sidney Bradshaw Fay: *The Origins of the First World War*, 2 kötet, New York, 2. kötet, 360–62.
- 24 Buchanan Greynek, Szentpétervár, 1914. július 26., *BD*, 11. kötet, 155. sz. dokumentum, 107.
- 25 Nicolson Greynek, jelentés a német nagykövettel folytatott megbeszélésről, 1914. július 24., *BD*, 11. kötet, 146. sz. dokumentum, 155.
- 26 Benckendorff hosszú beszámolója a július 8-án Greyjel folytatott beszélgetésről megerősíti, hogy a brit külügyminiszter nem vitatta az oroszok vélekedését a Szerbiában kialakult helyzetről, s az egész válságot kizárólag a két szövetségi tömb kapcsolatának összefüggésében szemlélte; Benckendorff Szazonovnak, London, 1914. július 9., *IBZI*, 3. sor., 4. kötet, 146. sz. dokumentum, 141–44.
- 27 Buchanan Greynek, Szentpétervár, 1914. július 24., *BD*, 11. kötet, 101. sz. dokumentum, 80–82. (jegyzetekkel).
- 28 Crowe, július 25., Buchanan Greynek, Szentpétervár, 1914. július 24., *BD*, 11. kötet, 101. sz. dokumentum, 81.
- 29 Lichnowsky Jagownak, London, 1914. július 29., in: Max Montgelas és Karl Schücking (szerk.): *Deutsche Dokumente zum Kriegesausbruch*, 1. kötet, 368. sz. dokumentum, 86–89, itt 87.
- 30 Grey Goschennek, London, 1914. július 30., *BD*, 11. kötet, 303. sz. dokumentum, 193–94.
- 31 Arról, hogy Grey elfogadta Ausztria Szerbiával szemben felhozott vádjait, lásd Steiner: *Britain and the Origins*, 220–23.
- 32 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 25., Notes journalières, BNF 16027.
- 33 Uo.
- 34 Uo.

- 35 Jean-Jacques Becker: *1914. Comment les français sont entrées dans la guerre. Contribution à l'étude de l'opinion publique printemps-été 1914*. Párizs, 1977, 144; a franciák tétlenségéről lásd John Keiger: *France and the Origins of the First World War*. London, 1983, 166 és 167; uő: „France” in: Keith M. Wilson (szerk.): *Decisions for War 1914*. London, 1995, 121–49, különösen 122–23.
- 36 A svéd közvéleményről és arról, hogy a svédek a közbeszéd szerint „az Oroszországtól való rettegésben éltek”, lásd Buisseret Davignonnak, Szentpétervár, 1913. november 28., MAEB AD, Russie 3, 1906–1914.
- 37 A beszélgetésről lásd Poincaré naplóbejegyzését, 1914. július 13., Notes journalières, BNF 16027.
- 38 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 25., uo.
- 39 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 25., uo.
- 40 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 27., uo. A *France* már Koppenhága felé tartott, amikor Poincaré a Párizsba való azonnali visszatérésről határozott.
- 41 Uo.
- 42 Uo.
- 43 Uo.
- 44 Uo.
- 45 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 28., Notes journalières, BNF 16027.
- 46 Keiger: „France” in: Wilson (szerk.): *Decisions*, 123; Schmidt: *Frankreichs Aussenpolitik*, 313.
- 47 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 29., Notes journalières, BNF 16027.
- 48 Joseph Caillaux: *Mes Mémoires*, 3 kötet, Párizs, 1942–47, 3. kötet, *Clairvoyance et force d'âme dans mes épreuves, 1912–1930*, 169–70.
- 49 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 29., Notes journalières, BNF 16027.
- 50 Laguiche Messimynek, Szentpétervár, 1914. július 26., *DDF*, 3. sor., 11. kötet, 89. sz. dokumentum, 77–78.
- 51 A lap hiányzik a Bibliothèque Nationale-ban őrzött naplóból; lásd Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 29., Notes journalières, BNF 16027, 124. sz. dosszié. Az utolsó bekezdés szerint a britek arra kérték Szazonovot, hogy nyilvánítson véleményt egy Londonban tartandó négyhatalmi nagyköveti konferenciáról, amelyen az osztrák–szerb konfliktus megoldására törekednének; a bekezdés ezzel a kínzóan befejezetlen mondattal zárul: *Sazonoff a malheureusement...*
- 52 Caillaux: *Mes Mémoires*, 3. kötet, 170–71.
- 53 Szazonov Izvolszkijnek, Szentpétervár, 1914. július 29., *IBZI*, 3. sor., 5. kötet, 221. sz. dokumentum, 159–60; lásd még: Note de l'Ambassade de Russie, Communication d'un télégramme de M. Sazonoff, 1914. július 30., *DDF*, 3. sor., 11. kötet, 301. sz. dokumentum, 257–58.
- 54 Stefan Schmidt: *Frankreichs Aussenpolitik in der Julikrise 1914. Ein Beitrag zur Geschichte des Ausbruchs des Ersten Weltkriegs*. München, 2009, 321.

- 55 Kiemelés: Viviani Paléologue-nak és Paul Cambonnak, Párizs, 1914. július 30., DDF, 3. sor., 11. kötet, 305. sz. dokumentum, 261–63; az általam javasolt értelmezés alapja: Schmidt: *Frankreich's Aussenpolitik*, 317–20.
- 56 Lásd Keiger: „France” in: Wilson (szerk.): *Decisions for War*, 121–49, itt 147.
- 57 Gabriel Hanotaux: *Carnets (1907–1925)*, szerk.: Georges Dethan, Georges Henri Soutou és Marie-Renée Mouton. Párizs, 1982, 103–104.
- 58 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 30., Notes journalières, BNF 16027; erről az összefüggésről lásd Schmidt: *Frankreichs Aussenpolitik*, 322.
- 59 Izvolszkij Szazonovnak, Párizs, 1914. július 30., IBZI, 3. sor., 5. kötet, 291. sz. dokumentum, 201–202, kiemelés tőlem. Lásd még: Keiger: „France”, 127; Schmidt: *Frankreichs Aussenpolitik*, 323–24.
- 60 Idézi Schmidt: *Frankreichs Aussenpolitik*, 326. Schmidt azt állítja, hogy Messimy feltehetően éppen a csapatösszevonás nélküli mozgósításra gondolt, amikor a folyamat „tömeges csapatszállítások nélküli” felgyorsításáról beszélt.
- 61 Poincaré, naplóbejegyzés, 1914. július 30., Notes journalières, BNF 16027.
- 62 Dobrorolszkij: „La Mobilization de l'armée russe”, 147; a „Rosszija hocset mira, no gotova vojne” című cikk a *Birzsevizja Vedomosztyi*ban jelent meg, s 1914. március 13-án lehozta a nacionalista Recs is.
- 63 Dobrorolszkij: *La mobilization de l'armée russe*, 147.
- 64 Uo., 148–49.
- 65 M. F. Schilling báró (szerk.): *How the War Began in 1914. Being the Diary of the Russian Foreign Office from the 3rd to the 20th (Old Style) of July, 1914*, London, 1925, 62.
- 66 Sazonov: *Les Années fatales*, 216.
- 67 Uo., 217–20; kitűnő beszámoló az eseményekről: Fay: *Origins*, 2. kötet, 450–81.
- 68 Dobrorolszkij: „La Mobilization de l'armée russe”, 151.
- 69 Az ellentétes állításokat elemzi: Bruce W. Menning: „Russian Military Intelligence, July 1914. What St Petersburg Perceived and Why It Mattered”, kiadatlan kézirat, 23; lásd még: Ministère des affaires étrangères (szerk.): *Documents diplomatiques, 1914. La guerre européenne. Pièces relatives aux négociations qui ont précédé la déclaration de guerre de l'Allemagne à la Russie et à la France*. Párizs, 1914, 118. sz. dokumentum, 116. Más szándékos kihasználásokról és elhallgatásokról lásd még: Konrad G. W. Romberg: *The Falsifications of the Russian Orange Book*, London, 1923.
- 70 1538. sz. telegram Londonba, Párizsba, Bécsbe, Berlinbe és Rómába, 1914. július 28., idézi Schilling: *How the War Began*, 44.
- 71 1539. sz. telegram Londonba, Párizsba, Bécsbe, Berlinbe és Rómába, 1914. július 28., idézve uo.
- 72 Benckendorff távirata Szazonovnak, idézi Sazonov: *Les Années fatales*, 200–201.
- 73 Idézi Schilling (szerk.): *How the War Began*, 43.

- 74 Arról, hogy miként fogadta Szazonov Bethmann Hollweg figyelmeztetését, lásd Luigi Albertini: *The Origins of the War of 1914*, 3 kötet, Oxford, 1953, 2. kötet, 491; Horst Linke: *Das Zarische Russland und der Erste Weltkrieg. Diplomatische und Kriegsziele, 1914–1917*. München, 1982, 33; a Pourtalèsszel folytatott eszmecsereéről lásd „16/29 July”, Schilling (szerk.): *How the War Began*, 48–49.
- 75 „15/28 July”, uo., 43.
- 76 De l'Escaille Davignonnak, Szentpétervár, 1914. július 30., MAEB AD, Empire Russe 34, 1914. A távirat, amelyet a németek elfogtak és nyilvánosságra hoztak a háború idején, a háború után a háborúsbűnösség-vita lényeges dokumentuma lett; lásd például a német külügyminisztérium szerkesztésében megjelent *Belgische Aktenstücke, 1905–1914*. Berlin, 1917; valamint Bethmann Hollweg: *Betrachtungen zum Weltkrieg*, 2 kötet, Berlin, 1919, 1. kötet, 124.
- 77 II. Vilmos császár távirata a cárnak, Berlin, 1914. július 29., idézi Schilling (szerk.): *How the War Began*, 55.
- 78 Lásd például Hermann Bernstein: „Kaiser Unmasked as Cunning Trickster Who Plotted for War While He Prated of Peace. »Nicky« Telegrams Reveal Czar as No Better, Failing Readily into Snares that »Willy« Set”, *Washington Post*, 1917. szeptember 18., lapkivágás: AMAE NS, Russie 45 Allemagne-Russie; Hermann Bernstein: *The Willy-Nicky Correspondence. Being the Secret and Intimate Telegrams Exchanged Between the Kaiser and the Tsar*. New York, 1918; Sidney B. Fay: „The Kaiser's Secret Negotiations with the Tsar, 1914–1915.” *American Historical Review*, 24, 1918, 48–72; Isaac Don Levine (szerk.): *The Kaiser's Letter to the Tsar. Copied from Government Archives in Petrograd and Brought from Russia by Isaac Don Levine*. London, 1920. Ezek a korai kiadások nem tartalmazzák a két uralkodó 1914-ben váltott táviratait; talán azért, mert ezek már kifejezetten csak diplomáciai jellegűek, így nem is a személyes dokumentumokkal együtt archiválták őket – ezért a megállapításért John Röhlnek tartozom köszönettel.
- 79 Michael S. Neiberg: *Dance of the Furies. Europe and the Outbreak of World War I*. Cambridge, Massachusetts, 2001, 116.
- 80 Sergei Dmitrievich Sazonov: *Les Années fatales*. Párizs, 1927, 218.
- 81 Uo., 218–19.
- 82 Menning: „Russian Military Intelligence”, 13–18; D. C. B. Lieven: *Russia and the Origins of the First World War*. London, 1983, 148–49.
- 83 Tschirschky Bethmann Hollwegnek, Bécs, 1910. július 2., a Kulakovszkij és Szuhomlinov beszélgetéséről írt jelentésben, PA-AA, R 10894.
- 84 Menning: *Russian Military Intelligence*, 30–31.
- 85 Idézi V. R. Berghahn és W. Deist: „Kaiserliche Marine und Kriegsausbruch 1914.” *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 1, 1970, 37–58; Albert Hopman (a Császári Haditengerészeti Hivatal magas rangú tisztségviselője): naplóbejegyzések, 1914. július 6. és 7., in: Michael Epkenhans (szerk.): *Albert Hopman*.

- Das ereignisreiche Leben eines „Wilhelminers“. Tagebücher, Briefe, Aufzeichnungen, 1910 bis 1920.* Oldenburg, 2004, 383 és 385.
- 86 Biedermann (teljhatalmú berlini szász követ) Vitzthumnak (a szász külügyminiszternek), Berlin, 1914. július 17., in: Geiss (szerk.): *Julikrise*, 1. kötet, 125. sz. dokumentum, 199–200.
- 87 Bethmann Hollweg a szentpétervári, párizsi és londoni német nagyköveteknek, Berlin, 1914. július 21., uo., 188. sz. dokumentum, 264–66, itt 265.
- 88 Annika Mombauer: *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War.* Cambridge, 2001, 190–93 és 196; arról, hogy a németek megbíztak hadseregük felkészültségében, lásd Mark Hewitson: *Germany and the Causes of the First World War.* Oxford, 2006, több helyütt.
- 89 Idézi L. C. F. Turner: *Origins of the First World War.* London, 1973, 86.
- 90 Idézi Ulrich Trumpener: „War Premeditated? German Intelligence Operations in July 1914.” *Central European History*, 9, 1976, 58–85, itt 64.
- 91 Uo.
- 92 Riezler, naplóbejegyzés, 1914. július 11., in: Karl Dietrich Erdmann (szerk.): *Kurt Riezler. Tagebücher Aufsätze Dokumente.* Göttingen, 1972, 185.
- 93 Geiss (szerk.): *Julikrise*, 1. kötet, 123. sz. dokumentum, 198.
- 94 „German View of French Disclosures.” *The Times*, 1914. július 7., 7, C hasáb; „Attitude of Germany.” *The Times*, 1914. július 25., 10, C hasáb.
- 95 Mombauer: *Helmuth von Moltke*, 194–95, 44. láb.
- 96 Erre következtetett Kageneck gróf, a bécsi német katonai attasé is, lásd uo., 194. Humbert beszámolójának a német stratégiák gondolkodására gyakorolt hatásáról lásd még Theodor Wolff (a *Berliner Tageblatt* főszerkesztője) 1914. július 24-i naplóbejegyzését, amelyben beszámol a franciák harci készenléte felőli hivatalos kétségekről in: Bernd Sösemann (szerk.): *Tagebücher 1914–1919: der Erste Weltkrieg und die Entstehung der Weimarer Republik in Tagebüchern, Leitartikeln und Briefen des Chefredakteurs am „Berliner Tageblatt“ und Mitbegründers der „Deutschen Demokratischen Partei“ Theodor Wolff.* Boppard, 1984, 64–65; Hopman: naplóbejegyzés, 1914. június 14., in: Epkenhans (szerk.): *Tagebücher*, 384.
- 97 Risto Ropponen: *Italien als Verbündeter. Die Einstellung der politischen und Militärischen Führung Deutschlands und Österreich-Ungarns zu Italien von der Niederlage von Adua 1896 bis zum Ausbruch des Weltkrieges 1914.* Helsinki, 1986, 139, 141–42 és 209–210.
- 98 Bethmann Hollweg Schoennek és Bethmann Hollweg Lichnowskynak, mindkettő: Berlin, 1914. július 27., in: Geiss (szerk.): *Julikrise*, 2. kötet, 491. és 492. sz. dokumentumok, 103.
- 99 Jagow Lichnowskynak, magánlevél, Berlin, 1914. július 18., in: Karl Kautsky (szerk.): *Die Deutschen Dokumente zu Kriegsbeginn*, 4 kötet, Berlin, 1927, 1. kötet, 72. sz. dokumentum, 99–101, itt 100.
- 100 Arról, hogy a németek hittek a válság elszigetelhetőségében lásd Hopman: naplóbejegyzések, 1914. július 8., 13, 24 és 26, 386, 388, 394–95 és 397–98; Bethmann Hollwegről mint „fuldoklóról” lásd Alfred von Tirpitz: *Erinnerungen.* Lipcse, 1920, 242; a válságról ebből a szemszögből, lásd még: Williamson és May: „An Identity of Opinion”, különösen 353, 107. l.
- 101 II. Vilmos Ferenc Józsefnek, Balholm, 1914. július 14., *ÖUAP*, 8. kötet, 10 262. sz. dokumentum, 422–23.
- 102 Lásd elsősorban Vilmos császár megjegyzéseit, amelyeket Tschirschky 1914. július 10-i, Jagownak írt leveléhez fűzött in: Immanuel Geiss: *July 1914. The Outbreak of the First World War. Selected Documents.* New York, 1974, 16. sz. dokumentum, 106–107.
- 103 II. Vilmos megjegyzései Tschirschky Bethmann Hollwegnek írt leveléhez (Bécs, 1914. július 14.), uo., 21. sz. dokumentum, 114–15.
- 104 Lamar Cecil: *Wilhelm II, 2 kötet*, Chapel Hill, 1989 és 1996, 2. kötet, *Emperor and Exile, 1900–1941*, 202; Jagow Wedelnek (a császár kíséretének tagja), Berlin, 1914. július 18., in: Geiss: *July 1914*, 29. sz. dokumentum, 121.
- 105 David Stevenson: *Armaments and the Coming of War, Europe 1904–1914.* Oxford, 1996, 376.
- 106 Lásd G. A. von Müller: *Regierte der Kaiser? Aus den Kriegstagebüchern des Chefs des Marinekabinetts im Ersten Weltkrieg Admiral Georg Alexander von Müller.* Göttingen, 1959; Holger Afflerbach: *Kaiser Wilhelm II. als Oberster Kriegsherr im Ersten Weltkrieg. Quellen aus der militärischen Umgebung des Kaisers.* München, 2005, 11.
- 107 Holger Afflerbach: *Falkenhayn: Politisches Denken und Handeln im Kaiserreich.* München, 1994, 153.
- 108 II. Vilmos Jagownak, Neues Palais, 1914. július 28., in: Geiss: *July 1914*, 112. sz. dokumentum, 256; Afflerbach: *Falkenhayn*, 153.
- 109 Idézi Afflerbach: *Falkenhayn*, 154.
- 110 Idézi Volker Berghahn: *Germany and the Approach of War in 1914.* Basingstoke, 1993, 202–203.
- 111 Albertini: *Origins*, 2. kötet, 467; Geiss: *July 1914*, 222.
- 112 Lichnowsky Jagownak, London, 1914. július 27., in: Geiss: *July 1914*, 97. sz. dokumentum, 238–39.
- 113 Bethmann Hollweg Tschirschkynek, Berlin, 1914. július 28. 10.15-kor, Geiss: *July 1914*, 115. sz. dokumentum, 259; Stevenson: *Armaments*, 401–402; a Bethmann Hollweg és II. Vilmos között 1914. július 28-án fennállt véleménykülönbségről lásd Geiss (szerk.): *Julikrise*, 2. kötet, 164–65 (Geiss megjegyzéseivel).
- 114 Bethmann Hollweg II. Vilmosnak, Berlin, 1914. július 28. 10.15-kor, in: Geiss: *July 1914*, 114. és 117. sz. dokumentum, 258 és 261.
- 115 Trumpener: *War Premeditated?* 66–67.

- 116 Chelius II. Vilmosnak, Szentpétervár, 1914. július 26. in: Geiss (szerk.): *Julikrise*, 2. kötet, 441. sz. dokumentum, 47–49, itt 48.
- 117 Idézi Trumpener: *War Premeditated?*, 66.
- 118 Uo.
- 119 Vezérkar, a Hírszerzési Értesüléseket Kiértékelő Bizottság jelentése, 1914. július 28., idézve uo., 72.
- 120 Lásd például Bethmann Hollweg Tschirschkynek, Berlin, 1914. július 29. és 30., in: Geiss (szerk.): *Julikrise*, 2. kötet, 690., 695. és 696. sz. dokumentumok, 289–90 és 290.
- 121 Falkenhayn, naplóbejegyzés, 1914. július 29., idézi Afflerbach: *Falkenhayn*, 160.
- 122 Berghahn: *Germany and the Approach of War*, 215.
- 123 Falkenhayn, naplóbejegyzés, 1914. július 31., idézi Afflerbach: *Falkenhayn*, 160.
- 124 V. György, idézi poroszországi Henrik herceg II. Vilmosnak, 1914. július 28., in: *DD*, 1. kötet, 32–89.
- 125 Harold Nicolson: *King George the Fifth*. London, 1952, 245; Berghahn: *Germany and the Approach of War*, 219.
- 126 Nicolson: *King George the Fifth*. London, 246.
- 127 Lichnowsky Jagownak, London, 1914. július 29., in: Geiss: *July 1914*, 130. sz. dokumentum, 288–90.
- 128 II. Vilmos, Pourtalès Jagowhoz írt levelének (Szentpétervár, 1914. július 30.) margójára vetett megjegyzések, in: Geiss: *July 1914*, 135. sz. dokumentum, 293–95.
- 129 Lichnowsky Jagownak, London, 1914. augusztus 1., *DD*, 3. kötet, 562. sz. dokumentum, 66.
- 130 Lichnowsky Jagownak, London, 1914. augusztus 1., *DD*, 3. kötet, 570. sz. dokumentum, 70.
- 131 Idézi Afflerbach: *Falkenhayn*, 164.
- 132 Falkenhayn, naplóbejegyzés, 1914. augusztus 1., idézve uo., 165–66. A beszéletéről szóló Falkenhayn-féle beszámolót nagyjából alátámasztja Moltkéé, de ennek ellenére nem tekinthető teljesen hitelesnek. A jelen lévő szárnysegéd, Max von Mutius emlékiratai szerint a császár megkérdezte Moltkétól, hogy a fegyveres határátlépést nyugaton – nevezetesen a 16. Hadosztály benyomulását Luxemburgba – le lehet-e még állítani. Moltke azt válaszolta, hogy nem tudja, ám a vezérkar hadműveleti részlegének egy alacsonyabb rangú tisztje, bizonyos Tappen alezredes azt állította, hogy a dolog még lehetséges. E beszámoló szerint a császár nem közvetlenül felülbírált Moltkét; megmaradt helyzete és rangja hagyományoktól szentesített keretei között. Az egyes beszámolók abban mindenesetre egyetértenek, hogy a történetek letaglózó hatással voltak a vezérkari főnökre, aki később is szinte megszállottan fel-felemlgette az esetet; lásd Afflerbach: *Kaiser Wilhelm II als Oberster Kriegsherr im Ersten Weltkrieg. Quellen aus militärischen Umgebung des Kaisers, 1914–1918*. München, 2005, 13.

- 133 Cecil: *Wilhelm II*. 2. kötet, 107.
- 134 Mombauer: *Helmuth von Moltke*, 222.
- 135 II. Vilmos V. Györgynek, Berlin, 1914. augusztus 1., *DD*, 3. kötet, 575. sz. dokumentum, 74.
- 136 Bethmann Hollweg Lichnowskynak, Berlin, 1914. augusztus 1., uo., 3. kötet, 578. sz. dokumentum, 76; II. Vilmos V. Györgynek, Berlin, 1914. augusztus 1., uo., 3. kötet, 575. sz. dokumentum, 74.
- 137 Lichnowsky Jagownak, London, 1914. augusztus 1., uo., 3. kötet, 596. sz. dokumentum, 89–91.
- 138 V. György II. Vilmosnak, London, 1914. augusztus 1., uo., 3. kötet, 612. sz. dokumentum, 103–104.
- 139 Lichnowsky Jagownak, London, 1914. augusztus 1., uo., 3. kötet, 603. sz. dokumentum, 95.
- 140 Idézi Afflerbach: *Falkenhayn*, 167.
- 141 Lichnowsky Jagownak, London, 1914. július 29., *DD*, 1. kötet, 368. sz. dokumentum, 86–89.
- 142 Grey Bertie-nek, London, 1917. július 31., *BD*, 11. kötet, 352. sz. dokumentum, 220.
- 143 Harry F. Young: „The Misunderstanding of August 1, 1914.” *Journal of Modern History*, 48/4, 1976, 644–65.
- 144 Stephen J. Valone: „There Must Be Some Misunderstanding»: Sir Edward Grey's Diplomacy of August 1, 1914.” *Journal of British Studies*, 27/4, 1988, 405–24.
- 145 Keith M. Wilson: „Understanding of the »Misunderstanding« of 1 August 1914.” *Historical Journal*, 27/4, 885–89; a nemzetközi pénzpiac ingadozásának a brit közgondolkodásra gyakorolt hatásáról lásd Nicholas A. Lambert: *Planing Armageddon. British Economic Warfare and the First World War*. Cambridge, Massachusetts, 2012, 185–231; a Lambert nézeteiről folyó vita: Williamson: „July 1914. Revisited and Revised”, 17–18. Hálás vagyok Sam Williamsonnak, amiért felhívta a figyelmemet Lambert érvelésének erre a vonulatára.
- 146 Grey Bertie-nek, London, 1917. augusztus 1., *BD*, 11. kötet, 419. sz. dokumentum, 250.
- 147 Bertie Greynek, Párizs, 1914. augusztus 2., uo., 453. sz. dokumentum, 263; Bertie válaszában „szemtelenségéről” lásd Wilson: „Understanding the »Misunderstanding«”, 888.
- 148 A német nagykövetség közlése, London, 1914. július 31., *BD*, 11. kötet, 344. sz. dokumentum, 217; a figyelmeztetést másnap megismételték, lásd a német nagykövetség közlése, London, 1914. augusztus 1., uo., 397. sz. dokumentum, 241.
- 149 Asquith Venetia Stanley-nek, London, 1914. augusztus 1., in: Brock és Brock (szerk.): *Letters to Venetia Stanley*, 140.
- 150 Grey Bertie-nek, London, 1914. július 29., *BD*, 11. kötet, 283. sz. dokumentum, 182.

- 151 Grey Bertie-nek, London, 1914. július 31., *BD*, 11. kötet, 352. sz. dokumentum, 220.
- 152 Grey Bertie-nek, London, 1914. július 31., *BD*, 11. kötet, 367. sz. dokumentum, 226–27.
- 153 Grey Bertie-nek, London, 1914. augusztus 1., 20.20-kor, *BD*, 11. kötet, 426. sz. dokumentum, 426; fontos a közlés időpontja; ez egy későbbi távirat, s nem az, amit aznapról már idéztünk, s amely a Cambonnal folytatott beszélgetés részleteiről tájékoztatta a nagykövetet.
- 154 Keith Eubank: *Paul Cambon: Master Diplomatist*. Norman, 1960, 170–71.
- 155 Beszélgetés Cambonnal, 1914. július 24., in: André Géraud: „The Old Diplomacy and the New.” *Foreign Affairs*, 23/2, 256–70, itt 260.
- 156 Grey Bertie-nek, London, 1914. július 28., *BD*, 11. kötet, 238. sz. dokumentum, 156.
- 157 Keiger: *France*, 133.
- 158 Cambon Vivianinak, London, 1914. július 29., *DDF*, 3. sor., 11. kötet, 281. sz. dokumentum, 228–29.
- 159 Steiner: *Britain and the Origins*, 181–86.
- 160 Az antantnak erről a jellegzetességéről lásd John Keiger: „Why Allies? Necessity or Folly”, a „Forgetful Allies: Truth, Myth and Memory in the Two World Wars and After” című konferencián (Cambridge, 2011. szeptember 26–27.) tartott előadás kiadatlan kézírata. Hálás vagyok John Keigernek, amiért a szöveget rendelkezésemre bocsátotta.
- 161 Geneviève Tabouis: *Perfidious Albion – Entente Cordiale*. London, 1938, 109.
- 162 Idézi Steiner: *Britain and the Origins*, 225.
- 163 Asquith Stanley-nek, 1914. július 29., in: Brock és Brock (szerk.): *Letters to Venetia Stanley*, 132.
- 164 Eyre Crowe, memorandum, 1914. július 31., *BD*, 11. kötet, 369. sz. dokumentum, 228–29.
- 165 A kabinet növekvő fontosságáról lásd Steiner: *Britain and the Origins*, 228; Cambon idézi John Keiger: „How the Entente Cordiale Began” in: Richard Mayne, Douglas Johnson és Robert Tombs (szerk.): *Cross Channel Currents, 100 Years of the Entente Cordiale*. London, 2004, 3–10, itt 10.
- 166 Austen Chamberlain: *Down the Years*. London, 1935, 94.
- 167 Colin Forbes Adam: *Life of Lord Lloyd*. London, 1948, 59–60; Chamberlain: *Down the Years*, 94–101; Ian Colvin: *The Life of Lord Carson*, 3 kötet, London, 1932–36, 3. kötet, 14–20; Cambon és Lloyd beszélgetéséről elsősorban 14–15; Leopold S. Amery: *My Political Life*, 3 kötet, London, 1953–55, 2. kötet, 17–19.
- 168 Keith M. Wilson: *The Policy of the Entente. Essays on the Determinants of British Foreign Policy, 1904–1914*. Cambridge, 1985, 135.
- 169 Asquith Stanley-nek, London, 1914. július 31., in: Brock és Brock (szerk.): *Letters to Venetia Stanley*, 140.

- 170 Winston S. Churchill: *The World Crisis*. London, 1931, 114.
- 171 Asquith Stanley-nek, London, 1914. augusztus 1., Brock és Brock (szerk.): *Letters to Venetia Stanley*, 140.
- 172 John Morley: *Memorandum on Resignation, August 1914*. London, 1928, 5.
- 173 Idézi Wilson: *Policy of the Entente*, 137.
- 174 Lord Creeve V. Györgynek az 1914. augusztus 2., 18.30 órai kabinetüléséről in: J. A. Spender és Cyril Asquith: *Life of Herbert Henry Asquith*, 2 kötet, London, 1932, 2. kötet, 82; Morley: *Memorandum*, 21.
- 175 Arról, hogy a megfogalmazás Herbert Samuel műve, és ő szerezte meg kollégái támogatását is, lásd Wilson: *Policy of the Entente*, 142, valamint Herbert Samuel a feleségének, Beatrice-nak, 1914. augusztus 2., in: C. J. Lowe és M. L. Dockrill: *The Mirage of Power*, 3 kötet, London, 1972, 1. kötet, 150–51; Cameron Hazlehurst: *Politicians at War, July 1914 to May 1915: A Prologue to the Triumph of Lloyd George*. London, 1971, 93–98.
- 176 Grey szavairól és „hevültségéről” lásd George Allardice Riddell (a *News of the World* tulajdonosa): *Lord Riddell's War Diary, 1914–1918*. London, 1933, 6.
- 177 Belgium szerepéről a háborúpárti brit közhangulat kialakulásában lásd John Keiger: „Britain's »Union Sacrée« in 1914” in: Jean-Jacques Becker és Stéphane Audoin-Rouzeau (szerk.): *Les Sociétés européennes et la guerre de 1914–1918*. Párizs, 1990, 39–52, különösen 48–49.
- 178 Idézi Hermann Lutz: *Lord Grey and the World War*, London, 1928, 101.
- 179 Christopher Addison: *Four and a Half Years*, 2 kötet, London, 1934, 1. kötet, 32, idézi Brock: „Britain Enters the War”, 161.
- 180 Keiger: „Britain's »Union Sacrée«” in: Becker és Audoin-Rouzeau (szerk.): *Les Sociétés européennes*, 39–52; Samuel R. Williamson: *The Politics of Grand Strategy. Britain and France Prepare for War, 1904–1914*. Cambridge, Massachusetts, 1969, 357–60.
- 181 Ezt az érvelést követi Keith M. Wilson: „The British Cabinet's Decision for War, 2. August 1914.” *British Journal of International Studies*, 1975, 148–59, reprint 8. fejezetként in: uő: *The Policy of the Entente*.
- 182 Buchanan Nicolsonnak, Szentpétervár, 1914. április 16., *BD*, 10/2 kötet, 538. sz. dokumentum, 784–85.
- 183 Nicolson Goschennek, 1912. április 15., uo., 6. kötet, 575. sz. dokumentum, 747; Steiner: *Foreign Office*, 131; lásd még Wilson: *The Policy of the Entente*, 78; Zara S. Steiner: „The Foreign Office under Sir Edward Grey” in: Francis Harry Hinsley (szerk.): *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*. Cambridge, 1977, 22–69, itt 45.
- 184 Williamson: *Politics of Grand Strategy*, 108–14 és 167–204.
- 185 Eyre Crowe feljegyzése: Buchanan Greynek, Szentpétervár, 1914. július 24., *BD*, 11. kötet, 101. dokumentum, 80–82, itt 82.
- 186 Isabel V. Hull: *Absolute Destruction. Military Culture and the Practices of War*

- in *Imperial Germany*. Ithaca, 2005, 160–81; Mombauer: *Helmuth von Moltke*, 102, 105, 164–67 és 225.
- 187 Alfred von Tirpitz: *Erinnerungen*. Lipcse, 1920, 241–42.
- 188 Augusztus 7-én este 7 órakor Below-Saleske által Davignonnak (a belga külügy-miniszternek) átnyújtott jegyzék; ollózva a belga *Szürke Könyvből* in: TNA, FO 371/1910 (1914. augusztus 2.); online: www.nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/first_world_war/p_ultimatum.htm
- 189 Jean Stengers: „Belgium” in: Wilson (szerk.): *Decisions for War*, 151–74.
- 190 Uo., a belga kormány válasza a német ultimátumra, 1914. augusztus 3., reggel 7 óra in: Hugh Gibson: *A Journal from Our Legation in Belgium*. New York, 1917, 19.
- 191 Stengers: „Belgium”, 161 és 162.
- 192 Gibson: *A Journal*, 15.
- 193 Stengers: „Belgium”, 161 és 163.
- 194 Gibson: *A Journal*, 22.
- 195 Idézi Stengers: „Belgium”, 164.
- 196 Maurice Paléologue, naplóbejegyzés, 1914. augusztus 1., *An Ambassador's Memoirs 1914–1917*, fordította Frederick A. Holt. London, 1973, 38–39.
- 197 Max von Lichnowsky herceg: *My Mission to London, 1912–1914*. London, 1918, 28.
- 198 Gibson: *A Journal*, 21.
- 199 Bernd F. Schulte: „Neue Dokumente zu Kriegsausbruch und Kriegsverlauf 1914.” *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 25, 1979, 123–85, itt 140.
- 200 Ignatyev ezredes jelentése, 1914. július 30., RGVIA, Fond 15304 – Upravlenyije Vojennava Agentia v Francii, op. 2., d. 16. – a jelentésekre és közlésekre különleges füzeteket használtak, 1. 38.
- 201 Idézi Hew Strachan: *The First World War*. Oxford, 2001, 103.
- 202 V. I. Gurko: *Cserti i Szilueti Proslava, Pravitelstvo i Obsesztvennoszty v Carsztovovanyije Nyikolaja II Izobrazsenyii Szavremennyika*. Moszkva, 2000, 651.
- 203 W. Mansell Merry: *Two Months in Russia: July–September 1914*, Oxford, 1916, 76–77.
- 204 Richard Cobb a Roger Martin du Gard *L'Été 1914* című munkájában feljegyzett benyomásokról, 4 kötet, Párizs, 1936–1940 in: Cobb: „France and the Coming of War”, in: Evans és Pogge von Strandmann (szerk.): *The Coming of the First World War*, 125–44, itt 137.
- 205 Strachan: *The First World War*, 103–62, különösen 153; a behívások elleni oroszországi lázongásokról lásd Joshua Sanborn: „The Mobilization of 1914 and the Question of the Russian Nation.” *Slavic Review*, 59/2, 2000, 267–89.
- 206 Neiberg: *Dance of the Furies*, 128.
- 207 Gibson: naplóbejegyzés, 1914. augusztus 2., *A Journal*, 8.
- 208 Lásd Adrian Gregory: *The Last Great War. British Society and the First World War*. Cambridge, 2008, különösen 9–39; uő: „British War Enthusiasm: A Reassessment”

- in: Gail Braybon (szerk.): *Evidence, History and the Great War. Historians and the Impact of 1914–18*. Oxford, 2003, 67–85; rendkívül aprólékos beszámoló arról, ahogy a vidéki Franciaország fogadta a háború hírért, lásd Becker: *1914: Comment les français*. 277–309; uő: *L'Année 14*. Párizs, 2004, 149–53; Stéphane Audoin-Rouzeau és Annette Becker: *1914–1918: Understanding the Great War*, London, 2002, 95; „a megrendülésről, szomorúságról és elszörnyedésről”, amivel a legtöbben a háború kitörésének hírért fogadták, lásd Leonard V. Smith, Stéphane Audoin-Rouzeau és Annette Becker: *France and the Great War*. Cambridge, 2003, 27–29; P. J. Flood: *France 1914–1918: Public Opinion and the War Effort*. Basingstoke, 1990, 5–33; Jeffrey Verhey: *The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany*. Cambridge, 2000, 231–36.
- 209 Sanborn: *Mobilization of 1914*, 272.
- 210 A falucska tanítójának beszámolója, idézi Flood: *France 1914–1918*, 7.
- 211 Stephen Graham: *Russia and the World*. New York, 1915, 2–3, idézi Leonid Heretz: *Russia on the Eve of Modernity. Popular Religion and Traditional Culture under the Last Tsars*. Cambridge, 2008, 195. Sok orosz emlékirat idézi fel a zavarodottságot és tájékozatlanságot az ellenség kiléte felől, lásd Bertram Wolfe: „War Comes to Russia.” *Russian Review*, 22/2, 1963, különösen 126–29.

BEFEJEZÉS

- 1 Rebecca West: *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey Through Yugoslavia*. London, 1955, 350.
- 2 Az emlékiratok szerzője B. A. Vaszilcsiko herceg in: D. C. B. Lieven: „Bureaucratic Authoritarianism in Late Imperial Russia: The Personality, Career and Opinions of P. N. Durnovo.” *The Historical Journal*, 26/2, 1983, 391–402.
- 3 Lásd például Mark Hewitson: *Germany and the Causes of the First World War*. Oxford, 2006, 3–4; Fischer állításairól mint a náci korszak gyalázatos örökségével való személyes küzdelemről lásd Klaus Grosse Kracht: „Fritz Fischer und der deutsche Protestantismus.” *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte* 10/2, 2003, 224–52; Rainer Nicolaysen: „Rebell wider Willen? Fritz Fischer und die Geschichte eines nationalen Tabubruchs” in: Raynen Nicolaysen és Axel Schildt (szerk.): *100 Jahre Geschichtswissenschaft in Hamburg (Hamburger Beiträge zur Wissenschaftsgeschichte)*, 18. kötet, Berlin/Hamburg, 2011, 197–236.
- 4 Paul Kennedy: *The Rise of the Anglo-German Antagonism*. London, 1980, 467.
- 5 Lásd Paul W. Schroeder: „Embedded Counterfactuals and World War I as an Unavoidable War”, 42; igen erőteljes elemzés, amely úgy értelmezi a háborút, mint a tőle mint legfőbb rossztól őrizkedni igyekvő politikai elit által elkövetett tévedések senki által nem kívánt következményét: Gian Enrico Rusconi: *Rischio 1914. Come si decide una guerra*. Bologna, 1987.

- 6 A villámháború-elképzelésről lásd Gerhard Ritter: *Der Schlieffenplan. Kritik eines Mythos*. München, 1965; Lancelot Farrar: *War Illusion. German Policy, Strategy and Domestic Affairs, August-December 1914*. Santa Barbara, 1973; Stephen van Evera: „The Cult of Offensive and the Origins of the First World War.” *International Security*, 9, 1984, 397–419. Bírálatok: Stig Förster: „Der deutsche Generalstab und die Illusion des kurzen Krieges, 1871–1914: Meta-kritik eines Mythos.” *Militärische Mitteilungen*, 54, 1995, 61–95; nagyszerű elemzés a vitáról: Holger H. Herwig: „Germany and the »Short-War« Illusion: Toward a New Interpretation?” *Journal of Military History*, 66/3, 681–93.
- 7 Idézi Herwig: „Germany and the »Short-War« Illusion”, 686.
- 8 „Horace Blanchon” (álnév): „Académie de Médecine.” *Le Figaro*, 1913. március 5., lapkivágás, NA Archief, 2.05.03, 648. sz. dokumentum, Correspondentie over de Balkan-oorlog.

Köszönetnyilvánítás

1916. május 12-én az új-dél-walesi Tallwood Stationból való marhatenyésztő, James Joseph O'Brien jelentkezett az Ausztrál Birodalmi Hadseregbe. Két hónapos kiképzésben részesült a Sydney környéki gyakorlótereken, aztán beosztották a 3. hadosztály 35. zászlóaljába, és a *Benalla* fedélzetén útnak indították Nagy-Britannia felé, ahol további kiképzés várt rá. Az 1917. augusztus 18-a körüli napokban Franciaország területén csatlakozott alakulatához, amelyet a harmadik ypres-i hadjárat ütközeteiben vetettek be.

Jim a nagybátyám volt. Már húsz éve eltemettük, amikor nagynéném, Joan Pratt, született Munro átadta nekem a háború idején írt naplóját, egy kicsiny, barna füzetet, tele a becsomagolnivalók felsorolásával, címekkel, tanácsokkal és furcsán szűkszavú bejegyzésekkel. A Broodseinde Ridge-nél 1917. október 4-én vívott ütközetéről csak ennyit írt: „Nagy csata volt, bár ne látnék több ilyet.” A Passchendale falu elleni második, október 12-i támadásról meg:

Elhagytuk a napi szálláshelyet (közel volt Ypres-hez), és elindultunk a passchendaele-i frontszakasz felé. Tíz órába tellett, hogy odaérjünk, és nagyon elfáradtunk a hosszú menetelés alatt. Huszonöt perccel a megérkezésünk után (ami 12-én, hajnali 5.25-kor történt) újra felvettük a borjút. Minden rendben ment, amíg el nem értünk egy mocsárhoz, amin csak nagy nehézségek árán tudtunk átkelni. Mire aztán túl voltunk rajta, a tűztámogatásunk vagy egy mérföldnyire elcsúszott, és erőltetett menetben kellett utolérnünk. Körülbelül 11 órakor elértük a másodlagos célkörzetet, és ott is maradtunk délután négyig, amikor visszavonulást rendeltek el [...]. Csakis Isten akarthatta, hogy megússzam, mert mindvégig csak úgy röpködtek körülöttünk a géppuskagolyók meg a srapnelek.

Jim tényleges katonai szolgálata 1918. május 30-án, hajnali két órakor ért véget, amikor – naplóját idézve – „felfogtam a mieinknek egy tüzéségi lövedékét, és mindkét lábamon megsebesültem”. A lövedék épp a lába előtt csapódott be, ő a magasba repült, a körülötte állók mind odavesztek.

Amikor én megismertem, kedélytelen, beteges öregember volt; kimaradozott már az emlékezete is. Nem szívesen mesélt a háborúról, de úgy

kilencesztendőskoromból emlékszem egy beszélgetésünkre, amikor megkérdeztem, hogy féltek-e az emberek, vagy szilaj örömmel indultak a csatába – azt felelte, hogy volt, aki félt, és volt olyan is, aki örült a dolognak. „És akik szívesen mentek, azok jobban küzdöttek a többinél?” – kérdeztem. „Nem – mondta Jim. – Azok szarták össze magukat leghamarabb.” A válasz mélyen megrendített, és sokat töprengtem rajta, különösen azon a szón, hogy *leghamarabb*.

Még ma is el-elfog bennünket annak a réges-régi ütközetnek a rettenete, a titok azonban máshol rejtőzik; azokban a sötét és sokszorosan egymásba ágyazódó eseményekben, amelyek lehetővé tették a tömegmészárlást. Ezek felderítése során jóval több intellektuális adósságomra derült fény, mint amennyit valaha is visszafizethetek. A velük folytatott beszélgetésekben Daniel Anders, Margaret Lavinia Anderson, Chris Bayly, Tim Blanning, Konstantin Bosch, Richard Bosworth, Annabel Brett, Mark Cornwall, Richard Drayton, Richard Evans, Robert Evans, Niall Ferguson, Isabell V. Hull, Alan Kramer, Günther Kronenbitter, Michael Ledger-Lomas, Dominic Lieven, James Mackenzie, Alois Maderspacher, Mark Migotti, Annika Mombauer, Frank Lorenz Müller, William Mulligan, Paul Munro, Paul Robinson, Ulinka Rublack, James Sheehan, Brendan Simms, Robert Tombs és Adam Tooze sokat segítettek abban, hogy árnyaltabban lássam a helyzetet. Ira Katznelson a döntésemletről kapcsolatos felvilágosításokkal szolgált, Andrew Preston a külpolitika művelésének egymással szemben ható struktúráiról beszélt, Holger Afflerbach a Kurt Riezler-naplóról, a hármas szövetségről és a júliusi válság német kezelésének finom részleteiről, Keith Jeffery Henry Wilsonról, John Röhl II. Vilmos császáráról. Hartmut Pogge von Strandmann hívta fel figyelmemet rokonának, Basil Strandmann-nak, a háború 1914-es kitörésekor a belgrádi orosz követség ügyvivőjének kevéssé ismert, de igen beszédes emlékirataira. Keith Neilson átadta nekem kiadatlan tanulmányát a brit külügyminisztérium legfelső döntéshozóiról; Bruce Menning lehetővé tette, hogy elolvassam az orosz katonai hírszerzésről írt *a Journal of Modern History*-ban megjelenésre váró, fontos dolgozatát; Thomas Otte .pdf formátumban elküldte nekem *The Foreign Office Mind* című nagyszerű írását, Jürgen Angelow hasonlóképpen *Der Weg in die Urkatastrophe* című tanulmányát. John Keiger és Gerd Krumeich a francia külpolitikával kapcsolatos különlenyomatokat és feljegyzéseket bocsátott rendelkezésemre, Andreas Rose *Zwischen Empire und Kontinent* című, frissen megjelent munkájának egy példányát küldte el. Zara Steiner (könyvei világítótornyok a téma kutatói számára) nem sajnálta az idejét

hosszú beszélgetésekre, és egy cikkekkel és feljegyzésekkel tömött dosz-sziéval segítette munkámat. Az utolsó öt évben Samuel R. Williamson, akinek a nemzetközi válság és az osztrák–magyar külpolitika tárgyában folytatott kutatásai könyvem gondolatmenetében is több új csapást indítottak el, munkáinak kiadatlan fejezeteivel és értékes hivatkozásokkal ajándékozott meg, amellett hogy méltóan engedett az osztrák–magyar politika rejtelméről való ismereteinek kútjából is. A közös munkánk során kialakult e-mail barátság kutatásaim egyik legfontosabb hozadéka.

Köszönet jár mindazoknak, akik hozzájárultak a nyelvi korlátok legyőzéséhez: Miroslav Došennek a szerb szövegek értelmezéséért és Srdjan Jovanovićnak a belgrádi archívumok anyagának feldolgozásában nyújtott segítségért; Rumen Cholakovnak a kapcsolódó bolgár szövegek fordításáért és Szergej Podbolotovnak, a történelem fáradhatatlan kertészének, akinek tudása, bölcsessége és fanyar humora nemcsak termékennyé, de felvillanyozóvá és élvezetessé is tette moszkvai kutatásaimat. Ott vannak aztán azok a nemes és nagy tűrőképességű lelkek, akik a munka különböző fázisaiban elolvasták könyvem részleteit vagy akár a teljes szöveget: Jonathan Steinberg és John Thompson, akik minden egyes szót megrágtak, s nem fukarkodtak értékes megjegyzéseikkel és javaslatokkal. David Reynolds abban volt segítségemre, hogy tompította kissé a legkényesebb és legkarcsosabb részletek életét. Patrick Higgins végigolvasta az 1. fejezetet, és felhívta figyelmemet a lehetséges buktatókra. Amitav Ghosh felbecsülhetetlen értékű tanácsokban részesített. Egyedül enyém a felelősség bármely hibáért, ami mindennek ellenére a könyvben maradt.

Áldott szerencse, hogy olyan ügynököm van, mint Andrew Wylie, akinek igen sokat köszönhetek. Végtelenül hálás vagyok a Penguin Kiadó szerkesztőjének, Simon Windernek lelkesítő irányításáért és Richard Duguidnek, aki nyájas szigorral felügyelte a kiadói és nyomdai munkálatokat. A fáradtságot nem ismerő Bela Cunha sasszemmel találta meg és javította ki a hibákat, elütéseket, fogalmazásbeli ügyetlenségeket, következtetlenségeket és a *tetveket* – vagyis a fölösleges idézőjeleket –, és mindvégig kedves tudott maradni, pedig megkeserítettem az életét azzal, hogy újra meg újra belepiszkáltam a kéziratba. Nina Lübbren (akinek nagyatyja, Julius Lübbren a *másik* oldalon harcolt 1917-ben Passchendaele falucskánál) a jóindulatú semlegesség álláspontjára helyezkedve szemlélte erőlködésemet.

Könyvemet szeretettel és csodálattal ajánlom két fiamnak, Josefnek és Alexandernek – abban a reményben, hogy soha nem ismerik meg a háborút.

A képek jegyzéke

- Karađorđević Péter • 23
- Alexandar király és Draga királyné 1900 körül • 26
- Az Obrenovićok legyilkolása
(illusztráció a *Le Petit Journal* 1903. június 28-i számából) • 30
- Az ifjú Gavrilo Princip • 66
- Nedeljko Čabrinović /66
- Milan Ciganović • 69
- Leopold Berchtold gróf • 116
- Conrad von Hötzendorf • 117
- Ferenc Ferdinánd főherceg • 120
- Théophile Delcassé • 146
- Tülekedés Kína feldarabolásáért.*
Henri Meyer illusztrációja, *Le Petit Journal*, 1898 • 182
- II. Vilmos császár és II. Miklós cár
egymás országának díszegyenruhájában • 184
- II. Vilmos császár • 185
- VII. Edward király az osztrák 12. huszárezred
ezredesi egyenruhájában • 185
- Pjotr Sztolipin • 200
- Joseph Caillaux • 204
- Paul Cambon • 206
- Sir Edward Grey • 214
- Szergej Szazonov • 273
- Alekszander V. Krivosejn • 282
- Vlagyimir Kokovcov gróf • 326
- Helmuth von Moltke 1914-ben • 338
- Ivan Goremikin • 358

Ferenc Ferdinánd és Chotek Zsófia Szarajevóban,
1914. június 28-án • 380

Leon Biliński • 388

A merénylők a tárgyalóteremben • 393

A gyanúsítottak letartóztatása • 395

Benckendorff gróf • 420

Raymond Poincaré • 448

René Viviani • 448

Nikola Pašić 1919-ben • 467

Herbert Henry Asquith • 496

II. Miklós és Poincaré • 507

Theobald von Bethmann Hollweg • 523

Lichnowsky gróf • 537

Gavrilo Princip lábnyomai a szarajevói utcán (1955) • 563

Név- és tárgymutató

A *dőlt* számok illusztrációkra utalnak

Térképek mutatója

Európa 1914-ben • 6

Bosznia-Hercegovina, 1914 • 91

Az európai szövetségi rendszerek,
1887 • 136

Az európai szövetségi rendszerek,
1907 • 136

A Balkán, 1912 • 264

Tűzszüneti vonalak az első balkáni
háború után • 264

A Balkán a második balkáni háború
után • 265

A, Á

Abbott, George Frederick 254–55

Abdul Hamid, II., török szultán 158

Addison, Christopher 552

Adriai-tenger

olasz–osztrák viszály 102, 107,
135, 239

Szerbia hozzáférése 59, 96, 126,
268, 277, 293, 300, 365

Adrianopolisz (Edirne) 265, 267

Aehrenthal, Alois, gróf, osztrák

külügyminiszter 52, 98–99, 100,
122, 368

agrami felségárulási per 103–104

Bosznia-Hercegovina annektálása
52, 98–103, 405

és a líbiai háború (1911–12) 258

és a Marokkó-vita 224

Friedjung-affér 243

Friedjung-tárgyalás/per 104, 105,
113–14, 271, 418, 463

kapcsolata Izvolszkijjal 105–106,
125, 200

Szerbiáról vallott nézete 114, 290,
405

Afganisztán 102, 143, 156, 171, 186,
333

afganisztáni háború (1878–79) 186

Afrika

fashodai incidens (1898) 146, 147,
177

gyarmatosítók viszálykodásai 135,
139, 142, 143, 147, 148, 149,
151, 155, 156, 158, 159, 168–69,
171–72, 179, 193, 346, 347

lásd még Dél-Afrika; Líbia;

Marokkó

agadiri válság (1911) 175, 209,

217–27, 233, 240, 241, 245, 247,
249, 253, 305, 306, 317, 322, 329,
337, 344, 345, 450, 543

Agram (Zágráb) 84, 103, 435

Albánia

balkáni háborúk (1912–13) 59,
126–27, 266, 267, 268, 293, 294–95

függetlensége 293, 294–96,
368–69, 470, 564

montenegrói megszállása 294,
295–96, 341

oszmán uralom 257

osztrák–olasz érdekek 108, 258

politikai instabilitása 128, 461

szerb megszállása 112–13, 126,
127, 266, 268, 293, 295,

296–97, 302, 341, 369, 403,
492

Albert, I., belga király 557

Albertini, Luigi 425, 468, 469, 472,
477, 529

Alekszejev, Jevgenyij Ivanovics
189

Alessio (Lezhë) 294

Alexandar, I., szerb király 26
meggyilkolása 21–22, 29–30,
31–32, 36–37, 95, 468

uralkodása 25–28, 35–36, 95

Alexandar, szerb koronaherceg/
régensherceg (később I. Alexandar,
Jugoszlávia királya) 25, 57, 63,
268, 441, 468, 469, 470

Alexandria 255

Alexandria (jacht) 451, 452

algecirasi konferencia (1906) 170,
207, 209, 211, 244

Alkotmányos Demokrata („Kadét”)
Párt (Oroszország) 202

Amerikai Egyesült Államok 92, 114,
156, 179, 191, 227

20. századi külkapcsolatai 252–53
gazdasága 179

imperializmusa 92, 165, 175

Anasztaszija, montenegrói hercegnő
456, 457, 483

Anatólia 347

Anatóliai Vasút 158, 262, 347, 348

Andrássy Gyula 82

Angola 156

angol–japán szövetség (1902) 152,
552–53

angol–kongói szerződés (1894)
159

Ápisz *lásd* Dimitrijević, Dragutin

A Radetzky-induló (Joseph Roth)
89, 390

Ardennek 501, 555

Armstrong & Vickers 492

Artamonov, Viktor 421

Asquith, Herbert Henry 496

1914. júliusi válság és a háború
kitörése 498, 500, 542, 546, 548,
549, 552, 559, 569

és a Relugas-összeesküvés (1905)
215

és Ferenc Ferdinánd főherceg
meggyilkolása 497

ír kérdés 495, 496–97

kapcsolata Greyjel 213, 215

Associazione Nazionale Italiana 239

Ausztria–Magyarország

agrami Friedjung felségárulási per
(1909) 103–105, 113–14, 243,
271, 418, 453, 454, 463

alkotmánya 81–82, 84–85, 115
balkáni háborúk hatása 114–15,
292–303, 566

Bosznia és Hercegovina meg-
szállása/bekebelezése és
annektálása/csatolása 36, 41,
50–54, 89–91, 94, 98–102, 124,
190, 200, 244, 270, 284

császár szerepe 88–89, 115, 196
egyezmények és kereskedelmi
megállapodások Szerbiával
45–46, 47, 50, 94, 109, 241

földközi-tengeri egyezmény
(1887) 135–37, 139

hadüzenet Szerbiának
(1914. július 28.) 477–78, 517

hármasszövetség (1882) 107,
137, 139, 143, 170, 261–62

három császár egyezménye
(1873–81) 94, 98, 139, 142

nemzetiségi problémák 82–85,
86–88, 97–98, 122–23, 368–69

osztrák–német kettős szövetség
(1879) 304, 306, 308

Prochaska-ügy (1912) 244,
293–94, 453–54
„sertésháború” Szerbiával
(1906–1909) 46, 48, 287
A víg özvegy (Lehár Ferenc) 106
Az Est (újság) 76, 475
Ázsia
gyarmatosítók viszálykodása 135,
139, 143, 151–54, 155, 166,
171, 172, 333, 553
lásd még India; Kína

B
Bácska 39
Baden 387
Bad Ischl 476, 477
Bad Nauheim 372, 440
Baernreither, Joseph Maria 88
Bagdad Vasút 262, 349
Balfour, Arthur 225
Balholm 527
balkáni háborúk (1912–13) 263–70,
292–303, 565–66
bukaresti béke 270, 289, 294–96, 468
Carnegie Alapítvány vizsgáló-
bizottsága 42, 62, 287
franciák hozzáállása 308–12, 337
hatásuk Ausztria–Magyarországra
114–15, 126, 292–303, 566
kegyetlenkedések 60–61, 127,
368–69, 502
orosz politika és közvetítés 267,
269, 270–77, 286–87, 295–96,
551–53, 363, 492
szerb területszerzések 59–62, 78,
114, 126–27, 267–70, 369

Ballin, Albert 329
Balmoral 333, 365
Bardolff, Carl 131
Bark, Pjotr Lvovics (később Peter
Bark) 11, 357, 482

Barrère, Camille 205
Prinetti–Barrère-egyezmény
(1902) 256
Barthou, Jean Louis 9, 320
Bazarov, Pavel 351
Beck, Max Wladimir von 85
Bécs
parlament épülete 83
schönbrunni kastély 131, 407
Belfort 555
Belgium 46, 193, 194, 195
német ultimátum és invázió 551, 554–58
semlegesség 317–18, 362, 501, 547,
548, 550
Belgrád
Belgrádi Nemzeti Színház 37, 51
kiürítése 478
Below-Saleske, Claus von 557
Benckendorff, Alexander von, gróf
171, 272, 295, 333, 420, 503, 518
Benedetto Brin (olasz hadihajó) 259
Beneš, Edvard 92
Bengázi 259
Bennett, Ernest 255
Berchtold, Leopold von, gróf, osztrák
külgügyminiszter 77, 116, 124,
125–26, 131, 237, 300
és a balkáni háborúk 126, 127,
281, 302, 372, 407
és Albánia szerb megszállása
112–13, 293, 295, 296, 297, 406
és a Matscheko-memorandum
128–29, 369, 410–11, 412, 422
és Ferenc Ferdinánd főherceg
meggyilkolása 77, 398, 402,
404, 406, 409, 463
és Hoyos berlini küldetése (1914.
július) 410, 412, 422, 432
ultimátum Szerbiának (1914. július)
432–33, 435–39, 460, 461,
463–64, 469, 476, 525

berlini kongresszus (1878) 24, 45, 99,
101, 107, 139
Bernhardi, Friedrich von 249
Bernstein, Herman 520
Bertie, Francis
külgügyminiszter-helyettes 186,
215, 371
Nagy-Britannia párizsi nagykövete
178, 222, 226, 330–31, 365,
367, 540–42
Besszarábia 289
Bethmann Hollweg, Theobald von,
Németország kancellárja 212, 219,
238, 336, 340, 344, 369, 504, 523
beszéde a Reichstagban (1912.
december) 339–40, 365–66
Betrachtungen zum Weltkrieg 10
és a balkáni háborúk 300
és a Marokkó-kérdés 220, 224
és a tengeri terjeszkedés 234, 329,
330, 341
és az 1914. júliusi válság 427, 429,
431–32, 479, 483, 522–27, 528,
530–31
hadiköltségvetés (1913) 231, 251,
341–43
német hadsereg mozgósítása
(1914. augusztus) 532–34,
538, 539
orosz–német találkozó Paldiskiben
(1912. július) 325–28, 337–38,
517
pénzügyi politika 228–29
Bienerth, Richard von, gróf 85
Bienvenue-Martin, Jean-Baptiste 505,
509, 510, 544
Biliński, Leon 76–77, 112, 115, 388,
389, 403–404, 463
Birzsevizja Vedomosztzyi (újság) 244,
430, 514
Bismarck, Herbert von, herceg 141, 156
Bismarck, Otto von, herceg, Német-
ország kancellárja
Bismarck-ellenes *fronde* 141
bismarcki diplomácia kialakulása
139–40, 154, 156, 262, 369, 373
és Elzász-Lotaringia annektálása
138
távoztása 143, 156, 210
vizontbiztosítási szerződés
Oroszországgal 139, 141
Bitola (Monastir) 59, 61, 62, 266, 267,
268
Bittner, Ludwig 9
Björkö, björköi szerződés (1905) 168,
194, 197
Blondel, Camille 289
Bogičević, Miloš 79
bokszerlázadás (1898–1901) 151,
166, 181, 192
Bonham, George, Sir 31
Bosković, Mateja 499–500
Bosznia és Hercegovina
és a Szerb Birodalom 38
gazdasága 67, 90
Habsburg-uralom és osztrák
annexió 36, 41, 45, 51–54,
89–92, 94, 98–103, 124, 190,
201, 243, 270, 284
horvát népessége 42, 89, 421
muszlim népesség 42, 55, 89
oszmán uralom 34, 40, 41, 89
szerb határőrség 73–75, 401
szerb nacionalista szervezkedés
52, 57–59, 64, 65, 74, 78,
97–98, 109–110
szerb népesség 40, 41, 42, 67, 89,
92, 97, 99
Bosporusz *lásd* török tengerszorosok
Bottomley, Horatio 499
Bourgeois, Léon 206
Bozanović, Miloš 57

- Brătianu, Ion 289, 290, 413
 Brazília 192, 259
 Bregalnica (folyó) 269
 brit hadiflotta
 mozgósítása 528, 548
 növekedése 163, 229
 lásd még brit-orosz haditengerészeti tárgyalások
 brit hadsereg
 és az ír kérdés 495
 expedíciós erők 317, 362, 496, 541
 költségvetése 153, 229
 brit-német haditengerészeti fegyverkezési verseny 164, 330, 334
 brit-orosz egyezmény (1907) 102, 125, 137, 154, 171, 180, 187, 199, 333–35, 336–37, 375, 543, 553
 brit-orosz haditengerészeti tárgyalások (1914) 360, 431, 453, 498
 Broqueville, Charles de, gróf 557
 Brosch von Aarenau, Alexander 122, 124, 131
 Buchanan, George, Sir 221, 284, 332–33, 356, 553
 és az 1912–13-as téli válság 280, 296
 és az 1914. júliusi válság 457, 479–80, 488, 502–504
 és Szazonov Balkán-politikája 273, 275, 277
 bukaresti béke (1913) 270, 289, 296, 301, 468
 bukaresti egyezmény 289, 296, 301, 468
 lásd még balkáni háborúk (1912–13)
 Bulgária
 és a balkáni háborúk (1912–13) 59, 127, 128, 265–70, 286–87, 351, 363
 határviták Romániával 106, 286–87
- macedón területi követelések 42–43, 44, 45, 55, 267, 268, 269, 285, 461
 stratégiai jelentősége 284, 492
 szerb-bolgár háború (1885) 25, 44, 287, 289
 szerb-bolgár szövetség (1912) 97, 105, 269, 271, 273, 274, 286, 335, 363
 vámunió Szerbiával 96–97, 241
 Burcev, Vlagyimir 519
 búr háborúk (1899–1902) 151, 160, 179, 187, 229, 239, 335
 Burma 148, 152
 Burns, John 500, 550
 Buxton, Noel 224
 Bülow, Bernhard von 101, 194, 211, 212, 238, 369
 és a francia-német kapcsolatok 147, 207
 és a *Weltpolitik* 164, 165
 és Bosznia-Hercegovina osztrák annexiója 101
 és függőség a külföldi hatalomtól 157
 és megállapodás Björköben (1905) 194
 Marokkó-politikája 170, 207, 211
- C, Č, CS**
 Čabrinović, Nedeljko 66, 66–71, 382–83, 391, 393–94, 396–97, 418
 Caillaux, Eugène 218
 Caillaux, Henriette
 pere 416, 450, 508
 Caillaux, Joseph 204, 224, 231, 240, 320, 322, 329, 452, 511
 és a Marokkó-kérdés 218, 219–20, 221, 223, 224
 feleségének pere 416, 450, 455, 508

- Calmette, Gaston 416, 450
 Cambon, Jules 196, 203, 205, 207, 318, 321
 II. Vilmos császárról 195–96
 és Haldane berlini küldetése (1912) 330
 Marokkó-kérdésről 207, 218
 Poincaréről 306
 Cambon, Paul 203, 205–206, 206, 321, 366
 Entente cordiale 206, 546
 és a balkáni háborúk 311
 júliusi válság és a háború kitörése 498, 509, 512, 540, 543–49, 550, 552
 Campbell-Bannerman, Henry, Sir 176, 215
 Cape Colony 156, 159
 Capelle, Eduard von 426
 Caprivi, Count Leo von, gróf 141, 156–58, 210
 Carnegie Alapítvány
 vizsgálóbizottsága 42, 62, 287
 Carnot, Marie François Sadi 419
 Cartwright, Fairfax, Sir 174
 Casimir-Perier, Jean 203
 Castelnau, Édouard 313, 370
 Cavour, Camillo Benso 373, 445, 459
 Cetinje 107, 294
 Chamberlain, Austen, Sir 549
 Chamberlain, Joseph 160
 Chambrun, Charles de 515
 Chatakdja-erődítményvonal (első balkáni háború) 266, 267, 275
 Chelius, Oskar von 531
 Chotek Zsófia (Sophie Chotek von Chotkowa und Wognin) 9, 123, 380, 406
 házassága Ferenc Ferdinánddal 121, 381–82, 391
 meggyilkolása 379–87
- Churchill, Winston, Sir 222, 224, 233, 465, 500, 501, 546, 548, 549–50, 556, 559
 Ciganović, Milan 69, 70, 72, 394, 396, 401, 463–64, 474, 475
 Cincar-Marković, Dmitrije 22, 32
 Ciszlajtánia 81, 83, 84, 86, 99
 Clary-Aldringen, Alfons, herceg 388
 Clausewitz, Carl von 494
 Clemenceau, Georges 230, 321, 322, 449
 Cleveland, Grover 175
 Combes, Émile 230
 Conrad von Hötzendorf, Franz, báró
 és a balkáni háborúk 299, 300, 301–302, 407
 és a Redl-ügy 129–31, 374
 és az 1914. júliusi válság 434–35, 460, 461, 525
 és Ferenc Ferdinánd főherceg meggyilkolása 403, 407, 409
 háborús politikája 118–21, 123–24, 130–31, 131, 301, 302, 345, 403, 405, 522
 kapcsolata a polgári vezetéssel 119–20, 123–24, 131, 237
 személyisége és pályafutása 115–16, 117, 118, 122, 370, 372
 Conrad von Hötzendorf, Kurt 130
 Constanța 289
 Corradini, Enrico 239, 257
 Crackanthorpe, Dayrell 60, 61, 63, 369, 437, 466, 470
 Crewe, Robert 223, 546
 Crowe, Eyre, Sir 175, 446, 504, 505, 547, 554
 Beszámoló a Franciaországhoz és Németországhoz fűződő brit kapcsolatok jelen állásáról (1907) 175–77, 208
 Cruppi, Jean 208, 209, 217
 Čubrilović, Vaso 71, 383, 395

Čurčić, Fehim Effendi 379, 384, 391
 Curragh-incidens (1914) 495
 Curzon, George 152
 Custozza, ütközet (1866) 303
 Cvijić, Jovan 52
 Cyrenaica 108, 259, 261
 Czernin, Ottokar von, gróf 289, 390, 418
 Csarikov, Nyikolaj Valerijevics 202,
 271–73, 358
 csehek 82, 83, 84, 86, 87, 280

D, Đ

Daily Mail (újság) 239
Daily News (újság) 499, 548
Daily Telegraph-botrány (1908) 212
 Dalmácia/dalmáciaiak 39, 42, 90, 102,
 476
 Danyilov, Jurij 359
 Dardanellák *lásd* török tengersizorok
 Davidović, Ljuba 51
 Davignon, Julien 557
 De Broqueville, Charles, gróf 557
 Dél-Afrika
 búr háború (1899–1902) 151, 160,
 179, 187, 229, 239, 335
 Transvaal 159–62, 173, 176, 177,
 186, 193
 Delagoa-öböl 159
 Delbrück, Hans 164
 Delcassé, Théophile 146, 147–49,
 204–205, 314
 britellenes álláspont ja 147–48
 és az Entente cordiale 152–53, 206
 irányváltás és együttműködés
 Nagy-Britanniával 149, 152–53
 Marokkó-politikája 147, 148–49,
 169, 170, 173, 221, 244
 szentpétervári nagykövet 318–19,
 319–20, 354, 356, 370, 446,
 447
 De l'Escaille, Bernard 518

De Margerie, Pierre 203, 447, 449,
 509–10, 512, 513
 Depage, Antoine 569
 Derna 259
 Dernburg, Bernard 346
 De Robien, Louis, gróf 442–45, 446,
 454, 455, 456, 459, 480
 De Salis, John, gróf 174
 Descos, Léon 291–92, 368, 372, 441,
 470
 Deutscher Flottenverein (Német
 Flottaegylet) 241
 Dibra 294
 Diderot, Denis 374
 Dimitrijević, Radko 266
 Dimitrijević, Dragutin (Ápisz)
 Fekete Kéz létrejötte 55, 57, 110
 Obrenovićok meggyilkolása és
 szerepe a királygyilkosok
 szervezetében 28–31, 30,
 33–34, 37, 52, 55
 összeesküvés Ferenc Ferdinánd
 főherceg meggyilkolására
 64–65, 70, 71, 74, 75, 396, 401,
 468, 475
 szerb katonai hírszerzés vezetője
 62
 Disraeli, Benjamin 149–51
 Djakovica 294
Døbeln (gőzös) 559
 Dobrorolszkij, Szergej 494, 513–14,
 516, 519
 Dobrudzsa 59, 285, 287
 Dodekanézosz-szigetecsoporth 260, 263
 Đorđe, szerb koronaherceg 32, 33, 51
 Đorđević, Dragomir 110
 Doulcet, Jean 307, 443
 Doumergue, Gaston 320, 322
 Draga, szerb királyné 21–22, 26,
 26–27, 28, 29–30, 62, 111, 468
 Dreyfus-ügy 230, 250, 306, 322

Dubail, Auguste 225
 Dumba, Konstantin 96
 Dunkerque 447, 449, 508, 509, 510
 Durazzo (Durrës) 294, 300, 313
 Duričić, Marko 472
 Durnovo, Pjotr Nyikolajevics 375, 428,
 564
 Dušan, Stefan, szerb cár 38, 39, 40, 41,
 60

E, É

Eckardstein, Hermann von, báró 162,
 173
 Edirne (Adrianopolisz) 266, 267
 Edward, VII., angol király 162, 163,
 183, 185, 186–87, 195, 240, 247, 249,
 535
 égei-tengeri szigetek 453, 492
 Egger von Möllwald, Lothar 415
 Egyiptom 146–49, 168, 173, 177, 206,
 256, 346
 Einem, Karl von 229
 Elena, Olaszország királynéja 107
 Eliot, Charles, Sir 40, 42
 első balkáni háború (1912. október–
 1913. május) 59, 68, 105, 244–45,
 254, 262, 265–70, 275, 276–78,
 287, 292, 294, 296, 298, 308, 311,
 332, 363, 380, 394
lásd még balkáni háborúk (1912–13);
 londoni egyezmény (1913)
 első világháború
 áldozatok száma 9
 Ausztria hadüzenete Szerbiának
 (1914. július 28.) 477–78, 517
 Belgium és Luxemburg német
 lerohanása 501, 539, 548,
 550–51, 554–58
 Franciaország német megtámadása
 536–37, 550, 555–56
 keleti front 554, 555

Nagy-Britannia hadüzenete
 Németországnak (1914.
 augusztus 4.) 551
 Németország hadüzenete Orosz-
 országnak (1914. augusztus 1.)
 534
 „rövid háború” illúziója 568–69
 Elzász-Lotaringia 138, 145, 148, 180,
 362, 457
 Entente cordiale (1904) 137, 152,
 153–54, 163, 167–69, 171–73,
 183, 187, 203, 206, 211, 216–17,
 222, 226, 235, 546, 549
 Epinal 555
 Erdély 82, 86, 97, 106, 129, 289, 408,
 411, 415, 424, 433–35, 460
 Ernő Ágoston, hannoveri herceg 350
 Erzsébet (Sissi), osztrák császárné 88
 Esher, Reginald Brett 223, 249
 Essad Pasa Toptani 295
Északi Csillag (jacht) 168
 Étienne, Eugène 169
 Eulenburg, Philipp zu, gróf 207, 210
 botrány 211, 212
 eurózána-válság (2011–12) 562
 Eustis, James B. 138
 Evans, Arthur, Sir 40

F

Falkenhayn, Erich von 345, 424, 426,
 522, 523, 533–34, 538
 Fallières, Armand 109
 fashodai incidens (1898) 146, 147, 177
 Fekete Kéz (Ujedinjenje ili smrt!) 55–58
 boszniai hálózata 58, 74, 421
 és a balkáni háborúk 62–63
 és az osztrák hírszerzés 110–11,
 114, 463
 kapcsolata a szerb hatóságokkal
 62, 63, 64–65, 70, 110–11, 114,
 399

- megalakulása 55
 összeesküvés Ferenc Ferdinánd
 főherceg meggyilkolására 70,
 71–72, 74, 75, 77, 396, 401,
 463, 464, 475
Pijemont (újság) 55, 57, 79, 111,
 380
 tagsága 56–57, 111
 Fekete-tenger 150, 429
 Felső-Nílus 147, 159
 Ferdinánd, I., bolgár király 284, 285,
 290
 Ferenc Ferdinánd, osztrák főherceg
 és a balkáni háborúk 300, 301–302
 Habsburg-trónörökös 64–65, 115,
 120, 121, 380
 hadüzenet Szerbiának (1914.
 július 28.) 477–78
 hatalmi bázisának megteremtése
 121–22
 külpolitikája 123–24, 126, 131,
 237, 405, 408, 415
 népszerűtlensége 390–91, 417
 reformprogramja 122–23, 408
 találkozója II. Vilmos császárral
 300, 302, 410, 414
 Ferenc Ferdinánd főherceg
 meggyilkolása 379–87
 hivatalos nyomozás 75, 392–97,
 401, 413, 416, 433, 453,
 462–64, 466, 474
 nemzetközi reakciók 404–405,
 408, 410–11, 414–15, 417, 420,
 427, 439, 465, 497, 528
 osztrák reakciók 390, 402–407,
 409, 432–33, 435, 453–54, 458,
 463, 488
 összeesküvés 64–76, 110–12, 380,
 382–83, 421, 462–64
 sajtóvisszhang 391–92, 398–99,
 416–17, 421, 427, 433
 szerbiai reakciók 397–402, 404,
 415, 440, 462, 464
 Ferenc József, I., osztrák császár
 1914. júliusi válság 410–11,
 476–77, 522, 527
 és 1912–13-as téli válság 281, 301
 és Ferenc Ferdinánd főherceg
 meggyilkolása 404, 407, 408,
 410–11, 414
 Hoyos berlini küldetése (1914.
 július) 410–11, 412, 422–23,
 424, 425
 kiegyezés (1867) 123
 közéleti és politikai szerepe 88,
 107, 119–20, 121, 196, 237
 személyisége és családja 88
 Ferry, Abel 76, 510, 513
 Fez 168, 169, 209
 Fischer, Fritz 567, 568
 Fischer, John (Jackie), Sir 163, 173
 Fischer-tézis 567–68
 Fitzmaurice, Edmond, báró 179
 Flotow, Hans von 436
 Fondère, Hyacinthe-Alphonse 218, 219
 Forgách János, gróf 104–105, 110,
 112, 128, 370, 405, 437, 441
 földközi-tengeri egyezmény (1887)
 135, 139
 France (hadihajó) 447, 449, 451, 455,
 457, 460, 479, 505, 506, 508, 544
 francia diplomáciai misszió (1905)
 168, 169–70
 francia hadiflotta 157, 225–26, 551
 francia hadsereg
 mozgósítása 510–11, 525, 531, 545
 nagysága 319, 343, 361
 ráfordítások 230, 231, 342, 449
 sorkatonai szolgálat 230, 303, 342
 újjászervezése 235, 236, 317–18
lásd még hároméves törvény;
 Humbert, Charles, jelentése

- a francia hadsereg felkészültsé-
 géről (1914)
 Francia Indokína 148, 152
 francia–orosz haditengerészeti meg-
 állapodás (1912) 144, 315
 Franciaország
Centrale 205, 206, 207–208, 210,
 217, 221, 320, 445
 Elzász-Lotaringia német annektá-
 lása 138, 145, 147, 148, 180,
 456–57
 Entente cordiale (1904) 137, 152,
 153–54, 163, 167–69, 171–73,
 183, 187, 203, 206, 211, 216–17,
 222, 226, 235, 546, 549
 francia–német Marokkó-megállá-
 podás (1909) 149, 207, 209,
 217, 219–20
 francia–orosz szövetség (1892–94)
 137–45, 146, 151, 157–58, 160,
 167, 183, 203, 217, 232, 236,
 303–306, 314–15, 318, 322–23,
 340, 361–62, 367, 411, 418,
 425, 445, 453–55, 457, 482,
 483, 499, 504–505, 512–13,
 526, 542, 544, 555, 564, 566
 háborús előkészületek 505,
 510–11, 525, 531, 545
 kölcsönök Oroszországnak 316,
 318–19, 322, 343, 357, 363, 429
 külügyminisztérium 47, 148, 173,
 195, 203–209, 213, 221, 224,
 242–43, 247, 253, 275, 309,
 313–14, 320, 431, 489
 német támadás 536–37, 543, 548,
 550, 569
 Prinetti-Barrère-egyezmény
 (1902) 169, 256
 Szerbia pénzügyi támogatása
 46–48, 50, 55, 59, 63, 114, 287,
 368
lásd még francia hadiflotta;
 francia hadsereg
 francia–porosz háború (1870) 137–38,
 147, 149, 150
Fremdenblatt (újság) 76
 Frere, Henry Bartle, Sir 186
 Friedjung, Heinrich 103–105, 113,
 243, 271, 418, 453, 454, 463
 Frigyes, II., porosz király 157
 Független Radikális Párt (Szerbia) 24,
 51, 53, 62, 63
 Fülöp-szigetek 92, 165
G, GY
 Gačinić, Vladimir 58, 71
 Galícia 87, 277, 278, 365, 434, 461, 506
 Garašanin, Ilija 38, 38lj, 39, 41, 43, 45
Načertanije 38, 38lj
 Gardiner, Alfred George 499
 Geiss, Imanuel 567
 Gellinek, Otto 110, 112, 114, 128
 Genčić, Đorđe 26, 29
 Géraud, André 544
 Gerde, Edmund 379
 Giersz, Nyikolaj 140, 142, 143, 144
 Giesl, Vladimir, báró 128, 440–41,
 466, 467–68, 472, 476
 Giolitti, Giovanni 242, 257, 258
 „Goltz pasa” (Colmar von der Goltz)
 350
 Goluchowski, Agenor, gróf 126
 Goremikin, Ivan 357, 358, 482, 564
 Goschen, Edward, Sir 174, 179, 331,
 504
 Gostivar 127
 Görögország 183
 balkáni háborúk (1912–13) 59,
 265, 267, 269–70, 274, 468
 Dodekanézosz-szigetek olasz
 megszállása 260, 263
 és Macedónia 42

görög–török ellentétek 453, 492
 harmincnapos háború (1897) 304
 Grabež, Trifko 66, 69–71, 384, 395, 396
 Graz 435
 Grégr, Edward 87
 Greig, Charles 61
 Grey, Earl, Sir 216
 Grey, Edward, Sir 214, 309, 353–54
 1914. júliusi válság és a háború
 kitörése 226, 336, 420–21,
 453, 465, 470, 476, 480, 497–
 505, 508, 509, 530, 535–48,
 550–52, 556, 564
 emlékiratai és a háború után adott
 interjúi 10, 11
 és Agadir-válság (1911) 221–23,
 224–26, 240, 247, 543
 és a Relugas-összeesküvés (1905) 215
 és a török tengerszorosok kérdése
 200, 365
 és brit–orosz haditengerészeti tár-
 gyalások (1914) 431, 498
 és brit–orosz szövetség 262, 333,
 336–37, 543
 és Crowe-memorandum (1907) 176
 és Entente cordiale 225, 226, 501,
 504, 547, 551
 és Ferenc Ferdinánd főherceg
 meggyilkolása 420–21
 és líbiai háború (1911–12) 257
 és orosz fenyegetés Indiában
 154, 333
 háttere és személyisége 213–14,
 235, 371, 552
 kapcsolata V. Györggyel 187, 212
 Nagy-Britannia külügyminisztere
 154, 163, 173–74, 187, 200, 205,
 212–17, 317, 334, 366–67, 552
 nagykövetek konferenciája
 (London, 1912–13) 294, 296,
 331–32, 333, 368, 498

négyhatalmi közvetítési javaslata
 (1914. július) 500, 502, 505,
 526, 566
 németellenessége 173–74, 179,
 215–16
 német nagykövetnek adott figyel-
 meztetés (1912. december)
 340, 341, 365–67, 504–505,
 536–38
 politikájának ellenzői 223, 224–25,
 235, 240, 247, 249, 253, 334,
 346, 374, 500, 546, 556, 564
 Grierson, James, Sir 173
 Grigorovics, Ivan 355, 482, 514
 Gruić, Slavko 400, 401, 466–67, 472
 Guam 165
 Guillaume báró (Belgium párizsi
 követe) 226, 242, 247, 319–20,
 336, 362
 Gusztáv, V., svéd király 507, 508
 György, V., angol király 184, 186–88,
 212, 332, 350, 535–36, 539–40

H

Habsburg Birodalom *lásd* Ausztria–
 Magyarország
 Hadzici 397
 hajóépítés
 Ausztria 123
 Nagy-Britannia 161
 Németország 160–61, 165, 329–30,
 340, 341
 Oroszország 431
 Törökország, 352, 493
 Haldane, Richard Burdon
 1914. júliusi válság és a háború
 kitörése 500, 541, 546, 550
 berlini küldetése (1912. február)
 238, 329–31, 346
 és Agadir-válság (1911) 221–23,
 224

katonai kiadások 229
 Relugas-összeesküvés (1905) 215
 Hamilton, George, Lord 152
 Hamilton, Ian, Sir 334
 Hanotaux, Gabriel 145–47, 203, 304,
 512
 Harcourt, Lewis 223, 346, 500
 Hardinge, Charles 78, 163, 171, 174,
 178, 187, 215, 240, 248, 371
 hármass szövetség (1882) 107, 108,
 129, 135, 137, 139, 143–44, 170,
 180, 192, 197, 203, 256–58, 261–62,
 283, 288, 289, 303, 310, 311, 335,
 408, 424, 425, 428, 434, 481, 504
 harmincnapos háború (1897) 304
 három császár szövetsége (1873–81)
 139, 142, 144
 hároméves törvény (Franciaország)
 236, 322
 Harrach, Franz von, gróf 379, 382,
 385, 386
 Hartwig, Ludmilla von 431–32
 Hartwig, Nyikolaj, báró 55, 126, 202,
 205, 285, 291, 292, 358, 360, 368,
 372, 421, 440–41, 469
 és Balkáni Liga politikája 269, 275,
 277, 273–74, 285, 287
 és Ferenc Ferdinánd főherceg
 meggyilkolása 418, 440
 politikai befolyása Szerbiában 102,
 105, 106, 112, 269, 271–72, 293
 Havas (hírnökök) 243, 558
 Hawaii 165
 Heeringen, Josias von 229, 230, 340
Hegyek koszorúja (szerb elbeszélő
 költemények gyűjteménye) 41
 Heiachiro, Togo 166
 Helgoland–Zanzibár-egyezmény
 (1890) 143
 Henrik, porosz herceg 189, 535–36
 Herbet, Maurice 208, 218, 220

Hercegovina *lásd* Bosznia és Hercegovina
 hétéves háború (1756–63) 157
 Hitler, Adolf 84*lj*, 290
 Hohenberg hercegnője *lásd* Chotek
 Zsófia
 Hohenlohe-Schillingsfürst, Chlodwig
 von, herceg 210–11
 Hohenlohe-Schillingsfürst, Gottfried
 von, herceg 402
Hohenzollern (jacht) 168, 527–28
 Hollmann, Friedrich von 161
 Holstein, Friedrich von 156–57, 210–12
 Homsz 259
 horvátok
 Ausztria–Magyarországon 39, 82,
 87, 92, 97, 99, 103
 Boszniában 42, 89, 421
 és a szerb nacionalizmus 39, 42,
 43, 55
 House, Edward 227
 Hoyos, Alexander (Alek), gróf 405,
 409, 410, 434
 berlini küldetése (1914. július)
 412, 413, 422–25, 431–33
 Humbert, Charles
 jelentése a francia hadsereg
 felkészültségéről (1914) 449,
 452, 525–26

I, Í

Ifjú Bosznia *lásd* Mlada Bosna
 ifjútörökök 99, 258
 Ignatyev, Alexis, gróf 312, 312*lj*, 313,
 318, 489, 513, 559
 Ilić, Danilo 71–72, 394–96
 Ilidze 90, 385
 Imperiali, Guiglielmo 257
 India
 brit helyőrségek 153–54, 333
 orosz fenyegetés 144, 148, 150–54,
 179, 333, 553, 554

Indokína 148, 152
 Innsbruck 435
Innsbrucker Nachrichten (újság) 392
 iparosítás
 Ausztria–Magyarország 85, 90, 361
 Bosznia 90
 Németország 177–78
 Irak 348; *lásd még* Mezopotámia
 Irán–Kontra-botrány 114
 Írország 225, 500
 önkormányzati törvény 353,
 495–96, 500, 552
 Isztria 39, 42
 Izvolszkij, Alekszander 187, 240,
 284–85, 446, 455
 brit–orosz egyezmény (1907) 102,
 125, 199–200, 262
 és a török tengerszorosok kérdése
 171, 190, 200–201, 270, 366
 és balkáni háborúk (1911–12)
 308–309, 351, 366
 és Bosznia–Hercegovina osztrák
 annexiója 52–53, 100–101,
 102, 125, 190, 270, 283, 309
 és orosz hadsereg mozgósítása
 (1914. július) 487, 494, 511–13
 és szerb–bolgár szövetség (1912)
 285, 306–307
 kapcsolata Aehrenthallal 100–101,
 105, 200
 külügyminiszter 52, 172, 190,
 199–201, 243, 283, 366
 Oroszország párizsi nagykövete
 202, 205, 246–47, 272–73, 288,
 305, 306, 308–10, 318, 367, 370

J

Jagow, Gottlieb von 332, 336
 1914. júliusi válság és a háború
 kitörése 412, 423, 425, 430, 436,
 525, 526, 527–30, 538, 539, 540

Jalu (folyó) 188
 Jameson, Leander Starr, Sir 159–60
 Jameson-roham (Transvaal megtáma-
 dása; 1895) 159–60, 161, 186
 Jandrić, Čedomil 130
 Janković, Velizar 472
 Januskievics, Nyikolaj, vezérkari főnök
 480, 483–86, 514–16, 519
 Japán 107, 181, 192, 195
 angol–japán szövetség (1902)
 152–53, 158, 166–67, 553
 kínai–japán háború (1894–95)
 151, 154
 kínai–japán háború (1904–1905)
 152, 171
 orosz–japán háború (1904) 96–97,
 153, 154, 166–67, 171, 172,
 189, 196, 198, 199, 244, 250,
 322, 334, 435, 482
 Jászi Oszkár 93
Jean Bart (hadihajó) 508
 Jehlitschka, Heinrich 127
 Jekatyerinoszslav (Dnyipropetrovsk)
 487
 Jellinek, Georg 373
 Joffre, Joseph 230–31, 235–36,
 315–17, 370
John Bull (újság) 499–500
 Johnson, Lyndon Baines 252
 Joll, James 249
 Jonnart, Charles 314, 320
 Jovanović, Jovan 76–77, 127, 297,
 398–99, 403
 Jovanović, Ljuba 72, 464, 468, 472
 Jovanović-Čupa, Ljuba 56
 Jugoszlávia 14–15, 122, 465

K

Kafka, Franz 392
 Kaljević, Ljubomir 43
 Kállay Béni, gróf 90

Kálnoky Gusztáv, gróf 95
 Kamerun 176
 Karađorđević, Alexandar,
 szerb herceg 24, 38
 Karađorđević-dinasztia 23–24, 31, 33,
 38, 41, 43, 46, 95, 96, 107, 461
lásd még Péter, I., szerb király
 Karadžić, Vuk 39, 41, 42
 Karolina-szigetek 165
 Károly, I., román király 289, 416
 Kazany, katonai körzet 482, 514
 Keleti Vasúttársaság 131–32, 375
 Kelet-Rumélia 139
 Kennedy, John F. 252
 meggyilkolása 388, 390
 Kennedy, Paul 567
 Kerović, Mitar 70–71
 Kerović, Nedjo 71
 Kiaocsou 154, 165, 175, 181
 Kičevo 268
 Kiderlen-Wächter, Alfred von 219–21,
 240, 300, 331, 332
 kiegyezés Ausztria és Magyarország
 között (1867) 81–82, 85, 86, 99,
 123, 407
 Kiel 508, 529, 535
 regatta (vitorlásverseny) 414, 527
 Kieli-csatorna 173
 Kijev 283, 486–87
 katonai körzet 279–80, 482, 486,
 487, 514, 532
 Kimberley, John Wodehouse 152
 Kína
 bokszerlázadás (1898–1901) 151,
 166, 181, 192
 brit érdekek 143, 145, 151, 179, 333
 kínai–japán háború (1894–95)
 151, 152, 154, 171
 német érdekek 154, 165, 178, 181, 192
 orosz érdekek 145, 151, 158, 166,
 188, 333

kínai–japán háború (1894–95) 151,
 152, 154, 171
 Kirk Kilisse (Lozengrad) 266
 Kisch, Egon Erwin 107
 Kissinger, Henry 465
 Kitchenier, Herbert 153
 Klobukowski, Antony 557
 Klotz, Louis-Lucien 230, 321
 Kočani 59
 Kokovcov, Vlagyimir, gróf 190, 199,
 199j, 202, 212, 270, 319, 322, 325,
 326, 327–28, 344, 357, 359, 376,
 427–28, 481, 564
 ellentéte a katonai vezetéssel 228,
 231–33, 236, 237–38, 278–80,
 316
 és a török tengerszorosok kérdése
 201, 352
 és brit–orosz szerződés (1907) 199
 és Liman von Sanders konstanti-
 nápolyi küldetése 355, 357
 és téli válság (1912–13) 279–81,
 283, 489
 Kongó 219, 220, 222
 Konopischte (Konopiště) 414
 Konstantinápoly
 balkáni háborúk (1912–1913)
 265–66, 286, 351–52
 német katonai küldöttség 349–51,
 352–56, 360, 364, 428, 492
 stratégiai jelentősége Oroszország
 számára 140, 150, 263,
 270–71, 492
 Konzervatív Párt (Nagy-Britannia)
 495, 500, 549
 Konya 158, 347
 Korea 166, 188–89, 198
 Koszovó 38, 40–42, 58, 59, 76, 267,
 296, 380, 398, 465
 Kovel 487
 Kovno 532

kozákok 487, 491, 561
Kölnische Zeitung (újság) 245
 Königgrätz, ütközet (1866) 81, 303
 Königsberg 531, 532
 közvélemény
 brit 216, 226 240, 242, 420, 491, 499
 francia 220, 230, 240, 241, 242, 243, 439, 449, 508
 német 212, 238–39, 241–42, 249, 414, 533
 olasz 239, 242, 415–16
 orosz 201, 232, 239, 240–41, 242
 osztrák 417, 498
 román 415, 416
 szerb 241, 369, 415
 Kragujevac 476
 Szerb Állami Fegyverraktár 70, 396, 418
 Krakkó 435
 Kraus, Karl 88, 89, 389, 392
 Kreszna-szoros, csata (1913) 270
 krími háború (1853–1856) 149, 150, 262
 Krivosejn, Alekszander Vasziljevics 282, 344
 1914. júliusi válság és a háború kitörése 481–82, 494, 515, 516, 559, 564
 és a török tengerszorosok kérdése 493
 nacionalizmus és külpolitikái nézetei 282–83, 481–82
 Oroszország mezőgazdasági minisztere 233, 281, 282, 481
 politikai befolyása 283, 357, 481–82, 564
 Krobotin, Alexander von 403, 405, 434
 Kronstadt 157, 447, 451, 460, 559

Kruger, Paul 160, 186
 Kruger-telegram (1869) 160, 175, 186, 248
 Krupp, Gustav 529
 Kuba 165, 192
 rakétaválság (1961) 12, 253
 Kudascsev, Nyikolaj, herceg 476
 Kumanovo, ütközet (1912) 266
 Kuropatkin, Alekszej Nyikolajevics 188
 Kühlmann, Richard von 346

L

Laguiche, Pierre de 323, 324, 456, 490, 511, 515
 Lambach 476
 Lamsz Dorf, Vlagyimir 145, 240
 Lansdowne, Henry Petty-Fitzmaurice, Lord 153, 158, 172–73, 549
La politique étrangère (újság) 243
 Lascelles, Frank, Sir 174, 179
La Stampa (újság) 239
La Tribuna (újság) 239
 lausanne-i békeszerződés (1912) 261, 265
 Lauzanne, Stéphane 429
 Law, Bonar 549
 Lazarević, Vasil 401
Le Figaro (újság) 416, 569
Le Matin (újság) 243, 429
 Lengyelország 167, 282, 531
 Leó, XIII., pápa 121
Le Petit Journal (újság) 30, 182
 Lescovac 468
Le Temps (újság) 243, 247, 311, 323, 416
 Libanon 260
 Liberális Párt (Nagy-Britannia) 153, 187, 213–15, 221, 223–24, 229, 235, 249, 346, 552
 Líbia 149, 260
 lausanne-i béke 261, 265

líbiai háború (1911–12) 59, 124, 196, 254–58, 260–62, 271, 274, 306, 363
 Lichnowsky, Karl Max, herceg 537
 1914. júliusi válság és a háború kitörése 498, 503, 504, 518, 526, 530, 536–41, 559
 Németország londoni nagykövete 340, 365–67, 430, 431
L'Idea Nazionale (újság) 239, 257
 Liège 555, 558
 Liman von Sanders, Otto
 konstantinápolyi küldetése 350–51, 352–53, 354, 355–57, 360, 364, 428, 492
 Limpus, Arthur Henry, Sir 262, 353
 Lipót, II., belga király 193–94
 Lješnica 70
 Ljubljana 84
 Lloyd George, David 224, 501, 549
 beszéde a londoni városházán (1911) 222–23, 339
 London, nagykövetek konferenciája (1912–13) 294–96, 332, 336, 368, 502
 londoni egyezmény (1913) 296, 297, 368
 Loreburn, Robert Reid, Lord 223, 225
 Lotaringia *lásd* Elzász-Lotaringia
 Louis, Georges 244
 Lublin 487
 Lunjevica, Nikodije (Draga királyné fivére) 22, 28, 62
 Luxemburg 538, 545, 555
 Lützow, Heinrich von, gróf 437
 Lyncker, Moriz von, báró 424

M

Maastricht-nyúlvány 555
 Macchio, Karl von, báró 476

Macedónia
 Bulgária területi követelései 41–45, 267–69, 285, 461
 ifjútörök mozgalom (1908) 99
 oszmán uralom 41, 43, 59, 99, 266, 307, 466
 szerb nacionalisták tevékenysége 41–44, 52, 55, 57
 szerb népessége 41, 43–44, 296
 szerb területszerzések a balkáni háborúk során 42–45, 60–62, 266–69, 296
 Magrini, Luciano 11, 76, 470
 Magyarország 81, 83, 84, 407–408
 elmagyarosító politika 41, 82
 gazdasága 81, 82, 85
 román népessége 82, 86, 97, 106, 408, 415
 szerb népessége 39, 41, 45, 76, 97
 szlovák népessége 82
 lásd még Ausztria–Magyarország
 Mahan, Alfred Thayer 161
 Maklakov, Nyikolaj 233, 514
 Malet, Edward, Sir 159
 Malinov, Alekszander 285
 Mali Zvornik 70
 Mallet, Louis, Sir 215, 353
 Malobabić, Rade 64–65, 73–74
 Malvy, Louis 511
Manchester Guardian (újság) 499, 548
 Mandzsúria 145, 152, 166–67, 282, 334
 Mandzsúriai Vasút 166
 Mariana-szigetek 165
 Marienbad 52
 Marokkó
 Agadir-válság (1911) 175, 209, 217–22, 224–25, 230, 233, 240–41, 245, 247–49, 253, 305–306, 317, 322, 329, 331, 337, 344–45, 450, 543

- algecirasi konferencia (1906) 207, 209, 211, 244
 első Marokkó-válság (1905–1906) 175, 193, 206, 211, 235, 244, 318
 franciák területszerző tervei 147, 148, 149, 172, 207, 256
 francia–német megállapodás (1909) 168–70, 173, 175
 Masaryk, Thomas 93, 104
 második balkáni háború (1913. június–július) 42, 59, 111, 114, 287, 403
 Matscheko, Franz, báró 128
 Matscheko-memorandum 129, 410–11, 422
 Mayreder, Rosa 372, 388
 McKenna, Reginald 222
 Mehmedbasić, Muhamed 71–72, 382–83, 395
 Meinecke, Friedrich 414
 Mekong völgye 152, 155
 Mensdorff, Albert von, gróf 187, 295, 476, 498
 Merezskovszkij, Dmitrij Szergejevics 387
 Merizzi, Erik von 382
 Merry, Mansell 559
 Messimy, Adolphe 236, 449, 512, 525
 Metelka 415
 Meteor (jacht) 414
 Metternich, Paul, gróf 234, 329, 346
 Metz 449
 Meuse 501, 556
 Mexikó 88
 Meyer, Henri 182
 Mezopotámia 192, 349
 Miklós, II., orosz cár
 Björkö, találkozój. II. Vilmos német császárral (1905) 194, 197
 és a katonai költségvetés 231, 281
 és a téli válság (1912–13) 278–79
 és az osztrákok hadüzenete Szerbiának (1914. július) 457
 és Bosznia osztrák annexiója 77, 100, 270, 283, 285
 és Liman von Sanders konstantinápolyi missziója 350, 352, 353, 356
 háborús előkészületek és mozgósítás (1914. július) 516, 520
 látogatás Károly román királynál (1914) 289
 Paldiski, találkozój. II. Vilmos német császárral (1912) 325, 327, 328, 517
 párizsi látogatása (1896) 183
 Poincaré látogatása Szentpéterváron (1914. július) 316, 452–55, 459, 507
 politikai befolyása és külpolitikai fejlemények 188–89, 196
 potsdami egyezmény (1910) 201, 366, 422
 Racconigi-egyezmény 108, 256
 Reval, találkozój. VII. Edward királlyal (1908) 247–48
 tárgyalások a balkáni háborúk során 286, 564
 török tengerszorosok kérdése 200, 352
 Willy–Nicky-táviratok 519–20, 531
 Miksa, I., Mexikó császára 88
 Milan, I., szerb király
 Milan–Alexandar-duarchia 25, 35
 uralkodása 24–25, 28, 46, 47, 94, 95, 98, 140
 Militärische Rundschau (újság) 118
 Miljukov, Pavel 51
 Mill, John Stuart 31
 Millerand, Alexandre 312–13, 319, 446
 Milovanović, Milovan 52–54, 268
 Mitrovica 293

- Mlada Bosna (Ifjú Bosznia) 58, 71
 Moltke, Helmuth von, német vezérkari főnök 229–31, 235, 299, 340, 345, 523
 az 1914. júliusi válság és a háború kitörése 524–25, 529, 533, 538, 540, 556–57, 569
 háborús elképzelései 237, 338–39, 340, 341, 342–43, 370, 555
 katonai terjeszkedés 229, 558
 téli válság (1912–13) 283, 345
 Monastir lásd Bitola
 Mongólia 175, 333, 336
 Monprofit, Jacques-Abroise 569
 Montenegro
 és a balkáni háborúk (1912–13) 59, 118, 124, 265, 266, 294–95, 302, 341
 királyság 107, 183
 stratégiai jelentősége 107–108, 274
 területszerzései 59, 295, 312
 Montenuovo, Alfred, herceg 121
 Morley, John 223, 226, 500, 549, 550
 Morning Post (újság) 143
 Morsey, gróf (Ferenc Ferdinánd inasa) 387
 Moszkva 239, 300, 487, 502, 532
 katonai körzet 482, 514
 Mozambik 159
 Mukden, ütközet (1905) 166
 Musil, Robert 87
 Musulin von Gomirje, Alexander, báró 405, 461–62, 473, 474
 muszlimok 42, 48, 55, 61, 62, 89, 127
 Müller, Wilhelm 340, 341, 389, 414, 529
 N, NY
 Načertanije (Garašanin) 38
 Nagy-Britannia
 angol–japán szövetség (1902) 152, 166, 553
 angol–kongói szerződés (1894) 159
 angol–orosz egyezmény (1907) 102, 125, 137, 171, 180, 199–200, 249, 262, 333, 335, 337, 553
 Entente cordiale (1904) 137, 152, 153–54, 163, 167–69, 171–73, 183, 187, 203, 206, 211, 216–17, 222, 226, 235, 546, 549
 földközi-tengeri egyezmény (1887) 135–36, 139
 hadüzenet Németországnak (1914. augusztus 4.) 551
 Helgoland–Zanzibár-egyezmény (1890) 143
 ír kérdés 353, 495–96, 500, 552
 lásd még brit hadiflotta; brit hadsereg
 nagykövetség konferenciája (London, 1912–13) 295–96, 332, 336, 502
 békeegyezmény 296
 Namíbia 156
 Namier, Lewis, Sir 461
 Nancy 456, 555
 Narancs Könyv (Oroszország) 516
 Narodna Odbrana (Nemzetvédelem) 52, 54, 56, 58, 62, 64, 68, 69, 109, 114, 396, 463, 473
 Narodno Oslobodjenje (újság) 34
 National Service League (Nagy-Britannia) 250, 251
 NATO 263, 465, 566
 Naumann, Viktor 409–10
 Nemes Albert, gróf 405
 Német Birodalom 299
 Belgium és Luxemburg lerohanása 501, 539, 548, 550–51, 554–58
 brit hadüzenet (1914. augusztus 4.) 551
 Elzász–Lotaringia annektálása 138, 145, 147, 148, 180, 456–57

- francia-német Marokkó-egyezmény (1909) 149, 207, 209, 217, 219–20
- Franciaország megtámadása 536–37, 550, 555–56
- háborús előkészületek 518, 536, 538–39, 542–43, 555, 559
- hadüzenet Oroszországnak (1914. augusztus 1.) 534
- hármasszövetség (1882) 107–108, 129, 135, 137, 139, 143–44, 170, 180, 193, 197, 256–57, 258, 261–62, 283, 288–89, 303, 310–11, 408, 424, 425, 428, 434, 481
- három császár egyezménye (1873–81) 98–99, 138, 139, 142, 144
- Helgoland-Zanzibár-egyezmény (1890) 143
- kereskedelmi egyezmények Oroszországgal 142, 158, 283
- osztrák-német kettős szövetség (1879) 304, 306
- pénzügyi segítség Bulgáriának 288–89
- potsdami egyezmény (1910) 180, 201, 325
- viszontbiztosítási szerződés Oroszországgal (1887) 135, 135*lj*, 139–41, 142, 143, 156, 194, 210
- Weltpolitik* 164–65
- Német Délkelet-Afrika 159
- német hadiflotta 550
- mozgósítás 528
- növekedése 160–63, 165–66, 195, 222, 329–30, 331, 334, 340–41, 499
- német hadsereg
- költségei 142, 157, 161–62, 228–29, 230–31, 251, 329, 341–42
- mozgósítás 511, 512, 518, 531, 536, 538–39, 542–43, 555, 559
- nagysága 157, 329, 341, 342, 430
- sorkatonai szolgálat 303
- Német Szociáldemokrata Párt (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD) 241, 534
- Népszövetség 10
- Neue Freie Presse* (újság) 103, 389, 392
- New York 176, 192
- New York Herald* (újság) 520
- Nicolai, Walter 524, 531
- Nicolson, Arthur, Sir
1914. júliusi válság és a háború kitörése 546, 547, 548
- Agadir-válság (1911) 221
- brit-orosz-egyezmény (1907) 102, 240, 335, 546
- diplomáciai pályafutása 178, 215, 235
- és a líbiai háború (1911–12) 257
- Haldane berlini küldetése (1912) 331
- kapcsolata Greyjel 226, 257, 336
- szerb-bolgár szövetségről (1912) 335, 365
- Nikola, I., Montenegró királya 112, 294, 295–96, 302, 456
- Nílus 146, 147, 159
- Niš 33, 467, 468, 473, 476
- Norddeutsche Allgemeine Zeitung* (újság) 243
- Norvégia 508, 527–28
- Novaković, Milan 33
- Novoje Vremja* (újság) 242, 243, 244, 248, 276, 399, 481
- Nusić, Branislav 36
- Nyekljudov, Anatolij Vasziljevics 274, 276

- Nyemic, A. V. 352, 359–60
- Nyeratov, Anatol 271–72, 291
- Nyikolaj Nyikolajevics, nagyherceg (Romanov) 281, 456, 457, 483
- O**
- Obilić, Miloš 40, 41, 67, 397, 398
- Oblakov-magaslat 266
- Obrenović-dinasztia 23–25
- lásd még* Alexandar, I., szerb király; Milan, I., szerb király
- Obrenović, Mihajlo, III., szerb herceg 24
- Obrenović, Milan, II., szerb herceg 24
- Obrenović, Miloš, I., szerb herceg 23, 24
- Odessza, katonai körzet 482, 486, 514, 532
- Ohrid 59, 267
- olajkitermelés 348–49
- Olaszország
- Dodekanészosz-szigetek elfoglalása (1912) 260, 263
- földközi-tengeri egyezmény (1887) 135–36, 139
- hármasszövetség (1882) 107–108, 135, 137, 139, 192–93, 197, 256–57, 258, 261–62, 283, 303, 310
- Líbia megszállása (1911–12) 59, 124, 149, 196, 254–63, 306, 363
- Prinetti-Barrère-egyezmény (1902) 169, 256
- Racconigi-egyezmény (1909) 108, 256
- semlegessége 551
- olasz-török háború *lásd* Líbia, líbiai háború (1911–12)
- Orlova-Davidova, Tekla, grófnő 125

- orosz hadiflotta
- fekete-tengeri flotta 150, 166, 351, 456, 493, 564
- francia-orosz haditengerészeti egyezmény (1912) 145, 315, 547
- költségvetése 430
- mozgósítása 484, 546
- lásd még* brit-orosz haditengerészeti tárgyalások
- orosz hadsereg
- költségvetés 227, 229, 231, 237, 278, 339, 342
- mozgósítás (1912) 294, 491; (1914) 472, 489, 511–17, 543
- nagysága 343, 430, 477
- újrafegyverkezés és átszervezés 228, 316, 339, 481, 482
- orosz-japán háború (1904–1905) 153, 166, 167, 171, 189, 196, 198, 199, 250, 334, 482
- Oroszország
- 1905-ös forradalom 198
- brit-orosz egyezmény (1907) 125, 137, 152–53, 171, 180, 187, 200–201, 249, 335, 375, 546, 556
- francia kölcsönök 319, 322, 363, 429–30
- francia-orosz szövetség (1892–94) 137, 138–39, 144, 145, 146, 151, 160, 183, 203, 217, 232, 303, 305–306, 323, 361, 411, 453, 483, 504, 513–15
- gazdasága 319, 322–23, 335, 338–39, 342–43
- háborús előkészületek 483–94, 502–503, 531–34
- három császár szövetsége (1873–81) 107, 129, 139, 144
- kereskedelmi szerződések Németországgal 138, 158, 283

- krími háború (1853–56) 149, 262
 minisztertanács 189, 199, 201,
 232–33, 357, 427, 485
 német hadüzenet (1914. augusz-
 tus 1.) 534
 pánszlávizmus 34, 94, 106, 140,
 202, 245, 248, 270, 290, 358,
 427, 457, 462, 492
 potsdami egyezmény (1910) 180,
 202
 Racconigi-egyezmény (1909) 108,
 256
 sajtó 141, 245, 248, 276, 291, 318,
 350, 399, 417, 458
 vasutak 151, 153, 318, 319, 342, 430
 viszontbiztosítási szerződés
 Németországgal (1887) 135,
 139–43, 156, 194, 210
 orosz–török háború (1877–78) 262, 284
 Oszmán Birodalom
 Balkán fölötti ellenőrzés 12, 23,
 24, 39, 41, 45, 51, 380
 balkáni háborúk (1912–13)
 59–60, 127, 265–67, 270
 gazdasága 48, 346–51, 353–54
 görög–török feszültségek 453, 492
 harmincnapos háború (1897) 304
 ifjútörökök 99, 258
 líbiai háború (1911–12) 255–62
 német katonai misszió 354–56,
 410, 428
 orosz–török háború (1877–78)
 262, 284
 vasutak 158, 262, 346–48, 349,
 375
 oszmán hadiflotta 259
 oszmán hadsereg 350–51
 osztrák–magyar hadsereg 123, 229,
 303, 342, 482
 mozgósítása 516–17, 522, 525,
 529
 osztrák–porosz háború (1866) 81,
 149, 303
 osztrák ultimátum Szerbiának (1914.
 július) 432–39, 459, 460–66, 491,
 525
 brit reakciók 465, 498–500
 francia reakciók 479–80, 505–508
 német reakciók 522–31
 orosz reakciók 436–37, 470, 471,
 472, 474, 476, 477, 479–94
 Szerbia válasza 466–77, 529
Oxford Chronicle (újság) 499
- P**
 Paču, Lazar 467–68, 469, 470
 Pál, I., orosz cár 184
 Palacky, František 87
 Paldiski (II. Vilmos és II. Miklós talál-
 kozója; 1912. július) 325–28, 332,
 517
 Pale 66, 395
 Paléologue, Maurice
 és az orosz mozgósítás (1914.
 július) 489–91, 511, 515, 517,
 518
 és osztrák hadüzenet Szerbiának
 (1914. július) 479–80, 489
 és Poincaré szentpétervári
 látogatása (1914. július) 447,
 449, 456
 Franciaország szentpétervári
 nagykövete 203, 319, 370,
 444–45, 454–56
 háttere és korai pályafutása 314,
 445–46
 írásai 179, 445, 451, 452, 453,
 458, 459
 Panafieu, André de 287, 370
 Panama-csatorna 165, 175
Panther (német torpedónaszád)
 217, 220

- Papini, Giovanni 239
 Párizs 560
 II. Miklós cár látogatása (1896) 183
 VII. Edward király látogatása
 (1903) 183, 186, 240
 párizsi egyezmény (1856) 150
 szerb király látogatása (1911) 109
 Pašić, Nikola
 és a Fekete Kéz 41, 395–96, 475
 és az 1913-as államcsíny 32,
 34–35, 468
 és az osztrák ultimátum (1914.
 július) 437, 465, 467, 468–70,
 472, 475
 és Bosznia-Hercegovina osztrák
 annexiója 34–37, 98
 és Ferenc Ferdinánd főherceg
 meggyilkolása 72–80, 396, 421,
 475
 kapcsolatai Hartwiggall 106, 112,
 287, 291–92, 360
 Keleti Vasúttársaság 131–32, 375
 területszerzések a balkáni
 háborúk során 112–13, 268–
 69, 277, 297–98
 választások (1914) 467, 468, 469
 Pavlović, Milovan 22
 Peć 294
 Perzsia
 brit érdekek 135, 143, 155, 171,
 179, 333, 453
 német érdekek 180, 348
 orosz érdekek 102, 135, 143, 155,
 180, 187, 333, 348, 453, 553
 Petar, II., Petrović-Njegos,
 Montenegró hercegérseke 41, 67
 Péter, I., szerb király
 balkáni háborúk (1912–13) 265
 ellene tervezett államcsíny 63
 katonai pályafutása és száműze-
 tése 23, 31
 küldöttség Szentpétervárra (1910)
 285
 látogatás Párizsban (1911) 109
 uralkodása 23, 24, 46, 95, 98, 285
 Petrović, Kara Đorđe (Fekete György)
 23
 Petrović, Lazar 22
 Pfeffer, Leo 392–93, 394, 396
 Pichon, Stéphen 206, 208, 320–21,
 322, 337
Pijemont (újság) 55, 57, 79, 111, 380
 Pinter, Harold 370
 Pjotr Nyikolajevics, nagyherceg
 (Romanov) 281, 456
 Plehn, Hans 346
 Plessen, Hans von 424
 Pobjedonoszcev, Konsztantyin 188
 Pohl, Hugo von 523
 Poincaré, Henriette 321
 Poincaré, Raymond
 Balkán-politikája 305–13, 324
 és a francia-orosz szövetség 203,
 305–306, 313–18, 367–68
 és a török tengerszorosok kérdése
 351
 és az orosz mozgósítás (1914.
 július) 490–91, 510–11, 512–13
 és az osztrák ultimátum Szerbiának
 (1914. július) 471, 494, 505–508
 és Ferenc Ferdinánd főherceg
 meggyilkolása 414, 419
 és Haldane berlini küldetése
 (1911. február) 330
 háborús előkészületek (1914.
 július) 507, 509, 510
 háttere, személyisége és pályafu-
 tása 305–306, 313–15, 371
 írásai 242, 313, 511
 kapcsolata a külügyminisztérium-
 mal 314–15, 319
 kapcsolata Paléologue-gal 446

- köztársasági elnökké választása
313, 318, 319
svédországi látogatása (1914.
július) 505–508
szentpétervári látogatása (1912.
augusztus) 306, 316; (1914.
július) 436, 438, 442, 447, 471,
483, 504
újrafegyverkezés és a hadsereg
újja szervezése 230, 231, 318–
20, 343, 375, 449–50
Politika (újság) 398
Pomiankowski, Joseph 97
Ponsonby, Arthur 224
Popović, Cvijetko 71, 383, 395
porosz–dán háború (1864) 186
Poroszország
 osztrák–porosz háború (1866) 81,
 149, 478
 porosz–dán háború (1864) 186
Port Arthur (Lüsun) 166, 188, 435
Portsmouth 157
Portugália, gyarmatok 156, 346
Poti 150
Potiorek, Oskar, Bosznia kormányzója
 91, 115, 404
 és Ferenc Ferdinánd főherceg
 meggyilkolása 379, 382, 385–
 86, 396, 397, 403
Potsdam 423
 egyezmény (1910) 180, 201, 325
 haditanács (1912. december) 366,
 426, 524
Pourtalès, Friedrich, gróf 237, 238,
 246, 327, 340, 518, 520, 533, 559
Pressburg (Bratislava, Pozsony) 435
Preston, Andrew 252
Prilep 266, 267, 268
Princip, Gavrilo 65–72, 324, 381,
 383–84, 386, 392–96, 563, 568
Prinetti–Barrère-egyezmény (1902) 256
Prizren 293, 294
Prochaska, Oskar 293
Prochaska-ügy (1912) 294, 453, 454
Protić, Stojan 63, 73, 401, 472
Puerto Rico 165, 192, 195
Putnik, Radomir 74, 114, 268
- R**
Racconigi-egyezmény (1909) 108, 256
Radenković, Bogdan 55
Radikális Párt (Szerbia) 24, 25, 27, 34,
 37, 51, 55–57, 62–63, 77, 110, 112,
 230, 268, 321
Radoszlavov, Vaszil 287, 289
Rambouillet-egyezmény (1999)
 465–66
Ranke, Leopold von 40
Rathenau, Walter 373
Razvedcsik (újság) 429
Reagan, Ronald 114
Recs (újság) 291
Redl, Alfred 130–31
 Redl-ügy (1913) 131, 374
Redlich, Joseph 388, 406
Reichspost (újság) 104, 391, 392
Reininghaus, Gina von (később
 Conrad von Hötzendorf grófnő)
 116–17, 372
Reininghaus, Hans von 117
Relugas-összeesküvés (1905) 215
Remak, Joachim 396
Renoult, René 510
Reval (Tallinn) 247
Revoil, Paul 169
Rhodes, Cecil, Sir 159, 186, 192
Rhodesia 159
Ribot, Alexandre 310, 312
Riezler, Kurt 431–32, 479, 525
rigómezei csata (1389) 38, 40, 76, 380
Rijeka 107
Rivet, Charles 323

- Rizov, Dimitar 97, 269
Rodd, Rennell, Sir 415
Románia
 balkáni háborúk (1912–13) 56, 286
 határviták Bulgáriával 106, 286–87
 irányváltás, közeledés a hármas
 antant felé 289–90, 408, 416
 királyság 183
 osztrák–román kapcsolatok 97,
 128, 129, 298–99, 411–12, 424
 területi követelések Ausztria–
 Magyarországgal szemben 298,
 424, 434, 461
Roosevelt, Theodore 92, 192, 194,
 240, 520
Rosszija (újság) 243, 244
Rouvier, Maurice 170, 206
Rudolf, osztrák koronaherceg 88, 121
Ruhlov, Szergej 233
Rumélia 139
Runciman, Walter 550
Russzkoje Szlovo (újság) 239
rutének 82, 83, 86, 87
- S, Š**
sajtó
 brit 143, 160, 164, 248, 333, 416,
 427
 francia 208, 219, 240, 245, 307,
 416, 505
 német 147, 159, 216, 242, 248,
 283, 375, 430, 480
 olasz 239, 242
 orosz 141, 245, 248, 276, 291, 318,
 350, 399, 417, 458
 osztrák 53, 127, 416, 417
 román 415
 sajtóháborúk 215, 248, 375
 szerb 132, 299, 399, 400
Salisbury, Robert Gascoyne-Cecil
 152, 373
Salonika (Thesszaloniki) 468
Salza Lichtenau, Hermann von, báró
 426
Sambre 456, 501, 556
Samuel, Herbert 550
Sanderson, Thomas, Sir 153
Sándor, III., orosz cár 141, 142, 144,
 240
San Giovanni de Medua (Medva) 294
San Giuliano, Antonino Paterno-
 Castello, márk 258–60, 415, 436
Sárga Könyv (francia) 517
Sarolta, porosz hercegnő 184
Scavenius, Eric 486
Schelde 501, 556
Schleswig-Holstein 173
Schlieffen, Alfred von 228, 338
Schlieffen-terv 342–43, 538, 569
Schmitt, Bernadotte Everly 11, 463
Schnitzler, Arthur 388, 390
Schoen, Wilhelm von 207, 371
Schwarzenberg, Charles, herceg 87
Schwertfeger, Bernhard 10
Scutari 108, 266, 267, 294, 295, 296,
 298, 302, 341
Scseglovitov, Ivan 233
Sebeko, Nyikolaj 417–18, 437, 517, 521
Selborne, William Palmer 152
Selves, Justin de 205, 217, 218, 222,
 224
Senden Bibran, Gustav von, báró 161
„sertésháború”, osztrák–szerb
 (1906–1909) 46, 48, 287
Siebert, Benno von 431
Simon, John 500, 549
solferinói csata (1859) 81
Spalajković, Miroslav
 Agram- és Friedjung-per 104–105
 és Albánia szerb megszállása 296
 és az orosz mozgósítás (1914.
 július) 491

és az osztrák ultimátum (1914. július) 470, 471–72, 477
 és Ferenc Ferdinánd főherceg meggyilkolása 399, 415, 417, 421, 464
 SPD (Német Szociáldemokrata Párt) 241, 534
 Szerbia szentpétervári követe 291, 370, 399, 405
 Szerbia szófiai követe 271
 Spanyolország 149, 165, 169, 170
 Speck von Sternburg, Hermann 194
 Spring-Rice, Cecil, Sir 214
 Srinagar 333
Stampa (újság) 398
Standard (újság) 143, 548
 Stanley, Venetia 497, 549
 Steed, Henry Wickham 86, 92–93, 292, 499
 Stepanović, Raiko 73
 Stepanović, Stepa 73, 111
 Stern, Fritz 9
 Štip 59
 Stockholm 506–507, 559
 Stockmar, Christian Friedrich, báró 186
 Stolberg, követségi titkár 525
 Storck, Wilhelm Ritter von, Ausztria belgrádi követe 297, 400, 401, 402
 Strandmann, Basil 440, 469–70
 Stumm, Wilhelm von 410
 Stürgkh, Karl von, gróf 84–85
 Šumadija 48
 Sunarić, Josip 381
 Südekum, Albert 534
 Svecsin, Mihail Alekszejevics 130
 Svédország
 Poincaré látogatása (1914. július) 504–507
 semlegessége 507
Svejk, a derék katona (Jaroslav Hašek) 389
 Sykes, Mark, Sir 353

SZ

Szamoia 165, 177
Szamouprava (újság) 298
 Szandzsák 45, 59, 267, 274, 311–12
 Szapáry Frigyes, gróf, Ausztria–Magyarország szentpétervári nagykövete 405, 409, 419
 és az 1914. júliusi válság 436, 453, 454, 461, 480, 490
 Szarajevó 15, 19, 58, 66–68, 71, 72–73, 80, 89, 114, 121, 132, 298, 376, 379–82, 384, 387, 389, 398, 425, 462
 Szarantoporosz (folyó) 267
 Száva (folyó) 45, 89, 478
 Szavinszkij, Alekszander 288, 372
 Szazonov, Szergej, orosz külügy-niszter 86, 172, 201, 237, 242, 273, 354, 399
 balkáni háborúk és téli válság (1912–13) 277–78, 313, 326, 359, 484
 emlékiratai 10
 és a brit–orosz egyezmény 333, 334
 és a javasolt pénzügyi segítség Bulgáriának 286
 és Albánia függetlensége 291, 293, 294, 296, 470
 és a potsdami egyezmény (1910) 202
 és a szerb–bolgár szövetség (1912) 272, 275, 284, 307, 335
 és a török tengerszorosok kérdése 272–73, 274, 350–59, 492
 és az osztrák ultimátum Szerbiának (1914. július) 437, 454–55, 457, 470–71, 474, 479, 480–81, 488, 490, 491, 518
 és Ferenc Ferdinánd főherceg meggyilkolása 399, 421

és Liman von Sanders konstantinápolyi küldetése 350, 351, 352–53, 354, 355–57
 és Poincaré szentpétervári látogatása (1914. július) 447, 454
 és Románia 289–90
 látogatása Nagy-Britanniában (1912) 333, 365
 mozgósítás és háborús előkészületek (1914. július) 479–80, 483–91, 494, 512, 515, 517, 520
 paldiski találkozó (1912) 277, 279, 517
 Szczakowa 487
 Szécsen Miklós, gróf 414
 Szemipalatyinszk 561
 Szentpétervár 443, 559–60
 francia nagykövetség 442–43
 katonai körzet 486, 491
 Krasznóje Szelo 456
 Szerb Birodalom (14. század) 39, 42, 380
 szerbek
 Ausztria–Magyarországon 39, 41, 43, 83, 87, 91, 97, 99, 104
 Boszniában 40, 41, 42, 67, 89, 91, 97, 98
 szerb hadsereg
 kapcsolata a polgári hatóságokkal 27, 34, 50, 62–63, 111
 létrehozása 27, 35, 37–38, 60, 115, 369
 mozgósítása 475
 növekedése és modernizációja 60, 114–15, 123, 369, 435
 Szerbia
 1903-as államcsíny 21, 23, 27, 30, 32, 37, 63, 94, 468
 1914. májusi politikai válság 63–64, 66, 127–28
 alkotmánya 25, 27, 31, 34, 37, 60, 475

francia pénzügyi támogatás 46–47, 49, 55, 59, 115, 287, 368
 gazdasága 46–50, 109, 361
 kereskedelmi egyezmények és megállapodások Ausztriával 45–46, 51, 95, 109, 241
 milíciák és gerillacsapatok 24, 34, 43, 44, 50, 52, 57, 77, 421–22, 465, 472
 monarchia 23–29, 32, 95–96, 183, 462
 muszlim népessége 42, 48, 55, 61
 nacionalizmus és külpolitika 27–28, 38–45, 47, 50–56, 64, 79–80, 267–68, 565
 osztrák hadüzenet (1914. július 28.) 77–78
 parasztság 24–25, 49, 50
 sajtó 132, 299, 399, 400
 „sertésháború” Ausztriával (1906–1909) 46, 48, 287
 szerb–bolgár háború (1885) 44, 287, 289
 szerb–bolgár szövetség (1912) 97, 105, 269, 271, 273–74, 286, 335, 363
 területszerzések a balkáni háborúk során 49, 60–63, 114–15, 126–27, 263, 266–68, 291, 294, 295, 296–99, 302, 341, 368, 492
 választások 24, 27, 63, 399, 467, 468
 vámunió Bulgáriával 82, 241
lásd még szerb hadsereg
 Szíria 353, 566–67
 Szkopje (Üsküb) 42, 60, 127, 267, 268
 szlovákok 82
 szlovének 83, 86, 99
 Szmirna Vasút 158

Szovjetunió 12, 85
 Szögyény László, gróf 402, 412,
 422–26, 431
 Sztolipin, Pjotr Arkagyjevics 189–90,
 199, 200, 201, 228, 282
 meggyilkolása 190, 201, 231, 270,
 483
 Szudán 146, 147, 177
 Szuezi-csatorna 147
 Szuhomlinov, Vlagyimir
 ellentéte a pénzügyminisztérium-
 mal 228, 229, 230, 232, 236,
 237, 279, 564
 és a hadsereg újjászervezése
 231–32, 236, 237, 315, 317,
 363, 481
 és a török tengerszorosok kérdése
 351, 364
 és az 1912–13-as téli válság 278–80
 és az 1914. júliusi válság 481, 514
 és Liman von Sanders konstanti-
 nápolyi küldetése 364
 Oroszország hadügyminisztere
 228, 355, 567
 Szverbejev, S. N. 415

T

Tangier 209
 Tankosić, Voja 52, 62, 66, 68, 70–71,
 396, 463, 474
 Tardieu, André 247
 Tatyiscsev, Ilja Leonyidovics 248,
 375, 516
 Temesvár (Timișoara) 39, 435
 tengeralattjárók 340, 341
 Teschen 372
 Theodorović, Belimir 22
 Thesiger, Wilfred 32, 33
 Thessaloniki *lásd* Salonika
The Times (újság) 30, 86, 92, 292, 340,
 416, 499, 548

Thurn, Douglas, gróf 126
 Tibet 102, 171, 179, 333
 Timok-felkelés (1883) 24, 34
 Tirnovo 284
 Tirpitz, Alfred von
 1914. júliusi válság és a háború
 kitörése 523, 527, 535, 538,
 556
 haditanács (1912. december)
 340
 haditengerészeti fejlesztési
 program 161, 162, 164, 329
 Tisza István, magyar miniszterelnök
 88, 112, 407
 és a balkáni háborúk (1912–13)
 301, 302
 és az 1914. júliusi válság 410, 411,
 433, 439, 460, 488, 525
 és Ferenc Ferdinánd főherceg
 meggyilkolása 408–409
 Tittoni, Tomaso 108
 Tobruk 259
 Togo Heiachiro 166
 Tosev, Andrej 271, 286
 Törökország 251
lásd még Oszmán Birodalom
 török tengerszorosok
 britek álláspontja az orosz hadi-
 hajók átengedése kérdésében
 137, 166, 171, 200, 262–63,
 358
 brit katonai misszió 262, 492
 és Oroszország Balkán-politikája
 270, 290, 364, 481
 lezárva a líbiai és a balkáni
 háborúk idején 271, 274, 363
 német érdekek 332, 350
 olaszok álláspontja az orosz hadihajók
 átengedése kérdésében 256
 stratégiai fontosságuk Orosz-
 ország számára 94, 100, 101,

102, 142, 150, 188, 190, 351–
 52, 359, 492–93
 Trákia 265, 266, 271, 275
 Transvaal 173, 176, 177, 193
 transvaali válság (1894–95)
 159–62, 186
 Trieszt 39, 108
 Tripoli 255, 257, 259, 260, 272
 Tripolitania 108, 256, 259, 261
 Tschirschky, Heinrich von, báró,
 német külügyminiszter 207, 212,
 405, 410, 417, 422, 530, 532
 Turkesztán 333
 Tuzla 66, 70, 71
 Tyrrell, William, Sir 215, 334, 336,
 337, 537, 542, 543

U, Ű

Uganda 159
 Ugron István 110
 Ujedinjenje ili smrt! *lásd* Fekete Kéz
 Ulster kérdése 495, 497, 500
 Üsküb *lásd* Szkopje

V, W

Vajdaság (Vojvodina) 41, 43, 82, 92,
 97, 476
 Varešanin, Marijan 58, 65
 Varsó 531
 katonai körzet 277, 279, 485, 490
 vasutak
 Afrikában 155, 209, 347
 Anatóliai Vasút 158, 262, 347, 348
 Bagdad Vasút 262, 349
 francia 342
 Keleti Vasúttársaság 131–32, 375
 Mandzsúriai Vasút 166
 német 342
 orosz 151, 153, 318, 319, 342, 430
 Szmirna Vasút 158
 Vatilieu 561

Vecsernaja Vremja (újság) 399
 Vemić, Velimir 111
 Venezuela 156, 175
 Verdun 449, 555
 Verneuil, Maurice de 322–23, 337
 versailles-i békeszerződés (1919) 9,
 16, 149, 567
 Vesnić, Milenko 76, 275
 Viktor Emánuel, III., olasz király 107,
 108, 196, 256
 Viktória Lujza, porosz hercegnő 350
 Viktória, angol királynő 107, 184, 186
 Vilmos, II., német császár
 1912. decemberi haditanács
 340–41, 366, 524
Daily Telegraph-botrány (1908)
 212
 és a balkáni háborúk 299–300,
 341
 és a hadsereg mozgósítása (1914.
 augusztus) 538–40
 és a Kruger-telegram (1896) 160,
 175, 186, 248
 és a Marokkó-kérdés 206, 232
 és a potsdami egyezmény (1910)
 180, 202, 325
 és a tengeri terjeszkedés 160–61,
 233–34, 329, 330, 331
 és az Entente cordiale 206
 és az 1914. júliusi válság 425,
 426–27, 519, 522, 528, 530
 és Ferenc Ferdinánd főherceg
 meggyilkolása 410, 141
 és Hoyos berlini küldetése (1914.
 július) 410, 422–23, 424, 425
 és Liman von Sanders konstanti-
 nápolyi küldetése 350–51, 355
 látogatása az Oszmán Birodalom-
 ban (1889 és 1898) 262
 látogatása Marokkóban (1905)
 168–69, 193

- látogatása Nagy-Britanniában (1891) 143
- II. Miklós cárral váltott táviratai (Willy–Nicky) 519–20, 531
- nézetei Nagy-Britanniáról 534–35
- politikai befolyása és a külpolitika 143, 156, 186, 190–95, 196, 210, 212, 340, 341, 348, 366, 375, 410
- találkozásai Ferenc Ferdinánddal 299, 300, 410
- találkozója II. Miklós cárral Björköben (1905) 168, 169, 194
- találkozója II. Miklós cárral Paldiskiben (1912) 327–30
- Vilna (Vilnius), katonai körzet 485, 490, 532
- viszontbiztosítási szerződés (1887) 135, 139, 140–43, 156
- megújításának elmulasztása 141, 142, 194, 210
- Vitte, Szergej 189–90, 198, 283, 366, 375, 428, 452
- Viviani, René, francia miniszterelnök 322, 324, 372, 459, 508–10, 512, 515
- és a hároméves törvény 322, 447, 452
- látogatás Szentpéterváron (1914. július) 435, 436, 447, 448, 449, 450–51, 452–55, 507, 508
- Vogelsang, Heinrich 156
- Waldersee, Alfred von, gróf 165, 523
- Weltpolitik* 164–65, 346
- Wermuth, Adolf 228, 229, 231
- Whitehead, J. B. 51–52
- Whitlock, Brand 558
- Widenmann, Wilhelm 233–34
- Wiesner, Friedrich von 462–63
- Wilkinson, Henry Spencer 250
- Wilson, Arthur Knyvet, Sir 163
- Wilson, Henry, Sir
- hadműveleti főnök 225, 496
- Wilson–Dubail-memorandum (1911) 225
- Wilson, Keith 179
- Wilson, Woodrow 227
- Wirballen (Kybartai) 442
- Y**
- Yanina 267
- Yorkshire Post* (újság) 499
- Z, Ž, ZS**
- Zágráb 65, 84; *lásd még* Agram
- Zajecar 36
- Zanzibár 143, 176
- Žerajić, Bogdan 58–59, 65, 67–68, 71
- Zimmermann, Arthur 223, 410, 412, 422, 423–24, 432–33, 527
- Zimony 478
- Zweig, Stefan 387
- Zsilinszkij, Jakov 279, 315, 317, 355, 359, 364

Tartalom

Bevezető • 9

ELSŐ RÉSZ • Utak Szarajevó felé

- 1 Szerbiai kísértetek • 21
- Gyilkosság Belgrádban • 21
- „Felelőtlen elemek” • 31
- Mentális térképek • 38
- Elszakadás • 45
- Terjeszkedés • 50
- Három török háború • 59
- Az összeesküvés • 64
- Nikola Pašić reakciói • 72
- 2 A tulajdonságok nélküli birodalom • 81
- Konfliktus és egyensúly • 81
- A sakkjátékosok • 94
- Hazugságok és hamisítások • 103
- Csalóka nyugalom • 109
- Héják és galambok • 114

MÁSODIK RÉSZ • A megosztott kontinens

- 3 Európa polarizálódása (1887–1907) • 135
- Veszélyes románc: a francia–orosz szövetség • 137
- Párizs ítélete • 145
- A brit semlegesség vége • 149
- Németország, a megkésett birodalom • 154
- A nagy fordulópont • 166
- Falra festeni az ördögöt • 172

- 4 A sokhangú európai külpolitika • 181
A döntéshozó uralkodók • 183
Ki kormányzott Szentpéterváron? • 198
Ki kormányzott Párizsban? • 203
Ki kormányzott Berlinben? • 209
Sir Edward Grey zűrzavaros teljhatalma • 212
Az agadiri válság, 1911 • 217
Katonák és civilek • 227
A sajtó és a közvélemény • 238
A hatalom ingatagsága • 252
- 5 Zűrzavar a Balkánon • 254
Légi csapások Líbiában • 254
A balkáni zűrzavar • 263
A habozó • 270
A balkáni téli válság, 1912–13 • 277
Bulgária vagy Szerbia? • 284
Ausztria gondjai • 292
A francia–orosz szövetség balkanizálódása • 303
Párizs diktálja az iramot • 312
Poincaré nyomás alatt • 319
- 6 Az utolsó esélyek: enyhülés és veszedelem,
1912–1914 • 325
Az enyhülés határai • 325
Most vagy soha • 337
Németek a Boszporusznál • 346
A balkáni kezdőpont forgatókönyve • 360
Férfiklimax? • 370
Mennyire volt nyitott a jövő? • 373

HARMADIK RÉSZ • Az összeomlás

- 7 Gyilkosság Szarajevóban • 379
A merénylet • 379
Pillanatfelvételek • 387
Megkezdődik a nyomozás • 392
Szerbiai válaszok • 397
Mi a teendő? • 402

- 8 Táguló körök • 414
Külföldi reakciók • 414
Hoyos gróf Berlinbe utazik • 422
Az osztrák ultimátum felé • 432
Nyikolaj Hartwig különös halála • 440
- 9 Franciák Szentpéterváron • 442
De Robien gróf másik vonatra száll • 442
Monsieur Poincaré Oroszországba utazik • 447
A pókerjátzsma • 451
- 10 Az ultimátum • 460
Ausztria követel • 460
Szerbia válaszol • 466
Megkezdődik a „helyi háború” • 477
- 11 Figyelmeztető lövések • 479
Fő a határozottság • 479
„Ez most már háború” • 483
Az orosz érvelés • 487
- 12 Az utolsó napok • 495
Európa térképe különös megvilágításban • 495
Poincaré visszatér Párizsba • 505
Oroszország mozgósít • 513
Ugrás a sötétbe • 522
„Kétségkívül valami félreértés történt” • 534
Paul Cambon megpróbáltatásai • 544
Nagy-Britannia közbelép • 548
Belgium • 554
Csizmák • 559
- Befejezés • 562
- Jegyzetek • 571
A képek jegyzéke • 678
Név- és tárgymutató • 680

X 234591

„Az 1914-ben egymással szemben álló felek alvajárók voltak:
néztek, de nem láttak, álmokat kergettek,
de nem ismerték fel annak az iszonyatnak a valóságosságát,
amit a világra szabadítottak.”

CHRISTOPHER CLARK

A neves cambridge-i történészprofesszor új szemszögből vizsgálja a 20. század első nagy világégését: háborús konfliktusok és részletes eseménytörténet helyett azokra a bonyolult történésekre és viszonyokra összpontosít, melyek a háborút legkevésbé sem áhító, döntéshelyzetben lévő politikusokat a brutális összecsapáshoz vezették.

Az eseményeket lépésről lépésre izgalmas fordulatokban elénk táró elbeszélésből, melynek helyszínei – többek közt Bécs, Berlin, Szentpétervár, London és Belgrád – már-már filmszerűen váltakoznak, megtudhatjuk, milyen kölcsönös félreértések, akaratlan jelzések és félelemmé erősödő gyanakvások vezettek ahhoz, hogy a meglévő feszültségekből világháború robbant ki.

Az *Alvajárókat* a *The New York Times Book Review* 2013-ban az év legjobb 10 könyve közé választotta.

*A cambridge-i történész könyve újból vitára bocsátja a kérdést,
hogy kit terhel a felelősség az első világháború kirobbantásáért.
Lehet, hogy meg kell változtatnunk azt a felfogást, miszerint
a fő felelősök a németek voltak?*

DIE ZEIT

© Thomas Meyer/OSTKREUZ

CHRISTOPHER CLARK (1960) ausztrál származású történész, fő kutatási területe a modern kori Európa történelme. 2014-ben Richard J. Evans után őt nevezték ki a cambridge-i egyetemen a modern kori történelem Regius („királyi”) professzorává. Az 1724-ben alapított rangos címet többek között a Yale, a Harvard, az oxfordi és a londoni egyetem neves profeszszoraiból álló bírálóbizottság javaslatára a mindenkori uralkodó adományozza.

CHRISTOPHER
CLARK
Alvajárók

X 234591 | 941
G23

PARK
KIADÓ

CHRISTOPHER CLARK
ALVAJÁRÓK

HOGYAN MENETELT EURÓPA 1914-BEN A HÁBORÚ FELÉ